

4 507

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

29

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1974

1-2

AKADÉMIAI KIADÁS

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

90. ÉVF. 1974/1—2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DERSI TAMÁS

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010. (pénzforgalmi jelzőszám 215-11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-612.

SZERKESZTŐSÉG

Bp. VIII., Múzeum-krt. 14

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhöz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

23.

FEJTS

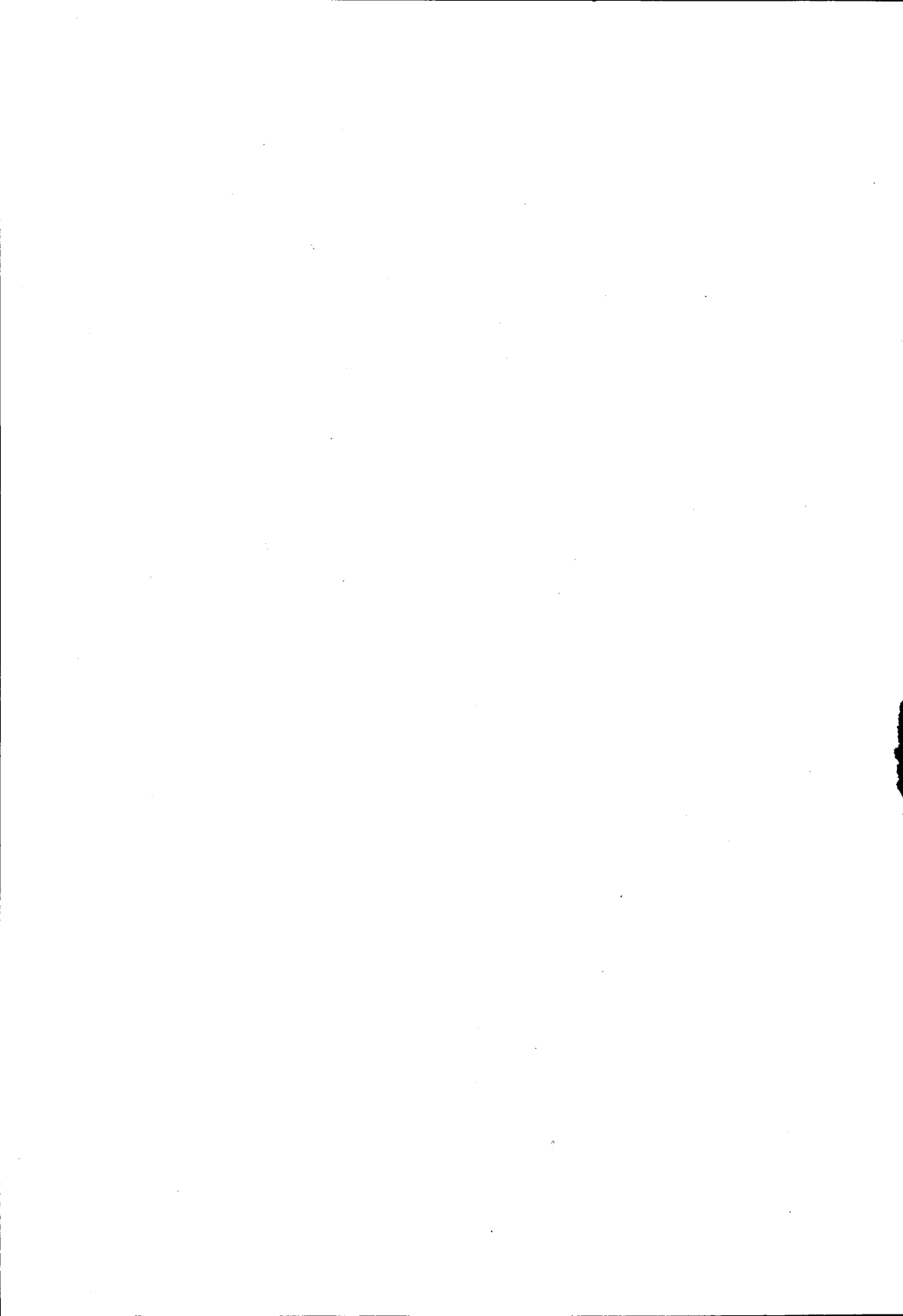
MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

1974

XC. ÉVFOLYAM

Akadémiai Kiadó

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ, (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY György (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), DERSI TAMÁS, V. KOVÁCS SÁNDOR,
MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA
B. JUHÁSZ ERZSÉBET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Berlász Jenő</i> : Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert	14
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban, 1849–1860	269
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina a Vatikáni Könyvtárban	217
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története	55
<i>Fried István</i> : Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806 ...	262
<i>Fülöp Géza</i> : A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára)	249
<i>Hölvényi György</i> : A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend	232
<i>M. Pásztor József</i> : Radnóti Miklós és a budapesti folyóiratok	79
<i>Sashegyi Oszkár</i> : A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730)	40
<i>Soltész Zoltánné</i> : Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András?	1
<i>Szentimrei Mihály</i> : Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon	29
<i>Szentmihályi János</i> : Bibliográfia és „bibliográfia”	98
<i>Varga Sándor</i> : A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a „Sarló” (1945–1949)	294
<i>Varjas Béla</i> : Tótfalusi Kis Miklós-problémák	222

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bendefy László</i> : Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések	118
<i>Bitskey István</i> : Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben	325
<i>Borsa Gedeon</i> : Újra a „Kassai kódex” hitelességéről	170
<i>Dobszay László</i> : Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához	307
<i>Fabó Irma</i> : Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi	149
<i>Füves Ödön</i> : Cantemir Demeter és a magyarországi görögök	314
<i>Hopp Lajos</i> : Ibrahim Muteferrika (1674/75? – 1746) a török könyvnyomtatás megalapítója	126
<i>Horkay László</i> : Ki a szerzője „A tiszta Értelem Criticája” c. 1799-es kéziratnak?	131
<i>Indali György</i> : A „Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetének könyvtára” 1924-ben	339
<i>Kapitányfy István–Szepessy Tibor</i> : Paulus Hungarus Notabiliájának töredéke egy magyarországi kódexben	109
<i>Kerényi Ferenc</i> : Az első magyar szintársulat könyvtárának története	331

<i>Kindlovits Kálmán</i> : Az első magyarországi szerb nyelvű periodika	140
<i>Koel, Ottília</i> : Kossuths unpublished letter to Henry G. Blake	338
<i>V. Kovács Sándor</i> : Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke (Adatok Váradi Péter kancelláriai éveihöz)	115
<i>Körmendy Kéngá</i> : Egy XV. századi magyarországi graduale	111
<i>Lengyel András</i> : Röplapon terjesztett Sárosi Gyula-vers egy korabeli kéziratosszerű füzetben	146
<i>Markovits Györgyi</i> : Ismeretlen magyar lapok. A chilei Üzenet	343
[<i>Markovits Györgyi</i>] m. gy.: A Revue de la Hongrie Nouvelle	169
<i>Petrovich Ede</i> : A 200 éves Klimó-könyvtár történetéhez	315
<i>Ritók Zsigmondné</i> : Budai polgárok könyvei a XVI. században	312
<i>Sándor László</i> : Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga	164
<i>Szemere Samu</i> : Bruno-monográfiám és az akadémiai könyvkiadás	161
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy?	133
<i>Szinai Miklós</i> : Sajtócenzúra Magyarországon a második világháború alatt	346
<i>Tasi József</i> : Egy Kassák-kötet borítófedeleiről	156

FIGYELŐ

<i>Adorján Imréné</i> : A magyar könyv 500 éves évfordulójára rendezett kiállítás Keeskesméten	363
<i>Borsa Gedeon</i> : Új életre támadt az ősnymtatványok nemzetközi bibliográfiája	365
<i>Čaplovič, Jan</i> köszöntése	371
<i>Dezsényi Béla</i> : Az új francia sajtótörténet	184
<i>Havasi Zoltán</i> : A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység	359
<i>Holl Béla</i> : „500 éves a magyar könyvnyomtatás”. Kállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1973. október 5—1974. január 6.	360
<i>József Farkas</i> : A népi írók bibliográfiája	178
<i>Kálmán Lászlóné</i> : Könyv a német antifasiszta álcázott irodalomról	368
<i>Keresztury Dezső</i> 70. születésnapjára	371
<i>Kókay György</i> : Még egyszer a Pressburger Kundschaftsblattról	370
[<i>Kókay György</i>] K. Gy.: A XVIII. századi hazai nyomtatványok országos feltárása	364
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig	356
<i>Kovács Zoltán</i> : Könyvek és oklevelek Esztergomról	186
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1973. május 1—1974. március 1.)	179
<i>Kozocsa Sándor</i> 70 éves	372
<i>Soltész Zoltánné</i> : A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei	181

SZEMLE

<i>Bálint Ferenc—G. Vass István</i> : A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944 (<i>Méző Éva</i>)	198
<i>Bogdán István</i> : Régi magyar mesterségek (<i>Hopp Lajos</i>)	383
<i>Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története. 4. sz.</i> <i>Magyar András</i> : Az ormospusztai munkások olvasóköreinek története (<i>Kovács József László</i>)	198
<i>Borsy Károly</i> : A pécsi nyomdászat kezdetei (<i>Borsa Gedeon</i>)	383
<i>Budapest történetének bibliográfiája. VII. Mutatók</i> (<i>Kókay György</i>)	381

Bury, de Richard: Philobiblon. A könyv szeretete (<i>Holl Béla</i>)	201
Campanella, Anthony P.: Giuseppe Garibaldi e la tradizione Garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970 (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	210
F. Csanak Dóra: Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka (<i>Bata Imre</i>)	378
Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock (<i>V. Kovács Sándor</i>) ...	373
Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti bibliográfia. 1. kötet (<i>Hervay Ferenc</i>)	191
Dersi Tamás—Szántó Tibor: A magyar sajtó képeskönyve (<i>V. Kovács Sándor</i>)...	381
Einbandstudien. Ilse Schunke zum 80. Geburtstag am 30. Dezember 1972 gewidmet (<i>Soltész Zoltánné</i>)	202
Escarpit, Robert: Irodalomszociológia. A könyv forradalma (<i>Havasi Zoltán</i>)	377
Evangelheliarul slavo—román de la Sibiu, 1551—1553 (<i>Hervay Ferenc</i>)	200
Források Budapest múltjából. II—IV (<i>Fülöp Géza</i>)	195
Freimann, A.: Union Catalog of Hebrew Manuscripts and Their Location. Volume One: Index by M. H. Schmelzer (<i>Scheiber Sándor</i>)	209
Fuks, L.—Fuks—Mansfeld, R. G.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections (<i>Scheiber Sándor</i>)	384
Golb, Norman: Spertus College of Judaica Yemenite Manuscripts (<i>Scheiber Sándor</i>)	209
Irblich, Eva: Die Vitae Sanctae Wiboradae. Ein Heiligen-Leben des 10. Jahrhunderts als Zeitbild (<i>Vizkelety András</i>)	205
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. 1—3. füzet. A—F (<i>Kókay György</i>) ...	197
Lang, Helmut W.: Die Buchdrucker des 15. bis Jahrhunderts in Österreich. Mit einer Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Buchdrucks bis 1700 (<i>Borsa Gedeon</i>)	204
A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája. 1945—1971 (<i>Láng Péter</i>)	190
A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (<i>Dörnyei Sándor</i>)...	379
A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968 (<i>Kókay György</i>)	194
Mazal, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. 270 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek (<i>Rozsondai Marianne</i>)	203
A múlt magyar tudósai. Főszerk.: Ortutay Gyula. (Harmadik gyűjtemény. 11—15. köt.) (<i>Móra László</i>)	193
Nussbächer, Gernot: Johannes Honterus (<i>Borsa Gedeon</i>)	386
M. Pásztor József: A Mi Utunk. (<i>Honffy Pál</i>)	382
Pazyra, Stanislaw: Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej (<i>Hopp Lajos</i>)	385
Radó, Polycarpus, OSB: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum (<i>Holl Béla</i>)	375
Riberette, Pierre: Les bibliothèques françaises pendant la Révolution (<i>Gyenis Vilmos</i>)	207
Schwarz, A. Z.—Loewinger, D. S.—Roth, E.: Die hebräischen Handschriften in Österreich (<i>Scheiber Sándor</i>)	385
Széphalom (1927—1944) — Repertórium (<i>Hargittay Emil</i>)	199
Vekene, Emil van der: Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg (<i>Borsa Gedeon</i>)	206
Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia 1896—1970 (<i>Szuromi Lajos</i>)	196

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 138
 Ábel Jenő 373, 375
 Abelly, Ludovicus 327
 Aboab 209
 Abonyi T. János 36
 Ábrahám Lévi b. Menáchem Tal 385
 Abstemius I. Bornemisza
 Achermann, Christianus Gottlieb 219
 Áchim L. András 198
 Acsády Ignác 22, 194
 Adalbert, Szent 188, 189
 Ádám György 344
 Ádám Miklós 89
 Adamsz, Johannes 224
 Adelung, Johann Christoph 142, 143, 256
 Adler, Max 342
 Adorján Imréné 364
 Ady Endre 82, 83, 85, 169, 196, 199, 292,
 342, 343, 345, 378
 Ágai Adolf 146
 Ágoston, Szent 111, 114, 187, 314, 323, 328
 Ágostinus, Antonius 109
 III. Ahmet (szultán) 127, 129
 Aiszkhülosz 333
 Aiy Mihály 36
 Albert (herceg) 155
 Albertus, Fridericus 323
 Albrecht (főherceg) 275, 277, 282
 Alegria, Ciro 346
 Alexander Bernát 161, 162, 164
 Alekszandrosz (makedón uralkodó) 259
 Almássy Kálmán 352
 Alsted, Johannes 327, 328
 Alszeghy Zsolt 251
 Altmann, Ursula 202
 Amadé László 250
 Ambrosovszky Mihály 327, 328
 Ambrus, (Szent) 323, 324
 Ambrus Zoltán 340
 Amman, Jost 360
 Andersen, Hans Christian 341
 II. András 187
 III. András 114, 187
 Andrássy Gyula 296
 Andreas Hispanus 323
 Androvics Miklós 325—331
 Angelus de Clavasio 323
 Angyal Endre 262
 Angyal Dávid 274, 276—280, 283, 287
 Ankwicz-Kleehoven, H. 221
 Anna, (Szent) 187
 Annibal, Antonius 328
 Anonymus I. P. mester
 Antal Árpád 61
 Antall József 290
 Anthemius 218
 Antonius (plébános) 321
 Antonius Florentinus 7, 361
 Antonius Gennensis 329
 Ányos Pál 254
 I. Apafy Mihály 22, 38
 Apácai Csere János 22
 Apponyi Balázs 328
 Apponyi Sándor 105, 202
 Aquinói Tamás 310
 Arabsah, Ibn 128
 Aragóniai-család 373
 Aragóniai Beatrix 374
 Arany János 76, 78, 280, 288, 308, 341, 343,
 371
 Arday Károly 74
 Aretius, Benedictus 323
 Aria, Benedictus 323
 Ariosto, Lodovico 256, 341
 Arnot, Antonije 140
 Áron Schreiber Herlingen 384
 Artner Edgár 244, 246
 Asbóth János 265
 Ascher Oszkár 92
 Asim, Seyh 130
 Aspremont-család 242
 Assemanus, Johannes 328
 Asztalos István 301
 Augustinus I. Ágoston, (Szent)
 Avitus (császár) 218, 219
 Aymé, Marcel 295
 Babics Antal 194
 Babinger, Franz 131
 Babits Mihály 79, 90, 95, 341, 344, 378, 379
 Bach, Alexander 149, 269—292
 Bacon, Francis 327, 328
 Bácskai Vera 195
 Bagdai, Nazmizade 128
 Bagó Béla 160
 Bagó Márton 284

VIII

- Baillius 324
 Bain, Alexander 162, 163
 II. Bajazeth 117, 118
 Bajcsy Zsilinszky Endre 295, 296
 Bajomi Lázár Endre 89, 92, 295
 Bajza József 60, 64, 151
 Bakócz Tamás 16, 113, 188
 Bakounine, Mihail 169
 Balanyi György 251, 327
 Balásházy János 258
 Balassa Brunó 232, 234
 Balassi Bálint 89, 189, 341
 Balássy Antal 352
 Balázs Sándor 154
 Balbin, Bohuslav 247
 Balbus, Hieronymus 184
 Blade, Jacobus 233
 Bálint Ferenc 198
 Bálint György 87, 88, 92, 93, 95
 Bálint Imre 168
 Balla Gábor 335
 Ballagi Aladár 163
 Ballóné I. Mike Agnes
 Balogh Edgár 131
 Balogh Margit 364
 Balusius, Stephanus 324
 Balzac, Honoré de 340
 Bánáti Agnes 294
 Bánáti Oszkár 87, 92—94
 Bánffay Simon 75
 Bánffy (Coelius) Gergely 328
 Bánffy Dezső 342
 Bangha Béla 25
 Bánfi Florio 109
 Bánkuti Albin 362
 Barabás Miklós 364
 Bárány 336
 Barbusse, Henry 94, 167, 168, 296, 342
 Barcza József 37
 Bárczy Géza 124
 Bárczy István 195
 Baresay Ábrahám 254, 294
 Bárdossy László 352
 Barkóczy Ferenc 325, 327
 Baron, S. W. 210
 Baróti Dezső 83—85, 88, 92
 Barovius K. Miklós 36
 Barsi János 36
 Barta Sándor 160, 167
 Bártfai Szabó László 287
 Bartha Dénes 188
 Bartholomeus Coloniensis 312, 313
 Bartók Béla 70, 71, 77, 78, 161, 169, 196
 Bartoniek Emma 110, 121
 Basilius, (Szent) 1—4, 9, 11, 361
 Bata Imre 362, 379
 Báthori Gergely 36
 Báthori Zsófia 363
 Batsányi János 254
 Batthyány Boldizsár 22, 111
 Batthyány Ferenc 205
 Baudelaire, Charles 341
 Bauernfeld, Eduard von 150
 Bauldry, Michael 328
 Baumeister, H. Chr. 315
 Baumgarten, Sigismundus 328
 Bayer József 331, 335, 338
 Bayle, Pierre 256
 Baumker, Wilhelm 308
 Bebel, August Ferdinand 342
 Beccaria, Cesare 257
 Beck, Carl 152
 Beczassy Judit 200
 Becske Elemér 166
 Beda Venerabilis 324
 Begnudely Bass, Franciscus 328
 Beichel, Joseph 152
 Beimel József 69, 74, 285
 Beke Andor 350
 Békefi Remig 16
 Békés Csaba I. Zolnai Béla
 Bél Károly András 238
 Bél Mátyás 189, 220, 232, 238, 242—244, 257, 358
 II. Béla 187
 IV. Béla 187
 Bellanger, Claude 184
 Bélley Pál 359
 Belpataky János 36
 Bem József 151, 155
 Benczur József 257
 Bencsik Mihály 357
 Benda Kálmán 228
 Bendefy László 118, 119, 124—126
 Bene Ferenc 258
 Benedek, (Szent) 323
 XIV. Benedek 328
 Benkő Gyula 156, 158
 Benzing, Josef 204, 205
 Benyák Bernát 245
 Beöthy László 288
 Bereczi Anzelm Károly 200
 Bérczy Károly 288
 Berda József 85, 87
 Berecki Márton 125
 Berecz Károly 288
 Beregszászi Pál 265
 Berekméri Zoltán 161
 Berényi Elek 328
 Berényi Sándor 327
 Berényi Zsigmond 317
 Berić, Jovan 140—146
 Berić, Ljubica 145
 Berkovits Ilona 114
 Berlász Jenő 14, 18, 22, 27, 28, 363
 Bernstein, Eduar 342
 Bertalanfi Pál 328
 Berzeviczy Albert 277, 282, 284—288
 Berzeviczy Gergely 257, 265, 266
 Berzsenyi Dániel 135, 254
 Bessenyei György 249, 251, 254, 335
 Bethlen-család 32, 35
 Bethlen Elek 22, 337
 Bethlen Gábor 29—39
 Bethlen István 196

- Bevelet Máté 328
 Bevilaqua Borsody Béla 288
 Bevin, Ernest 351
 Bezerédj István 288
 Bibithi Horváth Gedeon 337
 Bilisics Alajos 317
 Birnbaum, Gustav 152
 Biró Károly 167
 Bisztray Gyula 148
 Bitskey István 325, 331
 Blaeu — nyomdászcsalád 222, 224
 Blake, Henry G. 338, 339
 Blanc, Louis 281
 Blanqui, Louis Auguste 281
 Blaschke János 361
 Bloch Móricz 67
 Blumauer, Aloys 135, 137, 255, 336
 Bodmer, Johann Jakob 255
 Bodor András 201
 Boethius, Severinus 327, 331
 Bogeng, G. A. E. 21, 23
 Bogdán István 383
 Bognár András 309
 Boileau — Despréaux, Nicolas 255
 Bojthi Veres Gáspár 30, 36
 Boldizsár Iván 93
 Bolland, Jean de 233, 237, 324
 Bona, Joannes 328
 Bonaventura, (Szent) 328
 Bonfini, Antonio 238, 257
 Bónis Ferenc 77
 Bonneval pasa 130
 Bónyi Adorján 82
 Botka Ferenc 156
 Borbély Andor 189
 Bordel (bibliográfus) 208
 Boreczky László 362
 Bornemisza-család 363
 Bornemisza Anna 38
 Bornemisza Pál 27
 Bornemisza Péter 22, 226, 361, 363
 Boronkai Iván 117
 Borsa Gedeon 2–5, 8, 9, 12, 101, 171,
 173–177, 179–181, 205, 207, 363, 365,
 368, 384, 387
 Borsa Iván 173, 174
 Borsy Károly 383
 Bortnyik Sándor 88, 161
 Borvető Béla 297, 299
 Bouchot 204
 Bouhours, Dominique 327, 328
 Bozóki István 311
 Bozsik Pál 326
 Böhm, Anton 168
 Börne, Björnsterne 341
 Brassai Sámuel 291
 Brassington 204
 Braun Soma 92
 Brecht, Bertold 94
 Bresztovszky Ede 92
 Brito, Johannes 182
 Brocky Károly 155
 Bródy Sándor 340, 341, 343
 Brogyányi Kálmán 87
 Brovonus, Eduardus 324
 Brunner, Andreas 233
 Brunner, Sebastian 114
 Bruno, Giordano 161–164
 Brühl, Friedrich 332, 336
 Budai Ézsaiás 265
 Budai Ferenc 118
 Buday György 87, 92, 224
 Bunyitay Vince 18
 Burger, Konrad 5
 Busbequius, G. A. 327, 328
 Buxtorfius, Johannes 323
 Buzinkay Géza 269
 Büky Béláné 359
 Büky József 326
 Bürger, Gottfried August 153
 Bzenszky Rudolf 236
 Cabrini, Josephus 328
 Caelius Pannonius I. Bánffy (Coelius)
 Gergely
 Calamati, Alexius 328
 Calepinus, Ambrosius 364
 Calmet, Augustus 326, 328
 Calzabigi, Ranieri 333
 Camachus, Franciscus 329
 Campanella, Anthony 210, 211
 Campe, Joachim Heinrich 256
 Canisius (Szent) Péter 227
 Cantemir Demeter 314, 315
 Canus, Melchior 328
 Čaplovič, Ján 371
 Caracalla (császár) 219
 Carolinus Sz. István 36
 Carter, Harry 224
 Cassiodorus, Magnus Aurelius 323
 Castaldi, Pamfilo 182
 Castelli, Ignaz Franz 150
 Celebi 128, 129
 Cennini, Bernardo 9
 Cenninius, Petrus 217, 218, 220
 Cerri, K. 150
 Cervantes, Miguel Saavedra 342
 Chabanne, R. 109
 Chaplin, Spencer Charles 84, 344
 Chappius, Joannes 328
 Chereödj (püspök) 189
 Chorin Áron 385
 Christophe, Jean 340
 Chrysologus, Petrus 328
 Chrysostomus 328
 Chudy 335
 Churchill, Winston 348–351
 Cienfuegos, Alvarez 317
 Cipariu, Timotei 202
 Claudianus, Claudius 218
 Claus, Helmut 202
 Cluver, Philipp 128
 Cocteau, Jean 94, 97
 Colet, Petrus 328
 Colombieri, Claudianus 328
 Comenius Ámos János 363

- Considerant, Victor 281
 Copinger, W. A. 367
 Cordatus, Conradus 313
 Corderius 227
 Corneille, Pierre 242, 255, 333
 Cornides Dániel 245, 246, 257
 Coronius, Rudolphus 329
 Corsini, Eduard 324, 329
 Corsten, Severin 184
 Coster, Laurens Janszoon 182
 Cotalenus 324
 Cotthmann 318
 Crabbe, P. 314
 Cresling I. Kresling
 Crispus Mediolanensis, Benedictus 217–221
 Crusius, Christian August 142
 Cyprianus I. Küprianosz
 Czeezinus Mihály 36
 Czeglédi István 363
 Czetter Sámuel 361
 Czibor János 295, 296, 298
 Czikann, J. J. 265
 Czikollay Gyula 299, 302, 303
 Czirbesz János 265
 Czirus I. Kúrosz
 Czuczor Gergely 151
 Czvittinger Dávid 101, 364
 Csák Péter 124
 Csáky István 130
 F. Csanak Dóra 378, 379
 Csányi László 253
 Csaplár Ferenc 87, 160
 Csapó Dániel 135–139
 Csapó József 139
 Csapodi Csaba 17, 101, 179, 180, 218,
 373–375
 Csapodiné I. Cs. Gárdonyi Klára
 Császáz Elemér 309, 311
 Császáz Ferenc 280
 Csatári Ottó I. Telegdi Kovács László
 Csehi Gyula 201
 Csehov, Anton Pavlovics 340
 Csekonics Jánosné 288
 Cseles Márton 235, 236
 Csengery Antal 273, 278–280, 282, 283,
 288–291
 Csengery Imre 273
 Csépan István 259
 Cseres Tibor 173
 Csiky Gergely 341
 Csóka J. Lajos 188
 Csokonai Vitéz Mihály 57, 133–139, 250,
 335, 337, 341
 Csokonay Vitéz József 136
 Csomasz Tóth Kálmán 307
 Csomor Tibor 191
 Csontos János 27, 374
 Csorba Zoltán 56
 Csuka Zoltán 364
 Csűry István 103, 359
 Damjanics János 147
 Dán György 85
 Danes, Petrus Ludovicus 329
 Daniel, Hermann Adalbert 307
 Dankó József 113
 Dante Alighieri 256
 Darnay Kálmán 253
 Darvas József 93, 295–297, 300, 301, 304
 Darwin, Charles 341
 Daudet, Alphonse 340, 341
 D'Aungervyille, Richard 201
 Dávid (próféta) 229
 Dávid Ferenc 22, 175
 Davidović, Dimitar 141
 Dayka Gábor 254
 Deák Ferenc 253, 283, 284, 286, 288
 Deák Geyza 35
 Debreceni Ember Pál 364
 Deckert, Helmut 202
 Dégh Linda 259
 Degré Alajos 153, 154
 Deinhardstein, Johann Ludwig 150
 Della Valle, Petrus 329
 Dembinsky Henrik 155
 Demény Lajos 200, 201
 Demeter Andor 302, 303, 305
 Demjén József 87
 Dénes Béla 79, 92, 93
 Dénes G. M. 109, 110
 Denis, Michael 193, 255
 Dernschwamm, Hans 22
 Dersi Tamás 181, 381
 Déry Tibor 169
 Dési Márton 38
 Dessewffy Aurél 258
 Dessewffy Emil 258
 Dessewffy József 258
 Dessewffy Marcell 258
 Dettlingen, Johann Othmar von 188
 Deutsch Jenő 343
 Dévai Bíró Mátyás 22
 Devecseri Gábor 93
 Dezsényi Béla 146, 186, 262, 286
 Dézsi Lajos 22
 Dickens, Charles 340
 Diderot, Denis 255, 257
 Didot, François 227
 Dienes-család 379
 Dietl Fedor 350, 355
 Dionisius Cartusianus 323
 Dionysios Aeropagita 322
 Diószegi G. Albert 36
 Diószegi P. István 36
 Diószegi Vilmos 193
 Divald Kornél 384
 Dobner Sebestyén 42, 43
 Dobrai G. Bálint 36
 Dobszay László 114, 312
 Dóczy Orbán 116
 Dohnányi Ernő 196
 Dolaria I. Laria
 Domancsvszky Sándor 31, 251
 Dombó Márton 133, 136, 137
 Domokos Lajos 132
 Domonkos, (Szent) 310

- Domorgue 208
 Donath, Markus 385
 D'Ormessèn, Léfevre 208
 Doromby Karola 262, 264
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 340
 Dózsa György 295, 299
 Döbrentei Gábor 62, 135, 138
 Döring, Hellmut 202
 Dörnyei Sándor 362, 381
 Draskovich György 27
 Dreves 310
 Dreznitz, Sámuel 384
 Drien Károly 301, 302
 Dritzehn, Andreas 183
 Dsida Jenő 92
 Dudás Gyula 259
 Dudith András 323
 Dufréne, M. 233
 Du Fresne 329
 Duft, Johannes 206
 Dugonics András 251, 252, 254, 257, 333, 336
 Duhamel, Georges 94, 97
 Dühr, Bernhard 233
 Dukas, Menáchem Mendel 384
 Dulin Elek 350
 id. Dumas, Alexandre 291, 340, 341
 ifj. Dumas, Alexandre 341
 Duplater 317
 Dümmerth Dezső 242
 Dünne 184
- Ecdicius 218
 Éder Zoltán 193
 Édes Gergely 200, 250
 Édes Gergely I. még Zolnai Béla
 II. Edvárd 201
 III. Edvárd 201
 Éhes János 167
 Ehrhardt 224, 230
 Eidus Bentján 89
 Einstein, Albert 341
 Eliot, George 340
 Elzevir — nyomdászcsalád 222
 Emich Gusztáv 67, 70, 73, 74, 134, 135, 137, 282, 285
 id. Emich Gusztáv 136
 Emilia (írónő) I. Kánya Emilia
 Emőd Tamás 341
 Endrődy János 334, 336
 Engel Agnes Anna 384
 Engel János József 383, 384
 Engel, Johann Christian 255, 264, 265
 Engels Frigyes 90, 342, 343
 Ente, Abraham 224
 Entz Géza 318
 Enyedi György 34
 Eötvös József 253, 284, 287, 288, 290, 340
 Eötvös Károly 340
 Erasmus, Franciscus 329
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 323
 Erdei Ferenc 295—297, 300—303
 T. Erdélyi Ilona 55, 148
- Erdélyi János 55—63, 65—78, 363
 Erdélyi József 88
 Erdélyi Pál 307
 Erdődy Gábor 44
 Erdősi Sylvester János I. Sylvester János
 Erenburg, Ilja 167, 168
 Erg Agoston 85
 Ernst Lajos 29
 Ernuszt Johanna 313
 Ernyi Mihály 337
 Erzsébet (királyné, XV. sz.) 125
 Erzsébet (magyar királyné) 294
 Escarpit, Robert 377, 378
 Ezechiel (próféta) 323
 Este-család 373
 Eszterházy-család 322
 Eszterházy József 48
 Eszterházy Károly 326
 Eszterházy László 320, 321
 Eszterházy Miklós 28, 329
 Eszterházy Pál 317
 Euripidész 333, 334
 Eusebius 322, 323
 Evagrius 323
- Fábchich József 252
 Fábíán Dániel 87
 Fabó Irma 153, 155
 Fábriczy Sámuel 67
 Fabro József 39
 Falk Miksa 150—152, 274, 276, 277, 279—282, 284
 Falke János 278
 Fallenbüchl Zoltán 124
 Faludi Ferenc 250, 252, 254, 335
 Fancsali Petronella 381
 Faragó József 61
 Farkas András 250
 Farkas Antal 345
 Farkas Ferenc 294, 296, 297, 300, 303
 Farkas Imre 205
 Farnadi Miklós 323
 Fáy András 66
 Fazekas Mihály 304
 Fedor János 166
 Fehér Máttyás Jenő 109, 170—177
 Féja Géza 168, 300
 Fejér György 252, 333
 Fejér Herman 166
 Fejérkövy István 27
 Fejérpataky László 26
 Fejes János 265
 Fejtő Ferenc 169
 Fekete Béla 196
 Feldinger, Gottfried 149, 150, 152, 153
 Feldingerné I. Kánya Emilia
 Félegyházy József 125
 Felleg György 94
 Felvinczy György 227
 Fénélon, François de Salignac 255, 335
 Fenyő István 252, 253
 V. Ferdinánd (császár) 155
 I. Ferenc 142, 317, 333

- Ferenczi Ödön 169
 Ferenczy József 380
 Ferenczy Lajos 68, 69
 Ferro, Scipione dal 121
 Fessler Ignác Aurél 257
 Festetics-család 253
 Festetics László 253
 Fidler, Johann 205
 Fiedler Josef 276
 Filiczki János 36
 Filip 200, 201
 Fináczy Ernő 163, 164
 Firekőssy (?) István 136
 Firtinger Károly 384
 Fitz József 1—5, 7—9, 11, 12, 20, 25, 33, 318
 Flaubert, Gustav 340
 Fleck Alajos 118, 119, 126
 Fletcher 204
 Fleury, Claudius 326, 329
 Fliege, Jutta 202
 Floh István 345
 Fodor József 88
 Fogarasy János 62, 66, 69, 71
 Forgách Ferenc 27
 Forgács Antal 83—85, 90, 91, 93, 94, 345
 Formica Máté 205
 Forray 354
 Forster, Johann Georg 255
 Fort, Paul 94, 97
 Foskett, D. J. 100
 Fourier, François Marie Charles 281
 Földényi Frigyes 149, 152
 Földes Béla 343
 Földes Ferenc 83
 Fraknói Vilmos 19, 20, 24, 115—117
 France, Anatole 342
 Franck Bálint 38
 Franck György 37, 38
 Francovics, Martinus 329
 Frankenburg Adolf 152, 276, 278, 281, 282,
 284, 286, 287, 291
 Frankfordinus Budensis, Bartholomeus I.
 Frankfordinus Pannonius
 Frankfordinus Pannonius, Bartholomeus
 312, 313
 Frankl Vilmos I. Fraknói Vilmos
 Freimann, Aron 209, 210
 Frick József 308
 Friebeisz István 281, 286
 Fried István 262, 264
 Friederichs, Heinz F. 183
 III. Frigyes 117
 Frischillinus, Nicodemus 329
 Fröhlich, Erasmus 238, 241
 Fuchs Péter Pál 94
 Fugger-család 22, 188
 Fugger, Heinrich Rajmund 188
 Fuks, L. 384
 Fust, Johann 184
 Fülöp Géza 180, 196, 249
 Fürst Sándor 91
 Füst Milán 86, 94, 97
 Füves Ödön 315
 Gaal József 64
 Gaál László 134, 136, 137
 Gábor Andor 342
 Gábor Gyula 112
 Gábor Pál 230
 Gábrriel Asztrik 114
 Gál István 131
 Galambos Ferenc 357
 Galgóczy István 36
 Galli Mátyás I. Zolnai Béla
 Gálos Rezső 249
 Garay János 288
 Garázda Péter 325, 374, 375
 Garázda Péter I. még Zolnai Béla
 Garay János 60, 63, 64, 138
 Gárdonyi Géza 199, 340, 341
 Cs. Gárdonyi Klára 101, 180, 181, 217
 Garibaldi, Giuseppe 210, 211
 Gasner 326
 Gáspár Ferenc 195
 Gasser, Franciscus 329
 Gáti József 164, 166
 Geck, Elisabeth 184
 Geldner, Ferdinand 7, 181, 183, 184, 204
 Gelei Katona István 22, 35
 Gellert, Christian 255
 Genersich, Johann 265
 Gensberg, Johann 7
 Genthon István 192
 Gerardy, Theo 184
 Gerceek, Selim Nüzhet 131
 Gerevich László 219
 I. Gergely, (Nagy Szent) 111, 322
 IX. Gergely 109
 Gergely Sándor 167, 168, 295
 Geringer Károly 281
 Gerson, Joannes 322, 324
 Gessner, Salomon 255
 Géza (fejedelem) 186
 Gibbon, Edward 257
 Gindl 335
 Gitting, Heint 368
 Glatter Miklós I. Radnóti Miklós
 Glazik, Josef 20, 23, 24
 Gluck, Christoph Willibald 333
 Goethe, Johann Wolfgang 252, 255, 340,
 341, 386
 Goff, Frederick R. 207, 367
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 340
 Goitein, S. D. 210
 Golb, Norman 209
 Goldoni, Carlo 256
 Goldmish, Oliver 255
 Gombocz Zoltán-193
 Gombos Albin 206
 Goncourt, Edmond 340
 Goncourt, Jules 340
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 340
 Gondos Ernő 93
 Gonzalez de Santalla (Tirzusi) 329
 Goodrich, Luther Carrington 182
 Goriupp Alisz 372
 Gorkij, Makszim 90, 168, 342

- Gosztonyi Gyula 316
 Gosztonyi Lajos 83
 Gotter, Friedrich Wilhelm 334
 Gottfried, Johann 329
 Gottlieb, Theodor 203
 Gottus, Vincentius 329
 Gönci M. János 36
 Gönczi Mihály 36
 Gönczy Pál 124
 Göndör Ferenc 342
 Görgey Arthur 150, 152, 154, 155
 Görög Demeter 124
 Görög Erzsébet 344
 Gramond, Bartholomeus 329
 Gratianus (császár) 109, 219, 322
 Graveson, Ignatius 329
 Gregoire, Henrie 208
 Gretsen 324
 Gretser, Andreas 233
 Grillparzer, Franz 341
 Grimm, Jacob 61, 63
 Groczky István 318
 Groschecz Menyhért 329
 Grotius, Hugo 256
 Gruel 204
 Grünwald Béla 341
 Guarini, Giovanni Battista 256
 Gulácsy Lajos 161
 Gulyás József 35, 133
 Gulyás Pál 1, 8, 11, 17, 18, 20–22, 26, 27, 138, 151, 196, 199, 205, 227, 273, 285, 286, 356
 Guevara, Antonius 329
 Gunda Béla 87
 Gusztinyi János 327, 329
 Gutenberg, Johann 9, 181–184, 222, 361
 Güntherová, Alžbeta 114
 Gvadányi József 251, 252, 254, 257

 Gyalui Torda Zsigmond 22
 Gyapai József 363
 Gyarmathi Sámuel 138, 139
 Gyenis András 25
 Gyenis Vilmos 209
 Gyóni Géza 341
 Gyöngyös Iván 167
 Gyöngyösi István 250, 252, 254
 Gyöngyösi János 250
 Györfly György 173, 219
 György Aladár 22, 27–28
 Gyóry Dezső 168
 Győző Andor 297, 299
 Gyulai Pál 285, 286, 288, 291
 Gyulai Pál (XVI. sz.) 340
 Gyurián József 284

 Habán Mihály 93
 Habsburg-dinasztia 234, 235, 242, 268
 Hacı Halfa I. Çelebi
 Hacı Ivaz Mehmet (pasa) 130
 Haebler, Konrad 2, 7
 Hagedorn, Christian Ludwig 255
 Haiman György 180, 222–231

 Hain, Ludwig 99, 367
 Hajdu Jenő 94
 Hajnal Anna 93
 Hajnal István 14
 Hajnóczy Iván 315
 Halász Dezső 136
 Halász Gábor 292
 Halász Imre 278, 279, 284
 Haller János 225, 227, 254, 255
 Hallevi, Juda 209
 Halis István 253
 Hamanova 204
 Hammad Al-Cauhari 127
 Hamman, Gustav 312, 313
 Hammer, J. 131
 Hamsun, Knut 341
 Hanák Péter 194
 Hanapi, Nicolaus 329
 Hangay Sándor 79, 87, 89
 Hanka, Vaclav 176
 Hankiss János 85
 Hanna 384
 Harduinus, Joannes 324
 Hargittay Emil 200
 Harnos Irén 353
 Harnos Iván 351
 Hárs László 87
 Harsányi András 311
 Harsányi István 22, 35, 36, 133
 Hartelmayer 317
 Hartleben K. Adolf 134
 Hartmann, Moritz 150, 153
 Hartstein Miklós 343, 344
 Hasan, Suuri 130
 Hatin, Eugène 184
 Hatvány Bertalan 169
 Hauer Ferenc 288
 Hauptmann, Gerhardt 340, 341
 Hautt, Gottfried 204
 Havy 317
 Havas Endre 94
 Havas Sándor 346
 Havasi Zoltán 180, 181, 360, 378
 Havy 151
 Hebbel, Friedrich 152
 Heckenast Gusztáv 150, 284, 285
 Hegedüs Géza 93
 Heilmann, Andreas 183
 Heine, Heinrich 341
 Hekimoglu Ali (pasa) 129
 Helischer József 189
 Hellebrant Árpád 372
 Hellinga, Lotte 182, 366
 Hellinga, Wytze 182
 Hellmayr, Antonius 234
 Helmasperger 184
 Heltai Gáspár 22, 33, 34, 226, 227, 257, 363, 364
 Heltai Jenő 340, 341
 Helvetius, Claude-Adrien 256
 Henrik (miniátor) 113, 114
 Henschenius 324
 Henszlmann Imre 64

- Hercz János 285
 Hercezeg Ferenc 88
 Herder, Johann Gottfried 58, 341
 Herepei János 29, 30, 33, 34, 36
 Hermang 317
 Hermann Egyed 244, 246
 Hervay Ferenc 101, 193, 201
 Hess András 1—13, 318, 322, 360, 361, 381
 Hesse, Hermann 340
 Hevenesi Gábor 124, 235—237, 239, 240, 243, 246
 Heyntzel 277, 282
 Hibey Hosztják Albert 199
 Hidas Antal 167
 Hieronymus I. Jeromos, (Szent)
 Hilarius 314, 323
 Hirsch, Ber 384
 Hirsch, Cvi 384
 Hitler, Adolf 351, 352, 354, 369
 Hoerle, Edwin 167
 Hofbauer László 287
 Hoffgreff György 226, 227
 Hoffmann Edit 113, 114, 121
 Hoffmann Mór 253
 Hoffmann Tamás 172
 Holdermann, Johann Baptist 128
 Holl Béla 101, 202, 363, 377
 Hollósi Tiborné 381
 Hollósi Somogyi József 131
 Hollósy Kornélia 155
 Hóman Bálint 236, 237, 239, 240, 246, 248
 Homérosz 182, 342
 Homonnai-Drugeth-család 22
 Honffy Pál 383
 Honorius Solitarius 322
 Hont Ferenc 92
 Honterus, Johann 22, 386, 387
 Hopp Lajos 129, 131, 365, 383, 386
 Hoppál Mihály 147
 Horányi Elek 245, 256
 Horárik János 150, 154
 Horatius Flaccus, Quintus 329, 342
 Horger Antal 95
 Horkay László 132
 Hornyánszky Viktor 164
 Horovicz Fülöp 67
 Horti István (püspök) 38
 Horthy Miklós 104, 166, 169, 339, 341, 347, 352
 Horvát István 257
 Horváth Cyrill 308—310
 Horváth Elek 297, 298, 301, 315
 Horváth Ferenc 127
 Horváth János 15, 17, 19, 21, 55, 58, 61, 138, 200, 308, 309, 311, 371
 Horváth János (klasszika-filológus) 1, 10, 173
 Horváth János (püspök) 200
 Horváth B. János 258
 Horváth Konstantin 235
 Horváth Sándor 310
 Horváth Zoltán 147
 Hölvényi György 232, 242, 244—246
 Hubay Miklós 169, 170
 Hugo, Victor 83, 340, 364
 Hume, David 257
 Hunger János Henrik 189
 Hunfalvy Pál 67
 Hunyadi (tanácsos) 48
 Hunyadi János 181, 283, 373
 Hunyadi Mátyás 13, 16, 18, 21, 33, 115—118, 181, 220, 322, 333, 373, 374
 Huszár Gál 361, 363, 373
 Huszti András 358
 Huszti József 374
 Huszty István 329
 Hübschlein, Johann 204
 Hye Antal 278
 Huzella Tivadar 194
 Ibn Ezra, Abraham 209
 Ibrahim Müteferrika 126—131
 Ibsen, Henrik 341
 Iffland, August Wilhelm 252, 255
 Ignotus Hugó 341
 Ignotus Pál 89, 169
 Ilku Pál 360
 Illei János 335
 Illés Béla 167, 168
 Illésházy István 22
 Illésházy Miklós 28
 Illyés Géza 194
 Illyés Gyula 87, 90, 93, 94, 97, 168, 294—298, 379
 Imre (király) 187, 188
 Imrefia János 113
 Indali György 150, 339, 341
 Irblich, Eva 205, 206
 Ireneus 323
 Irinyi Károly 228
 Iserloh, Erwin 20, 23, 24
 Isidorus Hispalensis 322
 I. István, (Szent) 187—189, 111—115, 147, 345
 Istvánffy Miklós 22, 115, 238, 257, 327, 329
 Iustinus 375
 Iványi Béla 22, 27
 Iványi Sándor 115, 326, 327
 Iványos Ferenc 132
 Ivnyickij, E. V. 167
 Izaias (próféta) 323
 Izsák László 149, 150
 Jacob, Max 94
 Jacobus (fráter) 175
 Jagello-uralkodóház 21, 314
 Jakab Géza 253
 Jakó Zsigmond 29, 30, 34, 38, 201
 Jancsó Elemér 92
 Jankovich Ferenc 89, 363
 Jankovich Miklós 110, 322
 János (kanonok) 113
 János Albert (király) 125
 János Zsigmond (fejedelem) 22
 Jánossy Dénes 338
 Janson, Anton 224, 225, 230

- Janus Pannonius 16, 115, 117, 181, 220,
 319, 324–325, 373, 374
 Jászai Samu 343
 Jedin, Hubert 20, 23, 24
 Jeitteles Ignác 151
 Jeitteles Leo 151
 Jékely Zoltán 93
 Jelitai J. 119
 Jeremiás (próféta) 323, 329
 Jeromos, (Szent) 323, 329
 Jób (érsek) 187
 Jób (presbiter) 322
 Jócsik Lajos 297, 298, 300
 Jókai Mór 134, 282, 283, 285, 288, 291, 340
 Jókay József 134
 Jordáky Lajos 296
 Jordanus (püspök) 329
 Josephus Flavius 257, 322, 326, 327, 329
 Josié, Kuzma 140
 Jósika Miklós 60
 Jouve, Pierre Jean 169
 Jovius, Paulus 182
 Józsa (szerzetes) 313, 314
 Józsa Béla 298
 I. József 46
 II. József (császár) 142, 317
 József Attila 85, 86, 90, 91, 94–97, 168–
 170
 József Farkas 179, 379
 Jöcher, Christian Gottlieb 256
 Jötöfli I. Jeitteles Leo
 Juhász Arpád 167
 B. Juhász Erzsébet 181
 Juhász Géza 85
 Juhász Gyula 378
 Juhász Izabella 360
 Julow Viktor 360
 Julius Caesar, Caius 323, 329
 Justh Gyula 343
 I. Justinianus 323
 Justinus, Sanctus 323
 Justus Pál 85, 92

 K. K. I. Klebelsberg Kunó
 Kacsó Sándor 92
 Kaczander Gyula 169
 Kádár Jolán 335, 337
 Kádár Zoltán 219
 Kaffka Margit 340
 Kahána Mózes 167
 Kájoni János 307, 308, 311
 Kállay Miklós 86
 Kálmán (kanonok) 326
 I. Kálmán, (Könyves) 373
 Kálmán Lászlóné 160, 190, 191, 370
 Kálmáncehi Domokos 16
 Kant, Immanuel 132, 256
 Kantakuzen-család 315
 Kánya Emilia 149, 150, 152–155
 Kánya Pál 150, 151
 Kapcsányi Márton 307, 311
 Kapitánffy István 110
 Kapper, Siegfried 150

 Kapr, Albert 183
 Kaprinai István 237–240, 242, 243, 247
 Kapronczai Nyerges Ádám 230
 Karacs Ferenc 361
 Karácson Imre 131
 Karácson Lázár 66
 Karácsonyi János 16, 18, 24
 Karadžić, Vuk 142, 268
 Karai László 12
 Kardos László 95
 Kardos Pál 196
 Karikás Frigyes 167
 Karinthy Frigyes 82
 Kármán József 249, 250, 334
 Károli Gáspár 22, 363
 I. Károly 40
 III. Károly 47–52
 Károlyi (nyomdász) 284
 Károlyi Arpád 14
 Károlyi Mihály 169, 170, 345
 Károlyi Zsuzsanna 30, 36
 Kárpáti Aurél 79
 Karsai Elek 354
 Kassák Erzsébet 160
 Kassák Lajos 86, 88, 94, 97, 156, 158–161,
 196, 342
 Kassák Lajosné 158
 Kassák Mária 160
 Kassák Teréz 158
 Kaszinó Mihály 260
 Kátai-Horner Miklós 91
 Katona István 232, 242, 246
 Katus László 194
 Katz, Otto 346
 Kaufman Dávid 384
 Kautsky, Karl 95, 342
 Kazinczy Ferenc 57, 251, 254, 255, 265,
 266, 332–334
 Kazinczy Gábor 56, 74, 286–288
 IV. Kázmér (király) 125
 Kazy Ferenc 257, 327, 329
 Käfer István 101, 180
 Kästner 121
 Kecskeméthy Aurél 270, 274, 276, 277, 279,
 280, 282, 284
 Kecskeméthy Csapó Dániel I. Csapó Dániel
 Kéki Béla 362
 Kéky Lajos 281
 Kelez Imre 115, 117
 Kelecsényi Ákos 301, 211
 Kelecsényi József 66
 III. Kelemen (pápa) 187
 XIV. Kelemen 328
 Kelemen László 331, 332, 334–338
 Kelemföldy I. Csapó Dániel
 Keleti Jenő 87, 94
 Keller, Conrad Ferdinand 340
 Keller, Jacob 233
 Kellermann, Bernhard 340
 Kemény G. Gábor 180
 ifj. Kemény Lajos 309
 Kemény Zsigmond 259, 284, 286–288, 291,
 292, 340

- Kempen 276, 278, 286
 Kenéz Ernő 359
 Kenéz Győző 126
 Kenyeres Ágnes 138, 180
 Kercselics Baltazár 329
 Kerecsényi Dezsőné 297—299, 305
 Kerekes Tibor 362
 Kerényi Ferenc 336, 338
 Kereskényi Ádám 252
 Kereszturi Ferenc 36
 Keresztury Dezső 296, 297, 371
 Keresztury József 256
 Kertész Árpád 285
 Kéry Ferenc 329
 Keserői Dayka János 30
 Kézai Simon 257, 322, 357
 Kibédi György 169
 Kilián István 180
 Kindlovits Kálmán 146, 298
 Kirilović 140
 Kis Ferenc 93
 Kis János 254, 266
 Kisch, Egon Erwin 345
 Kisfaludy Károly 138, 251—254, 341
 Kiss István 180, 181
 Kiss Jenő 339
 Kiss József 341
 Kiss József (irodalomtörténész) 153
 Kiss Károly 60
 Kiss Lajos 296
 Kiss Mihály 189
 Klaniczay Tibor 308
 Klapka György 150, 152, 155
 Klapka József 155
 Kléber I. Kornis Gyula
 Klebelsberg Kunó 200
 Klein Ábrahám 209
 Klein, Heinrich 7
 Kleist, Heinrich von 133, 340, 341
 Kligenstein, Grete 43, 45, 52
 Klimó György 315—319
 Klobusiczky Antal 329
 Klobusiczky Pál 138
 Klósz Pál 329
 Knauz Nándor 112—114, 188
 Kner Imre 3, 4, 224, 230, 298, 362
 Knezevich István 383, 384
 Knigge, Adolph 256
 Knopp Imre 92
 Kóbor Tamás 340
 Kodály Zoltán 70, 71, 77, 78, 196, 345
 Kodolányi János 87, 300
 Koel, Ottilia 338, 339
 H. Kohut Magda 195
 Kókay György 143, 180, 181, 195, 198, 365,
 371, 379, 381
 Kolényi (százados) 352
 Kollár Adám Ferenc 242
 Kollár, Jan 268
 Koller József 316, 318, 320
 Kollonich Lipót 235, 236
 Kolumbán György 250
 Komáromi Csipkés György 363
 Komjáti D. Mátyás 36
 Komlós Aladár 292
 Koncz József 22
 Kondor Bernát 342
 Konopnicka, Maria 386
 Konstantin Papa Georgiu 314
 Kónyi János 250, 333
 Kopernikus, Nikolaus 121
 Kopitz, Johann Jacob 48
 Korabinszky János 246, 257
 Korányi Viktor 151
 Kornis Dezső 156, 160, 161
 Kornis Elemérné 156
 Kornis Gyula 160
 Kornis Kata 227
 Koroknay Éva 314
 Korolenko, Vladimir Galaktyionovics 341
 Kós Károly 131
 Kósa János 262
 Kosáry Domokos 102, 194, 359
 Kosch, Wilhelm 150
 Kossuth Lajos 151, 152, 155, 169, 211, 278,
 327, 338, 339, 341
 Kostyál István 253
 Kosztolányi Dezső 82, 169, 341, 378
 Kotsi Patkó János 337
 Kotzebue, August 255, 333, 336, 252
 Kotzián Katalin 296, 297
 Kovách Zoltán 113, 189
 Kovachich Márton György 244—246, 256,
 322
 Kovács Imre 294—297
 Kovács József (tanító) 199
 Kovács József (XVIII. sz.) 326, 327, 329
 Kovács József László 199
 E. Kovács Kálmán 295
 Kovács Károly 126
 Kovács Máté 273
 Kovács Márk 308, 311
 V. Kovács Sándor 117, 118, 179—181, 188,
 308, 356, 375, 382
 Kovács Sándor Iván 199
 Kozma Ferenc 335
 Kozma Vazul 75, 285
 Kozoeca Sándor 156, 372
 Kőhalmi Béla 95, 100, 102, 103, 105, 106,
 367, 381
 Köhler Károly Ferenc 134
 Kölesey Ferenc 57, 254, 266
 Köpeczi Béla 155, 378
 Kórákó Ferenc 168
 Körmendi Gáspár 172
 Körmendi István 38
 Körmendi Zoltán 92
 Körmendy Kinga 115
 Körner, Franz Theodor 341
 Köster, Kurt 183
 Köszeghy, János László 27
 Köveskúti Jenő 308
 Kövy Sándor 256, 265
 Kracskovszkij, I. Ju. 131
 Kramer György 345
 Kramer Pál 344

- Krammer Jenő 87
 Krasinski, Zygmunt 386
 Kraszewski, Józef Ignacy 386
 Krause, Jacob 202, 203
 Kremosz, G. 314
 Kresling, Johann 313
 Kribel János 240
 Kriza János 56, 61, 69, 77
 Krman Dániel 357
 Krudy Gyula 196, 340
 Krusinski, Judas Tadeusz 128
 Kubinyi András 314
 Kulcsár György 363
 Kulcsár István 61
 Kun Béla 370
 Kunits Ferenc 335
 Kunze, Horst 202
 Kuprin, Alekszandr Ivanovics 341
 Kurrein, V. 385
 Kutassy János 27, 189
 Kuthy Lajos 283
 Kuthy I. Kaczander Gyula
 Kuttner, S. 110
 Kükedi József 2
 Küküllei János 187
 Küllös Imola 147
 Küprianosz 323, 329
 Kürosz 259
 Kvaternik (tábornagy) 351
 Kyrius, Ernst 203
- Lackó Miklós 194
 Lactantius Firmianus 323, 329
 Lafontaine, Jean de 255, 341
 Lagerlöf, Zelma 341
 I. Lajos, (Nagy) 373
 Lakatos Éva 197, 198
 Lakatos Péter Pál 84—87, 90, 91
 Lamindus Britannus 329
 Lamoius 324
 Lampe, Friedrich Adolph 314
 Lamy, Bernhardus 329
 Landerer János 47
 Landerer Mihály 284, 384
 Lang, Helmut 204, 205
 Láng, Josephus 329
 Láng Péter 191
 Larbaud, Valery 94, 97
 Laria, M. De 128
 La Rochefoucauld, François 255
 Lassalle, Ferdinand 342
 Lassocki Miklós 373
 László János 124
 László (mester) 187
 I. László, (Szent) 112
 IV. László 124
 V. László 373
 Lauer, Georg 1, 5, 7, 12
 Lauka Gusztáv 66
 Lavotta János 57
 Lázár (deák) 125
 Lázár János 250
 Lazerus, Petrus 329
- Le Blanc 329
 Lehmann, Paul 188
 Lenau, Nikolaus 150, 155, 341
 Lengyel András 149
 Lengyel Imre 360
 Lengyel József 131, 132
 Lengyel Lajos 161, 362
 Lengyel Menyhért 341
 Lengyel Samu 343
 Lenhardt Sámuel 361
 Lenhossék Mihály 265
 Lentulus Ciriacus 329
 Leo Allatius 324
 Lermontov, Mihail Jurjevics 341
 Le Sage, Alain René 341
 Lessing, Gotthold Ephraim 252, 333, 341
 Lesznai Anna 341
 Lethenyi János 317
 Lett Miklós 190
 Leurenus, Petrus 330
 Levárdy Ferenc 309
 Lewinsky, Karl 276
 Lieber, Augustin 56
 Ligeti Ernő 92
 Lignizei Efmurdt Jakab 34
 Lillo, Eusebio 345
 Linné, Carl 258
 I. Lipót 40
 Lippay György 27, 188
 Lipphardt, Wilhelm 309, 310
 Lipsius, Justus 327, 330
 Lipszky János 124
 Lischerong Gáspár 232, 240, 241, 244, 246,
 247
 Listhius János 27
 Listius László 254
 Liszkai Andrásné 227
 Liszkai B. Pál 36
 Lisznyai Damó Kálmán 288
 Lisztes László 199
 Li Taj-po 379
 Locke, John 256
 Loewinger, D. S. 385
 Lohner Tóbiás 330
 London, Jack 342
 Longfellow, Henry Wadsworth 341
 Lorántffy Zsuzsanna 36
 Loredanus, Franciscus 330
 Lossai Péter 118—126
 Lósy Imre 27
 Love, John 85, 89
 Löhrer, Guilelmus 330
 Lőrinc, (Szent) 111
 Löw Immanuel 385
 Löw Lipót 385
 Luby Géza 354
 Lucas de Linda 330
 Lucretius Carus, Titus 330
 Ludwig 324
 Luetjohan, Christianus 218, 219
 Lukács László 285
 Lukács Mórle 64
 Lukinich Imre 22

XVIII

- Luna, Franciscus 330
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 168
 Luther Márton 19, 41, 313
 Luxemburgi Zsigmond 125, 205, 373
 Lübeck, Karl 263
 Lülfiing, Hans 182
- Mabillon, Jean 234, 324
 Mably, Gabriel Bonnot de 256
 Macchio (tábornok) 277
 Machiavelli, Niccoló 256
 Mácza János 167
 Madách Imre 301
 Madarász Emil 167
 Maeterlinck, Maurice 341
 Magarasević, Djordje 140
 Magin, Ján Baltasar 357
 Magyar András 198, 199
 Magyar Arnold 176, 177
 Magyar Mihály I. Táncsics Mihály
 Magyar Pál I. Paulus Hungarus
 Magyarországi Pál I. Paulus Hungarus
 I. Mahmut 129, 130
 Mahotka Jenő 286
 Mai, Angelo 217, 220
 Maimonidesz 209
 Maiorianus (császár) 218, 219
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 92
 Majlát Jolán 296, 297, 302
 Májmuni Mózes I. Maimonidesz
 Major József 330
 Makkai László 194
 Maklári Demeter 36
 Makó Pál 193
 Malherbe, François 255
 Mályusz Elemér 15–17, 170, 171, 314
 Mandonnet, P. 109
 Manitius, Max 219, 220
 Manlius János 205, 361
 Mann, Heinrich 340
 Mann, Thomas 169, 340
 Mansfeld, R. G. 384
 Mantskovit Bálint 361
 Manutius, Aldus 222
 Marcianus (császár) 219
 Mária Béla 85
 Mária Terézia 243, 317
 Marich 289
 Margit, (Szent) 111, 112, 115
 Máriássy-család 56
 Marinis 204
 Mark Twain 340
 Markos Béla 327
 Markovics (nyomdaigazgató) 141
 Markovits Györgyi 80, 90, 93, 170, 346
 Markusovszky 153
 Marliani, Ambrosius 330
 Marmontel, Jean François 255
 Marót Miklós 359
 Marsak, Szamuil Jakovlevics 92
 Marsilius (mystycus) 324
 Martinovics Ignác 263
 Martirius (érsek) 187
- Martinus de Bereck I. Berecki Márton
 Márton (prépost) 188
 Márton, (Szent) 116, 188
 Márton József 133, 134, 137
 Marwinski, Felicitas 202
 Marwinski, Konrad 202
 Marx Károly 95, 342, 343
 Maschal, Remigius 330
 Masson, Irvine 184
 Máté (apostol) 111
 Mátrai László 103, 180, 181, 245, 359
 Mátyás Ferenc 93
 Mátyási József 250
 Maupassant, Guy 340, 342
 Maurus Mantuensis 220
 May József 146
 Mayer, Sebald 119
 Mayerhofer Ferdinánd 149
 Mazal, Otto 184, 203, 204
 Medici-család 373
 Mednyánszky Dénes 22
 Megyericei János 325
 Melanchthon, Philipp 19, 202
 Melich János 193
 Melius Juhász Péter 363, 364
 Melotai Nyilas István 34
 Menáchem b. Izsák Dávid 385
 Mendelssohn, Moses 256
 Mendoza, Franciscus 327, 330
 Menestroff, Johann 322
 Mentelin, Johannes 182
 Mentessné I. Rózsa Ilona
 Mercator, Gerhard 128
 Mérey Sándor 332, 334–336
 Merget, A. 143, 145
 Merkle, Sebastian 247
 Mérő Eya 198
 Meskó Ádám 44, 48
 Mészáros Gyula 341
 Mészáros Ignác 250, 326, 330
 Mészáros István 188
 Mészáros Zoltán 85
 Meszlényi Márton 30
 Metastasio, Pietro 256, 336, 337
 Metzgerich, Wilhelm von 150
 Meuser 202
 Meyer 335
 Mezey László 101, 107, 113, 173, 179–181,
 187, 189, 308, 309, 375, 376
 Mezleni Márton 33, 34
 Michalek Manó 326
 Michaud-Quantin, Pierre 109
 Mickiewicz, Adam 372, 386
 Miechov, Mathias 323
 Mihály Farkas 307
 Mike Agnes 148
 Mikes Kelemen 129, 130, 249
 Miklós Elemér 344
 Miklós Pálné 345
 Miklóssy János 359, 362
 Mikó Imre 201
 Mikola László 227
 Mikoviny Sámuel 124

- I. Miksa (császár) 233
 Mikszáth Kálmán 199, 339, 340
 Miller Jakab Ferdinánd 118, 119, 124—126,
 265
 Millot (abbé) 257
 Miloczek, Josip 142
 Milton, John 255
 Mišianik, Ján 114
 Miskolczi László 112
 Miskolczi S. István 36
 Miskolczy Gyula 268
 Miskolczy Péter 36
 Mistral, Gabrielle 341
 Mitterpacher Lajos 258, 318, 320
 Mód Aladár 89, 90
 Mohai Ágnes I. Zolnai Béla
 Mohamed 127
 Moholy-Nagy László 161
 Molière 208, 255, 333, 342
 Molindes (tartományfőnök) 234
 Molitard 129
 Molnár Borbála 250
 Molnár Ferenc 79, 80, 83, 196, 340, 341,
 360
 Molnár István 301
 Molnár János 330
 Molnár József 296, 297
 Molnár Sándor 295
 Monacelli, Francesco 330
 Monachinus János 36
 Mone, Franz Josef 307
 Montaigne, Michel Eyquem 255
 Montesquieu, Charles 255, 279
 Mónus Imre 339
 Moór Anna 337
 Mór, (Szent) 246, 323
 Móra Ferenc 199
 Móra László 194
 Moravus, Matthias 7, 10, 12
 Moretus-nyomdászcsalád 222
 Mori, Gustav 4
 Mórica Zsigmond 196, 199, 296, 298, 340,
 372
 Morvay László 362
 Morison, Stanley 224
 Mossóczy, Zakariás 27
 Mózsá Ernő 259
 Mozsáry Béla 288
 Möller 333
 Mucsiné Várhelyi Vanda 187
 Muhamed Rasit 130
 Muhoray Alfonz 259
 Muosong Piroska 85
 Muraközi D. Márton 36
 Muratori, Ludovico Antonio 234, 324, 327,
 330
 Mušicki, Lukijan 146
 Mussolini, Benito 351
 Mustafa Al-Vani, Muhammed ben 127
 Mustafa b. Abdüllah 128
 Muzika, F. 224
 Müller Gyula 281, 285
 Müller Hermann 342
 Müller Lajos 91, 95
 Münster László 121
 Nádasdy Ferenc 28
 Nádasdy Tamás 22
 Nádass József 161
 Nagy Dezső 339
 Nagy Ferenc 330
 Nagy Gyula 307
 Nagy Ignác 64, 280, 282, 286
 Nagy István 296
 Nagy Iván 252
 Nagy Lajos 342
 Nagy László 363
 Nagy Miklós 291, 292
 Nagy Pál Jenő 118, 119
 Nagy Péter 169, 170
 Nagy Sándor I. Alekszandrosz
 Nagy T. 219
 L. Nagy Zsuzsa 194
 Nagyari József 38
 Naldius, Naldus 220
 Nánási László 294—297, 303
 III. Napoleon 270
 Naprági Demeter 27
 Náray György 311, 312
 Nardus, Isidorus 330
 Nataliél b. Jesa 209
 Nátly József 138
 Négyesy László 200
 Némay (várkapitány) 172
 Nemes György 87, 146, 286
 Németh Andor 169
 Németh G. Béla 280, 291
 Németh Gyula 193
 Németh László 93, 253, 300, 301, 364
 Németh Zsófia 359
 Némethi Mihály, 228 227
 Nepos, Cornelius 328
 Neruda, Pablo 344
 Nesselrod Vilmos 317
 Nesterović, Uroš 141
 Nevres 131
 Ney Ferenc 277, 281
 Nicephorus 323
 Nicodemus 323
 Nicolaus de Lyra 314
 Niederhauser Emil 194
 Nisanci Mehmet (pasa) 127
 Nonus Marcellus 322
 Norbert, (Szent) 114
 Nottenstein János György 47
 Novák László 33
 Novaković, Stojan 140
 Novara, Domenico Maria di 121
 Nussbächer, Gernot 386, 387
 Nyéki Vörös Mátyás 188
 Nyilas Márta 339
 Nyírkállai Tamás 322
 Obernyik Károly 288
 Oláh Miklós 27, 189, 257
 Olden, Balder 167, 168
 Oldenberger, Philippus 330

- Olt Károly 91
 Omer 130
 Opitz, Martin 255
 III. Orbán (pápa) 187
 Orbán László 360
 Orozy Lőrinc 251, 252, 254
 Orosz József 258
 Orosz László 196
 Ortel, Abraham 128
 Orthuinus Grazius 324
 Ortutay Gyula 55, 193
 Ortway Tivadar 113, 114
 Osorius, Hieronymus 330
 Osvát Ernő 85
 Oszkó Aladár I. Mód Aladár
 I. Ottó (császár) 186
 Örkény István 93
 P. mester 170, 174, 357
 Paczkó Ferenc József 285
 Paep, J. I. Pap János
 Paffán Ignác 318, 320
 Paine, Thomas 257
 Pais Dezső 287, 288
 Paisiello, Giovanni 335
 Pajkossy György 360
 Pákh Albert 150—154, 283, 286
 Paku Imre 304
 Pál, (Szent) 111, 323
 Palacký, František 268
 Palásty Ferenc 44
 Palesics János 37
 Pálffy-család 22
 Pálffy Albert 153, 282, 288
 Pálffy János 287
 Palkovics 67
 Palkovič, Juraj 265
 Pallavicini 330
 Pálmai Magda 190
 Palocsay György 251
 Pálóczy Horváth Ádám 250, 251, 254
 Pálóczy Mihály 36
 Pálóczy György 112, 188
 Palotás Gyuláné 199
 Paluska Antal 48
 Pálvölgyi Endre 362
 Panfjorov, Fjodor Ivanovics 167
 Pannartz, Arnold 7
 Panazzaro 256
 Pankl Mátyás 258
 Panzer, Georg Wolfgang 99
 Paoletti 176
 Pap János 114
 Pápai Gáspár 127
 Pápai Páriz Ferenc 22, 226, 363
 Papebrochius 324
 Papp G. 308
 Papp Ivánné 339
 K. Papp Miklós 273
 Parajszky János 41
 Páriz Pápai Ferenc 364
 Parragh (vendéglős) 288
 Pašiaková, Jaroslava 83
 M. Pásztor József 79, 82, 85, 87, 89, 90,
 94—96, 382, 383
 Patai P. Sámuel 314
 Pataki István 38
 Pataki Vidor 316
 Patyi Sándor 102, 178, 179
 Pauler Ákos 164
 Paulus Hungarus 109, 110
 Pázmány Péter 24, 27, 115, 236, 327, 328,
 330
 Pazyra, Stanislav 385, 386
 Pechata János 318
 Pecz Vilmos 218
 Péczeli József 333, 336
 Pedianus, Asconius 218
 Pelejtej Tibor 362
 Pelzhoffer, Franciscus 330
 Pentius de Lenco, Jacobus 368
 Perényi-család 22
 Pererius, Benedictus 330
 Perliczy (prédikátor) 41
 Perpinianus, Petrus 330
 Perugiai Bernát 188
 Pervomajszkij, Leonyid 168
 Pestalozzi, Johann Heinrich 256
 Péter (érsek) 118
 Péter (mártír) 310
 Péter (mester) 187
 Péter, (Szent) 111, 187
 Péterffy Károly 327, 330
 Péteri Takács József 252
 Pethő Gergely 257
 Pethő József 318, 320
 Petneházy Ferenc 197
 Petőfi Sándor 57, 67, 76, 78, 83, 134, 149,
 150, 152—154, 163, 167, 168, 282, 292,
 339, 341, 343, 344
 Petrarca, Francesco 201, 256, 323, 327, 330,
 374
 Petrik Géza 181, 365, 384
 Petró Sándor 307, 308
 Petrovich Ede 316, 325
 Petrovici, Emil 200
 Petruch Antal 357
 Petrus Hispanus 374
 Petrus Lombardus 323
 Petruscsak, Ivan 168
 Pfarrus, Gustav 150
 Pflugl, Leonhard 7
 Phoebeus, Franciscus 330
 Piasecius, Paulus 330
 Piccard, Gerhard 184
 Picco della Mirandola 323
 Pichler Antal 133
 Pieck, Wilhelm 369
 Pikler Gyula 194
 Pintér Jenő 356
 Pintér József 295
 Pirhing 330
 Pi-Seng 182
 Plantin, Christof 222
 Platón 314
 Plautus, Titus Maccius 332, 333, 341

- Plutarkhosz 330
 Podkonitzky Ádám 265
 Podolsky 277
 Pogány József 343
 Pogány Péter 55, 62
 Pompéry János 280
 Ponéaut, Ján Rob 168
 Ponicoenus Tamás 36
 Pope, Alexandre 255
 Porges, Étienne 169, 170
 Poronyi Zoltán 118, 126
 Porszász (vendéglős) 288
 Portilla, Andreas 8
 K. Posonyi Erzsébet 55, 68
 Potemre, Michal 370
 Póts András 250
 Pouget, François Aimé 326, 330
 Pow, Seoul 182
 Pray György 232, 237, 238, 240—244, 246,
 247, 252, 257, 327, 330
 Prévost, Antoine-François 340
 Pribélyi Ferenc 189
 Prielle Kornélia 154
 Prileszky, Johannes 330
 Proctor 99
 Prohaska 266
 Prónay László 332
 Protmann József 277, 279, 280, 282, 289
 Proudhon, Pierre Joseph 281
 Prudhommeaux, René François 170
 Prus, Boleslav 386
 Ptolemaiosz 121, 128
 Puechler Kristóf 119, 121
 Pukánszkyne I. Kádár Jolán
 Puliu (nyomdász) 315
 Purgold, Karl 218
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 168
 Pusztai Ferenc 33
 Püski Sándor 299—303
- Rabener, Gottlieb Wilhelm 255
 Racine, Jean Baptiste 252, 255, 333, 342
 Rác György 298
 Rác István 376
 id. Ráday Gedeon 332, 333
 Rader, Mathäus 233
 Radicius István 27
 Radnóti Miklós 79—97
 Radó Polikárp 113, 375—377
 Radonai Mátyás 317
 Radoslavević, Katarina 145
 Radoslavević, Sofia 145
 Rajk László 90
 Rajković, Djordje 140
 Rajmund, Heinrich 188
 Rájnis József 252
 Rákóczi-család 242
 Rákóczi Imre 350
 Rákóczi József 130
 Rákóczi Zsigmond 30, 36
 II. Rákóczi Ferenc 64, 126, 127, 129, 163,
 169, 229, 357, 358, 382
 I. Rákóczi György 22, 30, 33, 36, 38
- II. Rákóczi György 36
 Ránki György 194
 Ranódy László 297, 299
 Ranódyné I. Kotzián Katalin
 Ráskay László 83
 Rási 209
 Rát Mátyás 382
 Ráth György 312
 Raynal, Thomas 257
 Rázsonyi László 131
 Récesei Viktor 175
 Récsi Emil 280
 Regőczy Emil 118, 121
 Rehák József 337
 Reichling, D. 367
 Reichmann Jenő 344, 345
 Reinhardi, Johannus 8
 Reinhold Alfréd 81—83
 Reischl, Marcellus 330
 Rejtő István 180, 181, 359
 Remenyik Zsigmond 169
 Renouvin, Pierre 185
 Renz, Placidus 330
 Réthy Antos Máté 38, 148
 Reuchlin, Johann 312
 Reuter Camillo 121, 124
 Révay Ferenc 22
 Révay Miklós 61, 193, 252, 265
 Révay Péter 22
 Révész Béla 342
 Révész Imre 19, 20, 24
 Reymann 335
 Réz Henrik 262
 Rhaeticus, Georgius Joachimus 121
 Riberette, Pierre 207
 Ricci, Seymour de 207
 Richard de Bury 201, 202
 Riedl Frigyes 162, 163
 Riffe, Hans 183
 Rijssenius 364
 Rippel, Georgius 330
 Ritoók Zsigmondné 314
 Roest, M. 384
 Rolland, Romain 169, 340
 Rónay Mihály 93
 Rooseveltt, Franklin 169, 348, 351
 Rosenfeld, Hellmut 184
 Rosenthal, G. 384
 Rosenthal, L. 384
 Rosnyai János 363
 Rosty-család 253
 Rot, Adam 7
 Rotarides Mihály 358
 Roth, Erich 307, 385
 Rotman Miklós 164
 Rousseau, Jean Jacques 169, 255
 Royer Ferenc Antal 53, 189
 Royer Pál János 53
 Rózsa Ilona 381
 Rózsa Miklós 270
 Rózsa Sándor 88
 Rozsondai Béláné 312
 Rozsondai Marianne 204

- Rozványi Vilmos 200
 Rözler 267
 Rudnyánszky 336
 Ruffinus, Flavius 323
 Rummy József 266
 Rummy Károly György 262–268
 Rupert, Deutzi 188
 Rupertus Tuicensis 323
 Ruppel, Aloys 9, 184
 Russel, Bertrand 90
 Ruyschaert, J. 217

 Saad Henrik 310
 Sábbátáj Cvi 209, 384
 Sabezi Salom 209
 Sáfáry László 92
 Ságghi (kurátor) 141
 Ságvári Ágnes 195
 Sajnovics János 194, 327, 331, 358
 Sajó I. Jókai
 Sajó Géza 101
 Salamon Ibn Gabirol 209
 Sallai Imre 91
 Sallai István 38
 Salm-hercegek 241
 Sambucus, Joannes I. Zsámboki János
 Sand, George 340
 Sandin Antal 331
 Sandinus, Antonius 331
 Sándor (király) 125
 Sándor Dénes 294
 Sándor Károly 345
 Sándor László 168
 Sándor Lipót (főherceg) 253
 Sárközi György 88, 92, 298, 302
 Sárközy István 259
 Sarlo, Francesco de 163
 Sarló Sándor 167
 Sárosi Gyula 146–149
 Sárospataki József 229
 Sárosy Gyula 282
 Sárvári Pál 134, 265
 Sas Irén 92
 Sashegyi Oszkár 40, 53, 275–278
 Saspach, Konrad 9
 Saussure, Césare De 129–131, 169
 Savoyai Eugén 48, 126
 Schaffer Károly 194
 Schaller, J. 52
 Schams Ferenc 258
 Schedel Ferenc I. Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 60, 64, 133, 254, 262–265,
 334
 Scheiber Sándor 209, 210, 385
 Scherer, Emil Clemens 234, 235
 Scherrer, Georgius 331
 Scheurlus Christophorus 323
 Schikaneder, Emanuel 335
 Schiller, Friedrich 255, 341, 386
 Schlick (tábornok) 150, 155
 Schlözer, Ludwig 264
 Schmelzer, M. H. 210
 Schmidt, Nicolaus I. Schmitt
 Schmidt, Friedrich Adolf 182–184, 204
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf
 182–184
 Schmitt Miklós 331
 Schnitzler, Arthur 340
 Schott Gáspár 331
 Schöffner, Peter 182, 184
 Schönmann Júlia 196
 Schönwisner István 242, 245
 Schöpflin Aladár 82, 340
 Schöpflin Gyula 91
 Schreiber Áron 384
 Schreier, Ulrich 203
 Schröder, Friedrich Ludwig 332
 Schubert Ernő 161
 Schunke, Ilse 202, 203
 Schwartner Márton 265, 266
 Schwartz, Godofred 238
 Schwarz László 344
 Schwarz, A. Z. 385
 Scitovszky János 317
 Sebeok, Thomas 358
 Sebestény, (Szent) 331
 Sebestyén Géza 177
 Sebestyén Gyula 193
 Sebestyén Sándor 327
 Seelmann Károly 333
 Segesdy László 82
 Segner Pál 331
 Seivert, Johannes 331
 Semmelweis, Karl 204, 205
 Sen-Kuo 182
 Seneca, Lucius Annaeus 327, 331
 Sennovitz Adolf 189
 Serenus Sammocius, Quintus 219, 221
 Serira Gaon 209
 Serry, Jacobus 331
 Sértő Kálmán 93
 Shakespeare, William 182, 199, 252, 255,
 288, 341
 Shaw, George Bernard 342
 Sibriki 130
 Sidonius, Caius Sollius Apollinaris 218–
 220, 221
 Sienai Katalin (Szent) 310
 Sienkiewicz, Henryk 342, 386
 Sík Sándor 86
 Silva, Victor Domingo 344
 Simai Kristóf 332, 333, 336
 Simándi János 36
 Simándy Pál 87
 Simon Ágost 344, 345
 Simon Andor 93
 Simon Erzsébet 346
 Simone, A. I. Katz, Otto
 Simonffy Aladár 131
 Sinclair, Upton 342
 Singer György I. Wagner György
 Singrenius, Johann 312
 Sinka Erzsébet 379
 Sinka István 300
 Sinzendorf, Philipp Ludwig 45
 Sirola, Francesco 162, 163

- Sitte, Alfréd 28
 Skerlič, Jovan 140, 141
 Skolka András 265
 Skublics család 249 – 260
 Skublics Imre 252, 253, 255 – 258
 Skublics Károly 253, 255, 258
 Slowacki, Juliusz 385
 Smith, Adam 257
 Socrates 323
 Sohn, Key 182
 Sohn, P.-K. 183
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 92, 295
 Soltész, Elisabeth I. Soltész Zoltánné
 Soltész Zoltánné 1, 10, 12, 101, 184, 203, 222, 230, 362
 Sólyom Jenő 177
 Sommisich Pál 284
 Somogyi Imre 301
 Somogyi Pál 167
 Sonnenfels, Joseph 257
 Soós Pál 360
 Sophoklés 341, 342
 Sós Endre 81, 82, 88, 89
 Sozomenus, Hermias 323
 Sölisi, Jicchák 385
 Sölisi, Sámuel 385
 Sötér István 55, 248, 291
 Spaizer János, 46, 47
 Spangár András 331
 Spertus, Maurice 209
 Spinoza, Benedictus 256
 Spitz Jakab 346
 Staff, Leopold 386
 Stănescu, Heinz 150 – 153
 Staud Géza 336, 338
 Steele, Richard 255
 Steinacker, Gustav 150
 Stekl Jakab 384
 Stendhal 340
 Stephanus, Robertus 323
 Stern, Zalman b. Jediája 385
 Sterne, Laurence 341
 Stilbing János 331
 Stoll Béla 250, 356
 Stöckel Lénárt 22
 Strada, Famianus 329
 Strasser Frigyes 345
 Stratimirovič (metropolita) 141
 Streibig Antal József 42, 45 – 47, 205
 Streibig, Ruppert 331
 Strindberg, August 341, 342
 Stuller Ferenc 68
 Sue, Eugène 291, 342
 Suidas 323
 Sulzer, Johann Georg 255
 Supka Géza 88
 Suuri Hasan 130
 Sükei Károly 288
 Sütő József 139
 Sylvester János 22, 361, 363
 Šweynheim, Konrad 7
 Świerk. Alfred 182
 Swift, Jonathan 255, 340
 Szabados András 87
 Szabadváry Ferenc 193
 Szabó (színigazgató) 151
 Szabó Dezső 340
 Szabó Endre 341
 Szabó Ervin 196, 342, 343
 Szabó Istvánné 147
 Szabó Károly 31, 105, 181, 365
 Szabó Lőrinc 88, 300, 301, 364, 378, 379
 Szabó Pál 295, 299, 301, 303, 304
 Sz. Szabó Pál 295 – 297
 Szabó T. Attila 61
 Szabó Zoltán 168, 296
 Szabolcsi Miklós 91
 Szakál Lajos 148
 Szakasits Árpád 92
 Szalády Antal 286, 287
 Szalai Imre 84 – 86, 88, 91
 Szálasi Ferenc 353
 Szalay Etel 353
 Szalay Lajos 161
 Szalézi Ferenc, (Szent) 330
 Szalkay Antal 335
 Szalmás Piroska 92
 Szánoki Gergely 373
 Szántó Tibor 101, 381, 382
 Szarvasi Margit 259, 326
 Szász Béla 91
 Szász Endre 161
 Szász Károly 285, 288
 Szathmári György 16
 Szatmári Sándor 167
 Szatmári Pap Sándor 229
 Szatmárnémeti Sámuel 226
 Szauder József 135, 327
 Széchenyi Ferenc 119
 Széchenyi György 27
 Széchenyi István 236, 251, 257, 258, 273, 275, 278, 284, 287, 290, 341
 Széchenyi Pál 317
 Széchy Dénes 188
 Szegedi Kis István 214
 Szegedy János 331
 Szegedy Róza 253
 Szegfi Mórné I. Kánya Emilia
 Székely József 286
 Szekeres József 195
 Szekfű Gyula 109, 163, 246 – 248
 Székudvari János 364
 Szelepcsényi György 27
 Széles György 189
 Szelestey László 286
 Szeli P. István 36
 Szélpál Árpád 92
 Szemán István 199
 Szemere Miklós 56, 62, 74 – 76, 164
 Szenci Kertész Abrahám 225, 361
 Szenci Molnár Albert 22, 228
 Szendrei Janka 113
 Szendrei Júlia 154
 Szenes László 168

- Szent-Györgyi Albert 169
 Szentimrei Mihály 29, 39
 Szentiváni Mihály 57
 Szentiványi Domonkos 354
 Szentiványi Márton 331
 Szentjóni Szabó László 333
 Szentkereszty Pál 256
 Szentkirályi László 335, 337
 Szentkuty Pál 225, 227
 Szentmihályi János 98, 105, 107, 180, 181, 308
 Szentpétery Imre 244, 246
 Szenvey József 60
 Szép Ernő 340, 341
 Szepesy Ignác 315 — 318, 320
 Szepessy Tibor 110
 Szerelemhegyi András 335
 Szigeti Kilián 307, 376
 Szigligeti Ede 341
 Szikszai K. András 36
 Szikszai K. István 36
 Szilády Áron 309, 311
 Szilády Károly 364
 Szilágyi András 88
 Szilágyi Ferenc (XIX. sz.) 280
 Szilágyi János 339
 Szilágyi Sándor 26, 28, 32, 151, 277, 279 — 289
 Szinai Miklós 347, 355
 Szini Gyula 196, 340
 Szinyei Gerzson 37
 Szinyei Ferenc 285 — 287, 291
 Szinyei József 119, 121, 138, 152, 356, 372
 Szirtes Andor 94
 Szlemenits Pál 256
 Szmracsányi Miklós 325
 Szobotka Tibor 87
 Szófér Móse 384
 Szokolai Hártó János 364
 Szokolóczy János 331
 Szombathelyi Ferenc 352
 Szombathy János 35, 37
 Szomoró Dézsó 340
 Szőke István 344
 Szőgyény 289
 Szőnyi Magda 87, 92
 S. Szőnyi Lajos 87, 92
 Szörényi László (püspök) 44
 Szörényi Sándor 236
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 168, 296
 Sztárai Mihály 314
 Sztropszky Hiador 205
 Szuromi Lajos 197
 Szücs József 138
 Szücs László 247
 Szvorényi Sándor 237
 Tabernigg, P. Theodor 176
 Tablic, Bohuslav 265, 267
 Tábori Kornél 280, 282, 285, 289
 Tacitus, Publius Cornelius 327, 328
 Tagore, Rabindranath 342
 Takács P. Imre 357
 Talpassy Tibor 295
 Tamás Aladár 295
 Tamás Mihály 92
 Tamási Áron 92, 95, 296, 301
 Tamási (Wagner) György 84, 86, 92, 94
 Tánácsics Mihály 73, 74, 279, 283, 284, 289
 Tarjáni N. György 36
 Tarnai Andor 180, 181, 238, 248
 Tasi József 156, 161
 Tasso, Torquato 256
 Taubner Vilmos 343
 Tauszig Zoltán 94
 Tavasi Lajos 150, 151
 Taxonyi János 358
 Teitge, Hans-Erich 202
 Telegdi Kovács László 259
 Telegdi Miklós 307, 311
 Telegdi Pap Sámuel 229
 Telegdy Miklós 27
 Telek József 331
 Teleki Adám 333
 Teleki Pál 348
 Teleki Sámuel 319, 324
 Tennyson, Alfred 341
 Tersánszky Józsi Jenő 340
 Tertullianus, Quintus Septimus 314
 Tetemi István 313, 314
 Teutsch József 283
 Tezla Albert 106, 356
 Thackeray, William Makepeace 340
 Thallóczy Lajos 22, 264
 Thalwieser Antal 3, 4
 Thaly Kálmán 129
 Than Károly 193
 Theodoretus 323
 Theodosius (császár) 219
 Theophülaktosz 323
 Thienemann Tiavadar 14
 Thomas de Vio 323
 Thomasius, Josephus 331
 Thou, August de 232
 Thököly-család 22
 Thullmer János 234
 Thuránszky László 350, 352, 353
 Thuróczy János 238, 357
 Thury Zoltán 340
 Thurzó György 22, 27
 Thurzó Imre 27
 Thurzó Kristóf 22
 Thurzó Szaniszló 18, 22
 Thuz Osvát 307
 Timár Kálmán 310
 Timkovics László 376
 Timon János 237
 Timon Sámuel 236 — 240, 242
 Timurlenk 128
 Tischler Antal 361
 Tiszay Andor 93
 Toderini, Giambattista 131
 Tódor Ildikó 197
 Toldalaghy Pál 93

- Toldi Miklós 250
 Toldy Ferenc 60, 64, 66, 68, 69, 134, 135,
 137–139, 287
 Tolnai Gábor 92, 230
 Tolnai István 30
 Tolnai Lajos 340
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics 167
 Tolsztoj, Lev 83, 341, 342
 Tomek, Ernst 23
 Tomosi Anasztáz 288
 Tompa Mihály 277, 280
 Torockai Máté 34
 Torrellius, Joannus 322
 M. Tótfalusi Kis Miklós 222–231, 361,
 363, 364, 383
 Tóth András 180
 Tóth Árpád 378, 379
 Tóth Béla 118
 Tóth Gáspár 67
 Tóth István 300, 302, 306
 Tóth Kálmán 288
 Tóth László 364
 Tóth Lőrinc 64
 I. Tóth Zoltán 194
 Tournely, Honoratus 331
 Töltési István 46
 Tömörkény István 340
 Töreky Géza 95
 H. Törő Györgyi 154, 379
 Török Gyula 340
 Török János 276, 279, 280
 Török Pál 166
 Trattner Mátyás 284, 333
 Trauner Sándor 161
 Traven, Bruno 92
 Trevelian George Macaulay 210
 Troillet, Gilbert 169
 Truhlár, J. 375
 Turgenyev, Ivan Szergejevics
 Turi György 335
 Turóczy-Trostler József 250
 Towim, Juljan 386
 Turgenyev 341
 Türr István 211
 Tyll 331

 Ughellius, Montfouconius 324
 Ugolinus 324
 Uitz Béla 156, 160, 161
 Ujevič, Mate 141
 Újfalvy Sándor 259
 Újházy László 151
 Újvári Sándor 88, 89
 I. Ulászló 125
 II. Ulászló 113, 125, 188
 Ullein-Reviczky Antal 350, 353–355
 Ullmann, B. L. 217
 Uray József 67

 Váci Pál 311
 Vachott Sándor 60, 68
 Váczy János 332
 Vadianus, Joachimus 312, 313

 Vahot Imre 57, 68, 151, 288
 Vajda János 81, 84, 86, 94
 Vajthó László 81, 341
 Válaszuti András 30, 33, 34
 Vallier, Claire 169
 Van Dyck, Christoffel 224
 Van Espen Zeger 331
 Vándor Lajos 93
 Váradi Péter 115–118, 374
 Várady Gábor 284
 Várallyai Dániel 38
 Várallyai István 38
 Varga Imre 356
 Varga János 194
 Varga József 197
 Varga Pál 93
 Varga Rózsa 102, 178, 179
 Varga Sándor 294, 362
 Varga Zoltánné 360
 Vargáné Toldi Sarolta 190
 Vargha Anna 312
 Vargha Balázs 134
 Vargha Damján 310
 Vargha Kálmán 180, 197, 356
 Vargyas Lajos 308, 309
 Varjas Béla 180, 222
 Várkonyi Imre 189
 Várkonyi Nándor 93
 Várnai Zseni 92, 342
 Vas István 81, 82, 93, 94, 161
 Vásárhelyi Máté 314
 G. Vass István 198
 Vass László 92
 Vasvári István 89
 Vazul, (Szent) I. Basilius
 Végh Ferenc 360
 Végh Gyula 29
 Vekene, Emil van der 204, 206
 Verancsics Antal 27
 Veres Gerzson 250
 Veres Péter 92, 295–297, 299–301, 303–
 305
 Veresegyházi István 225, 227
 Veresegyházi Szentyel Mihály 225, 227
 Veress Endre 22, 121–124
 Vergerio, Pier Paolo 373, 374
 Verhaeren, Emile 341
 Verinus, Eusebius 329
 Verne, Jules 342
 Verseghy Ferenc 254, 257, 265, 333, 336
 Versényi György 45, 65, 66
 Vértesy Arnold 340
 Vervaux, Johann 233
 Vetter Antal 151
 Vida György 250
 Vida Sándor 190
 Vidéky János 70
 Vietor Jeromos 312
 Vijukalovicz, Casimirus 331
 Vince, (Szent) 310
 Vincentius Lirinensis 323
 Vincze György 228, 229
 Virágh Ferenc 199

- Visconti-család 373
 Visegrádi János 37
 Vita Zsigmond 29, 30, 36
 Vitályos László 196
 Vitéz Borbála 325
 Vitéz János 16, 115, 117, 181, 218, 219,
 221, 325, 373, 374
 Vitruvius Pollio 258
 Vízkelety András 180, 206, 359
 Vladár Pál 169
 Voit Krisztina 181
 Volaterranus, Raphaelus 323
 Volf György 309
 Volney M. 257
 Voltaire 255, 257, 333, 336, 340
 Vorstius, Joris 17
 Voskens, Dirk 224
 Vörös Antal 48
 Vörösmarty Dénes 87
 Vörösmarty Mihály 60, 254, 268, 277, 288,
 341, 343
 Vranokovan-család 315
 Vutsch (?) Henrik 136
- Wackernagel, Philipp 307, 308
 Wagner György 81–84
 Wagner Károly 238, 242–246
 Waldapfel József 262
 Waldföghel, Prokop 182
 Wallaszky Pál 22, 26, 27, 256, 265
 Walter, Christian 204
 Walther, H. 307
 Waltonius, Brianus 323
 Weber Sámuel 244
 Weber, Veit 255
 Wechelius András 205
 Wechelius János 205
 Wedekind, Frank 340
 Weill, Georges 184
 Weinberg, William 168
 Weisse, Christian Felix 140, 142, 143,
 336
 Wells, Herbert George 199, 340
 Wenzlaff, Johannes 202
 Weöres Sándor 93
 Werbőczy István 256, 312, 313, 364
 Wernherr György 22
 Wesselényi-család 22
 Wesselényi Miklós 36
 Withmann, Walt 92, 169
 Wiborada 205, 206
- Widmann, Hans 181–184
 Wieland, Christoph 255, 341
 Wilde, Oscar 340, 341
 Winckelmann, Johann Joachim 255
 Windisch, Karl Gottlieb 244, 246, 257
 V. Windisch Éva 180, 245, 356
 Winter, Eduard 46, 247, 357
 Wispiansky, Stanislav 386
 Wolphardus Adrianus 312, 313
 Worafka 280
 Wouvermans, Aimé v. 150, 151
 Wranitzky, Paul 335
 Wytze 366
- Xenophon 361
- Zachia Pál 331
 Zacuto, Ábrahám b. Sámuel 385
 Zahn, Joseph 308
 Zak, Alfons 114
 Zalán Menyhért 112
 Zalka Máté 167
 Zanon i. A. v. Wouvermans
 Zapf, Hermann 224, 230
 Zápolyai-család 22
 Zaretus, Antonius 8
 Zavirasz, Jéorjiosz 314, 315
 Zay Ferenc 22
 Zechárja b. Száid 209
 Zecheuter Antal 333
 Zeke Zoltán 297
 Zelk Zoltán 85–87, 92–94, 161
 Zempléni György 36
 Zeromski, Stefan 386
 Zichy Gyula 315
 Zilahi-Sebess Jenő 350, 351
 Zipser Kristóf András 258
 Zola, Émile 342
 Zolnai Béla 85, 199, 200, 327
 Zolnay László 189
 Zoltán József 381
 Zoltvány Irén 188
 Zoványi Jenő 38
 Zrinyi Miklós 28, 229, 250, 254, 327, 335,
 358
 Zuber Marianne 262
 Zsámboki János 27
 Zsedényi Ede 152
 Zsilinszky Antal 352
 Zsilinszky Mihály 35
 Zsoldos János 258

Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András?

A budai HESS-sajtó első nyomtatványának, a *Chronica Hungarorum*nak 1973-ban megjelent faksimile-kiadásához írt utószóban utaltunk arra, hogy más országok első könyvsajtóihoz hasonlítva, nem is olyan kevés az, ami a budai ősnymodáról bizonyosan állítható. „A *Chronica Hungarorum* kolofonja ugyanis megnevezi a nyomda működési helyét, idejét és nyomdászát. Előszavából pedig következtetni lehet Hess András korábbi tartózkodási helyére, munkásságára, műveltségére, pártfogójára és azokra a Budán nyert benyomásokra, esetleg ösztönzésekre, amelyek a *Chronica Hungarorum* közreadására készítették.”¹ Mivel a HESS-nyomdával kapcsolatban egy újabb feltevés látott napvilágot, ismételten foglalkoznunk kell a két budai ősnymtatvánnyal, valamint Hess András saját megállapításaival. A *Chronica* előszava ugyanis további kérdések elbírálásához is útbaigazítást nyújt.

A nyomdászattörténeti kutatások három alapvető forrása az egykorú hiteles, írásos dokumentum, a tárgyalt nyomda kiadványainak együttese, valamint a korabeli nyomdászgyakorlat. Vizsgálódásunk során e három forrás együttes felhasználásával tekintjük át és mérleljük az eddigi megállapításokat és lehetséges elképzeléseket.

A HESS-nyomda felszerelésével kapcsolatban ez alkalommal elsősorban a betűállománnyal foglalkozunk. FITZ József HESS-monográfiájának megjelenése után terjedt el az a vélemény, hogy a két budai nyomtatvány betűi az 1470-es évek elejéről ismert külföldi betűtípusok közül Georg LAUER római nyomdájának 2. számú betűtípusával mutatják a legtöbb megegyezést.² A LAUER-nyomda ezt a betűkészletét 111 mm sormérettel használta, vagyis az ezzel a típussal nyomtatott könyveiben 20 sor bázisának (alaponalának) távolsága 111 mm-t tesz ki. Hess András mindkét budai nyomtatványát egyetlen betűtípusával állította elő. Ennek ellenére a két könyvben a típus sormérete — tehát 20 sor távolsága — nem azonos. FITZ József szerint a *Chronicában* ez a távolság 111 mm, a *Basilius*-kiadásban viszont csak 109 mm.³ A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* a két nyomtatvány bibliográfiai leírásában a *Chronicánál* 110/111 mm-es, a *Basilius*-kiadásnál 109 mm-es sorméretet közölt.⁴

¹ *Chronica Hungarorum*. Hasonmás kiadás. Ford.: HORVÁTH János. Az utószót írta SOLTÉSZ Zoltánné. Bp. 1973. XVI. 1.

² FITZ József: *Hess András a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 61–62. l.—Ua.: *A magyar nyomdászati, könyvkiadási és könyvkereskedelmi története. I–II*. Bp. 1959–1967. I. 101, 112–113. l. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. I–III*. Bp. 1961. I. 45–46. l. — *Chronica Hungarorum* i. k. VI. 1.

³ FITZ: *Hess András* i. m. 132. l.

⁴ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (= GW) 6686, illetve 3702.

Konrad HAEBLER a XV. századi nyomdák betűtípusait rendszerező *Typen-repertorium* című alapvető művében HESS típusát 111/112 mm-es sormérettel tartotta nyilván.⁵ Ugyanez a sorméret ismétlődik — de tévesen a BASILIUS-kiadásból közölt szövegrészlet alatt — a *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*-ban, az 1633. táblán. A két nyomtatvány sorméretének különbsége tehát FITZ Józsefnél 2 mm, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* leírásaiban pedig 1–2 mm.

Feltehetően a HESS-típusra vonatkozó eltérő adatok készítették BORSA Gedeont arra, hogy KÜKEDI József közreműködésével újabb mérésekkel próbálja megállapítani a két nyomtatvány sortávolságának a különbségét. Mérései alapján arra a következtetésre jutott, hogy nemcsak a két kötet között mutatkozik sortávolság-különbség, hanem az egyes kiadványokon belül is különböző a 20 sor távolsága. Szerinte „az eltérés tehát egy kiadványon belül 0,95 mm, vagyis több mint a kétszerese a *Chronica* és a *Basilius* között tapasztaltnak”.⁶ 1971-ben, majd 1974-ben végzett újabb méréseim viszont azt mutatták, hogy a sortávolság nemcsak nyomtatványonként és laponként, hanem gyakran azonos lapon is 0,2–0,3 mm-es eltérést mutat attól függően, hogy melyik sortól kezdve mérjük a 20 sor távolságát. A HESS-nyomtatványokban ugyanis a sorok nem egyenesek, a betűk alapvonala — bázisa — szinte egyetlen sorban sem alkot tökéletes vízszintes vonalat. Ezért többnyire egy lapon sem lehet következetesen ismétlődő, azonos sortávolságot tapasztalni. Ebből a felismerésből kiindulva laponként öt mérés alapján próbáltam megállapítani a HESS-nyomtatványok sortávolságát. Ezzel a mérési módszerrel a *Basilius*-kiadás lapjainak ingadozó sormérete 109–109,4 mm-ben, a *Chronica* sormérete pedig 110–111,3 mm-ben állapítható meg. Fenti két adat szerint a két nyomtatványban a 20 sor távolsága 1–1,9 mm eltérést mutat.

Néhány körülmény miatt azonban sem saját adataim, sem BORSA Gedeon mérései nem alkalmasak arra, hogy azokat FITZ József megállapításaival csálthatatlan biztonsággal összevessük. FITZ József ugyanis eredeti példányokra hivatkozva írt a két HESS-nyomtatvány eltérő sortávolságáról, mi pedig a *Chronica* eredeti — a Széchényi Könyvtárban őrzött — példányának a sortávolságadatait hasonlítjuk össze a *Basilius*-kiadás bécsi példányának xerox-másolatáról mért adatokkal.⁷ E ténynél is több megfontolást érdemel azonban az a körülmény, hogy ma 40 évvel későbbi állapotból indulhatunk csak ki, mint FITZ József. E négy évtized alatt pedig — csakúgy, mint az előző századokban — a mérések alapjául szolgáló két nyomtatvány rendkívül eltérő igénybevételnek volt kitéve. A BASILIUS-kiadás bécsi példánya keveset forgatott, tiszta, szép példány, a Széchényi Könyvtár *Chronica Hungarorum*a pedig gyakran használt, megviselt, restaurált kötet, amelyben a levelek szabad szemmel is jól látható hullámos felülete erősebb zsugorodásra, kiszáradásra enged következtetni. Mindezt csupán mint tényt említjük meg, mert további vizsgálódásunk során a két nyomtatvány sorméret-különbségéből — bármily mértékben határozható is az meg — a HESS-sajtó betűállományára vonatkoztatva semmiféle következtetést nem kívánunk levonni.

⁵ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Halle—Leipzig, 1905—1924. I. 26. l.

⁶ BORSA Gedeon: *A budai Hess-nyomda új megvilágításban*. Magyar Könyvszemle 1973. 140. l.

⁷ BORSA Gedeon szóbeli közlése.

Az azonban magyarázatot igényel, hogy miért nyert a két nyomtatvány sorméret-különbsége mind FITZ József HESS-monográfiájában, mind BORSA Gedeon tanulmányában meglehetősen jelentőséget. Elsősorban azért, mert ez a sortávolság-különbség eltérő feltevésekkel magyarázható, illetve bizonyos következtetésekre adott lehetőséget. BORSA Gedeon a sortávolság különbségének laponkinti megállapítása után összeadta a *Basilius*-kiadás negyven lapjára, valamint a *Chronica* százharminchárom lapjára vonatkozó mérési adatait és azok átlagát az első nyomtatvány esetében 109,850, a *Chronicát* illetően pedig 110,267 mm sorméretben számította ki. Így jutott arra a következtetésre, hogy „a két kiadvány átlaga közötti 0,417 mm-es eltérés nem lehet semmi komoly gond forrása sem, hiszen a fentiekben már előadott bizonytalansági tényezők miatt a *Chronica* egyes részei között ennél még nagyobb eltérés mutatkozik.” Ebből a megállapításából következett az a további feltevése, hogy „Hess betűit mindkét kiadványban változatlanul – átöntés nélkül – használta”.⁸

FITZ Józsefnek viszont a két nyomtatvány sortávolság-különbsége komoly gondot okozott s igyekezett ennek okát széles körű vizsgálódással, levelezéssel felderíteni. Legelőször is a sorbázis egyenetlenségének okát szeretete volna megállapítani. A kiváló tipográfus, KNER Imre és az Első Magyar Betűöntőde RT művezetője, THALWIESER Antal szakvéleményét kérte ki ebben a kérdésben. Kivonatossan közölte is THALWIESERnek 1932. február 15-én KNER Imréhez írt levelét, mely szerint HESS a vonalat öntőkészüléke fogyatékosága miatt nem tudta betartani. „A matrica öntés közben a vonal irányában ütközőpont híján nem került egyugyanazon helyre, mely oknál fogva a betűk egyenes vonalára gondolni sem lehetett.”⁹

A sortávolság-különbség okára vonatkozóan FITZ HESS-monográfiájában a következő szempontok nyertek mérlegelést:

Egyező nagyságú betűkép mellett — tehát, ha a nyomtatásban látható betűk azonosak — sorméret-különbség adódhatik a papír eltérő összetételéből, enyvezettségi, valamint nedvesítési fokából és a szárítás gyorsaságából. Mivel FITZ József úgy vélte, hogy a két HESS-nyomtatvány sortávolsága az egyes nyomtatványokon belül „valamennyi ismert példány minden lapján egyforma”, papirosuk pedig azonos eredetű, ezt a szempontot nem találta elegendő magyarázatnak. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy nyomdász egyik nyomtatványában következetesen a szokottnál erősebben nedvesítse a papírt a nyomás előtt, a másikonál viszont következetesen gyengébben. Ugyanazon könyv nyomása során azonban ez véletlenül nyilván előfordul s így egy kiadvány egyes levelei kis mértékben eltérően zsugorodhatnak.

A második lehetőség a sorok közé helyezett térsző alkalmazása volna a *Chronica* és a *Basilius*-kiadás sortávolság-különbségének magyarázására. A nyomtatvány hasonmása alapján azonban KNER Imre azt írta, hogy „az a szedés, amelyben térsző van a sorok közt, biztosabban, szorosabban áll, könnyebben zárható be . . . Ahol nincs térsző, ott sokkal könnyebben fordul elő, hogy táncol a sor.” KNER Imre azt is hozzáfűzte, hogy HESSnek olyan vékony térszőt kellett volna használnia, amelyet még az 1930-as években sem tudtak előállítani.¹⁰ Szerinte HESS esetleg papírsávot alkalmazhatott a sorok között. FITZ József

⁸ BORSA i. m. 140–141. l.

⁹ FITZ: *Hess András* i. m. 177. l. 46. jegyzet.

¹⁰ Uo. 188. l. 133. jegyzet.

azonban ezt a lehetőséget elvetette, mert az ösnyomdászok csak kivételesen, nyomós okból s általában csak egy kötet egyes részleteinél használtak szedés közben papírsávokat térzőként.

A sortávolság-különbséget okozó tényezők között szóba került a betűöntés thermomechanikája is; az a tény, hogy az öntés során az egyes betűk között kifokú lécvastagsági eltérések adódhatnak. FITZ József azonban ezt a hibalehetőséget sem találta megfelelő magyarázatnak a két HESS-nyomtatvány sortávolságának különbözőségére.

A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségétől nyert tájékoztatás szerint HESS esetleg lereszelhette betűinek lécvastagságát a *Basilius*-kiadás szedése előtt. Ezt a véleményt viszont gyakorlati megfontolások alapján THALWIESER Antal nem tartotta elfogadhatónak. Indoklása szerint nyomdász vagy betűöntő csak a legvégsőbb esetben gondol a betűtest lecsiszolására, mert ez a művelet az egyes betűk korrigálásánál is hosszadalmas munka, egész nyomtatvány betűinél pedig rendkívül gazdaságtalan megoldás. Szerinte HESSnek semmi oka nem volt arra, hogy egész betűállományán a betűtestet lecsiszolja.

A felsorolt lehetőségek kizárása után jutott FITZ József arra a következtetésre, hogy egyező nagyságú betűkép mellett két nyomtatvány sortávolság-különbsége a betűkészlet átöntésével magyarázható. Nézetét ismét KNER Imre és THALWIESER Antal megállapításaival támasztotta alá, akik a *Basilius*-kiadás sortávolságánál tapasztalható kisebbedést azzal magyarázták, hogy „az újraöntésnél Hess öntőműszerének élei már sérültek, kopottak voltak s miután az öntőműszer már nem volt kifogástalan állapotban, a műszer részeit le kellett csiszolni.”¹¹

A hazai és külföldi szakvéleményekben kifejtett — itt csupán röviden ismertetett — nézetek és ellenvélemények ma is igen tanulságosak és fontosak. Arra figyelmeztetnek ugyanis, hogy az eltérő sorméret többféle okkal — nyomdászgyakorlattal, hibalehetőséggel — indokolható aszerint, hogy egy nyomtatványon belül, vagy két különböző nyomtatvány lapjain jelentkezik az. A HESS-kiadványokkal kapcsolatban ez azért lényeges, mert az egyes kiadványokon belül, laponkint jelentkező sorméret-különbség is magyarázatot igényel s ehhez az ismertetett nézetek olyan fontos szempontokat szolgáltatnak, mint a papiros enyvezettség fokának esetleges különbözősége, a nem egyenletes nedvesítés a nyomás előtt, a gyorsabb vagy lassabb száradás, a betűk kis-mértékű lécvastagság-eltérése, valamint a nem tökéletes szedési technika.

Másrészt ugyanezen nézetek a két nyomtatványban észlelhető sortávolság-különbség megítélésében is óvatosságra intenek. Az itt ismertetett vélemények alapján ugyanis nem „csak azt az egyetlen helyes következtetést lehet levonni, hogy Hess betűit mindkét kiadványban változatlanul — átöntés nélkül — használta”, mint ezt BORSA Gedeon állítja.¹² Ez a feltevés ugyanis arra sem nyújt megnyugtató magyarázatot, hogy miért váltakozik a HESS-nyomtatványokban ötféle *e* minuscula, kétféle *m* és még néhány eltérő formájú kisbetű. FITZ József ezt a tényét Gustav MORI megállapításai alapján azzal magyarázta, hogy „a betűképeket nem acélpatricával, hanem ólombetűkkel kalapácsolták”, következésképpen a matricák betűképei nem voltak eléggé határozottak s így az öntés során kissé eltérő betűk készültek róluk.¹³ Mivel

¹¹ Uo. 189. l.

¹² BORSA i. m. 141. l.

¹³ FITZ: *A magyar nyomdászat* i. m. I. 112. l.

azonban az említett *e*, *m* minusculák között nemcsak a betűkép rajzának éleségében, hanem méretében és formájában is kisebb eltérések mutatkoznak, BORSA Gedeon úgy vélte, hogy ha a betűket Budán öntötték volna, úgy kizárt lenne az eltérés az egyes betűk között, amiből viszont azt a további feltevést vontam le, hogy „Hess már kész, öntött betűket hozott magával”.¹⁴ Csakhogy azonos betűkből — például az *e* minusculából — kissé eltérő változatokat nagy mennyiségben Rómából Budára hozni és összekeverten használni legalább annyira értelmetlen, mint használt matricákról, nem tökéletes betűöntő műszerrel és gyakorlattal Budán kissé eltérő betűket előállítani.

De akkor mivel magyarázható a HESS-nyomatványok betűinek — így a példaként említett *e* és *m* minusculáknak — kissé eltérő mérete és formája? Erre leginkább HESS betűinek eredete ad magyarázatot. FITZ József részletesen tárgyalta a LAUER-nyomda 2. típusának és a budai HESS-sajtó betűinek kapcsolatát. Megállapította, hogy „Hess és Lauer majusculái nem azonosak. Rokonok, ugyanaz a betűmetsző teremthette őket, de vannak köztük kisebb eltérések . . . Lauer és Hess legtöbb minusculája azonos . . . Egyes kisbetűk azonban különböznek . . . úgy Lauer, mint Hess ismerték ennek az antiquának a hibáit s ezért azokat a jeleket, melyek ellen kifogásuk volt, mint a majusculákat s a kis *a* vagy *c* betűt, Hess számára, talán költségére, újrametsztették, de a minusculák és rövidítési jelek bevált nagyobb részéből Hess Lauertől útravalóul egy-egy matricát kapott.”¹⁵

Hess kerekded antikva betűi a XV. századi nyomdák hasonló méretű típusaitól valóban nemcsak részleteikben, hanem stílusban is eltérnek. Legtöbb majusculája a LAUER-nyomda nagybetűivel sem azonos, de stílusban rendkívül közel állnak hozzájuk. C, G, I, P, Q, R, S betűje a LAUER-nyomda 2. típusának megfelelő majusculáihoz hasonlít legjobban, míg az A, D, E, H, L viszont közelebb áll a LAUER-nyomda 1. számú betűkészletének a nagybetűihez. Hasonló a helyzet a minusculák esetében. Többségük a LAUER-nyomda 2. számú típusának megfelelő betűivel azonos, vagy azok kissé módosított változata. HESS András számos betűje tehát eltér a LAUER-sajtó 2. típusának megfelelő betűjétől és mégis a megegyező minusculák, valamint a LAUER-féle 1., 2. és 6. típusal fennálló stílusazonosság alapján a budai ősnymomatványok betűtípusa a római LAUER-nyomdából származtatható. A majusculák többségét, valamint az eltérő minusculákat a LAUER-nyomda betűmetszője korrigálhatta, vagy újrametszette — ezért azonos stílusúak —, a 2. számú típusal azonos betűk matricáit pedig HESS változtatás nélkül használta. Azért vannak a HESS-nyomatványokban eltérő *e* minusculák, mert a LAUER-sajtó 2. típusában is különböző — kissé eltérő formájú és méretű — *e* betűk keverednek. Az 1472 februárjában a római LAUER-nyomdában ezzel a 2. típusal kinyomtatott *Confessionale* szövegrészlete alapján is jól megkülönböztethetők a kissé eltérő *e* minusculák.¹⁶ Másrészt HESS András is jól tudta, hogy az említett minusculákból több példányra lesz szüksége, mint a többi betűkből és ezért nyilván LAUER egyéb típusaiból is szerzett magának ezekből a kisbetűkből egy-egy matricát. Hasonló jelenségre figyelt fel FITZ József a *K* és *k* betűkkel kapcsolatban. Ezek a betűk latin szövegekben olyan ritkán fordulnak elő, hogy a *Gesamtkatalog*

¹⁴ BORSA i. m. 143. l.

¹⁵ FITZ: *Hess András* i. m. 61—62., 64. l.

¹⁶ BURGER, Konrad: *Deutsche und italienische Inkunabeln in getreuen Nachbildungen*. Berlin, 1913. 85. tábla.

der Wiegendrucke szerkesztésében összeállított típusablázatok a *k* minusculát például sokszor be sem mutatják. HESS András mindkét betűt gyakran használta a *Chronicában*, tehát körültekintően, gondosan állította össze betűkészletét. Még fontosabb tény, hogy a latin szövegek szedésénél nehezen nélkülözhető *us*-rövidítés nem volt meg betűkészletében. Ha öntött betűket ho-

gesimasexta. de his qui ingrediunt̄ monasteria monialium ordinis predicatorū extra casu necessarios qui declarantur in constitutionibus suis. puta ad dandū sacramenta infirmis. ad mendandum eis. ad reparādum edificia & huiusmōi non habita licentia a papa. uel a magistro ordinis. tales sunt excōmunicati. & absolutio huiusmodi reseruatur pape. uel magistro ordinis uel illi cui ab aliquo predictorum fuerit commissum. ut patet in bulla cuius transsumptum uidi. Qui quagesima quinta de his qui ingrediuntur monasteria monialium ordinis minorum. extra casus concessos in constitutionibus suis. sine licentia pape uel ministri generalis. q̄ excōmunicationem incurrunt & absolutio huiusmodi dioecesis reseruatur. Item nota q̄ in excōmunicationibus que fiunt ab homine seu a iudice regulariter nō potest quis absolui nisi a suo excōmunicatore uel ab habente plenam autoritatem & iurisdictionem super eum a superiori suo nisi in articulo mortis. Nota q̄ extra de usuris. c. Ex graui. in clementinis ponuntur sex excōmunicationes contra potestates: capitaneos: rectores: iudices: cācellarios: & consules fauentes usuris. Prima ē si statutum de cetero facere: scribere: uel dictare presumpserint q̄ usurē ab usurariis exigi possint

Részlet a római LAUER-nyomda 2. számú típusával szedett utolsó nyomtatványából.
(Az eltérő e betűket aláhúztuk.)

zott volna, ez aligha fordul elő, mert akkor e rövidítésből is számos példányt hozott volna. A betűtípus matricáit szállító nyomdásznál azonban az uszörvidítés egyetlen példányban levő matricája könnyen elveszhetett, vagy összehörhetett.¹⁷

Hess betűállományának vizsgálata után tehát egyetlen eddig felvetett olyan ellenvetés sem maradt megválaszolatlanul, amely ellene mondana annak, hogy a budai ősnymdász nem öntött betűket, hanem azok matricáit hozta magával a római LAUER-nyomdából. Hasonló eredményre jutunk, ha a LAUER-nyomda betűállományát és más XV. századi nyomdászokhoz fűződő típuskapcsolatát tekintjük át. A magát magisternek és vir venerabilis-nak nevező Georg LAUER ugyanis betűtípusokkal gazdagon felszerelt nyomdatulajdonos volt. HAEBLER 13 típusát tartja nyilván, a British Museum ősnymotatvány-katalógusa pedig két görög típusát, három gót betűkészletét és kilenc antikva típusát említi.¹⁸ LAUER betűtípus-állományát egyetlen korabeli római nyomdászé sem múlta felül. Egymás után metszette újabb és újabb típusait, nyilván állandóan rendelkezésére állt a patricákat készítő, jellegzetes stílusú betűtípus-metsző. Ez még Rómában sem volt általános gyakorlat az 1470-es évek elején, ahol több nyomdász egyetlen típpussal dolgozott éveken át.¹⁹

A XV. századi nyomdákra vonatkozó irodalom számos olyan esetet tart nyilván, amikor betűtípus-metszővel rendelkező, gazdagon felszerelt nyomdák matricákat engedtek át önállósulni szándékozó, kilépő alkalmazottaiknak, vagy matricákat adtak el nyomdásztársaiknak.²⁰ A római LAUER-nyomda is ezekhez a jól felszerelt üzemekhez tartozott. Ferdinand GELDNER közli, hogy a LAUER-sajtó 7. számú, 118 mm sorméretű betűtípusát 1476-tól a perugiai Heinrich KLEIN könyvnyomtató használta. Ugyancsak GELDNER a LAUER-nyomdából származó típusok között tartja nyilván Hess András budai betűtípusát is.²¹

Az 1470-es évek elején egyre nagyobb méretekben bontakozott ki Rómában a nyomdászválság a sok vállalkozó versengése és a nyomtatványok meglehetősen lassú értékesítési lehetősége miatt. Nem indokolatlan tehát az a feltevés, hogy Hess András ezt a körülményt is mérlegelhette, amikor úgy döntött, hogy a bibliofil hajlamáról Európa-szerte ismert magyar király és udvartartása székhelyén, Budán önállósítja magát, ahol még egyetlen könyvsajtó sem működött. Maga LAUER is döntő lépésre szánta el magát Hess András feltételezhető távozása évében, 1472-ben. Feladta önállóságát és Leonhard PFLUGL nyomdásszal társult.²² 1472 februárjában jelent meg nyomdájában Antoninus Florentinus *Confessionale*ja, az a kötet, amelyben Georg LAUER utoljára használta 2. számú, 111 mm sorméretű típusát. E betűkészlet matricáira LAUER-

¹⁷ FITZ: *Hess András* i. m. 183. l. 99. jegyzet és 64. l.

¹⁸ HAEBLER i. m. II. 90–91. l. és V/2. 93. l. — *Catalogue of books printed in the fifteenth century*. London, I–X. 1908–1971. (= BMC) IV. XII. és 35. l.

¹⁹ Így például az 1465–1473 között Subiacóban és Rómában működő Konrad SWEYNHEIM és Arnold PANNARTZ, 1471–1474-ben az ugyancsak római Adam ROT, 1473–1474-ben pedig Johann GENSBERG. Haebler i. m. II. 88, 91–92. l.

²⁰ HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*. München, 1924. 142. l. (Matthias MORAVUSSal kapcsolatban írja HAEBLER: „Vielleicht auch hat Mathias seine Gehilfen nur bei ihrem Weggange mit den Hilfsmitteln zum Nachguß seiner Schriften ausgestattet”).

²¹ GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker I–II*. Stuttgart, 1968 — 1970. II. 47. l.

²² BMC IV. XII. l.

nek nem volt többé szüksége, anyagi veszteség nélkül átengedhette azokat HESS Andrásnak.

A budai HESS-nyomda öntött betűmennyiségét még hozzávetőlegesen sem kívánjuk sem számokban, sem mázsában meghatározni. Ősnyomdákkal kapcsolatban általában csak betűtípusokat tart nyilván a szakirodalom, mert azok matricáiról bármikor a legkülönbözőbb mennyiségű betűt lehetett önteni. A HESS-nyomda öntött betűmennyiségére vonatkozó feltevésekkel azonban mégis foglalkoznunk kell annak a kérdésnek a további mérlegeléséhez, hogy öntött betűket vagy matricákat hozhatott-e Budára HESS András. BORSA Gedeon úgy vélte, hogy HESS öntött betűket hozott magával. Számolnia kellett tehát azzal a ténnyel, hogy egy betűkészlet öntött betűkben sokkal súlyosabb, mint matricákban, amelyek egy kisebb ládában elférnek. Így jutott arra a megállapításra, „hogy e nehéz ólombetűkből csak viszonylag kisebb mennyiséget volt érdemes a távoli Itáliából ideszállítani.”²³ Kis betűmennyiség feltételezése esetén azonban nem képzelhető el az a munkamenet a budai nyomdában, amelyet FITZ József HESS-monográfiájában felvázolt. Szükségszerűen adódott tehát e nézetek felülvizsgálata.

FITZ József szerint HESS a *Chronicát* három szedésrészletben, három sajtón egyszerre nyomtathatta. Ennek megfelelően sajtónként 21 000 betűt számítva és három sajtót feltételezve, a *Chronica* szedésénél felhasznált betűmennyiséget — a szükséges tartalékok figyelembevételével — 70 000 betűben határozta meg.²⁴ Ennek a munkamenetnek megfelelően képzelte el a nyomda személyzetét is. FITZ Józsefnek a budai nyomda felszerelésére és személyzetére vonatkozó elképzelései azonban a szakirodalomban nem találtak elfogadásra. Későbbi műveiben egyes vonatkozásokban maga a szerző is módosította korábbi nézeteit. GULYÁS Pál erről a kérdésről a következőket írta: „Fitz három sajtó beállítását feltételezve, 1932-ben megjelent monográfiájában a nyomda személyzetét 15 főre becsüli, akik között négy szedő és hat nyomtatólegény lett volna. Ugyanő 1940-ben a Mátyás király Emlékkönyvben, bár a három sajtó föltevéséhez tovább is ragaszkodik, már jóval szerényebb személyzettel is megelégszik: 3—3 szedővel és könyvnyomtatóval, akikhez még ‚valószínűleg’ egy festőkező és ‚esetleg’ egy inas járult. Ha azonban beérjük két sajtóval, s Hest magát is odaállítjuk akár a szedőszekrény, akár a sajtó elé, még ez a szám is csökkenthető.”²⁵ GULYÁS Pál nyilván azért nem tett kísérletet sem arra, hogy tételesen cáfolja az idézett megállapításokat, mivel olyan nyomdánál, amelynek felszereléséről, személyzetéről egyetlen hiteles adat nem tájékoztat, a leglogikusabb következtetésekkel is bajos eldönteni, hogy a fennmaradt nyomtatványok minimális felszereléssel és személyzettel lassabban, vagy nagyobb tervekhez kialakított nyomdai berendezéssel, racionálisabb munkamódszerrel és gyorsabban készültek-e.

FITZ József a következő külföldi analógiák alapján képzelte el a HESS-nyomda felszerelését és munkamenetét. Johannes REINHARDI 1470 körül Treviben csupán egy nagyobb könyvet és egy aprónyomtatványt adott ki, de oklevéladat szerint négy sajtója volt. Antonius ZAROTUS milánói nyomdász 1472. évi szerződése hét sajtót említ. Andreas PORTILIA Bolognában 1473—1475-ben egy *Repertorium iurist* négy sajtón nyomtatott.²⁶ Természetesen más

²³ BORSA i. m. 143. l.

²⁴ FITZ: *Hess András* i. m. 100. l. — FITZ: *A magyar nyomdászat* i. m. 113. l.

²⁵ GULYÁS i. m. I. 47. l.

²⁶ FITZ: *Hess András* i. m. 94. l.

külföldi nyomda munkamódszere is ismert, így az első firenzei nyomdászé, Bernardo CENNINIÉ. Nevezett 1472-ben megjelent nyomtatványának előszavában azt írta, hogy a betűk metszését, öntését, valamint az összes egyéb munkálatokat — a szedést, korrigálást és nyomtatást — maga és két fia végezte, mások segítségével nélkül. FITZ József véleménye szerint azonban ez egészen kivételes teljesítmény lehetett, s éppen ezért tartotta maga Bernardo CENNINI is említésre méltónak.²⁷ A XV. századi nyomdákra vonatkozó hiteles és igen eltérő adatok alapján tehát bajos a korabeli könyvsajtók munkamódszerére következtetni. Különböző okokból — így a megrendelő kívánságából, a mű aktualitásából, esetleges kedvező eladási lehetőségekből adódóan — ugyanis egy nyomdán belül is más feltételekkel és módszerekkel készülhettek a kiadványok. Másrészt a felsorolt analógiák azt is igazolják, hogy olykor jól felszerelt könyvsajtókban sem bontakozott ki folyamatos termelés.

Egy adott nyomda munkamódszerének elképzeléséhez megbízhatóbb támpontokat nyújtanak a nyomtatványok vizsgálatából levonható megfigyelések. Így BORSA Gedeonnak az a megállapítása, hogy a *Chronica* szedéséből nem lehet három szedésrészletre s három sajtón folytatott egyidejű munkamenetre következtetni.²⁸ Hasonlóképpen FITZ Józsefnek az a megfigyelése, hogy a *Chronicát* laponként — tehát egy levelet kétszer sajtóba téve — nyomtatták, s ehhez félfüves papír méretéhez készített, kis alakú sajtó is elég volt.²⁹ A sajtó egyébként az ősnymdák viszonylag gyorsan és könnyen előállítható felszerelési tárgya volt. Az első könyvnyomtató sajtót, GUTENBERGÉT, KONRAD SAPPACH négy hét alatt készítette.³⁰ Nincs elvi akadály a tehát annak a feltevésnek, hogy HESS András egyetlen kis alakú sajtóval kezdte munkásságát, mert újabb sajtót bármely budai asztalossal készíttethetett volna, ha vállalkozása életképesnek bizonyul.

Öntött betűállománynál azonban a készlet további gyarapítása nem oldható meg. Egy nyomda betűmennyisége ugyanis vagy új betűtípus metszésével, vagy a meglévő betűk matricáiról történő öntéssel növelhető. S ezért nem megnyugtató az a nézet, hogy „Fitzet a két Hess-féle kiadványban vélt eltérő betűméret vezette a matricák, ill. a betűöntés feltételezésére”.³¹ Az alábbi kiragadott idézetek meggyőzően mutatják, hogy FITZ József ezt a szempontot csak mellékesen említette: „A nyolcvan matricát tartalmazó ládika volt legfontosabb útipoggyásza . . . Minden többi kelléket, a műszereket, a sajtókat és felszerelési tárgyakat Budán is beszerezhetette.”³² „Mialatt a sajtókat ácsolták, Hess a betűkészlet öntéséről gondoskodott. Betűbélyegzőket nem hozott magával, de nem is volt rájuk szüksége. A betűket a matricákról öntötték. Kész betűket sem hozott magával, mert a súlyos ólombetűkészlet az utazó számára fölösleges teher lett volna . . . Hessnek is volt öntőműszere. A *Chronicához* használt betűket a Basilius számára kisebb lécvastagságra öntötte át. A műszerre már azért is volt szüksége, mert Buda messze esett minden más nyomdától s szükség esetén nem volt kitől kölcsönvenni a szükséges eszközöket.”³³

²⁷ Uo. 104. l.

²⁸ BORSA i. m. 144—146. l.

²⁹ FITZ: *A magyar nyomdászati i. m.* 109. l.

³⁰ RUPPEL, Aloys: *Johannes Gutenberg*. Berlin, 1939. 95. l. — FITZ: *Hess András i. m.* 93. l.

³¹ BORSA i. m. 144. l.

³² FITZ: *Hess András i. m.* 71. l.

³³ Uo. 99. l.

A szállítási nehézségek mellett ez az utóbbi szempont különösen fontos érv. Olyan városban ugyanis, ahol számos nyomda működött és betűmetsző is dolgozott, csupán öntött betűkkel fenntarhatta üzemét a könyvnyomtató, mert esetleges további betűmennyiségét a közelben működő betűmetszőtől, vagy nyomdásztársaitól bármikor később is beszerezhetette. De HESS András bizonyára tudta, hogy Budát még a vándor betűöntők sem keresik fel; olyan felszereléssel kellett tehát Budára jönnie, amely folyamatosan megújítható és igényei szerint növelhető betűmennyiséget biztosított. Ehhez pedig matricák szükségesek.

Hogy a XV. században a matricák átengedése, vagy eladása volt az általános gyakorlat, azt a külföldi szakirodalom egyértelműen állítja.³⁴ De ezt igazolja a második magyarországi ősnymda felszerelése is, amely közvetlenül HESS András után, 1477 és 1480 között működött. Ez a *Confessionale*-nyomda három olyan betűtípussal dolgozott, amelynek matricáit a nápolyi Matthias MORAVUS műhelyéből szerezte be. Mindhárom típusát feltűnően eltérő sorméretekkel használta. A Matthias MORAVUS-féle 3. számú típussal maga a nápolyi nyomdász 112 mm sormérettel, a *Confessionale*-nyomda 115 mm sormérettel dolgozott. Hasonlóképpen maga Matthias MORAVUS 5. számú típusát 87 mm sormérettel, a *Confessionale*-nyomda viszont előbb 103 mm, majd 94 mm sormérettel használta.³⁵ Ugyanazzal a típussal egyszer lényegesen nagyobb, más-kor lényegesen kisebb sormérettel nyomtatni csak átöntéssel — tehát matricákkal és betűöntő-műszerrel — lehet. A másik figyelmet érdemlő tény: a *Confessionale* nyomdásza ugyanúgy elvesztett egy-két matricát, mint HESS András. Ezért kellett E majusculát S betűből faragnia, ami öntött betűanyagnál nem fordult volna elő, hiszen akkor minden betűből nagyobb mennyiséget hoz magával.³⁶

Az eddigiekben a HESS-nyomtatványok betűinek a római LAUER-nyomdához fűződő kapcsolata, valamint a korabeli külföldi és hazai gyakorlat alapján igyekeztünk bizonyítani, hogy HESS András nem öntött betűket hozott magával. A kutatás három lehetséges — és a bevezetőben említett — forrása közül hátra volna még az egykorú, hiteles, írásos dokumentum, illetve az abból levonható következtetés. Hivatkoznunk kell tehát arra, hogy HESS András saját ajánlásával is ellentétben áll az a feltevés, mely szerint csupán mintegy 10 000 öntött betűmennyiséget hozhatott magával.³⁷ A *Chronica* ajánlását ugyanis HESS András azzal a gondolattal fejezte be, hogy ha nagyobb művet ad majd közre — úgy azt is pártfogójának ajánlja. HORVÁTH János fordításában ez a mondat így hangzik: „És ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.” HESS tehát nemcsak Rómában bízott vállalkozása sikerében. Még a *Chronica* megjelenésekor is annál — eszázharminchárom nyomtatott lapon, 183 × 120 — 124 mm tükörméretű kötetnél — nagyobb könyveket akart közreadni. Nem abból következik tehát, hogy HESS András matricákat hozhatott Rómából, mert a

³⁴ *Lexikon des gesamten Buchwesens. I—III.* Leipzig, 1935—1937. III. 240. l. („es wurden in der Regel Matrizen, seltener gegossene Schriften an andere Buchdrucker verkauft“).

³⁵ SOLTÉSZ Zoltánné: *A második magyarországi ősnymda nyomai.* Magyar Könyvszemle 1958. 148. l. — Ua.: *Eine Unikum-Inkunabel der Budapester Universitätsbibliothek.* Gutenberg-Jahrbuch, 1958. 64—66. l.

³⁶ SOLTÉSZ: *A második magyarországi ősnymda* i. m. 151. l.

³⁷ BORSA i. m. 148—149. l.

Chronica és a *Basilius*-kiadás sortávolsága közötti — bárminémű — eltérés átöntéssel magyarázható, hanem mert a könyvnyomdáktól távoleső Budán nem tervezhetett folyamatos munkát matricák nélkül.

Ugyancsak HESS András ajánlása és a szakirodalom korábbi megállapításai miatt nem szükséges újlag vitatni azt a kérdést sem, hogy a két budai nyomtatvány közül melyik jelent meg előbb.³⁸ Megcáfolást nyertek, túlhaladottak azok a nézetek, melyek a *Basilius*-kiadás kezdetlegesebb kiállításából arra következtettek, hogy ez a dátum nélkül közreadott kis nyomtatvány a *Chronica* előtt készülhetett.³⁹ Igaz, GULYÁS Pál FITZ József meggyőző érvelése után is elképzelhetőnek tartotta, hogy HESS Budára érkezve sebtiben valami apróságot sietett kinyomtatni, hogy ezzel magára vonja a budai udvar tudós köreiből a figyelmét. Majd mikor reményei nem váltak be, akkor kezdett a *Chronica*-hoz a „nemzet egyetemes érdeklődési körével” számolva. GULYÁS Pál még arra is gondolt, hogy „captatio benevolentiae”, amolyan üzleti fogás is lehetett HESSnek az a kijelentése, hogy a magyarok történetének szentelte sajtója első termékét.⁴⁰ HESS valóban alkalmazott üzleti fogást, és pedig olyat, amilyent a vállalkozását biztosítani akaró, körültekintő könyvnyomtató a múltban és ma is alkalmaz. Mindkét nyomtatványában olyan műveket akart közreadni, amelyekkel joggal számíthat érdeklődésre, sikerre az adott vevőkörben. Ezt a számítást és reményét őszintén meg is írta a *Chronica* ajánlásában. Azért kellene kételkednünk szavaiban, mert a *Chronica* tartalmilag jelentősebb, terjedelemben nagyobb, kivitelben gondosabb, mint a *Basilius*-kiadás. De hiszen ezt a kérdést is megvilágítja az ajánlás. Azért vállalta az „óriási és sok napot igénylő munkát”, mert az hite szerint „minden magyar ember számára kedves és kellemes.” Majd minden tudásával azon dolgozott, hogy tervét — „e nemből első művet, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét” — megvalósítsa. A *Basilius*-kiadást nem méltatta, ajánlást, előszót sem írt hozzá. Budára készülődésekor — sőt még a *Chronica* megjelenésekor is — nagyobb tervek foglalkoztatták. Nem ilyen kis műveket akart közreadni.

Hogy HESS András miért nem valósította meg terveit, miért nem nyomtatott a *Chronicánál* nagyobb könyveket, arra pusztán feltevésekkel valószínűleg soha nem fogunk helyes választ adni. A személyes körülményeiben, lehetőségeiben és a munkáját befolyásoló tényezőkben beállott változás okát nem lehet öt évszázad távolából a logikusnak látszó többféle feltevés bármelyikével sem egyértelműen megállapítani.

Mint általában az új találmányok elterjesztői, a XV. századi ősnymodászok sem mindig a leglogikusabbnak látszó módszereket követték. Felszerelésük fogyatékosága, saját gyakorlatlanságuk vagy kísérletező hajlamuk, a munka sürgőssége és a kiadványokkal szemben tanúsított igényességük szerint hol fejlettebb módszerekkel, hol szükségmegoldásokkal hidalták át a felmerülő nehézségeket. Éppen ezért szokás különös figyelmet szentelni a XV. századi ősnymodákra vonatkozó hiteles forrásoknak, egykorú írásos dokumentumoknak s különösen az első kézből származó információknak. S ha ez az általános gyakorlat, úgy nincs jogunk kételkedni HESS saját állításaiban, amelyeket nem magánlevélben fogalmazott meg, célzatosan, hanem a mun-

³⁸ Uo. 149. l.

³⁹ FITZ: *Hess András* i. m. 132. l.

⁴⁰ GULYÁS i. m. 49–50. l.

kasságát és lehetőségeit nálunk jobban ismerő pártfogójához, KARAI László királyi alkancellárhoz intézve hozott nyilvánosságra. Ezért fogadhatjuk el tényként nemcsak azt, hogy a *Chronica Hungarorum* volt első nyomtatványa, hanem azt is, hogy ennél nagyobb műveket akart még 1473. június 5-én is közreadni. *S ha ezt leírta, nyilván birtokában volt az ehhez szükséges felszerelés: betűtípusának matricái és az öntőkészülék.*

De ha még HESS terveiben is kételkedünk, akkor sem juthatunk felszerelését illetően más következtetésre. Ajánlásából ugyanis az is világosan kiderül, hogy nem a ma ismert két kiadványa kinyomtatására, nem meghatározott feladat elvégzésére jött Budára. Hosszabb ideig tétlen volt, mielőtt a *Chronica* kinyomtatását elhatározta. Nem a ma ismert két nyomtatványa százhetvenhárom lapnyi szövegének kiszedéséhez elégséges betűanyagot hozott tehát magával, hanem önálló és joggal remélt sikeres vállalkozáshoz szükséges felszerelést. Azért, amit megvalósítania sikerült terveiből, aligha hagyta volna el Rómát.

ELISABETH SOLTÉSZ

Mit was für Plänen und Ausrüstung konnte Andreas Hess nach Buda gekommen sein?

Der bisherigen Fachliteratur gemäß druckte Andreas HESS seine — in dem Jahre 1473, in Buda erschienenen — beiden Drucke mit einer Type, deren Matrizen er aus der LAUERSchen Offizin aus Rom mitgebracht hatte. In seinen zwei Drucken ist aber das Maß von 20 Zeilen nicht identisch. In der *Chronica Hungarorum* (GW 6686) ist dieses Maß laut József FITZ 111 mm, dem GW gemäß 111/112 mm. In der *Basiliius*-Ausgabe (GW 3702) ist das Zeilenmaß laut FITZ und dem GW 109 mm. 1973 kam aber Gedeon BORSA zur Folgerung, daß im Zeilenmaß auf den Blättern der einzelnen Hess-Drucke größere Unterschiede zu finden sind, als zwischen dem Zeilenmaß der *Chronica* und der *Basiliius*-Ausgabe. Daraus folgt, daß kein Überguß der Type vor der *Basiliius*-Ausgabe angenommen werden kann, wie es József FITZ gemeint hatte. Andererseits hat Gedeon BORSA aus den kleinen Abweichungen einzelner Minuskeln der HESS-Type — wie z. B. e, m, i — die Folgerung gezogen, daß Andreas HESS aus Rom keine Matrizen, sondern etwa über 10 000 gegossene Lettern nach Buda mitgebracht hatte.

Mehrere Argumente widersprechen aber — unserer Meinung gemäß — dieser Hypothese. Vor allem die Lettern des Andreas HESS, von denen mehrere mit den Minuskeln der LAUERSchen Type 2 identisch sind, andere aber in ähnlichem Stil von dem Stempelschneider Georg LAUER neugeschnitten, bzw. adjustiert worden sind. Die kleinen Abweichungen im Maß und in der Form der erwähnten Minuskeln der Hess-Type sind damit zu erklären, daß Georg LAUER in seiner — mit Type 2 hergestellten — *Confessionale*-Ausgabe vom Jahre 1472 verschiedene, voneinander etwas abweichende Minuskeln — z. B. e — verwendet hatte. Andreas HESS hatte die Matrizen dieser voneinander wenig abweichenden Minuskeln mitgebracht, da er wußte, daß er aus diesen Lettern mehr Exemplare benötigt, als aus den anderen Minuskeln. Das Abkürzungszeichen »us« fehlt aber aus seinem Typenbestand, da es während seiner Reise nach Buda entweder verlorenging, oder zerstört wurde. Bei einem gegossenen Typenmaterial hätte es natürlich nicht passieren können, da HESS in diesem Fall aus jeder Letter mehrere Exemplare mitgebracht hätte.

Ähnlich erging es dem Drucker des *Confessionale* von 1477, der die Matrizen seiner Type aus der Werkstatt des Matthias MORAVUS aus Neapel angeschafft und in Ungarn — zwischen 1477 und 1480 — in seinen drei Drucken in auffallend unterschiedlichen Zeilenmaßen verwendet hatte (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1958. S. 64–66).

Andreas HESS konnte aber auch aus anderen Gründen keinen gegossenen — schwer lieferbaren — Typenbestand aus Rom mitgebracht haben. Buda war nämlich von allen Druckereien des XV. Jahrhunderts weit entfernt, wo weder Buchdrucker, noch wandernde Schriftgießer zu erreichen waren. Außerdem kam er nicht mit der Absicht nach Buda,

hier die heute bekannten zwei Drucke seiner Offizin herzustellen. Ohne Zweifel wollte er in der Residenz des Königs MATTHIAS CORVINUS eine fortlaufend wirkende und erfolgreiche Druckerei einrichten. Noch in dem Jahre 1473 schrieb er im Vorwort der *Chronica* darüber, daß er größere Werke als die 133 gedruckte Seiten umfassende *Chronica* herausbringen wolle. Wir haben also keinen Grund, an seinen Plänen und Worten zu zweifeln. Daraus ergibt sich aber die einzige Folgerung, daß seine Budaer Werkstatt über die zur ständigen Tätigkeit unerläßliche Ausrüstung, d. h. Matrizen und Schriftgießinstrument verfügen mußte.

Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert

Die Bibliothekskultur ist gleichsam ein Spiegel der durch das Lesen von Büchern erworbenen Bildung der Gesellschaft. Beruf und Intelligenz der lesenden, die Bücher gebrauchenden und aus ihnen Belehrung schöpfenden Schichten sind jedenfalls entscheidend für Charakter und Anzahl der Bibliotheken eines Landes in einem gewissen Zeitabschnitt, sowie dafür wie weit die Bücherbestände in ihrer Zusammensetzung und Anzahl den Erfordernissen der Zeit gerecht werden. Buchkultur als soziales Phänomen im modernen Sinne bedeutet nämlich nicht nur die Kultur des Lesens, also die Fähigkeit und die Bereitschaft zum Lesen, sondern um vieles mehr: das Buch wird immer mehr ein Bestandteil der Lebensführung, sein Gebrauch in steigenden Maße zum Bedürfnis. Demnach ist Buchkultur in einer Gesellschaft lebendig, die sich in der Lösung ihrer vitalen Fragen immer mehr auf die Bücher stützt, die ihre auf das Leben der Gemeinschaft bezüglichen Ideen, Kenntnisse und deren praktische Anwendung in erhöhtem Maße aus Büchern aneignet, ihre Erfahrungen, Gedanken und Beobachtungen wieder in Büchern niederlegt, und in dieser Form der Nachwelt zu überliefern bestrebt ist.

In diesem Sinne darf die europäische Buchkultur ganz jung genannt werden: sie datiert eigentlich nur von Erscheinen des gedruckten Buches. Die lange Periode der handgeschriebenen Bücher, der Kodizes kann eigentlich nur als Vorbereitungszeit der Buchkultur betrachtet werden. Das handgeschriebene Buch konnte ja wegen ihrer geringen Zahl in der Gesellschaft keine Verbreitung finden, weshalb die in ihm dargelegten Ideen höchstens mittelbar, mit Hilfe des gesprochenen Wortes — langsam und unsicher — zum Gemeingut breiter Massen werden konnten. Auf diese Weise konnte eine Buchkultur selbst bei eventuell vorhandener grösserer Lesefreudigkeit grösserer Kreise — nirgends aufkommen. Die Überlieferung der aufgestapelten Kenntnisse und Erfahrungen der Gesellschaft, die Beständigkeit ihrer Lebensaktivitäten wurden auf natürliche Weise, mit Hilfe des gesprochenen Wortes gesichert.

Die Buchkultur, diese grossartige Leistung der gesellschaftlichen Entwicklung in Europa befindet sich seit sechseinhalb Jahrhunderten in stetem Aufschwung, hat aber selbst in unseren Tagen nicht ihren Gipfelpunkt erreicht.¹

¹ Die Werke István HAJNAL's und Tivadar THIENEMANN's bieten magistrale Hinweise über die Rolle, die die Schriftlichkeit, bzw. das gedruckte Wort in der Entwicklung der Gesellschaft spielten. Ich benutzte hauptsächlich folgende Studien aus dem reichen Lebenswerk HAJNAL's: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*. = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. SS. 183—214., *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés*. (In Manuskript.), ferner *Az európai város kialakulása*. = Városi Szemle 1941. SS. 801—841. Seitens THIENEMANN's war mein

In diesem Sinne gedenken wir nachstehend — als Grundlegung zu einer späteren und ausführlicheren Arbeit — eine Skizze des Erscheinens und der Anfänge des sozialen Phänomens des Buchsammelns, sowie der Bibliothek als gesellschaftlichen Faktors in Ungarn, mit Berücksichtigung der wechselvollen Schicksale der Entwicklung unserer neuzeitlichen Buchkultur zu entwerfen.

Die ersten zwei Jahrhunderte der Verbreitung der Buchdruckkunst in Europa waren, wie jedermann weiss, für Ungarn eine Periode des katastrophalen politischen Niedergangs: die Zeit der Türkeninvasionen. Gerade damals, um die Mitte des 16. Jahrhunderts, als im Strome der gesellschaftlich-kulturellen Bewegung von kontinentalen Ausmassen der Reformation das gedruckte Buch den Weg zu uns gefunden, innerhalb unserer Grenzen lebendig geworden, wodurch sich uns die Perspektiven einer Entwicklung der Buchkultur erschlossen, gerade damals ist diese halbbarbarische, unser Leben und unsere Kultur gleichweise bedrohende asiatische Grossmacht in Ungarn eingedrungen. Bekanntlich war selbst unser das Leben von fünf Generationen fordernder Verteidigungskampf nicht stark genug, um diese Gefahr vollständig abzuwehren. Etwa ein Drittel des Landes kam unter die Türkenherrschaft und musste das traurige Los der Balkanvölker teilen: der südliche und der mittlere Teil des Landes wurden dadurch für lange Zeit aus dem geistigen Stromkreis Europas ausgeschaltet.

Auf diese Weise konnten nur das westliche und nördliche Grenzgebiet (das damalige Königreich Ungarn), bzw. der politisch abgesonderte östliche Teil des Landes (Siebenbürgen) an der grossen kulturgeschichtlichen Revolution, der Verbreitung der Buchkultur teilnehmen. Bekanntlich ging die Entwicklung zur Buchkultur selbst in diesen Gebieten nicht ohne Störungen vor sich. Ebenso wie im Westen, wurde sie auch bei uns von dem zu Bürgerkriegen ausartenden Kampf zwischen Reformation und Gegenreformation begleitet.

Mit Rücksicht auf diese historische Situation, müssen wir demnach die Umgestaltung der Bildungsverhältnisse in den beiden, voneinander scharf getrennten kulturellen Gebieten gesondert untersuchen.

1. Verfall unserer Kodex-Bibliotheken

Unter der Türkenherrschaft ist auf dem grossen dreieckförmigen Gebiet, dessen nördliche Spitze in der Gegend von Losonc, die südwestliche — Kroatien Slavonien nicht gerechnet — bei Nagykanizsa, und die südöstliche bei Orsova lag, — bis Ende des 16. Jahrhunderts nicht nur das Erbe der im Mittelalter entstandenen kirchlichen handschriftlichen Kultur verloren gegangen, sondern es wurde auch dem gedruckten Buch, diesem hochwichtigen Träger der Kultur unmöglich Wurzel zu fassen.

Es war dies ein schwerer Verlust für das ganze Land, da ja gerade dieses Gebiet seit der Landnahme die wahre Wiege der Kultur gewesen war. Auf diesem Gebiet hatten sich die ersten geistlichen und monastischen Zentren der römischen Kirche gebildet, die sowohl die Ergebnisse als auch die Methoden der europäischen Bildung in Ungarn verpflanzten.²

Wegweiser seine allgemein bekannte, unvergängliche grosse Arbeit: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 2. Aufl. Pécs 1931.

² HORVÁTH, János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. MÁLYUSZ, Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.

Sieben der im Mutterland vor 1526 bestandenen zehn Diözesensitze (2 Erzbischofsitze und 8 Bischofsitze) befanden sich auf diesem Gebiet und sind auch dort verfallen. Kalocsa ist 1529, Pécs und Esztergom 1543, Vác 1544, Veszprém 1549, Csanád und Eger 1596 von den Türken erobert worden und haben als Träger der Bildung damit zu existieren aufgehört.³ Der gesamte mittlere Teil des Landes musste kulturell veröden. Wären die Bischöfe — wie dies auf dem Balkan die griechisch-orientalen Kirchenhäupter getan haben — auf ihrem Sitze geblieben, so hätte an Stelle der Vernichtung, möglicherweise, bloss eine Art Niedergang dieses Gebiet getroffen.

Der durch ähnliche Ursachen erfolgte Verfall des dichten Netzes monchischer Klöster hat die Katastrophe vervollständigt. Von den etwa 200 Klöstern des Landes wirkten zumindest 50 bis 60 auf diesem Gebiet. Es waren — um nur die bedeutendsten zu erwähnen — von den Häusern der monchischen Orden unter Türkenherrschaft: die Benediktinerabteien in Pannonhalma, Bakonybél, Tihany, Szekszárd, Bába, Pécsvárad und Szentjobb, ferner die Zisterzienserzentren in Zirc, Pilis, Pásztó, Cikádor und Pécsvárad; von den Bettelorden die Klöster der Dominikaner und Franziskaner auf den Bischofsitzen, ferner in Buda, Pest und mehreren weiteren bedeutenderen Städten; schliesslich von den Einsiedlerorden die Paulinerklöster in Budaszentlőrinc, Pilisszentkereszt und Márianosztra. Alle diese Klöster haben sich zu Beginn der Türkenherrschaft entvölkert und sind verfallen. Die Franziskaner allein hatten den Mut den Gefahren zu trotzen und ihre Tätigkeit auch unter der Türkenherrschaft, soweit als nur möglich, fortzusetzen. Es ist ihr grosses Verdienst mehrere ihrer Ordenshäuser (in Szeged, Kecskemét, Gyöngyös und Andocs) während der 150 Jahre der Türkenherrschaft aufrechterhalten, und einerseits das ohne Schutz und Betreuung gebliebenen Volk durch ihre Missionstätigkeit versorgt, andererseits ihre Kulturstätten (die Kodex-Bibliotheken und die etwa vorhandenen Schulen) gerettet zu haben.⁴

Welche kulturelle Bedeutung hatte die Zerstörung der Bischofsitze und Klöster?

Bei Stellung dieser Frage erinnern wir uns vor allem an die von unseren Humanistenprälaten gegründeten weitberühmten Sammlungen, die zur gleichen Zeit mit der Bibliotheca Corviniana entstanden sind: die von JOANNES VITÉZ, JANUS PANNONIUS, DOMOKOS KÁLMÁNCSEHI, TAMÁS BAKÓCZ, GYÖRGY SZATHMÁRI und andere. Was ist ihr Los geworden? Noch viel wichtiger aber wäre es zu wissen, was mit den viel älteren Diözesenbibliotheken geschehen ist, die gewiss über ebenso wertvolle Bestände verfügten. Es soll betont werden, dass die Sammlungen der humanistischen Bischöfe keineswegs Bibliotheken institutionellen Charakters des Episkopats, der Diözese, sondern personen-gebundene Bibliotheken privaten Charakters gewesen sind. Die Diözesen besaßen ihren eigenen Bücherbestand, den die Geschichtsschreibung je nach dem Aufbewahrungsort, nach der bischöflichen (erzbischöflichen) Kathedrale als Kathedralbibliothek, — je nach dem aufrechterhaltenden und betreuenden Kolleg als Kapitelbibliothek bezeichnet. Die Klosterbibliotheken hatten einen

³ KARÁCSONYI, János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban*. 3. Aufl. Veszprém 1929. SS. 113—114.

⁴ MÁLYUSZ: z. W. S. 211. KARÁCSONYI z. W. SS. 65—75., 176.

⁵ Bibliotheken des Domkapitels — und nicht der Kirchenprovinz — sind in engerem Sinne die Buchsammlungen der ausserhalb der Bischofsitze tätigen sogenannten Gesellschaftskapitel. MÁLYUSZ, z. W. SS. 59—69., 107—120. BÉKEFI, Remig: *Székesegyházi*

ähnlichen Kollegcharakter: sie bildeten das gemeinsame Eigentum des Ordenskollegs, und gingen von der alten auf die neue Generation über.⁵

Was nun den Wert des Inhaltes und die daraus folgende gesellschaftliche Bedeutung der handschriftlichen Sammlungen betrifft, so steht es ausser Zweifel, dass diese den Forderungen des praktischen Lebens grösstenteils fern standen. Trotzdem der Funktionskreis der Kodizes sich seit dem 13–14. Jahrhundert stets erweitert hatte, war er während der ganzen Dauer der Handschriftlichkeit eigentlich ziemlich beschränkt. Durch die auf uns gekommenen mittelalterlichen Bücherlisten wird bekundet, dass sowohl die Bibliotheken der Kathedralen, als auch der Klöster in ihren ältesten und breitesten Schichten aus Kodizes liturgischen Charakters bestanden haben. In zweiter Reihe haben geistliche Hilfsbücher, die mit dem priesterlichen Beruf verbunden sind, eine wichtige Rolle gespielt. Opera, das heisst wissenschaftliche Werke finden sich eher unter den neueren Schichten, doch waren auch diese, fast ausschliesslich von kirchenwissenschaftlichem Interesse, und betrafen das Gebiet des Kirchenrechts, der scholastischen Theologie und der Philosophie.⁶ Mit einem Wort, diese Theken waren Einrichtungen des Klerus, bzw. der Mönchsorden, die vor allem der Förderung der vornehmsten Aufgabe der Kirche, nämlich der Aufrechterhaltung, dem Schutz und der Verbreitung des religiös-sittlichen Lebens Vorschub zu leisten hatten. Andererseits erhielten sie aber — wenn auch in geringer Anzahl — auch für das weltliche Leben brauchbare Werke. Dies war auch notwendig, da sowohl die Kapitel, als auch die Klöster Institutionen des Unterrichts waren, die die gemeinsame Aufgabe erfüllten die Kenntnisse des Lesens, Schreibens, Gesangs und etwa auch des Rechnens, und auf höherer Stufe auf den priesterlichen und mönchischen Nachwuchs zu verbreiten.⁷ Einen Wert im Sinne der weltlichen Bildung, mit besonderem Hinblick besonders in nationaler Hinsicht bedeuten jene Kodizes, in denen die Chroniken und Gesta, d. i. Fragmente uralter mündlicher Überlieferungen des Ungartums aufgezeichnet waren.

Diese skizzenhafte Schilderung der mittelalterlichen Bibliotheken wäre unvollständig, wenn wir das Inkunabel zu erwähnen versäumten, diesem „Kodex“ neuen Typs, den Vorläufer der Buchkultur,⁸ der um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts in dem Bestand jener Sammlungen bereits enthalten war, als etwa das Zeichen der neuen Zeit und auch deren „Profil“ gekennzeichnet hat.

Aus obigen Ausführungen wird es offenbar, dass diese mittelalterlichen handschriftlichen Sammlungen für die Bildung der nicht geistlichen Gesellschaft von geringer Bedeutung gewesen sind, und doch haben sie das feste Fundament zum neuzeitlichen Intellektualismus gelegt und hätte ihr glücklicher Fortbestand auf den unter Türkenherrschaft stehenden Gebieten die Ständigkeit der nationalen kulturellen Entwicklung wohl sichern können.

iskoláink szervezete az Anjou-korban, Bp. 1897. S. 3. GULYÁS, Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. I. Teil* Bp. 1961. SS. 150–174. Über die entsprechenden ausländischen Institutionen VORSTIUS, Joris: *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. 4. Aufl. Leipzig 1948. SS. 22–23.

⁶ CSAPODI, Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. A pannonhalmi könyvtár a XI. században*. Bp. 1957. HORVÁTH, János, z. W. SS. 159–200. MÁLYUSZ, z. W. SS. 107–110., 173–180., 307–335.

⁷ MÁLYUSZ, z. W. SS. 71–72., 120., 243., 364–365.

⁸ MÁLYUSZ, z. W. S. 329.

Diese hochwertigen Sammlungen sind aber infolge des türkischen Vormarsches unrettbar zerfallen und auch zum grossen Teil verschollen. Ihre Vernichtung ist nicht in jedem Fall örtlich und durch kriegerische Handlungen erfolgt; es gibt zahlreiche Anzeichen, die darauf hinweisen, dass sowohl Kapitel, als auch Klöster ihre Kodizes mit mehr oder weniger Erfolg retten und nach Oberungarn in Sicherheit bringen konnten. Doch ist die Rettung und Aufbewahrung der Sammlungen auch auf diese Art in den meisten Fällen nicht möglich gewesen. Die ihrer Pfründen beraubten Kapitel und die um ihren Sitz gekommenen mönchischen Gemeinschaften sind zerfallen oder ausgestorben. Es hat sich wohl auch ereignet, dass einzelne, glücklicherweise fortbestandene Klöster sich der Kodizes anderer, vernichteter Häuser angenommen und diese auch aufbewahrt haben; das war auch der Fall beim Franziskanerkloster von Gyöngyös und von Szeged.⁹ Dies ist, leider, in der Regel nicht überall möglich gewesen, da die meisten Ordenshäuser auch in den Randgebieten des Landes infolge der Wirkung, oder Pressuren der siegreichen Reformation zerfallen sind. Entweder haben Privatpersonen die verlassenen Sammlungen — früher oder später — verschleppt, oder sind sie durch einzelne übertriebene Protestanten als „papistische Seuche“ vernichtet worden.¹⁰ Die erwähnten, zuerst in private Hände übergangenen berühmten Buchsammlungen der humanistischen Prälaten sind nachher zerstreut worden. Diese Büchersammlungen sind als frei verfügbare Vermögensteile, in der Regel der Verwandtschaft des verstorbenen Prälaten zugekommen, wodurch die kostbaren Bücher oft nach dem Ausland gelangt sind.¹¹

Das also ist das Schicksal der mittelalterlichen Kodex-Erbenschaft in den mittleren und südlichen Landesteilen geworden.

2. Verbreitung des gedruckten Buches

Es ist von höchster Bedeutung, dass es West- und Oberungarn, bzw. Siebenbürgen gelungen ist sich auf dem Wege der europäischen geistigen Entwicklung zu behaupten. Trotz tragischer, gesellschaftlich-politischer Bürgerkriege konnten beide Länder sich in den gesellschaftlichen Zustand der neuzeitlichen Buchkultur emporkämpfen. Dieser hochbedeutende Aufstieg ist, wie bekannt, in zwei Etappen vor sich gegangen. Die durch die Reformation gekennzeichnete erste Etappe dauerte von etwa 1530 bis 1625,¹² die durch die katholische Restauration gekennzeichnete zweite Etappe dauerte von 1625 im grossen und ganzen bis Ende des 17. Jahrhunderts.

Die Buchpropaganda der Reformation und das Buchsammeln

Trotz der verbitterten inneren Kämpfe der reformatorischen Richtungen, ist der kulturelle Aufbau der Reformation mit beispielloser Zielbewusstheit, Disziplin und unglaublicher Geschwindigkeit vor sich gegangen. Die revolutionäre

⁹ KARÁCSONYI, z. W. SS. 113—114., 176. GULYÁS, z. W. S. 170.

¹⁰ KARÁCSONYI, z. W. SS. 110—112. Über die Buchvernichtung BUTINYAY, Vince: *A váradi püspökség története. IV. Bd.* Debrecen 1935. S. 85.

¹¹ GULYÁS, z. W. SS. 159—176. Berlász, Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex.* = *Magyar Könyvszemle* 1969. SS. 106—107.

¹² Die Würde des Palatins und damit auch die ständische politische Führung haben die Protestanten im Jahre 1625, mit dem Tod Szaniszló Thurzó's endgültig verloren.

Bedeutung der gesellschaftlichen Rolle des gedruckten Buches wurde bereits in den ersten Augenblicken erkannt. Eine grosse Hilfe bedeuteten dabei die einschlägigen, konkreten und unmissverständlichen Anweisungen der Reformatoren, in erster Reihe die LUTHERS und der an die Reformation angeschlossenen Humanisten, vor allem MELANCHTONS. Nicht weniger bedeutend war der Umstand, dass alle massgebenden und führenden Schichten der weltlichen Gesellschaft, das städtische Bürgertum ebenso, wie die grossgrundbesitzende Aristokratie, nebst dem Komitatsadel sich von Anbeginn an die Reformation angeschlossen haben. Die Bewegung hat die überlieferten religiös-kulturellen Institutionen der katholischen Kirche mit elementarer Kraft weggefegt und statt ihrer neue geschaffen. Die Bistümer und Domkapitel, die Kollegiatkapitel ausserhalb der Bischofssitze, wie auch eine Reihe berühmter Ordenshäuser haben sich des Widerstandes unfähig erwiesen. Nur das Erzbistum von Esztergom (in Nagyszombat), und die Bistümer von Győr, Nyitra und Eger (das letztere in Jászó) sind, nebst wenigen Franziskanerklöstern, Ende des 16. Jahrhunderts in funktionsfähigem Zustand geblieben. Die übrigen haben sich aufgelöst. Mit ihnen sind — ganz wie unter der Türkenherrschaft — auch hier die Schulen zerfallen und auch die Kodex-Bibliotheken sind grösstenteils in protestantischen Besitz übergegangen.¹³

Die siegreichen protestantischen Konfessionen haben ihre eigenen, neuen kulturellen Institutionen einerseits in den freien königlichen Handels- und Bergstädten, andererseits in den unter der Jurisdiktion der Grossgrundbesitzer stehenden Marktflecken und auch in den Bauernstädten der ungarischen Tiefebene errichtet. Die lutheranischen deutschen Bürger haben in der Regel die Grundlage der Bildung in den erstgenannten Städten geschaffen, während diese Aufgabe in den letztgenannten Städtchen den kalvinischen ungarischen Kleinbürgern und dem Adel zugefallen ist. Im Westen haben sich Sopron (Ödenburg) und Pozsony (Pressburg), in Oberungarn Besztercebánya (Neusohl), Selmecbánya (Schemnitz), Kassa (Kaschau), Eperjes, Bártfa (Bartfeld), Késmárk (Käsemarkt), und Lőcse (Leutschau) in Siebenbürgen Brassó (Kronstadt) und Nagyszében (Hermannstadt) zu den höchsten evangelischen Kulturzentren entwickelt, Pápa, Debrecen, Sárospatak, Nagyvárad und Kolozsvár (Klausenburg), später auch Gyulafehérvár, bzw. Nagyenyed und Marosvásárhely haben auf Seite der kalvinischen Reformation eine wichtige Rolle erhalten. Kecskemét und Nagykőrös konnte man während der Türkenherrschaft als Missionsstätten des Calvinismus betrachten.

Im Dienste ihrer Pläne die Gesellschaft umzugestalten, haben die Protestanten alle diese Städte in moderne Schulstädte verwandelt. Es war ihr bewusstes Bestreben den Unterricht in ihren Schulen über das Niveau zu erhöhen, das die mittelalterlichen, scholastischen Kapitel- und Klosterschulen gekennzeichnet hat. Ihr Grundsatz war auch die Verbreitung der neuen weltlichen Bildung (humanitas) unter Beibehaltung der idealen Zielsetzungen der Frömmigkeit (pietas) und der Sitte (honestas). Sie haben, in diesem Sinne, neben der Elementarschule, die dazu bestimmt war des Lesen und Schreiben nebst dem Katechismus zu unterrichten, auch die Mittelschule (Kolleg, Lyzeum, Gymnasium) klassisch lateinisch-griechisch und sprachlich-literarischen Charakters ins

¹³ RÉVÉSZ, Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. Bp. 1925. SS. 12–18. HORVÁTH, János: *A reformáció jegyében*. 2. Aufl. Bp. 1957. SS. 17–22. FRANKL, Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. SS. 3–4.

Leben zu rufen. Diesen Schultypus hielten sie für das hauptsächlichste Mittel der Bildung des bibellesenden und schlechterdings des buchlesenden Menschen. Dies war das wesentliche Moment, welches die Bildungsbestrebungen des mittelalterlichen Katholizismus von denen des neuzeitlichen Protestantismus getrennt hat. Es war die tiefverwurzelte Überzeugung der alten katholischen Kirche, dass Lesen und Schreiben und sämtliche darauf beruhenden religiösen und geistlichen Tätigkeiten ausschliesslich dem geistlich-mönchischen Beruf zugehörten, während der Protestantismus bestrebt war die Gesellschaft der Laien, dem Vorbild der Humanisten folgend, weitgehendst zu intellektualisieren um dadurch die je breitere religiöse Vertiefung und moralische Reinigung zu verwirklichen. Das Buch ist, durch die Tätigkeit der Reformatoren, als das wichtigste Mittel der Frömmigkeit und des Wissens, zum erstrebenswerten und notwendigen Lebensfaktor aller über dem Bauerntum stehenden Schichten der Gesellschaft geworden.¹⁴

Zwei Folgen haben sich notwendigerweise aus dieser protestantischen Kulturan-schauung ergeben. Die erste war die Einführung der Buchdruckkunst in breite Kreise als neue Methode der Büchererzeugung revolutionärer Bedeutung. Die obenerwähnten evangelischen, bzw. reformierten Schulstädte sind alle auch zu Städten der Druckkunst geworden. Die Typographie ist in einer Stadt als Privatunternehmen, in der anderen als Gründung des Stadtrates, oder der Gutsherrschaft entstanden. Wieder in anderen Städten ist sie im Rahmen der neuen Schulen und Kollegien als Ergänzung derselben zustande gekommen. Auf welche Weise immer die Druckkunst auch heimisch geworden ist, sie hat die Leistung der alten Klosterwerkstätten der Kopisten jedenfalls weit überholt.¹⁵

Die Entstehung der neuen Bedeutung des Buchsammelns, der neuen Typen der Bibliotheken war die zweite Folge. Die Kapitel- und Klosterbibliotheken, deren Gebrauch sich auf die kleinen Gruppen der Domherren und Mönche beschränkte, sind soweit sie sich erhalten haben, vollständig unzeitgemäss geworden. Nicht nur weil ihr Kodexbestand schwer leserlich und der Inhalt veraltet war, sondern auch infolge ihres Klausurcharakters, durch den sie für Aussenstehende unzugänglich waren. Seit der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, als die neuen städtischen Schulen nicht bloss von Klerikern, sondern auch von wissenslustigen jungen Bürgern, Adligen und auch Magnaten in stets dichterem Schwärmen besucht wurden, entstand die Forderung nach Bibliotheken, die sowohl den Lehrern, als auch den Schülern offen standen, und die neuesten Kenntnisse durch das gedruckte Wort verbreiteten. Diese zeitgemässe Büchersammlung konnte sich keinesfalls mehr an die Stätte des Kultus, an die Kirche binden, sie sollte notwendigerweise der Schule angehören. So entstand die Schulbibliothek, diese für die Neuzeit charakteristische Bibliotheksinstitution. Die gesellschaftliche Aufgabe der Buchsammlung ist von den geistlichen Körperschaften vorwiegend auf die Schulen übergegangen: es war nun ihre Aufgabe die Anschaffung der Bücher zu ermöglichen, das Sammeln

¹⁴ RÉVÉSZ, z. W. SS. 25—27. FRANKL, z. W. SS. 7—9. Über die osteuropäische Reformation ISERLOH, Erwin — GLAZIK, Josef — JEDIN, Hubert: *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation*. Freiburg — Basel — Wien 1967. SS. 324—341. = Handbuch der Kirchengeschichte. Hrsg. von Hubert JEDIN, IV. Bd.

¹⁵ GULYÁS, Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. FITZ, József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. SS. 106—137.

programm zu bestimmen und die Sammlung mit Verantwortung aufzubewahren, bzw. nutzbar zu machen.¹⁶

Diese Organisation der Bibliothek konnte, ganz offenbar, nicht mehr jene einfache und langsame Art beibehalten, die für die mittelalterliche Kodexsammlung kennzeichnend war. Der Umfang des Buchbedarfes ist durch den Umstand beträchtlich gewachsen, dass die neuen Schulen den Unterricht in zwei Richtungen unternommen haben, sie waren nämlich bestrebt sowohl die religiöse, als auch die weltliche Bildung zu verbreiten. Das Sammeln hätte auf keine besonderen Schwierigkeiten gestossen, hätten die einheimische Buchliteratur und der Buchdruck den Bedarf zu befriedigen vermocht. Doch stand unsere Gesellschaft — im Vergleich mit dem Westen — noch auf den ersten Stufen der Entwicklung sowohl des geistigen, als auch des technischen Schaffensvermögens. Die zeitgemässe Bildung ist daher grösstenteils nur durch ausländische Bücher zugänglich geworden. Die grundsätzlich-ideellen Kämpfe der Reformation und die von der Vormundschaft der Kirche befreite profane Wissenschaftlichkeit haben im Westen die geistige Produktion in einen Aufschwung gebracht, der in früheren Zeiten unmöglich gewesen wäre. Die deutschen, schweizerischen, italienischen und französischen Buchdruckereien waren nicht imstande die theologischen und die gelehrten humanistischen Bücher in der erforderlichen Menge zu produzieren. Auch praktische Druckwerke sind daneben in grosser Zahl erschienen, welche den engeren Erfordernissen des bürgerlichen Lebens dienen sollten.¹⁷ Von dieser Fülle auch nur ein wenig zu erhalten schien eine mächtige Aufgabe für die verarmte Gesellschaft eines Landes, das mit äusseren Feinden kämpfte und dabei von innerer Anarchie geplagt wurde. Es war der Opferbereitschaft unserer städtischen Bürger, dem Eifer unserer an ausländischen Hochschulen studierenden Jugend und nicht an letzter Stelle der mäzenhaften Freigebigkeit der Fürsten von Siebenbürgen und der ungarischen Magnaten zu verdanken, dass es auf wunderbare Weise gelungen ist neben den meisten protestantischen Schulen in 60—70 Jahren beträchtliche Bibliotheken zu errichten, die gedruckte Bücher der zeitgemässen Theologie und der weltlichen polihistorischen Wissenschaften enthielten.

Dieses Ergebnis ist an und für sich geeignet, die epochale Wandlung auszudrücken, die sich in unserer gesellschaftlichen Bildung vollzogen hat: nämlich den Beginn der Buchkultur auch in Ungarn, das ist die Unterstützung und Sicherung des gemeinschaftlichen Lebens und der Arbeit durch das gedruckte Wort, über den Gebrauch der Schrift hinaus.

Der Beginn der Entstehung privater Bibliotheken weltlichen Charakters ist ein weiteres wichtiges Moment in der Entwicklung unserer öffentlichen Bildung, auf welches unbedingt hingewiesen werden soll. Es gibt kaum Spuren solcher Sammlungen aus der Zeit vor der Reformation, da es — ausser den fremden Gelehrten am Hofe des MATTHIAS CORVINUS und der JAGELLONEN — keine beachtenswerten laiiischen humanistischen Schichten gegeben hat.¹⁸ Eine kräftige Humanisierung begann in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sowohl

¹⁶ GULYÁS: *A könyv sorsa*, I. Teil SS. 135—153., 166—173.

¹⁷ Ebd. BOGENG, G. A. E.: *Geschichte der Buchdruckerkunst. II. Bd. Entwicklung des Buchdruckes vom Jahre 1500 bis zur Gegenwart*. Leipzig (1953). *Der Buchdruck der Renaissance* SS. 63—112.

¹⁸ HORVÁTH, JÁNOS: *Az irodalmi műveltség megozlása. A magyar humanizmus*. Bp. 1935.

in den Reihen der städtischen Bürger, als auch des Hochadels und — parallel mit der Errichtung der Schulbibliotheken — machten sich auch die ersten laïischen Büchersammlungen bemerkbar. Es hat offenbar zahlreiche Sammlungen — ähnlich der des Hans DERNSCHWAMM,¹⁹ wenn auch geringeren Umfangs sowohl in der Reihe der Reformatoren, als auch in der der Humanisten gegeben. Die Tätigkeit des HONTERUS, DÉVAI BIRÓ, SYLVESTER, GÁSPÁR KÁROLI, Péter BORNEMISSZA, Ferenc DÁVID und Gáspár HELTAL, oder György WERNHERR, Lénárt STÖCKEL und Zsigmond GYALUI TORDA hat sich sicher auf reiche Privatbibliotheken gestützt. Das Buchsammeln war für die humanisierten protestantischen Aristokraten wohl kein Lebensbedarf, doch sind uns mehrere bekannt, die in irgendeiner Burg eine vorzügliche Bibliothek errichtet haben. Dieser Art war die Bibliothek des Boldizsár BATHYÁNY in Némétújvár, des Miklós ISTVÁNFY in Vinica, des István ILLÉSHÁZY in Tencsén, des György THURZÓ in Bicsé, des Szaniszló THURZÓ in Szepesvár, des Ferenc RÉVAY in Szklabinya und des Elek BETHLEN in Keresd in Siebenbürgen,²⁰ um nur die vorzüglichsten zu erwähnen. Wir haben allen Grund anzunehmen, dass Buchsammlungen im 16. Jahrhundert auch im Besitze des Tamás NÁDASDY, Ferenc ZAY, Péter RÉVAY, der Familie PERÉNYI und FUGGER-PÁLFFY waren; im 17. Jahrhundert gehörten nicht nur die WESSELÉNYIS, die THÖKÖLYS, die HOMONNAI-DRUGETHS, sondern sicher auch die übrigen vornehmen Familien zu den Buchsammlern.²¹ Die Spuren der Privatbibliotheken einzelner Fürsten von Siebenbürgen, von János Zsigmond ZÁPOLYAI über György RÁKÓCZI I. bis Mihály APAFFI können wir — wenn auch lückenhaft — verfolgen.²² Nur spärliche Angaben bewahren das Andenken der Büchersammlungen der protestantischen Gelehrten des 17. Jahrhunderts (APÁCZAI CSERE, SZENCZI MOLNÁR, PÁPAI PÁRIZ, GELEJI KATONA und der übrigen),²³ obwohl die Bibliothek im Hause jedes Professors oder Pastors der an fremden Hochschulen studiert hatte, allgemein heimisch war.

Diese Privatbibliotheken waren gleich den institutionellen Schulbibliotheken im Wesentlichen religiös-weltliche Sammlungen gelehrten Charakters.

¹⁹ BERLÁSZ, Jenő: *Dernschwam János könyvtára*. Bp. 1964.

²⁰ IVÁNYI, Béla: *Bathyány Boldizsár a könyvbarát*. Magyar Könyvszemle 1948. (Bürstenabzug). In der Manuskriptensammlung der Nationalen Széchényi Bibliothek (Országos Széchényi Könyvtár, in der Folge abgekürzt OSZK) Fol. Hung. 2903. BERLÁSZ, Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. SS. 202–240. BERLÁSZ Jenő: *Az Illésházy könyvtár* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968. SS. 57–59. *Katalog der Bibliothek György Thurzó's aus 1610*: Országos Levéltár (in der Folge abgekürzt O. L.) Museumarchiv 921/XIV.Fol. Lat. Über die Bibliothek des Szaniszló Thurzó in Sempte GULYÁS *A könyv sorsa, III*. Teil S. 176. Über die Bibliothek des Kristóf Thurzó in Szepesvár: O. L., Kammerarchiv, NRA 419/44. Baron MEDNYÁNSZKY, Dénes: *Br. Révay Ferenc szklabinyai könyvtára 1651-ben*. = Magyar Könyvszemle 1881. SS. 336–345. LUKINICH, Imre: *Bethlen Elek Könyvtára 1683-ból*. = Magyar Könyvszemle. 1919/22. SS. 171–174.

²¹ WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Budae 1808. SS. 264–269. ACSÁDY, Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. = Magyar Könyvszemle. 1894. SS. 209–221. GYÖRGY, Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. S. 407.

²² GULYÁS: *A könyv sorsa, III*. Bd. SS. 169–199. VERESS, Endre: *Izabella királyné*. Bp. 1901. HARSÁNYI, István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. = Magyar Könyvszemle 1913. SS. 17–18., 136–147., 232–240., 341–344. THALLÓCZY, Lajos: *Óreg Apafi Mihály könyvtára*. = Magyar Könyvszemle. 1881. SS. 121–134.

²³ KONCZ, József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma*. = Magyar Könyvszle. 1889. SS. 270–275. DÉZSI, Lajos: *Pápai Páriz Ferencz*. Bp. 1894.

Ausgewählte Stücke aus der Ernte der deutsch-schweizerischen Reformation und des Humanismus überwogen in ihnen, während die nationale literarische Produktion nur als ein Anhang vorhanden war. In den Sammlungen des Hochadels haben, in der Regel, die juristischen und politischen, geschichtlichen, geographischen und naturwissenschaftlichen Werke überwogen, während in den Sammlungen der gelehrten Priester die theologischen Wissenschaftszweige, wenn auch nicht mit genauer Regelmässigkeit dominierten. Die gesellschaftliche Bedeutung dieser Bibliotheken konnte sich in zwei Richtungen kundgeben: die Bibliotheken der Aristokratie haben infolge der familiären Verbindungen den Weg zur Intellektualisierung des Kleinadels gebahnt, während die gelehrten Bibliotheken die neuen Ergebnisse des sich ständig entwickelnden westlichen religiösen und wissenschaftlichen Lebens nur der Priesterintelligenz, die ihre Schulbildung in Ungarn erhalten hat, vermittelt haben.

Es ist bekannt, dass sich die Bemühungen des Protestantismus zur Sicherung der Rezeption der westeuropäischen Buchbildung in Ungarn nach dem ersten Drittel des 17. Jahrhunderts nicht mehr unbehindert durchsetzen konnten; sie wurden durch den Wettkampf und die Gewalt der katholischen Restauration beiseite gedrängt und später auch unterdrückt.

Die Bücherarsenale der Jesuiten

Bekanntlich hat die römische Kirche auch in ihrer kritischen Lage im 16. Jahrhundert, auf ihre religiöse und intellektuelle Rolle, die sie im westlichen und mitteleuropäischen Kulturkreis während eines Jahrtausends ausgeübt hatte, nicht verzichtet. Sie ging aus ihrer bisherigen Verteidigungsstellung in den Angriff gegen den Protestantismus über, nachdem sie die Folgen der neuen Glaubensspaltung am Konzil von Trident (1545, 1551—52, 1562—63) gezogen hatte.

Zwei wichtige, miteinander eng zusammenhängende grundsätzlich-praktische Stellungnahmen haben, ausser der Unterstützung durch die Macht der katholischen Herrscherhäuser, nicht zuletzt dazu beigetragen, dass ihr Vorhaben grösstenteils von Erfolg gekrönt wurde. Die eine war dass die römische Kirche die von der religiösen Organisation abgesonderte Existenz der sich im Laufe des 16. Jahrhunderts enfaltenden weltlichen Intelligenz, und auch den eigentümlichen Wirkungskreis derselben anerkannt hat. Die andere war, dass die Kirche bereit war alle Ergebnisse der durch die Humanisten erarbeiteten laischen Wissenschaftlichkeit anzuerkennen, zu übernehmen, sogar auch anzuwenden, sofern diese den grundlegenden Dogmen nicht widersprachen. Die römische Kirche musste im Sinne dieser Stellungnahme den Weg des gedruckten Buches und auch der sich darauf aufbauenden neuen Buchkultur ebnen. Das wesentliche Ziel war, die Gesellschaften in Europa wieder unter die höchste seelische und geistige Führung und Kontrolle des katholischen Klerus zu bringen.²⁴

²⁴ Über das Tridentinum: ISERLOH—GLAZIK—JEDIN, z. W. SS. 487—520. Über den Bund der europäischen Gegenreformation und des konfessionellen Absolutizismus: Ebd. SS. 650—683. Über die katholische Kirchenkultur: TOMEK, ERNST: *Kirchengeschichte Österreichs. II. Teil. Humanismus, Reformation und Gegenreformation*. Innsbruck—Wien 1949. SS. 624—652. Über die Buchkultur im 17. Jahrhundert: BOGENG, z. W. II. Bd. SS. 115—180.

Die Verwirklichung der religiös-kulturellen Zielsetzungen der katholischen Restauration ist — bekanntlich — nicht sosehr durch die weltliche Geistlichkeit, als eher durch die Mönchsorden und hauptsächlich durch den durch seine gegenreformatorische Tätigkeit gekennzeichneten Jesuitenorden vor sich gegangen.²⁵

Die Gegenreformation hat durch das Ansiedeln des Jesuitenordens auch in jenen Teilen des Königreichs Ungarn begonnen, die von der Türkenherrschaft verschont geblieben sind. Die ersten, Ende des 16. Jahrhunderts unternommenen Versuche in Nagyszombat, dem damaligen Sitz des Erzbischofs von Esztergom und dessen Wirkungsbereich haben nur schwer zu Ergebnissen geführt. Der Protestantismus konnte zu jener Zeit noch mit Erfolg gegen die neue Gefahr auftreten. Nach 1620 konnte die Ausbreitung der Tätigkeit der Jesuiten nicht mehr aufgehalten werden. Kardinal Péter PÁZMÁNY's äusserst gewaltige Propagandafeldzüge haben die gesellschaftliche Einheitsfront des Protestantismus zerrüttet. Es ist in kurzer Zeit gelungen die Aristokratie, den entscheidenden Faktor der Interessengemeinschaft der Städte und des feudalen Adles auszuschalten, und auf die katholische Seite umzustellen.²⁶ Damit ist der Weg zur Rekatholisierung der Provinz — der Bauern und des Mittel- und Kleinadels — plötzlich frei geworden. Die Aristokraten wetteiferten miteinander in der Wiederherstellung der Klöster, dieser mittelalterlichen Institutionen der Religiosität und Bildung. Die im Strom der Reformation verschwundenen Mönchsorden, hauptsächlich die Pauliner, die Franziskaner und die Dominikaner sind sowohl in Oberungarn, als auch in Westungarn zu neuem Leben erwacht. Orden neueren Ursprungs haben, gleichzeitig, zu wirken begonnen: die hochberufenen Piaristen, ferner die Minoriten, Kapuziner, Serviten, Trinitarier, Kamaldulenser u. s. f. Die erste Jesuitenresidenz in Ostungarn wurde, in Homonna im Jahre 1614 ebenfalls von Aristokraten gegründet.²⁷

Es war eine schwere Aufgabe in den freien königlichen Handels- und Bergstädten fuszufassen. Kardinal PÁZMÁNY und die übrigen, nach seinem Tod tätigen gegenreformatorischen Erzbischöfe von Esztergom haben den Habsburger König selbst gegen sie auftreten lassen. Die städtischen Magistrate waren durch königlichen Befehl gezwungen ihre Tore den Jesuiten zu öffnen: in den Jahren nach 1620 geschah dies in Pozsony und Győr, nach 1650, in Sopron, Besztercebánya und Rozsnyó, nach 1660 in Szakolea, nach 1670 in Lőcse und Kőszeg und nach 1680 in Zsolna und Nagybánya.²⁸

Gleich den Reformatoren haben die Jesuiten den religiösen Mystizismus mit dem wissenschaftlichen Intellektualismus mit Erfolg in ihrem Programm vereint. Auch für sie waren Predigt und Buch die wirksamsten Waffen; die Massen sollten durch die Predigt, die höheren Schichten der Gesellschaft durch das Buch überzeugt werden. Überall, wo sie sich niedergelassen haben, errichteten sie darum ihre Kirche und Schule fast zur gleichen Zeit, und wo es notwendig war, liessen sie auch Druckereien bauen, so in Nagyszombat, Kassa und Sáros-

²⁵ Über die Rolle des Jesuitenordens: ISEKLOH—GLAZIK—JEDIN, z. W. SS. 465—476.

²⁶ RÉVÉSZ, z. W. SS. 30—32. KARÁCSONYI, z. W. SS. 138—139. FRANKL, z. W. SS. 4—6.

²⁷ KARÁCSONYI, z. W. SS. 176—183.

²⁸ Ebd. SS. 139—140., 150.

patak. Ihre, die Schule, Druckerei und Pastorationsorganisation zusammenfassende Anstalten nannten sie Kollegien, bzw. Residenzen.²⁹

In Anbetracht der im Kreise des protestantischen städtischen Bürgertums und ländlichen Adels bereits verwurzelten humanistischen Bildungsansprüche, legten sie in ihrem Schulwesen das Hauptgewicht auf den Gymnasialunterricht mittlerer Stufe. Ihre, im Rahmen der Ordenshäuser tätigen Schulen und Konvikte wurden mit Recht berühmt und überflügelten bald die protestantischen Lehranstalten. Durch ihren in ganz Europa einheitlichen Studienplan und ihre Lehrmethode: die *Ratio Studiorum* sollte — neben der Verwurzelung der katholischen Mentalität, viel mehr die Verbreitung intellektueller Fähigkeiten, als die Aneignung enzyklopädischer Kenntnisse erzielt werden. Sie waren der Ansicht, gewonnenes Spiel zu haben, sobald ihre Schüler das humanistische Latein sich vollständig angeeignet hätten. Die unmittelbare seelisch-geistige Führung der römischen Kirche könnte dadurch in der Lebenshaltung der gebildeten weltlichen Gesellschaften erfolgreich geltend gemacht werden; gleichzeitig könnte dadurch der mittelalterliche europäische Universalismus wieder hergestellt werden, dessen Auflösung der Protestantismus durch Bevorzugung der Nationalsprachen zu fördern vermochte.³⁰

Das Buch war — wie bei den Protestanten — ein äusserst wichtiger Faktor dieses Schulwesens. Neben jedem Kolleg und jeder Residenz organisierten sie früher oder später eine zeitgemässe, lateinische Bibliothek, um den Schülern — und in gesteigerten Mass den Studenten der Konvikte — Gelegenheit und Möglichkeit zu bieten ihre Sprachkenntnisse durch das Lesen biblischer, religiöser oder theologischer, und auch klassisch literarischer Texte zu prüfen und zu üben. Sie haben die Erkenntnis der Welt, des Wesens der Natur und der Gesellschaft mit Hilfe der neben der Schule errichteten Bibliothek, durch eine Art Selbsttätigkeit für die Jugend ermöglicht. Nach Beendigung des Unterrichts im Gymnasium der Jesuiten haben die jungen Bürger, oder Adligen das Buch zu schätzen gelernt, nunmehr haben sie dessen Besitz und Gebrauch für notwendig gehalten: sie sind zu Trägern der Buchkultur geworden.

Die Bibliothek der Kollegien (Residenzen) der Jesuiten war jedoch keinesfalls nur auf die Rolle einer Lehrbibliothek beschränkt, Sie war viel eher eine wissenschaftliche Bibliothek: eine Anstalt hohen Niveaus und internationaler Provenienz für die Professoren des Kollegs, und die Geistlichen, die eine schriftstellerische oder Pastorationstätigkeit entfaltet haben. Sie hat — in dritter Reihe — wenn auch nicht berufsmässig, eine gewisse kulturelle Funktion erfüllt, indem sie im Ort der Tätigkeit des Kollegs ihre Tore dem städtischen Bürgertum und den Adligen der Provinz, bzw. dem weltlichen Klerus offen hielt. Die Sammlung der Bestände der Bibliotheken erfolgte — gemäss dem durch die Zentralorgane des Ordens bestimmten Programm — mit gründlicher Planmässigkeit, aktuellen Ansprüchen, aus ausländischen, meistens italienischen, französischen und süddeutschen Quellen. Bei der Zusammenstellung der Bestände war man nicht nur auf die katholische theologische und internationale humanistische Literatur, sondern auch auf die alten und neuen Produkte der protestantischen Theologie bedacht.³¹ Ihre hocherträglichsten

²⁹ FITZ, z. W. SS. 138—146. *A négyszáz éves Jézustársaság*. Hrsg. von Béla BANGHA. Bp. 1940. SS. 177—178. GYENIS, András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Bp. (1941) SS. 12—15.

³⁰ BANGHA, z. W. SS. 182—193.

³¹ Ebd. SS. 280—287.

Landgüter, die sie durch die Gunst des Habsburger Herrscherhauses erhalten hatten, ermöglichten ihnen umfangreiche Einkäufe von Büchern. Die meisten Bücher protestantischer Art haben sie aber überwiegend in Ungarn, als Geschenk verkatolisierter Aristokraten, oder aus den beschlagnahmten Sammlungen vertriebener protestantischer Lehranstalten, bzw. Priester erworben. Hochwertige Bücherbestände in ungarischer Sprache haben, in der Folge, den lateinischen Stammbestand bereichert.³²

Die neben den Hochschulen, der Universität in Nagyszombat und der Akademie in Kassa errichteten Bibliotheken ragten aus der Reihe der Bibliotheken der Kollegien hervor. Die wichtigsten literarischen Schöpfungen der sogenannten sieben freien Künste und der Philosophie, der Rechtswissenschaft und der Theologie haben den Charakter dieser Bibliotheken, den Bedürfnissen der Lehrfakultäten entsprechend, bestimmt. Ihr Gesamtbestand unterschied sich von den einfachen Bibliotheken der Kollegien höchstens in Bezug auf die gesteigerte Rolle der juristischen Fächer und selbstredend betreffs der Zahl.³³

Auch die übrigen neuenstandenen Mönchsorden waren im Laufe des 17. Jahrhunderts bestrebt — ihren Ansprüchen gemäss — neue Klosterbibliotheken zu errichten. Da aber diese im Mittelalter gegründeten Orden höchstens Pastorationstätigkeit entfalteten und, ungleich den Jesuiten, in der Regel keine kulturelle und intellektuelle Rolle spielten, benötigten sie auch keine breit angelegten Bibliotheken um die Ansprüche der weltlichen Wissenschaftlichkeit zu befriedigen. Ihre Sammlungen hatten demgemäss meistens einen asketischen, mystischen, scholastischen Charakter. Die von den aristokratischen Schutzherrn geschenkten Bücher spielten in der Entwicklung ihrer Bestände oft eine wichtige Rolle. Weltliche Bücher, oft auch hochwertige frühe humanistische Werke gelangten meistens auf diesem Weg in die Klöster.³⁴

Privatbibliotheken der Prälaten und Aristokraten

Die privaten Buchsammlungen der Kirchenfürsten und Aristokraten verhalfen auch der gegenreformatorischen Buchkultur — ebenso wie die des Humanismus oder der Reformation — zur Geltung, obgleich ihre Wirkungskraft und Ausdehnung den jesuitischen Bibliotheken bei weitem nicht nachkommt. Sie dienten, gemäss ihrer Bestimmung, auch diesmal spezifisch den Interessen (der Selbstbildung, der Tätigkeit im öffentlichen Leben, oder bloss den Neigungen) ihrer Sammler, befriedigten, dennoch, auch das Interesse, den Bildungsdrang der engeren, oder weiteren Umgebung, der Aule, des Freundes-, oder Verwandtenkreises.

Nach Verlust der Pfründe in Mittelungarn infolge der Türkenherrschaft, schrumpfte die Sammlung der Prälaten territorial sehr ein: beschränkte sich sozusagen nur auf Nagyszombat, Nyitra, Győr und Jászó, bzw. Kassa (damals Sitz des Bischofs von Eger). Die Erzbischöfe von Esztergom spielten auch

³² GULYÁS: *Das Schicksal des Buches*. III. Teil S. 172.

³³ Ebd. S. 173. WALLASZKY, z. W. SS. 165—266.

³⁴ Über die Franziskanerbibliothek in Kismarton: SZILÁGYI, Sándor (Hrsg.): *A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe*. Bp. 1883. SS. 88—92. Über die Büchersammlung der Franziskaner in Pápa: Magyar Minerva 1900. SS. 270—271. Über die in Németújvár: FEJÉRPATAKY, László: *A német-újvári sz. Jereprendi zárda könyvtára*. Magyar Könyvszemle. 1883. SS. 100—137.

diesmal die wichtigste Rolle. Trotz der Unzulänglichkeit unserer diesbezüglichen Informationen, scheint es sicher, dass durch die späthumanistischen Erzbischöfe (Miklós OLÁH, Antal VERANCSICS, István FEJÉRKÖVY, János KUTASSY) ebenso hochwertige Sammlungen entstanden sind, wie durch die Metropolen des Barock (Ferenc FORGÁCH, Péter PÁZMÁNY, Imre LÓSY, György LIPPAY, György SZELEPCSÉNYI und György SZÉCHÉNYI). Zahlreiche Buchsammler gab es auch in der Reihe der übrigen Prälaten (u. a. Miklós TELEGDY, István RADÉCIUS, János LISTHIUS, Pál ABSTEMIUS BORNEMISSZA, György DRASKOVICH und Demeter NAPRÁGI).³⁵ Zakariás MOSSÓCZY, Bischof von Nyitra, der erste Modifikator des *Corpus Juris Hungarici*, erlangte hohen Ruf aus ihrem Kreis. Seine Sammlung umfasste über 900 Werke in mehr als 1000 Bänden und zwar nicht nur Bücher der neueren Zeit, sondern auch Inkunabel und Kodizes, hauptsächlich aus dem Gebiet der katholischen und protestantischen Theologie und auch teils der Philosophie, des kanonischen und römischen Rechtes, der griechisch-lateinischen Philologie und Literatur, der Geschichte und Geographie, der Naturwissenschaft und der Medizin. In seiner Sammlung gab es auch einzelne Exemplare aus älteren gelehrten Bibliotheken, u. a. auch aus der des Joannes SAMBUCUS.³⁶

Diese Bibliotheken der hohen kirchlichen Würdenträger wurden auch diesmal nicht institutionell, sie wurden auch nicht in Diözesenbibliotheken verwandelt. Die Bibliothek des Bischofs MOSSÓCZY fiel ebenfalls zum Teil seiner Familie zu, später erwarb sie das Kolleg der Jesuiten in Pozsony. Bis Mitte der 17. Jahrhunderts kam es kaum vor, dass die Diözese die persönliche Sammlung eines hohen Geistlichen erhalten hat. Primas Ferenc FORGÁCH verfügte zwar angeblich bereits in 1611 in Bezug auf die Diözese von Esztergom in dem Sinne, dass die Buchsammlungen verstorbener Erzbischöfe und Domherren als das Erbgut der Kirche zu betrachten sind. Es ist uns jedoch erst aus dem Jahre 1641 bekannt, dass ein Domherr namens János László KŐSZEGHY seine Bibliothek dem Domkapitel vermachte und damit die seit Ende des Mittelalters stagnierende Domkapitelbibliothek erneuerte. Es geschah noch später, in 1666, dass Erzbischof György LIPPAY die durch ihn erworbene Anton Fuggersche Bibliothek der Kirchenprovinz vermachte und damit die Grundlage der von der Domkapitelbibliothek unabhängigen erzbischöflichen Bibliothek schuf.³⁷

Der Bestand der durch die Aristokraten gegründeten privaten Bibliotheken war, in der Regel, nicht dermassen unsicher. Sie kamen vom Vater dem Sohne zu und zerfielen nur dann, wenn der Mannesstamm einer Familie ausstarb; die Erben der weiblichen Linie, das heisst verschiedene fremden Familien verschleppten in solchen Fällen die durch Generationen gesammelten Büchererschätze. Dies geschah auch mit der berühmten Bibliothek des Palatins György THURZÓ in Biccse nach dem Tod seines Sohns Imre THURZÓ.³⁸ Bücher waren nämlich hochgeschätzt, ihr Besitz schien begehrenswert. Es gab im 17. Jahrhundert keine aristokratische Familie mehr, die nicht über eine, oder mehrere

³⁵ GYÖRGY, Aladár, z. W. SS. 47–49. GULYÁS, *A könyv sorsa*. III. Teil SS. 199–211. CSONTOSI, János: *Adalékok Oláh Miklós könyvtárához*. — Magyar Könyvszemle. 1883. SS. 61–66. Wallaszky, z. W. S. 267.

³⁶ IVÁNYI, Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp. 1926. SS. 70–78.

³⁷ Ebd. S. 76. GYÖRGY, Aladár, z. W. SS. 47–49.

³⁸ BERLÁSZ, Über die Vorbesitzer, SS. 103–104.

reiche Bibliotheken verfügt hätte. Die rekatholisierten Magnaten waren ebenso vorzügliche Bücherfreunde, wie ihre protestantischen Vorfahren; auch sie setzten die Sammlung der Bücher mit viel Eifer fort. Aus der Reihe der Magnaten, die im öffentlichen Leben leitende Posten bekleidet hatten, haben der Dichter und Feldherr Miklós ZRINYI in Csáktornya, Kanzler Miklós ILLÉSHÁZY in Dubnica, Landesrichter Ferenc NÁDASDY in Pottendorf, Palatin Miklós ESZTERHÁZY in Kismarton neue Bibliotheken gegründet. Auch die übrigen Magnaten haben, in der Regel, die Sammlungen ihrer Ahnen auf der alten Grundlage weiterentwickelt. Der Sektor der weltlichen Wissenschaften nahm in den Beständen stets zu, da die Staatsmänner und Feldherren die zur Lösung ihrer Aufgaben erforderlichen Kenntnisse grösstenteils aus Büchern erwarben: die Kenntnis der aktuellen politischen, juristischen, historischen, geographischen und militärischen Literatur erwies sich in steigendem Masse als unentbehrlich.³⁹

Es kann aus diesen Tatsachen festgestellt werden, dass die Buchkultur als grundlegende gesellschaftliche Methode unter dem grossen ideologischen-kulturellen Kampf der Reformation und Gegenreformation nicht gelitten hat. Es ist nicht zu leugnen, dass die Entwicklung in bürgerlicher Richtung durch die Rekatholisierung weitgehend in die wirtschaftlichen und rechtlichen Verhältnisse des Feudalismus zurückgedrängt wurde. Das gedruckte Buch, das den Fortbestand und die Verbreitung der weltlichen Kultur in erster Reihe sicherte, die Erwerbung von Kenntnissen aus dem Buch, die sich auf das Buch stützende Lebensführung, der Anspruch der Gesellschaft auf Bibliotheken sind nicht nur weiter bestanden: sie haben sich auf stets breitere Kreise erweitert und sind dadurch zum Pfand unseres zwar langsamen, doch ständigen gesellschaftlich-kulturellen Fortschrittes geworden.

³⁹ *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi.* Wien 1893. GYÖRGY, Aladár, z. W. S. 407. BERLÁSZ, *Az Illésházy könyvtár.* SS. 85—92. SITTE, Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára.* — Magyar Könyvszemle. 1902. SS. 146—158. SZILÁGYI, Sándor, z. W. S. 88.

Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon

BETHLEN Gábor fejedelmi könyvtáráról, szorgalmasan összegyűjtött adatai alapján, a legalaposabb tanulmányokat a közelmúltban VITA Zsigmond írta. Előbb a *Magyar Könyvszemlében*,¹ majd részletesebben Bukarestben megjelent tanulmánykötetében² a szakember hozzáértésével és lelkesedésével szinte már minden lényegeset elmondott, amit a fennmaradt nagyon kevés adat felhasználásával erről a könyvtárról el lehet mondani. Korábban nem ismert, néhány igen értékes adat található HERPEY Jánosnak kutatásait, jegyzeteit tartalmazó, halála után publikált cikkeiben.³ Ezeket is felhasználva érdekes következtetéseket von le a gyulafehérvári könyvtárral kapcsolatban JAKÓ Zsigmond *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdeti és első korszaka (1622–1658)* c. tanulmányában.⁴ Többek között arra a következtetésre jut, hogy a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár kezdetben kettős jelleggel működött: fejedelmi és kollégiumi könyvtár volt egyszerre. Majd, a szakirodalomban azt az eddig ilyen határozottsággal nem képviselt véleményt hangoztatja, hogy a fejedelmi könyvtárnak jóval kisebb hányada pusztult el az 1658-as és 1661-es török-tatár pusztításkor, mint gondolták. Szerinte már jóval a pusztulás előtt a könyvtár anyagának jelentős része más könyvtárakba, többek között a pataki fejedelmi, illetve kollégiumi könyvtárba került.

A tény azonban az, hogy a kései magyar reneszánsz eme igen jelentős könyvtárának csak néhány megmaradt darabjáról tud a szakirodalom. Kettőt a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őriznek,⁵ egy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található.⁶ Ide sorolhatjuk még az ERNST Lajos gyűjteményéhez tartozó, 1936-ban az Iparművészeti Múzeum kiállításán színes rajzban bemutatott és a katalógusban *Régi Magyar Kötések a XV–XVIII. századból* 5/A. szám alatt röviden ismertetett könyvet.⁷

VITA Zsigmond említett írásaiban további kutatásra buzdított. Hangot adott óvatosan annak a reményének, hogy a „további kutatások folyamán a fejedelmek egy két könyvére rábukkanhatunk” még. Szerinte a „tatárdúlás előtt elszállított, vagy a pusztuláskor szétszóródott könyvek közül egyesek a sáros-

¹ *Magyar Könyvszemle* 1965. 3. sz.

² VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok*. Bukarest, 1968.

³ HERPEY János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.—Szeged, 1965. I. k.

⁴ *Korunk Évkönyve*, 1973. Kolozsvár, 1972. 89–100. l.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1965. 3. sz. 226–227. l.

⁶ *Magyar Könyvszemle* 1969. 4. sz. 376–377. l.

⁷ *Régi magyar könyvkötések Végh Gyula színes rajzaiban*. A Magyar Bibliophil Társaság kiállítása Budapesten, 1936 Április havában az Iparművészeti Múzeumban. Bp. 1936. 23. l.

pataki, az enyedi könyvtárba, vagy esetleg magánosokhoz kerülhettek”.⁸ JAKÓ Zsigmond I. RÁKÓCZI Györgynek Tolnai Istvánhoz írott egyik levele és HERÉPEY János 1961-ben közölt adata alapján feltételezi, hogy a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárnak „egyes részleteit nem ugyanaz a végzet sújtotta és így töredékei még hosszú ideig, hihetőleg 1849-ig, vagy akár napjainkig fennmaradhattak. Jóllehet az ellenreformáció 1671 után a pataki kollégium könyvtárát erősen megtizedelte, mégis ott I. RÁKÓCZI György és Zsigmond gyűjteményéből akkora tekintélyes anyag maradt, hogy — úgy látszik — a gyulafehérvári provenienciájú darabok utáni kutatás eredménnyel kecsegtetne.”⁹

Sajnos a Rákócziak gyűjteményéből megmaradt anyag a pataki könyvtárban nem mondható tekintélyesnek, inkább töredékesnek, mégis mindkét szerző sejtése jó volt. Sárospatakon a Református Kollégium — jelenleg a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei — Nagykönyvtára valóban őriz BETHLEN Gábor fejedelmi könyvtárából egy kötetet. Ennek eredeti, csodálatosan szép, a fejedelem superexlibris-ével díszített kötése viszonylag épen megmaradt.

Úgy gondoljuk, nem lesz haszontalan, mert a (BETHLEN Gábor) fejedelmi könyvtárával kapcsolatos feltételezéseink tárgyi alapját is gazdagítja majd, ha a könyvet, főleg annak kötését és sorsát röviden ismertetjük.

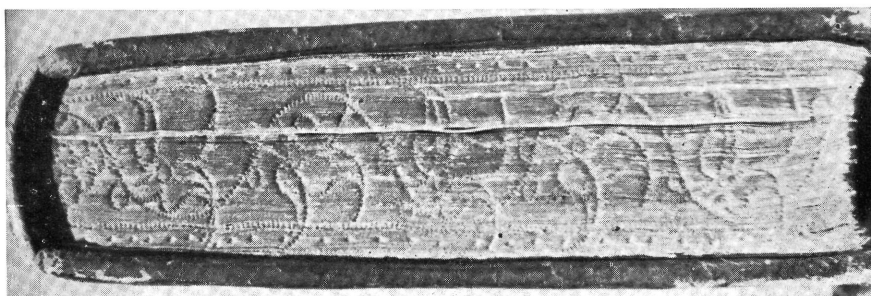
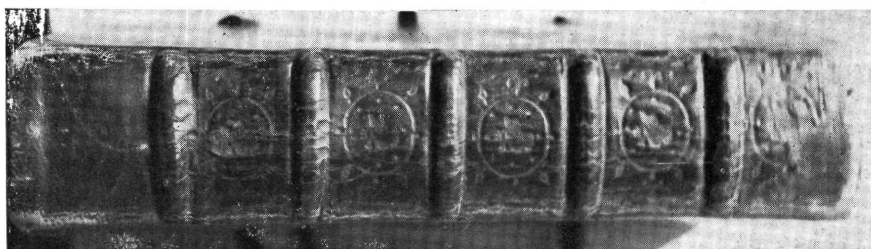
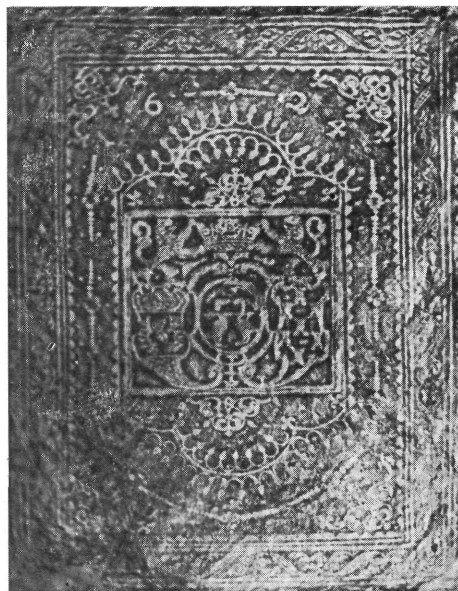
A könyv BETHLEN Gábor feleségének, KÁROLYI Zsuzsannának a temetésekor elhangzott beszédek, magasztaló és gyászverseket, valamint a temetés eseményeinek rövid ismertetését tartalmazza. Gyulafehérváron jelent meg (1624-ben). Két külön lapszámozott részből áll. Az elsőnek latin, a másodiknak magyar címlapja van.¹⁰ A könyv szerkesztői: BOITHI (VERES) Gáspár, ekkor gyulafehérvári tanár, a fejedelem udvari történetírója és KESERŰI DAYKA János, a fejedelem udvari papja, az erdélyi református egyház püspöke voltak. Utóbbi írta a második részhez a Praefatiót, ahol elmondja, hogy a munka a fejedelem rendelkezésére és költségével készült és kissé késve jelent meg:

„Ez végre imé az Halotti Pompát is, mellyet . . . az mi Kegyelmes Fejedelem Urunknak . . . parancsolattyából, azon renddel, az mint lött, kibocsátottuk: mellyet ennél előbb kellett volna cselekednünk, de az sok alkalmatlanságok miatt . . . semmiképpen

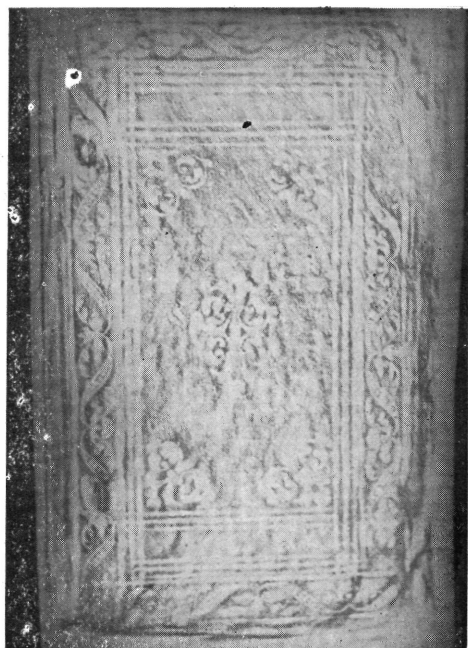
⁸ VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest, 1968. 20, 22. l.

⁹ JAKÓ Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. = *Korunk Évkönyve*, 1973. Kolozsvár, 1972. 95. l.

¹⁰ EXEQUIARUM / Coeremonialium / SERENISSIMAE / Principis ac Dominae Dnae / SUSANNAE CAROLI SACRI ROMANI IMPERII Transilvaniaeque Principis, partium Regni / Hungariae Dominae, Siculorum Comitissae / Opoliae Ratiboriaeque Ducissae / LIBELLI DUO. / In quibus Orationes et Carmina eorum, qui funebrem / Pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur. / ALBAE-IULIAE / Permissu Sacri Romani Imperii Transylvaniae^q Principis / EXCUSI / PER / Andream Valasutium et Martinum Mezlenium / ANNO Salutis Nostrae MDCXXIV. [40, 168 l. [A 28. l.-ig kettős számozás, így a valóságban csak 154 l.], [38] l. — A második rész címlapja: EXEQUIAE PRINCIPALES / Az az / HALOTTI / POMPA, MELYEL / az Istenfélő, kegyes természetű Felseges KAROLYI SUSAN- / NANAK Erdely és Magyarország Feje- / delem Asszonyának, az Felseges GÁBOR- / nak, Isten kegyelméből Romai Imperiumnak és / Erdely-országnak Fejedelmének, Magyar-ország / reszeinek Vranak, Szekelyek Spany- / nyanak, Opo- / liának penig és Ratiboriának Herczegének, etc. / szerelmes házastársának le vetkezet és nallunk / hagyot testi Satoranak, földben takarittatasakor / utolsó tisztesseg tetetet 1622. esztendőben / Maiusban, Iuniusban és Iuliusban. / Ket Classisokban rendeltet, es boldog emlékezetire / azon rendel, a mint löt, ki bocsattatot. / FEIER-VARAT, Nyomtattak / Valasz-uti Andreas, es Mezleni Marton. / ANNO Dn. MDCXXIV. [12], 264 l.

1. ábra

nem lehetett . . . Te tiszted annakokáért, keresztyén olvasó, mind ez mi hasznodra való igyekezetünket és Fejedelem Urunknak ennyi költségével kibocsátott munkánkat jó néven vened . . .”¹¹

Természetesen a mű és annak pataki példánya nem ismeretlen. SZABÓ Károly az RMK, I. 539. szám alatt írta le. Leírása végén említi, hogy a könyv első részében csak egy magyar nyelvű beszéd van. A második rész tartalmát részletesen közli. SZABÓ Károly úgy tudta és ezt jelezte is, hogy Sárospatakon két példány van ebből a műből. Sajnos ez téves közlés volt, mert a Református Kollégium könyvtára 1879-ben is csak egy példányt őrzött és jelenleg is csak egy van belőle.

Véleményünk szerint a BETHLEN Gábor könyvtárát és a fejedelem könyvszeretetét, ízlését elsősorban könyvünk kötése reprezentálja. Ezért a következőkben ezt igyekszünk kissé részletesebben ismertetni és elemezni. (1. ábra)

Könyvünknek sötét barna, valamikor kézi aranyozással díszített egész bőr kötése van. Az aranyozás a viszontagságos idők folyamán, amin könyvünket sorsa végigvitte, erősen megkopott. Nagyon halványan a nyoma itt-ott még látható. A pozitív metszésű bélyegzők mintái viszont nagyon jól látszanak.

A kompaktor mindkét kötéstáblát és a gerincet gazdagon, de ízlésesen díszítette. A kötés tervezése, a díszítés kompozíciója és kivitelezése jó képeségű, gyakorlott mesterre vall. A táblák mérete 197 × 154 mm. A felső táblát három sávból komponált keret övezi. A külső első sáv kis félkörlapok nyomott sora, amit két, egy vékonyabb és egy vastagabb egymással párhuzamos vonal követ. Mindhárom sáv görgetővel készült. Egy centiméterrel beljebb a hármassáv fordított sorrendben ismétlődik. A közöttük levő szalag-mezőben zárt szerkezetű díszítőformák bélyegzőjével nagyon ízléses ornamenszt nyomott be a mester. Ebben az ornamensben három egység különböztethető meg. Az egyik a későbbi erdélyi varrottasokon és szőttéseken is megtalálható, de XVII. századi erdélyi selyemhízesen is előforduló, úgynevezett kigyós motívum.¹² Ez ismétlődve, hullámvonalszerűen futja körbe a mezőt. Az így képződött hullámvölgyekben, homorulatokban egymással váltakozva kétféle, virágmotívumokból komponált, apró díszítőegységet találunk.

A kötéstáblát az a fentebb leírt keret nagyjából 23 mm mélységben veszi körül, létrehozva a tábla 151 × 105 mm-es téglalap alakú tükkrét. A tükörnek mind a négy sarkában azonos, átmenő szerkezetű elemekből képzett díszítőegységet láthatunk. Ezekkel a sarokdíszekkel a mester a belső tükör téglalapjának szögletességét igen szerencsésen és ízlésesen lekerekítette, s nemcsak a díszítőelemek további elhelyezését alapozta meg, hanem az egész tábladísznek szögletességéből adódó keménységét lecsökkentette és igen kellemes összehatást biztosított.

A lekerekített sarkú téglalap képzeletbeli vonala vezetni aztán körbe a nagybetűkből álló szöveget, illetve ennek belső oldalára nyomta be a könyvkötő BETHLEN Gábor fejedelmi titulását:

„GABR/iel/ : BETLEN : D/ei/ : G/ratia/ : S/acri/ : RO/mani/ : I/mperii/ : PRI/nceps/ : TRAN/silvaniaeque/ : PA/rtium/ : RE/gni/ : H/ungariae/ : D/ominus/ : ET SI/culorum/ : C/omes/ : OP/oliae/ : ET R/atiboruae/ : D/ux/.”

¹¹ EXEQUIAE PRINCIPALES . . . Praefatio [7–8.] 1.

¹² Magyar Művelődéstörténet. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. 3. k 598. 602–605. 1.

A szöveg által határolt mezőnek, de az egész táblának is mértani közepén, a tükör szerkezeti beosztása által is hangsúlyozott központi helyen találjuk BETHLEN Gábor fejedelmi címerét. Maga a címer 72×61 mm-es, két vonalú keretben helyezkedik el. Az egész címert egy zárt szerkezetű bélyegzővel nyomták. A címer két oldalsó, hosszabb kerete mellett a mester végigfuttatott még görgetővel egy-egy sor apró félkörlapokból álló sávot, hasonlóan a tábla szélső kereténél alkalmazott sávokhoz. A keret alsó és felső széléhez pedig háromkarélysos vonalvezetésű, körzetekkel nyomott díszítést csatlakoztatott. Itt a középső karély nagyjából fél, a két szélső hatod körívnyi. A vonalas íveket kívül és belül apró körívekből és lándzsahegyekből alkotott díszítő elemsor követi. A félkörívekbe belenyomta még a mester a tükör négy sarkán már alkalmazott ornamenseket. Ezekkel a karélysos díszítőegységekkel töltötte ki a lekerekített téglalapmezőnek a címer alatt és felett keletkezett hézagait.

A tábla közepén látható címer BETHLEN Gábornak királlyá választása előtt használt címerformája. Ezt használta 1613-tól, fejedelemsé válassztásától 1620-ig, királlyá választásáig. Ezt a címert láthatjuk fejedelmi pecsétjén,¹³ amit 1614-ben véstek, valamint egyik tallérján, amit még szintén királlyá választása előtt, 1619-ben veretett.¹⁴ BETHLEN ugyanis 1620-tól, királlyá választásától kezdve mind pecsétein,¹⁵ mind pénzein¹⁶ Magyarország címerével bővítette meg erdélyi fejedelmi címerét. Ettől kezdve titulusai között a következőt is használta: „ELEC(tus) : HUNG(ariae) : DAL(matiae) : CRO(atiae) : SCLA(voniae) : REX . . .” Ezt a megbővített címert nyomtatták rá a temetéséről kiadott könyv címlapjára is,¹⁷ bár köriratából a „választott király” titulust elhagyták.

Mindezt azért jegyeztük meg, mert ezek alapján úgy véljük, hogy az 1624-ben kötött könyvünk táblájának díszítéséhez, a superexlibris-hez olyan címerbélyegzőt használtak, amit még 1620 előtt metszettek, illetve ezzel a címerrel díszített kötésbe már 1620 előtt kötöttek a fejedelmi könyvtár számára a kompaktorok.

A kötéstábla tükrének közepét uraló fejedelmi címer a következő részekből áll: felső részén két egymással szembeálló oroszlán tart egy nyílt koronát. A két oroszlán alatt, alul középre hajló és keskenyedő két paizsban Erdély címere: jobb oldalon a hét bástya, bal oldalon a fél sas, a nap és a félhold. Ez a két paizs veszi körül a farkát harapó sárkánnyal keretezett, nyakukon nyíllal átlótt, egymással szembenéző két hattyút, a BETHLEN család címerét.

Az alsó tábla kompozíciója és díszítése szinte teljesen megegyezik a felsőével. Különbség csupán annyi, hogy az alsóról hiányzik a címer körirata, a fejedelmi titulus szövege. Helyette a címer fölött az 1624-es évszámot találjuk, illetve alatta ötlevelű, apró virágmintából és pontokból képzett díszítő sort.

A könyv gerincén is nagyon ízléses, arányos, szép díszítést láthatunk, bár a kötést ezen a részén, a hátvégeken érte a nagyobb sérülés. Az öt borda alkotta hat gerincmezőbe először egy-egy kört nyomott a mester, két félves körzettel. A körvonal mentén belől pontok, kívül lándzsahegyek futnak. Mind-

¹³ *A Magyar Nemzet Története*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 6. k. Bp. 1898. 162. l.

¹⁴ *Martin Schmeizels Erleuterung Gold- und Silberner Münzen von Siebenbürgen*. Halle, 1748. 66. l. Tab. V.

¹⁵ *A Magyar Nemzet Története*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 6. k. Bp. 1898. 303, 339. l.

¹⁶ I. m. 324, 327. l. — *Martin Schmeizels Erleuterung Gold- und Silberner Münzen von Siebenbürgen*. Halle, 1748. 66–67. l. Tab. V, VI.

¹⁷ *A Magyar Nemzet Története*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 6. k. Bp. 1898. 409. l.

egyik körben egy-egy zárt szerkezetű bélyegzővel nyomott bagoly, a tudomány istennőjének, Pallas Athénének a madara áll. Ezzel a díszítő motívummal XVII. századi magyarországi kötésen, se táblán, se gerincen, eddig még nem találkoztunk.

Bár a kötéstáblák kézi aranyozása, mint már említettük, lekopott, kissé sérülten és halványan, de még mindig jól láthatóan megmaradt viszont a könyv pontozással díszített arany metszése mind a három oldalon.

Nem kell hozzá különösebb fantázia, hogy a viszonylag épen maradt kötésünkre visszaképzeljük a kézi aranyozás ragyogását, s magunk elé idézzük könyvünknek sok, hasonlóan pompás kötésbe kötött, a pusztításoknak áldozatul esett társát, mikor még a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár polcain sorakoztak. De magában ebben a megmaradt, szerintünk legépebben megőrződött példányban is a könyvtár gazdájának igényességét és a kötést díszítő mester hozzáértését szemléljük. Ez a kötés is alátámasztja azt a sokak által képviselt nézetet, hogy BETHLEN Gábor, bár lehetőségeivel mindig nagyon reálisan számolt vetett, MÁTYÁST tartotta eszményképének, s őt könyvtárában is utánozni szerette volna, miután a korvinnak visszaszerzésére irányuló próbálkozásai ugyanolyan sikertelenek voltak, mint utódjáé, I. RÁKÓCZI Györgyé. A fejedelmi bibliothékának, ez a Patakon őrzött értékes darabja, kötésének háromszázötven év múlva is megkapó szépségével, mesterének szakértelmét is dicsérő kivitelezésével a szakembereknek azt a feltevését is támogatja, hogy BETHLEN Gábor könyvtára a XVII. század egyik legpompásabb és legértékesebb magyar könyvtára volt.

Ezen túl kötésünket — tanulmányunk vége felé bemutatandó két másik kötéssel együtt — a magyar könyvkötészet történetében egy olyan korszak jelentős dokumentumának is tekinthetjük, amiből eddig nagyon kevés kötést ismerünk. Ez a korszak a korvina kötések és az erdélyi legyeződiszes kötéseknek, zömmel a XVII. század végén való megjelenése közé esik.

Felelnünk kell még arra a kérdésre, hogy ki volt a kötéstáblák készítője, díszítője és hol, melyik műhelyben dolgozott az a kompaktor, aki ilyen magas szinten művelte szakmáját.

A könyv impresszum-adataiból annyit tudunk, hogy azt 1624-ben nyomtatták Gyulafehérváron VÁLASZUTI András és MEZLENI Márton. A kötéstáblán is az 1624-es évszámot láthatjuk. A szakirodalomban ennek alapján a legutóbbi évekig úgy vélekedtek, hogy a két nyomdász egyszerre, illetve egymás után vezette ebben az időben a gyulafehérvári nyomdát.¹⁸ HERPEY János újabban feltárt és közölt adatai alapján viszont azt állítja, hogy „mind a ketten más-más felé működtek. Az egyik a kolozsvári Heltai-nyomdát, a másik pedig a fehérvári tipográfiát irányította.”¹⁹ A *Kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyve* adataival igazolja, hogy VÁLASZUTI András 1622. Július 10-től 1624. November 3-ig nem Gyulafehérváron, hanem Kolozsváron működött. Továbbá feltételezi, illetve a könyv betűtípusainak különbözősége és egy szakértői vélemény alapján²⁰ azt állítja, hogy a könyv két részét két nyomdában, a kolozsváriiban

¹⁸ NOVÁK László: *A Nyomdászat története*. III. könyv. XVII. század. Bp. 1928. 44, 47. l. — PUSZTAI Ferenc: *Nyomdászati enciklopédia*. Bp. 1902. 461. l. — *Kalauz az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett kiállításához*. Bp. 1882. 141. l. — FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 148. l.

¹⁹ HERPEY János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Bp. — Szeged, 1968. 509. l.

²⁰ HERPEY I. m. 509. — *Magyar Könyvszemle* 1963. 3. sz. 172. l.

és a gyulafehérváriiban szedték és nyomtatták. A BETHLEN által alapított gyulafehérvári nyomda első tipografusát nem ismerjük. HERPEY az általa feltárt adatokra támaszkodva úgy véli, hogy a fejedelem külföldről hozatott nyomdászt 1622-ben, aki azonban egy év múlva elment Gyulafehérvárról. Elképzelhető, hogy visszatért és azonos az 1628-ban már Gyulafehérváron nyomtató LIGNICZEI EFMURDT Jakabbal, aki később a fejedelem „typographusának és compactorának” nevezi magát²¹ s a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1834-ig dolgozott Gyulafehérváron. MEZLENI Márton 1624-ben a gyulafehérvári nyomda vezetője, 1628-tól beosztott munkása volt.

Mivel ebben az időben már a legtöbb helyen a könyvkötőműhely együtt van a nyomdával, amint Gyulafehérvárról is pontos adatunk van néhány évvel későbből, hogy a nyomda és a könyvkötőműhely vezetője egy személy — elképzelhető, hogy bármelyik nyomdában, akár a kolozsváriiban, akár a gyulafehérváriiban is beköthették könyvünket. Ebben az esztendőben azonban még a kolozsvári volt a fejlettebb és felszereltebb, hiszen a HELTAI-féle nyomdának a fejlődése töretlen volt, míg Gyulafehérvárról a HOFFHALTER-nyomda alapítása, 1576 után nem sokkal elköltözött és a BETHLEN által csak 1619-ben alapított nyomda az első években eléggé kezdetleges lehetett, mert rövid idő alatt kétszer, 1622-ben és 1629-ben is fejleszteni kellett.²²

Ha mindezt figyelembe vesszük és arra gondolunk, hogy a kötéstáblák díszítésének megtervezése, kivitelezése, a kézi aranyozás és arany metszés ezen a szinten nemcsak komoly szakértelmet és gyakorlatot, de jó felszerelést, szerzőszámokat is kívánt, akkor kézenfekvőbb azt feltételeznünk, hogy a könyv kötését a nagyobb hagyományokkal s ekkor még feltétlenül jobb felszereléssel rendelkező kolozsvári HELTAI-féle nyomdában készítették a fejedelem részére. Talán éppen VÁLASZUTI András, vagy valaki az ő irányítása és felügyelete alatt.

Ennek a feltételezésünknek erősítésére említjük és mutatjuk be a kolozsvári nyomda két, szintén a sárospataki Nagykönyvtárban is megtalálható termékének kötéstábláit, illetve azok díszítését. Az egyik ENYEDI György latin bibliamagyarázatainak TOROCKAI Máté által készített magyar fordítása. Ez Kolozsváron először 1619-ben, illetve új címlappal 1620-ban jelent meg. Itt kötötték be 1621-ben I. M. W. (?) részére.²³ A másik MELOTAI NYILAS István *Agendája*, amit 1621-ben nyomtattak, s valószínűleg még ebben az évben, vagy röviddel ezután kötöttek be. Mindkét könyv kötéstábláin a keretsávok közötti szalagmezőben ugyanazt a zárt szerkezetű, görgetőre metszett bélyegzővel készített ornamenst, ugyanazokat a virágmotívumokból szerkesztett díszítő egységeket találjuk, mint könyvünkön. (2. ábra). Meggyőződésünk, hogy ugyanazzal a szerzőszámmal nyomták őket. Ezzel szemben a gyulafehérvári egykorú kiadványokból is van a pataki könyvtárban egy szép, korabeli kötésű kolligátum, de a kötés díszítő elemei semmi rokonságot sem mutatnak a mi kötetünk díszítésével.²⁵

Természetesen Patakon, mióta a könyv bekerült az állományba, mindig számon tartották. Néhány szerény publikációban hivatkoztak is rá, de a példány, illetve a kötés jelentőségét nem hangsúlyozták eléggé.

²¹ HERPEY I. m. 510—516. l.

²² JAKÓ Zsigmond: *Könyv és könyvtár művelődésünkben.* = Korunk. 1972. 1. sz. 16. l.

²³ RMK I. 503.

²⁴ RMK I. 515.

²⁵ RMK I. 617, 678.

SZOMBATHY János, a könyvtár igen jelentős, tudós pataki professzor-könyvtárosa, ebből a példányból idéz, amikor az iskola történetével foglalkozó munkájában BETHLEN Gábor fejedelemnek és az iskolának a kapcsolatáról szól.²⁶ DEÁK Geyza, sárospataki rajz- és művészettörténet tanár a diákok számára, a könyvdíszítő művészet megkedveltetése érdekében írott. Pápán megjelent könyvecskéjében már a kötésről is beszél, bár magát a könyvet tartalmilag tévesen említi:

„A sárospataki főiskola könyvtárában ilyen címeres kötésű könyv több van. A többek között ilyen . . . a Bethlen család Újtestamentoma, melyen a Bethlenek bőrbé préselt címere van . . .”²⁷

Bőrbé préselt BETHLEN-címer a pataki könyvtárban csak a mi könyvünk kötéstábláján van, DEÁK Geyza is ezt láthatta.

HARSÁNYI István, sárospataki könyvtáros is említi a Rákóczi-könyvtár katalógusának közlésekor az egyik lábjegyzetben:

„17. RMK. I. 539. sz. Ma is meg van. Jelzete S. 963. Előbb Bethlen Gáboré volt. Neve az előtáblába van préselve. Bekötési tábláin az iktári Bethlen-címerrel.”²⁸

HARSÁNYI ezt a példányt tehát a Rákóczi-könyvtár példányának tartja.

GULYÁS József, szintén pataki könyvtáros, rövid közleményében,²⁹ az országos BETHLEN-ünnepségekre és a debreceni kollégium kiállításán is bemutatott BETHLEN-reliquiára reflektálva említi, hogy a „pataki könyvtárban is vannak Bethlen-reliquiák”. Ezután felsorol néhány, inkább Bethlen korából származó kéziratot, szól a BETHLEN autográf aláírásával ellátott, 1620-as országgyűlési határozatokról, de érthetetlen módon hallgat ebben a közleményében könyvünk-ről.

Hátra van még a könyv sorsának felderítése. Hogyan, milyen úton is került a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból Patakra. Mielőtt ezt tennénk, röviden rámutatunk azokra a kapcsolatokra, melyek a XVII. században Gyulafehérvár és Sárospatak között létrejöttek, s esetleg könyvünk sorsát is érinthették.

A század elején BETHLEN Gábor művelődéspolitikai koncepciójába az erdélyi kollégiumokkal együtt a pataki iskolát is belefoglalta. Ennek egyik legbeszédeesebb dokumentuma a BETHLEN által tartott 1619/1620-as pozsonyi országgyűlés rendelkezése:

„II. A sárospataki schola táplálására való jövedelemmel és felette szükséges épületekkel s házakkal öregbítették, hogy minden rendeknek gyermekei abban türhető költséggel az Akadémiában való tanulásra készíttethessenek és tápláltathassanak és abban leendő tanítómestereknek elegendő számok tisztossággal fizetéssel tartathassanak. Erre nézve határozatott: a pataki scholára provisionak kell lenni.”³⁰

SZOMBATHY János iskolatörténetében azt is említi, hogy BETHLEN Gábor és felesége jóvoltából a külföldi akadémiákon a pataki iskolának sok diákja, köztük GELEI KATONA István is tanult.³¹ Így nem véletlen, hogy a BETHLEN

²⁶ SZOMBATHY János: *A Sárospataki Főiskola története*. Sp. 1919. 163. 1.

²⁷ DEÁK Geyza: *A könyv és a könyv díszítése*. Pápa, 1910. 51. 1.

²⁸ HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. 64. 1.

²⁹ GULYÁS József: *Emlékek és emlékezések*. Sp. 1931. 7. 1.

³⁰ ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai 2. k.* Bp. 1891. 188. 1.

³¹ SZOMBATHY János: *A Sárospataki Főiskola története*. Sp. 1919. 124–125. 1.

Gáborné temetésére a pataki kollégium tanárai és diákjai is sok gyászverset készítettek, amik közül — szinte a többi kollégium diákjait mellőzve — feltűnően sokat közölt a szerkesztő BOITHI Gáspár a fejedelem rendelkezésére és költségén kiadott könyvünk első részében. A gyászversek pataki szerzői a két rector: a rector primarius és a rector secundarius, továbbá a senior, a collaborator primus és huszonhat diák.³²

Patakon azt is számon tartották mindig, hogy BETHLEN Gábor személyesen is megfordult 1620. Április végén a helységben, akkor még generálisa I. RÁKÓCZI György névnapjának ünnepein.³³

Még intenzívebb lett Gyulafehérvár és Patak között a kapcsolat a két RÁKÓCZI György fejedelemsége idején, lévén családi birtokaik egyik középpontja Sárospatak. A könyvszerető I. RÁKÓCZI György bizonyára nemcsak ismerte és használta, hanem egy darabig még fejlesztette is a gyulafehérvári könyvtárat.³⁴ Emellett családi könyvtárukat is mind ő, mind fia, Zsigmond igen szépen meggyarapították. Arra is van adatunk, hogy a gyulafehérvári könyvtárból még a tatárok pusztítása előtt hoztak át könyvanyagot Patakra. 1634-ben I. RÁKÓCZI György vitetett át 15 művet.³⁵ II. RÁKÓCZI György fejedelemsége idején LORÁNTFFY Zsuzsanna udvarmestere, BÁLPATAKY János 1653-ban 12 kísérő védelme alatt szállítatott Kolozsváron át „Fejervarról az Bibliothecából Derék könyveket Patakra”.³⁶ Ezek a könyvek valószínűleg a Rákócziak pataki családi könyvtárában maradtak. A könyvtárat nem sokkal a gyulafehérvári könyvtár pusztulása előtt RÁKÓCZI Zsigmond a pataki iskolára hagyományozta. Amikor pedig a WESSELÉNYI-féle mozgalom felszámolása után, 1671-ben a pataki iskolát elűzték székhelyéről s könyvtárának nagyobbik része elkallódott, a kollégium népe könyvtára töredékével Gyulafehérváron, APAFY Mihály fejedelem oltalma alatt talált menedéket egy évvel később.

Gyulafehérvár és Sárospatak között tehát valóban olyan szoros szálak szövődtek a XVII. század folyamán, hogy minden alapja megvan annak a feltételezésnek, miszerint a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból kerültek példányok Patakra, így köztük a mi könyvünk is, még a pusztulás előtt. Ez a véleménye lényegében HARSÁNYI Istvánnak is, aki — mint már korábban említettük — minden további nélkül azonosítja ezt a példányt a Rákóczi-könyvtár katalógusában szereplő példánnyal.³⁷ Ezt azonban ilyen határozottan azért

³² DAKRYA / in exequias tristissimas / SERENISSIMAE, PIIS- / simae, Omniumq, Matronalium / Virtutum Encomiis comulatissimae Heroinae / Ac Dominae SUSANNAE / Carolyi, etc. / PROFUSA / Humillimae observantiae et gratitudinis / ERGO / A / Rectoribus et Alumnis Illustris Scholae Saaros Patachinae / Maestissimis/. — A gyászversek szerzői: Joannes Filiczki P. C. et Illustris Scholae Saaros Patak Rector Primarius; Martinus D. Murakózi, Rector Scholae Secundarius; Joannes Simandi, Senior Scholae; Matthias D. Comiati, Collaborator primarius; Valentinus G. Dobrai; Joannes M. Gönci; Stephanus Galgoeci; Nicolaus K. Barovius; Stephanus Sz. Carolinus; Stephanus S. Miskolezi; Gregorius N. Tariani; Albertus G. Dioszeghinus; Michael Gönczi; Stephanus K. Szikszai; Joannes T. Abany; Paulus B. Lizkainus; Franciscus Kereszturi; Georgius Szempleni; Petrus Miskolezy; Thomas Ponicoenus; Stephanus P. Dioszegi; Joannes Barsi; Michael Aiy; Andreas K. Szikszai; Stephanus P. Szeli; Michael Paloczi; Demetrius Maklari; Gregorius Bathori; Joannes Monachinus; Michael Czechinus.

³³ *Emléklapok a Sárospataki Ev. Ref. Főiskola ifjúságának 1900 Dec. 8-án rendezett Bethlen-ünnepélye alkalmából.* Sp. 1900. 19. l.

³⁴ VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel.* Bukarest, 1968. 18–19. l.

³⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1875. 776. l.

³⁶ HERÉPEY János: *Miképpen került el a gyulafehérvári bibliothecának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?* = *Magyar Könyvszemle* 1961. 171–172. l.

³⁷ HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* Bp. 1917. 64. l.

sem állíthatjuk, mert a XVII. században történt három könyvtári rendezésnek a jelzetei, melyeket a könyvek sarkára és címlapjára írtak,³⁸ a theca, az ordo és a liber betűjelei, illetve száma, könyvünkön sehol sem található, de még a possessor-bejegyzések között sem szerepel sehol a főiskolai könyvtár. Valószínűleg ezért nem említi könyvünket SZINYEI Gerzson sem a könyvtár történetéről írott munkájában, amikor felsorolja „azon könyvek címét, amelyekről bebizonyíthatók, hogy a XVII. századbeli könyvtárból valók és egyszer egyik vagy másik kitűnőbb emberünk birtokában voltak.”³⁹ Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy a műből volt egy példány a Rákóczi-könyvtárban, ami 1660 előtt átkerült a kollégium könyvtárába és ott volt 1671-ig, az iskola elűzetéséig. Azt azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy ez a mi példányunk lett volna. Sőt az sem lehetetlen, hogy röviddel megjelenése után a fejedelem a pataki iskolának is küldött a könyvből egy példányt, hiszen az iskola tanárai és diákjai verseit is tartalmazta. A pataki iskola felszámolásakor, 1671-ben azonban a könyvnek nyoma vész. A könyvtár szétszóródását és a könyvek sorsát részben feltáró dokumentumok⁴⁰ semmit sem tudnak róla.

Amikor az iskola a XVIII. század elején visszatelepült székelyére, és régi könyvtárának visszahozott töredékét az újabban gyűjtött anyaggal együtt 1726-ban felleltározták, ebben az 1314 kötetet regisztráló leltárkatalógusban⁴¹ könyvünk nem szerepel. És nem találjuk a XVIII. század folyamán készített leltár- és szakkatalógusokban sem egészen a század végéig. 1797-ben bukkan fel először a már 9713 kötetet tartalmazó katalógusban,⁴² s ettől kezdve minden katalógusban megtaláljuk. Feltételezésünk szerint 1790 és 1797 között került a kollégiumi könyvtár állományába, SZOMBATHY Jánosnak a század végén elkezdett s nagy intenzitással, sok ötlettel végzett gyűjtő és gyarapító munkássága során, aki mint könyvtáros a régi magyar könyvek összegyűjtésében igen sokat és eredményesen fáradozott.⁴³

A fentiek alapján az a véleményünk, hogy bár könyvünk a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár pusztulása előtt kikerülhetett annak állományából, vagy a pusztításkor, mivel nem égett el, valaki magához vette, de egyelőre Erdélyben maradt. A sérült előzéklapokon található possessor-bejegyzések is ezt bizonyítják.

Az általunk legrégebbinek tartott, valószínűleg harmadik személy által írt bejegyzésnek az első előzéklapon nincs dátuma: „Generose Domino Viro Clarissimus vir Georgius Franck”. Elképzelhető, hogy Georgius FRANCK annak a

³⁸ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*. Sp. 1884. 7–8. l. — VISEGRÁDI János: *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése*. Sátoraljaújhely, 1910. 15–17. l.

³⁹ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*. Sp. 1884. 8–21. l.

⁴⁰ VISEGRÁDI János: *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése*. Sátoraljaújhely, 1910. — *A Sárospataki Főiskolai Könyvtárnak Palcsics János által elvett könyvei 1686. dec. 7.* = Sárospataki Ref. Lapok. 1909. 499–500. l. — *A Sárospataki Ref. Főiskolai Könyvtár Debrecenbe vitt könyvei közül visszaadatott 5 könyv*. Kézirat. Kt. 1146/2. — *A Marosvásárhelyi Kollégiumi Könyvtár története*. = A Marosvásárhelyi Főtanoda értesítője, 1876/1877.

⁴¹ Nomina et ordo librorum ut et aliorum instrumentorum, quae in bibliotheca ill. collegii ref. s. patachiensis ab anno 1726, 8. octobris inventatur... Kt. 1146/1.

⁴² Catalogus librorum bibliothecae publicae ill. collegii ref. s. patakiensis secundum pluteos concinnatus. Ao. 1797. Kt. 1179., valamint: A Sáros-Pataki Ref[orm]ajta Anya-Oskola Magyar Könyvesházának Lajstroma. Készült 1797 esztendőben, megújított 1799-ben October havában. Kt. 1174.

⁴³ BARCZA József: *Szombathy János*. = A Könyvtáros. 1963. Október. 595–597. l.

FRANCK Bálintnak volt a fia, vagy atyjafia, akit 1645-ben I. RÁKÓCZI György nevezett ki nagyszebeni királybíróvá.⁴⁴ Ha ez bizonyítható volna, azért lenne érdekes, mert JAKÓ Zsigmond szerint a közelgő tatárok elől Taraczközi főkáptalan a levéltári anyaggal együtt könyveket is menekített Szebenbe.⁴⁵

A harmadik előzéklap rectóján, szintén dátum nélkül a következő bejegyzés olvasható:

„Ex donatione Spectabilis a generosi Dni Mathei Antos de Reth pro nunc suae Celtitudinis in Hunyad Provisori Dignissae possidet Stephanus Várallyai Pastor Ecclae Ref. Hunyadiensis.”

Valószínűleg FRANCK Georgiustól került könyvünk RÉTHI ANTOS Mátéhoz, aki valamivel 1688 előtt ajándékozta VÁRALLYAI István vajdahunyadi református lelkésznek. Ez utóbbi 1712–1713. években Hunyad megye esperese volt⁴⁶ s vagy testvére, vagy távolabbi rokona VÁRALLYAI Dánielnek, aki az 1680-as évek elején, 1686-ig APAFY Mihály fejedelem udvari papjaként működött.⁴⁷ Valószínűleg VÁRALLYAI István írta be a negyedik előzéklap sérült rectójára 1688-ban I. APAFY Mihály felesége, BORNEMISSZA Anna halálával kapcsolatos, pontos adatokat tartalmazó fakult sorokat:

„Anno 1688 die 5 Augusti reggeli tiz óra tájban halt meg az boldog emlékezetű jó .... asszonyunk Bornemissza Anna ó Nga Ebesfalván, az időknek szorongattatásihoz képest temettetett el Almakeréken az Szász templomban in Anno 1688 die 8 Septembris. Ebesfalván Praedicallot Tiszt és Tudós Nagyári Joseph ur az ó Ngok Udvari Praedicatorok ugyan udvarnál perorált Ti és Tudós Pataki István ur az kolosvári Református Collegiumnak ..... Professora, ugyanaz nap Almakeréken Predicállot Tiszt és Tudós Püspök Horti István ur ..... Perorált peniglen az ..... Isteni tudománynak ..... Tiszt Dési Márton ..... Theológiának hűséges professzora. .... hintókkal ..... Urak és Fő rendek. Isten nyugossa meg az jó Fejedelem asszonyunkat.”

VÁRALLYAI István után KÖRMENDI István, illetve SALLAI István a könyv tulajdonosa, akiktől a második előzéklap ugyancsak sérült rectóján a következő bejegyzésekkel került Marosvásárhelyre a Sárospatak-(Gyulafehérvári)-Marosvásárhelyi kollégiumba:

„Ex libris Stephani Körmendi Comparantis In III. Coll. SPMV. Anno 1723. Die 5 Junii, Cujus Synb. Non est Currentis neque volentis sed miserentis Dei. Roma 9.”

Valószínűleg a könyvtáros tájékozatlanságát korrigálja a második előzéklap versóján több mint egy évvel későbbi újabb bejegyzés:

„Ex libris Stephani Sallai Comparantis In Illustri Coll. Agropolitano Ao 1724 Die 29 Novembr.”

Annak már semmi nyomát sem találjuk se az előzékeken, se a könyvben, hogy meddig maradt könyvünk Erdélyben, közelebről Marosvásárhelyen, hogyan és mikor került el onnan. Csak annyit tudunk, amit már korábban is

⁴⁴ *Történelmi Tár.* 1890. 201–202. 1.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *A Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658).* – *Korunk Évkönyve.* 1973. Kolozsvár. 89–100. 1.

⁴⁶ *Az Erdélyi Református Anyaszentegyház névkönyve.* Kolozsvár, 1863. 24. 1.

⁴⁷ ZOVÁNYI Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a Magyarországi protestantizmus történetéből. *Kézirat gyanánt.* Bp. 1940. 510. 1.

említettünk, hogy 1797-ben szerepel először a sárospataki református kollégium könyvtárának leltárkatalógusában. Szerzeményezési adatokat eddig nem sikerült találnunk.

BETHLEN Gábor könyvét a pataki Nagykönyvtár ma is egyik legértékesebb könyvének tekinti. A közelmúltban szerény keretek között meginduló restaurálások során az első könyv volt, amit az állományból restauráltatott. A munkát FABRO József, a Képzőművészeti Gimnázium Könyvkötészeti Tagozatának akkori vezetője, 1956-ban igen nagy gondossággal, szeretettel és hozzáértéssel, sikeresen végezte el.⁴⁸

„Habent fata sua libelli”!

MIHÁLY SZENTIMREI

Ein Teil der fürstlichen Bibliothek Gábor Bethlen's in Sárospatak

Die fürstliche Bibliothek in Gyulafehérvár, die Gábor Bethlen im Anfang des XVII. Jahrhunderts gegründet hat, war eine der reichhaltigsten ungarländischen Bibliotheken jener Epoche. Sie wurde fast vollständig vernichtet, als die türkisch-tatarischen Armeen die Stadt 1658 und 1661 zerstört hatten. Bloss wenige Exemplare des Bibliothekbestandes haben die Katastrophe überlebt. Zwei derselben sind in Verwahrung der Universitätsbibliothek in Kolozsvár, und eines befindet sich in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Ein fragmentarischer Band wird in der Bibliothek »Lajos Ernst«, und ein weiteres Exemplar in Sárospatak verwahrt.

Die Bibliothek Gábor Bethlen's hat nie aufgehört die ungarische bibliotheksgeschichtliche Forschung zu interessieren. Ihre Zerstörung hat eben weitgehend dazu beigetragen, dass sich die Forschung bemüht, auch die geringsten Angaben und gegenständlichen Reliquien, die mit der Bibliothek zusammenhängen, aufzufinden und zu registrieren.

Diese Arbeit beschäftigt sich mit dem Exemplar, der Bibliothek Bethlen's das bisher seiner Bedeutung nicht entsprechend erörtert und auch ungenügend gewürdigt wurde, und ist in der grossen Bibliothek des Reformierten Kirchendistrikts — vorher Reformiertes Kolleg zu Sárospatak genannt — aufbewahrt. Die Bedeutung dieses Exemplars für die Buch- und Bibliotheksgeschichte, und auch die Geschichte der Buchbindergerbe besteht darin, dass der Einband, den der Compactor ausschliesslich für die fürstliche Bibliothek entworfen und auch gefertigt hat, verhältnismässig unversehrt erhalten wurde.

Das Buch enthält die anlässlich des Begräbnisses der Gemahlin Gábor Bethlen's gehaltenen Grabreden, die Trauergedichte und die kurze Beschreibung der Vorgänge des Begräbnisses. Der Einband ist mit Handvergoldung geziert, trägt das »Super ex Libris« des Fürsten, es ist ein Ganzledereinband, und verrät nicht nur die hohen Ansprüche des Gründers und Vermehrsers der fürstlichen Bibliothek, sondern zeugt auch für die hohe handwerkliche Geschicklichkeit des Buchbindermeisters. Das Exemplar ist ausserdem das Dokument einer solchen Epoche der ungarischen Buchbinderkunst, von der wir bisher so informiert waren, dass sie keinen originellen ungarischen Buchbinderstil produziert hatte.

A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726—1730)

A korábbiakban megkíséreltük felvázolni azt a hosszadalmas, a Rákóczi-szabadságharc által megakasztott, majd ismét előretörő folyamatot, amelynek során a magyarországi jezsuiták a könyvcenzúrát — püspöki megbízásból és királyi jóváhagyással — a kezükbe ragadták.¹ Ez a folyamat szorosan összefügg a fejedelmi abszolutizmus kiépítésére irányuló törekvéssel, a centralizáció kísérletével, amely egyelőre nem jutott el odáig, hogy az „állami” könyvcenzúrát intézményesítse, s azt látszólag teljesen az egyház kezébe adta. Állam és egyház szimbiózisának ebben a stádiumában a határterületek fölötti jogvita még nem élesedett ki, bár a koncentráció folyamatának előrehaladtával a két fél érdekeinek különválása mind a fejedelem, mind a püspökök részéről egyre tudatosabbá vált. E folyamat legjelentősebb állomása Magyarországon országos kormányhatóság, a helytartótanács felállítása 1724-ben.

Az 1724. évi királyi utasítás szerint a vallási ügyek intézése nem tartozott a helytartótanács feladatkörébe, az uralkodó magának tartotta fenn az ezekben való döntés jogát. Cenzúra ügyekről ebben az utasításban nem esik szó. Annál feltűnőbb ez, mert hiszen — amint láttuk — az 1689. évi Einrichtungswerk a könyvcenzúráról való gondoskodást kifejezetten a létesítendő magyarországi kormányzóság feladatai közé sorolta.² Az I. Lipót korabeli tervezet és a II. Károly-féle utasítás közötti eme feltűnő különbség okát magyarázhatjuk úgy, hogy az uralkodó a cenzúraügyeket a vallásügyekkel együtt magának tartotta fenn, de úgy is, hogy azokról már 1721. évi cenzúra-pátensében³ intézkedett. Mindkét magyarázat jogos; a továbbiakban az udvar álláspontja határozottan az előbbit, a katolikus rendi álláspontot képviselő helytartótanács magatartása az utóbbit támasztja alá.

A helytartótanács, működésének kezdeti időszakában, a királyi utasításnak megfelelően sem cenzúra-, sem vallási ügyekkel nem foglalkozott. A dolgok természeténél fogva hamarosan mégis szerepet kapott a királyi döntések előkészítésében e területeken is. Minthogy pedig ez a testület teljes egészében katolikus vallású főurakból, főpapokból és nemesekből tevődött össze, vallási és cenzúraügyekben tett első javaslatai egyoldalúan a katolikus ellenreformáció szellemét tükrözték.

Az uralkodó 1726. január 3-án utasította a helytartótanácsot bizonyos vallásügyi intézkedések megtételére. Többek között megküldött neki néhány emlék-

¹ *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673—1705.* Magy. Könyvszle 1968. 1—12., *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon 1706—1725.* Magy. Könyvszle 1969. 321—338.

² *Magy. Könyvszle* 1968, 7—8 l.

³ *Magy. Könyvszle* 1969, 332 l.

iratot, amelyekben a magyarországi református és evangélikus lakosok adták elő panaszukat. Ezek egyikében a lőcsei evangélikusok panaszkodtak könyveik cenzúrája miatt.⁴ Ez utóbbival kapcsolatban a király meghagyta a helytartótanácsnak, hogy — amennyiben a lőcseiek panasza alaposnak bizonyul — gondoskodjék azok okainak megszüntetéséről, még pedig, tekintve, hogy a lőcsei jezsuiták a püspök megbízottaiként cenzúráznak, az esztergomi vikárius útján. A panaszok kivizsgálása után a helytartótanácsnak vissza kellett állítania a pesti vallásügyi bizottság egybeülése előtti állapotokat.⁵

Ez a királyi rendelet megfelelt a vallásügyek rendezésére tett uralkodói ígéretnek, de ellenkezni látszott az 1721. évi cenzúra-pátenssel. A helytartótanács mindenestre kötelelességszerűen megküldte a lőcseiek felségfolyamodványát az esztergomi generális vikáriusnak azzal, hogy közölje azt a lőcsei jezsuitákkal s ha tőlük körülményes és kielégítő választ kapott, azt mielőbb küldje meg neki.⁶

Az esztergomi káptalan eleve tiltakozását jelentette be a helytartótanácsnál a lőcseiek panasza miatt: szerinte helyrehozhatatlan bajok származhatnak abból, ha a könyvek cenzúrázását nem végzik kellő gondossággal. Mindazonáltal közölte a rendeletben foglaltakat a lőcsei jezsuita kollégium rektorával és felszólította, adjon az ügyről részletes tájékoztatást.⁷ PARAJSZKY János lőcsei rektor az esztergomi káptalannak küldött jelentésében előadta, hogy az evangélikusok a felségfolyamodványban foglalt panaszaiikkal már a pesti vallásügyi bizottságban is előhozakodtak s ott a katolikusoktól megkapták a kellő választ, mégsem szüntek meg panaszukat ismételtetni. PARAJSZKY szerint az 1721. évi cenzúra-privilegium megtiltja az igaz hit számára veszélyes könyvek kinyomatását. Már pedig az evangélikusok által benyújtott jegyzékben szereplő művek ilyenek, azokat méltán el kellett tiltani, miután a kiadók nem voltak hajlandók belőlük elhagyni a „botrányos” részeket. Ilyenek szerinte LUTHERnek a jegyzékben szereplő művei s az az 1725. évi munka, amelyet a lutheri kátéhoz kívántak csatolni, vagy a PERLICZY késmárki prédikátor leányának esküvőjére írt ének, tele fülsértő, botrányos, a nőtlenséget csúfoló kitételekkel. PARAJSZKY úgy vélte, ha a protestánsok dogmatikus könyvei egy jezsuita szerzetes jóváhagyásával jelennének meg, ez megerősítené tévedéseikben az egyébként talán az igaz hit felé hajló másvallásúakat, a katolikus hívők közül pedig a kevésbé állhatatosakat megingatná hitükben.

PARAJSZKY jelentéséhez csatolta a lőcsei nyomdász jegyzékét azokról a művekről, amelyeket cenzúrára nyújtott be, de eddig nem nyomtatott ki, vagy azért, mert ott belőlük egyes részeket kihagytak vagy változtattak rajtuk, vagy pedig azért, mert kiadásukat nem engedélyezték.

A jegyzék betűhű másolata itt következik:

„Ogjni Modlitby a Pisme 1721
 Dicséretok és Soltárok 1721
 Catechesis minor Lutheri lat. et germ. 1721
 Neueingerichtetes Abc Büchlein lat.-deutsch 1721
 Enchiridion oder kleiner Catechismus M. Luthers 1721
 Perlicka, aneb Modlitgy Pobozne 1725
 Cationale Bohemicum Georg. Tranoscii 1721
 Catechismus Bohemicus Lutheri 1721
 Catechesis Lat.-Boh. Lutheri 1721.”

⁴ Uo. 337 l.

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) A 35. (Magyar kancelláriai levéltár, Conceptus expeditionum) 1726. Jan. No. 9.

⁶ OL C 21. (Helytartótanácsi levéltár, Fasciculi mensium: Expeditiones) 1726. febr. 23.

⁷ OL C 20. (Helytartótanácsi levéltár, Fasciculi mensium: Litterae) 1726. márc. 14.

Az esztergomi káptalan, amikor a vizsgálati iratokat a helytartótanácsnak megküldte, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a jezsuita cenzorokat meg kellene erősíteni privilégiumukban (annál is inkább, minthogy e hivatalukat már a pesti vallásügyi bizottság összeülte előtt is gyakorolták), a protestánsoknak pedig meg kellene tiltani, hogy őket ebben akadályozzák.⁸

A helytartótanács még le sem tárgyalta a fenti ügyet, amikor már két újabb, a cenzúra területét érintő rendeletet kapott a kancelláriától, olyanokat, amelyek az udvar megváltozott, s az egyházitól lényegesen eltérő álláspontjáról árulkodtak. Egyikből az tűnt ki, hogy a nyomdaipart elsősorban gazdasági vállalkozásnak tekintették s ilyenek alapításának nem kívántak gátat vetni, a másikkól pedig félreismerhetetlenül kiderült, hogy a jezsuita cenzúra fölött magasabb állami szinteken legalább utólagos ellenőrzés bevezetését tartották szükségesnek.

Ami az elsőt illeti, az STREIBIG Antal József nyomdász privilégium-kérésével kapcsolatos. Sopronban az 1720-as években két nyomda is alakult, egyiket az Ausztriából betelepedett STREIBIG hozta magával, a másikat DOBNER Sebestyén Sopronban lakó evangélikus nemesember rendezte be saját házában. STREIBIG, hogy a konkurrenciától megszabaduljon, 1724-ben olyan kiváltságért folyamodott az uralkodóhoz, amely szerint Sopronban egyedül ő gyakorolhassa a nyomdász mesterséget s más ne is hozhasson be a városba könyveket ottani árusítás céljából. A kancellária a folyamodványt Sopron városának küldte meg, véleményezés végett. A tanács nem javasolta kizárólagos engedély megadását, a nyomdai jogosítványt azonban nem ellenezte, olyan feltétellel, hogy STREIBIG semmit se nyomhasson ki előzetes cenzúra nélkül. A város szerint a teológiai és erkölcsi műveket továbbra is az ottani jezsuita kollégium rektorának kellene cenzúráznia, a politikai munkákat azonban a jövőben a város bírójának, nagyobb jelentőségű munkák esetében az egész tanácsnak kellene felülbírálnia. Döntés azonban egyelőre nem született, mert a kancellárián STREIBIG kérvénye valamilyen módon elkallódott. Két év elteltével STREIBIG új folyamodványt nyújtott be, s ebben bevádolta DOBNER-t, hogy nyomdászlegénye közreműködésével botránys irásokat publikál. Azt kérte, hogy ezt a legényt városi vagy katonai karhatalommal távolítsák el Sopronból, neki pedig adjanak a város területére szóló kizárólagos nyomdai engedélyt.⁹

A magyar kancellária — bár úgy vélte, hogy Sopronban egy nyomdász is alig tud mesterségéből megélni — a városi tanáccsal egyetértve nem javasolta a kizárólagos engedély megadását STREIBIG számára. Az uralkodó ennek megfelelően 1726. február 1-én kelt elhatározásával STREIBIG-nek egyszerű nyomdai engedélyt adott, még pedig a város által javasolt feltétellel, vagyis oly módon, hogy politikai jellegű munkák kiadásának engedélyét a jövőben a város bírójától, nagyobb fontosságúakét az egész városi tanácstól kérje.¹⁰

A másik, emennél nagyobb fontosságú rendelet, amelyre fentebb már utaltunk, egy héttel később kelt az előbbinél. Ez az 1726. február 8-i dekrétum megparancsolja a helytartótanácsnak, gondoskodjék arról, hogy az ország területén működő valamennyi nyomda terjessze fel az általa 1712 óta kiadott munkák jegyzékét s nyilatkozzék arról, hogy azokat cenzúrázta-e valaki, s

⁸ OL C 20. 1726. máj. 21.

⁹ OL A 35. 1727. Jan. No. 29.

¹⁰ OL A 1. (Magyar kancelláriai levéltár, Originales referadae) 1727. No. 75.

mégpedig ki? A folyó 1726. év kezdete óta megjelent valamennyi munka 3—3 példányát pedig a jövőben kötelesek a nyomdászok félévenként a helytartótanácsához felterjeszteni, az pedig küldje fel azokat az udvarba.¹¹

A helytartótanács működése életének ebben a kezdeti szakában korántsem volt még olyan hatékony, hogy efféle rendeleteknek érvényt tudott volna szerezni. Ezt egyébként ebben az időben még a nála sokkal régebb örökös tartományokbeli kormányzervekről sem mindig lehetett elmondani.¹² Ezen túlmenően, mentalitása is merőben különbözött a bizonyos mértékig elvilágiasodott udvari szervekétől: ekkor még a korai felvilágosodástól teljesen érintetlen, konzervatív katolikus álláspontot tükrözött. Első, az uralkodóhoz intézett jelentése nyomdai és cenzúraügyekben 1726. június 17-én kelt. Nem lévén tudomása arról, hogy Streibig az uralkodótól elnyerte a nyomdai működését engedélyező kiváltságot, jelenti, hogy aznap (június 17-én) utasította Sopron városát: tiltsa meg DOBNERnek — és amíg a királyi engedélyt meg nem kapta, STREIBIGnek is — hogy bármit is kinyomtasson. Ezt követően a jelentés részletesen kifejti a helytartótanács álláspontját a könyvnyomdák kapcsolataiban. Kijelenti, hogy a közszükséglet kielégítésére a nagyszombati és kassai egyetemi nyomdák elegendőnek látszanak. Az országban ezeken kívül létező magánnyomdákról nem tudni, van-e királyi privilégiumuk. A legjobb lenne szerinte ezeket a nyomdákat megszüntetni, annak érdekében, hogy a protestánsok ne hinthessenek több konkolyt a nép közé s így ne árthassanak a közjónak és az igaz hitnek. Azt javasolja tehát: szüntessék meg a fölösleges, privilégiummal nem rendelkező, vagy közszükségletet ki nem elégítő nyomdákat, és a jövőben senkinek, még a soproni nyomdásznak se adjanak nyomdai engedélyt, ha csak azt a köz érdeke meg nem kívánja. Azokat a nyomdákat pedig, amelyek privilégiummal rendelkeznek, tekintsek a nagyszombati vagy a kassai egyetemi nyomda fiókjainak, mégpedig úgy, hogy semmi néven nevezendő akatolikus dogmatikus művet ki ne nyomhassanak — hiszen a katolikus egyházi és szerzetesi cenzorok ilyeneket közbotrány okozása nélkül nem engedélyezhetnek —, s másfajta munkákat se adhassanak ki a két egyetem, illetőleg az egyetemi kancellárok előzetes engedélye nélkül. Továbbá kötelesek legyenek a nyomdák megjelent nyomtatványaik 3—3 példányát a cenzoroknak átnyújtani, akik azokat a királyi parancsnak megfelelően küldjék meg a helytartótanácsnak, az pedig az udvarhoz terjeszti majd fel azokat.¹³

Ez a jelentés híven tükrözi a konzervatív katolikus körök bizalmatlanságát az írott — s különösen a nyomtatott — szóval szemben s a jezsuita nyomdák privilégiumaihoz való ragaszkodásukat. Pedig ebben az időben már katolikus körökben is egyre terjedt a jezsuiták elleni ellenszenv, a cenzúrázási gyakorlatukkal való elégedetlenség és bizonyos visszatetszést szült az a mód, ahogyan különösen a nagyszombati nyomda messze vidékek könyvpiacát (még az országhatárokon túl is) szinte monopolizálta. A bécsi udvari hatóságok szelleme ekkorra már jelentős mértékben szekularizálódott. A cenzúrárt — legalábbis részben — politicumnak, a nyomdászatot és könyvkereskedést gazdasági tevékenységnek, tehát támogatásra érdemesnek tekintették. Az uralkodó nem is fogadta

¹¹ OL A 35. 1726. Febr. No. 19.

¹² KLINCENSTEIN, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform.* Wien, 1970. 132—133. l. (Österreich Archiv. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.)

¹³ OL A 23. (Magyar kancelláriai levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici) 1726. No. 94.

el a helytartótanács javaslatát. 1726. augusztus 2-i elhatározásával mindössze azt tiltotta meg, hogy Magyarországon királyi engedély nélkül nyomdák működhessenek, és arra kötelezte a nyomdászokat, hogy a kinyomatni szándékolt műveket előzetes cenzúrának vessék alá. A cenzúra vonatkozásában viszont azt rendelte el, hogy a teológiai és erkölcsi tárgyú munkákat az arra rendelt egyházi cenzorokhoz kell benyújtani, a politikai tartalmúakat pedig a törvényhatóságok tisztikara elé kell terjeszteni. A helytartótanácsnak megparancsolta, gondoskodjék e rendelet végrehajtásáról.¹⁴

A helytartótanács azonban e királyi parancsnak egyelőre nem tett eleget. 1726. augusztus 31-i tanácsülésén a vallásügyekben előadó tanácsos, gróf Szörényi László püspök, többek között az esztergomi káptalan jelentését is ismertette a lőcsei evangélikusok panaszának kivizsgálásáról, s ekkor vették tárgyalás alá az augusztus 2-i királyi rendeletet is. A tanács a katolikus egyházi állásponttal azonosította magát és úgy határozott, hogy az uralkodótól rendeletének megváltoztatását kéri. Ezt azzal indokolja, hogy a könyvek cenzúrája a kánonok és a tridenti zsinat erejénél fogva általában a megyéspüspököt illeti, már pedig a klérusnak ezekhez tartania kell magát. Hivatkozott az 1721. évi cenzúra-pátensre is, amelyből kitűnik, hogy az esztergomi, győri és nyitrai püspökök a maguk cenzúrajogait a nagyszombati egyetem kancellárjára ruházták át. Továbbá azt állította, hogy a tapasztalás szerint a protestánsok által írott politikai tárgyú művek is telve vannak a katolikus vallást sértő, botránys és veszélyes részekkel. Nem lehet tehát — így vélekedett — a városi tanácsokra bízni a politikai művek cenzúráját, hiszen a nyomdával rendelkező városok tanácsosai többnyire maguk is protestánsok. Szerinte csak úgy lehet a bajokat elhárítani, ha a klérust meghagyják az őt megillető cenzori hatalom birtokában, tehát ha — amint írják — az addigi szokásnak megfelelően minden könyvet, még a politikai tárgyúakat is, a megyéspüspökök, vagy megbízottaik cenzúráznak, még pedig az utóbbiak úgy, hogy véleményüket előzetesen közlik a püspökkel, illetőleg helyettesével, vagy a szentszékkal. A helytartótanács újból kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy a jövőben csak olyan esetben kellene nyomda felállítását engedélyezni, ha az közszükségletet elégíti ki, s mindjárt azt kérte az uralkodótól, ne engedélyezze a soproni nyomda működését, minthogy arra szerinte szükség nincsen. Ugyanezen a tanácsülésen azt is elhatározták, hogy a vallásügyi kérdések tárgyalásának előkészítése érdekében a helytartótanács kebelén belül az esztergomi érsek elnöklete alatt vallásügyi bizottságot állítanak fel.¹⁵ A bizottságba az elnökön kívül négy tagot (gróf ERDŐDY Gábor egri püspök, gróf SZÖRÉNYI László püspök, báró MESKÓ Ádám és PALÁSTY Ferenc tanácsosok) és egy titkárt jelöltek.¹⁶

Erre a remonstrációra a helytartótanács hosszabb ideig nem kapott választ s így a törvényhatóságokat egyelőre nem utasította arra, hogy a politikai műveket cenzúrázzák. Csak a soproni városi tanács kapott ilyen, mint láttuk, már korábban, közvetlenül Bécsből. Eleget tett viszont a helytartótanács az 1712 óta megjelent művek jegyzékeinek és 1726-tól kezdve a kötelespéldányoknak beküldésére vonatkozó királyi rendeletnek. Ennek értelmében utasította 1726. február 11-én Sopron, Pozsony, Lőcse, Bártfa, Debrecen és Komárom városo-

¹⁴ OL A 35. 1726. Aug. No. 12.

¹⁵ OL C I. (Helytartótanácsi levéltár, Protocollum sessionale) 1726. aug. 31.

¹⁶ A vallásügyi bizottság felállítására tehát már a Carolina Resolutio (1731) előtt gondoltak, s éppen a cenzúraügyek kapcsán.

kat, valamint a nagyszombati és a kassai egyetemek rektorait, s végül (a zsolnai, illetőleg puchói nyomda ügyében) Trencsén megyét.¹⁷ Rendeletének azonban alig volt foganatja, részben azért, mert egyes nyomdák akkor már nem is működtek, részben pedig a nyomdászok s az őket támogató törvényhatóságok passzív ellenállása miatt.

Míg a helytartótanács a soproni nyomda megszüntetését kívánta, gróf SINZENDORF Philipp Ludwig győri püspök támogatta STREIBIGET. Ez a fiatal, művelt és energikus főpap a bécsi szülői házban a korai felvilágosodás és reformkatolicizmus szellemét szívta magába s így mintegy antipodusa volt a helytartótanácsban ülő konzervatív férfiakkal.¹⁸ Amikor a Streibig-nyomda termékeinek cenzúrájára vonatkozó királyi rendelet tartalma tudomására jutott, az ellen tiltakozást jelentett be. Felsőfolyamodványában — reá jellemző módon — nem az ellen tiltakozott, ami a helytartótanács urait felháborította, hogy ti. a politikai tárgyú kiadványokat a város cenzúrázza, hanem éppen az ellen, hogy az uralkodó STREIBIG vallási tárgyú publikációinak cenzúráját a soproni jezsuita kollégium rektorára bízta. Hogy ebben mennyi szerepe volt jezsuitaellenes érzelmeinek, s mennyi a püspöki jogaira féltékeny főpap presztizsféltésének, felsőfolyamodványának szövege alapján nehéz megítélni. Bizonyosnak látszik azonban, hogy ő a cenzúrát nem a jezsuitákra kívánta bízni. Ebben az előterjesztésében elismeri, hogy a könyvterjesztés ellenőrzése terén a király joga az állam békéjére és az ország szokásainak megőrzésére ügyelni. Leszögezi azonban, hogy „isteni rendelésből” a püspökök dolga afelett örködni, hogy a hit és erkölcs terén a nép veszélyes tévedésektől megóvassék. Szerinte az ilyen könyvek cenzúráját nem lehet egy szerzetesrendre bízni, hiszen a főpásztorok a bírái a szerzeteseknek. Az volt a kérése, kapjon Sopron városa olyan utasítást, amelynek értelmében minden ott kiadandó dogmatikus, teológiai, aszketikus és erkölcsi művet az ő cenzúrájának kell alávetni, s tőle kell kérni a másutt megjelent művek terjesztésének engedélyezését is. Bárki — írja — aki az ő cenzúrája illetve tilalma által sértve érzi magát, felsőbb helyre folyamodhat, ő kész tetteiről számot adni. A magyar kancellária ezt a felsőfolyamodványt 1727. július 21-én másolatban a helytartótanácsnak küldte meg, véleményezés végett.¹⁹

SINZENDORF beadványa azokat a katolikus egyházon belüli ellentéteket jelzi, amelyek az állami vonalon végbemenő centralizációs és szekularizációs törekvésekkel párhuzamosan élesedtek ki. Ő egyébként nem várta tétlenül kérésének elintézését. Aktív kultúrpolitikát kívánván folytatni, rábeszélte Streibiget, települjön át nyomdájával együtt Győrbe, s majd ő ellátja a nyomdát rendeletekkel. A nyomdász ezután hivatalos úton kérte Sopronra szóló nyomdai engedélyének Győrre való átiratását. A helytartótanácsnak ez ellen nem volt kifogása. A kérelem teljesítését oly feltétellel javasolta, hogy STREIBIG minden általa kiadni szándékolt kéziratot a győri püspök, vagy a püspök által megbízott „tudós férfiak” cenzúrája alá tartozzék bocsátani.²⁰ A kancellária egyetértett e javaslattal, s az uralkodó azt jóváhagyta.²¹

¹⁷ OL C 42. (Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea), Idealia No. 29.

¹⁸ A korai felvilágosodás hazai terjedésének története, s ezen belül SINZENDORF szerepe máig feltáratlan területe kultúrtörténetünknek. SINZENDORF apjának, az osztrák főkancellárnak a bécsi felvilágosodáshoz való kapcsolatáról lásd KLINGENSTEIN i. m. 137. l.

¹⁹ OL A 35. 1727. Júl. No. 77.

²⁰ OL A 23. 1828. No. 76.

²¹ OL A 1. 1728. No. 46.

A katolikus püspöki cenzúra éle nem csak a protestáns könyvek ellen irányult. Az egyesült görög egyház különösen éberén őrködött afelett, hogy hívei az ortodox egyház által a régi hitre vissza ne tántorítottassanak, s ebben az államhatalom készségesen támogatta. Így 1727. április 8-án a munkácsi görög katolikus püspöki vikárius arról értesítette a helytartótanácsot, hogy Lengyelországból sok olyan könyvet hoznak be az országba, amelyek híveit az „eretnekségre” vezethetik vissza. Azt kérte, hogy az ilyen, „eretnekségekkel teli” misekönyvek, zsoltároskönyvek s más egyházi könyvek használata elközbzás terhe alatt tiltassék meg. A helytartótanács május 24-i ülésén igen veszélyesnek ítélte meg az ilyesfajta könyvek terjesztését az egyesült egyház hívei között s elhatározta, hogy az ügyben felterjesztést tesz az uralkodóhoz. Ebben azt javasolta, jogosíttassék fel a munkácsi püspök és helyettese egyházmegyéjében arra, hogy az ilyen könyveket elkobozhassa. A megye pedig kapjon parancsot arra, hogy ehhez a maga részéről minden segítséget megadjon.²² Az ez ügyben 1727. augusztus 1-én kelt királyi elhatározás úgy szól, hogy a harmincadosoknak az ilyen és más „veszedelmes” könyveket nemcsak a lengyel határon, hanem más határállomásokon is fel kell tartóztatniuk. Ha a könyvek nincsenek cenzúrázva és jóváhagyva, az országba való behozatalukat nem engedhetik meg, hanem azonnal jelentést kell tenniük a magyar kamarának, mellékelve a feltartóztatott könyvek jegyzékét. A magyar kamara azután a bécsi kamara útján juttassa el e könyvjegyzékeket a magyar kancelláriához. Ami pedig az országhatárokon belül terjesztett „veszélyes” könyveket illeti, az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy a görög nem egyesült püspök vagy helyettese megyei hatósági segítséggel megakadályozhassa, hogy hívei ilyeneket használjanak.²³ Ismeretes, hogy a lelkiismereti szabadságnak ilyen erőszakos korlátozása ebben az időben még egyáltalában nem számított rendkívülinek. Csehországban éppen ekkor voltak napirenden az „eretnek” könyvek utáni kutatások, miután az ottani hatóságok sok helyütt a katolikus felszín alatt megbúvó kryptoprotestantizmus nyomaira bukkantak.²⁴

Az eddigiekben több ízben tapasztalhattuk, hogy a pozsonyi helytartótanács és a bécsi magyar kancellária álláspontja cenzúra-kérdésekben nem teljesen fedte egymást. Ilyen nézetkülönbségek mutatkoztak a szélesebb olvasóközönség számára szánt kalendáriumok és más népszerű nyomdatermékek engedélyezését illetően is. A helytartótanács 1728. február 18-i ülésén tárgyalta többek között STREIBIG arra vonatkozó kérését, hogy tíz évre szóló kizárólagos engedélyt kapjon olyan kalendáriumok nyomására, amelyekben a főrendek és főispánok neveit, valamint a megyék, városok és kormányzások tisztikarának névsorát is közli, amilyent a folyó évre már ki is adott. Ugyanakkor SPAIZER János pozsonyi könyvkereskedő, aki feleségül vette TÖLTÉSI István volt komáromi nyomdász özvegyét, magyar és német nyelvű kalendáriumok kiadására szóló engedélyt kért olyan formában, mint azt annak idején TÖLTÉSI kapta meg I. JÓZSEFTŐL. — A helytartótanács véleménye az volt, hogy SPAIZER kérése teljesíthető, minthogy ő csak egyszerű kalendáriumokat kíván kiadni, amilyeneket TÖLTÉSI adott ki, s azok nem árthatnak senkinek. STREIBIG 1728. évi kalendáriumában azonban külön engedély és az érdekelt hatóságok tudta nél-

²² OL A 23. 1727. No. 98.

²³ OL A 35. 1727. Aug. No. 21.

²⁴ WINTER, Eduard: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Bewegung.* Berlin, 1966. 173. l.

kül jelent meg, sérti SPAIZER és más privilégiummal rendelkező nyomdászok érdekeit s ráadásul több hibát is tartalmaz. Úgy vélte, ha az uralkodó — tekintet nélkül az előzményekre — engedélyt adna STREIBIGnek kalendáriumok kiadására, azt olyan feltételhez kellene kötni, hogy a kormányiszékek és méltóságok schematizmusát teljesen hagyja el s olyan egyszerű kalendáriumot jelentessen meg, mint az előző évben. Ugyanakkor az egyedi ügyekkel kapcsolatban a helytartótanács egy általános jellegű javaslatot is tett az uralkodónak. Annak érdekében — kérte felterjesztésében —, hogy a könyvek kiadásából és terjesztéséből eredhető visszasságokat a jövőben elkerüljék, rendelje el a király, hogy az országban kiadandó minden politikai tárgyú munkát annak helyi cenzúrázása után azzal együtt kinyomatás előtt felülvizsgálatra a helytartótanácsához kell felterjeszteni. Javaslatát pedig azzal indokolta, hogy a törvény és a királyi utasítás reá bízta az ország politikai igazgatását.²⁵ Ez a javaslata lényegében abból a korábban kifejezett aggályából eredhetett, hogy a protestáns városi tanácsok a politikai tárgyú munkákban előforduló vallási kérdéseket protestáns szellemben fogják cenzúrázni.

A magyar kancellária ezeket a javaslatokat NOTTENSTEIN János György közvetlenül oda felterjesztett kérésével együtt tárgyalta. Nottenstein, aki az 1724-ben alakult budai nyomda elhunyt tulajdonosának, LANDERER Jánosnak özvegyét feleségül vette, német nyelvű ABC-könyvek, katekizmusok és evangéliumos könyvek kiadásának engedélyéért folyamodott az uralkodóhoz. A kancellária úgy vélte, hogy NOTTENSTEIN és SPAIZER kérése teljesíthető, hiszen az első csak az ifjúság neveléséhez szükséges, a második a nép számára hasznos könyvek kiadására kér engedélyt, de mindkettjüknek csak tíz évre szóló privilégiumot kellene adományozni. STREIBIG kalendáriumainak kérdésében véleménye eltért a helytartótanácsétól. Úgy ítélte meg, hogy a schematizmussal ellátott kalendáriumok hasznosak, s ezért STREIBIGnek ilyen kiadására szintén tíz évre szóló privilégiumot kellene adni, mégpedig oly módon, hogy a kiadandó titlaturát előzetesen köteles legyen cenzúra végett a magyar udvari kancelláriához felterjeszteni. Végül ami azt a javaslatot illeti, hogy a király parancsolja meg a politikai tárgyú könyvek helyi cenzúrájának a helytartótanácsához való felterjesztését, a kancellária azzal csak részben értett egyet: csak fontosabb, különös mérlegelést kívánó esetekre nézve tartotta azt elrendelendőnek. III. KÁROLY a kancellária javaslatát hagyta jóvá.²⁶

A politikai cenzúra fontossága mind az udvar, mind a rendek számára különösen az 1728/29. évi országgyűléssel kapcsolatos események során vált nyilvánvalóvá. Az előbbinek az országgyűlésen terjesztett gúnyiratok okoztak kellemetlenséget. Az udvarnak már az 1715. évi országgyűlés óta az volt egyik fő törekvése, hogy megteremtse az állandó katonaság tartásához szükséges adóalapot. Miután ez sem 1715-ben, sem 1723-ban nem sikerült, az 1728. évi országgyűlésen a királyi biztosok előterjesztették a jobbágyföldök összeírására vonatkozó királyi propozíciót. Ettől egyszeriben felforrósodott a tárgyalások légköre s az országgyűlés tagjai között csakhamar kézről-kézre járt egy gúnyirat, amely az udvar híveit támadta. A királyi biztosok egy 1728. júliusi jelentésükben bizottsági vizsgálatot javasoltak a szerzők felderítésére. A kancellária azonban — minthogy sem lázítás, sem felségsértés esete nem forgott fenn — nem látott törvényes okot ilyen eljárásra. A királyi biztosok ezek után csak

²⁵ OL A 23. 1728. No. 76.

²⁶ OL A 1. 1728. No. 46.

arra kaptak utasítást, hogy a nádort az esetről tudósítsák s arra biztassák őt, tudja meg kéz alatt, kik a szerzők, s közölje velük a neveket. Nemsokára azonban újabb gúnyirat került a királyi biztosok kezébe, s ezt a kancellária már veszedelmesebbnek találta az elsónél.²⁷ A versben Magyarország — Gyöngyösire emlékeztető módon — kesergő nimfa képében jelenik meg s elpanaszolja, hogy a ravasz németek megkötözték és kirabolták. A biztosok javaslata az volt, tűzzenek ki 300 arany jutalmat a szerző felderítőjének, s ha nyolc napon belül nincs eredmény, a versezetet a hóhér égesse el a bitófa alatt, háromszor kiáltván, hogy a szerző akasztófát érdemelne. Úgy vélték, most már meg kellene alakítani a bizottságot a szerzők elleni bűnper lefolytatására. A bizottság tagjaiul a helytartótanács két tagját: MESKÓ Ádámot és PALUSKA Antalt, továbbá HUNYADI kamarai tanácsost és a királyi jogügyigazgatót javasolták.

Most már a kancellária is egyetértett bizottság alakításával, de csak a szerzők kilétének felderítésére. A személyeket illetően Hunyadi kamarai tanácsost és a királyi jogügyigazgatót nem tartotta alkalmasnak, mert nem voltak tagjai az országgyűlésnek s ezt a rendek bizonyára sérelmezték volna. Ehelyett azt javasolta, hogy a nádor ESTERHÁZY Józsefet, MESKÓT és PALUSKÁT delegálja a bizottságba. A kiszabandó büntetést illetően az egybegyűlt rendeket kellene megkérdezni — vélte a kancellária —, minthogy Magyarországon nem szokás az ő megkérdezésük nélkül büntető törvényeket hozni. III. KÁROLY, mielőtt határozott volna, a SZAVOJAI Jenő elnöklete alatt összeült miniszteri konferencia véleményét is kikérte.²⁸ A miniszteriális konferencia ezt a kérdést, más országgyűlési ügyekkel együtt, november 15-i ülésén tárgyalta és úgy vélte, a szerző feladóját 200 arannyal lehetne jutalmazni.²⁹ Ezután a király hozzájárult ahhoz, hogy a kancellária által fogalmazott s a rendekhez, a nádorhoz és a királyi biztosokhoz intézendő rescriptumok kiküldessenek.³⁰

A rendeket viszont egy kalendárium függelékeként megjelent s az országgyűlésről szóló beszámoló háborította fel. Ezt az 1730. évre szóló kalendáriumot Kremsben nyomták s a függelék a magyarországi és erdélyi események leírása kapcsán az országgyűlésről rendiség ellenes, hamis adatokat közölt. A helytartótanács ez ügyben 1730. január 4-én tett felterjesztést az uralkodóhoz, s felpanaszolta, hogy a beszámoló a magyar mágnásokat ország-világ előtt ellenzékliséggel és lázadással vádolja. Ezért a szerző és a cenzor példás megbüntetését kérte.³¹ A kifogásolt szövegben többek között az áll, hogy III. KÁROLY egy rescriptumában a rendeket megdorgálta, amiért korábbi parancsának makacsul ellenszegültek és vidékre vonultak vissza, hogy ott lázadás iránti vágyukat táplálva, mindenféle terveket szőjenek, hogyan kényszeríthetnék őt arra, hogy engedjen nekik. A szerző ezután azt állítja, hogy miután Magyarországot a császár fegyverrel szerezte vissza az ellenségtől, ott a jus belli érvényesül s a rendek régi szabadságaikat nem kaphatják vissza.³²

²⁷ A distichonokban írt versezet címe: „Nymphae Hunnae coram I. Statibus lachrimantis quaerulosa Naemia”. Másolatát a királyi biztosok augusztus 6-án küldték fel Bécsbe.

²⁸ OL A 1. 1728. No. 53. — Vörös Antal azt állítja (Magyarország története, Bp. 1964. I. 337 l.), hogy az elfogott példányokat a királyi biztosok bitófa alatt égették el.

²⁹ OL A 1. 1728. No. 66.

³⁰ OL A 1. 1728. No. 53.

³¹ OL A 23. 1730. No. 10.

³² *Österreichischer Schreib-Calender auf das Jahr . . . 1730 . . . Nebst Beschreibung allerhandt Historien und Begebenheiten . . .* Crems, gedruckt bei Joh. Jacob KOPITZ. — A kifogásolt szöveg másolatát lásd a helytartótanácsi felterjesztés mellékletében.

Bécsben nyomban vizsgálat indult a nyomdász ellen, aki azzal védekezett, hogy a kifogásolt szöveg másutt már korábban megjelent nyomtatásban, s ő csak újranyomta azt. Ezzel viszont vétett ama császári rendelet ellen, amely tiltotta a külföldről behozott újságok és más nyomtatványok belföldi cenzúra nélküli utánnomását. III. KÁROLY ezért az osztrák kancellária javaslatára január 11-én úgy határozott, hogy a könyvcenzúra és könyvrevízió ügyét mind Alsó-Ausztriában, mind többi örökös tartományaiban jobban meg kell szervezni.³³

E rendeletében megparancsolta, hogy a kalendárium példányait Kremsben, Bécsben és Pozsonyban hóhér keze által égessék el, a kremsi nyomdát pedig zárják be s berendezését adják el a bécsi nyomdászoknak. Az alsó-ausztriai kormány és kamara ezen túlmenően azt az utasítást kapta, vizsgáltassa felül az illetékességi területén működő nyomdákat, majd tegyen javaslatot a „zugnyomdák” bezáratására, a jövőben pedig fejedelmi engedély nélkül új nyomdákat ne állítsanak fel. A kormánynak és kamarának különösen arra kellett ügyelnie, hogy az újságokban semmi államellenes írás ne jelenjék meg s ha ilyen mégis előfordulna, az újságíró t súlyosan meg kellett büntetnie. Továbbá javaslatot kellett kidolgoznia a könyvcenzúra és -revízió szabályozására. A javaslatban figyelembe kellett vennie, hogy a császár nem kívánta ugyan csorbítani az egyetem kiváltságait, valamint a nyomdaipar fellendülését és a külföldi könyvek behozatalát sem óhajtotta szükségtelenül és a tanulmányi ügyek kárára korlátozni, az államügyekkel is foglalkozó írásműveket és könyveket mégis szigorú cenzúra és revízió alá vétetni rendelte. Az ilyeneket a kormány terjesztésük előtt alaposan vizsgálja át és ha különös kifogás merülne fel ellenük, kérdezze meg a kancelláriát, a botránys, gyalázkodó könyveket és közleményeket, gúnyiratokat pedig egyszerűen tartóztassa fel, esetleg koboztassa el s erről a kancelláriának tegyen jelentést. Ha a külföldről behozott könyvek revizorai valamely könyvről úgy találták, hogy egészében vagy akár csak részben a politicumot érinti, azt jelentenie kellett az alsó-ausztriai kormánynak és kamarának, amelynek azok átvizsgálására *külön bizottságot* kellett felállítani.

Ezt az alsó-ausztriai kormánynak és kamarának szóló udvari rendeletet az osztrák kancellária másolatban még kiadásának napján, tehát 1730 január 11-én megküldte a magyar kancelláriának, tudomásulvétel s végett azért, hogy intézkedjék a kremsi kalendárium példányainak Pozsonyban történő nyilvános elégtetése iránt. Hozzátette még, a két kancellária érintkezésében szokásos diplomatikus módon, „nem kételkedik afelől, hogy Magyarországon is történtek vagy történni fognak megfelelő intézkedések” annak érdekében, hogy ott se adhassanak ki és terjeszthessenek ilyen „gyalázatos” iratokat.³⁴ A magyar kancellária nyomban intézkedett is: elkészítette a helytartótanácsnak szóló ilyen értelmű mandátum tervezetét s miután azt III. KÁROLY január 23-án jóváhagyta, megküldte a mandátumot a helytartótanácsnak, mel-
lékelve hozzá az alsó-ausztriai kormánynak szóló rendelet másolatát.³⁵

A helytartótanács ez ügyben február 28-án tett az uralkodónak véleményes javaslatot. Ebben mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy már 1726-ban feleslegesnek ítélte a nagyszombati és a kassai egyetemek nyomdáin kívül a többi

³³ Codex Austriacus. Wien, 1704–1777. 4. k. 615 l.

³⁴ OL A5. (Magyar kancelláriai levéltár, Insinuata Cancellariae Austriacae Intimae) 1730. No. 24.

³⁵ OL C 13. (Helytartótanácsi levéltár, Benigna mandata) 1730. jan. 23.

nyomda létezését, s hogy már ugyanakkor azt a nézetét is kifejtette, miszerint a könyvcenzúra joga általában a püspököket illeti. Mindamellett megtette észrevételeit az alsó-ausztriai rendelet kapcsán, különös tekintettel arra, hogy — amint írja — Magyarországon eddig még nem került sor a nyomdák, a könyvcenzúra és a könyvrevízió szabályozására. Elsősorban azt a négy évvel korábbi javaslatát ismételte meg, hogy a felesleges nyomdákat szüntessék meg, hozzátéve, hogy meg kell tudni, hol létezik nyomda, van-e engedélye, érvényes-e az, ki cenzúrázza az ott megjelenő könyveket s végül szükség van-e a nyomdára? E kérdésekre pontos választ kell kérni minden olyan megyétől, illetőleg szabad királyi és bányavárostól, ahol magánnyomda létezik. Azt is meg kell hagyni a törvényhatóságoknak, hogy a területükön működő könyvkereskedőktől vegyenek ki eskü alatt kiállított jegyzékeket mindazokról a könyvekről, amelyeket árusítanak, megjelölve, jóváhagyta-e valaki azokat és ki? E jegyzékeket azután terjesszék fel a törvényhatóságok a helytartótanács-hoz. — Ami új nyomdák állítását illeti, arra nézve a helytartótanács emlékeztet az 1726. augusztus 2-i királyi mandátumra, amely azt királyi engedélyhez köti. Ehhez — véleménye szerint — még annyit kellene hozzátenni, hogy a jövőben új nyomda állítására ne adassék engedély, hacsak nem közérdekből. Amely nyomdák nem ilyen érdekből jöttek létre, szoríttassanak meg.

Az alsó-ausztriai rendeletnek az újságokra vonatkozó részére csak annyit jegyzett meg a helytartótanács, hogy Magyarországon nem írnak újságokat. E részben csupán annyit kellene elrendelni, hogy az állam vagy az egyesek jó híre, becsülete meg ne támadtassék.

A politikai cenzúrát illetően a helytartótanács 1726. augusztus 31-i véleményét ismételte meg: maradjon a politikai művek cenzúrája és revíziója a jövőben is a püspökök kezében! Ehhez most még hozzátette: minthogy, Istennek hála, az országban egy olyan szabad királyi város sincsen, ahol szerzetesek ne lennének, vagy legalábbis katolikus plébános ne lenne, állítsanak a püspökök közülük cenzorokat és revizorokat, akiknek tudta és jóváhagyása nélkül a nyomdászok semmit se nyomhassanak ki, büntetés terhe alatt.

A külföldről behozott könyvekkel kapcsolatos eljárást a helytartótanács az alábbi módon kívánta szabályozni. Aki könyvet hoz be az országba, azt elkobzás terhe alatt be kell jelentenie a harmincadosnak és annak — miután a harmincadot lefizette — ládába vagy zsákba csomagolva át kell adnia. Az lepecsételi a csomagot és e tényről tanúsítványt állít ki. A tulajdonos ezután lepecsételt málhájával a legközelebbi szabad királyi város plébánosához megy, majd azt a tanúsítvánnyal együtt átadja a püspök által rendelt revizoroknak. A revizorok a könyveket kötelesek késedelem nélkül átvizsgálni és ha nem találnak bennük semmi államelleneset, botrányosat vagy gyalázatosat, jegyzékbe veszik azokat, azt aláírják és átadják a tulajdonosnak. A jegyzék másik példányát a püspöknek, helyettesének vagy a szentszéknek, harmadikát pedig a helytartótanácsnak küldik meg. A jegyzéken feltüntetik a könyv címén, megjelenési helyén és évén kívül azt is, hogy kinek az engedélyével jelent meg, továbbá rövid megjegyzést arról, hogy a könyv nagyjából miről szól. Az államellenes, botrányos és gyalázkodó könyveket viszont maguknál tartják és azonnal megküldik a püspöknek, helyettesének vagy a szentszéknek. Ha nekik jelentős kifogásuk van e könyvek ellen, azokat a helytartótanács-hoz továbbítják, az utóbbit pedig — szükség esetén — az uralkodóhoz terjesztik fel. A revízió megkerülése vagy a harmincados pecsétjének megsértése súlyos büntetés alá essék. A könyvvarusok is kötelesek könyveik fent leírt módon hite-

lesített jegyzékét a püspöki cenzoroknak bemutatni, mielőtt könyveiket a vásáron kiraknák, s ha azok valamelyik munkát meg kívánják tekinteni, azt akadálytalanul meg kell mutatniuk nekik, majd a revizorok az árusítható könyvek jegyzékét aláírják. A revizoroknak joguk van az eladásra szánt könyveket a vásáron megtekinteni vagy a könyvkereskedésekbe és könyvraktárakba bármikor belépni. A városi tanácsok kötelesek nekik ebben — szükség és kívánság szerint — segítséget nyújtani.

Végül azt kérte a helytartótanács az uralkodótól, hogy a magyarországi nyomda-, cenzúra- és könyvrevízióügyet szabályozó rendeletét majdan ne csak az országban, hanem az örökös tartományokban is tétesse közzé, hogy az mindazoknak tudomására jusson, akik könyveket kívánnak az országba behozni.³⁶

A helytartótanács javaslata tehát a cenzúrajogot illetően teljesen az episzkopális felfogást tükrözi, amely katolikus egyházi oldalon oly mértékben nyomult előtérbe, amennyire a másik oldalon a fejedelmi jogok érvényesítésére irányuló törekvés erősödött. S a két álláspont közötti *tartalmi* különbségek annál inkább manifesztálódtak, minél inkább érlelődött a vallásügynek királyi elhatározással történő rendezése, amelynek során az uralkodó az egyházak fölötti bíróként lényegében elismerte a Magyarországon létező vallási pluralizmust.

A cenzúraügy terén négy éve tartó huzavonáért persze a magyar kancellária is hibás volt, amely 1726-ban elmulasztotta a helyzetet egyértelműen tisztázni. Most, amikor április 4-én a helytartótanács javaslatát az uralkodó elé terjesztette, utalt arra, hogy immár a negyedik év telik el azóta, hogy a király megparancsolta a helytartótanácsnak, minden teológiai és erkölcsi művet a püspöki cenzorok, a politikai és más világi tárgyú munkákat pedig a nyomda helye szerint illetékes törvényhatóság ítéletének kell alávetni. Ezt a rendelkezést a kancellária véleménye szerint a jövőben annál is inkább fenn kell tartani, mert néhány nyomdász már ilyen feltételek mellett kapott tőle privilégiumot. De utalt a többi örökös tartományban fennálló gyakorlatra is, ahol a politikai szférába tartozik a fölött öröködni, hogy ne nyomhassanak és terjeszthessenek államellenes könyveket. E téren csak annyit tartott szükségesnek a korábbi rendelethez hozzáadni, hogy a törvényhatóság a jelentősebb politikai és más világi tárgyú műveket, véleményével együtt, jóváhagyás előtt közölje a helytartótanáccsal, és várja meg annak döntését. A kancellária a külföldi könyvek revízióját illetőleg sem értett egyet a helytartótanács javaslatával: szerinte nagyon gátolná az irodalmi műveltség terjedését, ha a harmincadhivatalok különbség nélkül minden könyvet a legközelebbi szabad királyi városba küldenének, s e téren bizonyos könnyítéseket javasolt.

III. KÁROLY a magyar kancellária referádáját majd két hónapig magánál tartotta, s ez idő alatt feltehetően más tanácsadóinak véleményét is meghallgatta. Május 25-i elhatározásával általában véve elfogadta a kancellária javaslatait, egy ponton azonban lényeges változtatást kívánt. Eszerint a városi tanácsok minden politikai és a közt érintő munkát küldjenek a helytartótanácsához, amely állandó jelleggel bízson meg két vagy három férfiút ezek felülvizsgálatával. A helytartótanács súlyosabb esetekben terjessze véleményét a kancellária elé.³⁷

³⁶ OL A 23. 1730. No. 40. Fogalmazványa: OL C 42 (Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea), Idealia No. 29.

³⁷ OL A 1. 1730. No. 18.

Mint láttuk, az uralkodó Bécsben is bizottság alakítását kívánta az alsó-ausztriai kormánytól. A prágai helytartóságon már 1723-ban állítottak fel könyvvizsgálati bizottságot a politikai művek cenzúrázására.³⁸ A gráci Landesregierung mellett 1732-ben alakult könyvrevíziós bizottság.³⁹ Az udvarban tehát az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a prágaihoz hasonló bizottságokat kell a többi országos kormányzék mellett létrehozni s ilymódon intézményesíteni az állami könyvcenzúrát.

A magyarországi cenzúrát és könyvrevíziót szabályozó, 1730. május 25-i keltet viselő, a magyar kancellárián fogalmazott és III. KÁROLY által aláírt, a helytartótanácsához szóló mandátumban a király mindekelőtt — négy évvel korábbi parancsára utalva — megtiltja, hogy királyi engedély nélkül nyomda működjk az országban s kötelezővé teszi az előzetes cenzúrát minden kiadvány számára, mégpedig „in theologicis et moralibus” a megyés püspök által megbízott cenzorok, „in politicis vero, aliisque saecularibus materiis” a helyileg illetékes törvényhatóság tisztikara által, továbbá azt, hogy a megjelent munkák 3 példányát félévenként a helytartótanácsához felterjesszék. A korábbi rendelkezések olymódon maradnak továbbra is érvényben — így szól ezután a mandátum —, hogy a helyi magisztrátusok „in politicis et publicis” mindent a helytartótanácsához küldjenek fel felülvizsgálatra, az pedig bízson meg saját kebeléből két vagy három bölcs férfiút állandó jelleggel ennek végrehajtásával, az előforduló súlyosabb eseteket pedig engedélyezés előtt véleményével együtt terjessze a király elé.

Ezek után a mandátum úgy rendelkezik, hogy azok a városok, amelyekben nyomda létezik, vizsgálják meg, ki és milyen engedélyt kapott annak fenntartására s hogy betartották-e eddig a cenzúrára vonatkozó fenthivatkozott rendeletet. A vizsgálat eredményét jelenteniük kellett a helytartótanácsnak.

Ezután következik a mandátumnak az a része, amely a külföldről az országba behozott könyvek revízióját szabályozza. Ez mindenekelőtt leszögezi, hogy nagyon gátolná a „res literaria” előmozdítását Magyarországon, ha a határállomásokon minden behozott könyvet lefoglalnának s azokat csak a szomszédos szabad királyi város parochusának vagy szerteseinek revíziója és cenzúrája után vihetnék tovább. A vallást vagy az államot sértő külföldi könyvek behozatalának megakadályozása érdekében csak arra kell utasítani a harmincadosokat, jelentsék a kamarának, ha valaki jelentősebb mennyiségű könyvet hozott be az országba; megjelölve azt is, hogy azokat hova viszi. A magyar kamara közölje az ilyen eseteket a magyar kancelláriával, hogy annak tudomása legyen róluk. A könyvkereskedők viszont, ha külföldön nyomott könyveket kívánnak az országban terjeszteni, azok jegyzékét eladás előtt mutassák be a helybeli revizoroknak, s ha azok egyik vagy másik könyvbe be akarnak tekinteni, azt adják át nekik, s várjanak az ilyen művek árusításával annak engedélyezéséig.⁴⁰ — Hasonló szövegű mandátumot kapott a magyar kamara is, a harmincadhivatalok megfelelő utasítása végett.

III. KÁROLY tehát nem egészen tíz év leforgása alatt kétszer, s egymástól gyökeresen eltérő módon szabályozta a magyarországi cenzúraügyet. Először,

³⁸ SCHALLER, J.: *Kurzgefaste Geschichte der k.k. Büchercensur und Revision im Königreich Böhmen*. Prag, 1796. 6. 1.

³⁹ KLINGENSTEIN: I. m. 132. 1.

⁴⁰ OL C 13. 1730. máj. 25. Fogalmazványa: A 35. 1730. Jún. No. 7. A kancellária a helytartótanácsához és a magyar kamarához szóló királyi parancsokat június 7-én adta postára.

1721. március 30-i diplomájában, néhány katolikus főpap kérésére, beleegyezett abba, hogy a cenzúrát a nagyszombati egyetem mindenkori kancellárja gyakorolja. Majd 1730 május 25-én, anélkül, hogy az egyetemet egyetlen szóval is említette volna, a vallási és a világi irodalom cenzúráját szétválasztva, az előbbit a püspökökre bízta, az utóbbit pedig a világi törvényhatóságok, az országos kormányzések s végső fokon a maga rendelkezése alá, tehát végeredményben az államapparátus tevékenységi körébe vonta. Ez a szétválasztás és állami vonalon a cenzúra intézményesítése a helytartótanács kebelén belül, jelzi azt az utat, amit az államkormányzat néhány év alatt a centralizáció és szekularizáció terén megtett.

A ROYER pozsonyi nyomdásznak⁴¹ öt nappal a cenzúraügy új szabályozása után, 1730. május 25-én kiállított privilégiumban már az új rendszernek megfelelően az áll, hogy az általa kiadandó teológiai és morális műveket az esztergomi érsek által kijelölt cenzorok által köteles cenzúráztatni, a politikai és más világi tárgyuakat pedig a városi tanács által, amely azokat a helytartótanács-hoz terjeszti fel.⁴²

A helytartótanács a június 7-én Bécsből útnak indított mandátumban foglaltak végrehajtását már június 9-én elrendelte az ország vármegyéinek és szabad királyi és bányavárosainak. Ezzel kezdetét vette egy lényegében 1848-ig fennálló gyakorlat: könyvtermelésnek és könyvforgalomnak s ezen keresztül az irodalmi életnek és a közvéleménynek rendszeres és intézményesített fegyelmezése, az állami cenzúranak a helytartótanács kezében összpontosított eszközeivel. Hogy a helytartótanács rendszeres szerepe a cenzúraügyek intézésében, s maga a rendszeres állami könyvcenzúra és könyvrevízió általában, ezzel a szabályozással veszi kezdetét, azt a vonatkozó forrásanyag bizonyítja, amely ettől kezdve nem szórványos, mint az általunk eddig tárgyalt korszaké, hanem folyamatos és egyre nagyobb bőséggel ömlő.

OSZKÁR SASHEGYI

Die Institutionalisierung der Staatlichen Bücherzensur in Ungarn

1726—1730

Die Amtsinstrukzion der im Jahre 1724 in Pressburg errichteten Landesbehörde für Ungarn, des ungarischen Statthaltereirates, tat überhaupt keine Erwähnung von den Zensurangelegenheiten, obwohl diese schon im sog. Einrichtungswerk aus dem Jahre 1689 als in die Kompetenz der zu errichtenden Landesbehörde gehörend behandelt wurden. In den ersten Jahren seines Bestandes hatte sich der Statthaltereirat mit solchen Angelegenheiten auch tatsächlich nicht befasst. Doch beanspruchte der Herrscher mit

⁴¹ ROYER nyomdai engedélyének előzményeire lásd az általunk korábban mondottakat (*Magy. Könyvszle* 1969. 329—331. l.).

⁴² „... ea cum conditione, ut ipse Joan. Paulus Royer primum quidem in cultiori Typo se providere, et demum tam ipse, quam et praenotati eiusdem haeredes ac successores masculi, cuncta typis a se mandanda revisioni et censurae, et quidem in theologicis et moralibus ab archiepiscopo Strigoniensi qua dioecetano, constitutorum vel constituendorum censorum, in Politicis vero aliisque saeculariis materiis jurisdictionati loci ejusdem magistratus ac per hunc regii nostri Locumtenentialem Consilii approbationi praevis submittere, evoluto autem singulo semestri quorumvis librorum aliorumque operum a se impressorum tria exemplaria regio locumtenentialem consilio nostro hungarico transmittere debeant . . .” OL A 35. 1730. Júl. No. 3.

der Zeit seine Mitwirkung auf diesem Gebiete und befahl ihm Anfang 1726, die Verzeichnisse der seit 1712 im Lande gedruckten Werke einzufordern, in der Zukunft aber je 3 Pflichtexemplare, halbjährlich einzusammeln und nach Wien zu schicken. Aus diesem Anlass äusserte der Statthaltereirat die Meinung, es würden in Ungarn die Universitätsdruckereien von Pressburg und Kaschau genügen, andere sollten höchstens als Filialen dieser weiter arbeiten dürfen und zwar so, dass sie nichts ohne die Vorzensur dieser Universitäten herausgeben sollen. Demgegenüber entschied der Herrscher am 2. August 1726, dass in Zukunft die theologischen und moralischen Werke durch die dazu berufenen kirchlichen Zensoren, die politischen Schriften aber durch die Stadtmagistrate überprüft werden sollen. Der Statthaltereirat remonstrierte gegen dieses Mandat, sich auf die Konzilsbeschlüsse von Trient berufend, denenzufolge das Recht der Zensur den Bischöfen zustehe.

Die ungarische Hofkanzlei war aber anderer Meinung und erteilte schon auf Ansuchen einiger Buchdrucker aus Ungarn diesen das Privileg auf die oben angedeutete Weise, nämlich so, dass der Buchdrucker verpflichtet sei, die Politica dem Stadtmagistrate zur Überprüfung vorzulegen.

Die Frage der politischen Zensur wurde durch die Ereignisse des Landtages 1728/29 in den Vordergrund gerückt. Schmähschriften, deren Abschriften im Landtag zirkulierten, verletzten den Hof, andererseits wurden die Stände durch den im Kremser Schreibkalender für das Jahr 1730 abgedruckten Landtagsbericht verletzt. Daraufhin verordnete der Kaiser am 11. I. 1730 die Neuregelung der Bücherzensur und Revision in den Erbländern. Auch der ungarische Statthaltereirat erhielt eine entsprechende Weisung. Dieser vertrat in seinen diesbezüglichen Vorschlägen immer noch den episkopalen Standpunkt in Zensursachen. Die Errichtung neuer Druckereien sollte man nur im Falle zulassen, wenn dies durch öffentliches Bedürfnis gerechtfertigt erscheint. Die Entscheidung des Herrschers fiel anders aus. Er befahl am 25. 5. 1730 dem Statthaltereirat die Scheidung der Zensur »in theologicis et moralibus« von jener »in politicis aliisque saecularibus«. Die letztere soll von den örtlich zuständigen Magistraten ausgeübt werden. Diese sollen alles »in politicis et publicis« dem Statthaltereirat unterbreiten, der zwei oder drei weise Männer aus seinem Gremio mit der Überprüfung solcher Werke ständig betrauen soll. Schwierigere Fälle habe der Statthaltereirat mit seiner Meinung dem König zur Entscheidung zu unterbreiten. Gleichzeitig wurde auch die Bücherrevision einer Regelung unterzogen.

Mit dieser Regelung beginnt die eigentliche Rolle des Statthaltereirates in Zensurangelegenheiten, die ungebrochen bis zur Märzrevolution dauerte.

A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története

Népdalok és Mondák, I—III. Pest, 1846—1848.

Magyar Népdalok, 1., 2. füzet. Pest, é. n.

Magyar Közmondások Könyve, Pest, 1851.

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* korszakos jelentőségéről sokszor esett szó, kevesebbszer előzményeiről és a kiadásról magáról. A legrészletesebben és legalaposabban K. POSONYI Erzsébet foglalkozott a gyűjteménnyel. Nagy anyagismerettel, gondolatgazdagsággal tekintette át ERDÉLYI János pályáját, szerkesztői tevékenységét és szólott a népköltészettel kapcsolatos elméleti munkáiról.¹ Adatai azonban negyven év távlatából kiegészítésre szorulnak, annál is inkább, mert Erdélyi szerepét e nagy vállalkozás létrejöttében nem a tényeknek megfelelően látja.

Mi most megkíséreljük nyomon követni a népköltészeti gyűjtemény tervének kialakulását és kiadásának körülményeit, hogy így, szoros rendben sorakoztatva egymás mellé a tényeket, egyértelműbben foglalhassuk össze a jelentkező tanulságokat.

ERDÉLYI János a népet és dalait — mivel közöttük élt — gyermekkorra óta ismerte. Érthető, hogy pályája elején is foglalkoztatták a népköltészet elméleti kérdései. 1843-ban írott önéletrajzi vázlatában már megkülönbözteti a gyermekkorból hozott „öszönös” népiességet a „tudatos” népiességtől, amely az „irodalom körüli foglalkozás” során alakult ki benne és „tudományá nőtte ki magát lelkében”. Íme az idézet:

„Ez időben már (1837), mint levelezései meg fogják mutatni — írja önmagáról —, valami olyan elem körül forgott elméje, amely egyszer haszonnal volna előveendő a magyar költészetben. Lévéen a nép fia, melynek dalait, szólásait, közmondásait gyermekéje óta figyelmesen hallgatta, hasonlóképp neveltették s első ifjúsági élete is tiszta magyar világban folyván, nem csuda, ha mi benne ösztönszerűleg dolgozott, az irodalom körüli foglalkozás között tudományá nőtte ki magát lelkében, s célba vette gondolatai fogantatását. Így lón, hogy midőn 1842. január 22-én a Kisfaludy Társaság tagjává megválasztaték, a népköltészetéről tartá felolvasását.”²

¹ K. POSONYI Erzsébet: *Erdélyi János és a népköltészet*. Ethnographia 1927. Részletesebben szól még a gyűjteményről HORVÁTH János: *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig*. Bp. 1927. 265—273. c. művében. HORVÁTH a kiadás történetét nem vizsgálja, miként VERSÉNYI György sem, aki a gyűjtemény részletezően ismertette: *Ethnographia* 1914. — Legújabbban ERDÉLYIÉRŐL ebben a vonatkozásban: SÖTÉR István: *Nemzet és haladás*. Bp. 1964. és ORTUTAY Gyula: *Halhatatlan népköltészet*. Bp. 1966. — Tudomásunk szerint POGÁNY Péter készíti elő az Akadémiai Néprajzi Bizottság megbízásából a *Népköltészeti Gyűjtemény* kéziratos anyagának (MTAK Ktár) kritikai kiadását.

² Önéletrajzi Vázlat, Erdélyi Tár (a továbbiakban ET), Iratok.

ERDÉLYI maga hivatkozik „levelezéseire”, mint amelyek szavait hitelesítik. Emlékezete ez alkalommal sem hagyja cserben, mert 1837-ben KAZINCZY Gáborral váltott leveleikben több ízben szó esik *Népköltészet* c. tanulmányáról, amelyet a *Táborozások*, ill. *Népbarát* címen indítandó lapjukba szánt.³ A tanulmány további sorsa nem ismeretes. Azt sem tudjuk, hogy elkészült-e, vagy csak terv maradt. Annyit azonban bizonyít, hogy ERDÉLYI már 1837-ben érdekelte a népköltészet elmélete. Ugyanezt az évet említi az 1867-es *Pályák és Pálmák* c. tanulmányában: „Harminc éve annak, hogy én a népköltészeti ereklyék gyűjtésére, tüzetes velők bánásra magamat elhatároztam, Kazinczy Gábornak nyilatkoztam legelőször ebbeli szándékomról.”⁴ Népdalokat azonban már korábban is írt és írt 1836-ban egy *Jövevény* c. „népmondát”. Dalaiban érezhető a népdalok hatása, de a „népmondában” nincs semmi „népi” az alcímbe szereplő műfaji meghatározáson kívül.⁵

1837-ben és 1838-ban figyelmét egyre inkább nyelvészeti studiumai fordították a népköltészet felé. Ahhoz azonban, hogy tisztázza a „népi elem” körüli gondolatait és elmélyülhessen idevágó tanulmányaiiban, nagyobb önállóságra, több időre volt szüksége.⁶ 1840 második felében körülményeinek kedvező alakulása mindkettőt biztosította. ERDÉLYI öt év után megvált a MÁRIÁSSY-háztól. A függetlenség nyújtott lehetőséget arra, hogy régi tervét elővegye. Elképzelését 1841 legelején már így fogalmazhatta meg:

„Ersz szándékom — írja 1841. február 13-án Szemere Miklósnak — a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni: azokat, amelyek szerző, és idő s hely nélkül, vadvízként buzognak föl a nép költészeti szelleméből, mégpedig hangjegyekkel együtt; s e végre, mint felőle nézeteimet világ elé is bocsátandom, az első lépést azzal teszem, hogy a haza vidékeire némely barátim- vagy ösmerősímhez írok: szednék össze, mit a nép ajkáról letanulhatnak sat. Ebbe ugyan belé telik egy pár év vagy több is, de én nagy befolyásnak remélem eredeti zene- és népdalköltészetünk kifejlesztésére, — annyival inkább, mivel ideje volna megszabadulni a német Lieber Augustin s más idegen fajú hangicsálások kór-ságától.”⁷

ERDÉLYI szavai jelzik, hogy végére jutott a felkészülésnek, és alkalmasnak érezte az időt arra, hogy a nyilvánosság elé lépjen tervével, a „kis literaturai vállalattal”. A SZEMERÉNEK írt 1841-es levél dokumentálja, hogy ERDÉLYI egy évvel hamarabb öntötte formába gondolatait, mint KRIZA János, aki hasonló tervvel 1842-ben jelentkezett. Tanulságos a két terv közötti azonosság, ám az eltérés is. ERDÉLYI és KRIZA egymástól függetlenül jutott ugyanarra a gondolatra: a már ismert, gyűjtött dalok kiadása mellett a szélesebb körű gyűjtés megindítására. Míg azonban KRIZA a táncszókra, a népszokásokra és az „erkölcsökre” is kitért, ERDÉLYI ezeket ez alkalommal nem említette. Ő a népi dallamok mielőbbi gyűjtését látta szükségesnek. Kettejük között az igazi különbség a cél határozottságában és megfogalmazásában volt. *Míg Kriza csak gyűjteményben gondolkozott, Erdélyi az irodalom egészére tekintett: a népdalok és dallamok „egy testben” való kiadásától „eredeti zene- és népdalköltészetünk kifejlesztését” remélte.*

³ KAZINCZY Gáborral folytatott levelezése: *Erdélyi János Levelezése I. kötet*. Bp. 1962. ill. ÍTK, 1967. CSORBA Zoltán közlésében.

⁴ *Pályák és Pálmák*. Bp. 1886. 13.

⁵ „Jövevény”, „Népmonda”. *Társalkodó* 1837.

⁶ ERDÉLYI nyelvészeti tanulmányairól és a „népi elem” körüli gondolatainak fejlődéséről részletesen l. ERDÉLYI János monográfiám első kötetét (köziratban). Ugyanott azokról az életrajzi vonatkozásokról, amelyekről itt említés történt.

⁷ Levele SZEMERE Miklóshoz: először: ÍTK 1905. majd EJ Levelezése, I. kötet 150.

Az elkövetkező évek kedveztek terve megvalósításának. 1842. január elsejével ERDÉLYI János a *Regélő Pesti Divatlap* szerkesztője lett. A divatlap állandó fórumot biztosított neki, ahol kifejthette esztétikai nézeteit, elsősorban a kortársi művekre alkalmazva azokat. Kritikai cikkei és kisebb írásai foglalták össze elveit és emelték ki írói-irodalmi mintáit, amelyek révén ízlésnormává emelte a valósághoz közeledő, a népihez hajló irányt. Erdélyi kritikusi-szerkesztői tevékenysége elválaszthatatlan népdalgyűjtő-esztétikus munkásságától, amellyel előkészítette a talajt a későbbiekhez. Kritikai cikkeivel segítette felszabadítani a CSOKONAI nevével jelezhető irodalmi törekvést, amely még sokak körében élt, és amely a KAZINCZY—KÖLCSEY korban szorult az irodalom perifériájára. Ez nemcsak a nemesi udvarházakban maradt fent, hanem a vidéki értelmiségiek, valamint a diákság körében is. Egyfajta tiltakozást jelentett a KAZINCZY-féle németes ízlés, költészet ellen. Erdélyi ezt a hagyományost őrző, a néphez közel élő rétegekhez fordult elsősorban a *Regélő Pesti Divatlap*-ban közölt cikkeiben.

A népköltészet körüli gondolatainak érlelődését segítette 1842 tavaszán az Alföldön tett utazása. Egy olyan ember érdeklődésével figyelte a nép dalait, aki mögött már többéves studium állott. Korábbi vonzódását az ösztönösség, a vele született hajlam határozta meg. Ez alföldi útja alatt hozta ismét szóba a gyűjtemény kérdését útítársának, VAHOT Imrének. ERDÉLYIvel közösen tett útjukról írott beszámolójában VAHOT Erdélyi szavait ismétli, jóllehet saját stílusába öltözteti:

„... valóban (Én emeltem ki: T. E. I.) nem volna hálátlan munka, ha vidéki hazánk-fiai lakásuk jól ismert környekeinek eredeti magyar népdalait hangjegyek kíséretében (!) közrebocsátának, sőt az által oly kincset tennének a haza és nemzetiség oltárára, mely kiemelkedve az alatt rejtőző kunyhók homályából fényesebb terméink körébe is életre kaphatna.”

VAHOT ugyanazt mondja itt ki, amit Erdélyi az 1841-es levélben és az 1842 áprilisában a *Regélő Pesti Divatlap*-ban kiadott *Lavotta János* c. cikkében.⁸

VAHOT jegyzetei után néhány hónappal írta meg ERDÉLYI *Úti Képek, 1842* címen az Alföldön látottakat, tapasztaltakat. Ezekben az útirajzokban az alföldet, a síkságot a népköltészet igaz termőhelyeként üdvözölte, a pusztai dalokat pedig a nép szellemének legigazibb dalaiként tekintette.

Úti képeiben kapcsolja össze az addig lenézett, semmibe vett síkságot a fenségesség és a szabadság érzésével, rehabilitálva esztétikailag is a tájat. Ugyancsak itt szól — PETŐFI előtt — az alföldet lakók szabadságszeretetről, amelyet a magyar nép egyik fő jellemvonásának tart:

„Az alföldi magyar koporsónak nézi a felföld legszebb völgyeit, a hegyek neki gát, mely lelkét is korlátozza szemében . . .” Alföldi utazása idején a dalokat, a zenét hallgatva, felmerült benne a kérdés: mi lehet az oka, hogy itt virágzóbb a népköltészet, mint másutt. Magyarazatként a pusztai életet és az ahhoz kötődő szabadságot említi. De említi egy másik motívumot is, egy szociális-társadalmi okot, amelyre akkortájt nem igen gondoltak. E szerint annak köszönhető a virágzás, hogy „itt (Hevesben) az úri rend nem oly úri,

⁸ ERDÉLYI 1842 májusában és júniusában járt az Alföldön VAHOT Imrével együtt, aki elkísérte őt. Ez alkalommal látogatott el Erdélybe és ismerkedett meg SZENTIVÁNI Mihállyal és talán KRIZÁVAL is. — VAHOT Imre úti jegyzetei: *Tavaszi utazásom emlékvirágai*. RPD1 1842. II. — ERDÉLYI LAVOTTA János cikke: RPD1 1842. I. 32, 33. sz. A LAVOTTA-cikk az év áprilisában jelent meg, VAHOT-tal tett útjuk előtt. A már említett ERDÉLYI-monográfia I. kötetében van részletesebben szó az útról, valamint arról, miként ismételte VAHOT ERDÉLYI szavait.

mint másutt, hanem kissé „betyáros”, ez és e mellé az iskolai műveltség szüli ama népdalok egy részét (így a nép nincs egészen magára hagyva), míg hazánk némelyik vidékén az úr kimosná száját egy népdal után.”⁹

ERDÉLYI felfigyelt a két rend közötti érintkezés költészetet megtermékező hatására, mint ahogy később a magyar nyelvű történetírás és a népköltészet közötti kölcsönhatást is észrevette és vizsgálódás tárgyává tette *Történeteink költőisége* c. 1844-es írásában.¹⁰

Az *Úti képek*, 1842 gondolatai már az 1842. november 30-i, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló mondanivalóit körvonalazzák. Amikor 1842. szeptember 23-án ERDÉLYI János megvásárolta HERDER *Összes Műveit*, pontot tett ama hosszú gondolatsor végére, amely 1837-től foglalkoztatta. Ezen előzmények ismeretében számunkra már nem meglepő, hogy a Kisfaludy Társaságban a népköltészetéről tartotta székfoglalóját, jöllehet a Társaság költői sikerei elismeréseként választotta tagjai közé.

ERDÉLYI János ez alkalommal szólott először a nyilvánosság előtt a népköltészetéről, amikor meghirdette kisszámú, de jelentőségben annál nagyobb hallgatósága előtt költészeti, esztétikai programját. Erdélyi székfoglalójában fogalmazta meg az új költészeti eszményt: azét a költészetét, amely a szélesebb közönségre figyel, a valóságot követi és a népi érdekeket szolgálja. Ez pedig a népköltészetből merítő, ahhoz visszatérő költészet:

„Mikép mondatik, hogy isten az embert önképére s hasonlatosságára teremté, úgy kell a művelt költészetnek is a népi hasonlatát viselni, azaz fölvenni a népi elemet, különben nem igazi, hanem korcs, fattyú, sehonnai.” Gondolatát a székfoglaló utolsó, sokat idézett mondatával tudatosította: „Tehát tanulni a népet, az életet, beállni a tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné a Jordánban, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége!”¹¹

Előadásában ERDÉLYI írotársaihoz fordult, az ő figyelmüket hívta fel a népköltészetben rejlő nagy esztétikai lehetőségekre. Az ország szellemi vezetői előtt adta meg a népköltészetnek azt az elismerést, amelyet egy tudományos testület színe előtt így még soha nem mondtak ki. A székfoglaló visszhangja — gondolati súlyához képest — meglepően kicsiny volt. Jóval nagyobb volt a következő, egy évvel későbbi előadásáé, amely 1843. december 30-án — ugyancsak a Kisfaludy Társaságban — hangzott el a *Magyar népdalköltészetéről*. A *Töredékek*-ben — ezt az alcímet adta később — néhány gondolatát foglalta össze a népköltészetéről.¹² ERDÉLYI szavai és az időközben eltelt egy esztendő politikai, irodalmi változásai megtették a magukét. A Társaság jelenlevő tagjai nagy érdeklődéssel hallgatták az előadást, majd vettek részt az azt követő tanácskozásban. ERDÉLYI János új oldaláról mutatkozott be a Társaság előtt. Míg a székfoglalóban elsősorban az irodalompolitikus nyilatkozott meg, 1843 decemberében a tudós esztétikus, a „népi elem” teoretikusa. Meghatározta a népdalt, jellemezte és méltatta költői, irodalmi értékeit. Különbséget tett a nép körében keletkezett dalok: „melyek bizonytalan vagy névtelen szerzőktől, vagy közelebbről a nép szívéből fakadnak, mint patakvíz a sziklából . . .” és a nép közé leszállt írói dalok között. A nép dalai nemcsak „leg-

⁹ ERDÉLYI János: *Úti képek*. 1842.” RPD1 1843, II. ERDÉLYI úti képeinek újdonságát HORVÁTH János veszi észre: I. m. :245–6.

¹⁰ *Történeteink költőisége*. RPD1 1844. I.

¹¹ Népköltészetéről címen tartott székfoglalója: először a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban, majd a Kisebb prózák (Debrecen, 1865) első kötetében.

¹² Magyar népdalköltészetéről: RPD1 1844. I. — Ez utóbbiról: Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei. MTAK Ktár. Itt van szó az értekezést követő tanácskozásról is.

hűbb képét adják az időnek, a legigazibb mutatói a lélekállapotnak”, azaz nemcsak a valóságot mutatják, hanem az általános emberi érzelmek iránti érzékenységről és fogékonyságról is tanúskodnak.

Az előadásban ERDÉLYI szólott arról, hogy míg más nemzetek már gyűjteménybe foglalták népük dalait, „mi e tekintetben hanyagabbak valánk, mint akármely népe vagy népszakadéka Európának”. Nekünk nincs népdalgyűjteményünk, pedig az mind irodalmi, mind politikai szempontból sok tanulsággal járhat. Az irodalmi szempont többrétű. A gyűjteménybe foglalt dalok — summázta ERDÉLYI — a nép költészetét nemcsak „a művelt olvasóval” ismertetik meg, hanem, ami legalább olyan fontos, fejlesztik, csiszolják a nép ízlését. „Adjatok a népnek szépet, ízlésre valót — fordult hallgatóihoz —, nyissátok fel reá szívét, érzelmeit és legnyomósabban palléroztátok őt!” Az irodalom érdeke követeli a nép szellemi kincseinek megóvását, régi dicsőségünk dalokban őrzött hírének megmentését, a civilizáció elpusztítással fenyeget. Ez az utolsó óra — hangzott a figyelmeztetés 1843-ban, — hogy megőrizzük a jövődönék a múlt értékeit. Most kell cselekednünk, hogy ne vádolhasanak minket unokáink kötelességeink elmulasztásával, mint ahogy mi vádoljuk őseinket.

A dalok megőrzését, egy gyűjtemény kiadását sürgető politikai szempont is többrétű: a népdalok megismertetése — a nép ízlésének fejlesztése mellett — hozzájárulhat helyzetének javításához is. „Az országos ember, a státusférfi” — ahogy írja — „tudta statisztikából, összeírások után a fejek számát és keresetátokat, mikből él a nép”, de ezzel még hiányosak ismeretei. Mert az ország vezetőinek nemcsak az alsóbb osztályok anyagi helyzetét kell ismerniök, hanem gondolatait, érzéseit is. Minderre pedig legalkalmasabbak a népdalok, a népköltési gyűjtemény: A „statusférfi” (a nép) „dalaiból és beszédeiből fogja tudni gyűlöletét, reményeit és félelmét, panaszát és dicsekvését minden hím-hám nélkül, fogja tudni, mit keres a tömeg, hogy boldogabb legyen, hová epednek vágyai, hogy kielégíttessék.” A másik politikai vonatkozás: a „népérdek”, azaz a népi értékek elismertetésének gondolata. Minderről esztétikai vonatkozásban a székfoglalóban is szó volt. Ebben ERDÉLYI a nép költészetének értékeit esztétikai normává emelte. Állításait azonban még akkor nem bizonyította. Egy évvel később a mondottakat az újabb fejtegetéssel és a tervezett gyűjteménnyel kívánta igazolni. Ebben a kérdésben is határozottabban fogalmazott: a gyűjtemény meg fogja mutatni, hogy „mit állíthat ki a nép költői szelleme iskola és ízlési szabályok hozzájárulta nélkül”, azaz milyen értékeket hordoz az együgyű, iskolázatlan nép. ERDÉLYI remélte és azt a reményt keltette, hogy a gyűjteménybe szedett és a nép kezébe adott dalok ráébresztik az „együgyűeket” saját értékeikre, népi öntudatukra, ahogy később írta: „Dalai által sokra lesz méltóvá a nép a nemzet előtt.”¹³

Az 1843. december 30-i előadásnak volt még egy jelentős, ma már szinte elfeledett megállapítása, amelyben az író tudatosította a népdal, a szöveg összetartozását a dallammal, a nótával, azaz:

„népdal nincs nóta nélkül, ők együtt születnek, mint szárnyával a pillangó” — vagy mint egy évvel később megismételte a gondolatot: „A magyar népdal, mint tudjuk, nem versből áll, hanem egyszerre és ugyanakkor zenéből is. Alig tudnók megmondani, melyik készül előbb: ének-e vagy poézis, mert tapasztalás szerint a legjobbakban egyszerre születik mind a kettő s csak az ilyen az igazi népdal.” — vagy másutt —: „s csak az ekképp született népdal az igazi.”

¹³ Az idézet: ET, 9. k. 113.

Az értekezést vita követte. ERDÉLYI ekkor indítványozta a gyűjtést és fejtette ki részletesen elképzeléseit a népköltészeti gyűjteményről:

„... a tanácskozás fonala — írja a Regélő Pesti Divatlap beszámolója — az egyetemes magyar népköltészetre vitetett által, mily hasznos, sőt szükséges volna már e részben is komoly lépéseket tennünk, t. i. a nép ajkán forgó vagy régi iratokban, nyomtatványokban megőrzött népdalaink összegyűjtéséhez és kiadásához fogunk.”¹⁴

ERDÉLYI arról is szólott a jelenlevőknek, hogy egymagának közel kétszáz dalra menő gyűjteménye van, és még mintegy hatszáz dalt remél. Hallva ezt TOLDY, aki mindössze hatvan dallal számolt: „elcsodálkozott, odalón a meglepetéstől.”¹⁵ (A *Handbuch der Poesie*-ban TOLDY 15 dalt tudott csak összeszedni!) A tanácskozáson ERDÉLYI hangsúlyozta, hogy e dalokat „jegyzésekkel s magyarázatokkal kísérvé kiadni régi óhajta, de gyűjtélékét mindig szaporíthatni remélvén, végső kezét tenni a munkára, még korálja...” — azaz korainak tartja.

Az előadást, majd az azt követő vitát a Kisfaludy Társaság jelenlevő, és a népköltészet iránt érdeklődő tagjai lelkesen fogadták, ill. vettek benne részt. SCHEDIUS, TOLDY, BAJZA, JÓSIKA Miklós, GARAY, KISS Károly, SZENVEY, VACHOTT Sándor és VÖRÖSMARTY a hallottakon fellelkesülve maguk is javaslatokkal állottak elő, támogatva ERDÉLYI tervét a gyűjtemény kiadására, ill. az országos gyűjtés megindítására.

Az egyöntetű fogadtatást, a lelkesedést kiváltó okok között az a gondolat kívánkozik élre, amellyel ERDÉLYI János az addig jórészt etnográfiai, szociográfiai, irodalmi és elméleti érdeklődést összekötötte a kor legjobbjait és a nemzet egészét egyformán foglalkoztató politikai iránnyal: a polgári átalakulással és a nemzeti jogok védelmével, azaz a „nemzetiséggel és haladással”. Ez a tény adhatja magyarázatát annak, hogy az addig pusztán irodalmi terv azonnal országos jelentőségű mozgalommá nőtt. ERDÉLYI koncepciója nyomán telítődött a „mentés” és a korábbi, formai megújulás igényével indult program egy, a kor irányát kifejező demokratikus eszmével: a néprdekeket hangoztató és a nép jogait követelő gondolattal.

ERDÉLYI maga utal erre, amikor a gyűjtemény javaslatára emlékezve így ír: „használnom kelle az időt és a közönség fogékonyságát”. De céloz erre a *Regélő Pesti Divatlap* közleménye, amely olvasóit tájékoztatja a december 30-i ülésről.¹⁶ A lap itt „ügyről” beszél, amely „a jelenvoltak *dicsőségére* legyen mondva oly *buzgósággal* véteték...” (Én emeltem ki a szavakat: T. E. I.) Az „ügy” jelentése — különösen a „dicsőség”, „buzgóság” mellett — pedig egyértelmű volt, elsősorban a RPD1 munkatársai körében, akik majd mint a „fiatal literatura” egykori tagjai voltak, ill. jól ismerték a jung-deutsch eszmét.

Az 1843-as előadás jelentősége ebben az összefüggésben mutatkozik meg a maga teljességében, és mégsem általánosan ismert. A hangsúlyt az 1842-es székfoglaló kapja. Ennek oka az lehet, hogy a székfoglaló megjelent a *Kisebb Prózák*-ban, míg az egy évvel későbbi előadás nem szerepel Erdélyi kötetiben. Pedig ez utóbbi nélkül az 1842-ben meghirdetett program, bármilyen fontos és korszaknyitó volt, pusztába kiáltó szó maradt volna. Ennek az 1843-as

¹⁴ RPD1 1844. I. 59.

¹⁵ TOLDY megjegyzése: *Uti Napló és Uti Levelek*. Bp. 1951. 216.

¹⁶ *Népdalok és Mondák*. III. kötet. *Előszó*, ill. RPD1 1844. I. 59.

decemberi előadásnak hatására sikerült ERDÉLYINEK tervéhez, a népköltési gyűjteményhez és az országos gyűjtéshez a Kisfaludy Társaság támogatását megnyernie. A nagytekintélyű egyesület az országos intézmény erkölcsi súlyát, cégéret: segítségét ekkor adta ERDÉLYI vállalkozásához.

*

A Kisfaludy Társaság támogatásának elnyerése után megindulhatott a szerző munka. A terv érett voltát mutatja, hogy ERDÉLYI János még aznap le-
vélben fordult a Tudós Társasághoz, kérve, hogy a levéltárában őrzött, az 1831-
ben meghirdetett gyűjtésre beérkezett kéziratokat „méltóztatnék használat
végett közleni”.¹⁷ Ugyancsak december 30-i dátumot visel az országos gyűj-
tésre felszólító levél, ami szintén arra vall, hogy a terv korábban kialakult
és az Erdélyi csak a megvalósulás lehetőségét várta.

Az ERDÉLYI-féle koncepció újdonságát mutatja tervének összevetése a hazai
előzményekkel. Ezek közül említésre méltó az 1831-es akadémiai felszólítás
mellett a RÉVAI Miklós névtelenül közölt 1782-es *Magyar Hirmondó*-beli fel-
hívása, a KULCSÁR István 1838-as *Hasznos Mulatságok*-beli körlevele, vala-
mint KRIZA János 1842-es tájékoztatójával egybekötött felszólítása.

Míg RÉVAI elsősorban a régiségre, az írásban és nyomtatásban fentmaradt
szövegekre hívta fel a figyelmet, nem téve különbséget régi és népi között,
KULCSÁR már a „köznép”, azaz a városi műveltségtől érintetlen rétegek dalai-
nak gyűjtését kérte. KRIZA felhívása elveszett, csak annyit tudunk róla, ameny-
nyit Önéletrajzában említ, ill. amennyit az *Athenaeum* 1843 elején írt a terv-
ről. KRIZA 1842-ben adta ki Előfizetési Felhívását *Vadrózsa* címen tervezett
nyolc íves népköltési gyűjteményre, amelyben „székely népdalai és mondái
a nép szájáról gyűjtve” jelentek volna meg.¹⁸

ERDÉLYI 1844. január 18-án a RPD1-ban közölt felhívásával megelőzte KRI-
ZÁT, aki az év január 30-án jelentette meg újabb felszólítását az *Erdélyi Hir-
mondóban*.¹⁹ ERDÉLYINél a gyűjtés módjában is van változás. Ő nemcsak a régi,
a népszerű, a „köznépi” dalok gyűjtését kéri, mint RÉVAI és KULCSÁR, hanem
az eredetiségre és szövegheziségre is felhívja a figyelmet, az érdeklődést kiter-
jesztve a népdalokon kívül a mondákra, a mesékre és a „hagyományokra”.

A felhívás megszövegezése idején ERDÉLYI ismerhette a nevezetes *Circular*-t,
amelyet Jacob GRIMM bocsátott ki 1815-ben.²⁰ Ismernie kellett, mert tanul-
mányozta GRIMM munkásságát, mint arról az 1843. decemberi előadás tanús-
kodik. A *Circular*, a műfaj klasszikusa nem szolgálhatott Erdélyinek mintául.
Elsősorban nem azért, mert ERDÉLYI költői volt és kritikus, míg GRIMM nyelv-
vész, hanem mert mások voltak a körülmények; ezért is jelentkeznek a külön-
ségek. GRIMMnél és a korábbi magyar kezdeményeknél a nyelvészeti szempont,
ill. a régi és a népi műveltség megmentése (Rettungsgedanke) volt az elsődleges
cél. ERDÉLYINél a felsoroltak mellett – mint arról már szó volt – nagy szere-
pet kapott a politikai gondolat, „a haladás és a nemzetiség” eszméje, „mely
minden ágú anyagi vagy szellemi mozgalomra . . . oly erősen hat”. ERDÉLYI

¹⁷ ERDÉLYI levele a Tudós Társasághoz: *Levelezése* I. 200.

¹⁸ Az előzményekről: HORVÁTH János: I. m. — KRIZÁRól legújabbban: ANTAL Árpád — FARAGÓ József — SZABÓ T. Attila: *Kriza János*. Kolozsvár. 1971. Mi itt elsősorban FARAGÓ József: *Kriza János és a Vadrózsa* c. tanulmányára utalunk. (76, ill. 77.)

¹⁹ Felhívás: RPD1 1844. I. 75.

²⁰ Einzelnes Blatt, 1816. Circular die Sammlung der Volkspoesie betreffend. Kleinere Schriften von Jacob Grimm. VII. Berlin, Dümmlers Verlagsbuchhandlung 1884. 593—5. (az idézet ui.).

célkitűzései egyszerre szolgálták az irodalmi és a politikai érdekeket: az „érdek-egyesítés” mellett egyfajta „ízlés-egyesítés”-t is, a „nemzet”-nek és a „nép”-nek közelítést, a népköltészet, a „népi elem” megismertetését, elismertetését, annak minden politikai, társadalmi és irodalmi következményével együtt. A nagy különbséget — a fentiek mellett — a két nép irodalmi és közéleti viszonyainak eltérése adta. ERDÉLYI jól tudta, hogy egy GRIMM-féle körlevél kibocsátásával nem sokra ment volna, talán el sem olvasták volna felhívását. Neki pedig, azaz az „ügynek” arra volt szüksége, hogy minél többen figyeljenek szavára, főleg azok, akik a nép közelében élnek: tanítók, jegyzők, papok és gazdálkodók.

GRIMM hét pontba sűrítve sorolja fel a népköltészet, ill. a népi hagyományok különböző fajait, kitérve előfordulási helyeikre, változataikra. ERDÉLYI egyetlen dolgot emel ki: az eredetiség, a szöveghűség követelményét, azt, hogy „a dalokat minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, pusztá meztelenségükben” jegyezzék le és küldjék be. A grimmi figyelmeztetés mellett („getreu und wahr, ohne schminke und zuthat aus dem munde der erzählenden . . .”) ERDÉLYIT az is vezette, hogy tudatosítsa a különbséget az Akadémia 1833-as vállalkozása és a Kisfaludy Társaságé között, az előbbi ugyanis „oly népdalgyűjteményt tervezvén, mely az életben levőket valamivel *nemesébb s csinosabb formában*” kívánja adni. Az Akadémia az „ízlésnek az alnép közt terjesztését” óhajtotta, ill. „az embervizsgálónak anyagot adni”. Ezzel szemben ERDÉLYI a népdalokat úgy kérte, „mint azok *jellemző valóságukban élnek*”, hogy azokat megismertethesse „a művelt olvasóval”. (A kiemelések tőlem: T. E. I.)

A Kisfaludy Társaság december 30-án keltezett kérelmét, amelyet ERDÉLYI maga írt, a Tudós Társaság már 1844. január 2-i „kisülésén” tárgyalta. A döntést sok vita és hosszas gondolkodás előzte meg. Végül is csak 1844 decemberében került sor a gyűjtemény átadására, mint arra POGÁNY Péter figyelmeztetett. Voltak, akik ellenezték az Akadémia nagylelkűségét, mert úgy gondolták, hogy a Tudós Társaságnak lenne kötelessége a népköltészeti gyűjtemény kiadása.²¹ Így gondolkozott pl. DÖBRENTÉI Gábor is: „Hogy a m. tudós társaság felállása elején mindjárt gyűjtött népdalait a Kisfaludy Társaságnak átadta, azzal kötelességén ada túl s becsületén ejte csorbát.”²² (1845. február!) Végül azonban mégsem gördítettek akadályt a kért gyűjtemény átadása elé, hivatkozva az Akadémia „pénzbeli állapotjára” és a két terv közötti különbségre. A „kis gyűlés” „ajánló” felterjesztése után a „nagy gyűlés” hozzájárult a kérés teljesítéséhez.

Az Akadémia válaszában, melyben hozzájárulását közölte, egy mozzanata különös figyelmet érdemel, mégpedig FOGARASY János r. tag indítványa, aki valójában azt ismételte meg, amit Erdélyi János már 1841 elején megfogalmazott SZEMERE Miklósnak írt levelében, mikor a népi dallamok gyűjtésének fontosságáról szólt. A válasz felhívta a Társaság figyelmét, hogy a gyűjtendő daloknak

„zenéjükre is fordítsa gondját és figyelmét, hogy a magyar népköltészet ezen lényeges és jellemző vehiculumának több becses példányai nemcsak az elfeledtetéstől megóva a mivel közönség ismeretébe jöjjenek, hanem ahhoz értők által s tökéletes magyar szelvényben szerkesztve a már nagy számban kijött s jobbára idegen hangművészek által elferdített dalok sorsára ne jussanak.”²³

²¹ A M. Tudós Társaság „kis üléséről”: *Kisfaludy Társaság Évkönyvei* 1843–44. 25–6.

²² DÖBRENTÉI Gábor szavai: ItK 1914. 462.

²³ Kisf. Társ. Évl.: I. h.

A lapokban január folyamán közzétett gyűjtési felhívás kedvező visszhangot keltett. A fogadtatás igazolta ERDÉLYI-t, aki a közönség nagy részében meglevő igénnyel számolt és erre alapozta a vállalkozást. Voltak szép számmal olyanok is, akik már korábban gyűjtöttek és csak az alkalmat várták, hogy munkájuk eredményével jelentkezessenek, mint azt a gyűjtőknek ERDÉLYIhez írt leveleiből láthatjuk.²⁴ Ennek az addig is élő, de nyilvánosságot nem kapott érdeklődésnek, sőt buzgalomnak volt köszönhető, hogy igen rövid idő alatt számos gyűjtő küldte be anyagát. Négy hónap múlva, 1844. április 17-én ERDÉLYI már arról számolhatott be, hogy

„több felől érkeznek küldemények, melyek azon reményre buzdítanak, hogy a szép cél el fog éretni s költészetünknek oly forrás vagy legalább segéd kútforrás nyilandik meg, amely a magyar nép eredeti s idegentől ment szellemét leghivebben fogja tükrözni”.

Egyúttal felhívja a figyelmet a „mestergerendai könyvekre”, valamint arra, hogy a dalokat „eredeti pongyolaságukban” küldjék be.²⁵ ERDÉLYI János sorának tragikus fordulata úgy hozta, hogy e közleménnyel másfél évre búcsút kellett mondania a szívéhez oly közel álló vállalkozásnak. Nyugalmát keresve elhagyta az országot, ahol két és fél esztendő alatt anyját, feleségét, majd kislányát temette el.

ERDÉLYI János 1844. április 19-től 1845 július második hetéig volt külföldön. Távolléte alatt a Társasághoz sorra-rendre érkeztek a dalok. Helyettese, GARAY János segédtitoknak gondozta a beérkezett küldeményeket és ő adott róluk számot a Társaságnak, ill. a sajtónak.

Az alatt a tizenöt hónap alatt, amit idegenben töltött, összegyűlt egy kötet anyaga. Az utazás nemcsak hogy nem késleltette a munkát, hanem bizonyos vonatkozásban segítette is. A külföldi tartózkodást, mint korábbi bécsi útjait, ERDÉLYI arra használta fel, hogy folytassa studiumait és megismerkedjék más népek dalgyűjteményeivel, elméleti munkáival. Útja során felkereste a német tudósokat, közöttük Jacob GRIMMET, ellátogatott egyetemekre, könyvtárakba, olvasott és tanult. Egyéb tapasztalatai, külföldi élményei még inkább érlelték benne a gondolatot, hogy mihamar a világ elé kell állnia a gyűjteménnyel, mert talán már késő is.²⁶

Hazaérkezése után azonnal munkához látott. Amint nyár múltával összegyűltek a Kisfaludy Társaságnak a népköltészet iránt érdeklődő tagjai, ERDÉLYI beszámolt az eredményekről és a további tervekről. A munkáról társait az 1845. szeptember 27-i ülésen tájékoztatta.²⁷ Eredetileg írásban nyújtotta be

²⁴ A gyűjtők levelei. EJ Levelezése, II. kötet.

²⁵ RPD, 1844. I. 524–5.

²⁶ Az *Uti Napló*ban találunk számos utalást a népköltészetre, épp úgy, mint Jacob GRIMMnél tett látogatására.

²⁷ Az 1845. szept. 27-i ülésről: Kisf. Társ. Jk., ERDÉLYI felterjesztésének kézirat: ET, Iratok. — Tanulmányok azok a megjegyzések, amelyeket ERDÉLYI a felterjesztés margójára írt, és amelyek részben saját javaslatait, reflexióit, válaszait, részben pedig a Társaság jelenlevő tagjainak válaszát foglalják össze. A szöveg így következik: „Pulszkyt felszólítani, hogy az általa összegyűjtött népmondákat szíveskedjék velünk közleni.” — „A franciák 64 füzetben adják a chanson populaireket.” — „Egy statisztikai rajzot adni, honnan gyűltek népdalok, és még honnan lehet várunk.” — A felterjesztés II. pontjához, amelyben a variánsokról volt szó: „Mi nagyon sokra telnek” — A III. ponthoz, melyben a magyarító észrevételek kiadása került szóba: „Ezt talán külön kötetben, a dalok pedig, mint a „nyelvemlékek” csak forrásul engedtesse át a közönségnek.” — „Vannak juhász, katona, hadi dalok, szolgálégény, megesett lány, szerelmes, kevés románcz,

referátumát, mégis szóban fordult a jelenlevőkhöz, mint arról a Társaság jegyzőkönyve megemlékezik. A benyújtott feljegyzés fentmaradt és tájékoztat az ülésről, amely ugyancsak fontos döntéseket hozott a gyűjtemény további sorsára vonatkozóan. A felterjesztés a következő:

„Tekintetes Társaság! Általam történnén szóba hozása a magyar népköltészeti emlékek gyűjtésének, örömmre vált, hogy a T. Társaság e vállalatot magáévá tévé s fellépése által bizonyosan oly nyomatékot adott az egyes szónak, minőt különben alig fogott volna tapasztalni. A népköltészeti elemek gyűjtésének közé tétele, s a hazafiakhoz kibocsátott felszólításnak kellő sikere lőn egyfelől, másfelől a t. Társasághoz benyújtott kérelem is méltó meghallgatást nyervén, már eddig annyira volnánk a gyűjtéssel, hogy a kitűzött célra további lépéseket is kellene tennünk, a nélkül, hogy a gyűjtés félbe szakasztnék, mert ha bár több százra megy is a már beküldött népdalok száma, a megnyílt forrás még nincs kimerítve, hitem szerint, a begyűltekből pedig lehetne készíteni oly valamit, minek mind eddig hiával volt a magyar szépirodalom.

Most újra, ismét kötelességemül érzem felszólalni a T. Társaság kebelében, tisztelettel adván föl néhány kérdést, mik az előmunkálatoknak kezdetét fognák tenni; nevezetesen:

I. Hogy méltóztatnék a T. Társaság a munkához nyulni, egyest, valamelyik tagtársat, vagy egész választmányt fogna-e megbizni azok átnézetével, s talán szerkesztésével is?

II. Parancsol-e válogatást, vagy a különbözőleg bejött dalokat minden variánsokkal szándékozik felmutatni?

III. Akarja-e, hogy a Társaság kebeléből vagy kezeiből csak pusztán a dalokat vegye a közönség, vagy ezekhez talán még magyarázó észrevételeket is adni, melyek mint egy kritikailag vezessék be az olvasót a népköltészet belsejébe?

Ezen pontok felett kérvén ki a T. Társaság figyelmét tanácskozásra, tisztelettel vagyok

Pest Sept.

A T. Társaságnak

alázatos szolgálója
Erdélyi János”

A feltett kérdések megvitatás után az ülésen résztvevők: SCHEDIUS, BAJZA, GAÁL, GARAY, HENSZLMANN, LUKÁCS Móric, NAGY Ignác, TOLDY és TÓTH Lőrinc, valamint a felterjesztés készítője, ERDÉLYI a következőkben állapodtak meg:

„Első pontra nézve az ülés oda nyilatkozott, hogy mind az átnézt, mind a szerkesztést egynek adni már azért is célszerűbb, mert a szükséges egység csak így lehető a gyűjteményben, egyébiránt ha szerkesztő valamiben fel akad, mindenkor meg fogja hallgatni a társaság, munkálatához mindig szíves készséggel fog járulni segítő vagy tanácsadó képen. Ezen kívül *mindent a szerkesztőre hagy, megbízván e hivatallal titoknokát, mint épen azt, kinek indítványa után jött a népköltészet ügye* (kiemelések tőlem: T. E. I.), a Kisfaludy Társaság szőnyegére.

Második pontra nézve a *szükséges variánsok*.

Harmadikra: bevezető magyarázat és hangjegyek közlése is meg lőnek állapítva, kijelentvén, hogy a részletes tervről még most kíván[atos] volna mindenben véghatározatot hozni, egyébiránt arról a munkának folyamatba indultakor, részletes illető felvilágosítást vár a szerkesztőtől.”

Ez alkalommal került szóba a „népmondák” közlésének kérdése is, amelyekben igen szegényes volt a beérkezett anyag. A hiány némi pótlására TOLDY megígérte, hogy az Akadémia levéltárából átenged egy csángó népmondát, GAÁL József pedig egy „népmonda anyag” feldolgozására vállalkozott.

Ezen az ülésen kellett döntenie a kiadásról és a szerkesztés díjáról. Erről TOLDY, a Társaság igazgatója mondotta el véleményét. E maga nemében új vállalattal

több régi, nevesen egy a Rákóczi korból, vannak betürendben A, B. stb. kezdődő dalok, Rebus-dalok miket képekből kell kidalolni, féldiák stb.” – így tájékoztatta a tagokat az addig beérkezett dalokról. A határozat: Kisf. Társ. Jegyzőkönyve, 1845. szept. 27-i ülése. Az Erdélyinek átadott anyagban benne volt az Akadémia gyűjteménye is.

a Társaságnak célja, állapította meg TOLDY, hogy mind a Társaságnak, mind a népköltészetnek gyarapítsa tekintélyét és felhívja rájuk a közfigyelmet, ezért hivatkozva a „mivelt külföld példáira” mennél szebb, sőt pompásabb formában való kiállítást javasolt. A következőket ajánlotta: nyitassék előfizetés a nagyobb köz- és magánkönyvtárak, olvasó társaságok részére 250 példányban egy negyedre kiadásra öt forintos árban. 160 előfizető már fedezné a költségeket, amelyeket a budai nyomda állapított meg. „Ennyit pedig, mondotta Toldy, van kilátása összehozhatni.” Emellett szükséges lenne egy népszerű, olcsó kiadás — folytatta —, amelynek tulajdonjoga és azzal együtt tiszta haszna a szerkesztőt illetné meg. A javaslatot azzal a módosítással fogadták el, hogy „ha a kitűzött 160 előfizető jövő új évig mint határnapig össze nem gyűl, a népszerű s olcsóbb kiadás e miatt ne hátráltassék, sőt amennyiben az olvasó közönség szinte várja már az összes kiadást, az minél előbb eszközöltessék.”

Az 1845. szept. 27-i ülés határozata, amely részletezte a szerkesztő munkáját, így szólt:

„hogy az átvizsgálást, a kritikai kiszemelést, a szöveg hű előállítását, rendezést, felvilágosító magyarázattal ellátást az e nehéz munkálkodáshoz szükséges szellemi egység tekintetéből ne bizottmány, hanem *egy* tag eszközölje ... egy szerkesztő ... az ülés tétovázás nélkül Erdélyi Jánosban pontosította össze bizodalmit, ki e tárgyról már kétszer oly lelkesen értekezett a társaság körében, s népkölteményeink kiadását indítványozta is ... a hangjegyek közlése is kimondatván, Erdélyinek a társaság eddigi egész gyűjteménye munkába vétel végett átadatott.”²⁷

A határozat értelmében ERDÉLYI, akit a Társaság a gyűjtemény szerkesztésével és kiadásával megbízott, 1845. szeptember 27-e után hozzáfogott a dalok válogatásához és rendezéséhez. Piros ceruzájának nyomai jól mutatják szerkesztői munkáját az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött népköltési gyűjtemény kéziratain, amellyel rövidített, kiegészített vagy a szövegeket megjegyzéseivel kísérte. Ma már — a szövegkiadási elvek tisztázódása után — sok mindenben nem értünk egyet ezzel a szöveg integritását nem mindig tiszteletben tartó szerkesztési módszerrel. ERDÉLYINEK — mert hiányoztak a hazai hagyományok — egyedül kellett megküzdenie — a három kötetet tekintve — mintegy 8000—10 000 dallal, kialakítaniai a rendszerezés elvét, módszerét. A külföldi gyűjteményekhez is csak részben fordulhatott tanácsért, mert azok nem mindenben feleltek meg a hazai követelményeknek, ill. az itthoni korlátozott terjedelmi és anyagi lehetőségeknek. ERDÉLYI maga sem tartotta tökéletesnek pl. a variánsok elhagyását és a különböző változatok, dalok összeillesztését, mint azt a II. kötet példája bizonyítja, ahol az elsőnél jóval kevesebb a már nem egynemű dal. Elképzeléseit azonban egyeztetnie kellett a lehetőséggel, a 30—35 ív terjedelemmel és a népszerűsítő céllal, amely akadálya volt a pusztán tudományos elveket követő szerkesztési módszernek. VERSÉNYI Györggyel értünk egyet, aki történetileg vizsgálta a gyűjteményt és a szerkesztői munkát. Bíráló megjegyzései, kifogásai után így folytatta:

„Talán fölösleges megjegyezmem, hogy mindezt nem gáncsul mondom, sőt ellenkezőleg azt akarom megvilágosítani; mennyi nehézség torlódott Erdélyi elé, hogyan küzdött meg vele s tudásával, tehetségével, nagy munkaerejével hogyan diadalmaskodott s végzett olyan derekas munkát, amely nemcsak köszönetre, hálára kötelez mindnyájunkat, hanem büszkék lehetünk rá.”²⁸

²⁸ VERSÉNYI György említett cikke: *Ethnográfia* 1914. az idézet: 275. l.

A kéziratokon Erdélyi piros ceruzás bejegyzései már csak a munka utolsó fázisát mutatják, amelyet nagyon alapos szövegvizsgálat előzött meg sok-sok töprengéssel. Így pl. az I. kötet beosztása, amelyről VERSÉNYI azt írja, hogy „a későbbi gyűjtőknek mintául szolgálhatott” hosszas gondolkodás után alakult ki. Először a „Történeti dalok — Regedalok — Hadi dalok — Vallásos dalok — Szerelemdalok — A nép sorsáról — Mezei dalok — Rablókról — Játék dalok — Gúnydalok — Csángó dalok — Találós mesék — Mesék” — volt a tervezet, hogy azután kapja meg végleges formáját. Sajnálatos, hogy ennek az ellenőrző, szövegvizsgáló munkának alig maradt fent dokumentuma, pedig egy-egy feljegyzés sokat segítene a szerkesztési módszerek és az elvek tisztázásában. Néhány odavetett megjegyzésétől eltekintve összefüggően csak egyetlen egy gyűjteményhez, mégpedig a legelső, a Nyitra megyei családi KELECSÉNYI József 1844. március elején érkezett küldeményéhez készített jegyzetek maradtak fent. Ezekből látható, hogy a szerkesztő minden egyes dalt gondosan áttanulmányozott és megjegyzéseivel ellátott. A dalokhoz fűzött észrevételek mutatják, hogy ERDÉLYI mennyi dalt ismert. A már ismerteket összevetette a beküldött dalokkal, vizsgálva azokat, egységüket, ill. összetartozásukat. Pl. KELECSÉNYI gyűjteményében is szép számmal akadtak toldott dalok, bár KELECSÉNYI a gonddal és lelkesedéssel dolgozó gyűjtők közé tartozott. ERDÉLYI — mint az ellenőrző szerkesztői jegyzetek tanúsítják — különösen a dal eredetiségére figyelt. Így pl. az egyikben felismerte FÁY András szerzőségét, a másik mellé oda írta: „nem népi” vagy „az első verse látszik népinek, a többi pótlék” vagy épp „hamis”. Ugyanúgy ügyelt a szöveg helyes olvasására. A dalt rossz olvasat esetén nem egy ízben átjavította. Lelkiismeretességét mutatja, hogy abban az esetben, ha maga nem tudta eldönteni a dal provenienciáját, mellé írta: „Meg kell vitatni valóságát.” Volt olyan, amikor egy jó, de elferdített dal mellé odaírta: „jó, de ki kell egyengetni, az az vissza vinni, minő volt, a népihez”. Voltak nyelvi kiigazításai is, amikor pl. az irodalmias kifejezést visszajavította népire, mint pl. a „hegyorom” szónál, amelyet a nép „hegyormó”-ként használ — ERDÉLYI szerint.²⁹

A szerkesztési munkák mellett — miután a Társaság „mindent a szerkesztőre hagy” — mint az 1845. szept. 27-i határozat kimondta — Erdélyinek egyéb gondjai is voltak. Elsősorban a kiadás pénzügyi feltételeinek megteremtése, mert a TOLDY javasolta „pompás kiállítású kötetre”, amelynek az lett volna a feladata, hogy a „népszerű” kiadás anyagi alapját biztosítsa, az előfizetők nem gyűltek. A Társaságnak egyéb eszközei nem voltak, azon múltott tehát a vállalkozás sikere, hogy Erdélyi elő tudja-e teremteni azt az 1600—1800 pengő forintnyi összeget, amely fedezte volna a tervezett 3000 példány nyomdai költségeit. A „hozzávetőleges számítás” szerint, amelyet ERDÉLYI készített a *Népdalok költségeiről*, a kiadások így alakultak:

²⁹ KELECSÉNYI gyűjteményéhez tett jegyzések, valamint az I. kötet beosztásának első tervezete: ET Iratok. Itt szerepel egy másik feljegyzés is, amely szerint ERDÉLYI az I. kötet anyagából a következőket adta át egy alkalommal FOGARASSINAK: „Karácson Lázáré 200 dal kottával. Udvardyé mind. Nádasdy dal. Kelecsényié kettő, aztán a 43. számbeli. Ez is Fogarassyhoz ment.” Ugyanitt található az I. kötetre kibocsátott előfizetési ívek egyik visszaküldött példánya, amelyen az előfizetők neve mellett ERDÉLYI egyik későbbi megjegyzése: „Ezen pénzeket Lauka Gusztáv vette föl és költötte el — mint szokása, költeni a másét. Többször sürgettem, de soha sem adhatta elő. — Egyszer szóltam felőle bíráltilag s azt írta az Életképek borítékán, hogy én haragszom reá, mert adósom. Ezenkívül ha több büne nem volna, még becsületes ember lehetne. Sárospatak, okt. 9. 1854. Erdélyi János.”

„Az egész fog tenni legalább 35 ivet, mely 3000 példányban, egy oldalra 7 stropha azaz 28 sor, (8 pengőt számítván 750 példányért) 21 f 30. fog tenni = 885 f. pengőben. Papir: 1000 példány finom 40 pengős papiron teszen 7 bált, az ára 280 pengő. 2000 példány 30 pengős papiron tesz 14 bált, az az 420 pengő fnyit, mely summál

885
280 összeadatván
420

1585 f.

1000 példányos két pengő forint; innen remélhető hat hét száz elkelése rövid időn, ez tenne 1400, vagy 1200 pengőt majd maradna két ezer per két huszas = 4000 huszas az az 1333 f 20 kr, t. i. ha mind elkelne, és így 800 és 400.”³⁰

ERDÉLYMEK végül sikerült a pénzügyi akadályt is legyőznie. Talált egy vállalkozó szellemű társat. A kiadásnak erről a momentumáról mindezideig nem sokat tudtunk, mintahogy az sem került soha szóba, hogy ki lehetett a mecénás, a „nevét elhallgató hazafi”. Pedig megérdemli, hogy megismerje az irodalomtörténet, nélküle ugyanis nem jelenhetett volna meg ekkor ez a maga nemében első, országos jelentőségű vállalkozás. Tette hasonlatos TÓTH Gáspár szabómesteréhez, aki nagylelkű ajánlatával lehetővé tette PETŐFI verseinek kiadását. Illő tehát, hogy a *Népdalok és Mondák* I. kötetének kiadását biztosító és „nevét elhallgató hazafi” neve TÓTH Gáspáré mellé kerüljön.

I. Kiadás

1. A papir kereskedőnek	1013 f 45
2. Nyomásért	575
3. Könyvkötőnek	155
4. Aprólékos kiadások	23 f 25
5. Tartozás a nyomdában	250
Öszvesen	2017 f 10 xr

II. Bevétel

1. Emich előlegezett	1548 fin. és	2190 olcsó péld.	700 ft
2. Eladtam magam	736 fin. és	266 olcsó péld.	909 ft 54
3. Hunfalvy Páltól	30 fin.	péld.	15 ft
4. Fábricz Sámuel.	30 fin.	péld.	1? ft
5. Uray Józsefnél	60 fin.	péld.	
6. Palkovicsnál	60 fin.	péld.	
7. Erdélyi Jánosnak	16 fin.	péld.	
8. Ingyen példány	14 fin.	11 péld.	
9. Magamnak	6 fin.	péld.	
10. Bloch Móricznál	fin.	20 péld.	
11. Horovicz Fülöpnél	fin.	13 péld.	
öszvesen	2500 fin.	2500 olcsó péld.	1636 f 54 xr
		Kiadás	2017 f 10 xr
		Bevétel	1636 f 54 xr
		maradék	380 f 66 xr

(A kimutatás idegen kéztől.)

³⁰ Az előzetes költségvetés: ET Iratok. A végleges elszámolás, amelyet ERDÉLYI a Társaságnak nyújtott be: uo. E szerint a következőképp alakultak a költségek, ill. a bevétel:

„A Népdalok első kötetére tett költség, s abbóli bevétel kimutatása.

A mecénás FERENCZY Lajos pesti, majd az ötvenes években tokaji ügyvéd volt. Nevével első ízben ERDÉLYI János levelezésében találkozunk. FERENCZY egyike volt azoknak az ifjú pesti honorácioroknak, akik a negyvenes években a reformellenzék oldalán kivették részüket az átalakulás munkájából. Nem sokat tudunk FERENCZYRŐL: csak annyit, hogy ismerte a VACHOTT-testvéreket, STULLER Ferencet, általában ERDÉLYI baráti körét, amelynek tagjai a kor fiatal írói, újságírói, politikusai voltak. Azt is tudjuk róla, hogy egy ideig részt vett az 1843–44-es diétán, majd hosszabb nyugat-európai utat tett. Ekkor került először közelebbi, vagy legalábbis anyagi természetű kapcsolatba ERDÉLYI Jánossal. FERENCZY ugyanis mindenképpen ERDÉLYIvel szeretett volna utazni Olaszországba és ezért az ő úti kiadásainak fedezésére kamatmentes kölcsönt ajánlott fel. A közös utazásra, így a kölcsönre sem került sor. ERDÉLYI azonban nem feledkezett meg FERENCZY ragaszkodásáról és amikor a gyűjtemény sorsa forgott kockán, eszébe jutott a nagylelkű ajánlat.

FERENCZY Lajos ekkor is készséggel állott ERDÉLYI rendelkezésére és vállalta a mintegy 1800–2000 forintnyi összeg előlegezését. Az örvendetes hírről ERDÉLYI a Társaság 1845. november 8-i ülésén számolt be. Bejelentette, hogy a TOLDY által javasolt pompás kiadás után — amelyben ERDÉLYI a jelek szerint nem hitt — azonnal megindulhat a második, „az olcsó és népszerű” kiadás, mert a költségeket vállalta „egy nevével elhallgató hazafi”. Itt kell kiigazítani K. POSONYI Erzsébetet, aki úgy tudta, hogy a Társaság közölte ERDÉLYIvel az ismeretlen mecénás ajánlatát. A valóságban az történt, hogy ERDÉLYI nyerte meg az ügy számára FERENCZY Lajost, aki szinte ERDÉLYINEK adott személyes kölcsönrel biztosította a vállalkozás létrejöttét. FERENCZY vállalta a kiadási költségeket, ennek fejében a kötet jövedelmének egyharmadát kérte. Megállapodásuk egy példánya fentmaradt ERDÉLYI iratai között. Ebből nemcsak FERENCZY személyét azonosíthatjuk, hanem megismerhetjük a feltételeket is. A szöveg így következik:

„Alulírtak egymással következő szerződésre léptünk:

Egyfelől én, Erdélyi János, mint a Kisfaludy-Társaság pártfogása alatt álló népköltési gyűjtemény szerkesztője, kötelezem magamat, hogy a kezem alá jött anyagokból egy legalább is harminc ivre menendő könyvet szerkesztek, s annak szellemi kiállítási oldalát — egy javításon kívül — magamra vállalom, és Ferenczy Lajos urat a tiszta jövedelem egy harmadában osztályosomul ismerem, elfogadom.

Másfelől én, Ferenczy Lajos, mint önkéntes vállalkozó a szerkesztő urnak kötelezem magam, hogy a papír és nyomdai költségeket elvállalom, s ha talán a gyűjtemény második kiadást érne, igényeimet az első kiadásnál tovább nem terjesztem, engedvén a t. c. szerkesztő urnak az első kiadásból 80 példányt, melyek a közös számvetésbe nem fognak bejöni, szabad rendelkezésre.

Költ Pesten, Január 7. 1846.

Erdélyi János
szerkesztő-tulajdonos³¹

ERDÉLYI a *Népdalok és Mondák* I. kötetében rója le halálját:

„És bár ennyi érdek, ennyi ok szól is a népköltészet mellett, mind hiába, ha, egy nevével elhallgató hazafi társul nem ajánlkozik egy kb. 30 ives gyűjteménynek kiadására, mit azért hozok fel, mert ez oka, hogy ki nem adatik mind, ami begyűlt, de meggondolva, nála nélkül még az sem adatott volna ki, ami most adatik, csak forró köszönetünket érdemli.”

³¹ A megállapodás szövege: ET Iratok

Ugyanezen a novemberi ülésen a Kisfaludy Társaság megismételve két kikötését: „a kiadás olcsó és csinos legyen, s hogy a népi nóták is megjelenjenek”, minden egyebet a szerkesztőre bízott. A második kikötéssel kapcsolatban ERDÉLYI nem vállalta egyedül annak eldöntését, hogy „mikép legyenek a hangjegyek közlendők, egyszerűen-e, mint a néptől átvétetnek, vagy énekszó mellett zongorakísérettel?” Az ülés sem tudott határozni, ezért megbízta a szerkesztőt, hogy kérje ki „Fogarassi úrnak, mint tárgyatottnak véleményét” — amire később sor került is.

A szerkesztői, szövegalkészítői munkák jól haladtak, hátra volt a megállapodás a nyomdával. Ehhez azonban tisztázni kellett: végülis milyen kiadást óhajt a Társaság. A díszes, nagy negyedrébten készülő kiadás tervétől maga TOLDY, annak ajánlója állott el, miután nem érkeztek be az előfizetések, még a minimumot jelentő 160 sem. Maradt tehát az ERDÉLYI javasolta forma, a nagy nyolcadrét, amely olcsó kiállításával könnyen eljuthatott oda is, ahová ERDÉLYI szánta: a nép közé.

A majd 32 ives kézirat az év végére nyomdakész állapotban volt. A kézirat leadásának időpontját 1846 legelejére kell tennünk, mert csak a FERENCZY Lajossal kötött megállapodás, azaz január 7-e után kerülhetett sor a nyomdával, BEIMEL Józseffel való tárgyalásra, ill. a kézirat átnyújtására. A kéziratot ERDÉLYI ennél később aligha adhatta le, mert február 18-án már kész volt 15 ív, és bármennyire gyorsan dolgozott is a nyomda, öt-hat hét legalább kellett a 15 ív kiszedéséhez, ellenőrzéséhez és nyomtatásához. Végül is az I. kötet akkor igen nagy példányszámban, ötezer példányban jelent meg.³²

Ez után következett az előfizetés meghirdetése. Az *Előfizetési Felhívás* keltezése 1846. január 25-e.³³ A hónap utolsó hetében jelent meg a lapokban, a *Pesti Hírlapban* pl. 30-án. Az ötlapos *Felhívás*, amelyet ERDÉLYI az eredeti kézirat szerint „minden rendű és rangú olvasóhoz” intézett, egy HERDER-idezettel indul: „Das Gesangbuch ist des Volkes Bibel!”, tisztelegve a nagy előd munkássága előtt. A kötet megjelenését a József-napi, március 19-i vásárra ígérte. A *Felhívás* terjedelme mutatja, hogy ERDÉLYI többnek tekintette egy előfizetési célokat szolgáló reklámszövegénél. Az alkalmat felhasználta arra, hogy megköszönje a gyűjtők segítségét, továbbra is kérve támogatásukat a második, a harmadik, ill. a későbbi kötetekhez. Figyelmeztet benne a gyűjtés fehér foltjaira, az országnak azon területeire, ahonnan nem érkezett egyetlen küldemény sem. A *Felhívás* végén kéréssel fordul gyűjtőtársaihoz: segítsék a könyv terjesztését, ismét utalva a nép „érdekeire”, „a közhasznú célzatra”.

„Azért kéretnek mindazon tisztelt hazafiak, kik a néppel közelebb érintkezésben állanak, mint a lelkészek, jegyzők s egyéb tisztviselők, de különösen a földesurak, oda munkálni, hogy e könyv menél nagyobb számban terjedjen el a nép között, mert neki semmi sem lehet kedvesebb olvasmány, mint a maga érzései, eszméi, érdekei. A könyv olcsósága, közhasznú célzata, e vállalatnak legbiztosabb ajánló.”

³² Az adatok: Kisf. Társ. Jegyzőkönyve: MTAK Ktár. — Az ötezer példányszámról: *Életképek* 1846. I. 13. sz.

³³ A *Felhívás* kéziratának egyrésze: ET Iratok. — A „fehér foltokra” való hivatkozás nagyon is indokolt volt, mert pl. Erdélyből alig érkezett küldemény, tartogatták ugyanis Krúzának. (Etnographia, 1911. 65.)

Ára valóban olcsó volt: a finom velin nagy nyolcadrét 1 ft 20 kr-ba, a népszerű, szintén velin kiadás mindössze 40 pengő kr.-ba került. Bizományát EMICH Gusztáv vállalta. A vásárokon, a „ponyván” is árulták a „népkönyvet”, de vállalták a lapok kiadóhivatalai, így pl. a *Pesti Hírlapé* is, az előfizetést.

A *Felhívásban* ERDÉLYI szól céljairól és összegezi nézeteit a népköltészet-ről, a népzeneről.³⁴ Minden ismertető, népszerűsítő jellege ellenére is jelentős elméleti vonatkozásban. Meglepő módon, a szakirodalom erre is alig utal.

A mintegy 30 íves kötetet — ígéri a *Felhívás* — egy előszó nyitja meg, amelyben

„az a kevés fog elmondani, mi történt nálunk a dalok gyűjtése körül, s névszerint lesznek megemlítve azon tisztelt egyének, kik a haza külön részeiből küldeményekkel járultak a társaság igyekezetéhez. Hadd lássa meg az ország, hol vették melegen e vállalatot, mert van megye, sőt megyék, honnan évek óta sürgetős felszólítás dacára sem jött avagy csak egy szó, egy dalhangoska felénk, míg ellenben idegen földön Moldva és Oláhországban lakó véreinktől bírnak erekyüket, csángó népdalokat”.

A kötet 14 részre, „könyvre” tagolódik, felsorolásuk után ERDÉLYI röviden méltatja a kötetben közölt dalok, elsősorban is a balladák értékeit:

„melyek a költészet e nemének saját magunk kebeléből vett példányai, s minden méltánylatra érdemesek, míg a játékdalokban, leginkább ó időkben maradt töredékek — többnyire történeti zamatnak fentartására fogunk ismerni, dicsekedvén különben néhány valóságos történelmi becsű, régi, ép, egész darabokkal, melyek mellett a Csángó népdalok a moldva és oláhországi magyarok érzéseit, nyelvét fogják egész sajtáságában visszatükrözni.”

Az *Előfizetési Felhívás a Népdalok és Mondák* négy jellemző sajtáságát emeli ki. Ez lesz a magyar népnek első könyve, írja, amelyből:

„a tősgyökeres magyar érzésnek álság és kendőzés nélküli sajtásága, mivolta, szelleme leghivebben fog magyarázhatni”, ez lesz az a könyv, melyben „minden ki magyarul beszél, legyen miveltebb vagy nem, fog találni élvezetre valót s általa mintegy szellemi közlésbe, atyafias találkozásra fognak összehozatni a magyar keblek, azon könyv, melyből legjobb műbiráink kétségei: van-e költői lélek az együgyű, iskolátlan magyar népben, el fognak döntetni, s ez végre azon könyv, mely úgy szólván az időnek készül sugallata után, s a fölébredt népi érdekeknek dalokban leszen örvendetes hirdetője.”

³⁴ *Erdélyi János és a magyar népzene* (Muzsika 1973. 9. sz.) c. cikkben foglaltam össze röviden — az író néhány kéziratos töredéke, ill. cikke alapján nézeteit a magyar népzene-ről. Minderről részletesebben az ERDÉLYI-monográfia I. kötetében van szó, ill. a *Népköltészet, népzene — népi társadalom (Erdélyi János és a Bartók-, Kodály-koncepció)* c. az *Irodalomtörténet* ezévi 3. számában megjelenő tanulmányban. — Itt említyük meg, hogy ERDÉLYI a Társaság határozatának, de már saját korábbi javaslatának megfelelően készült a be- küldött népdallamok kiadására is. Ezen a téren azonban legyőzhetetlen nehézségekbe ütközött. Szándékát, ill. tervét mutatja, hogy — mint az *Előfizetési Felhívásban* írta — hatszáz népdallamot szétosztott „a fővárosi magyar érzelmű zenészek közt” ... „az ortográfiának megvizsgálása végett. A hatszáz dallamból mindössze 12 jelent meg, a többi kiadását a közbejött események megakadályozták, majd Buda ostrománál jó részüket megsemmisült. A két füzet: *Magyar népdalok (énekre és zongorára vagy egyedül zongorára alkalmazák Fogarasi és Travnyik)*. A Kisfaludy Társaság megbízásából kiadja ERDÉLYI János) Pesten. [A rajzot VIDÉKY készítette ugyancsak Pesten.] Az első a következő dalokat tartalmazza: Káka tövén költ a ruca, Elmentem én a szőlőbe, Az alföldön halász legény vagyok én, Deres a fű, édes lovam, ne egyél, Ugy ég a tűz, ha lobog, Nem szerettem az életben ... , a második: Hótul fehér a gyöngyösi hegytető, Beszegődtem Tarnócára juhásznak, Sem eső nem esik, sem, De mit töröm fejemet, Szerettelek, szeretlek is, amíg élek, A Tisza, a Duna zavarodik ... Az első füzet 1847 februárjában jelent meg, ERDÉLYI február 27-én mutatta be a Társaságnak, a második október folyamán, mint arról ERDÉLYI jelentése tanúskodik. (*Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. II. 287.)

A *Felhívás* második felében — mielőtt rátérne a népzeneré — fogalmazza meg ERDÉLYI a lélektani célt, azaz az önismeret szükségességét. A gyűjtemény a nemzeti önismeretet szolgálja, a népdalok megismertetik a nemzetet — múltját éppúgy, mint jelenét — „a művelt olvasóval” és a néppel:

„Nem érzés csikland, nem rimpengés a cél, hanem népünk szívének lepleetlen fölismerése. Meglessük itt a magányban epedő pörleányt, a gunyban éles suhancot, az élet bajaival küzdő jobbágyot, a pusztán istennek és nem embernek számoló „szegény legényt”, s hadba menő ujoncot, a méla pásztort, a hare hevében fölmelegült katonát, és mind ezek közt hallandunk néhányat azokból, melyeket még atyáink énekeltek, hogy legyen ugy nekünk érzéseinkben, mint volt nekik, és megtudjuk minő volt az ő kedvük vagy bánatuk a mienkhez képest.”

A kötet jellemzése és a kiadás céljainak megfogalmazása után került sor a „magyar népzeneré”. Ennek a résznek terjedelme — egy egész oldal — tanúsítja ERDÉLYI érdeklődését a magyar népzene iránt. Jelentős és alig ismert módon fogalmaz meg olyan igazságokat, amelyek csak 10–15 évvel később foglalkoztatták a zeneértőket, és csak jóval később mentek át a zenei köztudatba. BARTÓK és KODÁLY munkásságáig alig figyeltek pl. a vers, a ritmus és a melódia összetartozására, a népdal és a dallam elválaszthatatlanságára. ERDÉLYI a *Felhívásban* újra elmondja a népzeneről mindazt, csak hangsúlyosabban, amit már az 1843. december 30-i előadásban megfogalmazott. Szavai annál fontosabbak, mert mindazt FOGARASI János figyelmeztetése előtt mondotta. Író létére is hamarabb figyelte a zene, a népzene elméleti kérdéseire pl. a strófa-szerkezetre, mint a hazai zenetudósok.

Az *Előfizetési Felhívás* azt ígéri, hogy az összegyűjtött, több százra menő dallamot és dalt kisebb füzetekben fogja a Társaság megjelentetni. A dallamoknak és a népdaloknak párhuzamos kiadására készülve, ERDÉLYI a begyűlt dallamok közül mintegy hatszázat osztott ki „a fővárosi magyar érzelmű zenészek közt” az „ortográfianak megvizsgálása végett”, „mert a felsőbb, zenei belbecset, sajtóságot illető átnézés gondjait, a fogamoknak (accord) elrendezését Fogarassy János m. acad. r. tag vette magára, kinek idegentül ment tiszta magyar ízlése a zenében, mindenről kezeskedik.” Tanulságos a *Felhívásnak* az a része, amelyben ERDÉLYI a népi dallamok kiadásának, azzal kapcsolatos elképzelésének céljait határozza meg.

Itt jelentkezik ismét az a párhuzam, amelyre már a terv első, 1841-es megfogalmazása utalt, és ami ERDÉLYI tervének, tevékenységének jelentős újdonságát, a bartóki, kodályi koncepció anticipálását fejezi ki.

A népdalok kiadásától a magyar költészet felfrissítését, egy új irányzat, iskola kialakulását remélte, a népi dallamok megjelentetésétől a magyar műzene megújulását, sőt a népi alapon újjászülető magyar zene megteremtését. Nagyszabású a gondolat, amely ERDÉLYINEK 1841 és 1842 óta kedves eszméje volt. A *Felhívás* így fogalmaz:

„Ily komoly férfias hozzáállás (a dallamok vizsgálata és a kiadás) után zenei magyar világunk is új felfrissítést (hazai irányt fog venni), biztosabb művelődést fog nyerni, s talán épen alapját vetni egy — az európai népek sorában eddig el nem ismert — magyar zenei iskolának, melynek eltanult töredékei lassanként csaknem átlopattak már a német zenébe, mint ezt több itt született, de művelődés által németté vált hangszerzőnk műveiben elégszer van alkalmunk észrevenni, mi ha tovább megy — írja aggodalmának adva hangot — német szomszédink egyszer azt mondják erre is, hogy tőlük vettük, pedig minden, de minden szellemi birtokaink közt a zene az, mely »legmienkebb« s elvitázhatatlan tulajdonunk.”

Az utolsó mondat hitvallása mutatja Erdélyi figyelmének egyik nyomós okát, amellyel a magyar népzene és általában a magyar zene iránt ifjú kora óta vi-seltetett.

Az *Előfizetési Felhívás* kibocsátása után a szerkesztő hozzálátott a könyv terjesztésének megszervezéséhez. Ez utóbbit nagy körültekintéssel végezte. A *Felhívást*, amely nemcsak újságokban, hanem röplapként is megjelent, szétküldte az országban működő egyesületeknek, kaszinóknak, köröknek, társaságoknak. Az egyesületek nevét és címét tartalmazó lista tanúsága szerint ERDÉLYI kétszáz olvasó egyesületről, „casinó”-ról, gazdasági körről, polgári társaságról, céllövész egyesületről tudott, de rajtuk kívül még gondolt néhány „köz-ség”-re, néhány falu „közbirtokosságára”, valamint egy-egy foglalkozási ágat tömörítő egyesületre, így. pl. a „miskolci Kereskedő Izraelita Község” re.³⁵ A listán szerepel az újvidéki „Szerb olvasó egyesület” is, amelynek érdeklődésére ERDÉLYI számított. A *Felhívás* kiegészítéseként a lapok azt is közölték, hol, milyen intézménynél vagy egyénnél lehet a kötetre előfizetni, és kinél, ill. kiknél vehetők át a példányok. A megnevezettek névsora ugyancsak azt példázza, hogy a gyűjtemény kiadásának célja több volt irodalmi célkitűzés-nél, szorosan kapcsolódott a kor nagy társadalmi mozgalmához: a nemzetiség és haladás szolgálatához. A nevek majdnem teljesen azonosak a *Pesti Hírlap*, ill. a *Regélő Pesti Divatlap* levelezőinek nevével, akik mindenütt — mint akkor fogalmazták — a haladás emberei és a maradiság ellenségei voltak.

Időközben szépen haladtak a nyomdai munkák és mai szemmel nézve rekord idő alatt készült el a kötet. A kézirat leadása után öt-hat héttel a szerkesztő 15 nyomtatott ívet bemutatathatott a Kisfaludy Társaságnak. A lapok március közepén jelentették, hogy

„a Kisfaludy Társaság firmája s Erdélyi János szerkesztése alatt megjelent »Népdalok és Mondák« c. gyűjtemény éppen most került kezeink közé. Legyen elég e nemzeti kincsről előlegesen annyit mondanunk, hogy a mű küldisz-, tartalmi választékosság- és kiállításra nézve kitűnő szerkesztői ügyességet, gondot és szorgalmat tanúsít egyrészt, míg más részről annak kiadója áldozatkészségéről tesz fényes bizonysgot.”

A híradás március 12-éről való, így a szerkesztő betartotta, amit az *Előfizetési Felhívásban* ígért: a József-napi vásárra kapható volt a kötet, mégpedig egy olcsóbb és egy drágább kiadásban. A két ezüst húszasba kerülő példányokat vidéken hozták forgalomba, miután azok „csak falusi, s szegényebb sorsú köznép számára levén nyomtatva”. A négy ezüst húszasért árult „népkönyv” is igen kelendő volt.

„Nem jut eszünkbe — folytatja a *Pesti Divatlap*, hogy magyar mű valaha e népdalgyűjteményéhez hasonló keresetségnek és keletnek örvendett volna, sőt szerkesztője — mint bizonyos adatok után tudjuk — már Bécsből is többrendű megrendeléseket vón, a többek között pedig föl is szólították, hogy annak német nyelvirei lefordításába beleegyezni sziveskednék.”³⁶

A kötet iránti kíváncsiságot fokozta, hogy olyan hírek is elterjedtek, melyek szerint „mintha a népdalok pénz nélkül fognának a nép között kiosztogattni. Innen több egyénektől látogattatik folyvást a dalok szorgalmas szerkesztője, kik tőle a felebbi értesítés nyomán, ingyen dalokat követelnek” — mint ugyancsak a *Pesti Divatlap* írja az *Ungar*-ra hivatkozva.³⁷

³⁵ Az olvasókörök listája: ET Iratok

³⁶ *Pesti Divatlap* 1846. I. 11. sz. március 12.

³⁷ *Pesti Divatlap* 1846. I. 12. sz. március 19.

Az I. kötet fogadtatása kedvező volt és még mielőtt a Társaságban szóba került volna a II. kötet kiadása, a lapokban már jelentkezett ennek igénye. A siker nyomán a Kisfaludy Társaság elhatározta a folytatást. Az újabb kötet szerkesztésével is ERDÉLYI bízta meg, mint arról az 1846. május 30-i társasági ülés jegyzőkönyve tudósít. ERDÉLYI ezután újabb, most már a II. kötetre utaló felszólítást intézett közönségéhez a *Pesti Divatlap* 25. számában, kivált azon vidékek gyűjtőit buzdítva, ahonnan az első kötetben kevés vagy semmi sincs közölve. Olyan eredménye lett a felhívásnak, hogy ERDÉLYI szinte azonnal hozzáfoghatott a II. kötet összeállításához. Ennek előszavában a 96—156. szám alatt sorolja fel azokat a gyűjtőket, akiktől az újabb küldeményeket kapta. Az előszó november 20-i keltezésű. (Míg az I. kötet kiállításához öt hónap, ill. a nyomdai munkákhoz két és fél hónapra volt szükség, a II-éhoz nyolc hónapra.) Közben a kézirat, ill. annak másolatai megjárták a cenzurát, mint arról az *Erdélyi Tár* két kötegeinek hátlapján szereplő cenzori pecsétek tanúskodnak. A dalokat ERDÉLYI két kötegeben adhatta be a könyvvizsgálónak, mert az első csomó utolsó lapján az engedélyező záradék: „Nyomathatik Budán 18/8 846. Peregriny” augusztus 18-i, a második kötegen pedig ugyanez a szöveg szeptember 2-i dátummal szerepel. Ezután az időpont után mehetett nyomdába a Népdalok és Mondák II. kötete.³⁸ A szerkesztő 1847. január 2-án mutatta be a Társaságnak, amelyet ugyancsak nagy elismeréssel és örömmel fogadtak.³⁹

Míg az I. kötet terjedelme majdnem 32 ív, a másodiké 31 ív. Az elsőben több a gyűjtött anyag, mégpedig öt ívvel, mert a másodikban helyet kapott ERDÉLYI hatíves tanulmánya, a *Magyar Népdalokról*. Csökkenti a II. kötet népdalainak terjedelmét a három ívnyi „Íróktól” származó, azaz a nép közé leszállt dalok közlése is.

A II. kötetben kevesebb a műfajok szerinti felosztás: *Szerelmi dalok, Bordalok, Gúnydalok és komolyneműek, Történeti, nemzeti dalok, Székely dalok* és az *Íróktól*, hat részre oszlik, szemben az I. kötet tizennégy részével. Gazdagabb azonban a II. kötet mesegyűjtése, ill. monda anyaga. Az I. kötetben csak három prózai darab szerepel, a II. kötet 12-t közöl. Ez utóbbiban benne van a dalok vidékek szerinti felsorolása, ami kimaradt az I. kötetből. Változás történt a kiadó, ill. a bizományos személyében. EMICH Gusztáv helyett MAGYAR Mihály lett a kötet kiadója. A MAGYARRAL kötött megállapodás szerint ERDÉLYI kötelezte magát, hogy: „ily cím alatt »Népdalok és Mondák« egy harminc ívnyi könyvet szerkesztek és kiadás végett mint tulajdont neki átengedek.” MAGYAR Mihály pedig „a kiállítási költségek vitelére” vállalkozott,

³⁸ Az újabb, a II. kötetre való felszólítás: *Pesti Divatlap*, 1846. 25. sz. A cenzori pecsét az ET 33. és 34. köteteként összekötött köteg végén. Ez a két kötet részben Erdélyi keze írásával, részben másolók kezével készült. Nyilvánvaló, hogy a két köteg a cenzúrához benyújtott anyag lehetett.

Az első egy kéz másolta, mert arra több idő jutott, míg a másodikat hat kéz, ott már sürgetett az idő. Az anyag nem összefüggő. Összevetve a két kötet anyagát a *Népdalok és Mondák* II. kötetével, kiténik, hogy a másolat, ill. a kézirat nem fedti a megjelent kötetet. Mindebből arra következtethetünk, hogy ERDÉLYI lemásoltatta az egész beérkezett anyagot és azt adta be a cenzorhoz, hogy ezzel is gyorsítsa a munkát. Közben pedig ő maga dolgozott a beküldött gyűjteményeken. Később már csak arra kellett figyelnie, hogy a cenzor esetleges kihagyásait vagy megjegyzéseit ellenőrizze és saját anyagára átvezesse. Amit tehát a cenzor kibocsátott, mehetett a nyomdába, amit azonban nem engedélyezett, azt ERDÉLYI kiemelte az egészből. Így e kéziratok és a megjelent kötet adják az egész II. kötet anyagát.

³⁹ *Pesti Divatlap* 1846. I. 4. sz. rózsaszín borítóján.

valamint arra, hogy „a Szerkesztő úrnak 1000 f szóval ezer pengő ftot” fizet. „A Tulajdon jog szól egy kiadásra — mondja a megállapodás. A fizetés következőleg fog történni: a munka megjelenésekor két száz, azaz: 200 pftot, a többit egy év lefolyása alatt.” Az egyezséget 1846. június 1-én kötötték meg.⁴⁰

MAGYAR Mihály számára a II. kiadás kiállítása jó üzletnek ígérkezett. ERDÉLYI így akarta pártolni a Bécsből akkor hazatért MAGYART, aki azzal a szándékkal jött Pestre, hogy fellendítse a magyar könyvkiadást, mint azt leveleiben kifejtette. Mert EMICH, mint általában a német kiadók, túlságosan is saját üzleti szempontjait részesíthette előnyben, háttérbe szorítva a magyar nyelvű könyvkiadás és a magyar írók érdekeit. A II. kötet nyomdása ismét BEIMEL József volt.

A III. kötetről először 1847. július 31-én volt szó, amikor ERDÉLYI János a Kisfaludy Társaságnak bejelentette, hogy az újabb gyűjtemény kiadásra kész, és megkezdődhetnek a nyomdai munkák. A kötet 1848. június elejére készült el, június 10-én mutatta be a szerkesztő a Társaságnak. A nyomdai munkákat végző BEIMEL József volt ezúttal a bizományos is. A három könyv közül az az utolsó a legvékonyabb, mindössze 21 és fél ív. Beosztása követi az első kettőt, műfajilag azonban változatosabb a II. kötetnél. A III. kötet monda-, ill. meseanyaga a legnagyobb, hús „mondát” közöl. Újdonsága, hogy a szerkesztő a dalok alatt közli a gyűjtés helyét, azaz az egyes dalok vidékét. A kötet végén a *Hazafi dal* az időközben bekövetkezett változásokra, 1848. március 15-ére emlékeztet, amelyre ERDÉLYI az előszót antedatálta. A *Hazafi dal* alcíme arra a nagy eseményre utal, amely a népdalok névtelen szerzőit, az egész népi közösséget éppoly közelről érintette, mint a szerkesztőt magát: „Március 20-ikán, midőn Pest megye gyűlésén a szabad föld kihirdettetett.”

Az 1842. november 30-i program és az 1843. december 30-án elindított vállalkozás a III. kötet megjelenésével még nem zárult le. Az utolsó kötet szerkesztési munkáinak elkészülése után, amikor ERDÉLYI 1847. július 31-én a Kisfaludy Társaság asztalára letette a kéziratot, annak a véleményének adott hangot, hogy szükséges lenne a népköltészet egyéb ereklyéinek gyűjtése is: „ne csak a mesék és mondák gyűjtésének, mondotta a titoknok, hanem a nép szájában élő találós mesék, példabeszédek, közmondások”. És miután a Társaság ERDÉLYI újabb indítványát is elfogadta, folytatódhatott a munka, amelynek eredményeként összegyűlt a *Magyar Közmondások Könyvének* anyaga. Az újabb gyűjtemény kiadását ERDÉLYI 1848-ban tervezte. A közbejött események és egyéb elfoglaltságai azonban hátráltatták munkáját. A könyv megjelenésére ekkor nem kerülhetett sor. 1849–50-ben, bujdosása alatt tovább gazdagította gyűjteményét. A kiegészítéseket követő átdolgozások után 1850 őszen nyomdakész volt a kézirat, mint arról a SZEMERE Miklósnak írt levélből értesülünk.⁴¹

⁴⁰ Az egyezés: ET Iratok. Magyar ezt írta ERDÉLYINEK 1846 szeptemberében: „Megvallom, hogy Tekintetes Urban Messiásomat tekintem, mert a Népdalok II. kötete . . . félig-meddig megismertem engem és szándékomat hazámban.” (Erdélyi Levelezése, I. 289.)

⁴¹ Levele SZEMERE Miklóshoz: Levelezése, II. kötet, 24. — Először 1850. október 24-i levelében ír erről: „Mióta itt vagyok (azaz Pomázon Arday Károlynál), régi gyűjteményeimből összeírtam a magyar közmondásokat, mint folytatását a népdalokkal megkezdett népirodalomnak, számra nézve eddig hatezret. Belőlök igen szép könyvet lehetne csinálni.” A következő, Szemeréhez már Pestről írott levélben 1851. ápr. 10-én már arról számol be, hogy „én könyvet ígérvén, adtam, de még a katonai kormány keze közt van, mert édes Miklósom, beteljesedett, mit K. Gábor [Kazinczy] és én vitattunk ellened, te pedig állítád, hogy a cenzúra visszajő. Úgy van! A könyv, ha kész, lefoglaltatik, átvétetik, ami nem tetszik, a kész exemplárból kivágatik.” (Levelezése, II. 28.)

És amint megnyílt az út Pestre, ERDÉLYINEK első dolga volt, hogy eligazítsa a közben még bővített gyűjtemény sorsát. A 30 íves, 9 ezer közmondást tartalmazó kötet kiadását KOZMA Vázul vállalta. 1851. május legelején jelent meg a könyv, mint azt ERDÉLYI a *Pesti Napló* 1851. május 5-i számában hírül adta. A *Közmondások Könyve* némileg eltér a *Népdalok és Mondák* három kötetétől; valamivel nagyobb azoknál. Az idő közben bekövetkezett tragikus változások megmutatkoznak a *Közmondások Könyvé*n is: papírja rossz minőségű, kiállítása kevésbé gondos, mint amilyen az előzőké volt. A változás azonban csak a kiállításon látszik, minden egyéb vonatkozásban a régi.

Elődeihez hasonlóan a *Magyar Közmondások Könyve* is a Kisfaludy Társaság nevét viseli belső címlapján: „A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János”. Ez a szöveg — miként a kötet nagy tanulmánya — a kezdeti célkitűzések jegyében a szellemi, elvi folyamatosságot hirdeti, pedig amikor a kötet nyomdába került, majd megjelent, a Társaság már nem működött. A gyűjtemény, a vállalkozás túlélte a forradalmat és gazdáját, a Kisfaludy Társaságot. (Az előszóban utal ERDÉLYI arra, hogy három évvel korábban, a *Népdalok és Mondák* IV. köteteként kellett volna megjelennie.) A kötet végén tanulmány foglalja össze az író gondolatait a közmondásokról, hasonlóan a II. kötet népdalokat elemző értekezéséhez.

ERDÉLYI János a *Közmondások Könyvé*vel sem tekintette lezártnak a gyűjtést, mint azt a *Pesti Napló*ban 1851. augusztusában megjelent felszólítása dokumentálja. „Gyűjtsük a hazai népszokásokat!” — fordult az olvasókhoz és egykori gyűjtőihez, biztatva őket a munka folytatására, hitet téve a népköltészet, a népi ereklyék, a nép szellemi kincseinek esztétikai értékei, valamint a vállalkozást elindító, azt dajkáló politikai gondolat mellett.⁴² Ebben a felszólításban — tükrözve az időket és ERDÉLYI aggodalmait — jóval nagyobb hangsúly esik az önismeret szükségességének gondolatára, valamint a „mentésre”.

„Azért gyűjtsük a hazai népszokásokat. Vigyük magunkkal életünk lehető emlékeit, habár romokban is, korrul korra át, mint a költőzködő népek a nemzetségek ismertető jeleit, vidékről vidékre. A magyar különben sem volt akármikor olyan igen családi körre utasítva, mint jelenleg, és szerencsére magát némiképp szerencsétlennek is érzi, pedig ha igazán hű leszen magához, ha el nem veszti önbizalmát . . . és meggondolás nyomai jelentkeznek homlokán, épen most mehet által művelése igazi útjára, önsorsának előítélet nélküli fölfogására, mi eddig, fájdalom, sohasem volt meg igazán.” Ismét figyelmeztet arra, hogy „a szokásokkal dal és tánc és zene és egyéb adalékok is együtt találhatunk, s hogy e részbeli törekvésünk sikerre vigyen, mindennek föl kell jegyeztetni.”

A *Pesti Napló* cikkének fogadtatása ugyancsak megmutatta, hogy a népköltészeti gyűjtés legújabb ága, a népi szokások összeszedése ekkor is többnek ígérkezett pusztán irodalmi vállalkozásnál. A cikk megjelenése nyugtalanságot keltett hivatalos helyen, mint arról néhány nap múlva ERDÉLYI levele beszámol:

„Minap a *Pesti Napló*ban én irtam egy cikket a szokások, hazai népszokások felől, csupán irodalmi szempontból, s a szerkesztői hadi törvényszék elé idéztek miatta. Nem értették. Vádjuk a neveltségességig ment. Egyébiránt még nincs ítélet; tegnap előtt adta be a Bánffy a cikkelyt igaz fordításban és egyéb védveit. Jó volna most nem Pesten!” — sóhajt fel 1851. augusztus 16-án SZEMERE Miklósnak.

A vádat elejtették, de a gyűjtésből nem lett semmi, más idők jártak.⁴³

*

⁴² Felszólítása: *Pesti Napló* 1851. augusztus 7. és augusztus 8., 425., 426. sz.

⁴³ Levele SZEMERÉHEZ: Levelezése, II. 38.

Éppen tíz évvel azelőtt, 1841-ben és egy SZEMERE Miklósnak írt levélben jelezte ERDÉLYI először szándékát a népköltészet gyűjtéséről, és tíz évvel később 1851-ben ismét SZEMERE Miklósnak számolt be a gyűjtést kiegészítő tervének kudarcáról. Így a *Magyar Közmondások Könyvével*, ill. ERDÉLYI hadi törvényszék elé idézésével zárult a *Magyar Népköltészeti Gyűjtemény*. Az 1851-es epizód, ERDÉLYI törvényszék elé idézése szinte szimbolikus: az egész vállalkozást jelképezi és egyben a gondolatot, amellyel ERDÉLYI János 1841-ben megindította a népi ereklyék gyűjtését, ezzel az „üggyel” szolgálva a népi érdekeket.

ERDÉLYI János tíz év alatt négy kötettel és számos elméleti munkával jelentkezett a népköltészet köréből. Egy évtized alatt elindította és elméletileg megalapozta azt a nagy irodalmi megújulást, amely mellett PETŐFI és ARANY tett hitet.

A *Magyar Népköltészeti Gyűjtemény* kiadásának történetét áttekintve, ERDÉLYI János megnyilatkozásait követve mutatkozik meg az elméleti tanulság. ERDÉLYI mindvégig az irodalom, a zene és a társadalom egészében gondolkozott, amikor a „népi elem” kérdését szóba hozta, ill. a gyűjtemény javaslatát felvette. Többet várt tőle, mint pusztán az irodalmat megtermékenyítő vállalkozástól. Miként a zenében a népi zene „azon dúsgazdag alap, melyen idővel a művelt nemesített magyar zene műcsarnoka eredeti sajátosságos nemzeti irányba fölépülhet”, ugyanúgy a népköltészet is az a fundamentum, amelyből kinőhet az egész magyar világot magába ölelő irodalom.⁴⁴ A népköltészet és a népzene ERDÉLYI számára szorosan összefüggött az egész nemzet, az egész nép sorsával, így mindaz, amit a kettőről mondott, vonatkozik a társadalomra is: „A nép az a szellemnek, mint föld a gabonának.”⁴⁵ A népben kell tehát alapot vetni a nemzetnek, erre kell építenie a „státusférfinak”, és ebből a fundamentumból nőhet nagyra a nemességet és a népet egyként magába fogláló egységes, azaz „nemzetnépi” társadalom, annak minden politikai követelményével és következményével együtt. Ekképp fonódott nála össze a politikai és esztétikai gondolat: a „nemzeti” kategóriája politikailag és esztétikailag egyaránt „népivé” tárgult és lett addigi költészetünk „nemzetnépivé”, azaz a nép és a nemesség költészetét, az egész közösséget magába foglaló irodalmi igényé. Gondolkodásának alapjait — amely a kornak megfelelően elsősorban jogi, jogra épülő volt — egyik 1845 körüli feljegyzése magyarázza: „Néphöz nyelv köt, nemzethez jog is. Valamint a nemzet tökéletlen is, ha egyszersmind nem nép is, hasonlólag a nép, míg nem nemzet, tökéletlen.”⁴⁶ A gondolat mögött felismerhető a tökéletesség herderi igénye, valamint a nép és nemzet egységét, eggyéolvadását követelő „népérdek”.

A másik tanulság, amely különösen az 1851-es *Gyűjtsük a hazai népszokásokat!* c. felhívásban jelentkezik erőteljesen: mennyire tudatosan sürgette ERDÉLYI a nemzeti önismeretet, önmagunknak és önmagunk helyének tisztánlátását, amely a nagy politikai és társadalmi célok megvalósításának elengedhetetlen feltétele. Tudta, milyen veszélyeket rejt magában az eszményítés, a

⁴⁴ *Egy pár korszerű szó nemzeti zenénk ügyében*. RPD1 1844. I. 252. F. jellel. ERDÉLYI ekkor, mint az egész irodalom és közfelfogás még nem tett különbséget a népi, azaz a parasztzene és a cigányzene között. A kettő közötti különbség csak később jelentkezett és mélyült el. A népzeneről: l. még a 34. jegyzetet.

⁴⁵ *Úti Naplója*, 208. (Bp. 1951.)

⁴⁶ ET 9. kötet 113. levél.

déliábkergetés, a szélsőséges nemzeti illúziókat tápláló látásmód, különösen a forradalom bukása után.

A *Népköltési Gyűjtemény* történetének vizsgálata végül arra figyelmeztet, hogy az egész vállalkozás lelke és mozgatója ERDÉLYI János volt. Az ő fáradhatatlan energiája, céltudatossága és alaposan átgondolt koncepciója nélkül, amellyel a népdalok gyűjtését összekapcsolta az egész közösséget érintő „literaturai”, ill. társadalmi reformmal, ez a gyűjtemény is KRIZA első, visszhang nélküli kísérletének sorsára jutott, ill. — ahhoz hasonlóan — megkésett volna.

Befejezőként idézzük ERDÉLYI szavait, aki a III. kötet előszavában végezte el a maga számadását és mondta ki azt a gondolatot, amit jó néhány évtizeddel később KODÁLY Zoltán fogalmazott meg. KODÁLY alapnak tekintette a népzene, melynek „építő köveiből épületet emelni kívántunk”, hogy arra építve BARTÓKkal együtt megújítsák a magyar zenét”,⁴⁷ ERDÉLYI így írt:

„Ennyi az eredménye néhány év előtti felszólalásunknak; igen elég arra, hogy tanúságot tegyen a népköltészetnek keletéről irodalmunkban, de még mind kevés ama hosszú történeti élethez, melyet fajunk a négy folyam mellékén századok óta nemzetileg él. . . . Részemről, mint e vállalat sürgetője, vagy tán létesítője is, örömmel fordíték reájok minden időt és figyelmet, könnyű szívvel mondván le ama kétes dicsről, mi talán eredeti dolgozatok után jutott volna irodalmi pályámnak, mert használnom kelle az időt, a közönség fogékonyságát, s tömegben adni elé, amit lehetett, hogy kielégíttessék vágyakodása. *Tudom, mit s miért tevék.* Az én gondolataim az irodalomról nagyobb körűek, mint legtöbb emberé, s ha a népben akarék alapot vetni az irodalmi ösmereteknek, nem annyit tesz, mintha nagy feneket igyekeztem terveimnek keríteni, hanem mivel jól tudom, hogy szűk alapon nagyság nem emelkedhetik.”⁴⁸

ILONA T. ERDÉLYI

Die Geschichte der Veröffentlichung der Ungarischen Volksdichtungssammlung

Der Aufsatz bearbeitet die Geschichte der Entstehung, beziehungsweise der Herausgabe der ersten, von der Kisfaludy-Gesellschaft herausgegebenen ungarischen Volksdichtungssammlung.

Im Mittelpunkt steht die Gestalt des Redakteurs, János ERDÉLYI. ERDÉLYI hat sich von seiner Kindheit an für die Volksdichtung interessiert, von 1837 aber — parallel mit seinen Studien — seine Vorliebe für die Volkslieder hat sich von der »instinktiven Volkstümlichkeit« immer mehr zur »bewussten Volkstümlichkeit« umgewandelt und nachher dieses ist mehrere Jahre durch sein literarisches Programm geworden.

Nach der Darlegung der Gedankenfolge und nach dem Überblick der früheren heimischen Vorereignisse folgen die wichtigsten Momente des vom Gesichtspunkt der Sammlung so bedeutenden Jahrzehntes von 1841 an. Die Absicht der Herausgabe der Volkslieder und zwar mit den Noten, hat in ERDÉLYI in 1841 eine bestimmte Gestalt angenommen. Im November 1842, in seiner Antrittsvorlesung, gehalten im Kreis der Kisfaludy-Gesellschaft, hat er sein literarisches Programm verkündet: hat auf den grossen Wert der bis dahin ausser Acht gelassenen Volksdichtung aufmerksam gemacht. Ein Jahr später — auch in der Kisfaludy-Gesellschaft — hat er die Sammlung und später der Veröffentlichung der Volkslieder vorgeschlagen und die Unterstützung der Gesellschaft gewonnen. In 1844 hat er den Auftrag erlassen auf eine allgemeine Sammelaktion und in 1845 hat die Gesellschaft ERDÉLYI mit der Konzipierung des Sammelwerkes beauftragt, als denjenigen »der die Herausgabe unserer Volksdichtung erwähnt hat«. Wie der Beschluss zusammenfasst, er wird »die Durchsuhung, die kritische Auswahlung, die genaue Herstellung des

⁴⁷ KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés*. (Sajtó alá rendezte: BÓNIS Ferenc. Bp. 1964. I. kötet 27., ill. 33.)

⁴⁸ ERDÉLYITŐL az idézet: *Népdalok és Mondák*. III. Pest, 1848. Előszó.

authentischen Textes ausführen, er soll den Text redigieren und mit Erläuterungen versehen«. Letztens hat auf ERDÉLYI gewartet die Beschaffung der Deckung der Ausgabe. Als Ergebnis seiner Arbeit konnte schon in 1846 der erste Band der *Ungarische Volkslieder und Sagen* in 32 Bogen, der zweite Band in 1847 in 31 Bogen und der dritte Band in 1848 im Umfang von 21 und halb Bogen erscheinen. Das Ergebnis des Jahres 1847 sind die zwei Hefte der *Ungarischen Volkslieder*, die Noten von sechs-sechs Volksliedern mit Klavierbegleitung. Zufolge des Freiheitskrieges vom 1848–49 konnte das *Buch der ungarischen Sprichwörter* mit 30 Bogen nur verspätet in 1851 erscheinen und damit wurde die erste Volksliedernsammlung der ungarischen Literatur abgeschlossen.

Der Aufsatz bezeugt mit einem bis jetzt unbekanntem Material und Dokumentation, dass der Stifter, Veranlasser und die treibende Kraft der ganzen Unternehmung János ERDÉLYI war. Das grosse Novum seiner theoretischen Tätigkeit ist, dass er die Sammlung der Volkslieder mit der »literarischen«, beziehungsweise die ganze ungarische Gemeinschaft betreffenden gesellschaftlichen Reform verbunden hat; mit der Gedanke der bürgerlichen Umwälzung. Diese Konzeption erklärt, dass die Sammelaktion, welche zuerst versprach bloss eine literarische Unternehmung zu werden, ist zur Bewegung von nationaler Bedeutung wurde. Nach dieser Gesinnung zog sich die Grimmische »Rettung« und das frühere mit dem Anspruch auf die Erneuerung der Dichtung begonnene Programm durch mit der demokratischen Gedanke, welche die Richtung der Epoche zum Ausdruck brachte. So hat ERDÉLYI'S Tätigkeit die Dichtung von Sándor PETŐFI und János ARANY vorbereitet.

Was ERDÉLYI im Zusammenhang mit der Volksdichtung behauptet hat, erstreckte er auch auf die Volksmusik: wie er von der Veröffentlichung der Volkslieder die Erneuerung der ungarischen Dichtung, die Annäherung von »Volk« und »Nation« erhoffte, so erwartete er von der geplanten, aber nur unvollständig verwirklichten Herausgabe der Volksmelodien das Aufleben der ungarischen Kunstmusik, beziehungsweise auf Grund der Volksmusik die Erschaffung der neuen ungarischen Musik. So wurde ERDÉLYI zum Vorläufer von Béla BARTÓK und Zoltán KODÁLY.

Radnóti Miklós és a budapesti folyóiratok

RADNÓTI első verseskötete, a *Pogány köszöntő* 1930-ban jelent meg Budapesten; kiadója: a *Kortárs* című irodalmi és művészeti, valamint társadalomkritikai szemle. Az egy évvel később — ugyancsak a fővárosban — megjelent *Újmódi pásztorok éneke* kiadója a *Fiatal Magyarország*, „a történelmi felelőség tudatában élő fiatal társadalom szemléje”, illetve annak szerkesztője, mert a kötet kiadásáért őt állítják a vádlottak padjára — RADNÓTI mellé. 1931-ben HANGAY Sándor, a *Szivárvány* című „szépirodalmi, művészeti és tudományos folyóirat” szerkesztője veszi fel írását az *Azért is! Harc az öregek ellen* kötetbe. KÁRPÁTI Aurél a Vajda János Társaság kiadásában megjelent *Új magyar líra. Fiatal költők antológiája* költői között szerepelteti RADNÓTI-t, 1934-ben. 1935-ben ő maga állítja össze a kiadó *Független Szemle* szerkesztőjével, DÉNES Bélával „tizenkét fiatal költő” antológiáját, a *Korunkat*.¹

Látjuk tehát, hogy a gimnazista, majd az egyetemi hallgató RADNÓTI fővárosi irodalmi és társadalmi folyóiratok, valamint irodalmi társaság erkölcsi és anyagi támogatását élvezte; ez pedig csak azért volt lehetséges, mert közöttük élt, részese volt Budapest irodalmi életének.

Ez így megállapítva egyszerű filológiai adat, helyesbítése az irodalomtörténeti kézikönyv RADNÓTI-fejezetének, amely a pesti irodalmi életbe való bekapcsolódását néhány évvel későbbre teszi.² A tény mögött azonban fontos életrajzi, az életmű egészét meghatározó momentumok rejlenek. Az írói-költői pályát elkezdő fiatal számára a nyilvánosságot, a megjelenést lehetővé tevő lap, annak szerkesztője és munkatársi gárdája szellemi közösséget jelent, befolyásolja az eszmei-világnézeti tájékozódást. Erről van szó RADNÓTI Miklós esetében is.

A RADNÓTI-életmű még vitatott témája a magyar irodalomtörténetírásnak: művészetének szocialista jellegét vitatják. E nézetről írja az irodalomtörténész:³

... egy, magát még az elmúlt években is tartó nézetre, álláspontra utalunk, mely szerint RADNÓTI-t a művéség nagy rajongói között kell tudnunk, kizárólagosan a *Nyugat* és BABITS Mihály vonzásában; abban a nemzedékben, amelyik későn ébredt a választás problémájának tudatára, a késlekedő Hamletok közt, akik úgy lázadtak egy életforma ellen, hogy közben maguk is azt élték. Ennek az álláspontnak elfogadása nemzeti történelmünk — irodalmi múltunk — szegényítése volna, megfeledezés a *Nyugattól* balra álló szellemi erők jelenlétéről, RADNÓTI-nak — megítélésünk szerint — egyáltalán nem jelentéktelen kapcsolatairól, és költsége kezdetétől élete végéig tartó vállalásairól . . .

¹ A könyvészeti adatokat tartalmazza: *Radnóti Miklós bibliográfiája. Írói arcképvázlatok* 6. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1966.

² *A Magyar Irodalom története 1919-től napjainkig. VI. köt.* Bp. 1966. 526. l.

³ MOLNÁR Ferenc: *Vallomás és vállalás — Jegyzetek Radnóti Miklósról.* =It 1970. 3. sz. 866. l.

MOLNÁR Ferenc ebben az írásában az ismert és még ismeretlen RADNÓTI-prózát hívja bizonyságul „a hovatartozás eldöntéséhez.” E dolgozat RADNÓTI budapesti folyóiratainak bemutatásával szól hozzá a vitához.

A magyar ellenforradalmi rendszer viszonyai között a szabad gondolat közlésének a lehetősége — enyhén szólva — korlátozott volt. A hivatalos ideológiát és politikát szolgáló lapok és folyóiratok anyagi és erkölcsi támogatást kaptak, de az ellenzéki hang — már a liberális és radikális polgári is — gyanús volt; rendőri állambiztonsági ügyként kezelték. Az irodalmi folyóiratok közül a *Nyugatot* már destruktív, felforgató eszméket terjesztő kiadványnak tekintették, a tőle balra állókat pedig egyszerűen kommunistának. Az ilyen sajtótermékek kiadására nem adtak engedélyt. Ezért e lapok alapítói nem is kértek, hanem a sajtótörvény „kiskapuját” megkeresve évente csak tízszer megjelenő „nem időszaki kiadványként” adták ki irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirataikat. Ehhez ugyanis nem kellett előzetes engedély; kötelező volt azonban a megjelenés utáni bemutatás, ami az állandóan működő cenzúra vizsgálatát vonta maga után, s nyomában a sajtópereket.

Az 1919—1945 közötti korszak sajtó- és cenzúratörténete⁴ azt mutatja, hogy a demokratikus és szocialista-kommunista eszméknek állandó fóruma volt Magyarországon. Legális, fél-legális és illegális sajtókiadványok egymást váltó sorában valósították meg a szabad és tudományos gondolat terjesztését szolgáló folyóiratok folytonosságát. Üldözéssel, börtönnel dacolva mondtak nemet a fennálló társadalmi rendre e kiadványok szerkesztői, kiadói és munkatársai. Kik voltak ezek az emberek? Egyrészt azok, akik a század első két évtizedében, az 1918—19-es forradalmi események idején a haladás oldalára állottak, és nem voltak hajlandók behódolni a hatalomra került reakciónak. A felnövekvő fiatalok közül azok, akiket osztályhelyzetük, a kizsákmányoltság és annak felismerése állított szembe a rendszerrel, valamint a fasiszta magyar rendszer anakronizmusát intellektuálisan vagy valamilyen konfliktus alapján felismerő értelmiségi, polgári és uralkodó osztályhoz tartozók. Közösek voltak a meglevő társadalmi valóság tagadásában, de nem voltak egységesek a célok és eszközök meghatározásában. A baloldalon álló irodalmi, művészeti és társadalmi folyóiratok arculata ebből eredően sokszínű volt, a liberális polgáritól a dogmatikus kommunistáig terjedt. Egymástól nem mindig elkülönülve jelentkeztek e nézetek a lapokban, illetve a szellemi csoportosulásokban.

RADNÓTI Miklósnál is tanúi lehetünk annak, hogy különböző baloldali eszmei irányzatokat képviselő lapok munkatársaként találkozunk vele; ami lehetett véletlen, alkalmi jellegű találkozás, de ugyanakkor szükségszerű folyamat eredménye is.

A RADNÓTI-műveket 1935-ig Budapesten publikáló lapokat, folyóiratokat mutatjuk be (a teljesség igényével), s az eszmei, valamint személyi kapcsolatokat igyekszünk feltárni.

Haladás

1926. szeptember 1-én jelent meg a *Haladás*, „kritikai és szépirodalmi szemle” első száma. A sokszorosított eljárással készült lap havonta kétszer jelent meg, s a szeptember 16-i, második szám impresszuma közölte, hogy a szemlét „A

⁴ Összefoglaló mű még nem jelent meg e korszak irodalmi cenzúrájáról; áttekintést adnak MARKOVITS Györgyi munkái. Ezek: *Üldözött költészet*. (Irodalomtörténeti Füzetek.) Bp. 1967.; *Magyar Pokol*, *A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében*. Bp. 1964. *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. „Terjesztését megtiltom”. Bp. 1970.

Magyar Ifjúsági Balassa Bálint Irodalmi Kör kézírata gyanánt” adja ki, főszerkesztője WAGNER György, felelős szerkesztője pedig REINHOLD Alfréd. E mellett három fő- és három állandó munkatárs neve szerepelt az adatok között. Az irodalmi kör alakulásáról „Hivatalos közlés” cím alatt tudósított a lap; az alakuló ülés 1926. szeptember 7-én volt.

RADNÓTI (illetve GLATTER) Miklós nevével az 1926. december 1-én megjelent 7. számban találkozunk, mely a *Rózsa* című versét közölte. A következő — december 20-ra keltezett — számban már egy vers és egy novella jelent meg a neve alatt, sőt ezen túl — a „Hivatalos közlés” rovat szerint — a december 7-i vitadélutánon *Hogyan lehet egy költeményt jobban élvezni, szavalva vagy olvasva?* címmel előadást is tartott. Szerepelt a neve a december 25-re meghirdetett „tisztújító közgyűlés” elé terjesztett vezetőségi tagok között is. A januári szám beszámolójából megtudjuk, hogy a „választmányi tag” címre rajta kívül VAJDA JÁNOS és WAGNER György pályázott, s a szavazás első menetében VAJDA 17, WAGNER 14, RADNÓTI pedig 12 szavazatot kapott, majd a megismételt szavazás alkalmával RADNÓTI 23 (tehát több mint 50%) szavazatot nyert el, s így lett a tisztikar tagja, valamint a *Haladás* főmunkatársa. Ettől kezdve a lap minden számában jelent meg írása; vers, színikritika. A kritikai és szépirodalmi szemle hét hónapig működött, s 13 száma jelent meg; az utolsó II. évfolyam 5. szám jelzéssel 1927 márciusában.

Kik voltak és milyen eszmét képviseltek a Balassa Bálint Irodalmi Kör és kiadványának létrehívói? A csoportosulásról az emlékező kortárs a következőket írta:⁵

„... kialakulóban levő, de azután abbamaradt új, Galilei-kör féle alakulat... szabad szellemű, romantikus forradalmi lobogású fiatalok magánönképzőköre... Radnóti és baráti köre, diákok egyesülése.”

Pontos és részletes leírást és elemzést ad a köréről, a lapról, valamint a tagok-ról VAS István önéletrajzi regényében.⁶ Őt magát az 1926. december 25-i tisztújító közgyűlésen választották az irodalmi kör tagjai sorába, amint erről a „Hivatalos közlés” tájékoztat 1927. január 5-én. VAS és legtöbb társa 1926—27-ben középiskolai diák volt, többen vele együtt a Markó utcai gimnáziumban, VAJTHÓ László óráin kaptak először igazi magyarázatot az irodalom mibenlétéről. Az iskola egész szelleme azonban szemben állt a szabad gondolkodásra, a társadalomról való tudományos megismerésre történő neveléssel. E fiataloknak azonban lehetőségük volt az „iskolán kívüli művelődésre”; a Lipótváros jómódú vagy éppen gazdag polgári családjainak a fiai-lányai voltak. Az irodalmi és tudományos művek megszerzése és megismerése, a színház- és tárlatlátogatás, a kor szellemi-művészi mozgalmában való tájékozódás, a külföldi utazás természetes velejárója volt életformájuknak. A szellemi horizont tágulása, a szomszéd államokkal való megismerkedés hamar felismertette velük a hazai társadalmi viszonyok anakronizmusát, s ennek nyomán a hivatalosan propagált eszmék, nézetek megtagadását. Ennek során a fennálló viszonyokkal megalkuvó szülőkkel is szembe kerültek, a nemzedéki különállás is tudatosult bennük. Ennek akartak hangot adni saját kiadványukkal.

⁵Sok jót és újat akaró fiatalember nőtt fel a mi nemzedékünkben, mondta, akikben nagy lehetőségek vannak: szép dolog volna őket már most összegyűjteni, s elindulni velük egy lapban, ami csak a miénk lenne, fiataloké...”

⁵ Sós Endre: *Jegyzetek Radnóti Miklósról*. Jelenkor 1966. 9. sz. 849—855. l.

⁶ VAS István: *Nehéz szerelem. A líra regénye*. Bp. 1964.

— fejtette ki elképzelését VAS Istvánnak a lapalapító WAGNER (a könyvben: SINGER) György, aki verseivel tűnt ki társai közül. Ő a Bálvány utcai fogorvos fia — lakásukat, illetve saját szobáját bocsátotta a lap rendelkezésére mint szerkesztőségi hivatalt. A kiadás anyagi alapjait a már takarékpénztári tisztviselő REINHOLD Alfréd teremtette elő; ezért s a körre gyakorolt szellemi befolyása következtében lett — a főszerkesztő WAGNER mellett — a lap felelős szerkesztője.

Milyen életérzések uralták a *Haladás* munkatársainak és a köréje tömörült fiataloknak a tudatát? Erről VAS így vall:

„... általában a Lipótváros és kapcsolt részei fogékonyabb ifjúságának körében a költészet, az áhitat, a szépség és lelkiség volt a nagy divat abban az évben... A legerősebb hatás persze ADY volt, de... csak egyfajta modorosságai, a lilaságok, a halk remegések, a lélek lótuszvirágzása. Ennek a modorosságnak testvérburjánzása volt a nietzscheiség, közelebbről a zarathustraság... Kedvelt műfajuk... a költői miniatűr volt, ez a hibrid határeset, amelyhez az a költő is hozzányúlhatott, akinek semmi dallamérzéke nem volt, s az a novellista is, aki sem elbeszélni, sem jellemezni nem tudott...”

Ennek nyomán a konkrét társadalmi problémák elemzése kívül esett érdeklődésükön; írásaik nem adtak képet „egy akkori gimnazista, egy szellemi érdeklődésű kamasz valódi életéről. De a társadalmi nézeteiről sem, legföljebb azt, hogy megvetette a nyárspolgárságot, a sivár, hétköznapi életet.”

A kritikai és szépirodalmi szemle tehát nem vállalkozott a társadalomkritikára; ennek ellenére tevékenységéből „iskolákat átfogó botrány lett, politikai”. Folytak a iskolai kihallgatások, a Markó utcai gimnáziumban „bolsevizmusról, és guruló rubelekről” beszéltek. Boszorkányüldözés volt, mely egy-két igazgató presztizsét erősítette, és tanulói kizárásokat, iskolacseréket eredményezett.

Ha az irodalmi kör tagjai addig nem mérték fel tevékenységük mibenlétét, az üldözés rádöbentette őket lehetőségeik szűk korlátaira. Ez pedig további sorsukat is meghatározta. Sós Endre — idézett cikkében — írja, hogy a kör tagjai „három irányba széledtek. WAGNER György vezetésével a szociáldemokrata diákcsoportot képviselték... Mások a Munka-körbe, illetve a 100% körébe mentek.”

RADNÓTI Miklós útja sem vált el tőlük, amint ezt a továbbiakban látni fogjuk.

Mindnyájunk Lapja

1927-ben — a *Haladás* megszűnése után — a *Mindnyájunk Lapja* című „szépirodalmi, művészeti és társadalmi hetilap” közölte RADNÓTI írásait.⁷ A május 18-i (3.) és az augusztus 24-i (17.) számban egy-egy verse, a december 15-i számban pedig *A poéta és a nő* című novellája jelent meg; ez utóbbit egy évvel előbb a *Haladás* is publikálta. A hetilap szerkesztője, SEGESDY László olvasmányos és színvonalas családi képeslapnak szánta kiadványát, s jó nevű szerzők műveit közölte. RADNÓTI itt KARINTHY Frigyes, KOSZTOLÁNYI Dezső, SCHÖPFLIN Aladár és BÓNYI Adorján társaságában szerepelt; a diáklapbéli munkatársai közül WAGNER György írásaival találkozunk az övé mellett. Lehet, hogy éppen a jó szervező WAGNER találta meg e hetilapot, mint publikálási lehetőséget.

⁷ Radnóti Miklós két elfelejtett verse. Közli: PÁSZTOR József. = Tiszatáj 1969. 5. sz. 403. 1.

A lap, mely a vidéki városok életéről is beszámolókat közölt, széles olvasóközönséggel rendelkezett, de — valószínűleg anyagi okok miatt — fenn tartani magát nem tudta, s 1928-ban már nem jelent meg. Így fiataljainknak újabb gondot okozott verses és prózai mondanivalóiknak nyilvánossá tétele.

1928

A 19 éves, csehországi tapasztalatokkal hazatért, tisztviselősködő RADNÓTI szerkesztője lett az „irodalom — művészet — kritika” műfajmegjelöléssel kiadott 1928 című folyóiratnak. Az 1928. október havában megjelent lap mentora REINHOLD Alfréd volt, aki főszerkesztőként szerepelt a címlapon. WAGNER György szintén jelen volt az alapításnál, ő RADNÓTI szerkesztő-társaként vett részt a munkában. A bevezető cikk tanúsága szerint is nemzedéki szervezkedést képviseltek. RÁSKAY László, a háború alatt tragikusan elpusztult újságíró, *Tiszteld a fiatalokat* címmel azt az álláspontot fejtette ki, hogy az előrehaladás képviselői a fiatalok, s PETŐFI, ADY, HUGO Victor példájára hivatkozott. A többi szerző figyelme is a társadalmi problémák felé fordult. WAGNER György prózai írásaiban az első világháború utáni állapotokat elemezte a technikai haladás szempontjából, a békéért és a nacionalizmus ellen folytatandó harcot propagálta, TOLSTOJ ürügyén pedig a forradalomról elmélkedett. Az 1910-es nemzedékből, pár évvel később a kommunista mozgalomban tevékenykedők közül hárman jelentkeztek első írásaikkal az 1928 lapjain: FORGÁCS Antal, FÖLDES Ferenc és GOSZTONYI Lajos.

RADNÓTI Miklósnak 1927-ben (Budapesten és Reichenbergben) és 1928-ban írt öt verse, valamint két film- és két könyvkritikája jelent meg a két számban. A költemények a természet szerelmese mellett az emberi világhoz forduló fiatalot is mutatják: „testvéreim a milliók” — írta a *Milliók és milliók* (kötetben: *Sirálysikoly*) című versében. A *Vers* (kötetben: *Szegénység és gyűlölet verse*) a munkásosztály sorsával való azonosulásának törekvését fejezte ki. Ezzel kapcsolatban BARÓTI Dezső az alábbiakat írja RADNÓTI ekkori világlátásáról:⁸

„Élményalapú versről van szó, azoknak az éveknek az emlékét őrzi, amikor a csehországi Liberecben textiltechnikusi tanulmányokat végeztem és az üzemi gyakorlatok során maga is dolgozott az egyik gyárban. Valóban saját magáról beszél, amikor azt írja, hogy

... Kezeim kemény munkáskeze k súlyával csapdosták
a combjaimat és a gyárak lányait szerettem ...

Mégis kétségtelenül erősen stilizált, a fizikai munka fáradságának személyes élményét túlhangsúlyozó önarcképről van szó (a helyenként expresszionista módra harsány képek is ezt bizonyítják), hiszen a munkássors hétköznapijaiban legfeljebb alkalomadtán vett részt. Bár az azonosulás vágya a marxizmustól megérintett költő világnézetétől sem független, őszinte érzelmekből fakadt, aligha lehet véletlen, hogy ez a vers magányosan áll a többi között; csak a kéziratban maradt zsengek között találunk néhány hasonlót. Úgy látszik, maga is rájött az ilyen, alkalmoszerű élmények viszonylagos hitelére ... Maga az önarckép talán azokban a sorokban a leghitelesebb, amikor „a szegénység dalát” ordítja az „aranyméhű kazánok felé” ... Ilyenkor saját élethelyzetéről is beszél, hiszen tanulmányai befejeztével csak ... a vállalati alkalmazottnak sivár perspektívája vár rá ...

⁸ BARÓTI Dezső: *Radnóti Miklós első verseskötetei*. ItK 1966. 572–590. l. — Az 1928-ról irodalom: PAŠIAKOVÁ, Jaroslava: *Az ismeretlen Radnóti Miklóssal*. = Irodalmi Szemle (Pozsony) 1965. 350–353. l.; MOLNÁR Ferenc: *Radnóti Miklós pályakezdetésének körülményeiről*. = ItK 1968. 343–365. l.

Élményei, saját sorsának alakulása tehát 19 éves korában rádöbbenik a társadalom osztálytagozódására, illetve ekkorra költői alkotással érlelik e tudatot. A CHAPLIN művészetéről és filmjéről írt ama véleménye, hogy „az életünk kegyetlen szimbóluma”, szintén tudatosodó világlátását bizonyítja.

A világnézeti felismerés vezet el a munkásosztály pártjához, illetve annak lapjához — ezután.

Népszava

A szerkesztő-társ WAGNER György útja a szociáldemokrata diákmozgalomhoz vezetett, s — valószínűleg — ő lépett kapcsolatba a párt napilapjával, a *Népszavával*. Az egyetlen magát marxistának valló napilap a rendőri és ügyészi eljárások pergőtűzében folytatta tevékenységét; politikai írói és a szépirodalmi rovat szerzői a cenzor árgus szemében álltak; ezért mondanivalóik „kényszerű bújtatásának” módszereivel éltek. Ennek szép példája — az 1928. december 3. szerzői keltezésű — RADNÓTI *Májusi igazság* című verse a *Népszavában*.

Május a nemzetközi munkásmozgalom ünnepi hónapja, a szolidaritás és összefogás jelképe és az elsejei megmozdulások valósága is. A *Népszava* olvasóinak tudatában a „májusi igazság” a forradalmi osztály és a szocializmus igazságát jelentette. BARÓTI Dezső — előbb idézett tanulmányában — a vers más tárgyi és allegória anyagát is felfedte, valamint az élmény-anyaggal való összefüggéseket tárta fel. „A világosan felcicomázott május” a tegnaptól a Tanácsköztársaság szabad májusát idézte, mely az akkor gyermek emlékei között elevenen megmaradhatott. Ezt erősítette a vörös katona apa emlékét melengető családi légkör. Ez magyarázza a költemény nosztalgikus fájalmát a „mulasztott májusok” miatt. Az egyetemes „testvéri kitárulásban” feloldódó vers végül a kollektív vágyakkal azonosuló költőt mutatja meg.

Kortárs

1929 novembere és 1931 januárja között jelent meg a *Kortárs* „társadalomkritikai, irodalmi és művészeti szemle”. A lap „adminisztratív szerkesztője” — miként az emlékező SZALAI Imre írja⁹ — VAJDA János volt, „a szellemi irányító” pedig „a fiatal tudós TAMÁSSI (WAGNER) György”. A szerkesztőség többi tagjai: FORGÁCS Antal, LAKATOS Péter Pál, „az elszánt kommunista”, SZALAI Imre, a képzőművészeti rovat gondozója; és „a politikai legképzettebb értője, a szenvedélyes líra képviselője”, RADNÓTI Imre az, „aki leginkább képviselte az ágáló, vitázó együttesben a józan, tárgyilagos mértéktartást”.

A szerkesztő bizottság tagjai (SZALAI kivéve) együtt szerepeltek 1929 nyarán a *Jóság* című versantológiában, melyet a következő bevezető szavakkal bocsátottak útjára:

„Akik ebben a kötetben összeverődünk: különböző világnézetű, különböző korú, ismeretebb, vagy ismeretlenebb nevű emberek, akik emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban és embertelenségben is, s akik úgy vélnék magyarságuk mellett is hitet tenni, hogy azt ami összehozta őket, s amit könyvük címéül is választottak: Jóság, dalolják ...”

⁹ SZALAI Imre: *Emlékezés Párizsban*. Tiszatáj 1964. 11. sz. 1–2. l. uő. *Kortárs* 1929–1931; Tiszatáj 1965. 225–229. l.

A személyes kapcsolat s annak bensőségességét bizonyítja, hogy a szerkesztői együttműködés idején RADNÓTI egy-egy versét ajánlotta FORGÁCS Antalnak, LAKATOS Péter Pálnak és a SZALAI Imrének.¹⁰

A *Kortárs* folyóirat *Az olvasóhoz* szóló programadó cikkében közölte, hogy „a napi politikában nem avatkozik”, de a társadalmi problémákat nem hagyja figyelmen kívül. Egyik társadalmi osztálynak sem kötelezi el magát, ugyanakkor „világszemléletének a szocializmust vallja, de egyben állítja, hogy a szocializmust egy párt sem sajátíthatja ki a maga számára”. Egész ténykedésének fő meghatározója a nacionalizmus és a militarizmus elleni harc, továbbá „az irodalom és művészet sajátos népi érdekeinek kiaknázásán és kifejlesztésén . . . fáradozik”. Az apákat megtagadó „új nemzedék” képviselőjében lépett fel. A második számot bevezető szerkesztőségi cikkben A „*Nyugati*” fejfájára címmel áruházzal, ADY és OSVÁT eszméinek elsikkasztásával vádolta a folyóirat szerkesztőit. Ez a program és kiállítás tette vonzóvá a *Nyugattól* balra álló költők előtt a *Kortársat*. Névsorban: BARÓTI Dezső, BERDA József, DÁN György ERG Ágoston, JÓZSEF Attila, JUSTUS Pál, MÁRIA Béla, MÉSZÁROS Zoltán, MOUSONG Piroska és ZELK Zoltán verseit közölte a lap.

JÓZSEF Attilával való kapcsolatukról SZALAI Imre azt írja, hogy ő „eleinte csak odavetődött hozzánk”, mármint a „Japán” kávéházbeli asztalukhoz, „azután gyakran ott is maradt körünkben”. Ez — és a későbbiekben ismertett adatok — valószínűsítik, hogy RADNÓTI és JÓZSEF Attila már ebben az időben megismerkedett, és nem 1935 után, amint azt eddig tudtuk. (JÓZSEF Attila és SZALAI Imre kapcsolatának dokumentuma az 1930 januárjában keltezett és közölt dedikáció.)

RADNÓTI és a *Kortárs* szoros kapcsolatának tanúsága, hogy a megjelent 11 szám közül tizenben jelent meg írása, valamint az, hogy a *Kortárs* kiadásában — tehát a szerkesztő-társak erkölcsi és anyagi támogatásával — jelent meg első önálló verseskötete, a *Pogány köszöntő*. Versei szinte az íróasztalról, frissen, a tinta megszáradása előtt kerültek a nyomdába: az 1930. január 11-én írt *Pogány köszöntő* február 11-én hagyta el a nyomdát, hasonló gyorsasággal jelent meg a másik négy verse is. A költő mellett a próza- és kritikaíró RADNÓTI is szerepelt a lapban. 1930 októberében jelent meg A *néger Tyl szemeiről szólva* című novellája. A romantikus témaválasztás és lírai hangvétel mögött a társadalmi valóság idilli és ugyanakkor reális rajzát is megtaláljuk. A sejtelmes éjjeli Velence vándorló fehér fiúja a néger Tyl szemeiben látja meg az élet valóságát és értelmét. Ez az írás azt mutatja, hogy a néger téma már a párizsi gyarmatügyi kiállítás élménye előtt jelentkezett RADNÓTINÁL. A párizsi út után született művekben már másként látja a négernek helyzetét: „Örvény vagyok én is és guta!” — kiált fel ekkor JOHN LOVE-ra, a Ku-Klux-Klan áldozatára emlékezve. Az *Őrizz és védj* című versben Afrikából már „borzalmas sírás hallik; rémitő gyermekét szoptatja nappal, éjjel szederjes mellén a dajka idő”.

A *Kortárs* kritikai rovatát JÓZSEF Attila és RADNÓTI Miklós kritikái teszik maradandó értékűvé, s az is, hogy RADNÓTI már ekkor odafigyelt JÓZSEF Attila szavaira. Az 1930. augusztusi számban jelent meg JÓZSEF Attila kritikája HANKISS János — JUHÁSZ Géza: *Panorama de la littérature hongroise contemporaine* című könyvéről; ezt követte az októberi szám, melyben RADNÓTI

¹⁰ M. PÁSZTOR József: *Radnóti Miklós versei és prózai írásai a Kortárs című folyóiratban*. Tiszatáj 1964. 11. sz. 8. l.

kritikát írt KÁLLAY Miklós: *A legújabb líra a világirodalomban* című tanulmányáról, s ebben JÓZSEF Attila szavaira hivatkozva állapította meg: „összefoglalásban, általános tájékoztatásban egyéni véleménynek nincs helye”. Amikor pedig az „új fiatal költőket” kérte számon, a második helyen JÓZSEF Attilát hiányolta a bemutatottak közül.

A Radnóti-kritikák a magyar líra általa felállított értékrendjét is tartalmazták. „Az új magyar líra építői között” első helyen KASSÁKOT említi, s tiltakozik a KÁLLAY által történő lebecsülése és félremagyarázása ellen, mert — mint más helyen írja — „versei ma letisztultak és kiteljesedettek, de éppen olyan fiatalok, most tíz évvel a *Világanyám* után, mint annak előtte”. A másik költő, akiért síkraszállt, FÜST Milán, „a magyar szabadvers tulajdonképpeni megteremtője”.

ZELK Zoltán *Fiatal munkáshoz* című versét az új líra egyik legszebb szocialista versének mondta, mert „Egy sora sincs, ami akár csak emlékeztetne is a jó szocialista rossz versek elhasznált és megutált frazeológiájára; egy költő beszél benne eseten egy másik férfihez, akit esettnek érez...”

RADNÓTI elfogulatlan kritikusi magatartását példázza, hogy diák- és többszörös szerkesztő-társát, TAMÁSSI (WAGNER) Györgyöt lényegében eltanácsolta a lírikusi „pályáról”, amikor verseiről megállapította, hogy azok „egy lírai felvillanásokkal megáldott intellektuális spekuláció termékei, anélkül azonban, hogy formai tudással felejtetné az ihlet hiányát”. Konklúzióként pedig azt írta, hogy „a líra fiatal művészet, s nem elég hozzá . . . az, ha valaki fáradt és intelligens”.

A *Kortárs* tehát majd másfél évig inspiráló fóruma volt RADNÓTINAK, még Szegedről is szorgalmasan küldte írásait. A nemezis azonban a lapot is elérte; 1931 tavaszán írta VAJDA János a következő sorokat SZALAI Imrének Párizsba:¹¹

„Sietek közölni Veled, hogy február óta nem jelent meg a lap, s szörnyű anyagi helyzetben lévén, nem is tudom, megjelenik-e még egyáltalában . . .”

RADNÓTI ekkor a folyóirat ügyeivel nem tudott foglalkozni, hogy miért; arról a levél további része tudósít:

„Ez alkalommal tolmácsolom Radnóti Miki szives üdvözetét. Ő szegény most nem tud írni, nagy bajban van. Kb. két héttel ezelőtt jelent meg verskötetete. Gyönyörű! Sajnos az ügyészség más véleményen volt és *elkobozta*. Indokok: vallásgyalázás és szeméremérsébtartalom. A nyomdában, a kiadónál, Lakatos Palinál házkutatás volt és elvitték az összes feltalálható példányokat. Mikit, aki ekkor már Szegeden volt, rádión körözték. Szombaton hajnalban detektívek keresték szegedi lakásán, könyveit elkobozták. A szegedi jobboldali sajtó nekirohant és lepiszkolta. Az egyetemről ki akarják zárni. (Zolnai és Sik Sándor mély felháborodással nyilatkoztak az ellene indított hajszaról és megígérték, hogy tiltakozni fognak a kizárása ellen.) Engem kért meg, hogy ezt megírjam Neked, mert mint írja, ő most nem bírja ideggel.”

RADNÓTI második verseskötetéről volt szó, de ez már egy újabb folyóirat-hoz kapcsolódik.

¹¹ SZALAI Imre tulajdonában.

Fiatál Magyarország

1931. április 11-én kelt a budapesti királyi főügyész nyomozást elrendelő határozata az *Újmodi pásztorok éneke* — Radnóti Miklós versei című könyv szerzője és kiadója, valamint nyomdai előállítója ellen, mivel ezek „kereskedés céljából szeméremsértő iratot állítottak elő és hoztak forgalomba . . .” A házkutatást tartó detektívek a kiadó „Fiatál Magyarország”-ot képviselő DEMJÉN Józsefnél is megjelentek, s a kötetből négy példányt találtak és foglaltak le nála. — DEMJÉN kihallgatása során a következőket mondta:¹²

„Glatter régi barátom, midőn könyvét elolvastam, azt ajánlottam neki, hogy kiadom, mert költeményei irodalmi szempontból értékesek. A versekben nem találtam semmit, ami a büntető törvények alá esnék, sőt az a meggyőződésem, hogy a bel- és külföldi neves írók sokkal messzebb mentek a költői szabadság fölhasználásában, mint Glatter . . .”

A Radnóti-kortárs DEMJÉN József Debrecenből jött a fővárosba, s 1931 elején jelentette meg a *Fiatál Magyarországot*, mely nemcsak címében viselte a nemzedéki elkülönülést, hanem azzal is, hogy „Az ifjúság világnézeti, társadalmi, kritikai (majd társadalomkritikai) és irodalmi folyóirata” alcímmel jelent meg. A lap munkatársai szintén fiatalok; a költők közül BERDA József, ILLYÉS Gyula, NEMES György, SZABADOS András, SZŐNYI Magda és ZELK Zoltán; a prózát KODOLÁNYI János, GUNDA Béla, SZOBOTKA Tibor, Pozsonyból BROGYÁNYI Kálmán és KRAMMER Jenő képviselte. Ifjúságpolitikai cikket írt — a szerkesztőn kívül — FABIÁN Dániel, aki a Bartha Miklós Társaságban tevékenykedett, SIMÁNDY Pál és VÖRÖSMARTY Dénes, akik a szlovenszkói Sarló mozgalom tevékenységét vették vizsgálat alá. A címlapon és „műmellékletként” BUDAY György és S. SZŐNYI Lajos metszetei jelentek meg.

RADNÓTI az első számban a LAKATOS Péter Pálnak ajánlott *Hajnali elégia* című versével szerepelt, a második számba Szegedről küldte el a *Napló, 1931. április 19* címűt, melyben hírül adta: „Új könyvemet tegnap elkobozták”. Valószínű, hogy ő juttatta el BUDAY György metszetét a szerkesztőnek, aki-vel ekkor már együttműködött az agrársettlement mozgalomban, illetve a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában.¹³ A többi munkatárs közül a SZŐNYI-házaspárral került szorosabb kapcsolatba.¹⁴ 1931-ben látogatja meg őket először lakásukon, s 1932-ben — Párizsból való hazatérése után — SZŐNYIT kéri meg, hogy metszeteket készítsen az *Ének a négerről, aki a városba ment* verséhez. 1933-ban a fiatal művész-pár életét prózai írásban örökítette meg: *Hatszemmőzt a proletárfestővel, aki nappal nem festett még soha* című riportja 1933 júliusában jelent meg a *Gárda* című „irodalmi és kritikai szemle” egyetlen számában. (E lapban — melyet BÁNÁTI Oszkár és KELETI Jenő szerkesztett — BÁLINT Györggyel, HANGAY Sándorral, HÁRS Lászlóval és ZELK Zoltánnal szerepelt együtt.) SZŐNYI Magda ugyancsak 1933-ban megjelent *Szoba-konyhák* című vereseketét szintén RADNÓTI állította össze; 1935-ben pedig a *Nyugataban* írt ismertetést a költőnő második kötetéről.

SZABADOS András „könyvkereskedő alkalmazott” volt s szerkesztője egyesületük lapjának, a *Könyvesnek*, mely a magyar irodalom és „könyvkultúra”

¹² MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban.* 73. l.

¹³ CSAPLÁR Ferenc: *A szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* (Irodalomtörténeti Füzetek 52.) Bp. 1967.

¹⁴ M. PÁSZTOR József: *A költő és illusztrátora. Radnóti emlékek.* Tiszatáj 1964. 6. sz. 6. l.

életéről adott beszámolót. E lap 1934-es számaiban helyt adott RADNÓTI és az ő eddig említett budapesti és szegedi szerkesztő-, illetve íróársai cikkeinek, tanulmányainak. RADNÓTI-tól a *Romantika* (*Bevezető sorok a romantikus költő arcképehez*) című írás jelent meg a lapban.

A *Fiatall Magyarországnak* szerkesztő- és munkatársi gárdája tehát RADNÓTI-t találta méltónak arra, hogy erkölcsi-anyagi támogatásában részesítette, illetve vállalja a jogi felelősséget vereseskötetének kiadásáért. Alapja ennek a világnézeti közösség volt, mely kifejezést nyert a kötet verseiben. Ennek szocialista voltát mutatja ki BARÓTI Dezső — már idézett — tanulmányában, mely már a háromszavas címben is tettenérhető; erről a következőket írja:

„... Jelentésének lényegét is épp az *újmodi* jelzőn keresztül kell megragadnunk. Utaltunk már arra, hogy az „új” Radnóti frazeológiájában a kommunizmus eszmevilágával azonos, ezt nevezi „új hit”-nek, „új világnézet”-nek, amikor nem beszélhet nyíltan róla. Abban pedig, hogy ezt a jelzőt, kissé groteszk módon épp az inkább archaikus, mint modern érzelmi velejáróval rendelkező pásztorhoz kapcsolta hozzá, legközvetlenebbül egy magyar kommunista író, Szilágyi András *Új pásztor* című regénye inspirálta. A magyarországi könyvkereskedésből kitiltott regényt lelkesen terjesztette barátai között...

De ott szerepelt a pásztor a költő új baráti körének, ... a „Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma”-nak jelképei között is. Rózsa Sándor szülőhazájában valóban nem sok kellett ahhoz, hogy lázadó fiatalságunk a maga őseit lássa a puszták betyár-pásztoráiban...”

Literatúra — Szivárvány — Társadalmunk

1931 szeptemberében Párizsból hazatérve vendéglátójának, SZALAI Imrének levélben számolt be RADNÓTI az itthoni eseményekről, s többek között a következőket írta:¹⁵

„A *Livre d'Art* cikk megjelent a *Literatúrában*, s az a diáköngyilkosság-cikk (tudod, az a Párisi Hírlap-féle) közvetlenül elutazásom után júliusban jelent meg a *Társadalmunkban*, ahogy Sós Endre meséli közbotránkozást keltve; azt mondogatták, hogy a fiatalság adta szemtelenségi jognak is van határa. No, nem baj...”

A *Literatúra* „irodalmi és művészeti folyóirat” az élő irodalom és művészet jelentős hazai és külföldi eseményeiről tájékoztatta olvasóit. Így adott helyet RADNÓTI egyetlen képzőművészeti kritikájának, melyet *A Livre d'Art világtárlásáról* írt, s benne a magyarok, BORTNYIK Sándor, KASSÁK Lajos és mások művészetének modern értékeire hívta fel a figyelmet. A folyóirathoz lényegében szervezeti szálak is kötötték RADNÓTI-t, mert az a Vajda János Társaság fóruma is volt, ennek pedig RADNÓTI — BÁLINT György, ERDÉLYI József, FODOR József, SÁRKÖZI György és SZABÓ Lőrinc társaságában — rendszeres tagja volt. A szerkesztő SUPKA Géza eszmetárs voltát pedig a perbe fogott RADNÓTI-kötetről írt ismert cikke bizonyítja.

Sós Endre — akit a *Népszavában* írt cikkei miatt eltanácsoltak a budapesti tudományegyetemről — szorosabb kapcsolatban állt RADNÓTI-val, amit a neki ajánlott *Tápé, öreg este* vers is bizonyít. Négy évvel volt idősebb a költőnél, s valószínűleg ő egyengette útját a Vajda János Társaságba, valamint segítette írásainak elhelyezését a budapesti lapoknál, melyeknek ő is munkatársa volt. A radikális polgárság eszméit képviselte 1931-ben a *Társadalmunk*, mely „vitaforum akar lenni jobb és baloldal között, hogy megismerjék egymást” — írta a szerkesztő ÚJVÁRI Sándor, s egymás mellett közölte HERCZEG Ferenc és

¹⁵ Közli a *Tiszatáj* 1964. 6. sz. 6. l.

IGNOTUS Pál írását. Helyt adott a *Diáköngyilkosságok margójára* írt publicisztikai eszmefuttatásnak, mely a társadalom konzervativizmusát vádolta.

Belső munkatársa volt Sós Endre a betiltott radikális *Világ* örökségét átvevő *Magyar Hírlap*nak is, melynek 1934. évi 187. számában RADNÓTI-nak *Egy nagy kalandorköltő változó arca* címmel jelent meg cikke BALASSI Bálintról.

ÚJVÁRI Sándor szerkesztette — HANGAY Sándorral közösen — 1934-ben a *Szivárvány* „szépirodalmi, művészeti és tudományos” folyóiratot, melyben Radnóti Miklós új versei címszó alatt közölték az *Éstefelé*, a *Beteg a kedves* és az 1932. április 24. c. költeményeket. Az utóbbiban — *John Love, testvérem* alcímmel — a Ku-Klux-Klan által agyonvert néger költőnek állított emléket, illetve vállalta a vele való testvéri közösséget.

E lapokkal, illetve szerkesztőikkel és kiadóikkal a munkatársi kapcsolat nem egyszeri találkozásra korlátozódott, amit bizonyít az a — már említett — tény, hogy HANGAY Sándor és a Vajda János Társaság egy-egy antológiában szerepeltette RADNÓTI-t.

Szabadon — Valóság

1932-ben RADNÓTI már aktív tevékenységet folytat a demokratikus szellemmel telített Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában, melynek a munkásmozgalommal is élő kapcsolatai vannak. Ő maga napi vendége az 1905-ös oroszországi forradalom, a német munkásmozgalom és a magyar Tanácskörtársaság harcait felelevenítő EIDUS Bentián otthonának.¹⁶ Figyelemmel kíséri a többi vidéki város fiataljainak irodalmi és mozgalmi tevékenységét; egy Szolnokra címzett levélből olvassuk:¹⁷ „Radnóti Miklós barátom juttatta kezembe nagyon nívós lapját . . .”

Ez a alap az *Irodalmi Kurir*, mely az elkobzott Radnóti-kötet egyik versét is közölte. Debrecen diákfiataljainak munkásmozgalmi kapcsolatairól az EIDUS családnál tájékozódhatott, mert az EIDUS-fió ott járt gimnáziumba és barátságot kötött ÁDÁM Miklóssal és BAJOMI LÁZÁR Endrével, akik a város Munkásotthonának látogatói majd egy év múlva irodalmi és társadalmi folyóiratának a főmunkatársai voltak.¹⁸

Ezekben az években a gazdasági válság rombolása nyomán „a boldogulás reményétől” megfosztott magyar ifjúság „az elégedetlenség, a nyugtalanság, a forrongás útján” járt. A már említett városokon kívül Sárospatak, Nyíregyháza, Kiskunfélegyháza, Pécs és Nagykanizsa diákfiataljai kerültek szembe a hatalom képviselőivel, s közülük többen álltak bíróság előtt kommunista szervezkedés vádjával. A kiút keresésében természetesen jutottak el a szocializmus eszméihez és gyakorlati mozgalmához, ebben segítette őket az illegális kommunista mozgalom szervező és agitációs munkája.

A főváros egyetemistáinak „lázongását”, útkeresését tükrözte az 1930 januárjában megjelent *Virradat*, mely a „Fiatalok irodalmi röpirata” alcímet viselte; szerkesztői és munkatársai között pedig JANKOVICH Ferenc, OSZKÓ

¹⁶ Sós Endre: *Bevezető. Radnóti Miklós Bibliográfiája*. Összeállította: VASVÁRI István. 1966.

¹⁷ M. PÁSZTOR József: *Irodalmi folyóirat Szolnokon 1932-ben*. MKsz 1970. 4. sz. 323. l.

¹⁸ M. PÁSZTOR József: *A Mi Utunk. Forradalmár életek Debrecenben*. Debrecen, 1972. uő.: *Szegedi költő az ellenforradalmi bíróság előtt. Eidus Bentiánné irodalmi sajtópere 1934-ben*. = Tiszatáj 1964. 9. sz. 6. l.

(MÓD) Aladár nevével találkozunk. A lapot egy szám után a rendőrség elko-
bozta.¹⁹

A *Szabadon* — 1931. decembere és 1932. tavasza között — ugyanennek a kommunista mozgalom felé tájékozódó egyetemista fiataloknak „a haladó értelmiség lapja”-ként kiadott irodalmi, művészeti és kritikai folyóirata volt. Az első szám felelős szerkesztője és kiadója MÓD Aladár, az utolsó, harmadik számé pedig LAKATOS Péter Pál volt. Az utóbbi név szerepelt A Tandíj ellen küzdő Egyetemisták Blokkja *Egyetemisták! Szegény diákok!* megszólítású — ez időben megjelent — röpirat felelős kiadójaként is. LAKATOS ugyanakkor a Bartha Miklós Társaság kommunista frakciójának is egyik vezetője volt, ahol JÓZSEF Attilával, RAJK Lászlóval és Eötvös-kollégistákkal dolgozott együtt.

LAKATOS és RADNÓTI régi baráti kapcsolatából eredően természetesnek tekinthető, hogy neve ott volt a munkatársak között. A szerkesztők művészi és politikai tájékozottságát és eszmei koncepcióját, annak szocialista voltát bizonyítja, hogy a fiatal költő-nemzedék három legjobbját: ILLYÉS Gyulát, JÓZSEF Attilát és RADNÓTI-t szerepeltette egymás mellett s egy eszmei koncepciót kifejező versekkel. Ezek voltak: *Utóhang a „Három öreg”-hez*, a *Fagy* és a *Szél se fúj itt már*.

A *Szabadon* a kommunista szervezkedés vádjával letartóztatott Eötvös-kollégisták perében a bűnjelek között feküdt. Megszűntetése azonban a szerkesztők műve volt, akik anyagi és szellemi tőkéjükkel csatlakoztak JÓZSEF Attila *Valóság* című lapjához, aki — cserében — lapjának felét az egyetemisták rendelkezésére bocsátotta.²⁰

JÓZSEF Attila 1932. júniusában jelentette meg folyóiratát, melyet évente tízszer akart kiadni. A tervből azonban csak egyetlen szám valósult meg. Ennek címlapjáról hiányzott a szokásos műfaj-jelleg meghatározás, a közölt tartalomjegyzék pedig heterogén témavilágot tárt az olvasó elé. A bevezető írások között filozófiai és esztétikai tanulmány, valamint közgazdasági elemzés mellett szatirikus prózai és írás és versek szerepeltek. A Figyelő rovatcím alatt pedig a japán—kínai háborúval, illetve a hitleri párt nevelési elveivel foglalkozó cikkek, a szovjet iskolák helyzetét és a dunai államok szövetségének lehetőségét, valamint a magyar újságírók, egyetemi hallgatók és szellemi munkanélküliek problémáit taglaló írásokat fogták össze. A Szemle Rovatban Bertrand RUSSEL *Kína* című könyvéről, a BABITS Mihály összeállításában megjelent verses antológiájáról, ENGELS *Feuerbach*-könyvéről, Maxim GORKIJ francia nyelvű cikkgyűjteményéről, továbbá három magyar színdarabról jelent meg ismertetés.

JÓZSEF Attila — maga mellett — két költőnek adott helyet lapjában; a saját *Eső*-je előtt RADNÓTI *Emlékezz, Hiroshi!*-ját, utána pedig FORGÁCS Antal *Tőkecserép*-jét közölte. A három vers eszmei egységben állt a prózai írásokkal: társadalmi mondanivalóval voltak telítve. Az *Eső* metaforikus, a *Tőkecserép* allegorikus képben vetette fel az osztályharc aktuális kérdését: tőkés és proletár erők elkerülhetetlen összeütközésére figyelmeztettek. RADNÓTI pedig Párizsban élő japán barátjához szólva emelte fel tiltakozó szavát az imperialista háború ellen.

¹⁹ Ismerteti MARKOVITS Györgyi: „*Terjesztését megtiltom*”. 236–238. l. (Az eddig és későbbiekben szereplő irodalmi folyóiratok majd mindegyike szerepel a kötetben.)

²⁰ M. PÁZTOR József: *József Attila folyóirata, a Valóság*. Tiszatáj 1967. 12. sz. 1152–1158. l. MARKOVITS Györgyi: *A cenzúra árnyékában*.

JÓZSEF Attila és RADNÓTI Miklós ezen „helyi” és eszmei közössége nyilvánvalóan személyes kapcsolaton is alapult már 1932-ben. Az eddig leírtak azt mutatják, hogy közös lapok, szerkesztők, munkatársak és barátok (mint LAKATOS Péter Pál, FORGÁCS Antal, SZALAI Imre és mások) kapcsolták össze sorsukat. A *Valóság* filológiai adatai újabb találkozási pontokra engednek következtetni. A lapot a Gyarmati-nyomdában állította elő MÜLLER Lajos. A nyomdáról a rendőrségi nyilvántartás megállapította, hogy az „a bolsevikki sajtótermékek” készítésének műhelye és terjesztésének kiindulópontja. MÜLLER nevét RADNÓTI örökítette meg 1931 december 8 című versében.

MÜLLER emellett JÓZSEF Attilának is vádolt társa volt 1931-ben, mint a *Dönts d tőkét, ne siránkozz* kötet előállítója. A szakszervezetből is — baloldali magatartása miatt — kizárt MÜLLER a Gyarmati-nyomdában ütött tanyát. Erről a következőket írta visszaemlékezésében:²¹

„Ez a józsefvárosi pinceműhely akkoriban amolyan késői Pilvax kávéház szerepét töltötte be, főleg a forradalmi beállítottságú költők, diákok körében; itt készültek a tisztavirág-életű folyóiratok, az eleve elkobzásra ítélt füzetek, röpiratok és az azonos sorsú más sajtótermékek. — Sokan jártak ide, RADNÓTI Miklós is gyakori látogatónk volt . . .”

A *Valóság* előállításával kapcsolatban egy másik helyen pedig a következőkről tudósít:²²

„József Attila ekkor már szoros kapcsolatban állott a baloldali diákifjúsággal és a *Valóság* munkatársai jórészt ezek sorából rekrutálódtak. Forgács Antal, Kátai-Horner Miklós, Olt Károly, Radnóti Miklós, Schöpflin Gyula, Szász Béla és még sokan ezeken kívül lepték el időnként a nyomdát. Végnélküli vitáktól, kritikáktól, a legkülönbözőbb problémák felvetésétől és letárgyalásától lett ilyen hangos a bolthajtásos pince, miközben papírból töpörtyüt, felvágottat, mit falatoztak a tördelésasztal sarkán, s kimondhatatlanul élvezték a folyóirat-készítés varázslatos mesterségét . . .”

RADNÓTI-t nem ijesztette el a „vörös” bélyeg sem a nyomdától, sem a nyomdásztól, mert 1934-ben megjelent *Ének a négerről* . . . illusztrált kötetét a Gyarmati-nyomdában MÜLLER készítette el.

RADNÓTI — a fentiek bizonyága szerint — kommunista irányítás és szerkesztés alatt megjelent folyóiratoknak volt a munkatársa 1932-ben, s hogy ez nem a véletlen műve volt, azt alátámasztja az a tény is, hogy a lappal kapcsolatban álló és kommunista szervezkedés vádjával bíróság elé állított fiatalok között sok személyes ismerőse és barátja volt.

Kórus—Munkás Kórus — Szocializmus

1932 a forradalmi remények és azok hervadásának éve volt; a nemzetközi fasizmus térhódítása, a magyar ellenforradalmi terror fokozódása; SALLAI Imre és FÜRST Sándor kivégzése megtorpanást idézett elő a kommunista mozgalomban. Ennek megnyilvánulása volt a kommunista sajtótevékenység visszaesése. RADNÓTI ebben a helyzetben sem fordított hátat a szocialista eszmének és mozgalomnak, amit az is bizonyít, hogy 1933-ban szociáldemokrata folyóiratokban is jelent meg Budapesten írása.

²¹ MÜLLER Lajos: *Müller, a nyomdász emlékezése Radnóti Miklósról, a költőről*. Tiszatáj 1967. 5. sz. 483—486. l.; A rendőrségi üldözésről ír A cenzúra árnyékában kötet.

²² *József Attila emlékkönyv*. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957. 281—289. l.

A *Kórus* „kulturális havi újság” — a szerkesztők és munkatársak névsorának tanúsága szerint — a hazai, az erdélyi és a szlovákiai magyar írók egységes, demokratikus hangvételű kórusát akarta megteremteni. Lehet, hogy a folyóirat gondolata Szegeden született meg 1931-ben, amikor a város egyetemista fiataljai vendégül látták Erdélyből TAMÁSI Áront és LIGETI Ernőt. RADNÓTI e találkozásról lelkesült hangon számolt be menyasszonyához írt levelében.²³ Az 1931 januárja és áprilisa között megjelent számban az erdélyieket TAMÁSI Áron, DSIDA Jenő, KACSÓ Sándor, a szlovákiaikat SÁFÁRY László, VASS László, TAMÁS Mihály, a szegedieket BUDAY György, HONT Ferenc, TOLNAI Gábor, BARÓTI Dezső képviselte. RADNÓTI az első és harmadik számban szerepelt írásaival, valamint S. SZŐNYI Lajosnak az *Ének a négerrel*... kötethez készülő illusztrációjából mutatott be egyet a lap.

A *Munkás Kórus* — híven nevéhez — „A Munkásszavalókórusok Országos Központjának lapja”-ként jelent meg 1933 márciusában és májusában. SZAKASITS Árpád útnak indító cikkében „a szociáldemokrata harcoss ifjúságának, a szocialista kultúrfront katonáinak” a nevében ígérte, hogy „az osztályharcos kultúra harcosai” lesznek. A szavalókórusok számára MAJAKOVSZKIJ, MARSAK, Walt WITHMANN, TRAVEN és amerikai néger költők, valamint KÖRMENDI Zoltán, KNOPP Imre és VERES Péter verseit közölték. RADNÓTI-nak a *Boldogország születése* című meséje jelent meg a lapban. A munkáskultúra és a szavalókórusok problémáiról ZELK Zoltán, BRAUN Soma, BRESZTOVSZKY Ede, SZÉLPÁL Árpád, SZALMÁS Piroska és ASCHER Oszkár írtak cikkeket.

A szociáldemokrata folyóiratok közül legközelebb a *Szocializmusban találkoznak RADNÓTI nevével*. Az SzDP „elméleti, politikai, közgazdasági és társadalmi havi folyóirata” 1935-ben egymás után öt könyvkritikáját közli; ezek SZŐNYI Magda, SAS Irén és VÁRNAI Zseni verseskötetei, SÁRKÖZI György *Viola*, SOLOHOV *Csendes Don* című regénye, valamint BÁLINT György publicisztikai kötete, *Az idő rabságában*. Régi iskola- és szerkesztő társa, TAMÁSSI (WAGNER) György ekkor már a folyóirat belső munkatársának számít. A kritikai tevékenységet ezután a kommunista *Gondolatban* és főleg a *Nyugatban* folytatta RADNÓTI.

Független Szemle — Keresztmetszet — Világirodalmi Szemle

1933 és 1935 júniusa között mintegy 25 száma jelent meg — DÉNES Béla szerkesztésében — a *Független Szemlének*. A címben is kihangsúlyozott függetlenség azt jelentette, hogy a baloldal minden csoportja helyet kapott a lapban; a polgári radikálisok, szociáldemokraták, független szocialisták (akik közé a szerkesztőt is számítani lehet) és kommunisták írásait egyaránt közölte. E mellett a szomszéd országok magyar irodalmával is kapcsolatot tartott, „erdélyi szerkesztője” JANCSÓ Elemér volt. A szlovákiai Sarló mozgalomnak szintén sok tagja szerepelt a lapban. Párizsból BAJOMI LÁZÁR Endre, JUSTUS Pál és VASS László küldött írásokat, de Prágából is jelentkeztek írók.

RADNÓTI versek, kritikák és tanulmány szerzőjeként, továbbá mint vitaalany szerepelt a folyóiratban. 1933-ban a *Lábadozó szél* című kötete körül alakult ki parázs vita. A szeptemberi számban BĀNÁTI Oszkár írt róla kritikát. Ő egyetemista társa volt Szegeden, s a szerkesztésében megjelent — már em-

²³ Radnóti Miklós szegedi levele menyasszonyához, 1931. nov. 20. (részlet) = Tiszatáj 1969. 5. sz. 392. l.

lített — Gárdában RADNÓTI riportot publikált, valamint *Akik Várkonyi Nándor: A modern magyar irodalom c. könyvéből kimaradtak* cím alatt „az egyéniségével kiemelkedő fiatal írók” közül elsőnek RADNÓTI-t mutatta be az olvasóknak. BÁNÁTI elismerő kritikáját — az októberi számban — SIMON Andor megtámadta, és bírálta RADNÓTI költő nyelvét. Erre — a novemberi számban — BÁLINT György válaszolt, s konklúzióként megállapította: „Nem szabad kétségbevonni egy költő költőváltát komoly érvek nélkül, esetleg csak azért, mert verseinek baloldali kicsengése ellenkezik világnézetünkkel.”²⁴

A szerkesztő azonban bizott RADNÓTI-ban s versei mellett éppen a világnézeti kérdésekben állásfoglaló írásainak adott helyet, mint az ILLYÉS Gyula *Oroszországról* írott kritikájának és a *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című tanulmányának. DÉNES Bélával való szorosabb kapcsolatára utal az a tény, hogy együtt állították össze tizenkét fiatal költő antológiáját, a *Korunkat*. Versértésük bizonyosságát tanúsítja a kiválasztottak névsora: FORGÁCS Antal, HABÁN Mihály, HAJNAL Anna, JÉKELY Zoltán, KIS Ferenc, RADNÓTI Miklós, RÓNAI Mihály András, SÉRTŐ Kálmán, TOLDALAGHY Pál, VAS István, WEÖRES Sándor, ZELK Zoltán.

A *Keresztmetszet* 1934 decemberében indult útjára „a fiatal magyar írók orgánuma”-ként, megszólaltatva közülük „mindenkit, aki a jobb és a bal kilengésein kívül, az ember és az emberiség érdekeit szolgálja”. Célul tűzték ki „az elsikkasztott humanizmus és felvilágosodás feltámasztását”, eszközül pedig csak „a fiatal magyar irodalmat” akarták felhasználni, „mert az előző nemzedék kezében az irodalom csak jog volt, kötelesség nélkül”. A szerkesztők — VARGA Pál, VÁNDOR Lajos majd ÖRKÉNY István — a Vajda János Társaság támogatását élvezték, s nagyra becsülték a költészetet, mert a megjelent hét számban mintegy ötven verset közöltek. Alkotóik között az urbánus a népi, a polgár a proletár író mellett szerepelt. Új nevek tűntek fel, mint a BOLDIZSÁR Iváné, DEVECSERI Gáboré, DARVAS Józsefé, NÉMETH Lászlóé, MÁTYÁS Ferencé, HEGEDŰS Gézáé. Érdekes, hogy a sok költő között RADNÓTI prózával szerepelt; a *Három képeslap* cíművel.

A *Világirodalmi Szemle* már annak a néprontos politikának a kifejezője volt, melyet a kommunisták fogalmaztak meg. Programját a következőképpen határozta meg:²⁵

„... egységfrontba lépni az írás, a szó és a gondolat, az emberiség és a fejlődés érdekében... személyválogatás nélkül egybefogva mindazokat, akiket becsületes, emberi meggyőződésük és munkájuk, a kultúra legnagyobb ellensége: a fasiszta szellemi diktatúra ellen állít csatasorba.”

Az 1935 májusában megindult lap e világszemlélet jegyében egyesült 1936 júniusában — nyolc szám megjelenése után — a kommunista szerkesztésben kiadott *Gondolattal*; amikor pedig ennek megjelentetését a rendőri üldözés lehetetlenné tette, 1937 decembere és 1938 márciusa között újra szószólója lett a képviselt eszmének. A tizenegy számot megélt folyóirat mintegy 70 magyar és 30 külföldi íróat szólaltatott meg, akiktől csaknem 200 tanulmányt, cikket,

²⁴ *Bálint György elfelejtett írása — Radnóti védelmében*. Közli: M(ARKOVITS) Gy(örgyi). Tiszatáj 1964. 11. sz. 4. l.

²⁵ TISZAY Andor: *A Világirodalmi Szemle négy éve (1935–1938)*. MKsz 1966. I. sz.; GONDOS Ernő: *A „Gondolat”-ról. „Jöjj el, szabadság!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Bp. 1967. 440–471. l.

verset, novellát, drámarészletet, útleírást, hozzászólást, riportot és könyvismertetést közölt. RADNÓTI műfordítással szerepelt a *Világirodalmi Szemlében*; Bertolt BRECHT *Ballada Mikeről és a szénről*, a munkásszolidaritást megénekelő versét fordította, s ez kiállást is jelentett a hazájából száműzött költő mellett.

Munka

KASSÁK Lajos, „a magyar avantgard atyamestere” már költői eszmélése, „költősége kezdeti állapotában” jelen volt RADNÓTI életében, amint erről a filológiai adatok is tanúskodnak.²⁶ Egy 1969-ben közzétett verstördékében írt a KASSÁKHOZ való viszonyáról.²⁷

Kritikai írásaiban — mint a *Kortársnál* idéztük is — egyértelműen kiállt KASSÁK, az új magyar líra építője mellett.

Az 1926-ban emigrációból hazatért KASSÁK előbb a *Dokumentum*, majd a *Munka* című folyóiratokat adta ki. Ez utóbbinak indulásától munkatársa volt VAJDA János, aki a *Haladásban* egyszerre jelentkezett RADNÓTIVAL. A diáktársak közül még VAS István csatlakozott a *Munkához*. KASSÁK lapjai és munkatársai a fiatal költők számára példát és bátorítást adtak a hagyományokkal való szakításra, az új kifejezési formák keresésére és alkalmazására, valamint a szocializmusra és a munkásosztályra való „rátalálásra”. Ennek nyomai meg is találhatóak ILLYÉS (aki a *Dokumentum* egyik szerkesztője volt), JÓZSEF Attila, ZELK Zoltán és az utánuk jelentkező költők műveiben.

RADNÓTI és régi szerkesztő-társai, TAMÁSSI (WAGNER) György és FORGÁCS Antal 1935 végén jelentkeztek a *Munka* hasábjain. Velük együtt csatlakozott a régi — az eddig felsorolt lapokbéli — munkatársak közül BÁNÁTI Oszkár, KELETI Jenő, valamint az addig ismeretlen nemzedék-társak: HAVAS Endre, TAUSZIG Zoltán, FUCHS Péter Pál, HAJDU Jenő, FELLEG György, SZIRTES Andor. Jelenlétük új szint jelentett a *Munka* egy évtizedes ténykedésében.

RADNÓTI írásai 1935 decembere és 1937 januárja között jelentek meg KASSÁK lapjában; — 12 szám közül hétben. Kezdte Henry BARBUSSE-t búcsúztató versével, s folytatta a FÜST Milánról írt tanulmányával, valamint Paul FORT, Georges DUHAMEL, Jean COCTEAU, Max JACOB és Valery LARBAUD verseinek fordításával. A kapcsolat megszakadásának okát nem ismerjük, adatok az ellentétre nem utalnak, inkább a megmaradó eszmei rokonságra, mert a *Munka* utolsó — 1939. januári — száma HAVAS Endre „meleghangú” méltatását közölte a *Meredek útról*; RADNÓTI pedig a *Nyugatban* írt „szép” Kassák-bírálatot. CSAPLÁR Ferenc feltételezése szerint esetleg KASSÁK „elveinél fogva nem jó szemmel nézhette RADNÓTINAK a *Gondolathoz* való egyre szorosabb kapcsolódását”.

(... *Angyalföld és a Lágymányos*
proletárjainak költője vagy te)

Az elfeledett erdélyi újságban megjelent könyvkritika megállapítását idézte RADNÓTI az *1932 október 6.* című versében, melyben az előző versszak elején rezignáltan írta: „Hajtsd le a fejed, vidéki költő lettél.” Pedig nem volt az;

²⁶ CSAPLÁR Ferenc: *Radnóti és a „Munka”*. = Irodalomtörténet 1969. 2. sz. 416—419. l. M. PÁZTOR József: *Kassák Lajos folyóirata, a „Munka” 1928—1939*. MKsz. 1967. 2. sz. 126—143. l.

²⁷ Tiszatáj 1969. 5. sz. 391. l.

a főváros baloldali szellemi-irodalmi közvéleménye már az első önálló kötetét észrevette. A *Pogány köszöntőről* ismertetés jelent meg a *Népszavában*, a *Nyugatban*, a *Budapesti Hírlapban*, de foglalkozott vele a *Napkelet* és a *Protestáns Szemle* is. A többi kötete hasonlóan figyelmet keltett, a *Nyugatban*, KARDOS László az *Újmódi Pásztorok énekéről*, BABITS Mihály a *Lábadozó szélről*, BÁLINT György az *Újholdról* írt kritikát.

A szegedi egyetem hallgatója mindig itthon volt Budapesten, a szülővárosban; nemcsak a „szerető” várta, hanem a baráti-elvtársi közösség is. Ennek hangulatát maga versében is megörökítette.²⁸

Költeményében elvtársáról beszélt, mert — amint az eddigi elemzésből is látható — a szocializmus és a munkásmozgalom része volt életének. Az 1937-ben olvasmányairól adott nyilatkozatában az elsők között vallotta:²⁹

„Világképem kialakulására nagy hatással volt *Marx* műve, holott csak Kautsky magyarázatából ismerem . . .”

A felsorolt lapok, azoknak szerkesztői és munkatársi gárdája — ilyen vagy olyan formában — a szocializmus és a munkásmozgalom vonzásában, hatása alatt folytatták tevékenységüket, és közöttük volt RADNÓTI is.

A forradalmi mozgalomban való aktív részvétellel kapcsolatban egyéni és nemzedéki problémáját világította meg az 1931-ben írt levele, melyben a TAMÁSI Áronnal folytatott vitáikról számolt be:³⁰

„A barátkozás elején összemaradtunk Áronkával, szidta a magyar írókat, a magyarországiakat, hogy gyávák, jellemtelenek stb. Nektek könnyű ott a szabad Erdélyben, dühösködtem neki, de itt beléfojtják a lélegzetet is az emberbe. Ne hagyjátok! És akkor Gyurka szólt bele és mesélt az Újmódi pásztorokról és Törekéről. Hát aztán, csapott rám a szemével Áronka — ez a sorsunk. Vagy vállalod és írsz, vagy nem és akkor leteszed a tollat. Rávágtam az asztalra; kirúgnak az egyetemről. Minden igaz embert kirúgnak! feleli. Nézd, Áron, nekem kenyérré köll ez a diploma, én el szeretnék venni egy lányt, mert szeretem és élni szeretnék, nem kínlódni . . .”

Az illegális kommunista mozgalomba való bekapcsolódásának problémáját szintén ebből az egzisztenciális szempontból ítélte meg MÜLLER Lajos is:³¹

„Radnóti Miklós minden forradalmi lendülete és beállítottsága ellenére, nem volt tagja a KMP-nek. E „rezervált magatartását” távolról sem indokolta elvi megfontolás, ideológiai taktikai vagy stratégiai elkülönbözés, eltérő vérmérséklet vagy gyáva kishitűség . . . Radnóti Miklós . . . baráti köre által akadálytalanul bekapcsolódhatott és részt vehetett volna az illegális párt tevékenységben, minthogy e baráti kör nem egy tagja aktív részese volt a mozgalomnak, s az ő révükön a költő is cikkezett, kritikákat írt, verselt olyan folyóiratokban, melyek összefüggtek a forradalmi vonallal.

. . . a mondott időben a költő céltudatos józansággal készült ifjú életének megalapozására. Komolyan vette pályája egyengetését, boldogulását a jövőt illetően . . . szorgalmasan készült az egyetemi vizsgáira; élete döntő fordulatát remélte a sikeres eredménytől. Az sem kétséges, hogy okult az ugyancsak a szegedi egyetemről nem sokkal korábban „eltanácsolt” József Attila esetéből Horger Antallal . . .

Bármilyen szándékai is lehettek Radnótinak a későbbiekre vonatkozólag, joggal feltételezhető, hogy akkor katasztrofálisnak vélte, ha esetleg időnek előtte kiderülne,

²⁸ 1932. január 17. (*Vasárnap*). A vers éppen a *Népszava* közleményének hatására született meg; M. PÁSZTOR József: *Egy Radnóti vers keletkezéséről*. It 1969. 2. sz. 420—422. l.

²⁹ *Az új Könyvek Könyve. 70 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól*. Összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta KÓHALMI Béla. Bp. 1934. 265. l.

³⁰ Tiszatáj 1969. 5. sz. 293. l.

³¹ Idézett emlékezése: Tiszatáj 1967. 5. sz. 483—488. l.

lelepleződné kommunista párttagsága, és ezért elítélnék, aminthogy a korábbi sajtóperében hozott első fokú ítéletet . . . érthető szorongással fogadta s fellebbezte meg. Mert bár a bíróság viszonylag enyhén ítelt, ennek jogerőre emelkedése ugyanolyan konzekvenciákkal járt volna, mintha súlyos fegyházra ítélik.”

A „vidékiség” a perifériára szorítottság formájában azonban valóság volt. A költő közönséget, szabad kibontakozási lehetőséget szeretett volna, amit a baloldali irodalom képviselője számára egyre kevésbé tett lehetővé a növekvő reakció és terror. Lapjaikat sorra separték le a legalitás mezejéről. Így vált menedékké, viszonylagos biztonsággá az addig támadott polgári lap, a *Nyugat*.

RADNÓTI Miklós irodalmi tevékenysége középiskolás korától kezdve Budapesten zajlott, itt nyert nyilvánosságot, publicitást. Az iskolatársi-baráti írói kör kezdettől az ellenzékiesség, a fennálló társadalmi viszonyok tagadásának jegyében nyilatkozott írásaiban, s ezért a hivatalos irodalom, a kurzust támogató lapok és folyóiratok eleve idegenek voltak számukra. Saját lapkezdeményezéseik és az őket befogadó irodalmi csoportosulások baloldalon kitagadottan, üldözötten álltak. A perifériára szorítva azonban ők képviselték a jövőt, „az emberséghez méltó értelmet”; tehát — történelmi távlatban — ők jelentették Budapest és az ország irodalmi életét. Ezért eszmei-politikai tévedés és hiba RADNÓTI életéből, irodalmi munkásságából eltagadni az 1935—36 előtti éveket; amit csak magyaráz, de nem ment, hogy a korszak sajtótörténeti feldolgozásának hiánya adott rá alkalmat.

J. M. PÁSZTOR

Des revues budapestoises publiant des oeuvres de Miklós Radnóti

Selon la constatation du sixième volume de l'édition académique de L'Histoire de la Littérature Hongroise (édité en 1966) le poète Miklós RADNÓTI se joint à la vie littéraire et fait la connaissance de Attila JÓZSEF en 1935—36. Si l'on identifie la participation à la vie littéraire avec la publication des oeuvres dans des journaux ou bien avec l'édition d'un propre volume ou commun ou bien avec la participation à un groupe idéologique — il faut donc contredire à la constatation susmentionnée.

Selon les résultats des nouvelles recherches de l'histoire de presse, Miklós RADNÓTI — à partir du décembre de l'année 1926 jusqu'au tournant des années 1935—36 — fut le collaborateur et rédacteur de plusieurs journaux de capitale, — l'un des ceux-ci était paru sa signature — et membre de commission. Pendant ce temps furent publiés à Budapest ses trois recueils de poèmes et ses ouvrages figurèrent dans trois anthologies poétique et dans une anthologie en prose. Selon ces données de presse il s'est lié de Attila JÓZSEF plus tôt. Les journaux, leurs rédacteurs et leurs équipes collaboratrices formèrent une commune spirituelle pour RADNÓTI, dé ontant dans le vie d'écrivain et une commune exerçant une influence sur sa conception du monde. Faire la connaissance de ces communes nous aide à éclaircir les débats autour de RADNÓTI, ceux de sa carrière et de son développement créateur.

Le journal de lycée *Haladás* (la Progression) dont RADNÓTI devint le chef rédacteur fut édité par ses camarades en 1926—27) il y publia quelques poèmes et critiques de théâtre. Mais les directeurs de lycée suprimèrent voix d'autorité cette revue critique et littéraire rédigée dans un esprit révoltant contre la mentalité bourgeoise des parents. Une année plus tard RADNÓTI âgé de 19 ans devint rédacteur adjoint de la revue intitulée 1928. À l'aide des poètes de cette revue il créa l'anthologie *Jóság* (*La Bonté*). Entre 1929—1931 c'était *Kortárs* (le *Contemporain*) revue sociale littéraire et artistique qui inspira RADNÓTI. Il prit part au travail de rédaction de la revue aussi. C'est dans cette revue que son premier livre fut publié (*Pogány Köszöntő*), avec l'encouragement intellectuel et financier des rédacteurs.

Pour la revue *Kortárs* (*le Contemporain*), le socialisme était une vision du monde tout en soulignant la séparation de génération. La revue *Fiatall Magyarországnak* fut publiée avec un programme pareil en 1931. Cette revue était la périodique de la jeunesse hongroise, vivant sa responsabilité historique.

La connaissance des idées du socialisme conduisit RADNÓTI au mouvement ouvrier et à ses parties. Il devenait collaborateur des journaux du parti social-démocrate: par exemple de *Népszava* (*Voix du Peuple*), (à partir de 1929), du *Szocializmus* (*le Socialisme*) (1935) revue théorique du socialisme, et du journal *Munkáskórus* (1933). Il figura avec ses compositions dans les journaux du parti communiste en 1932: *Szabadon* (*Liberment*) et *Valóság* (*Vérité*) de Attila JÓZSEF puis à partir de 1936—37 dans *Gondolat* (*Pensée*).

C'est dans la revue de Lajos KASSÁK *Munka* (*Travail*) du grand personnage de l'avant garde internationale, qui publia ses poèmes et ses traductions de Paul FORT, Georges DUHAMEL, Jean COCTEAU, Valéry LARBAUD et son étude sur Milán FÜST. RADNÓTI jouait un rôle important dans le *Szivárvány* (1934), *Gárda* (1933) et *Mindnyájunk Lapja* — annonçant les libertés démocratiques (1927) — *Literatura* (1931), *Társadalmunk* (1931), *Magyar Hírlap* (1934), *Független Szemle* (1934) et *Kórus* (1931) — représentant l'idée du Front Populaire.

Les publications susmentionnées ne pouvaient paraître que sous forme de tracts. Elles niaient le système contre-révolutionnaire et c'est pourquoi les autorités les poursuivaient et interdisaient. Elles ne vivaient pas longtemps mais malgré ce fait elles représentaient, l'avenir et la raison digne de l'humanité.

RADNÓTI comme poète, critique et rédacteur, prit part à la rédaction de ces revues avec ses camarades Gyula ILLYÉS, Attila JÓZSEF.

Bibliográfia és „bibliográfia”

A bibliográfiai tevékenység értékelésének szempontjai

1. „Nehéz vele szót érteni” — nyelvünknek olyan fordulata, amely nagy megjelenítő erővel írja le azt a helyzetet, amikor a kimondott szó a hallgatóban nem a szándékolt képzeteket, asszociációkat váltja ki.

A „bibliográfia” szónak is ez a szomorú sorsa. A fejlődés, a haladás egyik természetes velejárója, hogy a maradandó elnevezések változó tartalmat jelölnek meg. Ezzel a jelenséggel lépten-nyomon találkozunk. Elég, ha arra gondolunk, milyen tartalmat jelölt meg a „fizika” elnevezés a 17. században, melyet jelöl meg ma, milyen asszociációk támadtak csak száz évvel ezelőtt is az emberekben a „közlekedés” szó hallatán, és milyeneket támaszt ez a kifejezés ma. A tartalom változik, az elnevezés marad. Ennek az általánosítható tapasztalatnak mond ellent a bibliográfia szó használata, amely sokak tudatában ma is ugyanazokat az asszociációkat, képzeteket kelti, mint a 17–18. század emberében, holott igen jelentős annak tartalmi és főleg funkcióbeli változása, fejlődése. Messzire vezetne, ha ennek okait kutatnánk. Elég talán, ha arra utalunk, hogy már a szóhasználat kezdeti szakaszában is nehezen jött létre a meg egyezés a megjelölés tartalmát illetően, de már a kezdeti szakaszban kialakult a képzet: a bibliográfia nyomtatvány, amely nyomtatványok címeit regisztrálja.

Ez a képzet a köztudatban ma is él, ami önmagában természetes jelenség, hiszen az elnevezések azért maradandók, mert a megjelölt tartalom elemei is azok. Aggasztó és különleges a bibliográfia esetében az, hogy a képzettartalom állandósult, nem módosult és a fejlődéssel lépést tartva nem bővült. Ennek következményei zavarkeltően mutatkoznak meg egyfelől a bibliográfiai munkában, másfelől annak megítélésében és értékelésében.

2. Sajnálatos tényként kell megállapítani, hogy a bibliográfia problémáinak korszerű megközelítési lehetőségei, különösen hazánkban, kevés, de annál dicséretesebb kivétellel kihasználatlanok. Ez a negatívum nyomja rá bélyegét a bibliográfiai munka *általános* színvonalára és annak értékelésére.

A korszerű probléma-megközelítés, amelynek szükségességét a társadalom, a tudomány és a technika jelenlegi fejlettsége indokolja, több irányú:

Először is fel kellett figyelni arra, hogy a bibliográfia, tekintet nélkül arra, hogy milyen képzeteket hoz létre ez a szó az emberek tudatában, emberi kommunikáció, aminek következtében a tevékenységnek és annak természetének megítélésében döntő szerepet játszik a kommunikációs effektus, vagyis az, hogy ez a specifikus közlés milyen mértékben alkalmas egy megkívánt percpációs és asszociációs folyamat létrehozására. Ennek a szemléletnek az elemei a bibliográfia történetének egész folyamatában megfigyelhetők, hiszen a bibliográfia kezdettől fogva közlés, azonban csak az életjelenségek differenciáló-

dása tette igazán szükségessé a probléma megközelítésének ezt a módját és a vizsgálódások megindítását és elmélyítését.

Másodsor: fel kellett figyelni arra, hogy a bibliográfia mint kommunikáció, valamilyen motívum, indíték alapján jön létre, amely motívumok vizsgálata talán az eddigieknél hatékonyabban tisztázza a bibliográfia helyét az irodalom, a tudomány, a művelődés történeti folyamatában, másfelől biztosabb alapot nyújt a tevékenység és termék jellegének, felhasználásának megítélésében, mintta formális jegyek alapján történő kategorizálás és megítélés.

Nyilvánvaló, hogy a szemléletet is meghatározó kétféle megközelítési mód együttes alkalmazása már eddig is hozott bizonyos eredményeket. Ezek egyfelől hasznos negatívumok — pl. annak felismerése, hogy mit kell kizárnunk vizsgálódásaink köréből, mit nevezhetünk felesleges bibliográfiának stb. — másfelől pozitívumok, amelyek a motiváció szükségességének felismerésében és a kommunikáció tartalmának, formájának helyes kialakításában nyilvánulnak meg

3. A bibliográfia mint a kommunikáció eszköze, elsődlegesen kétféle közlési effektus létrehozására alkalmas. Igénybevétele egyfelől lehetővé teszi a grafikus feljegyzések, elsősorban a nyomtatványok — azonosítását; másfelől közlést tartalmaznak azok tartalmáról, vagyis informálnak. Társadalmi és szubjektív értékük azon mérhető, hogy használatuk közben milyen minőségű és értékű a percepciók folyamat: létrehoz-e olyan asszociációkat, amelyek a helyes, vagy szükséges ítéletalkotást elősegítik, van-e szerepük az alkotóképesség, a kreativitás létrejöttében és fokozásában. A motiváció és a közlési effektus összhangjának megteremtése jelenti a bibliográfiai munka valódi tartalmát.

4. A bibliográfiai tevékenység története a motiváció társadalmi gyökerű állandó bővüléséről és a közlési effektus növelésére irányuló törekvésekről számol be. A nyomtatványok azonosítására szolgáló bibliográfiák közlési effektusa nyilván a leírási módszerek tökéletesítése révén volt növelhető. Az út, amely PANZERTŐL HAINEN, PROCTORON át a G. W.-ig és a magyar ősnymtatvány-katalógusig vezet, jól ismert. A motiváció itt is társadalmi szükségből fakad, hiszen nyilvánvaló, hogy a könyv- és nyomdászattörténet olyan forrásainak megismerése, mint az ősnymtatványoknak teljes számbavétele és részletes leírása, az objektív valóság megjelenítéséhez szükséges közlési effektust hoz létre. A kérdés csak az, hogy általánosítható-e ez a követelmény a közlési effektus figyelembevételével minden olyan bibliográfiai jellegű munkára, amelynek motivációja és célja az azonosításhoz szükséges asszociációk megindítása. Megvizsgáltuk-e valaha, melyek azok az elemek, amelyeknek közlése a társadalmilag szükséges azonosításhoz elegendők? Vajon az ún. irodalomáradat, valójában pedig papíráradat korábban oly mértékben társadalmi szükséglet-e, különösen a szakbibliográfiákban a mai nyomtatványok egyes variánsainak ugyanolyan módszerű azonosítása, mint a művelődéstörténet, könyv- és nyomdászattörténet, irodalom- és tudománytörténet megjelenítéséhez szükséges dokumentumoknak a teljességet is magába foglaló azonosítása? Erre a kérdésre csak az képes helyesen és árnyaltan válaszolni, aki a formális rendnél többre becsüli a gondolkodás rendjét.

A regisztrált irodalom tartalmáról tájékoztatást nyújtó bibliográfiai munka fejlődését, a motiváció szükség szerű bővülése mellett elsősorban a tartalom mind részletesebb elemzésére irányuló törekvés jellemzi. Divatos szóval ezt mikroanalízisnek nevezik. Egyesek szerint ennek jelenléte meg is szünteti a bibliográfiát, amely szerintük makro-analitikus, és az ún. mikroanalízis valami

újfajta terméket jelent. Eleinte ezt szerényen dokumentációnak nevezték. Ez már azért is zavart keltő, mert a dokumentáció egy tényleges tevékenységet megjelölő elnevezés, melynek a bibliográfiai tájékoztatás — legyen az makroanalitikus vagy mikroanalitikus — igen lényeges, sőt alapvető része.

A fokozott tartalmi analízisre irányuló törekvés gyökerei csak másodlagosan keresendők abban, hogy a közlési effektus növelése vált társadalmi szükségletté. Elsősorban a kétségtelenül jelenlevő információáradat szabályozása, rendezése volt az elemző tevékenység motivációja. A bibliográfiai osztályozás története meggyőzhet bennünket arról, hogy a bibliográfiai egységek tartalmi csoportosítása valamilyen helyes vagy helytelen objektív tudományrendszerezési alapra épülnek fel. A rendszerek helyességének vagy helytelenségének problémái is csak abban az összefüggésben vetődtek fel, hogy összeegyeztethető-e valamely rendszer egy adott tudományterület struktúrájával. A közlési effektus létrejöttének vagy elmaradásának kérdése akkor jelentkezett, amikor először történt kísérlet a könyvtári katalógusok és bibliográfiák által nyújtott információk szemantikus megjelölésére és e megjelölések lexikális szótárszerű rendezésére. Ez a rendezés a kooperatív emberi kommunikáció, a párbeszéd durva utánzása, feltételezi a kérdés és felelet azonos szemantikus jelrendszerét. A technikai eszközök, a számítógépek elméletének és gyakorlatának rohamos fejlődése lehetővé tette a szemantikus információk elemeinek tárolását és visszakeresését. És ma már köztünk van a jövevény: a gombnyomásra működő bibliográfia, amely kivetíti az információs elemeket megjelölő címszavakat, deszkriptorokat a regisztrált szöveg gondos, esetleg kibernetikus elemzése alapján.

Panacea lenne ez, mint ahogyan sokan, főleg a tengeren túl hiszik? Azok, akik a kommunikációs effektus szemszögéből vizsgálják e bibliográfiai rendszerek működését, korántsem hisznek ebben.¹ A tájékoztatás fontos segédlete teremtődött meg, de mindaddig, míg az emberi percepció apparátus nem súlyyod a telefonközpont színvonalára, vagy a számítógép nem éri el az emberi értelem színvonalát, a kívánt közlési effektus, az alkotókészség, a kreativitás növelése alig valósul meg. A számítógép alkalmazása a bibliográfiai munkában, ha a motiváció ezt indokolja kétségtelenül szükséges, előnyös és gazdaságos. A rendezett halmazból való kiválasztás a bibliográfiai tájékoztatás hatékonyságát növeli és azt meggyorsítja. A számítógép a bibliográfiák kumulálását és sokszorosítását elősegíti.

A veszély nem is annyira a kibernetikus információ-visszakeresési rendszerek tökéletlenségében rejlik, mint inkább abban, hogy megteremtődött a lehetőség, motiválatlan, közlési effektust el nem érő bibliográfiai műszerek megteremtésére. Ez pedig nagyon drága mulatság. Nem árt, ha végiggondoljuk milyen bibliográfiai feladatok elvégzését kívánjuk „gépesíteni”.

5. Kell? Vagy éppen csak lehet? Ha kell, hogyan lehet? Ezek az alapvető kérdések, melyeket a bibliográfiai munka elvégzésénél és értékelésénél fel kell vetnünk. Felejthetetlen mesterünk, KÓHALMI Béla, a felszabadulás utáni két évtized hazai bibliográfiai tevékenységét érzékletesen bemutató könyvében²

¹ Ezt a véleményt nyilvánította többek között D. J. FOSKETT a FID képzési bizottsága által szervezett szemináriumon a tudományos tájékoztatás oktatásáról. (1972. szeptember, Veszprém.)

² KÓHALMI Béla: *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965*. Bp. 1967. 574 l.

a munka értékelésénél ezeket a szempontokat érvényesítette. Ha a motiváció és a közlési effektus oldaláról közelítjük meg a gazdag hagyományokkal rendelkező magyar bibliográfiai tevékenység egész fejlődését és jelen állapotát, a követendő hagyományok egész sorával, néhány újabb pozitív jelenséggel, a motiváció és a közlési effektus szempontjából eredményes munkával van szerencsés találkozásunk. Ugyanakkor, különösen napjainkból, a negatív példák hosszú sora lenne felemlíthető. Mindnyájan nap mint nap találkozunk bibliográfiának, vagy előbben dokumentációnak, vagy még ezt is szégyellve adattárnak elnevezett jegyzékekkel, amelyek nem egyebek, mint motiváció nélküli vagy hamis motiváció alapján létrejött közlési effektust nem teremtő cím-halmazok. Megérdemelt sorsuk a papírkosár.

Nem lehet feladatunk a magyar bibliográfia történetének áttekintése, elemezve az egyes alkotások motivációját és közlési effektusát, ami gyakran az eddigi ítéletek átértékelését teszi szükségessé. Elég talán, ha arra utalunk, hogy a motiváció egyértelműségét és talán ennek következtében a hiányok, tévedések és pontatlanságok ellenére is a kívánt közlési effektus létrejöttét tükrözi CZVITTINGER *Specimene* és annak sorsa, amely a külföld számára hosszú ideig a magyar és magyar vonatkozású „res litteraria”-k megismerésének legtöbbet használt forrása maradt.

A magyar bibliográfia — és itt most tényleges bibliográfiákról van szó — egészséges fejlődési iránya is azt mutatja, hogy csakis a motiváció és az elérni kívánt közlési effektus érdekében történő feldolgozás összhangja lehet a bibliográfia igazi értékmérője. Nem kell külön magyarázni és indokolni, hogy egyes újabb bibliográfiák miért valósítják meg ezt az összhangot. Ha az Egyetemi Könyvtár középkori kódexeinek elemző lajstromozására, a korvínak számbavételére, vagy a Magyarországon őrzött ősnymtatványok központi jegyzékére gondolunk,³ ez nyilvánvalóvá válik.

Egy igen jelentős középkori kódex-gyűjtemény és egy ország ősnymtatvány állományának magas szintű elemző lajstromozását⁴ nem csupán a gyűjtemények léte motiválja, hanem a sok gyökerű és szerteágazó megismerés forrásainak feltárására irányuló társadalmi szükséglet. A közlési effektust pedig az a tudományos munka biztosítja, amely a kodikológia és az ősnymtatványkutatás korszerű módszereinek magasszintű alkalmazásában nyilvánul meg. Ez azt is jelenti, hogy keveset mond önmagában a bibliográfiák iskolás tipizálása — azonosítást elősegítő általános bibliográfiák; szakmai tájékoztatást nyújtó szakbibliográfiák stb. Az azonosítás motivációja, a tájékozódás iránti társadalmi és egyéni igény inkább teremt kategóriákat, vegyes és új bibliográfiai formákat, amelyeknek közlési effektusa mérhető és értékelhető. Örvendetes, hogy magyar példákat tudunk erre felmutatni. Az RMNy,⁵ melynek motivációja 327 esztendő magyar művelődésének nyomtatott dokumentumait azonosítani, mert ezek mindegyike a magyar művelődés egy-egy szektora megismerésének alapjául szolgál, oly módszert alkalmaz, amelynek közlési effektusa

³ *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*. Rec. Ladislaus MEZEY. Bp. 1961. 391 l. és *Bibliotheca Corviniana*. Összeáll. CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára — SZÁNTÓ Tibor. Bp. 1967. 386. l.

⁴ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ — Erzsébet SOLTÉSZ. 1 — 2. Bp. 1970.

⁵ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473 — 1600*. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Bp. 1971. 928. l.

az azonosításhoz szükséges asszociációk felkeltése mellett a pertinens könyv- és nyomdatörténeti szakirodalom iránti figyelem felébresztése.

A motiváció és a közlési effektus összhangjának megteremtése a tartalmi információra törekvő szakbibliográfiák esetében még nehezebb feladat. Amikor KÓHALMI Béla a bibliográfia rangemeléséről írt,⁶ a tudományos munkában felhasználható információknak a felhasználásához és a feldolgozott anyaghoz méltó, rendszerező, analitikus számbavételét hozza fel példaként. Amikor pedig KOSÁRY Domokos történeti bibliográfiájának bevezetőjében⁷ követelményként hangoztatja, hogy a történeti bibliográfiának „olyan struktúra szerint kell felépülnie, amely az egykorú objektív valóság: az adott társadalom struktúrájának és funkciójának, illetve az erről alkotható képnek diagramszerűen, megközelítően megfelel”, a korszerű, tudományos alapozású, tehát egyetlen helyes motivációt fogalmazta meg. Ezen túlmenően a követelmény egyben annyit is jelent, hogy a valóság diagramszerű tükrözése nem valósítható meg a pertinens információkat tartalmazó címeknek a bibliográfia szabályainak megfelelő rendezett halmaza révén. Az egykorú objektív valóság megismerésének primer és szekunder forrásainak percipiálása, felhasználása lévén az elérendő közlési effektus, Kosáry Domokos úttörő módon nem szorítkozik a nyomtatott dokumentumok regisztrálására, hanem az effektus növelése érdekében a kéziratos, levéltári forrásoknak nem a proveniencia, hanem a pertinencia alapján való feltárására is vállalkozik. Az objektív valóság diagramszerű tükrözése, amely a szembenálló nézetek megismertetését is lehetővé teszi, az a módszer, amelyet VARGA RÓZSA és PATYI SÁNDOR *A népi írók bibliográfiája* c. munkájukban⁸ választottak. Ennek szerkezete semmilyen formális osztályozási keretbe nem szorítható, mégis annak közlési effektusát, használhatóságát vizsgálva, e bibliográfia, melynek társadalmi szükségességét talán felesleges hangsúlyozni, szintén példaként állhat, ha a motiváció és közlési effektus összhangját kívánjuk bemutatni.

A motiváció és a közlési effektus összhangjának magyar példáit — nyilván sorolhatnánk másokat is — nem véletlenül említettem. A tudományos megismerés érdekében történő azonosítás és a társadalmilag szükséges tartalmi ismertetés a közlési effektus érdekében szükségszerűen szűfeszíti azokat a kereteket, amelyek a bibliográfia iskolás, múlt századokból „átmentett” meghatározásai jelentenek. E példák bizonyítják, igaz, hogy az azonosítást elősegítő bibliográfiák pontossága, precizitása állandóan növekszik; igaz az is, hogy a szakmai információt nyújtani kívánó bibliográfiák részletes elemzésre törekednek. Mindez azonban másodlagos jelenség. Ha motivációjuk nem társadalmilag szükséges motiváció, feldolgozási módszerük nem eredményezi egy kívánt közlési effektus létrejöttét ezen külső jegyek értékelésüknél elhanyagolhatók. E divatos külső jegyek fetisizálása eredményezi egyes modern nyomtatványok tartalmilag és formailag változatlan variánsainak az ösnyomtatványok leírási módszerével készülő jegyzékeit, akadályozzák fontos lelőhely-jegyzékek megjelenését és eredményezik a közlési effektust figyelembe nem vevő, gyakran tökéletlen tájékoztatást nyújtó bibliográfiai vízfejeket. Lehet,

⁶ KÓHALMI Béla: *A bibliográfia rangemelése*. MKSz 1961. 131—147. l.

⁷ KOSÁRY Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Bp. 1971. 41. lapon.

⁸ VARGA RÓZSA—PATYI SÁNDOR: *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom. (1920—1960.)* Bp. 1972.

hogy ilyen módon könyvészeti világsúcsokat érünk el, de ki szeret egy kövér-ségi versenyben első díjat nyerni?

A pozitív példákból még egy tanulságot le kell vonnunk. A társadalmilag szükséges motiváció és az elérendő közlési effektus nem egy esetben szükségessé teszi, hogy a megismerés forrásai között ne tegyünk sem formai, sem tartalmi különbséget. A lassú fejlődés ellenére, régen túljutottunk azon a képzetben, hogy a bibliográfia könyvjegyzék. Csak a motiváció és a közlési effektus határozhatja meg, hogy nyomtatvány, kézirat, hanglezem, publikált vagy publikálatlan dokumentum-e a megismerés regisztrálandó forrása.

6. Aki a hazai bibliográfiai tevékenységet szemmel tartja és szívből örül minden olyan bibliográfiai terméknek, mely társadalmilag szükséges motiváció alapján jött létre, és amelytől kedvező közlési effektust vár, sajnos nap mint nap kénytelen e várákozásnak nem megfelelő, bibliográfiának szánt címjegyzékekkel találkozni. Felsorolásuk hosszadalmas lenne, elég talán ha vázoljuk az okokat, amelyek a motiváció helytelenségét és a közlési effektus hiányosságait előidéz. Ezek a következők: az elméleti alapozás hiánya, ill. az elméleti zűrzavar. KÓHALMI Béláról mondotta MÁTRAI László, hogy távol állott tőle a tudománytalan teoretizálás és a tudományellenes praktikizmus.⁹ Ez így is van. Aki figyelt KÓHALMI Béla okos és halk szavára, az emlékeztetébe vészte, hogy milyen feladatok elvégzését tartotta szükségesnek, és hogy milyen tisztán és világosan látta a tájékoztatás társadalmi motivációjának múltját és a bibliográfiai munka fejlesztésének szükséges irányát, lehetőségeit. Ő mondotta: kis nemzet ne vállalkozzék az egész világirodalom dokumentálására, vegye igénybe a rendelkezésre álló feldolgozásokat és inkább törekedjék saját irodalmáról megfelelő, világszerte felhasználható tájékoztatást nyújtani. Milyen kevesen vannak, akik az ő gondolatmenetét magukévá teszik, józan ítéletét elfogadják és milyen sokan, akik szűk praktikizmusból olcsón teoretizálnak. Ma sok szó esik a kommunikációs elmélet eredményeinek alkalmazásáról a tájékoztató munkában. Ez azonban gyakran üres verbalizmussá válik. A szellemi munka műhelyében nem sok eredménnyel kecsegtet, ha önkényes mintavétel alapján kétes értékű módszerekkel az olvasás, esetleg akár a bibliográfiák használatának hatékonyságát többnyire nagyon költségesen felméri. A tudomány-szociológia egzakt módszerei kialakulatlanok, és a hazai vizsgálatok jó része nem sokkal járul hozzá e módszerek tökéletesítéséhez. A hazai újabb bibliográfiai elméleti irodalom deskriptív jellegénél fogva olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek a gyakorlatra hatással alig vannak. CSÜRY István elmélyedően tudományos módszerű munkája pedig hezitáló állásfoglalása miatt nem járulhatott hozzá a korszerű szemlélet kialakításához.¹⁰

Nap mint nap értetlenséggel találkozunk a bibliográfia lényegét, funkcióját illetően. Ez nemcsak a bibliográfiák potenciális felhasználóira jellemző, hanem sajnos a jegyzékkészítők hosszú sorára. Ezen a helyzeten változtatni kell, elsősorban a külföldi színvonalas, tudományos alapozású szakirodalom fordítása, terjesztése és megismertetése révén. Második ok: az elméleti alapozás hiányosságának következménye, hogy tudományos motivációjú bibliográfiáink zöme a közlési effektus létrejöttével nem törődik. A tudományos jellegű bibliográfia fő ismérvének elsősorban a teljességet tekintik. A teljesség, ha ez nem a közlési

⁹ MÁTRAI László: *Kóhalmi Béla. 1884–1960.* MKsz 1970. 130–131. l.

¹⁰ CSÜRY ISTVÁN: *A bibliográfia helye az ismeretközlés rendszerében.* Könyv és Könyvtár VI. 5–85. p.

effektus teljességét jelenti egyben információ redundancia, ami egyenesen gátolja a kívánt közlési effektus létrejöttét és a vízfej egyik kórokozója. A teljesség a címleírás teljességére való törekvésben is jelentkezik, tekintet nélkül arra, hogy a közlési effektus létrejöttében ennek milyen szerepe van. A tudományos tájékoztatás szempontjából rendkívül fontos központi jegyzékek megjelenésének nem képezhetik akadályát címleírasi problémák, melyek leegyszerűsödnek, ha a kívánt közlési effektust vesszük figyelembe. Az elérendő közlési effektus és a teljesség igénye közötti feszültség, az objektív nehézségek mellett nem lassíthatja a Horthy-korszak ciklusbibliográfiájának megjelenését, melynek motivációja nem kisebb jelentőségű, mint e korszak megismeréséhez szükséges nyomtatott források számbavétele, tehát elsőrendű bibliográfiai feladatunk. A dualizmus kora történeti bibliográfiájának megjelenését a gyűjtött anyag méretei tették lehetetlenné. A nyilvánvaló túlméretezés talán azért következett, be, mert a közlési effektus figyelmen kívül hagyásával nem történt meg a különbségtétel a megismerés és a megjelenítés forrásai között. Biztató kezdetű irodalomtörténeti bibliográfiáinknak is szembe kell néznie ezzel a problémával. Sajnos nem ismerjük eléggé a „short title index” fogalmát, másfelől pedig megfeledekzünk arról, hogy a teljesség hiánya kisebb baj, mint a hiány teljessége.

Harmadik tényező: a tudományos célokat is szolgáló bibliográfiának a teljes közlési effektusra való törekvés mellett, objektív ismerve a feldolgozott anyag tudományos akribiával megvalósult elemzése, oly módon, ahogyan ez a példaképpen megemlített bibliográfiákban megvalósult. Ha az elemzés valódi, úgy a bibliografus magasszintű tudományos munkájáról tanúskodik. A veszélyt, a bibliográfiai munka diszkreditálását jelentik azonban az ál-elemzések. Ezek veszélyessége abban rejlik, hogy azt a hiedelmet keltik, megvalósult valamilyen helyes motiváció alapján egy fontos téma tájékoztatást nyújtó bibliográfiája, holott a közlési effektus esetleg minimális. Előfordulhat, hogy vas-kos kötet egy-egy „bibliográfia” megjelenési formája, mely címe szerint fontos kutató tevékenység, mint pl. a helytörténeti, helyismereti kutatás irodalmi forrásainak rendszerezése, valójában pedig két évtized kiválasztott kiadványainak formális analízis alapján való lajstromozása. Elméleti probléma, hogy a formális analízis alapján a gépi memóriában tárolt információ elemek felhasználása milyen mértékben alkalmas a szükséges asszociációs folyamat megindítására. Egy azonban bizonyos: felesleges fényűzés, emberi erővel gépi produktumokat létrehozni.

Az egészséges fejlődést gátló tényezők között kell végül megemlíteni egyes bibliográfiák voluntarista tárgyválasztását. Objektív értékük nemegyszer vitathatatlan. A kutatómunkához végzett alapos és szükséges anyaggyűjtés melléktermékeként létrejött bibliográfiák lehetnek tiszteletreméltó, színvonalas alkotások, de értékelésük mértéke mégis a motiváció társadalmi szükségessége és a közlési effektus vizsgálata. Talán fontosabb bibliográfiai alkotások létrejöttét gátolja az ilyen jellegű tevékenység, nem is beszélve az alkalom szülte bibliográfiák hosszú soráról, ezek átlagos színvonaláról és egyes nagyon speciális jellegű gyűjtemények anyagának bibliográfiai feldolgozásáról, amelyek esetében a közlési effektus mérlegelése többnyire háttérbe szorul.

7. A kérdés, amelyre a pozitív példák és negatív jelenségek mérlegre tévése alapján az Akadémia Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságában választ kell keresnünk, tehát a következő: milyen társadalmilag szükséges motiváció alapján kell létrehozni azokat a bibliográfiákat, melyeknek közlési

effektusa a hazai tudományos munkában résztvevők alkotóképességének, kreativitásának növelése.

A motiváció körének meghatározásánál jól emlékezetünkbe kell vésnünk, amit KÓHALMI Béla mondott arról, hogy miért nem lehet feladatunk az egész világirodalom dokumentálása, és hogy a világirodalomról nyújtott tájékoztatás területén mik a feladataink.¹¹ Az ilyen feladatok azonban, mint pl. a tájékoztatási világrendszerek adaptációja, a tájékoztatási bázis megteremtése és megszervezése, az egyéni és szakmai motivációjú irodalomkutatás, információ visszakeresés a világirodalomból stb. más jellegű tájékoztatási problémákat jelentenek, mint az itt tárgyaltak.

Lehetőségeink és feladataink tehát egyértelműen a hazai vonatkozású bel- és külföldi dokumentumbázis meghatározott közlési effektust elérő bibliográfiai feldolgozására irányulnak. A feladatok mennyisége igen tekintélyes. Pontos meghatározásuk, a megoldás sorrendjének és módjának megállapítása nem történhet voluntarista módon, a szerint, hogy kinek milyen feladat megoldásához van kedve vagy lehetősége, nem függhet attól, hogy egy-egy kiadó a bibliográfiáktól való néha indokolt viszolygását leküzdve milyen bibliográfiák kiadását látja érdemesnek. Szűk prakticismus és olesó teoretizálás helyett a téma, a feldolgozási módszer és a sorrend megállapításának, a motiváció társadalmi szükségességének és az elérendő közlési effektus létrejöttének szempontjai érvényesítendőek. Ennek tudatában kell szemlét tartanunk a fölött, hogy vajon könyvtáraink középkori és újkori kéziratainak feltárása érdekében milyen további erőfeszítéseket kell kifejtenünk, mik a sürgős teendőink az újabbkori magyar kéziratok központi lelőhely-mutatójának létrehozásában, mik a teendőink a szakember utánpótlás érdekében. Az elérendő közlési effektus figyelembevételének kell befolyásolnia nemzeti bibliográfiai rendszerünk teljes kiépítésének és megújításának munkálatait, melyeknek általános motivációja egy sokat hangsúlyozott társadalmi szükséglet. Többek között meg kell vizsgálni, hogy az azonosítás a könyv- és nyomdatörténeti információ révén elért kedvező közlési effektus vajon fenntartható-e a 18. századi magyar nyomtatványok számbavétele során. Ez olyan probléma, amely e vállalkozás tudós végrehajtóit is bizonyára foglalkoztatja. A társadalmi szükséglet által motivált teljes nemzeti bibliográfiai rendszert a közlési effektus szempontjából vizsgálva számos más olyan probléma vetődik fel, amely formálisan a proveniencia és a pertinencia jegyei alapján nem dönthető el. A feldolgozandó anyag körének megállapítása ezek között talán az első. A külföldi magyar vonatkozású dokumentum egy társadalmilag szükséges megismerés forrása. E bizottság, úgy gondolom, hasznos munkát végzett, amikor ezeknek a körét, jellegét nem formális, hanem tartalmi jegyek alapján igyekezett megállapítani. Azonban ez nem elegendő. A magyar művelődés, tudomány és a nemzeti múlt megismerése tényleges társadalmi szükséglet. Ezért kell felvetnünk a kérdést, mikor és hogyan folytassuk, fejlesszük tovább azt a hagyományt, amelyet SZABÓ Károly RMK-ának harmadik kötete és az elévülhetetlen érdemű APPONYI Sándor gyűjtése jelent. E hagyomány folytatásának egy része a Magyarországon található 16. századi nyomtatványok számbavétele során, e nyomtatványok magyar vonatkozásairól nyújtott elemző tájékoztatás. Úgy vélem, a megismerés forrásainak ismertetése terén aktuális feladatot igyekszik megoldani a külföldi

¹¹ KÓHALMI Béla nézeteiről l. SZENTMIHÁLYI János: *Két egyetemi jegyzet margójára*. MKsz 1961. 88–90. 1.

magyar vonatkozású irodalom kurrens számbavétele, mely vállalkozás létrehozása, fejlesztése nem lehet egyetlen intézmény gondja.

A közlési effektus szempontjából kell gondosan átvizsgáljunk nemzeti bibliográfiai rendszerünk jelenét, közismert „fehér foltjait”, melyek közül a két világháború közötti korszak nyomtatványtermésének számbavétele talán a legégetőbb. Azok a könyvtörténészek, bibliográfusok, akik az ismertetett feladatok megoldására megbízást kaptak, tekintet nélkül arra, hogy milyen intézmény keretén belül, milyen támogatással dolgoznak, tisztában vannak feladataik fontosságával. Megbízás nélkül az ő nevükben kérem, tegyünk valamit a végzett és végzendő munka társadalmi szükségességének elismertetése érdekében.

KÓHALMI Béla intelmének megszívlelése egyik biztosítéka a szakbibliográfiai tevékenységben a társadalmilag szükséges motiváció és az elérendő közlési effektus összhangjának. A feladat, amelyet helyettünk más nem végez el, a szakmai tájékoztatás területén a szakmai megismerés hazai vonatkozású forrásainak közlési effektust létrehozó elemző rendszerezése. A társadalmilag szükséges motiváció tehát elsősorban azon tudományok dokumentumainak analitikus rendszerezésénél jelentkezik, melyek magyar vonatkozásainak törvényszerűségeit differenciált tudományszak műveli, mint pl. Magyarország története, irodalma, művészete, néprajza stb. A motiváció szempontjából másodsorban kell figyelembe venni egyes tudományok hazai történetének és eredményeinek megismeréséhez szükséges források rendszerező elemzését. A társadalmi szükséglet önmagában az a tény jellemzi, hogy olyan feladatok megoldásáról van szó, melyeket helyettünk más nem végez el. Meghökkenítő jelenség volt, hogy a magyar irodalom máig hiányzó korszerű bibliográfiai kalauzát első ízben ALBERT TEZLA angol nyelven, Amerikában jelentette meg.¹² A motiváció és a leghatékonyabb közlési effektust elérő feldolgozási módszer meghatározása az érdekelt szakterület művelőinek feladata, amiből félreérthetetlenül az következik, hogy a bibliográfiai munka a szakterület művelésének alkotó formája. Ennek fel nem ismerése segíti diadalra ezen a területen is a dilettantizmust, az áltudományosságot és a felületességet, az ál-akribiát és a pontatlanságot, ami a tevékenység diszkreditálásához vezet.

Ha a társadalmi szükséglet által motivált, kívánt közlési effektust elérő szakbibliográfiai munkák és kezdeményezések kis számát vesszük figyelembe, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy egyfelől az igény, másfelől a kiadói megbízás nem jelentkezett parancsoló módon. És itt el kell marasztalnunk kiadóinkat. Nem egy szakterületen éberen figyelik a társadalmi szükségleteket, fordíttatnak, megbízásokat adnak a hiányok pótlására. Ugyanakkor kiadói felszólításra készült bibliográfia előttem nem ismeretes. Ez a jelenség pedig bibliográfiai kultúránk alacsony színvonalát mutatja.

8. Teendőink rangsorolásánál tehát első helyet kell biztosítani a bibliográfiai kultúra szintjének állandó emelésére, amely korunkban, melyet méltán nevezünk az információ korszakának, elengedhetetlenül szükséges. Egyetemi oktatásunkban ennek sajnos feledésbe ment hagyományai a régi bölcsészkarai prozemináriumokban gyökereznek. Ezeket a hagyományokat kell feléleszteni és a mai kor követelményeinek megfelelően továbbfejleszteni és kiterjeszteni. A bibliográfiai kultúra fejlesztése a társadalmilag szükséges motivációja az

¹² TEZLA, ALBERT: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. HUP, 1964.

egyes szakterületek bibliográfiai kézikönyveinek, kalauz jellegű bevezetőinek. A kézirat kutatás kézikönyvtől kezdve — amellyel a Könyvtörténeti Munkabizottság, elnökének, MEZEY Lászlónak kezdeményezésére már foglalkozott — úgyszólván minden szakterület bibliográfiai bevezetője társadalmi szükségletet elégít ki. A szükséglet fel nem ismerésére jellemző, hogy egy sikeres, de már jó részben elavult enciklopedikus jellegű bibliográfiai útmutató újabb kiadásától a kiadó mereven elzárkózik.

Nyilvánvaló, hogy a motiváció és a közlési effektus tudományos alapozású mérlegelése alapján biztosítani kell a tervszerűséget a bibliográfiai munkában. Olyan bürokratikus intézkedések, mint a bejelentési kötelezettség, valamint a formális koordináció, ezt nem biztosítják. A magyar és a magyar vonatkozású dokumentumok, az egyes tudományok egészének és részleteinek megismertetése azok fejlődési irányainak és fejlesztési feladatainak figyelembevételével alakítja csak ki azt a motivációt, amelynek alapján a közlési effektust létrehozó *igazi* bibliográfiák gazdagíthatják a magyar tudományt és művelődést.

JÁNOS SZENTMIHÁLYI

Bibliographie und „Bibliographie”. Gesichtspunkte der Bewertung bibliographischer Tätigkeit

1. Es ist eine Tatsache, dass der Bewusstseinsinhalt, der sich mit dem Wort „Bibliographie” assoziiert hat, unverändert geblieben ist und auch heute dieselben Assoziationen in den Menschen erweckt, wie im 17.—18. Jahrhundert.

2. Bibliographie als eine spezifische Kommunikation eignet sich zur Erzeugung von zweierlei Effekten:

a) Sie ermöglicht die Identifizierung der Drucke und sonstiger Dokumente.

b) Sie informiert über den Inhalt des Dokuments. Die Schaffung einer Harmonie zwischen Motivation und Kommunikationseffekt bedeutet den wirklichen Inhalt der bibliographischen Tätigkeit.

3. Der Kommunikationseffekt der Bibliographien, die die Identifizierung von Drucken bezwecken, kann durch Vervollkommnung der Methoden der Titelaufnahmen und bibliographischer Beschreibung gesteigert werden. Es ist eine Frage für sich, ob es in unseren Tagen, zur Zeit der Literaturflut ein gesellschaftliches Bedürfnis ist, die einzelnen Varianten der Drucke unserer Tage mit denselben Methoden zu identifizieren, wie es bei den Dokumenten der Fall war, die zur geschichtlichen Veranschaulichung erforderlich gewesen sind. Die Entwicklung der bibliographischen Tätigkeit, die eine Orientierung über das Inhaltliche bezweckt, ist durch die Bestrebung gekennzeichnet, den Inhalt je ausführlicher zu analysieren. Die Speicherung und auch die automatische, rasche Bereitstellung der Elemente semantischer Informationen ist durch die sprunghafte Entwicklung der technischen Mittel, der Theorie und auch Praxis digitaler Rechenanlagen ermöglicht worden. Die Verwendung der Rechenanlagen in der bibliographischen Arbeit hat sich als vorteilhaft und auch wirtschaftlich erwiesen. Der Kommunikationseffekt der bibliographischen Information wird durch die Auswahl aus der geordneten Menge gesteigert. Kumulierung und auch Vervielfältigung der Bibliographien wird durch Verwendung der Rechenanlagen gesteigert. Es bedeutet jedoch eine Gefahr, dass die Schaffung unmotivierter bibliographischer Instrumente ermöglicht wurde, die dem Kommunikationseffekt nicht erzeugen, und die ein recht teures Spiel sind.

4. Tag für Tag begegnen wir inländischen Adressenverzeichnissen, die als eine der Erwartung unentsprechende Bibliographie gelten sollten. Die Umstände, die die Unrichtigkeit der Motivation und die Mängel des Kommunikationseffekts verursachen, sind die folgenden:

a) Mangel der theoretischen Grundlage, bzw. theoretisches Durcheinander. Dies bekundet sich auch darin, dass die Forschung der Ansprüche auf Orientierung, infolge

der ungenügenden Ausgestaltung der exakten wissenschaftssoziologischen Methoden auf recht unsicherer Grundlage ruht. Ein Unverständnis bekundet sich auch in Bezug auf Wesen und Funktion der Bibliographie.

b) Die Mehrzahl der Bibliographien wissenschaftlichen Charakters kümmert sich nicht um die Entstehung des Kommunikationseffekts. Das Hauptmerkmal dieser Bibliographien wird in erster Reihe in der Vollständigkeit erblickt, wo doch Mangel an Vollständigkeit ein kleineres Übel bedeutet, als Vollständigkeit des Mangels. Die Vollständigkeit in Bezug auf die Form bedeutet zugleich eine Informationsredundanz, durch die die Entstehung eines Kommunikationseffekts geradezu verhindert wird.

c) Oft erscheint die Analyse, durch die der Kommunikationseffekt eigentlich gesteigert werden sollte, als rein formell, und demzufolge auch als irreführend.

d) Die Themenwahl gewisser Bibliographien ist voluntaristisch, d. h. dass die Verfasser jener Verzeichnisse die Beantwortung von Fragen bestreben, die keinesfalls als gemeinnützig zu betrachten sind.

5. Die Frage, die wir zu beantworten bestrebt sind, lautet: auf Grundlage welcher gesellschaftlich erforderlichen Motivation sollen die Bibliographien entstehen, deren Mitteilungseffekt sich in der Steigerung der Kreativität der in der ungarländischen wissenschaftlichen Arbeit teilnehmenden Forscher bekundet. Unsere auch durch unsere Möglichkeiten sich ergebenden Aufgaben richten sich, eindeutig, auf die bibliographische Bearbeitung der inländischen und ausländischen Dokumenten-Basis ungarländischer Relevanz. Bei Bestimmung von Thema, Bearbeitungsmethode und Reihenfolge sind vor allem die Gesichtspunkte geltend zu machen, die sich auf die gesellschaftliche Erforderlichkeit der Motivation und auf die Entstehung des zu erreichenden Mitteilungseffekts richten. In dieser Erwägung sollen, unter anderem, aus dem Gesichtspunkt des Mitteilungseffekts, Gegenwart und auch Mängel unseres nationalen bibliographischen Systems — die bibliographische Bearbeitung der fremdländischen Literatur ungarländischer Relevanz mit inbegriffen — überprüft werden. Die gesellschaftlich erforderliche Motivation erscheint in erster Reihe bei der analytischen Bearbeitung der Dokumente jener Wissenschaften, für die es kennzeichnend ist, dass die Gesetzmässigkeiten der ungarländischen Relevanzen derselben durch eine differenzierte Fachwissenschaft erforscht werden. Solche sind u. A. die Geschichte Ungarns, die Geschichte der ungarischen Literatur, etc.

6. Die Einstufung der Aufgaben der Rangordnung nach soll die ständige Steigerung des Niveaus der bibliographischen Kultur keinesfalls vor Augen verlieren. Für den Unterricht bibliographischer Kenntnisse soll im Universitätslehrplan gesorgt werden. Die bibliographische Einführung einzelner Fachgebiete soll unter den dringenden Aufgaben Platz haben. Für Planmässigkeit und Fachmässigkeit in der bibliographischen Arbeit soll — als für eine Aufgabe — gesorgt werden, die die vornehmste Stelle in der Reihe der »Agenda« besetzt.

KÖZLEMÉNYEK

Paulus Hungarus Notabiliájának töredéke egy magyarországi kódexben. PAULUS HUNGARUS vagy PAULUS de HUNGARIA (Magyar Pál illetve Magyarországi Pál) alakja sokat foglalkoztatta és foglalkoztatja mind a magyar, mind a külföldi kutatást.¹ Eléggé ismeretes, hogy egyházszerző-misszionárius tevékenységén túl, irodalmi munkássága jogán is előkelő hely illeti meg a 13. század első felének európai szellemi fejlődésében: utóljára majd száz éve kiadott *Summa de paenitentia*-ja² a műfaj egyik legelső terméke,³ s a GRATIANUS és IX. GERGELY kánonjogi rendszerezése közé eső időszak pápai döntvényeiből, dekretálisáiból összeállított öt gyűjtemény — az ún. *Compilatiók*⁴ — közül a másodikhoz és harmadikhoz írott magyarázó jegyzeteiben, két, még kiadatlan *Notabiliájában*,⁵ ha nem is éri el kora legnevesebb glosszatorainak színvonalát, mégis, figyelemreméltóan eredeti gondolkodású kánonjogásznak bizonyul, közben pedig, ami hazai szempontból csak növeli a *Notabiliák* jelentőségét, szám szerint húsz helyen tesz, szövegszerűen eleddig vajmi kevéssé ismert⁶ és hasznosított megjegyzést magyarországi jogállapotokra.⁷

¹ A rá vonatkozó irodalomnak — az ötvenes évek derekáig bezárólag — legjobb összefoglalása a *Dictionnaire de Droit Canonique VI.*, Paris, 1957. 1270–1276. lapjain található, R. CHABANNE meglepően tájékozott és alapos Paulus-címzavában.

² *Bibliotheca Casinensis IV.*, 1880. 191 sk. Ez a kiadás azonban mivel a mintegy félszáz kéziratnak csak töredék részén alapul, ma már elavult.

³ P. MANDONNET: *Saint Dominique. L'idée, l'homme et l'oeuvre.* I., Paris, 1937. 249 sk.: *La „Summa de paenitentia magistri Pauli presbyteri S. Nicolai”*; FEHÉR Máttyás: *Magyarországi Pál O. P. „Summa de paenitentia”-ja, 1220–1221.* Budapest, 1943. (= Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1941/43: Szekfű Gyula Emlékkönyv 1–23); P. MICHAUD-QUANTIN: *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII–XVI siècles).* Louvain, 1962, 24 sk.

⁴ Az első négy *Compilatio* utolsó kiadása: Antonius AUGUSTINUS: *Opera omnia IV.*, Lucae, 1769. Nem éréktelen megemlíteni, hogy a mű Esztergomban, a primási könyvtárban férhető hozzá.

⁵ F. BANFI, kétségkívül nyomós érvekre támaszkodva, megtalálni és azonosítani véli PAULUS HUNGARUS első *Compilatio*éhoz írt *Notabiliáját* is: Paolo Dalmata detto Ongaro. (A proposito del Codice Borghese. 261 e Palat. Lat. 461 della Biblioteca Vaticana.) Archivio Storico per la Dalmazia 27, 1939, 42–63 és 133–150.

⁶ A helyeket már G. M. DÉNES felsorolja doktori disszertációjában (ő egyébként a két *Notabilia* kiadását is tervbe vette): *I Notabili di Paolo Ungaro.* Canonista Bolognese del secolo 13. Roma, 1944, 14, 11. jegyzet. De szisztematikusan és in extenso sem DÉNES nem tette közzé a magyar vonatkozású szöveghelyeket, sem FEHÉR M. Jenő, aki nagy port fölvert könyvében (*Középkori magyar inkvizíció.* Buenos Aires, 1956) hosszasan foglalkozik velük (kivált a 26–62. lapokon). A hiányt hamarosan mi szándékozunk pótolni.

⁷ A szakirodalom hosszú ideig PAULUS HUNGARUSnak mindössze említett két művéről tudott; FEHÉR M. Jenő azonban nemrég egy, állítólag ugyancsak PAULUSTól származó mű, a *Monita Pauli* szövegét kezdte publikálni, az általa alapított és szerkesztett *Magyar Történelmi Szemle* hasábjain: 1, 1970, 95–99.

A második és harmadik *Compilatio*hoz fűzött két *Notabiliának* tucatnyi kéziratát tartják számon Európa-szerte,⁸ de mind ez ideig úgy tűnt, hogy a magyar kánonjogász műveiből épp szülőföldjén nem őrződött meg egy sem; G. M. DÉNES ugyan megkockáztatta a föltevést, hogy az Országos Széchényi Könyvtár 30. számú kódexe (régi jelzete 1726 Fol. Lat.) talán PAULUS HUNGARUS valamelyik *Notabiliájának* töredékét tartalmazza, sejtését azonban nem tudta bizonyítékokkal alátámasztani.⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár említett, JANKOVICH Miklós gyűjteményéből származó és itáliai provenienciájú „kódexe” mindössze két, 32 × 23,3 cm terjedelmű pergamen lapból áll: az 1° és a 2° egy *Arbor legalis consanguineitatis et affinitatis* című, rajzos illusztrációval ellátott szöveget, az 1^r és a 2° pedig kánonjogi töredéket tartalmaz. A töredék szövege, noha a jelenlegi elrendezésben az *Arbor* megszakítja, mégis folyamatos, nyilván azért, mert a mostani kódexet alkotó két lapot épp az *Arbor* szövegének lejegyzése végett, és olyan kódexből szakították ki, melynek csupán a rectóra írtak; erre látszik utalni az a körülmény is, hogy a töredék 13. századi, az *Arbor* viszont 14. századi kézírása, mint az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-katalógusának szerzője, BARTONIEK Emma megállapítja.¹

A töredék szövegét laponként két-két, átlagban 30,2 × 9 cm terjedelmű és mindenütt pontosan 66 sort tartalmazó kolumnában, fekete tintával jegyezték le; az 1^r-n a titulusok színe piros, a 2°-n viszont egyáltalán nincsenek titulusok. Incipitje: mortaliter peccans potest compelli ad penitentiam; explicitje: item quod in causa denunciacionis potest esse principalis persona testis.¹¹

Mi megtettük azt, amire DÉNESnek, kétségkívül a háborús nehézségek miatt, nem volt lehetősége: összevetettük az Országos Széchényi Könyvtár kódexében foglalt kánonjogi töredéket az — egyebek közt — PAULUS HUNGARUS második és harmadik *Compilatio*hoz írt két *Notabiliáját* is tartalmazó vatikáni kódexszel.¹² És a konfrontálás igazolta DÉNES gyanúját: a magyar kódex csakugyan PAULUS HUNGARUS szövegét őrizte meg, mégpedig a harmadik *Compilatio*hoz írt *Notabilia* egyik részletét. A töredék szövege a vatikáni kódexben a 82^oB 28. sorától a 84^rA 24. soráig tart, és a harmadik *Compilatio* 2. könyv, 1. titulus 3. caputjának végétől a 2. könyv, 14. titulus 1. caputjának közepéig terjedő részhez kapcsolódik magyarázataival, tehát, hála az erősen rövidített, apró betűs írásnak, a harmadik *Notabilia* egészének mintegy hatodát tartotta fenn.

A töredék nem egy helyen jobb, imitt-amott egy-egy mondattal bővebb a vatikáni kódex megfelelő szövegrészénél; csupán egy ízben fordul elő, bizonyára a másoló hibájából, hogy egy teljes caput (a 13. titulus 2. caputja) hiányzik belőle. A sok értékes szövegvariáns, a töredék viszonylagos nagysága, és az, hogy a magyarországi kódex PAULUS HUNGARUS *Notabilia*-kéziratainak legkorábbi rétegéhez tartozik, eleve biztosítja nem lebecsülhető jelentőségét, kivált PAULUS *Notabiliáinak* egy, a magyar kutatóktól hovatovább már évszázada remélt és hiányolt kiadása esetén.

KAPITÁNYFfy ISTVÁN — SZEPESSY TIBOR

⁸ S. KUTTNER: *Repertorium der Kanonistik (1440—1234)*. Prodomus Corporis Glossarum I. Città del Vaticano, 1937, 408 sk.

⁹ I. m. 22.

¹⁰ *Codices Latini Medii Aevi I.* (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici XII.) Budapestini, 1940, 30.

¹¹ Helyesen így; BARTONIEKNél (i. h.) az utolsó három szó: principalis (?) pars (?) testis.

¹² Fondazione Borghese 261 (mikrofilm-másolata az MTA Mikrofilmtárában). A második *Compilatio*hoz írt *Notabilia* a 75^rA—80^oA fóliókon, a harmadik *Compilatio*hoz írt *Notabilia* a 80^rC—89^oA fóliókon található; a kódexet egyébként S. KUTTNER fedezte föl 1927-ben.

Egy XV. századi magyarországi graduale. Az Akadémiai Könyvtár töredékgyűjteményében T 292 jelzettel egy XV. századi graduale 6 db egész és 4 db fél lapnyi töredéke található, piros, kék, piros—kék és barna—fehér, erősen kalligrafált szövegkezdő nagybetűkkel, 9 db 4 soros rombikus notációjú hangjegysorral. A töredéklapok eredeti nagyságát nehéz megállapítani, mivel többször és különböző mértékben körülvágták az egyes lapokat. A legnagyobb méret: 50 × 33,3 cm. A töredékek a következő vasárnapok és ünnepek szövegeit tartalmazzák a de tempore és a de sanctis részből:

Dom. II.	Adventus —
Dom. III.	Adventus
Dom. III.	in Quadragesima
Dom. IV.	in Quadragesima
Feria V.	in Coena Domini
Feria VI.	in Parasceve
Febr. 22.	Cathedra Petri
24.	Mathiae ap.
Mart. 12.	Gregorii pp.
Jun. 30.	Pauli commemoratio
Jul. 2.	Visitatio B.M.V.
13.	Margaretae v. et m.
22.	Mariae Magdalena
Aug. 1.	Petri ad vincula
15.	Assumptio B.M.V.
17.	Octava Laurentii
20.	Stephani regis
28.	Augustini cf.

Ezenkívül tartalmaz Kyrie és Gloria dallamokat és a communeból a pro defunctis mise offertoriumát.

A gradualetöredék de tempore szövege azonos a *Missale Strigoniense* (Nürnberg, 1484. Koburger. MTAK. Ráth NF 1041) szövegével. A de sanctis részből azonos a Cathedra Petri, Mathias ap., Gregorius papa, Commemoratio S. Pauli, Maria Magdalena, Ad vincula S. Petri, Assumptio, Octava S. Laurentii ünnepének szövege. A következő ünnepek szövege nem azonos az esztergomi missale szövegével: S. Margareta, Visitatio B. M. V., Stephanus rex, S. Augustinus. Ezek közül a Szt. Ágoston ünnep szövege két velencei, J. Paep kiadású esztergomi missale szövegével azonos. (Miss. Strig. 1498. MTAK. Inc. 793. és Miss. Strig. 1500. MTAK. Inc. 782.) A Visitatio, Szt. Margit és Szt. István ünnepek szövege egyik esztergomi missale szövegével sem egyezik.

A XIV. és XV. sz.-i magyarországi kéziratok és XV—XVI. sz.-i nyomtatott missale — ill. gradualékkal összehasonlítottuk a három, esztergomitól eltérő szöveget. Teljes szövegazonosságot egyetlen egy esetben sem tapasztaltunk. A Visitatio ünnepének töredékünkben szereplő szövege egy pozsonyi (OSZK Clmae 215) és a pálos missale (OSZK Inc. 176) szövegével egyezik. A többi XIV—XV. sz.-i missale különböző szövegeket ad erre az ünnepre. Szt. Margit ünnepének szövege több XIV—XV. sz.-i pozsonyi kódex szövegével azonos. (OSZK Clmae 94, 214, 219, 220.) Ugyanaz a szöveg van az ősnymtatvány pálos missalában is. (OSZK Inc. 176.) A magyarországi eredet szempontjából döntő Szt. István ünnep alleluja versének alapján az összehasonlításkor a következő eredményt kapjuk: szövegünk egyezik az OSZK-ban levő kéziratok missalék közül a Clmae 92, 93, 94, 95, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 435. jelzetű kódexek szövegével. A kódexek proveniencia, ill. possessor tekintetében így oszlanak meg:

Clmae 92	Missale Olomucense s. XIV.
93	Missale Pragense s. XIV.
94	Missale Strigoniense cuiusdam Posoniensis ecclesiae s. XIV.
95	Missale Dioec. Strig. ecclesiae S. Paulini s. XIV.

- 214 Missale Posoniense s. XIV/med.
 215 Missale Posoniense s. XIV/med.
 216 Missale Posoniense s. XV.
 218 Missale Posoniense s. XV.
 219 Missale Posoniense s. XV.
 220 Missale Posoniense ante 1389.
 435 Missale itinerantium Hungaricum s. XIV.

A pozsonyi egykori Káptalani könyvtár anyagából jelenleg hozzáférhető missalék közül azonos a szöveg a pozsonyi Városi Levéltár egyik XV. sz.-i missaléjával. (EL 11. [Knauz 9.]) Egyéb magyarországi kéziratok missalék közül egyezik az alleluja vers az ún. Miskolczi László félével,¹ a gyulafehérvári Batthyány könyvtár *Missale Strigoniense*-vel² és a pozsonyi Városi Levéltárban őrzött *Missale notatum*-mal.³ A nyomtatottak közül azonos a szöveg az 1490 körüli pálos missaléban.⁴

Nem egyezik a magyarországi v. magyarországi vonatkozású kéziratok missalék közül a következőkkel:

Bamberg, Városi Könyvtár, XIII. sz.-i missale⁵

Németújvári missale⁶

- OSzK Clmae 91 Missale Strigoniense ecclesiae Soproniensis⁷
 222 Missale Strigoniense ecclesiae collegiatae Posoniensis s. XV.
 318 Missale O.P. (s. XIV.) cum proprio Hungarico s. XV.
 334 Missale Romano-Spalatense cum calendario O.P. s. XIV.⁸
 359 Missale Strigoniense s. XV. (Pálóczy missale)
 395 Missale ecclesiae Hungariae s. XIV.

Nyelvemlékek 1 Pray kódex

17 Batthyány Boldizsár misekönyve XV. sz.

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss I. 20. Miss. Posoniense s. XV.

Sopron, Városi Levéltár, Töredékek 203. Missale XV. sz.

Győr, Szemináriumi Könyvtár, Miss. Wratislawiense anno 1476. Ms 1.4⁹

Zágráb, Egyetemi Könyvtár, XIII. és XIV. sz.-i missalék¹⁰

Pozsony, Városi Levéltár ún. List féle missale¹¹

Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár kassai, ill. domonkos missalék¹²

Ősnyomtatvány, ill. antiqua missalék közül sem a pécsivel,¹³ sem a zágrábigal,¹⁴ sem a *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*¹⁵ szövegével nem egyezik szövegünk.

¹ Eger, Főszékesegyházi Könyvtár, U 2 VI 5.

² Gyulafehérvár (Alba Julia) Batthyaneum Ms II 134. (OSzK Mikrofilmtár FM 1/1549.)

³ Bratislava, Mestský Archiv, EC Lad. 3.

⁴ OSzK Inc. 176.

⁵ GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez*. MKSz 1910. 24. p.

⁶ ZALÁN Menyhért: *A Pray kódex forrásai*. MKSz 1926–27. 249. p.

⁷ A többi XIV. sz.-i esztergomi rítusú kódexhez viszonyítva a de sanctis-ban van néhány szövegteljesítés: Comm. S. Pauli és a Cathedra Petri ünnep offertoriuma, Mária Magdolna miséje énekes részének szövege, Szt. Agoston ünnepe. Nem tartalmazza Szt. Margit és Szt. István miséjének énekes részeit (f. 130').

⁸ A kalendáriumban szerepel Szt. István is, de csak Szt. Lászlónak van miséje.

⁹ A mise énekes részeit nem tartalmazza.

¹⁰ MTAK Mikrofilmtár a A 1224/III. és A 1225/II.

¹¹ Bratislava, Mestský Archiv, EL 13 [Knauz 18.]

¹² Gyulafehérvár (Alba Julia) Batthyaneum Ms. I. 23. a kassai Szt. Erzsébet egyház számára készült. (OSzK Mikrofilmtár FM 1/1249.) Ms. I. 25. domonkos missale (OSzK Mikrofilmtár FM 1/2150.) Ms. I. 50. domonkos missale (OSzK Mikrofilmtár FM/12147.)

¹³ OSzK Inc. 989.

¹⁴ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár RMK III. 176.

¹⁵ OSzK Inc. 175. MTAK Ráth NF 1040.

A graduale anyaggal összevetve egyezést sehol sem találtunk. A budapesti Egyetemi Könyvtár gradualéi mind Graduale Romano-Augustinum,¹⁶ az OSZK két gradualéja kassai, (OSZK Clmae 172, 279.) A váci ötvöscéh szerkönyve nem tartalmazza Szt. István ünnepét. (OSZK Clmae 377.) Más az alleluja vers szövege az Ulászló, a Bakócz, a Futaki és a Szentjobbi gradualében,¹⁷ és a pozsonyi káptalani könyvtár nyitrai gradualéjában.¹⁸

A T 292 Szt. István napi alleluja verse a következő: „Sancte rex Stephane sucurre nobis tuis devotis famulis qui de tua semper sollempnitate gaudeamus.” Ez az alleluja vers a fentiek alapján 11 XIV. sz.-i és 4 XV. sz.-i kódex szövegével egyezik. A XIV. századiak közül 4 az ún. pozsonyi missalékhoz tartozik,¹⁹ 7 más magyarországi, de közülük 4 biztosan Nyugat-Felsőmagyarországon volt használatban,²⁰ 1 a pozsonyi káptalan tulajdonában volt,²¹ egyet jelenleg a pozsonyi Városi Levéltárban őrzik,²² egy pedig az esztergomi egyházmegyéhez kapcsolódik.²³ A 4 XV. sz.-i azonos szövegű kódex mind pozsonyi missale.²⁴ Az egyetlen ősnymtatvány, amely ezt az alleluja verset tartalmazza, a pálos missale is a pozsonyi káptalan tulajdona volt 1633-ban.

A graduale-töredékeken egyetlen miniatura, lapszédíszítés nincs. A piros, kék kezdőbetűk, a barna – fehér kalligrafikus nagybetűk alapján nehéz a stílushasonlóság kimutatása a díszítésben. A töredék kalligrafikus nagybetűinek stílusa azonos az Európa-szerte elterjedt betűdíszítéssel.²⁵ A XIV – XV. sz.-i magyarországi kódexekkel művészettörténeti

¹⁶ MEZEY László: *Codices latini medii aevi Bibl.* Univ. Budapestinensis 1961. 50–51. p. Cod. lat. 34. 35.

¹⁷ Futaki graduale: MTAK Mikrofilm-tár MTAK A 1639/II. A Szentjobbi graduale mikrofilmjének használatát SZENDREI Jankának köszönöm.

¹⁸ Bratislava, Štátny Slovensky ustredny archiv, Kapitulu ná knižnica 67. [Knauz 71.]

¹⁹ OSZK Clmae 94, 214, 215, 220.

²⁰ OSZK Clmae 92 Missale Olomucense. A kalendáriumban szereplő magyar szentek, a rendes helyükön levő miseszövegek és a szövegegyezés egy közép-felsőmagyarországi használat tényét bizonyossá teszik. Vö. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici ... Hungariae.* Bp. 1973. 90. p.

OSZK Clmae 93 Missale Pragense. A kódex KNAUZ Nándor és HOFFMANN Edit véleménye szerint Csehország számára készült. A magyar szentek ünnepeinek szövegei közel egykorú kézzel szerepelnek. Szt. István ünnepének nemcsak oratói, hanem énekes részei is olvashatók a lapszélén. (129. f.) A kódex XV. sz.-i használata a szövegegyezés alapján Pozsonyra v. környékére utal. Erre enged következtetni a possessor is. A pozsonyi káptalan birtokából került a Nemzeti Múzeumba. Vö. KNAUZ Nándor: *A Magyar egyház régi szokásai.* Magyar Sion, 1868. 806. p. 7. sz.

HOFFMANN Edit: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái.* Bp. 1928. 62. ill. 76. p.

ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története.* Pozsony. 1892–1912. II. 4. 379. p.

RADÓ id. m. 87–88. p.

Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. II. 134. Missale Strigoniense, 1377-ben Imrefia János pozsonyi érkanonok számára készült, illuminátora Henrik csukárdi plébános.

Eger, Főszékesegyházi Könyvtár, Missale S. Benedicti juxta Gron 1394. U₂ VI 5. Az aug. 8-i Adventus Sanguinis Christi ünnep XIV. sz.-i megléte a kódex garamszent-benedeki provenienciáját kétségesse teszi. A hozzáférhető források alapján valószínű az Esztergomhoz való kapcsolódás. (KOVÁCH Zoltán 1973. nov. 8-i esztergomi előadása alapján.) A de sanctisban levő szövegegyezések is ezt támasztják alá. Vö. RADÓ id. m. 149. p.

²¹ OSZK Clmae 95. Miss. Dioc. Strig. ecclesiae S. Paulini s. XIV. Capituli Poseniensis 1633. possessor bejegyzéssel.

²² Bratislava, Mestsky archiv, EC Lad. 3. Miss. notatum XIV. sz. DANKÓ József ex librise látható az első lapon. Több részletben történő vásárlás révén került a második világháború előtt a levéltárba.

²³ OSZK Clmae 435. Miss. itinerantium s. XIV. Vö. Radó id. m. 125. p.

²⁴ OSZK Clmae 216, 218, 219.

Bratislava, Mestsky archiv, EL 11. (Knauz 9.)

²⁵ HOFFMANN Edit: *A Széchényi Könyvtár illuminált kéziratái.* Bp. 1928. 72. p.

szempontból HOFFMANN Edit és BERKOVITS Ilona foglalkozott részletesen.²⁶ BERKOVITS Ilona a számunkra is jelentős pozsonyi missálékkal kapcsolatban felveti egy esetleges pozsonyi cisztercita műhely lehetőségét. GÜNTHEROVÁ ezt a lehetőséget bizonyosnak véli.²⁷ Egy pozsonyi cisztercita műhely léte azonban nem valószínű. A heiligenkreuzi apátságának Pozsonyban csak birtokkezelősége volt.²⁸ A cisztercita apácák pozsonyi kolostorát pedig III. ANDRÁS 1297-ben a klarisszáknak adományozta.²⁹ A kódexekben található scriptor bejegyzések és az okleveles adatok alapján néhány scriptort és illuminátort név szerint is ismerünk Pozsonyból.³⁰ Ezekből a tényekből bérmásolásra következtethetünk. Az összehasonlításakor tanulmányozott kódexek miniatúráinak, díszítésének stíluselmzése olyan magyarországi területekhez vezet, amelyet földrajzi helyzeténél fogva is erőteljesebben értek a környező országokból jövő kulturális hatások. A különböző osztrák, cseh, morva stílus-hatások ezen a területen a helyi adottságok, a másoló tehetsége, iskolázottsága alapján egyéni stílussá ötvöződtek. HOFFMANN Edit szerint ez a határozottan egyéni pozsonyi könyvfestés inkább kalligrafikus természetű lehetett.³¹

A T 292 töredék szövegtörténete Pozsony és Esztergom liturgikus kapcsolatának, a „*mos patriae*”-nak bizonyítéka.³² Az esztergomi rítusú XIV. sz.-i missalék Szt. István alleluja versei mind azonosak a töredék alleluja versével.³³ A XV. sz.-i esztergomi rítusú kódexek már más szöveget hoznak.³⁴ A többi XIV–XV. sz.-i azonos szöveget tartalmazó kódex mind pozsonyi, ill. másolás vagy használat szempontjából nyugat-felsőmagyarországi.³⁵ A szövegtörténet szempontjából az is jelentős, hogy a töredék teljes szövege a Szt. Ágoston alleluja vers kivételével egyezik a pálos missale szövegével.³⁶ A pálos missale possessora a pozsonyi káptalan volt. A pálosok Esztergommal rokon típusú liturgikus könyveket használtak,³⁷ ők ragaszkodtak jobban az eredeti szöveghez. A pálos missale

²⁶ Ua. és BERKOVITS Ilona: *Kolostori kódexfestészetünk a XIV. sz.-ban*. MKSz 1943. 347–362. p.

²⁷ OSzK Clmae 94, 214, 220. GÜNTHEROVÁ—MIŠIANIK: *Stredoveka knižna maľba na Slovensku*. Praha, 1961. 84. p.

²⁸ BRUNNER, Sebastian: *Ein Österzienserbuch*. Würzburg, 1881. 68–69. p. és 82–84. p. ZAK, Alfons: *Österreichisches Klosterbuch*. Wien—Leipzig 1911. 113. p.

ORTVAY id. m. III. 348. p.

²⁹ BRUNNER id. m. 617. p.

ORTVAY id. m. III. 358. p.

³⁰ HOFFMANN Edit: Pozsony a középkorban. *Magyarságtudomány*, 1937. 106–110. p. ORTVAY id. m. III. 245. ill. 247. p.

³¹ HOFFMANN Edit: *A Széchényi Könyvtár illuminált kéziratái* 72. p.

³² DOBSZAY László: *Pozsonyi antifonálék*. MKSz 1972. 271. p.

³³ Gyulafehérvár, Batthyaneum Ms II. 134. *Missale Strigoniense* 1377. (Közismert elnevezéssel: Henrik csukárdi plébános missalója.)

Missale notatum XIV. sz. Bratislava, Mestsky archiv, EC Lad. 3.

Missale Dioec. Strig. eccl. S. Paulini XIV. OSzK Clmae 95.

Missale itinerantium Hung. XIV. sz. OSzK Clmae 435.

³⁴ *Missale Poseniense* OSzK Clmae 222.

Missale Strigoniense ecclesiae Poseniensis, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss I. 20.

List féle missale, Bratislava, Mestsky archiv EL 13. (Knauz 18.)

³⁵ OSzK Clmae 92, 93, 94, 214, 215, 216, 218, 220.

Bratislava, Mestsky archiv, EL 11. (Knauz 9.)

³⁶ A pálos missale (OSzK Inc. 176.) Szt. Ágoston alleluja verse a *Missale Poseniense* (OSzK Clmae 219) szövegével azonos. Töredékünk Szt. Ágoston alleluja verse a J. Paep kiadású *Missale Strig.* (MTAK. Inc. 782.) szövegével azonos. Ez az egyetlen pont, ahol a XV. sz.-i esztergomi szöveg részeseül előnyben.

³⁷ GÁBRIEL Asztrik: *Breviárium típusú kódexek*. Szt. Norbert emlékkönyv, Gödöllő, 1934. 121. p.

Megjegyzés: A pozsonyi kódexeknél szereplő Knauz számok KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratái*. Esztergom, 1870. c. munkájára utalnak.

egy másik, XIV. sz.-i esztergomi rítusú missalával (OSZK Clmae 95) együtt tehát nem esetlegességből volt a pozsonyi káptalan birtokában 1633-ban.

Az azonos Szt. István alleluja verset tartalmazó 15 kódex közül 13, és az egyetlen azonos szövegű ősnymtatvány Pozsonyra vagy Nyugat-Felsőmagyarországra utaló provenienciával, ill. possessórral rendelkezik. Az esztergomi szövegtől eltérő *Visitatio* és Szt. Margit-ünnep szövegei is pozsonyi, ill. a pálos missale szövegével azonosak. A szövegazonosság és a stílushasonlóság alapján a töredékeinket valamikor magában foglaló kódex Pozsony vagy Nyugat-Felsőmagyarország egyik egyháza számára készülhetett a XV. században. A Szt. István alleluja vers szövege kimutatható Esztergom XIV. sz.-i liturgiájában, és ez a szöveg élt tovább Pozsony, Felső-Magyarország egy része, és a pálosok XV. századi liturgikus gyakorlatában.

KÖRMENDY KINGA

Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke (Adatok Váradi Péter kancelláriai éveihez)

A magyar humanizmus-kutatás és középlatin filológia régi, közös adósságai közé tartozik HUNYADI Mátyás király levelezésének kritikai kiadása. FRAKNÓI Vilmos, aki a múlt század végén elsőként kísérelt meg teljességre törekvő gyűjteményes kötetet kiadni, vállalkozását a külügyi levelek közrebecsátása után befejezetlenül hagyta. Ma már, mintegy nyolcvan év távlatából, nemcsak a hiányzó belpolitikai iratok pótlása jelent gondot, hanem a meglevő két kötet elavulása is.

FRAKNÓI annak idején nem tett különbséget *levél* és *levelezés* között, így korpuszába minden dokumentum „Mátyás király levelei” címen és indokolással került be, függetlenül attól, hogy írója — az uralkodó helyett — olyan humanista kancellár volt (JANUS PANNONIUS, VITÉZ János, VÁRADI Péter), aki maga is önálló episztoláriumot vindikálhatott (volna) magának. És itt nemcsak a különböző módokon szignált levelekre gondolunk („*Commissio propria domini regis. . .*” vagy „*Ex mandato regis. . .*” stb.), hanem stíluslemeléssel történő azonosításra is.

FRAKNÓI szövegközlés tekintetében sem végzett kora színvonalán álló filológus munkát. Csak utalásszerűen tájékoztat egy-egy kézirat lelőhelyéről, variánsokra általában nincs tekintettel, átirásaiban gyakran következetlen és a nyomtatott kiadások számbavételét olykor hiányosan reprodukálja jegyzeteiben. Az általa felsorolt, MÁTYÁS-levelek érdekében átkutatott hazai (és külföldi) levéltárak száma sem tekinthető teljesnek, ami szintén nem lényegtelen probléma.

Mindezek előrebocsátása után nem kell bővebben indokolni, hogy minden újabb kézirat — tényleges vagy relatív értékétől függetlenül — hasznos lehet egy leendő kritikai kiadás számára. Ebből a megfontolásból kiindulva hívjuk fel a figyelmet az egri érseki könyvtár egyik XVIII. századi kézirat miscellanea-kötetére, melyből MÁTYÁS király leveleskönyvének eddig ismeretlenül lappangó töredéke elemezhető ki.¹ A fólió nagyságú, 613 lapnyi kolligátum viszonylag kevés középkori oklevélmásolat mellett számos reneszánsz-kori vegyes iratot tartalmaz latin és német nyelven, görög és héber szórványokkal. A verses és prózai monumentumok zöme ISTVÁNFY Miklós személye és irodalmi munkássága köré csoportosul, de van benne néhány PÁZMÁNY-levél is egyebek között.

Az alábbiakban címzésük vagy címük szerint másolási sorrendben haladva felsoroljuk a királyi leveleskönyv összes darabjait, jelezve azt is, hogy ismeri-e a KELCZ Imrének tulajdonított kassai kiadás² (a továbbiakban: K) vagy FRAKNÓI gyűjteményének — kro-

¹ *Collectio miscellaneorum. II* Jelzete: Vv. 29. A kézirat helybeli és budapesti használatát IVÁNYI Sándor könyvtárigazgató szívessége tette számomra lehetővé.

² *Epistolae Mathiae Corvini regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres datae.* [Pars IV.] Cassoviae 1743.

nológiailag ide tartozó — második kötete³ (a továbbiakban: F II.). Azokat az ismeretlen szövegeket vagy szövegrészleteket, amelyek (a fent említett) nyomtatott kiadásokból hiányoznak s azóta sem publikálták, az egri kézirat alapján tesszük közzé minden szövegkritikai apparátus nélkül, mivel ez a kritikai kiadás feladata lesz majd.

[1.] Pag. 121. *Epistola Bajazetis ad Matthiam regem*. Datum Constantinopoli die 6. Mart. Anno 1478. (Kiadva: K IV. Ep. 1. pag. 1–2. Dátum nélkül. — F II. No. 169. pag. 286. Szemelvényes, dátum nélkül. FRAKNÓI szerint 1484-ből való.) — [2.] Pag. 121–122. *Relatio regis ad praemissa*. Datum Budae die 25. Marty 1478. (Kiadva: K IV. Ep. 2. pag. 2–3. Dátum nélkül. — F II. No. 169. pag. 286. Dátum nincs, de FRAKNÓI ezt is 1484-re helyezi.) — [3.] Pag. 122–123. *Rex Matthias ad Bajazetem*. Datum etc. (Kiadva: K IV. Ep. 3. pag. 4–5. Datum Budae etc. — F II. No. 174. pag. 293. Dátum nélkül. FRAKNÓI szerint 1485-ből, talán az őszi hónapok valamelyikéről datálható.) — [4.] Pag. 123. *Relatio Bajazeti ad Eamdem*. [!] Datum etc. (Kiadva: K IV. Ep. 4. pag. 5–7. Datum etc. — F II. No. 174. pag. 294. Szemelvényes. FRAKNÓI szerint ugyancsak 1485 őszen íródott.) — [5.] Pag. 202. *Epistola papae ad Matthiam regem*. [Az utolsó szó: „Vaivoda” hiányzik.] Dátum nélkül. (Kiadva: K IV. Ep. 8. pag. 15–16. — F II. a kassai kiadást nem idézi és a levelet sem adta ki.) — [6.] Pag. 213–214. *Diffidatoriae Mathiae regis ad caesarem Romanorum*. Dátum nélkül. (Kiadva: K IV. Ep. 93. pag. 255–258. — F II. No. 113. pag. 209. Dátum nélkül. FRAKNÓI szerint — aki egyébként a kassai kiadást nem idézi — 1482. márciusból való.) — [7.] Pag. 214. *Matthias rex ad quemdam ut Budam ad consultationem veniat*. Ismeretlen. Szövege a következő:

Magnifice fidelis nobis sincere dilecte, quia nos pro quibusdam tractatibus habendis nostra, et illius regni negotia concernentibus, non nullos ex dominis praelatis et baronibus isthic Budam in praesentiarum convocari faciemus, essetque necessarium ut si fieri commode posset, tuque illo venires et illis tractatibus interesse. Et ob haec requirimus fidelitatem tuam, illique committimus etiam si fama de Turcis, quae ad nos allata fuerat, et quae tuque ad aures nostras pertuleris, iam sopita et extincta est, et nullum iam periculum illis partibus imminere ex illo rumore suscitato animadvertes et prospicies. Dum reverendus d[ominus] Urbanus Thesaurarius noster ad te illam conventionem Budan [!] per suas literas vocari faciet, statim et incontinenti illo, et in medium illorum dominorum praelatorum venire et concedere debeas, et aliud non facias. Dat[um] Viennae Sabatho proximo ante festum beati Martini episcopi, A[nn]o X[ris]ti 1480.

[8.] Pag. 215. *Matthias rex ad Ferdinandum regem Siciliae de classe Turcica, in Apuliam destinata*. Dátum nélkül. (Kiadva: K IV. Ep. 16. pag. 29–30. Budae. — F II. No. 25. pag. 36. Dátum nélkül. FRAKNÓI szerint 1480 nyarán kelteződött.) — [9.] Pag. 215–217. *Matthias rex ad Papam auxilium contra Turcas petens*. Dátum hiányzik. (Kiadva: F II. No. 70. pag. 123–125. Dátum: 1481. április 14. Ez a FRAKNÓI-nál olvasható bővebb változatban fel van tüntetve. — A kassai kiadásból ez a levél hiányzik.) — [10.] Pag. 228–230. *Epistola Collegii Cardinalium ad Matthiam regem*. Datum Romae sub signetis nostrorum trium in ordine priorum etc. (Kiadva: K IV. Ep. 26. pag. 47–52. — FRAKNÓI kiadásában nem szerepel.) — [11.] Pag. 231–234. *Mathiae regis responsio ad praedicta expostulatorium, quod Papa electionem episcopatum in Hungaria sibi vendicaret*. Datum etc. (Kiadva: K IV. No. 27. pag. 52–58. Datum Budae etc. — F II. hiányzik.)

A felsorolásból első pillanatban úgy látszik, mintha az egri másolatok minden értéke kimerülne abban, hogy MÁTYÁS király hajdani leveleskönyvét őrzik töredékes formában. Az adatok összefüggésének fényében azonban mintha tovább is lehetne lépni ennél a megállapításnál. Feltűnő mindenesetre az a körülmény, hogy a lemásolt levelek 1478–1485 között keletkeztek, VÁRADI Péter politikusi pályafutásának zenitjén.

³ *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. II. köt. 1480–1490. Bp. 1895.*

Ismeretes, hogy VÁRADI 1478-ban lett főkancellár, 1479-ben pedig titkos kancellár, s így az elkövetkező fél évtizeden át summus et secretarius cancellarius volt 1484. július — augusztus táján bekövetkezett bukásáig. Az időbeli keretek teljes egybevágósága mellett elgondolkodtató jelenség, hogy az első négy levél *egységes koncepcióba* állítva képviseli a török — magyar egyezkedések időszakát, megemlítve végül expressis verbis VÁRADI bebörtönzésének tényét és néhány titkosan kezelt epizódját. Figyelmet érdemel végül az is, hogy a többi „rendszeretlenül” másolt levelek egyike (felsorolásunkban a 9. sz.) MÁTYÁS király nevében íródott ugyan, de „*commissio propria regis Petrus secretarius*” tollából való.⁴

Bármint vélekedjünk is a MÁTYÁS-leveleskönyv egri töredékéről, annyi bizonyosnak látszik, hogy valamiképpen VÁRADI Péter személyével és kancelláriai éveivel függ össze. Ez a körülmény viszont már nem kéziratkutatósi, hanem irodalomtörténeti problémát vet fel. Hiába volt VÁRADI a legjelentősebb humanista levélírók egyike, tudomásunk szerint, kancelláriai tiszttségének idejében nem állította össze saját maga, vagy nem gyűjtötte össze mással diplomáciai leveleit egységes leveleskönyvvé.⁵

Elődei közül VITÉZ János két episztoláriumot is kialakított irodalmi munkásságából: egyet HUNYADI János kormányzósága idején („Vitéz leveleskönyv”), egyet pedig HUNYADI Mátyás királysága alatt („Héderváry-kódex”), mely utóbbi egyúttal JANUS PANNONIUS kancelláriai tevékenységének emlékeit is őrzi. Nehezen feltételezhető, hogy a hozzájuk hasonló írói ambícióktól fűtött VÁRADI Péter ne törekedett volna ilyen műfajú gyűjteményre (igaz, hogy ennek elmaradását megmagyarázzák az 1484-es események).

Ha valóban foglalkoztatta őt egy ilyen terv, akkor erre leghamarabb csak kiszabadulása után, 1490-ben gondolhatott komolyan. Véleményünk szerint ez meg is történt s így és ekkor „*post mortem Matthiae*” (pag. 124.) keletkeztetett az egri másolat anyaga, teljessé téve az akkor születő „nagy” leveleskönyv 1490 előtti, hiányzó időszakát. Az egri töredék erősen megkomponált — egyelőre példa nélkül álló — narratív kötőszöveggel kísért leveleskönyv körvonalait bontakoztatja ki, mely azonban az első négy levél után félbeszakad. Érdekes, hogy ezekről a kommentárokról a pozsonyi kézirat⁶ kiadói, KELCZ (?) és FRAKNÓI említést se tesznek, pedig a kassai kiadás ebben a vonatkozásban igen közel áll az egri kézirathoz, FRAKNÓI pedig mindent közöl, ami a levélszövegek környezetében segít megvilágítani a tartalmi mondanivalót (válaszokat kivonatol stb.). Ezek az ismeretlen szövegek a következők:

[Bevezető a török — magyar levélváltásokhoz:] „*Dum Bajazethes secundus filius Mahometi Magni, qui Constantinopolim cepit Turcarum praeeset imperio regnabat, tunc apud Ungaros inclytus et felicissimus rex Mathias, accidit autem circiter 1478 ut uterque horum principium, in diversis orbis partibus ingenita bella gerere cogerentur. Ille quidem in Asia et Syria contra Sultanum Aegypti regem, a quo ultra denegatum tributum magna acceperat detrimenta; Mathias vero contra Fridericum Tertium Romanorum imperatorem, a quo fuerat multipliciter lacessitus, et a sanctissimo Turcico bello, quod Mathias gerendum desumpserat propeditus, quo factum est ut principes ipsi nempe Bajazethes et Mathias treugas inter se firmare debuerint, missis ad invicem literis.*

⁴ A név feloldása FRAKNÓITÓL, i. m. 125. p. A többi levelet is érdemes lenne stilsztikailag megvizsgálni, bár lehet, hogy csupán VÁRADI *intencióit* rejtik magukban. A stílusjegyek alapján történő eredményes azonosítás jó példáit mutatják BORONKAI Iván legújabb VITÉZ-kutatásai: *Vitéz János első követi beszédei*. ItK 1972. 212 — 226. (Reneszánsz Füzetek, 14.) és *Ricerche archivistiche storia dell'umanesimo ungherese (Nuovi documenti dell'attività politica e letteraria di Giovanni Vitéz)*, mely megjelenés előtt áll.

⁵ Erre vonatkozólag: *Magyar humanisták levelei. XV — XVI. század.* Szerk. és bev.: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1971. 23.

⁶ Az egri másolat valószínűleg a pozsonyi kéziraatra megy vissza.

quas hic propter styli sinceram simplicitatem ad rei memoriam aeternam paucis subnectere libuit, scribit itaque Caesar ipse Turcorum ad regem in haec verba:” [Ezután következik az 1–2. sz. levél, majd utánuk az alábbi kötőszöveg:] „Sub hoc tempore treugarum accidit ut Bajazetes ipse nobilissimas duas arcus Kyllie (quae olim Achillea, ab Achille graeco condita fuit) et Nestre apud ostia Danubii non procul a Mari Euxino, ubi erant tunc metae Ungarorum, interciperet, pro quibus rex ita scripsit ad illum:” [itt következik a 3–4. sz. levelek. Utánuk az alábbi summázás olvasható:] „Compertum autem est postea, quod dum super induciis, seu treugis praenotatis literae hinc inde datae fuissent. Et loca confiniorum denotata. Tunc sive errore, sive quocunq; alio casu regis cancellarius Petrus archiepiscopus Colocensis arces duas praefatas adscribi in literis omiserat. Unde Matthias rex ultra verbera, quae illi manu sua inflixerat, carceri illum perpetuo inclusit. Ex quo non nisi post mortem Mathiae fuit demum eliberatus. Tunc ferunt Mathiam regem dixisse ad cancellarium seu archiepiscopum: Petre ibis in Arva, et eris semper Arva.⁷ Ibi enim fuit in captivitate.”

Ez a prózában írt keretszöveg jelentős újdonsága a kéziratnak és csak fokozza jelentőségét azért, hogy MÁTYÁS király leveleskönyvének egri töredéke immár kapcsolatba hozható VÁRADI Péter torzóban maradt kancelláriai levélgyűjteményével.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések. Az Országos Széchényi Könyvtár *Cod. Lat. 197.* jelzet alatt egy 16 lapból álló, XV. század végi kéziratos kódexet őriz. Szerzője PETRUS LOSSAI HUNGARUS QUARIENSIS, [Mosonmagyar-]jávári eredetű magyar, aki a kézirat keletkezése idején messze idegenben, in *Lithuania Geometra Practicus*, azaz Litvániában mérnöki gyakorlatot folytató kiváló szakember.

A kézirat valójában csonka. Egy sokkal terjedelmesebb mérnöki kézikönyvnek tulajdonképpen csak a magasság- és mélységmérésekkel foglalkozó része. Nemcsak a szűkre szabott tartalom utal erre, hanem az is, hogy a kódex az 58-ik fejezettel (tételle: propositio) kezdődik. De már előljáróban is sietünk megállapítani, hogy egyet értünk REGŐCZI Emillel¹ abban, hogy ez a 31 oldalra terjedő, nyolc alfejezetet tartalmazó egyetlen fejezet a maga nemében teljesnek tekinthető, magyar szerzőtől származó legrégebbnek ismert gyakorlati geometria.²

Pompás kiállítású hasonmása 1971 végén jelent meg a Pécsi Geodéziai és Térképészeti Vállalat kiadásában.³ Tipográfiai kivitelét illetően a legszebb technikátörténeti magyar kiadvány.

Elsőnek MILLER Jakab Ferdinánd (1749–1823), az OSzK első őre, majd a Magyar Nemzeti Múzeum első igazgatója (1803–1823) foglalkozott LOSSAI művével. Ő illesztette a középkori szöveg elé az alábbi szöveget tartalmazó címlapot:

⁷ A szólásmondás eredetét kutatva TÓTH Béla ezt írja: „Komoly történeti bizonyítékot erre nézve nem találtam.” (*Szájról szájra*. Bp. 1901. 21.) Szerinte a legkorábbi irodalmi nyom BUDAI Ferencnél található, aki így ír: „Mátyás, Bajazet ellen való mérgét s bosszúját Péter érseken töltötte, őtet maga kezével megverte és ilyen szókkal az Árvai tömlőtze küldötte: Arva fuisti, Petre, árva eris, et in Arva morieris. Ugy tartják, hogy az 1484-ben történt volna.” (*Polgári lexikon*. III. köt. Nagyvárad 1805. 685.)

¹ REGŐCZI E.: *A Lossai-kódex és hasonmása*. Geod. és Kart. 24. évf. 2. sz. 128–133 old. Bpest, 1972.

² BENDEFY L.: *Magyar geodéziai irodalom. Bibliográfia* I. kt. 42 old. Bpest, 1942.

³ PORONYI Z. – FLECK A. (szerk.): *Petri Lossai Notationes et Delineationes*. 33 hasonmás oldal; 51 oldal eredeti latin szöveggel, ill. annak szabatos magyar fordításával és a szerkesztők magyarázataival és 20 ábrával (1–119. old.) műbőr kötésben. Negyedré. – Kiadó: Nagy Pál Jenő, Pécs, 1971.

PETRI LOSSAI

Hungari Quariensis

in Lithuania Geometrae Practici

de / Geometricis mensurationibus rerum altitudinum, accessibilium et inaccessibilium, etiam rerum in planicie et profunditate constitutarum in longum, latum et profundum mensurandarum

NOTATIONES et DELINEATIONES

quas Bononiae, in studiis anno 1498 existens / confecit

A felirat alatt, valamint a kézirat legelső oldalán SZÉCHÉNYI Ferenc gróf könyvtárának eredeti pecsétje látható (1. ábra). Ez a pecsét el is dönti a proveniencia kérdését. Semmi kétség: a kézirat adományozója annak korábbi tulajdonosa, a könyvtáralapító SZÉCHÉNYI Ferenc gróf volt. Máig sem tudjuk azonban, hogyan szerezte, kitől kapta, vagy hol vásárolta SZÉCHÉNYI Ferenc ezt az értékes kéziratot.

Kétségtelennek látszik, hogy amikor MILLER J. F. 1803 és 1808 között, mint az OSzK könyvtárosa, a Lossai-kéziratot az általunk ismeretes címlappal ellátta, olyan adatok birtokában volt, amelyek alapján meg tudta állapítani, hogy a mű szerzője a magyaróvári illetőségű, magát magyarnak valló LOSSAI Péter, aki a bolognai egyetem hallgatója volt, s e művét 1498-ban még Bolognában fejezte be. Hogy honnan jutott ezekhez az információkhoz, az csak sejthető. Feltevésünk szerint LOSSAI teljes műve egy terjedelmes kézikönyv lehetett, melynek előszavában — a kor szokása szerint — a szerző mintegy bemutatkozik, elmondván magáról annyit, amennyit szükségesnek tartott ahhoz, hogy ne maradjon az ismeretlenség homályában. Ha ez a feltevésünk igaz, a kézirat 1–57. fejezetét (tételét) tartalmazó résznek is SZÉCHÉNYI Ferenc birtokában kellett lennie, és az 1820-as években tűnt el, talán a könyvvállomány átadása-, vagy az azt követő rendezés alkalmával.

Szerencsénkre módunk van arra, hogy némi képet alkothassunk arról, mit is tartalmazhatott LOSSAI művének eltűnt része. Van ugyanis az Országos Széchényi Könyvtárnak egy XVI. századi másik gyakorlati földmérési kézikönyve is. Szerzője szintén magyar ember, a Sopron megyei Siklós községből származó PUECHLER Kristóf.⁴ Ez a mű 1563-ban, német nyelven, a bajorországi Dillingenben jelent meg.⁵ Címe: „*Ein kurtze vnd grund- / liche anlaytung zu dem rechten / verstand Geometriae. / Durch Christoffen Puechler von Syclas in Ungarn / gemacht vnd von newem beschriben. / Gedruckt zu Dillingen / durch Sebaldum Mayer. Anno D(omi)ni M.D.L.XIII.*” Jelzete: OSzK, RMK III. 506.

Az egyetem anyakönyve szerint „*Christofforus Puechler de Ziklas*” 1517. aug. 5-én iratkozott be a bécsi egyetemre.⁶ Művét 1557–1558-ban írta, amikor egy hosszan tartó, súlyos betegség ágyhoz, illetve szobájához kötötte.

FLECK Alajos gondos elemzése szerint PUECHLER könyvének bizonyos fejezetei szinte szó szerint egyeznek LOSSAI kéziratának szövegével.⁷ Nem valószínű, hogy LOSSAI kéziratát PUECHLER ismerte volna. Sokkal valószínűbb, hogy kellett lennie egy olyan közös, feltehetően Bologna környékén készült, esetleg nyomtatott forrásnak, amelyből mindkét szerző merített. Az ősforrást minden bizonnyal olaszországi könyvtárakban kell elsősorban keresnünk.

LOSSAI művének elveszett része esetleg a PUECHLER-féle Geometria szerinti felépítésű lehetett. PUECHLER műve az alábbi fejezetekből áll: Alapfogalmak; hosszúsági és területi mértékegységek teljes részletességgel. A vonal, a felület, köbtartalom; a szilárdság, a

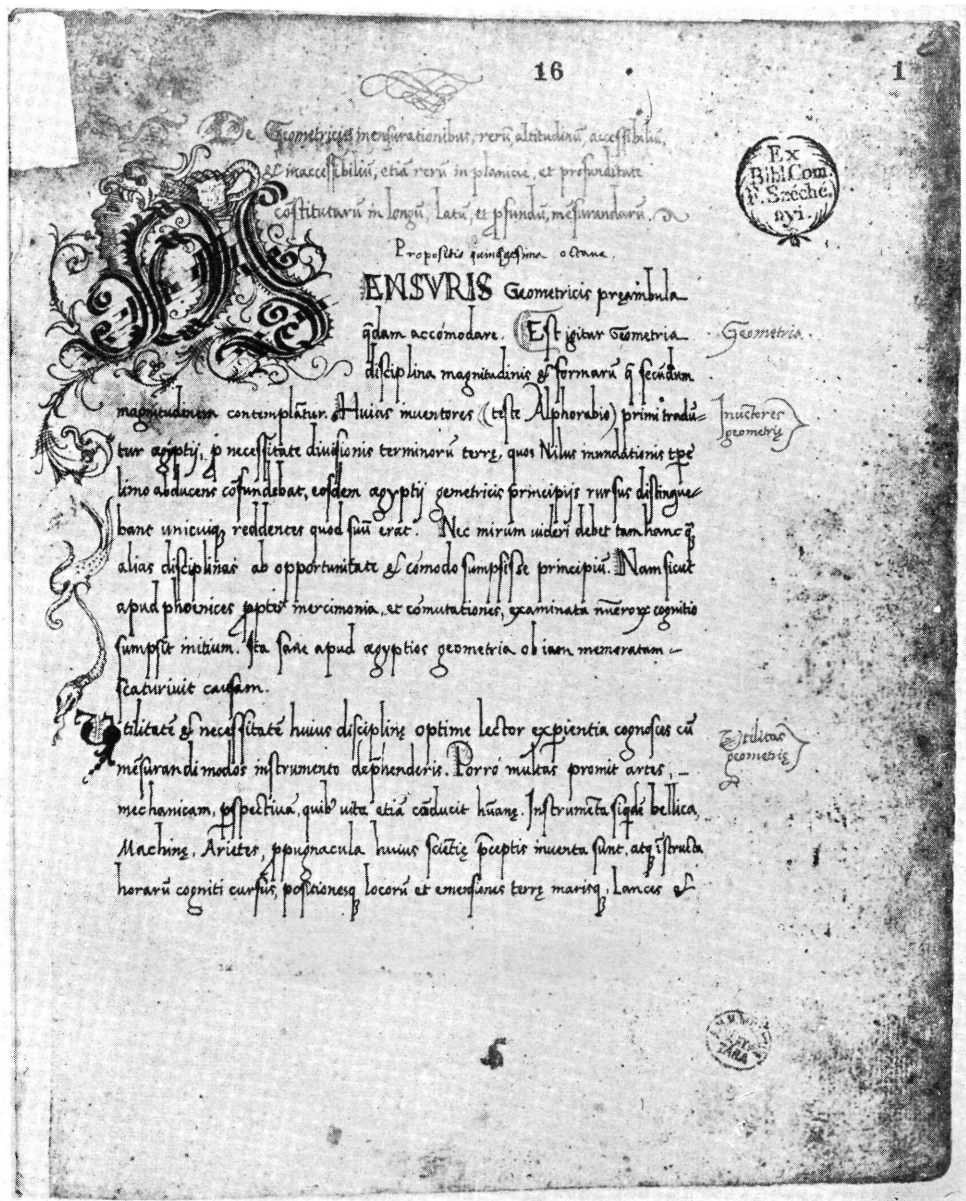
⁴ SZINNYEI J. (Magyar írók II. kt. 283. old.) tévesen a Baranya megyei Siklóstra gondol.

⁵ BENDEFFY L. 2 a. id. m. 43. old.

⁶ JELITAI J.: *Gyakorlati Geometria magyar szerzőtől 1563-ból* Geodéziai Közöny 13. évf. 11–12. sz. 166–171. old. Bpest, 1937.

⁷ NAGY Pál Jenő szíves szóbeli közlése.

földmérés geometriai és a csillagászati mérések elvi alapjainak ismertetése után a magasság- és területmérési feladatok széles körének áttekintő részletezése; az elnevezések magyarázata. Ezt követte a szögek fajtáinak és a trigonometria elemeinek tárgyalása, majd a szögmérő műszerek ismertetése. A különböző mérési feladatokat e korban — a hasonló háromszögekre vonatkozó geometriai tételek alapján — a derékszögű három-

1. ábra. A Lössai-kódex első oldala

szögekkel való matematikai manipulációkra vezették vissza. E mérésekhez egy, az araboknál 1000, Európában 1200 részre osztott, négyszögű keretbe foglalt körsztású műszert (Quadratum geometricum) használtak. Ennek leírása és használatának bőséges ismertetése. Ezenkívül ismerteti a számítási módszereket, képleteket, a RHAETICUS *Canon*-jában PTOLEMAIOS *Almagest*-jében leírt matematikai eljárásokat. Nemkülönbén a földrajzi helymeghatározás matematikai eljárásait, a számítási táblázatok használatát stb. (Egyes csillagászati műszereket PUECHLER 16–20 oldalon át is tárgyal.)

PUECHLER könyve, mivel nyomtatott mű, ismert volt. KÄSTNER híres matematika-történeti művében 9 oldalon át foglalkozik ismertetésével és méltatásával. A korabeli XVI. századi hasonló művek között, tudományosság és gyakorlati használhatóság dolgában a másodikként említi.

PUECHLER műve összesen 258 oldal terjedelmű. Ebből a *geometrica practica* tárgyalására 242 oldal jut. E 242 oldalból kb. 32 oldal foglalkozik azzal az anyaggal, amely LOSSAI kéziratában is megtalálható. Ebből következik, hogy LOSSAI műve, teljes terjedelmében, ha PUECHLERével valóban azonos felépítésű volt, kb. 128 lapnyi, illetve 256 oldalnyi szakmai szöveget tartalmazhatott, amihez még a címlap és néhány oldalnyi előszó is járult. Ezek szerint a Lossai-kódexből — feltehetően — 220 és egynéhány oldalnyi rész tűnt el.

Fentiekkel szemben két ellenérvet említhetnénk annak bizonyítására, hogy LOSSAI művének első, ma még ismeretlen része nem mérnöki, hanem egyéb vonatkozású ismeretanyagot tartalmazott. Ezt a nézetet támogathatja az a körülmény, hogy a szerző művének első hat oldala ugyanazokat az elemi földméréstani ismereteket közli, mint amelyekkel PUECHLER műve kezdődik; ezt követően pedig azonnal a magasságmérés tárgyalására tér át. E vonatkozásban tehát elfogadható REGÓCZI Emilnek idézett álláspontja. Ő a geometriai szöveget teljesnek tartja.

A kézirat azonban még ebben az esetben is *feltétlenül csonka*. Arra kell gondolnunk, hogy a hiányzó rész talán az egyetemen tanított egyéb tudományok rövid foglalátát tartalmazza. A XV. században az európai egyetemek közül rangban első helyen a bolognai egyetem állott. Egyébként is Európának legrégebbi egyeteme volt. 1119-ben nyitotta meg kapuit. A jog- és hittudomány mellett igen alaposan tanították a hét szabad tudomány (*artes liberales*) tárgykörét: a grammatikát, dialektikát, retorikát, aritmetikát, geometriát, asztronómiát és a muzsikát. Később ezekhez járult még az orvostudomány oktatása is. Az egyetem méreteire jellemző, hogy csupán a csillagászati karon 16, a geometriaián 10–12 tanár oktatott. 1497 táján közöttük volt a világhírű DOMENICO MARIA DI NOVARA asztrológus és SCIPIONE DAL FERRO matematikus. LOSSAI tehát Európa legmagasabb rangú egyetemén szerezte tudományát. Egyidőben hallgatta a tudós tanárokat KOPERNIKUSZ-szal.

Amennyiben LOSSAI kéziratának első, eltűnt része a felsorolt tudományok ismeretanyagát foglalja magába, lehetséges, hogy a kódex szétválasztása tudatosan történt. Ez esetben az eltűnt rész utáni további kutatás nem is látszik teljesen reménytelennek.

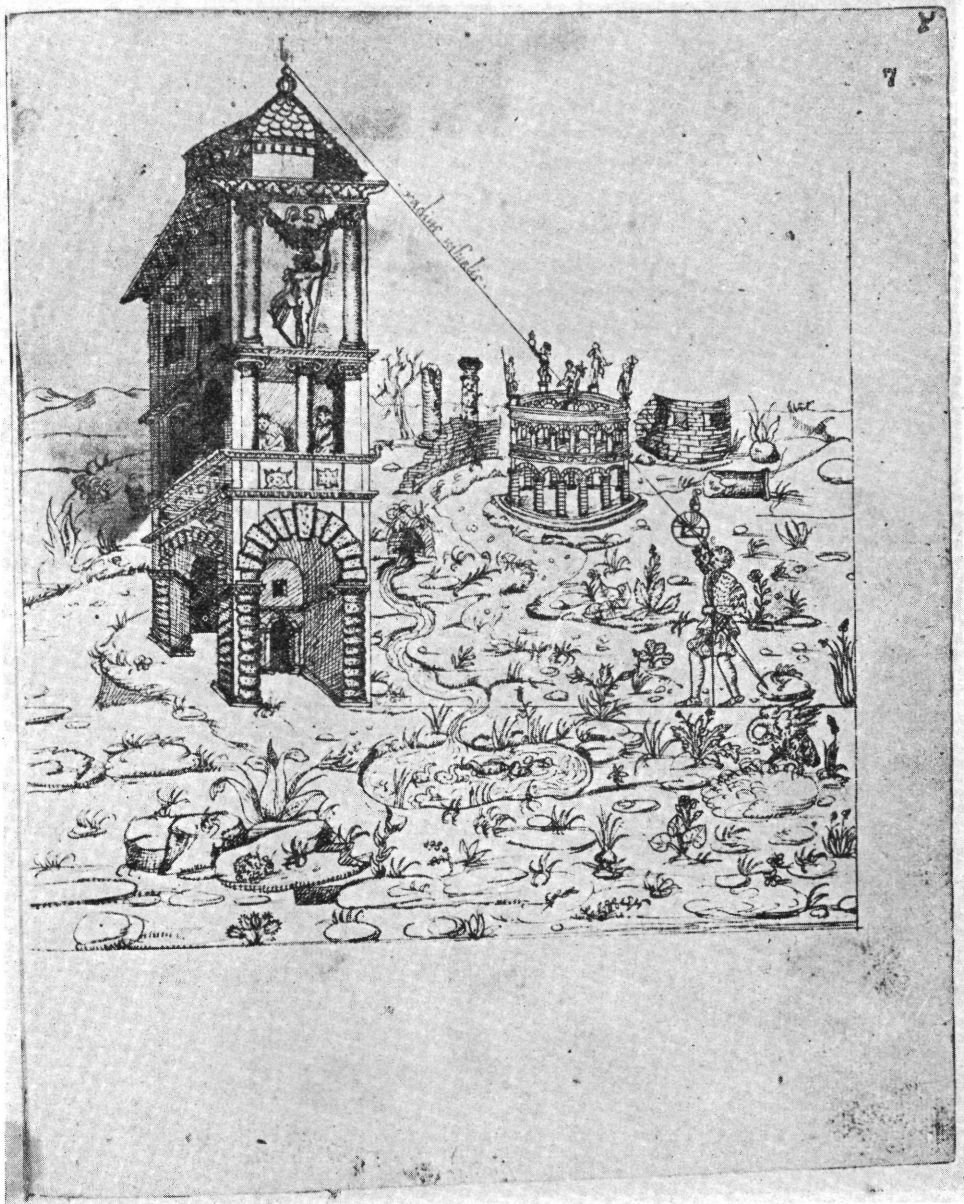
Problémák merültek fel LOSSAI Péter nevével és származásával, sőt bolognai tartózkodásával kapcsolatban is. REUTER Camillo⁸ hivatkozva arra, hogy a hasonló kiadás Bevezetése — röviden összefoglalva mindazokat a megállapításokat és elgondolásokat, amelyeket LOSSAI Péter személyével kapcsolatban a kódexet ismertető, vagy értékelő kutatók (SZINNYEI J.,⁸ HOFFMANN Edit,⁹ MÜNSTER László,¹⁰ BARTONIEK Emma,¹¹ VERESS

⁸ REUTER C.: *Petrus Lossai Geod. és Kart.* 1972. 24. évf. 2. sz. 133–136. old.

⁹ HOFFMANN E.: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai* — Felső-Olaszországban illuminált kódexek Bpest, 1928.

¹⁰ MÜNSTER L.: *Magyar Művészet*, 1928. 429. old.

¹¹ BARTONIEK E.: *Codices Latini Medii Aevi* Bpest, 1940.

2. ábra. Mérnök munka közben; ábra a kódex 7 r oldalán

3. ábra. A 10 v oldal magasságmérési ábrája egy személyt mutat mérés közben, négy különböző helyzetben

Endre¹² és BENDEFY L.¹³) írtak — inkább a LOSSAIRA vonatkozó negatív ismereteinket emeli ki, arra a következtetésre jut, hogy maga a név téves, és a kis kódex szerzőjét nem is LOSSAINAK, hanem LÁSZAINAK hívták és talán unokaöccse a jelentős vagyonnal rendelkező LÁSZAY János humanista tudósnak. REUTER az Óvár = Magyaróvár (Moson m.) azonosítást is erősen kérdésesnek tartja, mégpedig azért, mivel „a magyarországi Óvár elnevezésű községek egyike sem hozható összefüggésbe a *Lásza*i családdal”.

Megírtam már,¹⁴ hogy LOSSAI Péter őseinek származási helye a [Moson-] Magyaróvár közelében levő, Sopron megyei *Lossa* községgel azonos. A Pinye közvetlen szomszéd-ságában levő *Lossa* ősi magyar település, de a XV. században már jelentős részben horvátok is lakták. A lakossága csak később vált részben, majd majdnem egészben ismét magyar ajkúvá. Ekkor tűnt el nevéből a szláv *a* végzet. HEVENESI¹⁵ 1689. évi *Atlas parvus*-ában a község nevét *Lousa*-, MIKOVINY 1745 körüli Sopron megyei térképén¹⁶ *Los*-(sa); GÖRÖG Demeter¹⁷ 1802. évi *Magyar Átlás*-a a *Loos* alakban közli. GÖNCZY Pál¹⁸ kézi atlaszában a *Lózs* névalak található. GÖRÖG¹⁷ és LIPSZKY *Repertoriuma*¹⁹ pedig gondosan közli a község magyar, német és horvát nevét; ezek: *Lós*, *Loós*, *Lózs* (m), *Losing*, *Losching* (n), illetve *Losha*, *Lossa* (h).

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy *Lossa* (var. *Losha*) a magyarul *Lós*, var. *Lózs* nevű község horvát neve. A HEVENESITŐL feljegyzett „*Lousa*” névalak töve sejtethetően az ugor, vogul „lou, lú” = ló;²⁰ ebből *Lous* = lovas. Az *a* végzet szláv hatásnak tűnik, amelyet a XVIII. században már inkább csak a helyi hagyomány és a népi emlékezet ismert.

Lossa (*Loós*) és Óvár esetünkben szorosan összetartozó földrajzi fogalompár. Mivel *Lossa* kétségtelenül azonos a mai *Lózs* községgel, Óvár sem lehet más, csakis Magyaróvár.

Hogyan került LOSSAI Péter Bolognába? REUTER szerint csakis a nagyon gazdag főurak gyermekei, rokonai és támogatóitjai kerülhettek ki külföldi egyetemekre. Ezzel szemben IV. LÁSZLÓ azzal a szándékkal halmozta el a XI. századi alapítású veszprémi káptalani iskolából egyetemi színvonalra emelt oktatási központot, hogy ezzel is segítsen visszatartani a Párizsba és egyéb külföldi egyetemekre özőnlő ifjakat. Vonatkozó oklevélben²¹ külön kiemeli, hogy Veszprémben a „szabad mesterségekre” is oktatják az ifjakat. Ezt az egyetemet 1276-ban CSÁK Péter nádor hadai feldúlták, mire néhány éven belül a magyar ifjak százával jelentek meg a párizsi, bécsi, a bolognai és a krakkói egyetemeken. Korántsem csak a gazdag szülők gyermekei és különféle hazai stipendiumokat élvező fiatal emberek.

LOSSAIRÓL egyelőre semmit sem tudunk mondani, milyen körülmények között élt Bolognában. Annyit azonban igen, hogy neve nem található VERESS Endre idézett művében. Ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy MILLER utalása téves és

¹² VERESS E.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1804*. Bpest, 1941.

¹³ BENDEFY L.: *Szombathelyi Benedek rudasmester. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez*. Bp. 1959.

¹⁴ BENDEFY L. 2 a. id. m. 42. old.

¹⁵ FALLENBÜCHL Z.: Az „*Atlas Parvus Hungariae*” és Hevenesi Gábor = Térképtud. Tanulmányok — *Studia Cartologica* 1956–58. — 153–193. old. Bp. 1958.

¹⁶ BENDEFY L.: *Mikoviny Sámuel megyei térképei a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában*. (MTA Könyvt. kiad.) Bpest, 1973.

¹⁷ GÖRÖG D.: *Magyar Átlás* ... Wien, 1802–1811.

¹⁸ GÖNCZY P.: *Magyarország kézi atlasza*. Bp. 1896.

¹⁹ LIPSZKY J.: *Repertorium locorum obiectorumque ... Hungariae ... et ... Transylvaniae* ... Buda, 1808.

²⁰ BÁRCZY G.: *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941.

²¹ Fejér, Cod. Dipl. I. Vol. II. pars, 347.

LOSSAI nem is volt a bolognai egyetem hallgatója. Nemrég FÉLEGYHÁZY József²² hívta fel a figyelmet arra, hogy a külföldi egyetemek magyar hallgatói esetleg nem is magyarként vannak bejegyezve az egyetemek anyakönyvébe. MARTINUS DE BERECK, azaz BERECKI MÁRTON például a párizsi egyetemen nemcsak egyszerű hallgató volt, hanem vizsgáinak sikeres letétele után 1424-től kezdve több ízben is megválasztották „procurator”-nak, azaz a gazdasági ügyek vezetőjének, később pedig mint „intrans” (választó), majd mint „temptator” (vizsgáztató), — „licentiatuus” (doktor), — „sententarius” (Lombardus könyvének magyarázójaként) találkozunk nevével. Ám soha sem említik magyar mivoltát; mivel az egyetemen önálló magyar tagozat nem volt, s ezért ő kénytelen volt az angol — német nemzetiségűek tagozatához csatlakozni. 1432-ben az egyetem rektorává (*magister regens*) választják; 1433-ban pedig visszatért hazájába. Nevén kívül egyetlen bejegyzés bizonyítja magyar származását. Amikor procuratorrá választották, a procuratori jegyzőkönyvbe a következő sorokat iktatta: „Következnek a bejegyzései annak a Bereczki Mártonnak, aki Magyarország dicsőséges földjének szülöttje” — [„... cui originem praebuit regni Hungariae inelyta tellus.”]

Ez a példa arra int bennünket, hogy kutatásainkat ne csak a külföldi egyetemek magyar hallgatóira terjesszük ki, hanem gondosan nézzük át a szóba jöhető idegen nemzetiségű diáktagozatok, sőt az egyetemi tisztségviselők névjegyzékét is. Ezt nemcsak LOSSAI Péterre vonatkoztatva tartom szükségesnek, hanem az eddig annyit keresett LÁZÁR deákra²³ vonatkozóan is.

Végül szólnunk kell LOSSAI litvániai tartózkodásáról. A téma kutatói nemegyszer felvetették a kérdést, hol is készült a LOSSAI-kódex, Bolognában vagy Litvániában?

A kódex XIX. századi címlapja határozottsággal állítja, hogy LOSSAI művét 1498-ban még a bolognai egyetem hallgatójaként fejezte be. Ugyanakkor tudósít arról is, hogy a szerző Litvániában gyakorlati földméréssel foglalkozó mérnök.

1492 a litván történelemnek jeles éve volt. Ekkor halt meg a Litvániát Lengyelországgal egyesítő IV. KÁZMÉR lengyel király. KÁZMÉR öccse volt a várnai ütközetben 1444-ben elesett I. ULÁSZLÓ magyar és lengyel királynak. A magyar — lengyel s litván kapcsolatokat IV. KÁZMÉR házassága még szorosabbra fűzte. Felesége, ERZSÉBET, ugyanis, akitől származott a trónt. Előbb JÁNOS ALBERT (1492 — 1501), majd SÁNDOR (1501 — 1506) s végül ZSIGMOND (1506 — 1548). Litvánia végleg SÁNDOR uralma alatt egyesült Lengyelországgal s ezt az uniót az 1569. évi lublini paktum alkotmányosan is szentesítette.

LOSSAI tehát JÁNOS ALBERT lengyel — litván király uralkodása idején fejezte be bolognai egyetemi tanulmányait. Ugyanekkor nálunk II. ULÁSZLÓ, IV. KÁZMÉR lengyel király és ERZSÉBET elsőszülött fia uralkodott. Ismeretes, hogy ULÁSZLÓ 1500-ban Velencével, a francia és a lengyel királlyal szövetségben a törökök ellen fordult. Nem látszik lehetetlennek, hogy LOSSAI Péter ezzel a politikai s katonai szövetkezéssel kapcsolatban került — legkorábban JÁNOS ALBERT uralkodásának utolsó éveiben, vagy talán még inkább SÁNDOR király uralmának kezdete táján — a magyar királyi kancellária közvetítésével (vagy kívánságára?) Litvániába.

Hol készült tehát a *Lossai-kódex* ismeretes, és a hasonmás kiadásban közreadott részlete? Minden bizonnyal Bolognában. Ezt nemcsak a MILLER által megfogalmazott címlap bizonyítja, hanem a kézirat igen gondos kidolgozása és elsősorban ábrái is. Ilyen tökéletes ábrákat csak egy hasonlóképpen illuminált, mintául használt kézikönyv alapján rajzolhatott a szerző. Az egész kézirat, de különösen az ábrák elkészítéséhez LOSSAI-nak fölöt-
több nagy nyugalomra és a mintakönyvre volt szüksége. Mindkettőt csak Bologna tudta

²² FÉLEGYHÁZY J.: *Szent Johanna pere és egy párizsi magyar professzor*. Új Ember 1972. 22. évf. 29. sz. 3. l.

²³ BENDEFFY L.: *Lázár deák személye* = Geod. és Kart. 1971. 23. évf. 338 — 390. l.

biztosítani számára. Litvániai tartózkodása idejére már csak az előszó megírása maradt. Azé az előszóé, amelyet MILLERnek látnia, ismernie és olvasnia kellett, mert az eredetihez hozzácsatolt címlapot ennek az egyelőre ismeretlen előszónak birtokában írhatta csak meg.

A *Lossai-kódex* körül tehát eléggé sok még a rejtély. A felmerült problémák egy részének tisztázása megkísérelhető idehaza, de a bolognai vonatkozások nyomozása feltétlenül helyszíni munkát igényel.

Mindenesetre nagyon elősegíti az előttünk álló munkát a *Lossai-kódex* hasonmás kiadásának megjelenése, amely példamutató tökéletességével egyedül áll geodézia-történeti irodalmunkban. A latin szöveget kiadásra KENÉZ Győző professzor készítette elő; geodéziailag tökéletes magyar fordítását pedig PORONYI Zoltán és FLECK Alajos kiváló szakértelmének köszönjük.

A kódex lapjait a Zrínyi Nyomda fényképezte, a fotomásolatokat KOVÁCS Károly, a nyomatokat pedig a Kartográfiai Vállalat készítette. A könyv szedett részének tipográfiaja a Pécsi Szikra Nyomda dolgozóinak kiváló ízléséről és gondosságáról tanúskodik. Nagy elismerés illeti a Kartográfiai Vállalat nyomdáját a hasonmás oldalak művészi ofszet-sokszorosításáért.

Reméljük, e szép kezdeményezés követésére talál.

BENDEFY LÁSZLÓ

Ibrahim Müteferrika (1674/75?—1746) a török könyvnyomtatás megalapítója. IBRAHIM efendi az egyetemes művelődéstörténet nevezetes és bennünket közelebből is érdeklő alakja. 300 esztendővel ezelőtt, a hidsz szerint 1085. v. 1086-ban, a mohamedán időszámításnak megfelelő 1674. v. 1675. keresztény naptári évben született. „Magyarországon, Kolozsváron születtem” — írja az 1710-es években készült *Értekezés az Iszlámról (Risalei Islâmiye)* c. apologetikus munkájában.¹ Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a kolozsvári kálvinista kollégium deákja volt, amikor 1692-ben vagy 1693-ban a törökök fogságába esett. A szegény deákat senki sem váltotta ki, s így Sztambulban rabszolgapiacra került. Rabszolgaélete keserves volt, sokáig nyomorúságban élt. A kegyetlen rabszolgasorból akkor menekült meg, amikor muzulmáná lett, elfogadta az iszlámot, s ma még ismeretlen régi neve helyett IBRAHIM nevet kapott. Szorgalmas és tehetséges erdélyi ember lévén, néhány esztendő alatt elsajátította a török nyelvet, megismerte a törvényeket, az iszlám előírásait s hivatalra alkalmas efendivé emelkedett.

Az iszlámról szóló kéziratába IBRAHIM politikai megfigyeléseit is beleszővi, s Európa népeinek helyzetéről szólva megemlékezik a magyarországi állapotokról is. Úgy tudja, hogy az ifjú RÁKÓCZI Ferenc, „felső-magyarországi király”, Munkács várában Bécs császára által elfogatván, Bécsben várfogságra ítéltetett, de csel által kiszabadítván és királlyá választván „mai napig a német gyalázatossággal éjjel-nappal harcban és háborúban áll”. Még nem sejtette, hogy nemsokára török udvari szolgálatba lépve, bizalmas politikai-hivatali tisztségviselőként fogja megismerni a Törökországba érkező „Rákóczi király”-t.

Néhány év múlva, 1715-ben a szultán levelét vitte Bécsbe SAVOYAI Eugén hercegnek. 1716 novemberében IBRAHIM éppen az osztrák—török háború kitörése idején lépett portai tolmácsi szolgálatba, amikor a Lengyelország déli részén, Moldvában bujdosó kuruc főemberek és főtisztek Chotinban, Vidinben és Belgrádban gyülekezni kezdtek. A régi szultáni palota levéltárában, a Topkapu-Szerájban (Topkapı Sarayı) őrzött szám-

¹ A *Risalei Islâmiye* eredetije az isztambuli Esat efendi Kütüphanesi, Esat-efendi Könyvtárban (nr 1187) található.

adási defterek tanúsága szerint „Ibrahim aga magyar tolmácsnak Belgrádban kinevezetvén. . . a magas fermán napi 60 akese ellátást állapított meg”. Egy esztendő múltán, amidőn RÁKÓCZI fejedelem III. AHMET szultán és NIŞANCI MEHMET paşa nagyvezér hívására török földre, Drinápolyba érkezett, új fermán rendelkezett arról, hogy IBRAHIM a „magyar király” mellett tolmácsi és török titkári munkakört lásson el a sztambuli vámjövedék terhére, napi 50 akese fejében. RÁKÓCZI megbízottaival, HORVÁTH Ferencsel és PÁPAI Gáspárral, magyar kapu-kitachdákkal tevékenykedett a nagyvezéri hivatalban, a portai kancellárián. 1720-tól Rodostón is folytatta hivatali működését a török államkincstár terhére.

Az új nagyvezér, Nevşehirli Dámát Ibrahim paşa, bizalmába fogadta a „müteferrika” melléknévvel² felruházott tolmácsot, s kérelmére pénzt biztosított a vállalkozó szellemű, ötven év körüli IBRAHIMnak egy nyomtatóműhely felállítására. A Bécsből hozott öntők és betűmetszők, vésnökök munkája, Basmaci IBRAHIM MÜTEFERRIKA nyomdai vállalkozása elé azonban akadályok gördültek. Az iszlám vallásos kultúra és állami adminisztráció kéziratosságra, hagyományos eszközökkel történő könyvmásolásra, kézírásra berendezkedett hálózata által keltett zavargások s a mufti ellenállása következtében a legfelsőbb fórumon sokáig megtagadták a törvényes írásos engedély kiadását a török nyomda felállítására. A modern találmányra vonatkozó engedélyt magas rangú pártfogók befolyására sem lehetett kieszközölni, még a nagyvezér ismételt előterjesztésére sem. Azzal érveltek, hogy a könyvnyomtatás mesterségére a mohamedánoknak eddig sem volt szükségük, s hogy ez a találmány igen veszedelmessé válhatik, mivel több könyvet hozna forgalomba, mint amennyit olvasni szabad, s ezáltal megzavarná a „köznyugodalmat”. Tehát a közrend és Mohamed vallása fenntartása szempontjából az említett nyomtató találmány rendkívül veszélyes. Továbbá káros volna a kézírásból élők tömegének, a kalligráfusok hadának, akik az egész oszmán birodalomban elterjedt engedélyezett könyvek másolásától, magánosok emlékiratainak, elbeszéléseinek, leveleiknek írásától elesnének. A konzervatív feudális erők ellenállása nyomán kialakult helyzetben IBRAHIM, akinek RÁKÓCZI rodostói udvarában egyre kevesebb, a portai kancelláriai hivatalra tartozó ügye akadt, 1139-ben, azaz 1727-ben konstantinápolyi lakásán rendezkedett be az első arabbetűs török nyelvű könyvek nyomtatására. A padisah jóváhagyásának megfelelően kötelezte magát, hogy csak könyveket, a muftinak előzőleg bemutatott munkákat nyomtat ki.

A Török Nemzeti Könyvtár összegyűjtötte az IBRAHIM Müteferrika által nyomtatott könyveket, műhelyében megjelent ősnymtatványokat. A század elején Kós Károly kezébe vette őket Isztambulban: „. . . végigböngésztem a sorozatot; volt ott vagy húsz könyv: kis tizenhatodréttől nagy fólió alakig, mindmegannyi a XVIII. század első harmadából való; jó, erős papíroson, tiszta éles betűkkel. . . Az első lapon kézzel festett kezdődíszek és keretek, az utolsó oldal legalján kolofon: a nyomtató neve és a nyomtatás éve. Egyszóval török nyomtatványok.” Valójában 17 török nyomtatványt tartanak nyilván IBRAHIM kiadványaiból; közülük tizenhárom 1729–1735 között látott napvilágot, négy pedig 1740–1742-ben. Összesen 23 kötetből áll az értékes gyűjtemény, amelynek korabeli könyvárusi ára 120 piaszter volt. Az IBRAHIM-sorozatban megjelent könyvek összpéldányszáma 12 000 példányra tehető. Az alábbiakban röviden szólunk az első török nyomtatványok jellegéről, témáiról.

A legelsőik között említjük a *Muhtar as-Sahah* két kötetes, kitűnő papírú, több mint ezer oldalas arab–török szótárt,³ amelyet fordítója után *Kitabi lugati Vankulu*, azaz

² „müteferrika” szó szerint a. m. sokoldalú — a politikai szolgálatra is alkalmas udvari hivatalnok korabeli neve.

³ A *Muhtar as-Sahah* szótár szerzője: Ismail ben HAMMAD AL-CAUHARI. Fordítója: Muhammed ben MUSTAFA AL-VANI. 1141 (1729), s. 1422.

Vankuli szótárnak neveznek. Az első török nyomtatvány 1729-ben (hidsaz szerint 1141-ben), 1000 példányban, úttörő munkaként jelent meg; ára 35 piaszter volt. Összehasonlításként érdemes emlékeztetni rá, hogy a szótár kézírásos példánya ebben az időben 350 piaszterbe került! Ugyanebben az évben került ki az isztambuli nyomdából Kátip Çelebinék a tengeri háborúkról írott *Tuhfetülkibar fi esfarilbihar* műve is, öt térképpel, szintén ezer példányban.⁴

A következő esztendőben egyre jobban mutatkoztak IBRAHIM tartós előkészületeket igénylő erőfeszítéseinek eredményei. Egymás után készültek el leíró történeti tárgyú orientalista témakörű könyvei. Az utazó históriája, *Tercemei tarihi sey yah* az 1720-as afgán — perzsa háborúról szól.⁵ Érdekessége, hogy a kiadó fordítása a lengyel származású Judas Tadeusz KRUSIŃSKI jezsuita páter latin nyelvű munkájából való. Utána a *Tarihi Hindi garbielmüsemma*, Nyugat-India története következett, négy térképpel, egy PTOLEMAEUS utáni csillagászati térképpel és illusztrációként tizenkét fametszettel.⁶ A *Tarihi Timur gürgän* Timurlenk históriáját tartalmazza egy arab historikus műve nyomán készített fordításban.⁷ A *Tarihi Misrilcedid* pedig a régi és új Egyiptom történetével foglalkozik; a kétrészes kiadvány szerzője a kairói legfelsőbb törvényszék jeles írástudója, Süheyli efendi.⁸ Említésre méltó az első franciák számára nyomtatott török nyelvkönyv, a *Grammaire Turque*, amely M. DE LARIA (v. DOLARIE), a francia követség oszmán tolmácsi hivatala vezetőjének és Johann Baptist HOLDERMANN orientalista jezsuita-páternek együttműködése révén jött létre.⁹ Az évi öt kiadvány IBRAHIM nyomtató műhelyének csúcsteljesítménye volt.

A könyvnyomtatás üteme ezután lelassult, évenként általában egy kötet előállítására futotta. A Kalifák rózsakertje, *Gülşeni hulefa*, Bagdad történetét tárgyalja.¹⁰ A népek kormányzásához szükséges ismeretek alapvetéséről értekezik Ibrahim *Usulülhikem finizamilümen* című könyvében.¹¹ A kiadó kompilációjának látszik a *Füyuzati miknatisiyye*, a mágneses kisugárzásról latin munkákból összeírt, két szép rézmetszettel ellátott, 23 levélből álló, 1 piaszterért árusított kötete.¹² Egyik leghíresebb nyomtatványa a *Cihannüma*, amolyan világföldrajzi tükör, amely a már említett jeles világotutazó Kátip Çelebi álnévén, Hacı Halfa szerzői elnevezés alatt jött ki. Az ismert szerző különféle auktorokból (Gerhard MERCATOR, Abraham ORTEL, Philipp CLUVER) kompilált, s arab és perzsa kutatók szerint egyéb latin művekből is merített. A vaskos kötet¹³ több mint ezer oldalon, 39 térképpel, 500 példányban, 30 piaszterért került forgalomba. Ezután indult meg IBRAHIM történeti szériája, amelynek bevezetőjéül szolgált a *Takvimültevarih*, K. Çelebi fedőnévén, Hacı Halfa álnévén jelzett történelmi táblázatsorozat.¹⁴ A könyv időrendben követi a világ eseményeit a „bűnbeeséstől” egészen (az 1058. mohamedán évig), 1648-ig. Az eseménynaptár végét 1648-tól 1731-ig Emir BUHARA Şeyh írta, míg az

⁴ *Tuhfetülkibar fi esfarilbihar li Kátib Çelebi*. 1141 (1729), s. 150.

⁵ *Tercemei tarihi sey yah*, szerzője J. T. KRUSIŃSKI, ford. Ibrahim Müteferrika. 1142 (1730), 1200 példányban.

⁶ *Tarihi Hindi garbielmüsemma*. 1142 (1730), s. 182. Példányszáma: 500.

⁷ Ibn ARABŞAH: *Tarihi Timur gürgän*. Ford. Nazmizade BAGDÂI. 1142 (1730), s. 258.

⁸ *Tarihi Misrilcedid* li Süheyli efendi. 1142 (1730), s. 212. 500 péld.

⁹ *Grammaire Turque* ou methode covrte et facile pour apprendre la langve turqve. Avec un recueil des Noms, des verbes et des manieres de parler les plus necessaires a scavoir, avec plusieurs Dialogues familiers. A Constantinople 1730.

¹⁰ Nazmizade BAGDÂI: *Gülşeni hulefa*. 1143 (1731), s. 260. 500 péld.

¹¹ *Usulülhikem finizamilümen*. 1144 (1732), s. 96. 500 péld.

¹² *Füyuzati miknatisiyye*. 1144 (1732), s. 26. 500 péld.

¹³ Mustafa b. 'Abdüllah, Hacı Halfa (Kátip Çelebi): *Cihannüma*. 1145 (1733), s. 1396. in-f° 500 péld.

¹⁴ Hacı HALFA (Kátip ÇELEBI): *Takvim üllevarih*. 1146 (1734), s. 494. in-f° 500 péld.

utolsó 1731 – 1733 éveket a kiadó fogta össze. Az ezt követő hat levélen IBRAHIM méltatja a híres ÇELEBI munkásságát, majd beszámol az előző kiadások sikeréről. A történelmi tabló tulajdonképpen első részét a következő két kötetes mű *Tarihi Naima*, Naima története alkotja.¹⁵ Időben 1592-től 1659-ig terjed; bevezetőjét IBRAHIM szerkesztette. Ezzel eljutottunk a merész nyomdai vállalkozás első szakaszának végéig, a harmincas évek derekáig, amikor is néhány éves szünet mutatkozik, a nyomtatványok megjelenési évéből ítélve, a könyvnyomda működésében. Ennek okai az előbbi években kereshetők.

Az egyik hiteles kortanú, aki éppen ez idő tájt kerül Isztambulból RÁKÓCZI rodostói udvarába, így emlékezik meg a török nyomdászat hőskorszakáról kb. egy évtized múlva szerkesztett emlékirataiban:

„Az itt néhány évvel ezelőtt felállított nyomtatóműhely, amelyről a keresztyén világban annyit beszéltek, az első, melyet törökföldön láttak, s azt a reményt keltette bennünk, hogy majd a törököknek a durva tudatlanságból való kiemelését elő fogja mozdítani. Felállítása méltó arra, hogy az indító okokat és ama nehézségeket elmondjam, amelyekkel később meg kellett küzdenie.”¹⁶

Valóban küzdelmes időszak volt ez az oszmán – török birodalomban, az ún. tulipán-korszak, III. AHMET uralmának vége és I. MAHMUT uralkodásának kezdete. A katonai és más reformkísérletekkel próbálkozó széles látókörű Ibrahim paşa nagyvezér és Ahmet szultán uralmát elsöpörte az 1730. évi janicsárlázadás. IBRAHIM efendi elvesztette legfőbb pártfogóját. A nyomda jövedelme amúgy is csekély volt, a műhely az első föllendülés után pangani kezdett.

„Ez a nyomda – írja César de Saussure – nem dolgozik sokat és nem igen halad, mert Ibrahim paşa, a vezér, aki támogatta, nemsokára annak megalapítása után megöletett; továbbá azért nem, mert Ibrahim-Effendi kiadványaiból keveset tud eladni. De ezen nem kell csudálkozni, mert azok a törökök, akik olvasni tudnak is – s nem ezek alkotják a nagyobb számot –, nem igen szeretnek olvasni és alig szórakoznak könyvolvasással. Ez az oka hogy Ibrahim drágán kénytelen könyveit eladni. Vásároltam az ő francia – török nyelvtanából egy példányt, mely 10 fondoukly zechinómba vagyis dukátomba került, holott e könyv, ha Franciaországban vagy Hollandiában nyomtatják, hús szol(sou)ba sem került volna.”¹⁷

IBRAHIM bajait növelte, hogy őt is érintette a rodostói udvarban történt fizetésleszállítás, és 1728 szeptemberétől 1731 márciusáig napi ellátmányát a portai utasítás szinte felére csökkentette.

RÁKÓCZI becsülte IBRAHIMOT, aki a bujdosó fejedelem haláláig gyakran megfordult a Sztambultól két napi járóföldre fekvő Rodostón, ahol eleinte huzamos ideig tartózkodott. RÁKÓCZI búcsúzó levelében HEKIMOĞLU ALI paşa nagyvezér jóindulatába ajánlja híveit, s a melléje rendelt török tisztségviselőket, „sed praecipue Ibrahim Effendi, meum fidelissimum Interpretem; Deus omnipotens recompenset pretiosissimis suis benedictionibus in me effusa facta”, a fejedelmi kamarás egykorú fordításában: „de kiváltképpen Ibrahim hív tolmácsomat, a mindenható Isten jutalmaztassa meg legdrágább áldásával velem tett jótéteményeit”.¹⁸ RÁKÓCZI halála után francia udvari tisztje, MOLITARD vitte Sztam-

¹⁵ *Tarihi Naima*. 1147/1735, s. 1438, vol. 2. 500 péld.

¹⁶ *Lettres de Turquie (1730 – 1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, gentilhomme de la cour de S. A. S. le Prince François Rákóczi II. Communiqués en texte original français et en traduction hongroise avec une préface et des remarques historiques. *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730 – 39-ből és Főljegyzései 1740-ből*. Közli THALY Kálmán. Bp. 1909. 93, 192.

¹⁷ SAUSSURE, i. m. 95, 194.

¹⁸ Rodosto, 8 sbris 1735. 117. levél. MIKES Kelemen: *Törökországi Levelek és Missziós levelek*. Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp. 1966. 208, 684.

bulba a Fényes Portának szánt okmányokat: „...mihelyt ez a nemes Konstantinápolyba ért, mindez iratokat tüstént lefordította törökre Ibrahim effendivel, a nyomdással, a fejedelemnek a Portán levő dragománjával, vagyis tolmácsával, és ennek kíséretében ő maga adta át a nagyvezérnek.”¹⁹ Egy hónap múlva MIKES említi, hogy „a Porta ide küldötte Ibrahim effendit, hogy itt nézze meg, miben van dolgunk és végezzen Csáky úrral és a több magyarakkal, kik itt vagyunk, ... hogy beszéljen Sibirik urammal, az urunk hofmesterével, akire szállott az egész háznak gondja, a tahin iránt, amelyet rendelt nekünk a Porta. . .”²⁰ IBRAHIM újra többet foglalkozik a rodostói kuruc bujdosók ügyes-bajos dolgaival.

RÁKÓCZI József megérkezése után még több tennivalója akadt, mert a fejedelmi és I. MAHMUT szultán között kötött szerződés értelmében a magyarok csoportja elindult Rodostóból, hogy részt vegyen az újra kitört osztrák–török háborúban. IBRAHIM efendi mint a török hadszekeresek írnoktitkára, a hadbavonuló magyar gyülekezet ügyeivel, ellátásával kapcsolatos török nyelvű írásmunkákat végezte. 1738 augusztusában a leendő nagyvezér, Hacı İVAZ MEHMET paşa Orsova megvételekor IBRAHIMOT küldi a traktára: „a komendáns meg izené 12 dik a vezérnek, hogy küldene valakit hozzája, akivel végez-hessen a vár feladásáról. A vezér Ibrahim effendit küldé, aki is mindeneket el végezvén, 15 dik a komendáns a vezérhez jöve, nagy tisztelettel fogadá, és a vezérnek a várat fel adá. . .” — írja MIKES Vidin mellől.²¹ A háború alatt szétszóródott kuruc bujdosók egy része visszatért Rodostóba, IBRAHIM pedig Sztambulba. Kapcsolatukról a következő évekből vajmi keveset tudunk, s alig valamivel többet IBRAHIM efendi további működéséről, életéről. A negyvenes években többször előfordul neve a konstantinápolyi osztrák követ titkos dossziéjában, amelynek rejtjeles kifizetési elszámolásaiban a lista szerint a „dem alten Ibrahim Effendi”-nek kiutalt összegek mellett, fiának, „dem jungen Ibrahim Effendi”-nek is jutott néhány száz piaszter.²² Ez utóbbi talán a RÁKÓCZIVAL korábban császárellenes terveket kovácsoló francia renegát BONNEVAL Pasa bizalmasa („Bonnevall Confident”) volt, s ily módon ki tudja, milyen bizalmas értesülésekkel szolgálhatott a BONNEVALT megfigyelés alatt tartó császári követnek. Az öreg IBRAHIM hetven felé járt már, amikor a Porta 1743-ban Ahmet Kan Asmai Kaitakeri fejedelmi beiktatására, a messzi keleti tartományba, Dagesztánba küldi. Valószínűleg ez volt IBRAHIM MÜTEFERRIKA utolsó küldetése.

Életének utolsó évtizedében IBRAHIM kísérletet tett a könyvnyomda fölélesztésére. Erről néhány 1740–1742-ben nyomtatott kiadványa tanúskodik. A *Tarihi Raşit* Muhammed Raşit Efendi birodalmi historikus munkája, amely a megkezdett történeti széria időrendjében 1660-tól 1721-ig terjed.²³ A következő évben megjelent kötettel befejeződik a történeti széria, a *Tarihi Çelebizade* szerzője Şeyh ASIM Efendi történetíró; időben 1721-től 1741-ig egészíti ki a történelmi tablót.²⁴ Az ugyanakkor kiadott másik történeti beszámolóban a bírói hivatalt gyakorló OMER Efendi *Ahvali gazavat der diyari Bosna* címmel ad képet, Ibrahim szerzői közreműködésével, a legutóbbi 1736–1739-es boszniai körzeti háborús eseményekről.²⁵ IBRAHIM MÜTEFERRIKA utolsóinak ismert nyomtatványa egy perzsa nyelvkönyv, a két kötetes *Kitabi lisanül Acem*, amelynek szerzője Şuuri HASAN Efendi. A rövid életű úttörő nyomdai vállalkozás 1154-ben, azaz 1742-ben ért véget,

¹⁹ SAUSSURE, i. m. 276, 305, 334.

²⁰ Rodosto, 17 maji 1735. 114. levél. MIKES, i. m. 204, 679.

²¹ Fetislán, 26 aug. 1738. 139. levél. MIKES, i. m. 229, 704.

²² Türkei II. Berichte 1741, 1742, 1745, 1746. Staatsarchiv Wien.

²³ *Tarihi Raşit*. 1152 (1740), s. 554.

²⁴ Şeyh Asim Efendi Ismail Çelebizade *Tarihi Çelebizade*. 1153 (1741), s. 311.

²⁵ OMER Efendi: *Ahvali gazavat der diyari Bosna*. 1153 (1741), s. 62.

²⁶ Şuuri Hasan Efendi: *Kitabi lisanül Acem*. 1154 (1742), s. 904. vol. 2.

s ezzel egy időre megpecsételődött a török könyvnyomtatás sorsa. Igaza lett César de SAUSSUREnek, amikor aggodalmait papírra vetette: „...félő, hogy e könyvnyomda Ibrahim Effendi halálával meg fog szűnni, miután oly kevés hasznót hajt, hogy föltehetőleg egy török sem fog új berendezések beszerzésére és a könyvnyomtatás folytatására vállalkozni. . .”²⁷ IBRAHIM halála után az utódok és örökösök sem a török nyomdával, sem az ott felhalmozódott fűzetlen nyomtatott papírkötegekkel nem tudtak mit kezdeni.

IBRAHIM MÜTEFERRIKA — írta a turkológus KARÁCSON Imre — nem a maga jószántából, hanem a sors kényszerítése következtében lépett az oszmán nemzet szolgálatába, és az első török könyvnyomda megalapításával az oszmán-török tudományosságnak örök szolgálatot tett. Ez a vállalkozás érdemesítette arra, hogy a török tudomány és kultúra története e művelt férfiről megemlékezzék.” Ibrahim efendi joggal került az egyetemes művelődés úttörői közé.

IBRAHIM efendi küzdelmes élete után Sztambul egy elhagyott helyén talált nyugovóra. Sírját és síremlékét később a galatai Mevlevi dervisek kolostorának temetőjébe helyezték át. Sírfelirata NEVRESTŐL, a jeles korabeli költőtől származik. Néhány lépésre a Tünelbaşıtól, nem messze a forgalmas Istiklál Caddesitől, az isztambuli Beyoğlu negyedben az egykori táncoló dervisek kolostorának kertjében áll ma is fehér márvány turbános sírköve a rávéssett örök emberi sorsot idéző sorokkal: „Hace-i divan Ibrahim efendi. . .”

HOPP LAJOS

BIBLIOGRÁFIA

- TODERINI, Giambattista: *Letteratura Turchesca*. Venezia 1794.
 HAMMER, J.: *Geschichte des Osmanischen Reichs*. B. VII, VIII. Pesth 1831.
 KARÁCSON Imre: *Ibrahim Müteferrika*. Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası I. nr 4. s. 178—189. 1324. aug. 1. (A Török Történelmi Társulat Közlönye 1710.) Fordítása megtalálható Kós Károly azonos című cikkében, amely 1918-ban keletkezett, vö. *Háromskönyv* (szépirás, publicisztika, grafika). BALOGH Edgár előszavával. Bukarest 1969. 49—58.
 KARÁCSON I.: *A Rákóczi-emigráció török okmányai*. Bp. 1911, 87, 99, 104.
 BABINGER, Franz: *Stambuler Buchwesen in 18. Jahrhundert*. Leipzig 1919.
Enzyklopaedie des Islam. Leiden—Leipzig 1919, II, s. 467: F. Mordtmann, Ibrahim Mutafarrika.
 GERÇEEK, Selim Nüzhet: *Türk matbaacılığı*. I. (I. M.) Istanbul 1939.
 RÁZSONYI László: *Magyarország és a törökök*. In: *Magyarország és a szomszédnépek*. Szerk. GÁL István. Bp. 1943, 234.
 SIMONFFY, Aladár: *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buchdruckes in der Türkei*. Bp. 1944. 60. (Vö. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1943. dec. 31.)
 HOLLÓSI SOMOGYI József: *Magyarok és törökök*. In: *Magyarország és Kelet-Európa*. Szerk. GÁL I. Bp. 1947. 260—261.
 KRACSKOVSKIJ, I. Ju.: *Tureckij pervopecsatnyik Ibrahim Mutafarrika i jego rabotü po geografii*. Tjurkologiceszkij Sbornyik I (Moszkva—Leningrad) 1951. 120—126.

Ki a szerzője „A tiszta Értelme Criticája” c. 1799-es kéziratnak? A magyar filozófia történetének írása közben bukkantam rá a Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának kéziratárában LENGYEL József debreceni filozófiai professzor (1798—1802) studiumaira, aki következetesen kitartott kanti meggyőződése mellett, még ha ez a végén állásába is került.

Ezek a studiumok szinte felbecsülhetetlen értékűek nemcsak a magyar nyelvűség terhodításának illusztrálására a tudományok terén, hanem egész nemzeti kultúránk szempontjából is.

²⁷ SAUSSURE, i. m. 95, 195.

DOMOKOS Lajosnak csak 1797. ápr. 24-én sikerült kimondatnia a tiszántúli ref. egyház-kerülettel, hogy „T. Professor Uramék a közelebbi május 1⁵⁶ napján kezdődő Oskolai Esztendőtlől fogva átaljában mindenféle Tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak”, s LENGYEL József, az ifjú filozófiai professzor, azzal kezd munkába már 1798. ápr. 24-én, hogy kész magyar nyelvű studiumokkal vezeti be a debreceni tógátusokat a különböző filozófiai disciplinákba. Nagyon értékesek ezek a studiumok nemcsak azért, mert első dokumentumai annak, hogy a professzorok Debrecenben rögtön eleget tettek a kerület határozatának, hanem elsősorban belső értéküknél fogva.

A Kollégiumi Nagykönyvtár R 241 szám alatt őrzi ezeket a becses magyar nyelvű dokumentumokat:

1. A *Logica*, melynek első része a *Tiszta Logica* teljesen KANT szellemében íródott. Rajta az előbb említett dátum: 1798. ápr. 24.

2. A *tiszta Értelem Criticája* évszám nélkül. Ez KANT nagy művéből mintegy 200 oldalt mutat be 37 §-ban, tehát a transcendentális dialecticáig. Úgy látszik, hogy tudatosan használta itt a professzor az ész helyett az értelem szót. A kézirat ugyanis ténylegesen csak azt a részét ismerteti a „*Kritik der reinen Vernunft*”-nak, mely a tiszta értelem kritikáját adja. KANT ugyanis két részre tagolta az ember ismerő tehetségét: a tényeket regisztráló értelemre és a magasabb szintű összefüggéseket kereső észre. A nagy kritikai mű teljes címe tehát tényleges tartalmának megfelelően ez kellett volna hogy legyen: „A tiszta értelem és tiszta ész kritikája”.

3. A *Metaphysica*, rajta az első előadás dátuma: 1798. jún. 20.

4. *Jus Naturae*, vagyis a *Természet jussa*. Első előadásának dátuma 1799. febr. 4.

5. *Ethica* és a *Jus Naturae*. Mindkettő aforizmákban 1801. nov. 2-es dátummal.

6. *Morál* mint rendszeres erkölctan, azaz az *Erkölsök Tudománya* vagy az *Erkölsök Filozófiája*. Ezt évről évre előadta, miként a bejegyzések tanúsítják: 1798. nov. 1., 1799. nov. 4., 1800. nov. 3., 1801. nov. 1.

7. A *Jus Naturae* latinul. Ez lényegileg a 4. számú magyar nyelvűvel azonos.

Amikor tudomásomra jutott, hogy az OSzK is őrzi ismeretlen szerzőtől egy 1799-es kéziratot (1370. Quart. Hung.) *A tiszta Értelem Criticája* címen, nyomban LENGYEL Józsefre gondoltam.

Mikor aztán a kéziratot kezembe vettem, mindjárt megállapítottam, hogy az két részből áll: a címrát csak 19 lap, a többi (20—91) *Erkölsői Tudomány vagy Erkölsök Filozófiája*. Ennek alapján nyilvánvalóvá lett előttem, hogy az nem lehet más, mint LENGYEL József két studiuma.

Nyomravezető volt a kézirat végén a másoló diák bejegyzése:

Finis 8. Febr. descrips. 14. Febr. 1799. Francisci Iványos

A studiumot nyilván azért írta le a diák 1799. febr. 8. és 14-e között, mert szüksége volt rá a kollokviumok alkalmából.

A *Debreceni Kollégium* anyakönyvében sikerült is megtalálnom, hogy IVÁNYOS Ferenc 1797. jún. 14-én subscribált első évesként, tehát a kérdéses időben, 1799-ben még debreceni diák volt.

A debreceni *Egyetemi Könyvtár* aztán kérésemre mikrofilmet kért a pesti kéziratról. Ennek alapján megállapíthattam, hogy a pesti kézirat valóban szóról szóra egyezik LENGYEL József professzor debreceni kéziratával: a 2-es és a 6-os számúval. „*A tiszta Értelem Criticája*” a pestiben is csak 37 §-ból áll.

A debreceni kézirat tanúsága szerint a professzor a *Morál* előadását 1799. febr. 1-én fejezte be. Nyilván ekkor kapta meg tőle IVÁNYOS Ferenc lemásolásra.

Ilyesformán nem ismeretlen többé az OSzK 1799-es kéziratának szerzője. Az is LENGYEL József debreceni professzor munkája.

Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy? CSOKONAI nemcsak életében volt balszerencsés művei megjelentetésével: halála után sem ment simán munkái kiadása.

Már 1794-ben, írói pályája legkezdetén készült művei több kötetes gyűjteményes kiadására,¹ s a köztársasági mozgalom bukásával meghiúsult írói reményei után, élete utolsó szakaszában visszatért újra e tervéhez: 1802-ben Komáromban megjelent KLEIST-fordítása, *A' tavasz* voltaképpen egy meghirdetett három kötetes sorozatnak volt folytatás nélküli I. kötete.² (A II. kötet a *Lilla*, a III. a *Dorottya* lett volna.)

Műveinek tervezett gyűjteményes kiadására csak halála után került sor: jó barátja MÁRTON József váltotta valóra meghiúsult terveit munkáinak 1813-i és 1816-i bécsi kiadásával.³ E kiadások azonban korántsem voltak teljesek: a költőnek részben még életében megjelent művein kívül (*Dorottya*, *Anakreoni dalok*, *A' tavasz*, *Lilla*, *Ódák*, *Diéta Magyar Múzsa*, *Alkalmatlóságra írt versek*) mindössze a *Békaegérfarc*-ot adta ki, kényszerű szövegtorzításokkal és kihagyásokkal. CSOKONAINAK halála után, 1806-ban Nagyváradon megjelent drámafordításai (*A' Pásztor király*, *Galathea*, *Amintás*) pedig kimaradtak e gyűjteményes kiadásból.

MÁRTON kiadásaihoz képest némi új anyagot DOMBY Márton adott közre 1817-ben megjelent CSOKONAI-életrajzában,⁴ amely voltaképpen MÁRTON 1816-i kiadása elé készült bevezetésnek, „de késvénn attól elmaradt”. Kilenc kisebb lírai versen kívül itt jelent meg a költőnek *A' szeretet* c. prózában írt rapszódiaja s *A' csókok* c. lírai pásztorregénye.

CSOKONAI művei még ekkor is jelentős mértékben a kéziratok irodalom — másolatgyűjtemények, daloskönyvek — útján terjedtek; s itt nem kell csupán politikai vagy erkölcsi okokból „kényes” műveire gondolnunk: lírai — különösen énekelt — szövegeit is kéziratok másolatok terjesztették. A *Lilla* 1805-i első kiadása után 1808-ban megjelent második kiadása, s az *Ódák* második kiadására is sor került 1809-ben, de — Márton gyűjteményes kiadásait nem számítva — több új kiadásuk nem volt. A *Dorottya* is csak még egy önálló kiadást ért meg 1804-i első kiadása után, 1808-ban. Pedig a közönség igényelte volna a rendkívül népszerű költő már kiadott s még kiadatlan műveit.

MÁRTON az 1816-i kiadás Előbeszédében ígéretet tett „ezen mi köz kedvességet nyert Fő Poétánk Minden Munkáinak kiadására”, de e tervének megvalósítására sajnos nem került sor.

Az 1816-i MÁRTON-kiadás után két évtizedig nem is jelent meg új CSOKONAI-kiadás, s az 1836-i két kötetes kassai *Anthologia*⁵ lényegében a Márton által kiadott anyagot közölte, válogatva. A költő műveinek növekvő népszerűségére világít az antológia N. G.-vel jegyzett életrajzi bevezetése:

„azon eredetiség és nemzetiség által, mellyek költeményeit bélyegzik . . . olly popularis költő lett, hogy csaknem minden dalai ma is zengenek, hol magyar ajk dalol”, s megemlékezik kéziratban forgó műveiről is, amelyek „sikamlatosságok miatt publicum elé soha nem jöendők.”

¹ Ld. *Magyar Merkurius* 1794. LXXXIV. sz. [okt. 21.], 1293. l., ill. *Magyar Hírmondó* 1794. II. 38. sz. [nov. 7.], 643–645 l. Vö. még SCHEDIUS Lajoshoz 1795. július 11-én írt levelével, ahol öt kötetes kiadást említ (ld. HARSÁNYI István — GÜLYÁS József: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bp. é. n. [A továbbiakban: HG.] II, 628. l.).

² Vö. CSOKONAINAK 1800. dec. 15-én kelt előfizetési felhívásával (HG. II, 607–608. l.) s a *Magyar Hírmondó* 1802. 19. sz.-ban [márc. 5.] megjelent tudósítással.

³ *Csokonai Vitéz Mihály Poétai munkái. I–IV*. Kiadta MÁRTON Jó'sef Bétsben PCHLER Antal Betűivel. 1813., ill. *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb Poétai Munkái* I–II. Bécs. 1816.

⁴ *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*. DOMBY Márton által. Pesten, 1817.

⁵ *Zsebkönyvtár*. Magyar Írók' Remekai. Anthologia CSOKONAI Vitéz Mihály' Munkáiból. Kassa. 1836. I–II.

Az új, teljesebb Csokonai-kiadást azonban mindjobban sürgette az idő.

A 40-es évek demokratikus irodalmi mozgalmái elődüket keresve természetesen fordultak Csokonaihoz: Arany saját kezűleg másolta le *Az istenek osztozása-t* s *A tolvaj isten-t*⁶ s első ifjúkori epikus kísérletére, *A dévaványai juhbehajtás-ra* e versek tagadhatatlan stílusi hatással voltak. KÉZIRATI Debrecenben szintén megismerkedett a Kollégiumban elevenen élő kéziratok CSOKONAI-hagyatékkal, JÓKAI pedig atyjának, JÓKAY Józsefnek kéziratok gyűjteményéből, a *Csittvári Krónika* mintájából ismerte meg a költő kiadatlan radikális műveit. Ott volt a levegőben az új, teljes CSOKONAI-kiadás szüksége, s ezt a szakemberek éppúgy érezték, mint a közönség igényeire figyelő könyvkiadók.

MÁRTON József, aki 1816-i kiadásának előszava szerint CSOKONAI *Minden Munkái*-nak sajtó alá rendezését is tervbe vette, 1840-ben meghalt; pedig ő ismerte GAÁL Lászlót, CSOKONAI szinte teljes kézirati hagyatékának birtokosát. Így másokra maradt a feladat.

1842—43-ban szinte egy időben indult meg két CSOKONAI-kiadás: TOLDY Ferenc tudományos jellegű, kritikai igényű, többé-kevésbé teljességre törekvő kiadása,⁸ s KELEMFÖLDY új anyagot is közreadó népszerű három kötetes munkája.⁹ TOLDY kiadása 1843—1846 között jelent meg (a címlapon MDCCCXLIV évjelzéssel), KELEMFÖLDY három kötete pedig a címlapok szerint 1843—1845 között látott napvilágot, de — mint látni fogjuk — itt is antedatálás történt: az I. kötet csak 1844-ben jelenhetett meg. A két kiadás tehát valósággal versenytársa volt egymásnak, noha TOLDYÉ mind tartalmában, mind jegyzetanyagában lényegesen eltért Kelemföldy népszerű jellegű — bár filológiailag igényes — munkájától.¹⁰

Úgy látszik tehát, hogy a két kiadás időpontjának egybeesése tette szükségessé a lipcei népszerű kiadás sajtó alá rendezőjének az író álnév használatát.

Az adatok szerint TOLDY 1842-ben hozzákezdett már a kiadás előkészítéséhez, de az *Athenaeum*-ban csak 1843. nov. 1-én jelentette be kiadási tervét.¹¹

EMICH Gusztáv a népszerű KELEMFÖLDY-féle kiadásra — mint látni fogjuk — 1843. augusztus végén kötött szerződést, s akkor még talán nem is gondoltak a sajtó alá rendezővel álnév használatára, mivel föltehetően nem is tudtak TOLDY kiadási tervéről. Az *Athenaeum* november 1-i bejelentése némileg veszélyeztette EMICH vállalkozásának üzleti sikerét, annál is inkább, mivel TOLDY folytatásos, füzetes kiadást ígért, amilyen formában a Nemzeti Könyvtár addigi kötetei is megjelentek. Emichet s a sajtó alá rendezőt, akik már augusztusban szerződést kötöttek, egyaránt érzékenyen érinthette Toldy kiadási tervének híre: nem akartak ellentétbe kerülni az Akadémia titkárával, a Nemzeti Könyvtár szerkesztőjével — ezért dönthettek az álnév használata mellett. Az üzleti szemponton kívül azonban — mint látni fogjuk — az álnév használatának közvetlen személyes okai is lehettek.

KELEMFÖLDY kilétéről eddig semmit nem tudott megállapítani az irodalomtörténeti, ill. könyvészeti szakirodalom. VARGHA Balázs ezt írta róla: „Kelemföldy kilétéről eddig

⁶ Ld. az MTA Könyvtárának Kézirattárában a K/257 jelzetű kéziratot.

⁷ Vö. ItK. 1965: 99—109. l.

⁸ *Nemzeti Könyvtár. Csokonai Mihály Minden Munkái* . . . Kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest. Hartleben K. Adolf tulajdona. MDCCCXLIV. A következőkben: TOLDY.

⁹ *Csokonai Vitéz Mihály' Munkái*. Közli KELEMFÖLDY I. *Tavaszi Lilla. Ódák, Anakreoni dalok. Békaegérharc*. Lipcsében, 1843. Köhler Károly Ferenczné. Budapest, Emich Gusztávnál, s általa minden hítes könyvtárúsnál a Magyarhonban. II. *Dorottya, Alkalmi versek, Diétai Muza*. Lipcsében, 1844. III. *Vers-maradványok. Mesék. Prosaí töredékek. Pásztori játékok*. Lipcsében, 1845.

¹⁰ Ld. 1842. aug. 4-én SÁRVÁRY Pálhoz, CSOKONAI egykori tanárához a költő életrajza s kiadatlan művei ügyében írt levelét (MTA Könyvtárának Kézirattára, RUI 4-r. 37: 1—2. l.).

¹¹ Ld. *Athenaeum*. 1843. II, 360. l. S. F. névbetűkkel.

semmit sem sikerült megtudni, ez a neve bizonyára álnév. Valószínű, . . . hogy Csokonai eredeti kéziratait Kelemföldy nem ismerte, mert a hátrahagyott versek közül csak keveset vett be gyűjteményébe.”¹² Álneve és munkájának lipcei — budapesti kiadása (lipcei nyomása) mindenképpen azt sejtették, hogy oka volt személyének titokban tartására.

A KELEMFÖLDY-kiadás szómagyarázó lapalji jegyzetei arra vallanak, hogy a dunántúli nyelvjárást is jól ismerő (beszélő) purista hajlamú irodalmár munkája; mivel a később BERZSENYIT is kiadó DÖBRENTAI Gábort az akadémiai titkárságban — amelyről külső nyomásra mondott le — éppen TOLDY követte, korábban arra gondoltam, hogy DÖBRENTAI rejtőzik KELEMFÖLDY neve mögött. Ebben megerősített, hogy — szóbeli közlése szerint — SZAUDER József is hasonló következtetésre jutott, többek között annak alapján, hogy DÖBRENTAI egy időben Kelenföldön lakott.

Véglegesen eldőlt a kérdés, mikor az Athenaeum kiadónak az OSzK-ban őrzött Irattárában (Irattár 3.) fölfedeztem a KELEMFÖLDY-kiadás okmányait; ezek szerint a CSOKONAI-kiadó KELEMFÖLDY AZONOS a múlt század 30-as éveiben föltűnt nyelvjárás- és népdalgyűjtő KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániellel, az 1838-ban megjelent akadémiai *Magyar Tájszótár* munkatársával s az Emich Gusztáv kiadásában megjelent *Dalfűzérke* I—IV. c. nevezetes népdalgyűjtemény összeállítójával.¹³

Az eddig kiadatlan iratokat, amelyekből fény derül a kiadás anyagi körülményeire is, a következőkben ismertetem:

„Szerződés.

Alolírottak Csokonai Vitéz Mihály' ez ideig megjelent, 's némelly még kéziratban lappangó, általunk netalán egybegyűjthető munkáinak részint összeírása, részint kinyomtatása iránt ekkép egyezkedénk:

1. Én K. Cs. D. a' már eddig megjelent több rendbeli munkáit egybegyűjtve, 's a' nálam kéziratban levőket is, mint: Europa' elragadtatása, Az istenek osztozása, Militat omnis amans, A' kloákához Blumauer után, 's a' netán még megszerezhetőket, szorgosan összehasonlítva 's az eltéréseket kijelölve, minél előbb lehet, sajtó alá lemásolandom.

2. Emich Gusztáv könyvárús és kiadó úr pedig a' mondott költői [!]munkák' összeírásáért fizetendő 200 pftot részletesen, illyképen: előre 25 pftot, és azután egy-egy koncnyí kézirat' átvételekor szinte 25 pftot: az első kötet megjelenésekor pedig, melly mintegy 20 ívet adand, 50 pftot, és a' hátramaradandó summát a' második kötet elkészültével fizetendi le, a' nyomatandó példányok' száma és ára tőle függendven. Költ Pesten, augusztus' végén 1843.

Kecskeméthy Csapó Dániel
gyűjtő és másoló

Emich Gusztáv''

A szerződés hátlapján Kecskeméthy Csapó nyugtái olvashatók a részletekben fölvett összegekről:

[A verzón]

„A' benn kitett 25 pftot mai nap' aug. 29. felvettem KCsD

N° 1. 15 ív September 20^{ikán} pedig ismét 25 pftot.

N° 2. 17 ív October 1^{őjén} általvettem ismét 25 pftot.

N° 3. 12 ív october 21^{ikén} ismét 25 pftot.

N° 4. 20 ív

N° 18 + 27 + 3 [?] Julius 1jén 1844. összesen 50 pftot.

[?] Septemb. 10. 1844. ismét 50 pftot, miszerint az egész kikötött díjt felvettem azaz 200 ftot pengőben

Kecskeméthy Csapó Dániel''

¹² Ld. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei*. Budapest, 1967. II, 597. 1.

¹³ 1844—46-ban, ill. 1847-ben kiadott dalgyűjteménye: a *Dalfűzérke* I—IV. és a *Nemzeti dalok és marsok* Emich Gusztávnál jelent meg.

A nyugtához még egy függelék csatlakozik, amelyben ifjabb Emich Gusztáv átruházza a kiadás jogát az Athenaeum társulatra:

[Idegen kézzel:]

„Jelen okmányt minden jogok és kötelezettségekkel az Athenaeum társulatra átruházom, kezeskedve ezen okmányon olvasható névalírások valóságáért, de egyebekben minden más kötelezettség nélkül.

Pesten 1868 júl. 7-én

[Más kéz:]

Vutsch (?) Henrik
mint tanú
Halász Dezső
mint tanú

Ifjabb Emich Gusztáv
mint atyám id. Emich Gusztáv
meghatalmazottja”

A következő három iratban a Csokonai-hagyatékban érdekelt személyek: CSOKONAI öccsének, CSOKONAI VITÉZ Józsefnek azonos nevű fia, DOMBY Márton és GAÁL László adják hozzájárulásukat a művek közléséhez.

A legközelebbi élő családtag, CSOKONAI unokaöccse, 1843. jún. 30-án, tehát még a Kecskeméthy Csapóval kötött szerződés megkötése előtt adta hozzájárulását:

„Alol iratt jelen soraim rendebenn [? rendében] meg ismerem, hogy néhai Rokonom Csokonai Vitéz Mihály Öszves munkáinak Pesti Könyvtáros Emich Úr által leendő kiadásában; nem csak hogy belé nem egyezem, sőt azonn jogról melyet említett munkák eránt tartok, most, és örökre le mondván, ugyan azt Emich Gusztáv Úrra ruházom át.

Költ Szadánn Junius 30^{kdn} 834.

Csokonay Vitéz József mk.
Szadai Ref. Tanító.

[Alatta más kézzel:]

Hogy Csokonay Vitéz Jó'sef úr, fenebbi sorainak értelmében előttem szóval is nyilatkozott; és ez egész iratot jelenlétemben szerkesztette légyen, hitelesen bizonyítom. Kelt mint feljebb.

Firekőssy [?] István
Ns Pest Vmegye esküdtje,
[címeres piros viaszpecsét]”

Érdekes, hogy DOMBY nyilatkozatára csak 1845. ápr. 30-án került sor, de ez érthető, ha tudjuk, hogy a III. kötetben, 1845-ben jelentek meg a költőnek addig kötetbe nem gyűjtött munkái, többek között a DOMBY által 1817-ben kiadott művek.

„Engedély

Alólírott mennyire engemet illet, nem hogy ellenezném, sőt óhajtva óhajtom, hogy néhai b. e. Csokonai Vitéz Mihály népszerű magyar poétának már alig, vagy csak drágán kapható munkái, minél ősőbban szerezhető Kiadásban meg jelenjenek: azért is főnőbb érintett Csokonai Vitéz Mihály élete mellett, általam Pesten 1817^{ben} közzétett némely munkáit, ugy szinte nálam kéziratban levő és még eddig ki nem adott némely darabjait a' lipcsei legújabb kiadásban Emich Könyvtáros Urnak kézséggel megengedem 's másnak senkinek sem. Pest Ápril 30^{dn} 1845.

Gálfalvai Domby Márton mk”

Az öreges, reszkető kezű aláírás elüt erősen az „Engedély” kézírásától: valószínűleg csak az aláírás származik Dombytól.

Legérdekesebb a legkésőbbi — 1845. szept. 5-én — kelt nyilatkozat, amelyben Gaál László, „Csokonai Mihály minden eredeti kéziratának tulajdonos birtokosa”, járul hozzá EMICH felkérésére a kiadás példányainak terjesztéséhez. Mindez azért vált szükségessé, mivel 1845 végén már EMICHnek mindenképpen tudomást kellett szereznie arról, hogy az

Akadémia titkárának folyamatban levő CSOKONAI-kiadásához az eredeti kéziratokat GAÁL László engedte át (TOLDY erre feltűnő módon hivatkozott, s CSOKONAI *Minden Munkáit* GAÁL-nak ajánlotta); az Akadémia titkárával szemben is fedeznie kellett tehát magát EMICH-nek. Figyelemre méltó, hogy — akárcsak DOMBY engedélye — a GAÁL által adott nyilatkozat is o l e s ó s á g á t hangsúlyozza: nyilván ezzel akarta igazolni magát Emich Toldy alkalmasint drágább tudományos kiadásával szemben. (Noha TOLDY kiadása sem kerülhetett sokkal többbe: az *Athenaeum*-beli hirdetés szerint egy-egy füzet ára 40 krajcárra volt tervezve.)

„Én alólirott, Tekintetes Emich Gusztáv úrnak, mint Pest-budai könyvárusnak kérésére ezennel nyilvánítom, hogy azon néhai Csokonai V. Mihály munkáit magokban foglaló példányoknak eladásában, melyeket a' tisztelt úr, tit. Kelempöldinek Jegyzéseivel még a' múlt 1844^{dik} évben Lipésében kinyomatott, nem tsak nem ellenkezem; sőt azoknak oltsó ára' és a' Közönség' haszna tekintetéből ugyan azoknak nyilvános árultatását 's eladatását, tulajdonos jogom' fentartása mellett, megengedem. Költ Pesten September 5^{dik} napján 1845.

Hatvani Gáál László Hites ügyvéd,
T. N. Somogy Vármegye táblabírája
mint néhai Csokonai Mihály minden
eredeti Kéziratainak tulajdonos
birtokosa.

[piros ovális viaszpecsét, kivont
kardot tartó oroszzlánnal]"

Figyelmet érdemel, hogy a kinyomatás évének GAÁL az 1844. évet mondja; valószínűnek látszik, hogy az I. kötet valóban csak ekkor jelent meg: a szerződést csak 1843 augusztusának végén kötötték meg, s a szerződés szerint az I. kötet megjelenésekor fizetendő 50 pft-ot KECSKEMÉTHY CSAPÓ csak 1844. júl. 1-én nyugtázta. TOLDY a KELEMPÖLDY-kiadás könyvészeti adatainál zárójelben azt jelzi — az egész kiadásra vonatkoztatva —, hogy „megj. 1845.” Ebben van nyilván némi kis vetélytársi célzatosság is: az I. kötet bizonyosan megjelent már 1844-ben.

Megjegyzésre méltó az is, hogy nyilatkozatában GAÁL László „Kelempöldi”-t említ: tehát előtte sem fedték föl a sajtó alá rendező kilétét, így maradhatott az titokban Toldy előtt.

A szerződés szövegéből úgy tűnik, hogy eredetileg talán csak két kötetes kiadást terveztek, s később nőtt három kötetesre.

Sok újat MÁRTON kiadásához képest KECSKEMÉTHY CSAPÓ kiadása nem adott, csupán a szerződésben megígért négy verset s a *Békaegérharc* új, hitelesebb szövegét. Érdeme, hogy a szöveghez bőséges magyarázó jegyzeteket csatolt s az általa közreadott műveknél „*Var. lect.*” jelzéssel szövegváltozatokra is utalt.

KECSKEMÉTHY CSAPÓ kiadásának forrása egyébként megvan az MTA Könyvtárának Kézirattárában: a K. 673. sz. kéziratot kötet az ő másolatában tartalmazza CSOKONAI addig kiadatlan műveit a következő címmel:

TOLDY nem tudta meg, hogy kit takar a „KELEMPÖLDY” név: kiadásában az *Állatok* „Csokonai V. Mihály némely kiadatlan munkái”. Az 1—207. lapból álló gyűjtemény értékes életrajzi adatokat is tartalmaz a kiadó kilétére nézve: A' Méla Tempefői (1—119. l.) végén záradékként ez olvasható: „Le íratott K. D. által a' Kecskeméti Ref. Gymnasiumban Febr. 10^{kén} 1827.” Utána A' *Bagoly és a' Kótsag* (120—127 l.) és A' *Pillangó és a' Méh* (127—136. l.) következik ezzel a záradékkal: „Leíródott Febr. 15^{kén} 1827.” Ez után a 137—165. lapon a *Gerson du Malheureux* olvasható. Jellemző, a kiadási viszonyokra, hogy e műveket Emich nem merete fölvenni Csokonai-kiadásába. A 166—206. lapon „*Óda a' Kloákához Blumauer után*” címmel az *Óda az árnyékszékhez* c. fordítás, továbbá *Az Istenek' osztozása* (168—184. l.) s a *Tolvaj Isten vagy Crimen raptus* (184—206. l.). Figyelmet érdemel az utóbbi záradéka: „Leírta K. Cs. D. Pest. 10^d Nov. 1833.” A kötet elején, az előzéklapon pedig ez a fontos autográf bejegyzés található: „A' m. tudós társaság Könyvtárának Kecskeméthy Csapó Dániel October 3dikán 1841.”

beszélgetése-t KECSKEMÉTHY CSAPÓ fentebb ismertetett másolata alapján közölte: „az academia könyvtárában levő kézirat —, mely oda Kecskeméti Csapó Dániel által leírva ajándékozott, mint teljesebb és Csokonai írásmódját hívebben elötüntető — szerint adtam azokat.” (I. m. 946. h.) (Kiadása Előszavában is megemlékezett KECSKEMÉTHY CSAPÓ másolatairól.)¹⁴

S itt kell szólnunk arról a személyes okról, amely külön szükségessé tette KECSKEMÉTHY CSAPÓ számára az álnév használatát CSOKONAI-kiadása címlapján. Ezzel kapcsolatban érintenünk kell KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel életrajzi kérdéseit is, mivel a „Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemtöldy?” csak egyik része a kérdésnek, éppígy föltehető utána a másik: „Ki volt a népdalgyűjtő és Csokonai-kiadó Kecskeméthy Csapó Dániel?” E második kérdés megválaszolására külön tanulmányba kívánczok, ezért itt csak annyit jelzünk, hogy nem azonos a SZINNYEI-nél található „Csapó Dániel (kecskeméti)” Tolna megyei mezőgazdászal és irodalompártolóval, akinek — három egyéb munka mellett — SZINNYEI a *Dalfüzérke*-sorozat kiadását is tulajdonította. Az 1967-ben megjelent *Magyar életrajzi lexikon* a SZINNYEI által felsorolt művek közül már csak kettőt tulajdonít a tengelici agrárpolitikusnak: *Kérdezősködő magyar nyelvmester* (Pest, 1833) és *Gazdasági kistűkör* (Falusi ifjúság számára, Buda, 1843).¹⁵ Ezzel szemben csupán a *Gazdasági kistűkör* c. fordításgyűjtemény a tengelici birtokos műve, valamennyi többi munka szerzője KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel (akinek vannak olyan munkái is, amelyekről sem SZINNYEI, sem GULYÁS¹⁶ nem tud). A tengelici CSAPÓ Dániel 1844. aug. 5-én meghalt Pesten, a *Dalfüzérke* I. kötetének Előszavát viszont 1844. aug. 20-án kelezte KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel Pesten, a *Nemzeti dalok és marsok* előszavát pedig 1846. aug. 20-án. Sőt ismerünk olyan munkáját is, amely 1850-ben jelent meg Pesten.

A valóságban tehát két CSAPÓ Dániel létezett — s cseréltetett össze az irodalomban — egyik a tengelici birtokos, Tolna megye volt alispánja s országgyűlési követe, aki KISFALUDY Károllyal s GARAY Jánossal is kapcsolatban volt,¹⁷ a másik a népnyelvi és népköltési gyűjtő, aki KELEMTÖLDY néven Csokonai műveit is kiadta.¹⁸

KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel először K. Cs. D. névbetűkkel tűnt föl az irodalomban: idézett *Kérdezősködő magyar nyelvmester*-ének címlapján, amelynek előszavát Pesten kelezte 1833. okt. 15-én. Ennek az előszónak életrajzi fontossága is van: kiderül belőle, hogy a szerző a „pesti tisztzes angol szűzek”, azaz az angolkisasszonyok iskolájának tanítónőképzőjében volt a magyar nyelv oktatója. (Ezért is fordított később pedagógiai műveket.) A következő években azt olvassuk róla, hogy a Magyar Tudós Társaság ülésén a meginduló népköltészeti gyűjtemény számára átadta „saját népdalgyűjteményét 2 füzetben.”¹⁹ Az akadémiai Magyar Tájszótár 1835-ben megindult szerkesztési munkálataitól fogva pedig a szótár megjelenéséig, 1838-ig mint a szótár írnoka, ill. — DÖBRENTÉI Gábor és SCHEDEL (TOLDY) Ferenc mellett — egyik szerkesztője működött.²⁰ Munkájáról a szótár Előbeszéde is megemlékezik, rámutatva, hogy NÁTLY József és GYARMATHI Sámuel egy-egy munkájából ő jegyezte ki a tájszavakat, ezenkívül „önkényt ada be a’

¹⁴ Ld. TOLDY LXXXVII. h.

¹⁵ *Magyar Életrajzi lexikon*. Főszerkesztő: KENYERES Ágnes. Budapest, 1967.

¹⁶ GULYÁS Pál a *Magyar írók életében* SZINNYEIHEZ pótlásként említi KECSKEMÉTHY CSAPÓNAK KLOBUSICZKYBÓL készített fordítását, a *Gyermeknevelési képzés-szabályok*-at, ezt is a tengelici agrárpolitikusnak tulajdonítja.

¹⁷ Ld. KISFALUDY Károly egy levele. *Fővárosi Lapok*. 1879. nov. 1. 252. sz. 1213. l. és Figyelő [Abafi-féle] 1884 [XVII] 207–210. l.

¹⁸ Arra, hogy a népdalgyűjtő KECSKEMÉTHY CSAPÓ nem lehet azonos a tengelici agrárpolitikussal, már HORVÁTH János figyelmeztetett; ld. *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig* Budapest, 1927. 259. l.

¹⁹ Ld. A. M. T. *Társasági Évkönyvei*. 1834–1836. III. kötet. Budán 1838. 17. l.

²⁰ Vö. Szűcs József: *A népnyelvkutatás története*. Budapest. 1936. 30–31. l.

társaságnak. . . kecskeméti és Tolna vármegyeieket.” A Magyar Tájszótár több kecskeméti, ill. Tolna megyei jelzésű címszava után megtalálható a *Csapó Dániel* név.²¹ (Mindez azt bizonyítja, hogy nem csupán Kecskeméttel lehetett szorosabb kapcsolatban — amint erre előneve s idézett másolatgyűjteménye is utal —, hanem föltehetően Tolna megyéből származott: a KELEMFOLDY-kiadás lapalji jegyzeteinek nyelvjárási sajátságai is a Dunántúl felé mutatnak.)²²

A mi szempontunkból — KECSKEMÉTHY CSAPÓ életrajzának megfejtését más alkalomra hagyva — most csak az az érdekes, hogy a CSOKONAI-kiadó akadémiai írnok beosztottja volt TOLDYnak a *Magyar Tájszótár* munkálataiban, tehát személyi okokból, az Akadémia titkárától való függése miatt is arra kényszerült, hogy ismeretlenségben maradjon, nehogy versenyezni lássék nagy tekintélyű fölöttesével. (S itt még egy másik személyes mozzanat merülhet föl: 1832–33-ban — nyelvtanának előszava szerint — KECSKEMÉTHY CSAPÓ az angolkisasszonyok pesti tanítónőképzőjében volt nyelvtanár; nem tudjuk, hány évig tanított itt, de az iskola miatt is arra kényszerülhetett, hogy az obszcén jellegű Csokonai-versek miatt titokban tartsa kilétét.)

Rejtőzése, mint láttuk, eredményes volt: TOLDY nem azonosította „KELEMFOLDY”-t KECSKEMÉTHY CSAPÓval, akit személyesen is ismert s akinek CSOKONAI-másolatait maga is felhasználta kiadásában. Annyi elégtételt azonban igyekezett szerezni magának KELEMFOLDY népszerű kiadásával szemben, hogy a CSOKONAI-kiadások időrendi fölsorolásában a maga kiadását „1843–1846” évjellel a KELEMFOLDYÉ elé tette, s azt „1845”-ös évszámmal a maga kiadása után közölte. (I. m. LXXXVII. h.) Ebben volt némi kis szépítési szándék: hiszen a TOLDY-kiadás Előszava 1846 decemberében kelt, tehát az utolsó füzet legfőljebb 1847-ben jelenhetett meg; az első füzet is aligha látott világot 1844-nél korábban, hiszen a kiadás tervét az *Athenaeum* 1843 novemberében jelentette be. A címlapon szereplő „MDCCCLIV”-es évszám mindenképpen pontatlan s félreérthető.

Végezetül arra a kérdésre kereshetjük még a választ: miért vette föl KECSKEMÉTHY CSAPÓ éppen a „Kelemföldy” nevet? A *Kérdésközdő magyar nyelvmester* kiadása szerint 1832-ben már Pesten élt, lehetséges, hogy Kelenföldön. Valószínű azonban, hogy álnév-választásába belejátszott eredeti családi nevének előneve: a „Kelemföldy” kezdőszótagja azonos a Kecskeméthy kezdőszótagjával, mindkét név *y*-ra végződik, négy szótagos, s egymással rokon magas magánhangzókat tartalmaz. (Az ehhez hasonló meglehetősen tipikus esete a névváltoztatásnak.)

KELEMFOLDY kiadatlan műveket közlő, szómagyarázatokkal kísért igényes népszerű CSOKONAI-kiadása legfőljebb üzleti szempontból versenyezhetett TOLDYval, aki Előszavában arról panaszkodott, hogy munkáját mindaddig „a legtökéletes ridegséggel” fogadták; ebben azonban aligha lehetett része KECSKEMÉTHY CSAPÓnak: TOLDY jegyzetekkel ellátott, szövegkritikai igényű tudományos kiadása természetszerűen szűkebb közönséghez szólt, viszont máig alapvető műve maradt a CSOKONAI-kutatásnak.

SZILÁGYI FERENC

²¹ SÜTŐ József, aki *Egy Petőfi-népdal kecskeméti folklorisztikai vonatkozásai* c. tanulmányában KECSKEMÉTHY CSAPÓ kilétének kérdését is újra fölvetette, azt írta, hogy a *Magyar Tájszótár*ban „56 kecskeméti tájszót közöl (köztük kollégiumi diáknyelvben használtakat is)”. (*Forrás*. Irodalmi, művészeti, tudományos folyóirat. Kecskemét. 1973. jan. — febr. 57. l.)

²² Csak néhány kiragadott példa, a KELEMFOLDY-kiadás lapalji jegyzeteiből: *ö-ző* nyelvjárásban írt, pl. a *kiokumlálni* igét így értelmezi: „Kiszemölni v. szemlélni” (II, 11. l.); a *skarlát* szót így értelmezi: „Sötétpiros, vörhenyeg” (uo. 28. l.). A *vörhenyeg* dunántúli tájszó, s az *instálja* értelmezésében előforduló *noszolja* igére is többek között Pápa vidékéről vannak adataink (ld. MTsz.) SÜTŐ idézett tanulmányában azt írja, hogy a kecskeméti kollégium *Catalogus universalis*-ában csak egy CSAPÓ József-et talált, azt is 1842–43-ban; föl kell tennünk, hogy a tolnai származású KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel esetleg a pápai kollégiumban végezte tanulmányait.

Az első magyarországi szerb nyelvű periodika. A nemzetiségű nyelvű hazai folyóiratirodalom egyik kevésbé ismert,¹ de több szempontból figyelemreméltó periodikája a *Mesečna Sočinenija*, amely 1815-ben Budán, szerb nyelven, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában jelent meg. A folyóirat tartalmára legjobban a teljes cím utal: „A kedves és szeretett szerb ifjúság szelleme kiművelését és szíve nemesítését szolgáló írásművek havi és negyedéves gyűjteménye.”² Sajnos a szerkesztő célkitűzéseiről magából a folyóiratból közvetlen tájékoztatást nem kapunk, sőt lényegében a folyóirat jelleg is elsősorban ezen címszövegből állapítható meg. A folyóiratnak ugyanis mindössze három száma ismeretes. Belső címlapja azonban csupán az első számnak van, a második, ill. harmadik számmal való összefüggést csak a folytatólagos lapszámozás³ jelzi. Feltehetőleg a három, havonta megjelenő szám alkotta volna a „negyedéves gyűjteményt.”

A szerkesztő Jovan BERIĆ a 19. század első évtizedeinek polihisztor hajlamú és termékeny tollú pedagógusa, kortársai előtt közismert személyiség volt, a folyóiraton azonban megnevezni magát nem kívánta. Az ajánlásban, amelyet „főtisztelendő Kuzma Josić, a szentendreai pedagógiai főiskola grammatika tanszékének kiérdemesült professzor”-hoz intézett, név nélkül, mint „kiadó” jelöli meg magát.⁴ E tény következménye lehetett az, hogy alig 13 év múlva a Matica Srpska nagytekintélyű folyóiratának, a *Letopisnak* szerkesztője Djordje MAGARAŠEVIĆ szerb folyóirat bibliográfiájában már fenntartással, megkérdőjelezve ad hírt a folyóirat szerkesztőjéről. Eszerint „1814-ben került ki a budai nyomdából (Ioann Berić?) szerkesztésében és közreműködésével a *Mesečna Sočinenija* (Weisse Kinderfreund-jának fordítása), de a harmadik számmal (?) megszűnt.”⁵ Ez a megemlékezés pontatlan is annyiban, hogy a folyóíratra nyomott 1815-ös év helyett 1814-et említ.

Ennél részletesebb és egyértelműbb felvilágosítást a később keletkezett bibliográfiai dokumentumok sem nyújtanak. Az Antonije ARNOT által szerkesztett *Srbska Novina* folyóirat egy újabb évtized után az egykorú szerb irodalmárok lexikális adatainak közzlése után BERIĆ életrajzában kifejezetten negatív tényként említi, hogy „nem ő írta a *Mesečna Sočinenija*-t”.⁶ Ez a megállapítás azonban a megközelítő valóságnak megfelelően úgy is értelmezhető, hogy a folyóirat nem a saját szellemi alkotásait, hanem csak általa fordított anyagot publikált. A Matica könyvtárának régi állományát tartalmazó KIRILOVIĆ-féle katalógus a *Mesečna Sočinenija*-t az eredeti mű később említendő szerkesztője, WEISSE nevén szerepelteti, *Berić*-et fordítóként említi.⁷ Megtaláljuk folyóiratunkat egy 19. századi publikációban, a NOVAKOVIĆ bibliográfiában is, azzal a megjegyzéssel, hogy az WEISSE *Kinderfreund*-jének fordítása.⁸ Djordje RAJKOVIĆ-nak a század vége felé a *Večernjaca* folyóiratban BERIĆ-ről közölt részletesebb emlékezésben nem találunk adatot a *Sočinenija* szerkesztéséről.⁹ Ugyancsak hiába keressük a folyóíratot a 20. század eleji SKERLIĆ

¹ Tudomásunk szerint Magyarország területén nincs hozzáférhető példány. Az elemzés a Novi Sad-i Matica Srpska könyvtárában található példány alapján történt.

² „Mesečna i trimesečna Sočinenija za vozdelanie uma i oblagoroždenie serdce premile i preljubezne Junosti Serbske”

³ 1–64; 65–128; 129–192. l.

⁴ Ennek oka a szerkesztő szerénységén kívül a folyóirat jellegének tisztázatlansága, vagy az engedélyezési eljárás elkerülésének szándéka is lehetett (lásd még alább a fordításra, ill. adaptálásra vonatkozó feltevéseket is).

⁵ *Serbske Letopisi* 1828. 13. k. 140. l.

⁶ *Srbska Novina* 1838. 100. sz. 4. l.

⁷ *Katalog Biblioteke Matice Srpske, I.—Katalog srpske knjige 1494–1849*. Sost. Dim. KIRILOVIĆ. Novi Sad 1950. 143. l.

⁸ NOVAKOVIĆ, Stojan: *Srpska bibliografija za noviju književnost 1741–1867*. Beograd, 1869. 644. l.

⁹ *Večernjaca* (Temesvár) 1881. 3–4. sz.

bibliográfiában¹⁰ és a legutóbbi korszerű jugoszláv periodika bibliográfiában is.¹¹ A közlés mellőzése feltehetőleg a periodika jelleg, esetleg az önálló szellemi alkotás el nem ismerésének következménye. Ezt a szemléletet támasztja alá a Jugoszláv Enciklopédiának BERIĆ-re vonatkozó közleménye is. A rövid életrajz nem foglalkozik nevezett folyóirat-szerkesztői tevékenységével, de műveiről adott bibliográfián belül, BERIĆ egyéb művei között felsorolja a „*Mesečna Sočinenija I—III*”-t is.¹²

Ha a fentiek szerint a *Sočinenija* folyóirat jellege vagy önálló szellemi alkotás volta tekintetében a bibliográfusoknál nem is alakult ki egységes vélemény, a hivatkozott forrásokban szereplő periodikák kronológiája alapján nem kétséges, hogy Magyarország területén mindenképpen az első olyan szerb nyelvű publikáció (tíz évvel a Matica folyóiratának a *Letopis*-nak megjelenése előtt), amelynél a periodika jellegre, ill. az időszakos kiadás szándékára következtetés vonható le. A szerb nyelvű hírlapok és folyóiratok közül ugyanis az időrendben korábban megjelentek kiadási helye az országhatáron túli területre esik.¹³

A *Sočinenija* kiadása feltehetőleg azon megállapodás keretében történt meg, amelyet még 1811. okt. 18-n kötött meg UROŠ NESTEROVIĆ királyi tanácsos, a görögkeleti iskolaalap főfelügyelője az Egyetemi Nyomda vezetőivel, MARKOVICS igazgatóval és SAČHI kurátorral a szerb, román és görög nyelvű egyházi, iskolai és nevelő célzatú ifjúsági kiadványok kinyomtatására.¹⁴ A szerkesztő személyének a felügyeleti hatósághoz fűződő kapcsolata valószínűsíti a feltevést, hogy a *Sočinenija* megjelentetése előtt külön engedélyezési eljárást nem folytattak le.¹⁵ Viszont ezzel a ténnyel is összefügghet a kiadvány jellegének tisztázatlanul hagyása, sőt annak viszonylag rövid élettartama is.

*

Jovan BERIĆ — életrajzának fent-említett forrásai szerint — 1786-ban a Bács-megyei Bresztovácon született. Középiskolai tanulmányait Zomborban végezte, a karlócai főiskolán filozófiát és teológiát hallgatott, a pesti egyetemen pedig filozófiai doktorátust is szerzett. 1810-től kezdve több évtizeden át az összes magyarországi szerb, román és görög általános iskolák legfőbb felügyeleti hatóságának aktuáriusa, később a görögkeleti iskolaalap felügyelőbizottságának tagja, az említett NESTEROVIĆ főfelügyelő jobbkeze. Hivatali működése során szoros érintkezésben volt az ortodox tanintézetek vezetőivel és pedagógusaival, résztvett STRATIMIROVIĆ metropolita és ATANACKOVIĆ püspök egyház-kormányzati tanácskozásain is.

E tisztségei betöltése során BERIĆ kötelességének érezte a szerb kultúra intenzív szolgálatát mind a megfelelő szervezeti keretek kialakítása, mind pedig a szerb-nyelvű irodalom, előbb a szépirodalom, utóbb a pedagógiai szakirodalom művelése útján. Komoly

¹⁰ SKERLIĆ, Jovan: *Istoricki pregled srpske stampe 1791—1911*. Jugoslovenska Stampa Beograd 81. l. 1911.

¹¹ *Grada za bibliografiju jugoslovenske periodike*. Ured. Mate UJEVIĆ, Zagreb, 1955. 440. l.

¹² *Enciklopedija Jugoslavije 1. A* — Borl. Zagreb MCMLV. Izd. i nakl. Lexikografskog Zavoda FNRJ 480 l.

¹³ Az első délszláv lap a *Slaveno-Serbskij Magazin* 1768-ban Velencében jelent meg. Bécsben adták ki a *Serbskije Novini*-t (1791) és a *Slavenno-Serbskije Vjedomosti*-t (1793), Ljubljanában a szlovén *Ljubljanske Novice*-t (1797). Leghosszabb ideig élt Dimitar DAVIDOVIĆ lapja, a bécsi *Novine Serbske* (1813—1816, 1817—1832).

¹⁴ *Protocollum concertationis ratione librorum scholasticorum et moralium inter Typographiam et Neostabilitum Graeci non uniti ritus Institutum Literarium*. B) *Libri ad culturam nationalem provehendam pertinentes*. Egyetemi Nyomda Iratai. Orsz. Levéltár Z 715; 304. cs.

¹⁵ Idevonatkozó adat az Országos Levéltár helytartótanácsi és kancelláriai irattárainak mutatóiban nem szerepel.

érdemei voltak a 19. századi szerb kulturális élet központja a Matica Serbska és folyóirata, a *Letopis* 1824–1826 folyamán történt létrehozásánál. Az ő elgondolása volt az, hogy a Matica I. FERENCnek 1812. évi, a szerb könyvkiadás lehetőségét megteremtő privilégiuma alapján, kifejezett engedély kérése nélkül kezdje meg működését.¹⁶ Amikor a hatóságok 1834-ben az engedély hiányára való hivatkozással a Matica működését és a *Letopis* kiadását betiltották, ismét BERIĆ volt az, aki élen járt a tilalom visszavonása, ill. az újrarendezés érdekében a szerb értelmiség által indított akcióban.¹⁷

BERIĆnek az irodalomhoz való vonzódása először a líra terén jelentkezett. 1805–1813 között számos, korának hagyományos stílusirányát követő ódát, elbeszélő költeményt, verses szatírákat jelentetett meg. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Bécsben élő Vuk KARADZIC-sal, a szerb nyelvújítás vezetőjével, aki a híres *Pjesnarica* gyűjtemény második kötetében leköszölte egyik szatirikus költeményét.¹⁸ Állásából kifolyólag azonban feladatának tartotta azt is, hogy az akkori idők fejletlen szerb nyelvű irodalmát fordításokkal és eredeti alkotásokkal gazdagítsa. Három évtized alatt általában több kiadást megért történelmi, irodalmi és hittan tankönyveket szerkesztett, nevelő jellegű ifjúsági elbeszéléseket írt, a városi és falusi iskolák tanítói számára módszertani segédkönyveket fordított és ilyen tárgyú eredeti munkát is kiadott. A szerb anyanyelvű gyermekek számára magyar nyelvkönyvet is állított össze.¹⁹

A *Mesečna Sočinenija*-nak a bibliográfiai adatokban szereplő forrása a WEISSE-féle *Kinderfreund* korának egyik nagy hírű és Európa-szerte elterjedt gyermekirodalmi periodika vállalkozása volt, Közép-Európában a második Johann Christoph ADELUNG 1761-es próbálkozása után. A névadó Christian Felix WEISSE (1726–1805) Lipcsében végzett egyetemi tanulmányai után eleinte körzeti adóbiztos állást töltött be, de később teljesebben az irodalomnak szentelte magát. E téren széleskörű tevékenységet fejtett ki, kezdetben színíróként drámákat és megzenésített vígjátékokat írt, 1774-től egészen haláláig tollát túlnyomóan az ifjúság oktatásának szolgálatába állította. A *Kinderfreund*-nak mint hetilapnak 1775–1782 között 24 kötetben összefogott 326 száma jelent meg. 1784–1792 között szerkesztője, *Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes* című új folyam keretében további 24 részt bocsátott a fiatal olvasók rendelkezésére. A folyóirat összes bibliográfiai adatai nehezen tisztázhatók, mert a nagy keresletre tekintettel csupán eredeti kiadója, a lipcsei CRUSIUS négy, esetleg öt kiadásban jelentette meg és az első kötetek új kiadására bizonyíthatólag még a két 24-es egység teljes megjelenését megelőzőleg sor került. CRUSIUS maga az utánnomásra II. JÓZSEF császártól és a százsz választófejedelemtől privilégiumot kapott. Ennek ellenére azonban a *Kinderfreund*-ot már a 19. század elején Reutlingenben, Bécsben és Grazban²⁰ is utánnomták. Adatok vannak arra, hogy holland fordításban háromszor jelent meg, lefordították franciára is, de ezen, feltehetőleg átdolgozott kiadások WEISSE nevét már nem szerepeltették. Minden valószínűség szerint hasonló jellegű kiadványról volt szó a *Sočinenija* esetében is. A nagysikerű ifjúsági folyóiratot egyébként

¹⁶ MILOVUK, Josip: *Začatie i istino osnovanie Matice Serbske po hronologičeskom razlogu verno i nekorišno potomkom napisao*. U Budimu, 1829. 29. l.

¹⁷ Kancelláriai iratok. Orsz. Levéltár 1836. Fons 7. 15–16. 27. t.

¹⁸ *Zenidba po modi*. Narodna Srbska Pjesnarica, 1815.

¹⁹ BERIĆ műveiről a Jugoszláv Enciklopédiában közölt bibliográfia a következő adatokat tartalmazza: *Bibl. Žitije Isusa Hrista*, Budim, 1812, 1831.; *Mesečna Sočinenija* I–III. Budim, Pedagogija i Metodika za učitelje graždanski i selski škola ot Viloma (ford.) Budim, 1816.; *Joan Matije Sreka Vsemirna istorija*, Budim 1820, 1835.; *Price i uravstveni pučenija za mlade i stare* I. Budim, 1831., *Način nastavljenija za graždanske i selske djetonastavnike*, Budim, 1831.; *Mađžarsko jeziko-učenice* Budim, 1833.

²⁰ Az OSZK Hírlaptárában a grazi kiadás egyik 1827-ben megjelent példánya található.

fiatal olvasói úgyszólván „tönkre olvasták”, mert a feltárt adatok szerint²¹ teljes gyűjtemény egyetlen nyilvános könyvtárban sem, megközelítően teljes is csak a British Museum-ban és néhány amerikai könyvtárban található. A közép-európai nagykönyvtárak általában csak a későbbi, átdolgozott kiadásokból rendelkeznek nem teljes sorozatokkal.

A *Kinderfreund* műfajának meghatározásánál emlékeztetnünk kell arra, hogy a 18. századi folyóiratok alaptípusát a morális hetilapok jelentették. Ezek szerkesztői olvasmányos formában igyekeztek terjeszteni felvilágosult tanításait, a szellemi, erkölcsi, gazdasági és politikai vonatkozású nevelő tevékenységüket moralizáló cikkek mellett elbeszélések, anekdoták, sőt rejtvények leple alatt végezték.²² A század második felében Európa-szerte előtérbe került az ifjúságnevelésének reformja, a világi oktatás rendszerének kialakítása, az ifjúsági irodalom intenzívebb művelése. Ezzel kapcsolatban jelentkezett a szükséglet az időszakos kiadványoknak az ifjúság nevelése szolgálatába állítására, amelyet elsősorban a német pedagógusok éreztek feladatuknak. WEISSE a folyóirat beköszönőjében arra hivatkozik, hogy ADELUNG korábbi ifjúsági lapjának megszűnése folytán a fiatal olvasók annak kiadójához fordultak kérelmükkel egy olyan folyóirat megindítása iránt, amely „hetenként szórakoztató módon egy kis oktatást nyújtana”.²³ A *Kinderfreund* az egykorú források szerint, teljes mértékben megnyerte a szülők és nevelők tetszését, a szerkesztő pedig igyekezett ezek tanácsát és bátorítását felhasználni a tartalom javítására. WEISSE a levelezésekben és az előadásra szánt jelenetekben önmagát (Mentornak nevezve) és négy gyermekét szerepelteti, akiket a család barátai: Herr Philoktetes, a gyermekszerető nevelő, Herr Papillon, a természettudós, Herr Spirit, az esztéta és Dr. Chronicle, a történéssz látnak el a múltra és jelenre, a tudományok különböző területeire vonatkozó ismeretekkel és tanácsokkal. Az oktatás és szórakoztatás leggyakoribb formái voltak: a romantika elemeit többnyire nélkülöző elbeszélések, tanító mesék, versek, talányok, iskolai feladványok, színjátékok, gyermekeknek egymással és felnőttekkel folytatott levelezése. Bár ez utóbbiak gyermekszereplői rendszerint életkorukkal arányban nem állóan tájékozottnak, sőt bölcsnek tűnnek, a tartalom azonban a fiatal olvasók ismereteinek bővítésére és gondolkodási készségük fejlesztésére hatással lehetett. A lap morális jellegét egyértelműleg mutatja az, hogy az elbeszélésekben, a mesékben, a színdarabokban az erény elnyeri jutalmát, a hibákért és szenvedélyekért bűnhődés jár.

1815-ben a *Sočinenija* megjelenésének idején a *Kinderfreund*-nak számos különböző nyelvű kiadása, változata, átdolgozása lehetett forgalomban. Azt, hogy BERIĆ az országba bekerülő többféle, feltehetően németországi vagy ausztriai változat közül melyiket, ill. melyeket használt fel, forrásidézés hiányában, tekintettel a kiadások szétszóródására is, ma már alig állapítható meg hitelesen. Az összes körülményekből következtethetőleg nem teljes vagy kivonatos fordításról, hanem a potenciális olvasók, a magyarországi szerb anyanyelvű iskolások adottságainak és szükségleteinek megfelelő, bizonyos fokú átdolgozásról van szó, amelynek egyes részei azonban érdemben lefordított anyagot is tartalmaznak. Ezt a szerkesztési módszert magában véve az is valószínűsíti, hogy az első *Kinderfreund* a *Sočinenija*-t megelőzőleg 40 évvel indult meg. Emellett az előző kiadások nagy része a német nyelvterület lepolgárosodottabb és fejlett íráskultúra hagyományokkal rendelkező körzeteiben jelentek meg és a korabeli német polgárgyermekek gondolatvilágához alkalmazkodtak. Az irodalmár és pedagógus BERIĆ gyakorlati okokból bizonyára tudatosan mellőzte valamelyik változat fordításszerű átvételét, már csak azért

²¹ MERGETI A.: *Geschichte der deutschen Jugendliteratur*. 3. Aufl. Berlin, 1882. Neudruck. Leipzig, 1967. 20–24. l.

²² Leghíresebbek a *Tatler*, *Spectator*, *Guardian*, *Patriot*, *Vernünftige Tadlerinnen* stb. L. KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 20. l.

²³ MERGET id. m. 21. l.

is, mert második hazájukban a polgárosodás kezdetén álló szerbek gyermekei kiművelése érdekében a helyi viszonyoknak megfelelő adaptálás látszott indokoltnak (pl. a színdarabokban, levelekben szereplő személyek szerb névvel való megnevezése, a színdarabok milieu-jének megváltoztatása, az elbeszélések témáinak aktualizálása).

A folyóirat tartalmának tagolásánál BERIÓ is megtartotta a *Kinderfreund* rendszerét. 20–30 oldalanként egy dátummal, többnyire egy vagy kéthetes intervallum jelzésével

(pl. május 13., május 15–23., június 1–15.) alkot kisebb egységeket. A dátum hónap és napjelzése (évszám csak az első füzet borítólapján szerepel!) némi eszmei utalásnak fogható fel a periodika jellegre, ill. a részletekben való megjelenésre. Hogy ez ténylegesen is így történt, hitelesen nem állapítható meg.²⁴ A dátummal jelzett egységek folytatólagosan, új oldalon való kezdés nélkül követik egymást a három füzetben keresztül. A második és harmadik füzetre való áttérés szintén folytatólagos (a 64. és 128. oldal alján a szöveg mondat közben szakad meg), a füzetek szerinti tagolás csupán azt jelenti, hogy az összesen 12 ív terjedelmű folyóiratot négy ívenként külön, vagyis három borítólapba fűzték be, belső címlapja azonban csak az első füzetnek van. Ennek alapján elképzelhető, hogy a folyóirat három részletben jelent meg, esetleg egy negyedévet valamivel meghaladó időszakon belül (a közölt dátumok alapulvételével 4–5 hónap alatt).

A formailag időrend szerint tagolt egységek hasonló, de nem feltétlenül azonos szerkezetűek. Ismétlődő elemekként szerepelnek rövid elbeszélések, tanító mesék, beszélgetések és levélváltások. A közölt színdarabok hosszabb terjedelmük miatt rendszerint magukban kitöltik a dátumok által tagolt szerkezeti egységet.

Az adaptálás módszere tekintetében adalékul szolgálhat pl. az a tény, hogy BERIĆ mellőzi a *Kinderfreund* beszélgetéseiben és levelezéseiben jelentkező, az oktatási szakokra utaló klasszikus megnevezéssel illetett pedagógus típusok szerepeltetését. BERIĆ a maga korában és a hazai viszonyok között már mesterkéltnek tarthatta ezt a formálisan is iskolásnak tűnő felvilágosítás módot, ezért a szerepek formálásánál és az elnevezések költésénél elhagyja a didaktikai cél külön hangsúlyozását. Általában a *Sočinenija* nyelvezete egyszerűbb, stílusa közvetlenebb, gondolatfejtése világosabb, mint a *Kinderfreund*-é, amely későbbi kiadásaiiban is megőrzött bizonyos merevséget, tartalmilag-formailag felnőttebb viszonyulást a témákhoz. Bár folyóiratunk írásmódja és szóhasználata a szerb nyelv reformja előtti helyzetet tükrözi, nagyobb arányban jelennek meg benne gördülékeny versikébe foglalt, a gyermeki észjáráshoz alkalmazkodó talányok, áttekinthetőbbnek tűnik a mesék és elbeszélések váza, szemléletesebb a természeti jelenségek, az állatok leírása. Érdekes viszont, hogy a hazai környezetre való kifejezett utalással földrajzi, történelmi vagy konkrét néprajzi vonatkozásban nem találkozunk. Ez a tény bizonyára összefügg azzal, hogy BERIĆ, feltehetőleg a mielőbbi publikálás indokoltsága folytán, megmaradt az adaptálás alacsonyabb, formálisabb szintjén és nem szánta rá magát egyéniebb, speciális szerb vagy akár magyaros profil kialakítására. Ezt egyébként a folyóirat fennállásának rövid ideje is akadályozta.

Noha a BERIĆ-féle adaptáció közvetlen forráshelyeinek meghatározására az említett körülmények folytán kevés gyakorlati lehetőség van, a szűrőpróbaszerű hozzávetőleges összehasonlítás alapján is bizonyítotttnak látszik, hogy sokat merített a *Kinderfreund* első folyamának első kötetéből.²⁵ Erre utal a *Geburtstag Karls* című, vándorszínészek közbenjöttével lezajló családi ünnepet bemutató színjátéknak *Születésnap* címmel, lényegében azonos eseménysorral való átvétele, a főszereplő gyermekek és a háznép többi tagja szerb családi és keresztnevekkel való szerepeltetésével. Ugyancsak a *Kinderfreund* ezen kötetéből vehette át BERIĆ a városi és falusi élet összehasonlítását, előnyeit és hátrányait tárgyaló gyermeki levelezés témáját és gondolatmenetét. A *Kinderfreund* Charlotte-ja és két barátja helyett — amint ezt a levelezés bevezető soraiból megtudjuk — Katarina és Sofia Radoslavević kisasszonyok küldenek leveleket a szerkesztő Ljubica nevű leányának. Az adaptálásra való törekvés jelét láthatjuk itt abban, hogy a pihenő

²⁴ Az Egyetemi Nyomda hozzáférhető iratai között a *Sočinenija* kiadására vonatkozó adat nem található.

²⁵ Az összehasonlítás MERGET idézett munkájának adatain és a bécsi Nationalbibliothek birtokában levő egyes példányok alapján történt.

falu hangulatát, a természet őszi képét bemutató, egyik levélben idézett költeményt Lukijan MUŠICKI, korának nagyhírű pseudo-klasszicista szerb költője, a későbbi ortodox püspök fordította olaszból.

Amint már említettük, a periodicitás tekintetében a *Sočinenija* folyóirat jellege vitatható. A tartalom tagolására felhasznált dátumok többé-kevésbé fiktívek, belőlük legfeljebb az összkiadvány megjelenési idejére vonható következtetés. A második és harmadik füzet elvileg az elsővel egyidőben is megjelenhetett, és a tagolást esetleg csak nyomda-technikai okok motiválhatták. A füzetek számozása és a folytatólagoosságra utaló belső címlap elmaradásán, valamint a füzetek folytatólagos lapszámozásán kívül a folyóirat jelleg ellen szól az is, hogy az első füzet gyűjtő címlapján csupán kiadási évszámot találunk, amely évfolyamszámzásnak nem minősíthető. A kiadványnak nincs tartalomjegyzéke sem. Ezzel szemben áll a címben szereplő időszakmegjelölés és az a megfontolás, hogy a szerkesztő egy konkrét periodika utánképzését tűzte ki célul. Ennek alapján legalábbis vélelmezhető, hogy a szerkesztő folyóiratot kívánt létrehozni, és ennek megfelelően a bibliográfusok közül többen a periodikák között szerepeltetik a *Sočinenija*-t. Mivel pedig a szerb Matica folyóirata a *Letopis* csak 1825-ben került kiadásra, BERIĆ-et tarthatjuk az első magyarországi szerb nyelvű folyóirat megindítójának.

De az úttörés dicsősége megilleti őt azért is, mert az ifjúsági lapok műfajában nyelvtől függetlenül is élenjár a magyarországi periodikák között. Megjelenését megelőzőleg ugyanis csak egy kísérletről van tudomásunk, a német nyelvű *Wochenblatt für Kinder zur angenehmen und lehrreichen Beschäftigung in ihren Freistunden*-ről, amely irodalmi források szerint 1787-ben Pesten MAY József szerkesztésében jelent volna meg.²⁶ Mivel ez a ma már fel sem lelhető lap az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* melléklapja lett volna, az első önálló ifjúsági folyóirat megjelentetése mindenképpen BERIĆ nevéhez fűződik. Feltétlenül illő tehát a megemlékezés róla, még ha szerkesztői munkáját önálló alkotó tevékenységnek csak korlátozott mértékben ismerhetjük is el.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Röplapon terjesztett Sárosi Gyula-vers egy korabeli kéziratos füzetben. Minden könyvtörténeti kutatás egyik kulcskérdése annak megítélése, hogy a nyomtatott betű közvetítette ismeretek, eszmék stb. milyen mértékben, hogyan épülnek bele az olvasók tudatába, s az adott nyomtatvány — funkciójának megfelelően, vagy esetleg attól eltérően — milyen tudati változást eredményez. Sajnos éppen e kérdés megoldásánál, a különböző gondolatkonzerváló anyagok *egykori* hatékonyságának *mai* föltárásánál jelentkezik a legnagyobb kutatási nehézség. Különösen így van ez, amikor nem is egy viszonylag állandósult, szilárd olvasói réteg viszonylatában mozog a kutatás, hanem a közvetlen anyagi termelésben elsődlegesen lekötött, s az olvasásba csak alig belekóstoló rétegeknek a nyomtatott betűhöz való kapcsolatát vizsgáljuk. E kutatási terület forrászegénysége talán az alább következő adalék közzétételét is indokolja; ismerete némi fényt vet a 19. század középső harmadában virágzó népies nyomtatványok olvasói befogadásáról.

²⁶ A gyermeklap létezését a források az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1787. 32. Beilage ma már fel nem lelhető utalására vezetik vissza. L. DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805)*. Budapest, 1941. Orsz. Széchényi Könyvtár 57. l.

Az első magyar nyelvű, kifejezetten ifjúsági lapnak a sajtótörténet az ÁGAI Adolf által szerkesztett, 1871. ápr. 1-én megindult *Kis Lapot* tekintti, L. DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 175. l.

1. A szóban forgó kéziratos füzetet, amelyben SÁROSI Gyula egyik röplapon terjesztett versét vélem felfedezni, SZABÓ Istvánné békéscsabai tanárnő szívésségéből ismerem; neki egyik hetedik osztályos tanítványa hozta. A házi készítésű fekete tintával teleírt, 22 lapot tartalmazó füzet mérete: 14,5 × 23 cm; feljegyzéseit az ismeretlen betűvető valószínűleg az 1840-es évek elején, illetve: részben 1848 és 1873 között vetette papírra,¹ de feltételezésem szerint időben közelebb 1848-hoz, mint 1873-hoz. A 22 lapnyi szöveg az írás sajátosságai, jellegzetes tévesztéseiből s a felölelt — emberöltőnél hosszabb! — időből következtetve főleg *másolat*. S a füzet tulajdonképpen nem is füzet, hanem vékony zsinórral összefűzött, valamikor fehér, de ma már sárgás ívlapok együttese. „Hasznos Tudni valók”-at tartalmaz: terjedelmének javát Békés község történetének 1735-tel kezdődő annales-szerű ismertetése adja. Ezeket az 1838-ig megírt feljegyzéseket a békési bírák, előjárók és tisztviselők (rövid bemutatást is tartalmazó) névsora egészíti ki: 1713-tól 1842-ig sorolva fel a neveket. Ezen „történeti” részleteken kívül a füzet még a fekete tinta készítésének receptjét, s két verset is tartalmaz: a *Húszár Mi Atyánk* s a *Damjanics magyar hős Dala* címűeket.

Az írás ortográfiájából ítélve a füzet egész szövegét egy kéz írta, illetve másolta. E megállapítás alól csak egy rövid, utólagos bejegyzés és pár, jóval későbbi tintaceruzás „firkálás” a kivétel; ez utóbbiak már nyilvánvalóan a füzet utóéletéhez tartoznak. Hogy ki írta tele a füzeteskét, erre pillanatnyilag nem tudunk válaszolni, remélhetőleg kideríti a fellendülő békési helytörténeti kutatás. A szerző azonban feltevésem szerint mindenképpen olyan, a betűvetést is többé-kevésbé ismerő parasztember lehetett, akinek anyagi helyzete már megengedte, hogy szabad idejében művelődjék, a község ügyeivel foglalkozék. Személyét illetően két dolog biztos: 1. Műveltségének tartalma, helyesírásának hibái, sokszor primitív következtelenségei s magának az írásnak a nehézkessége kizárja, hogy „hivatásos” írástudót, iskolázott személyt feltételezzünk a füzet írójának. 2. Ismernie kellett valamilyen, Békés múltját részben konzerváló iratot (iratokat), mondjuk az anyakönyveket, amelyekben szokás volt pár soros évenkénti bejegyzést tenni. Ebből következik, hogy valamilyen szinten betekintése volt a község ügyeinek vitelébe. A füzet írójának-másolójának személyét illető e feltevésemet megengedi, hogy más helyről (és régiebb időből is) tudunk írogató, másoló parasztemberekről.² Az pedig már egyenesen támogatja föltevésemet, hogy a füzet — általam előbb történetinek aposztrofált — bejegyzései olyan területet is felölelnek, mint a tisztségviselés, ami, tudjuk, a *községi önkormányzat* révén a békési parasztság egy részét is erősen foglalkoztatta: leginkább éppen 1845 táján.³

A történeti jellegű kutatások számára a füzet értékét — úgy gondolom — elsősorban az adja, hogy írója a parasztság egyik — kultúrában legalábbis felső — rétegét reprezen-

¹ Annyi biztos, hogy a füzet írója 1873. augusztus 21-én meghalt. Fia ugyanis ekkor — „Szent István kirájnappor” — jegyezte be a füzetbe, hogy édesapja „kolerában” „elhalt”. A füzet teleírása tehát mindenképpen 1873 augusztusa előtt történt. Az 1840-es évekre, ill. 1848 utánra történő datálást az írások jellege engedi meg: a DAMJANICS haláláról szóló vers például 1849. október 6. előtt semmiképpen nem kerülhetett a füzetbe.

² Vö. legújában: HOPPÁL Mihály—KÜLLÖS Imola: *Parasztönéletrajzok — paraszti írásbeliség*. Ethnographia 1972. 2–3. sz. 284–292. lap. A tanulmány végén a vonatkozó irodalom bibliográfiája is.

³ Az 1845. évi békési bíróválasztásról dal is született. Hivatkozik rá s a parasztságnak a községi önkormányzatban vitt szerepét tárgyalja: HORVÁTH Zoltán: *A községi önkormányzat és a parasztság*. = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. Szerkesztette és a bevezetést írta SZABÓ István. Bp. 1972. 2. kötet 568., 565–576. lap. — A községi önkormányzat eleve megkövetelt bizonyos mértékű írásbeliséget, tájékozottságot; mivel a békési parasztság politikai cselekvésének is csupán az önkormányzat biztosított némi teret, ez hívhatta életre a tárgyalt füzet község- és „igazgatástörténeti” érdeklődését.

tálja. Még hozzá: jelenleg igen kevés hasonló (és ismert!) írásmű társaságában. Teljes szövegének pontos közlése és részletes elemzése nem maradhat hát el. Most azonban e hasábokon csupán a füzet egy sajtótörténeti érdekességű részletére, egyik versére hívnám fel a figyelmet. Ez a *Húszár Mi Atyánk* című három szakaszból álló versike; szövege álljon itt betűhíven, hogy a különböző diszciplínák (nyelvtörténet, néprajz stb.) egyaránt hasznosíthatassák:

Húszár Mi Atyánk

Déli bábos púszták nagy mindenhatója / Magyarok Istene világ alkotója / Halgasd meg ez egyszer én szívem kérését, / A te huszár fiad Nyájás könyörgését.

Ha jó az a Német vagy Cseh vagy akár ki / A ki bajúszát szokta beretválni, / Ne segítsd én úram sem engem sem őtet / Csak saját Vitézség agyon ditsőséget.

Húnyd be két szemednek ezüst szem piláját / Ha kezdi te néped elen a Csatályát / A többit én úram teremtem Istenem / Ten Ditsőségedre Emberül be végzem.

2. A verset olvasva nyilvánvalóan legelőbb az a kérdés merül föl, hogy honnan, milyen „forrásból” került ez a vers a kéziratos füzetbe, hiszen könnyen átlátható, hogy nem a füzet írójának szerzeménye; a szerzőséget kizárja — többek között — az „ezüst szem pila” emlegetése. Műköltői eredete azonban vitathatatlan. Leginkább azok közé az ún. népies költemények közé sorolható, amelyek éppen az 1840-es években „valóságos közönségigényt, meglevő érdeklődést elégitettek ki”.⁴ A *Húszár Mi Atyánk*-ban ugyanis nem nehéz felfedezni, hogy tudatosan egy, a népdalokból kivont versmodell alapján készült; tudatosan a népdal „hangját” utánozta (nem mindig sikerrel), azért, hogy megkönnyítse a szerző által fontosnak ítélt, de a „nép” számára sem túlzottan bonyolult mondandó befogadtatását. Láthatóan eleve a „nép” érzelmi-ideológiai befolyásolásának szándékával íródott, s ehhez eszközül az ismert formákat hasznosította. Ez a tény jelentősen leszűkíti azt a kört, amelyben a szerzőt kereshetjük. Igen nagy valószínűséggel állítható, hogy a *Húszár Mi Atyánk* szerzőjét a népies költők között kell keresni, sőt az is hasonló határozottsággal mondható, hogy a vers előbb közölt szövege Sárosi Gyula azonos című versével egyezik, amely — kiadási körülményeiből sejtethetően — a szabadságharc politikai agitációja során született, az hívta életre.

A SÁROSI-írárok kritikai kiadásának szöveggondozója, BISZTRAY Gyula ugyan nem tud a költő ilyen című verséről, sőt hasonlóról sem.⁵ BALLÓNÉ MIKE Ágnes azonban *A szarvasi Réthy nyomda története (1847–1856)* című tanulmányában⁶ — az 1848/49-es évek szarvasi nyomdaterméséről írva — felsorolja a „Réthynél megjelent röplapok, népies nyomtatványok” címét”, amelyekről nem tudott meggyőződni, hogy egybegyűjtve vagy önállóan jelentek-e meg, de amelyeknek 1848/49-es kiadása biztos. E nyomtatványjegyzékben említi „Sárosi Gyula: Huszár Miatyánk” című műfajmegjelölés nélküli írását is.⁷ Sajnos, BALLÓNÉ is csupán a címét ismerte e SÁROSI-írásnak, az azonban tanulmányából is kiderül, hogy: 1. 1848/49-ben viszonylag sok népies nyomtatványt adott ki a szarvasi nyomda; 2. SÁROSI írása is népies jellegű volt. Mindent összevetve: mivel a kéziratos füzetben levő versnek és SÁROSI írásának is — a helyesírást nem számítva — azonos a címe, s a Békésen (tehát földrajzilag Szarvashoz közel) lejegyzett versnek a jellege megegyezik SÁROSI egyéb akkori versének a jellegével, úgy vélem: a kéziratos füzet *Húszár Mi Atyánk*-ja Sárosi versének — a terjedésben eltorzult szövegű — lejegyzése.

⁴ Vö.: T. ERDÉLYI Ilona: *Szakál Lajos — a „népköltő”*. ItK 1973. 2–3. sz. 210. lap.

⁵ SÁROSI Gyula: *Kiseb költeményei, prózai munkái és levelezése*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi BISZTRAY Gyula. Bp. 1954.

⁶ BALLÓNÉ MIKE Ágnes: *A szarvasi Réthy nyomda története (1847–1856)*. = *Körös Népe* VI., Békéscsaba, 1965. 5–42. lap.

⁷ BALLÓNÉ: i. m. 28–29. lap.

Persze, az ismeretlen lejegyző által rögzített szöveg csupán *romlott változata* az eredetinek. Következetlen helyesírása tévesztett s utána áthúzgált betűi, s főleg a szerző nevének elhagyása sejteti, hogy az ismeretlen békési vermszóló fejből, hallomásból jegyezte le a *Húszár Mi Atyánk*-ot. Szerzője nevét talán nem is ismerte; a vers lejegyzése, a „Hasznos Tudni valók” közé iktatása azonban mutatja, hogy a füzet írója fontosnak találta a „miatyánkot”. Számolnunk kell hát SÁROSI Gyula írásainak komoly szemléletbefolyásoló és -alakító hatásával. (Ezt támasztja alá, hogy a füzet írásainak ideológiai „vonala” meglepően egységes.) SÁROSI Gyula, s a kor más népies költőinek a műveire figyelnie kell a parasztság osztálytudatának vizsgálatába kezdő kutatóknak, mert — s erre példa közleményem is — a SÁROSI Gyula-k közvetlenül s tudatos agitatív írásai 1848/49-ben is ízlésalakító és ideológia-közvetítő szerepet játszottak. Különösen a parasztság körében.

LENGYEL ANDRÁS

Az „*Euphrosine*”, *negyvennyolc és Petőfi*. Derű — hirdeti célját címében megindulásakor, 1851 újév napján a Bánát akkoriban „egyetlen folyóirata”.¹ A temesvári német nyelvű lapocska szerkesztője ébresztőnek szánja a humort e feszült korszakban a tespedés, a fásultság ellen. A csaták elültetve megbékélést hirdet, irányzata mégis a magyar ügyhöz köti, folytonos figyelemmel kíséri a szabadságharc résztvevőinek sorsát. A művelődés és szórakoztatás szolgálatában kitekint a nemrég alakult (német hivatalos nyelvű) Szerb Vajdaság és Temesi Bánság provinciájából Pestre és a nagyvilágba. Az abszolutizmus berendezkedésének kezdetekor itt kétségtelenül könnyebb a szerkesztő-kiadó Dr. Gottfried FELDINGER (a pesti magyar lapokban: FÖLDÉNYI Frigyes [1819—1903]) helyzete, mint volna Magyarországon, ahol BACH utasítására a helytartóságoknak arra is ügyelniük kellett, hogy a sajtó ne hozzon híreket az emigrációról. A bánáti katonai és közigazgatási szervezet nem ügyel oly szigorúan a gyér helyi sajtóra, a birodalmi sajtórendelet nem ír elő előzetes cenzúrát, csak a lap első nyomtatott példányának beszolgáltatását, s így a rendőrség — vagy adott esetben a katonai bíróság — utólag idézi meg a szerkesztőt és ró ki reá némely „rossz viccért” többször is 25 forint bírságot.² Nyilvánvalóan megbékélő közhangulatra törekszik az akkori ideiglenes tartományi kormányzó, br. MAYERHOFER Ferdinánd tábornok, aki a húszezer lakosú város túlnyomóan németajkú műveltebb köreivel (birtokosok, kereskedők, iparúzők — patriciusokkal) simulékony társasági kapcsolatot is tart fenn, hallgatólag félretelve a közelmúlt iránti érzelmeket. A lakosság így nem érzi oly közvetlenül a várból kisugárzó fekete-sárga katonai szigort, inkább elszigeteltségét: a közelben alig jelenik meg újság, Pesttel a vasúti összeköttetésnek még a terve

¹ *Euphrosine* — *Erheiterungsblätter für Kunst, Literatur und gemeinnützige Unterhaltung* (ill. áprilistól . . . für gemeinnützige Unterhaltung, Vaterlandskunde, Humor, geistiges und geselliges Leben), szerkeszti és kiadja Dr. G. FELDINGER. Megjelent kétszer hetenként 285 × 210 mm méretű 4 oldalon 1851. jan. 1—jún. 21-ig, összesen 50 szám 200 oldalon, 2 forint negyedévi előfizetési díjért, Hazay M. és Fia temesvári nyomdájában. Egyetlen fellelhető, P IV 437 jelzettel P 2238 sz. a nyilvántartott példányába a betekintést, és mikrofilmjének a MTA Könyvtárába történt eljuttatását a temesvári Városi Könyvtárnak (Biblioteca Municipală, Timișoara) és Izsák László temesvári író szíves segítségének köszönöm.

² A lap történetének, hátterének, munkatársi kapcsolatainak bővebb megvilágítását KÁNYA Emília (1828—1905) — 1847—1857-ig Feldingerné, utóbb SZEGFI Mórné, EMÍLIA néven író, a *Családi Kör* megindításával az első magyar lapszerkesztő — magántulajdonban lévő kéziratok hagyatéka: 1848/49-es levelei, 1851—53-ban kelt német nyelvű naplója és azok alapján ötven év múlva magyarul írt emlékiratai, azonkívül a lap szerkesztői üzeneteinek megfejtése tette lehetővé.

sem végleges télen az is javulást jelent, ha a bécsi posta ötven óra alatt megérkezik úgy, hogy az út fele Pestig annyi óra, mint ahány nap a másik fele Temesvárig. Érthető, ha a kis lap megindításával FELDINGER szórakozást keres és közhasznú szórakozást kínál.³ Szellemileg és gyakorlatilag egyaránt segítőtje nagyműveltségű fiatal felesége, KÁNYA Emília, aki a munkatársakat leveleivel megnyerte, majd szerkesztői üzeneteiben buzdította, nyomdába járt, maga végezte a lap szétküldését, férje helyett az írásmunkákat. Mindkettőjük neveltetése — evangélikus iskolákban és közösségekben — osztrák-német irodalmi kapcsolatokkal is járt, Emíliáé még több magyarral: a pesti szülői házba benső barátként volt bejáratos PÁKH Albert, innen származott az ismeretség FALK Miksával, TAVASY Lajossal, HORÁRIK Jánossal; a családfő, a jeles haladó pedagógus KÁNYA Pál⁴ a természettudományos ismeretterjesztés kiváló művelője. Így alakult ki a munkatársak köre, néhány akkoriban jőnevű s máig is fellelhető emléktű ausztriai, némethoni íróval,⁵ németül éppúgy író magyarokkal, meg a szerkesztővel. A közlemények tehát nem fordítások: többnyire eredeti írások, ritkábban az akkor szokásos utánközlések. A lap stílusa mindvégig irodalmi.

Az *Euphrosine* hazai viszonylatban persze nem foglalkozhat politikával — egyik előfizetési felhívásában meg is jegyzi FELDINGER, hogy a politikai lapokban is inkább a hírszolgálat, mintsem a kommentár érdekli az olvasót,⁶ viszont a vidámításra szánt, azóta kissé kényszeredetté évvált humor jól leplezi, ha — többnyire szójátékokkal — célzásokat bújtat el magyar ügyben, az abszolutizmus ellen.⁷ A farsangi bálokról szólva is kiemelik a jótékony célt, azaz a csatavesztés keserveinek enyhítését. A szerkesztő az átvett közlések forrásának feltüntetésével burkolózik, vagy ügyesen egyensúlyoz: indulásakor jó ürügyet talál PETŐFI első életrajzának közlésére (1. sz. jan. 1.), azután száraz leírást hoz az ellenfél SCHLICK tábornok pályafutásáról (2., 3. sz. jan. 5., 9.), hogy nemsokára a címloldalon foglalkozzék KLAPKA Györggyel (10. sz. febr. 2.) és átvegyen később (26., 27. sz. márc. 29., ápr. 2.) elítélő jellemzést GÖRGEYRŐL. Magyar irodalomról csak a hírekben vagy a tárcalevelekben van szó, hiszen annak nem is igen volt új termése, de éledésének és élesztgetésének minden rezdülését figyeli. A művészeteket szinte csakis színházi és zenei események jelzései és bírálatai képviselik, ezek közül a temesváriak és aradiak rendszeresen és részletesen, a pestiek gondosan számon tartva.

³ Mintegy öt éve működött már mint temesvári és pesti német és magyar lapok levelezője, a *Pesti Divatlap* humoros rovatának munkatársa, sőt az elsők közt zenésítette meg a Nemzeti dal-t, de bár jogvégzett, rossz szeme alkalmatlanná teszi a mindennapos élet tevékenységeire, s vagyonos birtokos-nagykereskedő apja tartja el. Német nyelvű munkásságával foglalkozik Heinz STĂNESCU: *Gottfried Feldinger, der 1851er Temesvarer Biograph Petőfis = Lenau-Forum* 1972. 4. Jg. 3–4. 20–30. l. Főleg német és jobbára bánáti forrásokra támaszkodik, ezért a ² alattiak némely helyütt helyesbítik vagy kiegészítik a tanulmányában foglaltakat, úgyszintén Izsák Lászlónak (e közlemény benyújtása után érkezett) érdekes cikkét: *Petőfi első biográfusa és a temesvári Euphrosine = Korunk* (Kolozsvár) 1973. 32. 1. sz. 141–145. l.

⁴ A Kányaházáról származó család neve KÁNYA Pál naplója szerint így helyes, csak szepességi, majd pesti szlovák vagy német környezetben írták Kanya formában. EMÍLIA 1860-ban nyomtatásban is megerősíti a KÁNYA nevet.

⁵ L. *Der Grosse Brockhaus* (16. kiad. 1953.), ill. W. KOSCH: *Deutsches Literatur-Lexikon* (2. kiad. Bern, 1949.); E. v. BAUERNFELD (LENAU barátja), I. F. CASTELLI, K. CERRI, J. L. DEINHARDSTEIN, S. KAPPER (M. HARTMANN sógora), W. v. METZERICH, G. PFARRIUS, G. STEINACKER, A. v. WOUVERMANS (e lapban Bulwer regénye nyomán *Zanoni* álnéven). *Bauernfeld, Deinhardstein* stb. pesti olvasottságát jelzi e szerzők említése *Heckenast Gusztáv* kölesönkönyvtára körlevelében. L. INDALI György, *Magyar Könyvszemle* 1973. 1. sz. 70. l.

⁶ *Pesther Localblatt* 1851. 2. 144. sz. jún. 25.

⁷ A nyomdával kapcsolatban két ízben is játszik a *Druck* szóval vagy a dohánymonopólium elrendelésekkel a *saugen* igével.

Az *Euphrosine* összeállítása változatos. Rendszerint szépirodalommal vagy irodalmi igényű ismeretterjesztő tárcával, esetleg állandó levelezőik beszámolójával kezdődik (utóbbiak álnéven vagy betűjellel), a kisméretű lapban a szokásos szerkesztői fogással sokszor folytatásokra bontva. Ha vers áll a címlap élén, az többnyire tettere buzdít vagy erkölcsi tanulságú parabola, akad szatíra is; a humor néha halovány, de mértéktartó a terjedelemben. A divatos andalító, „előkelő” körökben forgó elbeszélés nem hiányzik ugyan, de alig van képviselve. Érdekesekek a természetleírások, például a világ nevezetes visszhangjairól (KÁNYA Pál földrajzi tankönyv írója is volt) vagy Stájerországról (osztrák szerzőtől). Az aradi levelek (Sincerus),⁸ a pestiek (PÁKH), bécsiek (FALK), gráciak (Aimé v. WOUVERMANS) gyakorlott csevegések, helyel-közzel burkolt politikai célzásokkal. Van levél Nagybecskerekéről, Versecről, Nagybányáról (KORÁNYI Viktor), Linzből is, nagyon érdekes a TAVASY Lajos révén kapott Rómáról, a Thorwaldsen műtermében tett látogatás leírásával.

A rovatok egy része helyi (azaz temesvári és bánáti) vagy átvett hír, ami az ottani újság-ínségben folyóiratban is indokolt. A távolabbi események sorában nemcsak a közérdekű bécsi kormányintézkedéseket említi meg, hanem főleg párizsi vagy londoni forrásból a „magyar háború” emigránsait érintő fejleményeket is, például a francia politikai eseményeket, az angol kormány tárgyalásait a portával a Kiutahiában fogva tartott magyarok szabadon bocsátása érdekében — s csodálatosképpen büntetlenül írja ki KOSSUTH nevét, majd BEMét halálakor és temetésekor (6. sz. jan. 19.), felidézve, hogy BEM nem akarta Temesvárt lövetni, mert „strafbare Tollheit” házak ellen hadakozni. . . Szó van még VETERRől, ÚJHÁZIRól s másokról. Apró, de tanulságos rovat közli az *Euphrosine*-ban az arany- és ezüstpénz mindenkori árszóját; ez e félév alatt mintegy tíz százalékkal emelkedett a rézpénz dugdosása folytán keletkezett aprópénzhiány, a Kossuth-bankók elkobzása és üldözése (így egy mit sem sejtő juhász börtönbe csukása) meg az osztrák papírpénz iránti bizalmatlanság következtében. A gabonaárak rovatában előfordulnak a magyarországi piacok adatai. Rendszeresen hozza a lap a temesvári színház műsorát, amelyben klasszikus drámák, népszínművek, sekélyesebb darabok mellett sok a jó operaelőadás SZABÓ és HAVY kitűnő aradi magyar társulatának vendégszereplésével. Az utolsó oldalon, néha külön mellékleten hirdetések, közérdekű hirdetések (verseny-tárgyalás, árverés, tudnivalók), még a nagyszabani lottó húzásait is megtaláljuk, és eleinte néhány magyarul is megfejthető rejtvényt. Az előfizetési felhívások szövege változatos, ezekben recenziós példányokat is kérnek a kiadóktól: az eredmény néhány ismertetés, bírálat, többnyire osztrák szerzők műveiről, a költőkről versmutatványokkal. Színi-bírálat a tárcaleveleken és a híreken kívül külön rovatban is előfordul. A mulattatásra szánt „Salon des guten Humors” és „Kleines Daguerrotyp des Scherzes” csak néha tallózás, többnyire a szerkesztő kissé kényszeredett humoreszkje. A magyar irodalmi élet kényszerűen ritka emlegetésekor megtudjuk PÁKHTól, hogy a tűzvész-sújtotta losonciak javára szerkesztett *Phoenix* megjelenését „a gondolatok párkája” (azaz a cenzúra) késleltette, de azután több ezren olvasták szerzte az országban (egy temesvári kereskedő 80 előfizetést gyűjtött reá); CZUCZOR kegyelmet kapott; új BAJZA-kiadás készül: hol fizessünk elő; végleg elaludtak a SZILÁGYI-féle *Röpívek*; biztatóan indul VAHOT Imre szerkesztésében a füzetes *Remény*; megszűntek az *Emlék lapok*. . .

Általában észlelhető az *Euphrosine* szerkesztőjének és levelezőinek érdeklődése a sajtó ügye iránt, s feltűnik, hogy ilyen tárgyú közlések néha „Journalistisches” gyűjtőcímet kapnak. Hírforrásként elsősorban az akkor viszonylag független *Pesti Napló* szerepel,

⁸ H. STĂNESCU i. m. szerint Jeitteles-Jöttelfi Leo; az aradi publicista neve GULYÁS Pálnál (*Magyar írói álnév lexikon*. Bp. 1956.) JEITTELES Leo s álnéve JÖTTELFI (míg JEITTELES Ignác a *Der Ungar* munkatársa volt).

amelyről PÁKH március elején közli, hogy a magyar publicisztika korábbi korifeusai közül többen lettek munkatársai (70. l.); azonkívül: *Hölgylutér*, *Magyar Hírlap*, *Pesther Localblatt* (szerkeszti Gustav BIRNBAUM), *Der Wanderer* (Wien, munkatársa FALK), *Der Österreichische Volksbote* (Wien), *Abendzeitung*, *Fremdenblatt*, *Times*, *Journal de Francfort* (beszámolók a londoni iparműkiállításról), a hivatalos *Mainzer Journal*, *Indép. Belge*, *New York Journal of Commerce*, *Daily News*, még néhány német újság. Sajtóhírek: szó van Bécsben magyar lap kiadásáról, de FRANKENBURG nem vállalja a szerkesztését (16. l.); a temesvári városparancsnokság lefoglalta ZSEDÉNYI Ede röpiratát a minisztérium felelősségéről (135. l.); a szerb kormány kitiltotta a *Vojvodjanka* c. zimonyi lapot (171. l.), a bánáti közigazgatás viszont a *Serbske* [Szrpszke] *novine*-t, mert korábbi intés ellenére is tovább uszítja az itteni szerbeket az osztrák kormány ellen (189. l. mell.); már a negyedik nyomda nyílt meg Temesváron.⁹ (166. l.) Említésre méltó a prágai német *Salon* hirdetése, a „Bécs külvárosának” hívott Grazban megjelenő *Wochenschrift für Kunst und Literatur* előfizetési felhívása, mert több munkatársa írását olvashatjuk az *Euphrosine*-ban is, s a hirdetményben szerepel Carl BECK és HEBBEL neve. Tanulságos sajtó-adat: Svájc két és egyharmad millió lakosa számára 201 lap jelenik meg! (23. l.)

Fél év múltán FELDINGER feladta lapját. Tulajdonképpen szinte csakis a Temesvár belvárosában és József külvárosában számbajövő német olvasóközönségre támaszkodhatott, s csak márciusban érte el költségei fedezetét 300 előfizetővel. Igyekezett ugyan Pesten is előfizetőket verbuválni,¹⁰ de azután többszöri bírság és a nyomdaköltségek emelkedése mintegy háromszáz forintra duzzasztotta a ráfizetést. Ezt megelégedve megkísérelte, hogy *Banater Courier* címmel más nyomdában (Joseph BEICHEL), az ott kiadott *Temesvarer Anzeiger* hirdetési lappal karöltve átmentse tevékenységét, de ez sem sikerült: ha meg is jelent egy szám a *Banater Courier*-ből, nem maradt nyoma.

Az *Euphrosine* megszűnt — nem tiltották be.¹¹ (Ártalmatlannak bizonyult, de azért jellemző az a sajtótámadás, amely a címadó gráciát markotányosónéknak nevezte KOSSUTH táborából. [102. l.]) Mindenképpen páratlan emlék azonban a lap PETŐFI nekrológiájával, a KLAPKÁRÓL és GÖRGEYRŐL szóló cikkekkel 1851 első félévében! Ezeknek háttérét világítják meg KÁNYA Emília említett kortársi feljegyzései.²

PÁKH Albert 1847. augusztus elejétől három évig gyógyítkozott ausztriai fürdőkben; csak néhány hónapja tért vissza Pestre, s ha henyelésnek nevezi is még ekkori állapotát, EMILIA kérésére (majd szerkesztői üzeneteire) támogatja a temesvári próbálkozást. Ennek a baráti kapcsolatnak köszönhetőek kedves, szellemes, változatos „Pesti levelei” (bennük néha „Budapesth” szóhasználattal) az irodalmi és művészeti életéről vagy inkább élettelenlenségről, mert a fásultság alig enged fel, nevezetes napok is érzéketlenségben telnek el — de felér a megemlékezéssel, hogy az olmtüzi alkotmány napja (márc. 4.) mellett ki meri írni március tizenötödikét, sőt április 14-ét is! FELDINGER szerint PÁKH vázlata alapján találjuk az *Euphrosine* 1851. újévi első számában „Denkwürdigkeiten des 1. Jänner” cím mögé bújtatva PETŐFI, „der ruhmgekrönte, unsterbliche Dichterjüngling

⁹ Az előző három közül kettő már működött 1848-ban, a harmadik tartományi hivatalos lap készítésére nemrég odatelepitett állami fióknyomda. L. még H. STĂNESCU i. m.

¹⁰ *Pesther Localblatt* 1851. 71., 73. sz. márc. 27., 29. *Pesti Napló* 1851. 317. sz. márc. 29. „Feldinger tudor úr ügyes szerkesztése alatt a haladás szellemében kiadott „Euphrosine” német hírlap jövő évnegyedi előfizetésre hívja fel a közönséget. A derék kiadó honfias törekvése annyival inkább megérdemli a közönség pártolását, mivel a német irodalom több kitűnő nevezetességei által támogatattik.” (Bánáti levelek.)

¹¹ Ennek a hiedelemnek többször átvett forrása FÖLDÉNYI Frigyes negyven évvel később emlékezetből adott, máskülönben is pontatlan nyilatkozata: I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* 3. k. Bp. 1894. 663/4. h. (A lap megszűnését is szept. végére teszi.) KÁNYA Emília egykorú feljegyzése a beszüntetés anyagi okáról nyilvánvalóan hiteles.

Pannoniens" méltatását. Több neves ember született ugyanis újévkor: rövid felsorolás után bővebben szól a cikk BÜRGER-ről, a legnépszerűbb német népies költőről, majd a népköltészetről megkezdett gondolatmenetet folytatva, feltűnés nélkül (folyamatos szedéssel) siklik át a népdalrai révén halhatatlan dalnok, „Béranger der Magyaren”, PETŐFI Sándor zsenijének fényeire és árnyaira.¹² Közbeiktatja hevenyészett, de verses német fordításban PETŐFI *Sírom* című versét, felvázolja (apró pontatlanságokkal) életútját, szól eltűnéséről úgy, hogy emléke tovább él a magyar nép szívében. Közben megtudjuk, hogy Moritz HARTMANN, az ünnepelt osztrák költő foglalkozik éppen PETŐFI szellemes költeményeinek fordításával, bár azokat, mint minden népköltészetet, csak eredetiben lehet igazán méltányolni. A cikk végül tessék-lássék magyarázkodással zárul:

„Als Kunstfreunde glaubten wir diese Notiz dem Andenken Petőfis hier widmen zu dürfen, indem die Kritik immer nur den Dichter an und für sich ins Auge fassen, und sich durch den moralischen und politischen Charakter des Individuums weder bestechen noch verstimmen lassen darf.”

A cikket G. FELDINGER jegyzi, nyilván tőle származik a versfordítás is, egyébként az ő cikornyás stílusát ismerve valószínűbb, hogy felesége öntötte formába. EMILIA kezét pedig nemcsak a szeretett PÁKH példája vezette, hanem személyes élmény is: találkozásai PETŐFIVAL. Emlékiratai szerint először 1846 nyarán — a körülményekből ítélve bizonyára júniusban:¹³

„Lehetőleg gyakran tettünk [családi] kirándulásokat a hegyek közé, Markusovszky, Pákh társaságában, vígan voltunk, tréfáltunk . . . Egy ilyen vasárnapi kirándulás alkalmával ismerkedtem meg, azaz láttam, Petőfit. Pákh akkor is velünk volt, a disznófő melletti kis tónál ültünk, egyszerre csak közeledik felénk egy nagyon barna, fekete szemű fiatal ember, bemutatja magát: Degré Alajos, és rámutat egy közeli társaságra, akikkel ő mulatott. A *tizek* társasága volt, köztük Petőfi is, Pálffy Albert, és még többen, akiket nem csak Pákh leírásai után, hanem különben is ismertünk. Kértük Degré-t, hozza el nekünk Petőfit, akit még soha sem láttunk és akinek költeményei gyűjtő hatással voltak reám. Degré udvariasan szót fogadott, oda ment a másik táborhoz, és pár perc múlva visszajött — egyedül! Sándor olyan vad hangulatban van, mondá, hogy nem enged a szép szónak és nem jő el, nincs úgy „stimmolva” — ilyen díszes társaság sat . . . Pedig olyan egyszerűek voltunk! No, megyek én, mondta Pákh, — mi neveltünk, oroszlánszelidítőnek csúfoltuk, de egy pár perc múlva, csakugyan nyakon-csípve, hozta el hozzánk Petőfit! Most . . . tulajdonképp restellem kiírní, hogy bizony egy cseppet se voltunk elragadtatva attól a borzas, sárgás bőrű, félszeg mozdulatú, hanyag öltözötű fiatal embertől, akit tréfás szavakkal mutatott be nekünk Pákh, mint a vadon fiát. Nálunk maradt ugyan nagy nehezen Petőfi, de látszott rajta, nem érezte magát valami nagyon jól köztünk. Keveset beszélt. Én megköszöntem neki azt a pár élvezetes órát, melyet nekem költeményei által szerzett, ő zavartan, ügyetlenül visszautasította a szép szót, és láttam, hogy szabadulni szeretne a mi társaságunktól, de — mielőbb. Nem is igen tartottuk hát szóval, megköszöntük fáradozását, aztán hátat fordított nekünk és vissza tért embereihez. Egyszer azonban lassú futamodása alatt, mégis visszanézett reánk . . . Persze, Pákh aztán kinevetett, mert Petőfit akartam látni, pedig ő tudta, hogy ilyen fajankó lesz hölgyek társaságában, kivált ez idő szerint, mert a kedélye el van borulva, haragos, veszekedő kedvében van megint. Ilyenkor legjobb magára hagyni, majd kibékül magától is. Tőlünk békélhetett. De azért a költő nem vesztett szemem előtt, és azután is örömmel böngésztem a lapokat és kerestem az ő költeményeit és Pákh ezentúl kénytelen volt nekünk sokat beszélni róla, baráti civódásaikról, szaválásaikról, olykor bolondos jókedvéről, melyet nyomban a legfeketébb kétségbeesés váltott fel. Ezentúl nem láttuk többé Petőfit . . . Egy pár hét múlva mégis életjelt adott magáról és saját szép kezeírásával

¹² Magyarul I. KISS József—FABÓ Irma: *Petőfi nekrológja és első életrajza*. Népszabad-ság 1968. júl. 31. 7. l., németül: STĂNESCU i. h.

¹³ PETŐFI életrajzi adatai szerint akkor újból Pesten volt, s borús-morcós hangulatban; még nem lakott a Hatvani utcában Pákh mellett; már és még élénken él a *Tizek* társasága.

egy költeményt küldött nekem: *A virágok*.¹⁴ (Utóbb megjegyzi: „A forradalom évében aztán egy párszor találkoztam Petőfivel és nejevel, akivel aztán évekig voltam összekötetésben.” [Ti. Júlia írt az Emília-szerkesztette *Családi Kör* számára.] — Közben 1846–47 telén Pákh „nagy beteg lett, [a Petőfivel közös] Hatvani utcai lakásáról a Rókusba vitette magát”, akkor és lábadozása idején sok tréfás rajtot küldött a Kánya-családnak, egyikén Petőfi mondásával, amikor őt ujját homlokára téve meglátta: „Hallod-e te Bertí, // A gondot a fejedből verd ki.” — A következő emlék 1848-ban június elejére tehető: „Férjem, aki dilettáns vezércikkeket írt az ellenzéki lapokba, valamely szerkesztőségben találkozott Petőfivel, meglátogatta őt, Júlia felszólítottott, látogatnám meg . . . Csakugyan elmentünk . . . remegett a szívem viszontlátni Petőfit. Azért is, mert az utolsó években olyan nagyra szárnyalt föl az ő költészete, olyan lelkesedéssel olvastam mindent, ami tőle megjelent a lapokban, leginkább lyrai verseit, feleségéhez írt költeményeit, hogy szinte bűnnek tartottam azt a régi kedvezőtlen benyomást, amit reám tett . . . Kocogásunkat a zajos beszéd miatt senki se hallotta és így léptünk hát be, — egy füsttenger fogadott. A szobában hat-nyolc férfiú volt, a háziúr elénkbe jött egy pár lépéssel . . . (Júlia a szomszéd szobába vezeti vendégét: Emília leírja benyomásait.) Kis idő múlva Petőfi is bejött hozzánk, közönyös arccal beszélgettünk egy kicsit közönyös dolgokról. Zsákvászon zubbonyban volt, a nagy demokraták akkori egyenruhájában . . . lehorgasztott borzas fejével ott ült a nagy költő és oly komoran nézett reám, hogy félni kezdtem tőle . . . Az első szobában még együtt volt egy pár író, akit én is ismertem, Balázs Sándor, Degré, Horárik barátom, az expap . . .” „Négy hónapot töltöttünk Pesten, az istenáldott szabadság fényes légkörében. Szent érzésű, fennkölt lelkű férfiak vitték előre a szabadság, testvériség és egyenlőség aranyos zászlaját.”

Ugyancsak személyes élmények indokolják, hogy a szerkesztő átvette lapjába GÖRGEY jellemrajzát,¹⁵ a terjedelmes cikk pedig azért érdemel említést, mert a Görgey-irodalom ismételten minden részletezés nélkül utal rá: eredetije nem volt nálunk hozzáférhető. A szerző 1845-től, vegyésztanulmányai idején, a prágai Károly-egyetemen GÖRGEY szobatársa volt, de jellemzi a nádorhuszár-főhadnagyot is:

„Seine Leute hatten ihn gern, so hart und streng er auch war, denn er war ein echt nationaler Typus des magyarischen Adels, stolz und hochfahrend, den armen Mann verachtend, aber jung und schön, energisch und verwegen, ein trefflicher Reiter, von eisernem Körper, und ein guter Kamerad seiner Soldaten, wenn sie ihre Pflicht taten.” Igazi lényétől később is idegen a forradalom és a köztársaság ügye: „Ein Verächter der Principien und aller Dinge, die auf Principien gebaut sind, mag er dem Parlamente ebenso wenig gehorchen, als er die Republik anerkennen will; er ficht auf eigene Faust, gegen jeden fremden Plan sich sträubend, allein abenteuerlich, die Demokratie verachtend . . .” Legjobban belevilágítanak levelei: „Eine Seele, von jedem sittlichen Begriffe entbunden, von dämonischer Rastlosigkeit bewegt; krank vor Begier nach That und nach Herrschaft

¹⁴ Még hozzátesszi: „Ereklye gyanánt őriztem sok, sok éven át, de fájdalom egy pár évvel ezelőtt [azaz a század végén] eltűnt itt Fiumében iróasztalom jól őrzött fiókjából, máig se tudom, ki vihette el azok közül, akiknek kincsemet megmutattam.” (Gyanakodhatnánk Prielle Kornéliára, aki 1900-ban meglátogatta . . .) A nagyon szerény Emília nem mondja, hogy PETŐFI a verset hozzá írta, de kétségtelen, hogy PÁKH beszélt róla a költőnek, hiszen már a vers kezdete is oly közel áll lényéhez: „Ki a mezőre ballagok, Hol fű között virág terem, Virágok, szép virágaim, Be kedvesek vagytok nekem.” S talán a leírt jelenetre utal: . . . „S ha lényem durvább része a Sírban rólam lefejelez:”. *Petőfi Sándor összes művei* 2. (Bp. Akadémiai K. 1951. [krit. kiad.] szerint a költő életében nem jelent meg. (381. l.) Az OSzK Petőfi-ereklyetárában a Fond VII. 11. sz. füzetben foglaltatik az 1847. évi költemények sorában (l. még a krit. kiad. 7. k.-ben a Függelékét és jegyzeteit H. Törő Györgyitől m. f. 1964. 517., ill. 575. l.), keletkezésére mégis itt derül fény, hiszen meglehet, hogy a költő, ha elajándékozta a verset, nem akarta azonnal kinyomtattatni. (A hangulatra nézve vö. a kirándulás előtt egy évvel kelt versében [*Egy szép hölgyre emléke*]: „Hölgyek körül én szegénylős vagyok”.)

¹⁵ Forrását megadja, s közli, hogy a cikket több lap vette át: C. WURZBACH *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 5.k. Wien, 1859. 241. l. és pedig: *Deutsche Monatsschrift für Politik, Wissenschaft, Kunst und Leben* Stuttgart, 1850. 1.k. 171. l. „Görgey in Prag. Ein Charakterbild.” (Ma is csak Stuttgart, Tübingen, Speyer könyvtárában lelhető meg.)

über Andere: das Alles ergiesst sich in den wildesten Rhapsodien." Maga zárkózott, másokat nyíltságra készítet, hogy azután kihasználhassa. Amikor honvédőrnagyként Prágába jött, hogy magával vigye a nádorhuszárokat, valaki, aki jól ismerte, fogadott: „Wenn die Sachen schief gehen, wird Görgey zu den Russen übergehen oder capituliren." És a vég: negyvenezer ember és négyszáz ágyú!

KÁNYA Emília pedig, aki férjével és kis gyermekével az ágyúzásokat kikerülendő 1849 májusától júliusáig Pest és Pilis, majd Pilis és Temesvár között hányódott, ezt írja a peredi csata idején:

„Mikor aztán valósággá lett az orosz csapatokról való hír . . . fejetlenség, zűrzavar mindenütt! Az utcákon, a vendéglőkben hangosan szidták a gyenge, ingatag kormányt és nem különben Görgeyt is, nyíltan árulónak nevezték, akit ártalmatlanná kellene tenni, és nem mindig magasabb és magasabb polcokra kinevezni. Százvezrek meghaltak már a hazáért, most látták, hogy hiába, és egy se találkozott, aki leütötte volna a hydra fejét. Ez volt az általános hangulat, és ha elismerték is Görgey nagyszerű stratégiai elméjét, hősiességét, bátorágát, mégis hangosan árulónak nevezték el már akkor is." A német feljegyzés még keményebb: „In Pesth wurde in den Gassen, in Gasthäusern, im Theater [!] laut davon gesprochen, dass Görgei ein Schurke sei." Végül egy hír az *Euphrosine*-ben 1851. március 26-án: „Kuriosum": Düsseldorfban Wirth darabjában nyílt rokonszenvvel fogadták Kossuth, Bem, Dembinsky szerepeltetését, míg Görgeyt kifütyülték.

Az *Euphrosine* hírei közt szerepelnek a nevezetes temesváriak, így HOLLÓSY Kornélia; BROCKY Károly, aki Londonban éppen Albert herceget festette le; a közeli Csatád szülötte, LENAU. Hogyne szólnának hát nagyérdemű volt polgármesterükről, az akkor már Aradon élő KLAPKA Józseféről. De a *Klapka* című cikk hőse — másfél évvel Világos után — fia, György, a harminc éves hadmérnök, a magyar Wellington, aki — mily ómen! — márciusban született. Pályafutásának leírásában szerepel FERDINÁND császári kegyének jele, SCHLICK tábornok, a bátor ellenfél, és közben szinte észrevétlenül siklik át a fordulaton, amely KLAPKÁT, a közös hadsereg tisztjét a szabadságharc végsőkéig kitartó szolgálataiba állította. Végül leírja személyét, és ezt azért érdemes idézni, mert a tábornok igen értékes levéltári hagyatékában¹⁶ tevékenysége, ügyei és művei iratai közt talán nincs ilyesmi:

„Klapka besitzt eine auffallend interessante Persönlichkeit und ein feines Aeusseres. Seine nicht hohe, aber höchst elegante Figur, sein regelmässig längliches Gesicht mit schwarzem Schnur- und Knebelbart und feurigen dunklen Augen, seine braune Gesichtsfarbe verräth im ersten Augenblick das Kind der magyarischen Race. Die meisten ungarischen Heerführer waren gleich fest zu Tinte wie zu Rosse. Was sich auch von Klapka in vollem Masse behaupten lässt."¹⁷

Az *Euphrosine* tehát kevésbé derűs korszakról ad hírt, de szórakoztató változatossággal; politikai célzatossága pedig (különös figyelemmel megjelenési helyére) becses adat a korképhez.

FABÓ IRMA

¹⁶ OL R. 295 (Klapka György iratai), majd KÖPECZI Béla: *Klapka György hagyatéka*. Népszabadság 1969. febr. 22. 7. 1. (A Marie-Thérèse Masselin de Klapka ajándékaként hazakerült iratokról.)

¹⁷ Emlékiratainak egy kötete (*Memoiren . . .*) megjelent 1850-ben, s ekkor már tudtak a kétkötetes mű (*Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen . . .*) előkészületeiről. Ennek a cikknek a forrására, az évfolyam híján, csak egy hirdetésből gyanakszunk; eszerint a bécsi *Der Österreichische Volksbote* c. lapnak 1849-ben a magyar forradalom hőseiről indított sorozatában KLAPKA is szerepelt. (E lap 1850-ben is buzdít még — jó fizetségért — olyan írások beküldésére, amelyek „wichtige Aktenstücke, Beschreibungen auffallender Begebenheiten vor, während und nach der Revolutions-Epoche", hiszen „noch immer sind alle Blicke nach Ungarn gerichtet.")

Egy Kassák-kötet borítófedeleiről. Ezerkilencszáztizenkettő karácsonyán jelent meg KASSÁK Lajos első könyve, az *Életsiratás* című — fűzött — novelláskötet, a Grill cs. és kir. udvari könyvkereskedés, BENKŐ Gyula cég kiadásában. A címlapról azt is megtudjuk, hogy „A címlapot [= borítófedelelet — T. J.] Uitz Béla rajzolta.”¹ A borítófedélén szecessziós indák — lángnyelvek vagy töviskoszorú? — között a cím: *Életsiratás*. Alatta: *Kassák Lajos novellái*. A jobb alsó sarokban alig olvashatóan, a mester vezetékneve: UITZ. (Lásd: *I. kép.*) A szürke alapon megjelenő szürkéslila rajz méretei: 185 × 125 mm. A borítófedél ennél valamivel nagyobb: 202 × 142 mm.

A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában az *Életsiratás*nak egy ettől különböző borítófedéllel ellátott változata is található. (*2. kép.*) A borítófedél két részre oszlik. Az alsó részben piros alapon fehér betűkkel találjuk a tulajdonképpeni címet: *Életsiratás*, alatta: KASSÁK Lajos. A felső részben látható rajz düllelt szemű, monoklis, erőszakos arcú kövér férfit ábrázol. A férfi asztalnál ül, szivarja a hamutartóban füstölög, jobb kezében stilizált gyémántot mutat fel az előtte álló görnyedt testtartású, erősen elrajzolt munkásfigurának. A rajz bal alsó sarkában a KORNIS név olvasható. A könyv belseje megegyezik az első változattal; tehát „A címlapot Uitz Béla rajzolta” — olvassuk itt is. Ez a könyv körül van vágva, emiatt méretei is kisebbek: 186 × 132 mm. Ebből a voltaképpeni rajz 132 × 99 mm nagyságú.

A könyv utóbbi, „KORNIS” által rajzolt borítófedelű változata meglehetősen ritka; az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában nem fordul elő.² Ismeretlennek azonban nem nevezhető; KOZOCSA Sándor bibliográfiája — *Kassák Lajos irodalmi munkássága* (Magyar Műhely 1965. 13. sz. 53–59. l.) — közli a következő címléírást:

1912

ÉLETSIRATÁS. [Elbeszélések].

A címlapot Uitz Béla rajzolta. Bo. 1912, Grill–Benkő, p. 155.
— Ua. [*Kornis Elemérné* címlaprajzával]. Bp. 1912, Uo.

Az utóbbi címléírás némi korrekcióra szorul; a második borítófedelelet ugyanis KORNIS Dezső rajza díszíti. Előbb azonban ismerkedjünk meg KASSÁK első kötetének és UITZ Béla rajzának történetével. Könnyű dolgunk lesz; mert KASSÁK maga is elmondta első írásai és első kötete történetét — vívódását sem hallgatva el — az *Egy ember életében*.³

Az író hagyatékában két dokumentum is található az *Életsiratás*-ról. Ezek az iratok tanulmányom írása idején — 1973 decemberében — a Petőfi Irodalmi Múzeum Kassák-kiállításán láthatók.⁴

Az első dokumentum néhány soros írás (tintával); KASSÁK tervezett bevezetése és a kötet tartalomjegyzék-variánsa. A bevezetés szövege a következő:

„Ezt a könyvet testvéreimnek — az árva millióknak — küldöm, egész szívemmel. Az élet valóságát, embersorsok szomorúan rút mezítelenségét szedtem itt toll alá: de sosem gondolva a sekélyes ingerek, bosszúságok és szánalmak felverésére.

Ez írások bölcsője a tiszta művészet és céljuk, a mindennapi élet célja: az igazság.”

¹ »Borítófedélén« a kötött vagy fűzött példányok kötéstábláját, »borítólapon« a kötött példányokra illeszthető védőburkolatot értjük. BOTKA Ferenc: *A magyar irodalom első kiadásai*. Bp. 1973. Petőfi Irodalmi Múzeum. 11. l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei D/1.)

² Az Uitz Béla által készített borítófedél sem gyakori, így az OSZK példányáról is lekerült, amikor a könyvet bekötötték.

³ KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*. II/2. Kifejldés. Bp. (1932), Dante. 163–165. l.

1. Kép

Ugyanezen a lapon, a bevezetőnek vagy fülszövegnek szánt soroktól vonallal elválasztva a következő szöveg található:

Életriratás

Tartalom: 1 Életriratás — 2 Enni akart — 3 Ködben — 4 Aranyvirág — 5 Az Isten báránycája — 6 Az áldás — 7 Napon — 8 Halott a Dunán — 9 Egy szomorú nap Bonifác életéből — 10 Páriák

A nyomtatásban megjelent kötet tartalomjegyzékét is közlöm — az elbeszélések számozása itt tőlem:

1. Greman Joskó országa — 2. A vidámság prédikátora — 3. Aranyvirág — 4. Isten báránycája — 5. Tűz!... Tűz!... Tűz!... — 6. Áldás — 7. A tavasz csengetyűje — 8. Enni akart — 9. Halott a Dunán — 10. Borenka

A tervezett és a megvalósult kötet — a címek tanúsága szerint — csupán öt helyen egyezik: 2 = 8., 4 = 3., 5 = 4., 6 = 6. és 8 = 9. Lehet, hogy több egyezés is van; a kritikai kiadás és az egyezéseket is feltáró teljes bibliográfia elkészültéig ennél többet nem állíthatunk.⁵

A másik ismeretlen dokumentum KASSÁK és első kiadójának a szerződése:

Budapest, 1912. december 22.
V., Dorottya utca 2. sz.

Tekintetes

Kassák Lajos urnak

Budapest.

Tisztelettel értesítjük, hogy „Életriratás” című b. művéből 750 azaz hétszáz-ötven példányt bizományba átvettünk.

Az elszámolás 1913 év május hó 15—20 közt fog megtörténni, mikor is a bolti ár 40% levonása után az eladottnak vett példányok kiegyenlítést fognak nyerni. A jövedelem utasításuk szerint, A Világosság nyomdának lesz mindaddig kiszolgálva, amíg a felmentvény a nyomdától cégünkhöz nem érkezik.

Kiváló tisztelettel

GRILL CS. ÉS KIR. UDVARI BENEKŐ GYULA

Benkő”
[sk. aláírás]⁶

Ez a szerződés lehetővé teszi, hogy feltételezzük: a szokásos tiszteletpéldányokat beleértve 800 példányban jelent meg KASSÁK Lajos első kötete. A kötet borítóját, mint ismeretes, KASSÁK sógora — KASSÁK Teréz férje — UITS Béla tervezte. Erről is szó van az emlékiratokban:

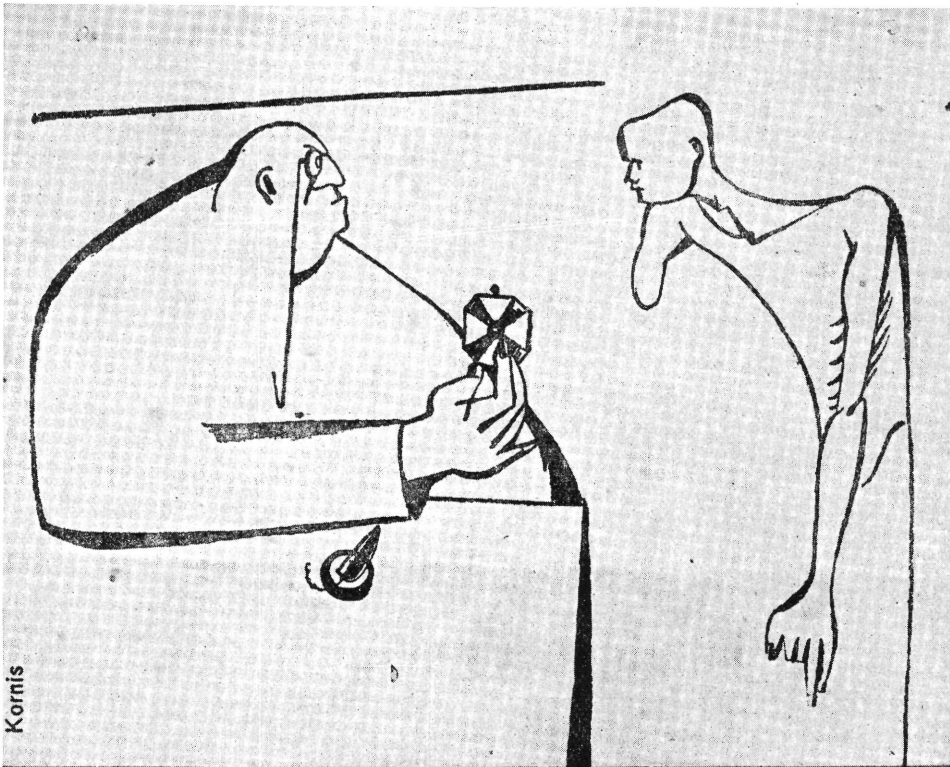
„A nyomdából már megkaptam az első ívek korrektúráját. Valami szép címlapra lenne szükségem. A címlap fontos. A Nyugat könyvei szépen vannak kiállítva, a külsejükkel is kíváncsivá teszik azt, aki megáll a könyvkereskedés kirakata előtt.

— Szólj Uitznak — mondja Jolán. — Magyarázd meg neki, hogy miről van szó, s talán megcsinálja.

⁴ Az ismeretlen dokumentumokat KASSÁK Lajosné szíves engedélyével közlöm.

⁵ Megjegyzem, hogy a *Halott a Dunán* című elbeszélés egyike KASSÁK legtöbbször publikált írásainak. Megjelent az író második novelláskötetében (—: *Egy szegény lélek megdicsőülése* Bp. [1918]. 60—68. l.) és a *Mélyáram*-ban (Bp. 1960. Magvető. 156—166. l.).

⁶ Lásd a 4. sz. jegyzetet. A dokumentumokat betűhíven közlöm.

**ÉLETSIRATÁS
KASSÁK LAJOS**

2. Kép

Kivárom, míg egyszer beszédes kedvében találok, és szólok neki.

— Még sohse csináltam ilyesmit — mormogja alig hallhatóan.

— Mi az egy festőnek?! Nézze meg, hogy milyen szépek a Nyugat könyvtáblái.

— Nem tudok betűket csinálni.

— Dehogy nem. Ha az ember valamit akar a mesterségében, akkor meg is tudja azt oldani.

Belenyugodott, hogy megpróbálkozik a főladattal. Órák hosszat együtt ültünk és tervezgettünk. Végre megszületett valami tövisszuszorúféle, bizonytalan formájú, lefolyó betűkkel. Vagy ötvenedik már ez a skicc, nem nagyon voltam megelégedve vele, érdektelen, szürke folt, de már nem volt kedvem a további kinlódáshoz. Elvittem a nyomdába, ott sem aratott valami nagy dicsőséget a címlap. De ők is belenyugodtak, december közepe van, s nincs ideje a nyomdának, hogy tovább várjon ránk.

Már láttam, hogy egyáltalában nem lesz a olyan könyv, mint amilyennek én gondoltam. Szegényes, földhözragadt holmi: semmi szép, semmi kielégítő nincs rajta, éppen csak, hogy a betűit el lehet olvasni.

Karácsonyra megjelent, és szaladtam vele, hogy újságpapírba csomagoltan széthordjam az előfizetőknek.

Azt hittem, örülni fogok a könyvemnek, mint ahogyan a fiatal anya örül az első gyermeke megszületésének, s most látom, milyen korcs, milyen idétlen ez az újszülött. Únott és elkeseredett lettem tőle.⁷

KASSÁK és UITZ útja a bécsi, közös emigránsévek után végleg kettévált. 1926-ban KASSÁK hazatért Budapestre, UITZ pedig Moszkvába költözött. (Ugyancsak Moszkvába emigrált KASSÁK további két húga — Mária és Erzsébet — és sógorai: BARTA Sándor és BAGÓ Béla.) UITZ Bélát a szovjet kormány 1930-ban érdemes művész címmel tüntette ki, 1931-ben pedig a Forradalmi Festők Nemzetközi Irodájának titkára lett.⁸

KASSÁK idézett memoárja szerint kettejük kapcsolata sohasem volt zavartalan. Valószínűleg ez lehetett az oka, hogy az író, első kötetének megmaradt példányairól leszedte az UITZ Béla által készített borítófedelelet, amelyet felcsereált a Munka-kör akkoriban legtehetségesebbnek tartott képzőművésze, KORNISS Dezső rajzával.

A rajz ismerős volt számomra a *Munká-ból*. Fellapoztam a *Munka repertóriumát*.⁹ A 128. lapon olvasható KORNISS Dezső három rajzának annotációja.¹⁰

KORNISS egyik rajza a *Munka* 1930. januári (11.) számában található, a 337. lapon. Ez a rajz azonos az *Életsíratás* borítójának második változatán látható *Kornis* szignójú rajzzal. (2. kép.) Méretei: 120 × 90 mm.

Az *Életsíratás* borítójára került KORNISS-rajzról szóbeli — hangszalagon is megörökített — tájékoztatást kaptam KORNISS Dezsőtől. Eszerint KASSÁK bibliográfusát bizonyára az egy „s”-sel írt KORNISS-név tévesztette meg. KORNISS Dezső erdélyi származású, ősei felváltva használták a név két változatát (Kornis ~ Korniss). Maga a festőművész mindég KORNISS-ként írta nevét, irataiban is ez a név olvasható. KASSÁK Lajos, feltehetőleg a KLÉBERBŐL KORNISS-ra magyarosító KORNISS Gyula, az ellenforradalmi korszak reprezentáns kultúrpolitikusának nevének mintájára írta KORNISS első és második — aláírással el nem látott — rajza alá a KORNISS-nevet. (A harmadik, autográf aláírást is őrző rajz hatására a *Munka* tartalomjegyzékében is a helyes névvariáns olvasható!)

⁷ *Kassák Lajos*: Ím. 166–167. l. Az éles, helyenként túlzó fogalmazásba belejátszhattott KASSÁK és UITZ helyrehozhatatlanul elromlott kapcsolata.

⁸ Tanulmányom írása idején UITZ Béla monografikus életrajza még nem készült el; ezért a *Művészeti Lexikon* adatait közlöm. (*Művészeti Lexikon* IV. Bp. 1968, Akadémiai. 605–606. l.)

⁹ Kálmán Lászlóné: *A Dokumentum (1926–1927)* és a *Munka (1918–1939) repertórium*a. Bp. 1972. Petőfi Irodalmi Múzeum. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei B/1.)

¹⁰ Ugyancsak ismerteti KORNISS Dezső rajzait CSAPLÁR Ferenc: *A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége* c. tanulmányában. (*Művészettörténeti Értesítő*, 1972/2. sz.)

KORNISS Dezső, a *Munka-kör* tagja, mindhárom rajzát 1929-ben készítette, KASSÁK kérésére. 1930-ban Párizsba utazott, ahonnan egy év múlva hazatért. Távolléte alatt jelent meg említett rajza a *Munkában* és került az *Életsiratás* borítófedelére. KORNISS Dezső emlékezete szerint az Andrassy úti Mentor könyvesboltban árusították a rajzával díszített példányokat.¹¹

KORNISS ekkoriban készített rajzainak stílusában, szerintem, expresszionizmus és konstruktivizmus ötvöződik s csak Párizsból hazatérve — BARTÓKKAL és a népművészettel megismerkedve — alakult ki mindmáig tartó konstruktív-szürrealizmusa.

Figyelmet érdemel, hogy sem UITZ Béla, sem a ma is alkotó KORNISS Dezső nem készített több illusztrációt, illetve könyvborítót.

Külön tanulmányt igényelne KASSÁK Lajos könyvtervezői, -tipográfusi és -illusztratori működése. Az 1924-ben kiadott *Álláspont*-tal kezdődően legtöbb könyve címlapját saját geometrikus, konstruktivista rajzai díszítik. Az 1926-ban Budapesten kiadott *Tisztaság könyve* minden bizonnyal századunk egyik legszebb könyvkiadványa. Első kötetének borítóját a még ismeretlen UITZ Bélával készítette, az 1914-ben megjelent *Isten báránykái* GULÁCSY Lajos remek borítófedél-rajzát hordozza. Későbbi kötetének képzőművészei közül csak néhányat említek: BORTNYIK Sándor, MOHOLY-NAGY László, SCHUBERT Ernő, TRAUNER Sándor, LENGYEL Lajos, SZALAY Lajos, SZÁSZ Endre. E névsorban képzőművészeti értéke szerint is rangos hely illeti UITZ Béla és KORNISS Dezső könyvborítóit.

TASI JÓZSEF

Bruno-monográfiám és az akadémiai könyvkiadás. A könyv, amelynek történetét el akarom mondani, a renaissance korának legnagyobb olasz filozófusáról írt, *Giordano Bruno* című monográfiám.

De hol kezdődik egy könyv története? Legbiztosabb kiindulópontnak kínálkozik az első ismerkedés a könyv tárgyával. Mint egyetemi hallgató ALEXANDER Bernát egyik filozófiatörténeti óráján hallottam először bővebben Giordano BRUNO életéről és filozófiájáról. Az előadás mély benyomást tett rám. Megkapott BRUNO világgépének esztétikai vonása, s különösen a filozófusnak a filozófiai gondolat szabadságáért elszenvedett vértanúhalála. Tovább azonban nem foglalkoztatott a tárgy. Középiskolai tanárnak készültem, s akkor még nem gondoltam, hogy valamikor írni is fogok valamit. De egyetemi tanulmányaim befejezése és tanári működésemmek egy budapesti középiskolában történt megkezdése után két volt professzorom nagyobb szabású feladatokkal bízott meg, s így önkéntelenül adódott a pedagógusi működés mellett folyó tudományos irodalmi működés. A professzorok egyike, ALEXANDER Bernát egy napon felszólított arra, fordítsak egy kötetet a Filozófiai Írók Tára számára. Szívesen vállaltam e feladatot. Amikor azután a professzor azt tudakolta, melyik filozófusra gondolok, habozás nélkül feleltem, Giordano BRUNÓRA. Mindjárt meg is beszéltük, hogy BRUNÓNAK melyik két olasz művét fogom lefordítani. De elnézést kértem, hogy nem foghatok azonnal e munkához, ugyanis egy korábban vállalt munkát kell előbb befejeznem. Csak 1909 őszén kezdek behatóan foglalkozni BRUNÓVAL.

Előbb azonban meg kellett tanulnom olaszul. 1909. szeptember elején kineveztek rendes tanárrá a ceglédi főgimnáziumhoz. Amikor lementem Ceglédre, hogy elfoglaljam állásomat, magammal vittem egy jó olasz nyelvkönyvet is, és szabad időm nagy részét

¹¹ A Mentor könyvesboltról olvashatunk a Munka-kör egykori tagjai; NÁDASS József, VAS István és ZELK Zoltán emlékirataiban.

az olasz nyelvtanulásra fordítottam. Ez számomra inkább élvezetes volt, semmint fáradtságos — hiszen latin volt egyik szaktárgyam — s oly gyorsan haladtam, hogy rövidesen belekezdhettem BRUNO olvasásába. Előbb végig akartam olvasni a lefordítandó műveket és megérteni minden részletet s csak azután belekezdeni a fordításba. Erre már csak az új tanévben került a sor, amikor visszakerültem a budapesti V. ker. főreáliskolába, ahol előbb mint helyettes tanár működtem. Minél inkább beledolgoztam magamat BRUNÓba, annál jobban vonzott egyénisége és tanítása, úgyhogy, mire fordítói munkámat befejeztem — emlékezetem szerint 1911 végén —, kialakult bennem az elhatározás, hogy könyvet írok az egész BRUNÓról, bemutatva őt, mind életével, mind filozófiájával, mint a reneszánsz kultúrájának egyik legjellegzetesebb képviselőjét.

1912 tavaszán történt, hogy meghívott magához RIEDL Frigyes egyetemi tanár, akadémikus, az Akadémia Könyvkiadó Bizottságának előadója. Ugyanis akkor volt megjelenőben az Akadémia Kiadó vállalatánál az a munkám, amely miatt csak később foghattam hozzá Brunóhoz: A. BAIN *Education as a Science* című művének fordítása, amely meg is jelent abban az évben két kötetben *Neveléstudomány* címmel. A fordítás elé bevezető tanulmányt is írtam, ezzel kapcsolatban volt RIEDLnek megbeszéltnivalója velem. Amikor kimerítettük a tárgyat s egyebekről beszélgettünk, RIEDL azt kérdezte tőlem, milyen tudományos témával foglalkozom most. „Egy Giordano Bruno-monográfia tervével” — feleltem. Nem adnám e majd ezt a művet az Akadémiának kiadásra, kérdezte tovább. „A legnagyobb megtiszteltetésnek venném, ha a Magyar Tudományos Akadémia adná ki munkámat” — feleltem. Akkor, mondja ő, írjak neki egy rövid levelet, amelyben elmondom, mivel foglalkozom most, s ajánlom fel készülő művemet az Akadémiának kiadásra. Egyben jelezzem az időpontot, mikor tudnám átadni a mű kéziratát. Még jobb, ha most mindjárt megírom ezt a levelet. Ezzel íróasztalához ültetett, adott levélpapírt, s én megírtam a kívánt levelet. Boldogan távoztam RIEDLTől, akivel ezúttal beszéltem először életemben, s aki ily bizalommal volt munkám iránt, amelyet még nem ismerhetett. Hiszen a Filozófiaírók Tárának szánt kötet, ámbár kész volt már, csak 1914-ben látott napvilágot, amit a fordítás elé írt bevezetéséből előbb közöltem, az is csak 1913 augusztusában jelent meg a *Budapesti Szemle*-ben. Az egész RIEDL-élmény, a professzor elbűvölő házigazdai kedvessége, váratlan ajánlata, az azonnali levélírás, szinte álomszerűen hatott rám.

Munkám kéziratának benyújtását 1915 végére ígértem. Ez jó három évet jelentett, de ez csak látszólag hosszú idő a még reám váró munkához képest. Sokat kellett még olvasnom, ezenkívül nem is élhettem egészen tudományos munkámnak, hiszen tanár voltam, s szerettem pedagógusi teendőimet is becsületesen elvégezni. Felötlött bennem a tanulmányi szabadság gondolata. Ha egy évi tanulmányi szabadságot kaphatnék, tetemesen előbbre juthatnék munkámban, s talán megvalósíthatnám egy régi vágyamat is, elmehetnék Olaszországba. Hiszen azt, hogy könyvet írok Giordano BRUNÓról anélkül, hogy Itáliát láttam volna, egyre inkább hiánynak, félszeg helyzetnek, képtelenségnek éreztem. Folyamodtam tehát a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy munkám befejezése céljából a következő tanévre mentsem fel az iskolai tanítás kötelezettsége alól, s ösztöndíj adományozásával tegye lehetővé számomra, hogy tanulmányutamat tehessek Olaszországba. Ügyemet a minisztériumban ALEXANDER is támogatta. Folyamodványom sikeres volt. Az 1913/14-iki tanévre tanulmányi szabadságot és 800 korona ösztöndíjat kaptam, azzal a „kötelezettséggel”, hogy egy félévet Olaszországban kell töltenem.

Most, hogy Itáliába készültem, megpróbálkozhattam egy régibb szándékom megvalósításával. A *Budapesti Szemle* 1913. augusztusi számában megjelent dolgozatomat (*Renaissance-philozóphia*), melyet a legjellemzőbbnek éreztem BRUNO-értelmezésem szempontjából, szerettem volna olaszul is megjelentetni. De kívül lehetne ezt lefordíttatni? Tudomásom volt róla, hogy Fiumében működik egy gimnáziumi tanár, Francesco

SIROLA, aki PETŐFI verseket fordított olaszra, tehát bizonyára jól tud magyarul. Írtam neki, s ő vállalta dolgozatom lefordítását. Úgy intéztük a dolgot, hogy én máris elküldtem neki dolgozatomat, Olaszországba utaztomban pedig Fiumében megszállva meglátogatom őt, s átveszem a fordítást. Így is történt.

1914. február elején keltem útra. Néhány északolasz város meglátogatása után értem Firenzébe, s itt tervem szerint hosszabb időre telepedtem le. De már néhány nap múlva meglátogattam Francesco DE SARLOT, a firenzei Studii Superiori filozófiatanárát, a *La Cultura Filosofica* című folyóirat szerkesztőjét. Elmondtam neki, hogy BRUNO-monográfián dolgozom, ennek egy fejezetét elhoztam azzal a kéréssel, ha megfelelőnek találja, adja ki folyóiratában. Megbeszélésünk szerint két hét múlva újra meglátogattam. Ekkor közölte velem, hogy szívesen megjelenteti dolgozatomat, sőt, ha elkészülök BRUNO. könyvvel, hajlandó az egészket közölni folytatásokban. Dolgozatom 1914 őszén megjelent *I dialoghi bruniani De la Causa, Principio ed Uno* címmel (La Cultura Filosofica VIII. Firenze, 1914.). Amikor a világháborúban Olaszország az entente oldalára állt, megszakadt kapcsolatom DE SARLO professzorral, a háború megszűntével pedig nem próbáltam azt megújítani. De ma is szívesen gondolok vissza az idegent barátságosan fogadó ősz tudósra, aki megajándékozott azzal a jóleső érzéssel, hogy BRUNO hazájában is megbecsülésre méltónak találják munkámat.

Firenzében értesültem a hazulról küldött magyar újságból arról az ádáz háborúságról, amelyet SZEKFÜ Gyulának *A száműzött Rákóczi* című műve támasztott. A mű 1913 vége felé jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalatánál, s most, 1914 márciusában, a leghevesebb tudományos és politikai viták középpontjába került. Szerzőjét támadói RÁKÓCZI-gyalázzal vádolták. E vád első megfogalmazója és legszenvedélyesebb hirdetője BALLAGI Aladár egyetemi tanár, országgyűlési képviselő volt. Első idevágó cikke a *Magyarország* című napilap március 11-iki számában jelent meg. Eszerint SZEKFÜ könyvének célja nem is a múlt feltárása, hanem a RÁKÓCZI-kultusz lejáratása, mint ahogy 67-ben megindult a KOSSUTH-kultusz lejáratása. Magasra csaptak a SZEKFÜ-ügy hullámai, a parlamentben is tárgyalták. Hiába védekezett SZEKFÜ (*Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*, Budapest, 1914.), hiába állapította meg az Akadémia, hogy RÁKÓCZI-gyaláznak nyoma sincs SZEKFÜ könyvében, hiába nyilatkoztak kiváló történettudósok, a RÁKÓCZI-kor alapos ismerői SZEKFÜRŐL, hangoztatva művének tudományos objektivitását: BALLAGI tovább írta lázító cikkeit ellene, s ez a hajsza két évig tartott.

De nemcsak SZEKFÜT érték támadások, hanem az Akadémia Könyvkiadó Bizottságának előadóját, RIEDL Frigyeset is, mert előzetes hivatalos kritika nélkül ajánlotta a művet kiadásra. Az érzékeny lelkű tudós azonnal lemondott előadói tisztségéről.

Csak amikor június végén visszatértem Budapestre, értesültem RIEDL lemondásáról és a Bizottság ama határozatáról, hogy ezentúl csak előzetes hivatalos bírálat alapján jelenhet meg mű az Akadémiai Könyvkiadó Vállalatnál. A SZEKFÜ-ügy tehát kihatásában az én BRUNO-könyvem sorsát is érintette. Nyugtalanság szállt meg. RIEDL lemondásával már nem mertem az utat munkám befejezésétől megjelenéséig oly simának képzelni, mint azelőtt. S vajon ki lesz RIEDL utódja? Meglesz-e benne az a természetes emberbarátság, az a minden jó ügynek önmagáért való felkarolása, amely RIEDLT jellemzi? De a sarajevói gyilkosság és a nyomában járó világpolitikai fejlemények, a világháború kitörése háttérbe szorították az egész BRUNO-komplexust. A háború nyomasztó légkörében is folytattam munkámat. A Könyvkiadó Bizottság csak 1915. május 31-én tartott ülésén választotta meg új előadóját FINÁCZY Ernő személyében. FINÁCZY nekem tanárom volt az egyetemen, s kapcsolatunk az egyetem után sem szűnt meg — a fent említett BAIN-művet az ő megbízásából fordítottam, s ő adatta ki az Akadémiával. Fölkerestem FINÁCZYT, s elmondtam neki RIEDL professzorral történt szóbeli megegyezésemet, s jeleztem munkám közeli befejezését, s hogy további sorsát most bizonytalannak látom.

FINÁCZY megnyugtatót, csak fejezzem be a művet a megbeszélte időre, majd gondja lesz rá, hogy megjelenésének ne legyen akadálya. December végén át is adtam a mű kéziratát. „Most kiadom bírálatra, de úgy, hogy a bíráló határidőre köteles beadni véleményét”, mondotta FINÁCZY. „S kinek tetszik kiadni”, kérdeztem naivul. FINÁCZY mosolygott. „Ezt Önnek mondhatom meg legkevésbé”, mondotta, „de egyet elárulok: Alexander Bernátnak nem adom, mert ha ő dicsérni találná az Ön munkáját, némelyek talán azt gondolnák, hogy Ön iránti barátsága befolyásolták ítéletét”. Nem is tudtam meg előbb, ki a munkám hivatalos bírálója, mint mikor a bírálat már ott volt FINÁCZY kezében.

1916. szeptember 3-ra meghívást kaptam FINÁCZYTól egyetemi tanári szobájába. Bizonyos ünnepélyességgel fogadott, elővett egy iratot, s felolvasta nekem PAULER Ákos bírálatát munkámról. A bírálat nagyon kedvező volt. FINÁCZY nekem melegen gratulált, s kezembe nyomta a visszaérkezett kéziratot. „S most mi a teendő”, kérdeztem. „Ezt Ön elviszi a Hornyánszky-nyomdába, hogy minél előbb hozzákezdhessek a szedéshez”, felelte FINÁCZY.

A nyomda derekasan dolgozott. December végén megjelent a Giordano BRUNO-kötet, 1917-es évszámmal.

SZEMERE SAMU

Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga. Sajtótörténetünk a Csehszlovákiai Kommunista Párt magyar nyelvű sajtóorgánumai között tartja számon a maga idején fontos szerepet betöltött ungvári *Munkás Újság*ot, amely a nagy múltú *Kassai Munkással* pontosan egy időben, 1921 márciusában lett a CsKP, mint a III. Internacionálé szekciójának hivatalos lapja. Az is maradt csaknem az első köztársaság megszűntéig, 1938. október 23-ig, amikor is Szlovákia és Kárpát-Ukrajna déli részének Magyarországhoz történt visszacsatolása küszöbén — minthogy a párt illegalitásba vonult — megjelenését beszüntette.

A *Munkás Újság* a Nemzetközi Szociáldemokrata Párt ungvári csoportja és az Ungvári Munkástanács 1919. január 12-én megindult hivatalos lapjából, az *Ungvári Munkásból* fejlődött ki a kárpát-ukrajnai kommunisták lapjává. Az *Ungvári Munkás* természetesen nem volt kommunista lap. Túltengett benne a forradalom kispolgári értelmezése. „Ennek ellenére az Ungvári Munkástól — állapítja meg ROTMAN Miklós a *Munkás Újságról* írt emlékezésében — egyenes fejlődési vonal vezet a Munkás Újsághoz. Kifejezésre jutott ez abban is, hogy a Munkás Újság első (1920. évi) évfolyama a fejlapon második évfolyamként szerepelt, és ez a számítás maradt meg a továbbiakban is. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Munkás Újság első szerkesztője dr. Gáti József volt, ugyanaz a dr. Gáti József, aki már az Ungvári Munkást szerkesztette, s aki a lappal együtt fejlődött kommunistává.” (*Kárpáti kalendárium* 1970. 60. l.).

A lap irányvonalában 1920-ban bekövetkezett minőségi változást az a tény váltotta ki, hogy az 1920. március 21-én megalakult Nemzetközi Szocialista Párt a Kommunista Internacionálét fogadta el politikai platformként, s a Komintern programjéért szállt síkra hivatalos lapjában, a *Munkás Újság*ban, amelynek ettől kezdve címlapján ott szerepelt a lap világnézetét kifejező „Világ proletárjai, egyesüljete!” — jelszó.¹

A *Munkás Újság* csaknem két évtizeden keresztül jelentős mértékben támogatta a kárpát-ukrajnai proletártömegek harcát a két világháború között. Kiváltképp megnőtt a szerepe olyankor, amikor a *Kassai Munkás* megjelenése bírói ítélet következtében hosz-

¹ A *Munkás Újság* testvérlapja, az ukrán nyelvű *Pravda* első száma 1920. április 30-án, május 1. előestéjén jelent meg. A lap első számát a rendőri cenzúra elkobozta, második kiadása fehér foltokkal jelent meg.

MUNKÁSZUSÁG

A CSEHSZLOVÁKORSZÁGI KOMMUNISTA PÁRT RUSZINSZKÓI KERÜLETÉNEK HIVATALOS KÖZLÖNYE

II. évfolyam.

Užhorod (Ungvár), 1921. szeptember 16.

37. szám

Világ Proletárjai Egyesüljetelek!

Gondolkozzunk. Az államférfiak

*

miniszterek és nagykövetek
a legutolsó időben állandóan
a béke fenntartásáról a béke
biztosításáról beszélnek.

is kész milliókat vágóhídra
kldeni, hogy fenntarthatassa
az osztályelvnyomás és ki-
szakmányolás mai rendjét.
A halálgépet ma is kész
megindítani és képes is rá,
mert ma is élnek még a
tömeggyilkosság főbűnősei,
azok a szociáldemokratá
vezérek, akik 1914-ben a
munkásságot elámitva segí-
tették a burzsoa kormányo-
kat a hadviselésben és
1918 és 1919-ben segítették
a hatalom visszaszerzésé-
ben. Ezek az urak most is
helyükön lesznek, amikor
arról van szó, hogy pénzért

Az oroszországi éhséget
szeretnék a burzsoák és a szo-
ciáldemokraták felhasználni a
proletáriátus guzabakodására és
az európai forradalmi munká-
mozgalom megfojtására. Segít-
setek az orosz éhezőkön — kia-
bájják teli torokkal az ellenfor-
radalmiárok és közben hangosan
magyarázzák, hogy az ét-ségnek
a kommuniztálk az okai — ök
az okai anaok, hogy nem esett
az eső — és adománygyűjtés
úrügye alatti szervezik az orosz
ellenforradalmat. Segítségnek az
orosz éhezőkön, ha polgár vagy
szociáldemokrata szájból jön a
kiáltás, ugy azt jelenti: segít-
setek megkööbzeni, segítsetek le-

tesznek az orosz forradalmi

szabb-rövidebb ideig szünetelt. A lap aktív szervezője volt a dolgozók politikai, társadalmi és gazdasági harcának. Felhívta a munkás- és paraszttömegeket, a nincstelen mezőgazdasági dolgozókat a kizsákmányolók elleni küzdelemre. Meghirdette a munkásosztály — a cseh, szlovák, ukrán, magyar proletárok — akcióegységét. Szolidaritást vállalt a magyarországi dolgozóknak a reakciós Horthy-rendszer ellen vívott harcával, számos sztrájk megszervezésében és irányításában vállalt aktív szerepet. Élesen ostromozta a cseh burzsoázia Kárpát-Ukrajnában folytatott gyarmatosító politikáját, kíméletlenül leplezte a polgári lapok megtévesztő tájékoztatását, rendszeresen közölt cikkeket, riportokat a Szovjetunió életéről, az ott folyó gigantikus építkezésekről. Mindemellett nagy figyelmet szentelt a marxi—lenini elmélet népszerűsítésének. Következtesen harcolt a burzsoá ideológia különböző megnyilvánulásai ellen. Gyakran közölt elméleti fejtegetéseket, eszmefuttatásokat.

A lap — annak ellenére, hogy kiadását állandóan pénzügyi nehézségek tették bizonytalanná — következetesen kiállt a kárpát-ukrajnai nép felemelkedése mellett. Emiatt igen gyakran csak elkobzás utáni második kiadásban jelenhetett meg, ami tetemes anyagi kárt okozott a lapnak. Azonkívül a bírói ítéletek nemegyszer hosszú hónapokra, sőt olykor egy-két évre is betiltották a lap megjelenését, hogy ezzel is csapást mérjenek a proletariátus harcára. Így 1922 őszétől csaknem két évig szünetelt a lap megjelenése, majd 1926 januárjától 1927 szeptemberéig szintén nem jelenhetett meg. 1930-ban és 1934-ben pedig hat-hat hónapra tiltották be a lapot. A bírói ítéletek természetesen a lap szerkesztőit is sújtották, akik részben ennek következtében elég gyakran cserélődtek. A *Munkás Újság* első szerkesztőjét, GÁTI Józsefet TÖRÖK Pál, FEJÉR Herman, BECSKE Elemér, FEDOR János követte a felelős szerkesztői székben.

A lapot munkájában jól szervezett munkatársi gárda támogatta. Élénk kapcsolatot tartott fenn vidéki munkás-paraszt levelezőivel, akik fáradhatatlanul és pontosan tájékoztatták a szerkesztőséget, illetve az olvasókat a helyi eseményekről, problémákról. A lap szépirodalmi anyaga kisebb részben hazai, nagyobb részben külföldi szerzőktől származott. Versek, elbeszélések, karcolatok, rajzok, riportok közlése meglehetősen rapszódikusán, esetlegesen történt. Ennek talán a mindenkori szerkesztő szemlélete vagy a központi irányítás volt az oka, de nyilván nem utolsósorban maga a lap terjedelme is szerepet játszott e kérdésben.

A *Munkás Újság* általában négy lapon megjelenő hetilap volt, amelynek terjedelme — ha ezt politikai okok vagy az anyag fontossága indokoltá tette — néha elérte a hatnyolc, sőt tíz lapot is. Külseje igénytelen volt, tipográfiája, tördelése régies, vidékies. Példányszáma — amely évfolyamonként, sőt néha számonként is változott — alig néhány ezer volt. A *Munkás Újság* ennek ellenére széles körben hatott, nagy tömegek olvasták, a kárpát-ukrajnai proletariátus körében rendkívül népszerű volt.

A *Munkás Újság* felszabadulás előtt megjelent körülbelül 760 számából mintegy 540 szám lelőhelye ismert, 220—250 számé azonban ismeretlen. Ezek felkutatása, illetve összegyűjtése még megoldásra váró feladat. Az egyes évfolyamok vagy lapszámok hozzáférhetőségét módfelett megnehezíti az a körülmény, hogy az eddig feltárt 540 szám három ország (Szovjetunió, Magyarország, Csehszlovákia) nyolc gyűjteményében található.² Természetesen gyakoriak az átfedések, egy-egy gyűjtemény állományában levő számok nemegyszer előfordulnak más gyűjteményben vagy gyűjteményekben is. Mivel a héza-

² Закарпатский областной государственный архив, Берегово; Архив Закарпатского Обкома КПУ, Ужгород; Закарпатский областной краеведческий музей, Ужгород; Институт марксизма-ленинизма, Москва; Институт научной информации и фундаментальная библиотека общественных наук им. Волгина, Москва. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Párttörténeti Intézet Könyvtára, Budapest, Univerzitná knižnica, Bratislava.

gok meglehetősen nagyok, a lapról minden részletre kiterjedő, teljes képet kialakítani, és ennek megfelelően végleges következtetéseket levonni nem lehet. A lényeg azonban ennek ellenére mégis megállapítható.

A *Munkás Újságban* közölt szépirodalmi anyag tekintetében a húszas években a szerkesztés nem tűzött maga elé sem mennyiségi, sem minőségi követelményeket. A fellelhető évfolyamokban elsősorban agitprop-versek szerepelnek, javarészt dilettáns szerzőktől, akiknek szándéka tisztességes volt ugyan, de művészi és szakmai felkészültsége — természetesen — nem ütötte meg a kívánt mértéket.

A húszas évek anyagában mindennek ellenére akad említésre érdemes szépirodalmi vagy irodalomtörténeti közlemény. Így a *Munkás Újság* 1921. évi 19. száma. A jövő irodalma címmel egy szibériai lapból átvett cikket közöl. Ugyanebben az évfolyamban látott napvilágot Tarkaországról meg Sehonnairól címmel egy részlet MÁCZA János: *A föld himnusza és más agitációs mesék* című kötetéből,³ amelyből több alkalommal közölt szemelvényeket annak idején a *Kassai Munkás* is. Ugyancsak az 1921-es évfolyamban jelent meg a német Edwin HOERLE: *A vörös harcos éneke* című verse JUHÁSZ Árpád sikeres fordításában, és PETŐFINEK *Itélet* című verse utánközlésként, a következő „fej”-jel: „Több mint hetven éve írta ezt a verset Petőfi, akinek ilyenmű költeményeit eddig elhallgatták és elleplezték. A nagy költőt mint zsinóros magyar hazafit szokták feltüntetni. Mi bemutatjuk azt a kevéssé ismert versét, amely őszinte vallomás a társadalmi forradalom és világszabadság szent ügye mellett.”

A további évek anyagában már jóformán alig található más, mint néhány, a társadalmi harcot jelszószerűen segítő, deklaratív politikai vers (ÉHES János: *Mulat a jólét*, BIRÓ Károly: *A múlt és jövő*, egy kínaiból fordított vers: *Mit énekelnek a kínai munkások* stb.). Ezek közül méltán emelkedik ki Henry BARBUSSE: Francia tiszték francia katonákat gyilkoltatnak című szépprózája.

Merőben más képet mutat a *Munkás Újság* ebből a szempontból a harmincas években. Egész sereg jelentős szerző vonul fel ebben az időszakban a lap hasábjain, magyar és idegen nyelvű egyaránt. Sajnos, helyi szerző egy sem akad köztük, mi több, a magyar szerzők is csaknem kizárólag az emigránsok soráiból kerülnek ki. Ők viszont szinte évről évre szerepelnek írásaikkal a kis hetilapban.

Mi okozta a lap szerkesztési gyakorlatában, hogy — noha állandóan helyszűkével küzdött — rendszeresen közölni kezdte magyar és idegen nyelvű baloldali írók, költők írásait? Nyilván nemcsak a szerkesztő szemléletéből következtethető ez, hanem a Komintern vezetőinek abból a felismeréséből, hogy a szépirodalom segítségével gyakran könnyebb eljuttatni a tömegekhez a forradalmi tanokat, nézeteket, mint elvont elméleti cikkek révén.

Lényegében ismert szerzők szerepelnek ezekben az években a lap hasábjain, akiknek írásai részben különböző kiadványokból történő helyi átvétellel („ollózással”) kerülnek a lapba. Rangos névsor ez: BARTA Sándor, GERGELY Sándor, GYÖNGYÖS Iván, HIDAS Antal, ILLÉS Béla, KAHÁNA Mózes, KARIKÁS Frigyes, MADARÁSZ Emil, SARLÓ Sándor, SOMOGYI Pál, SZATMÁRI Sándor, ZALKA Máté, továbbá Henry BARBUSSE, Ilja ERENBURG, E. V. IVNYICKIJ, Balder OLDEN, F. I. PANFJOROV, Alekszej TOLSZTOJ.

A leggyakrabban szereplő szerző természetesen a Kárpát-Ukrajnához személyi kapcsolatokon túl mozgalmi múltjával is kapcsolódó ILLÉS Béla (7 közlemény), utána a sorban GERGELY Sándor és HIDAS Antal következik (3–3 közlemény). KAHÁNA Mózesnek, KARIKÁS Frigyesnek és MADARÁSZ Emilnek 2–2 írása található meg ebben az időszakban a *Munkás Újságban*. Egyik-másik írás több folytatásban szerepel.

³ MÁCZA János: *A föld himnusza és más agitációs mesék*. Kassa, 1921.

De felbukkan a lapban a New Yorkban élt BÁLINT Imre is egy elbeszéléssel (*Gavró János*) és KÓRAKÓ Ferenc: *Pesti hajnal* című elbeszéléssel. Az idegen nyelvűek közt pedig ott találjuk Leonyid PERVOMAJSZKIJT *Petőfi halála*, Ján Rob PONIČAUT *Demontage*, Wiliam WEINBERGET *Mese a kis prolik részére* című versével, és Ant. BÖHMÖT: *Kilenc néger fiú* című karcolatával.

A *Munkás Újság* aránylag ritkán közölt irodalomtörténeti, vagy más irodalmi vonatkozású cikket, közleményt. Ezek közül témájánál fogva érdekes Balder OLDEN: *Moszkva csodái* című írása Moszkváról az első szovjet írókongresszussal kapcsolatban (1934, 12. sz.), továbbá egy név nélkül közölt nekrológ LUNACSARSZKIJ halála alkalmából (1934, 1. sz.), valamint egy megemlékezés PUSKIN halálának századik évfordulója kapcsán. Érdeklődésre tarthat számot az a név nélkül megjelent beszámoló is, amely *Magyarországi kultúrképek* címmel (1937. 23. sz.) — a népfront-politika szellemében — a népi írók munkásságát méltatja, SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet* című szociográfiáját elemezve. A lap 1937. évi 50. száma *József Attila öngyilkos lett* címmel, tíz soros cikkben számol be nagy költőnk tragikus haláláról, és megállapítja: „A mai magyar irodalom egyik legnagyobb értéke veszett el benne.” Figyelmet érdemelnek még azok az ismertetések, amelyeket ILLYÉS Gyula *Oroszország és FÉJA Géza: Viharsarok* című könyvéről közölt alap.

A *Munkás Újság* 1938 őszén történt kényszerű megszűnte után csak néhány hónappal Kárpát-Ukrajna felszabadulását követően — 1945. május 27-én indult meg ismét, mint a Zakarpatzska-Ukrajnai Kommunista Párt Központi Bizottságának hivatalos hetilapja. A címlap felső jobb sarkában ez a jelszó szerepelt: „Éljen Zakarpatzska-Ukrajna egyesítése Szovjet-Ukrajnával!” A lapot a ZUKPKB megbízásából szerkesztő bizottság szerkesztette, amelynek elnöke Ivan PETRUSCSAK volt.

A felújított *Munkás Újság* alig hét hónapig állt fenn. 1945. december 4-én jelent meg a 37. számmal jelzett utolsó száma, amikor is párthatározat alapján a *Zakarpatzska pravda* című ukrán napilap tükörfordítása, a *Kárpáti Igaz Szó* lett a kárpát-ukrajnai magyar sajtóorgánium.

A *Munkás Újság* a felújítása utáni hét hónapban aránylag kevés szépirodalmi anyagot közölt. Ezek a következők voltak: GERGELY Sándor: *Életrépek a Szovjetunióból* (karcolat), ILLÉS Béla: *Czinka Panna* (elbeszélés), GYÓRY Dezső: *Hegyvidék* (vers), SZENES László: *Fordulat* (karcolat), Henry BARBUSSE: *Sztálin* (részlet az életrajzból), (g-ő) [GYÓRY DEZSŐ]: *Vérke-parti vázlat* (karcolat), Ilja ERENBURG: *Jóslatok Kárpát-Ukrajnáról* (Részlet egyik 1927-ben megjelent könyvből), Makszim GORKIJ: *Vaszka, az álomszusék* (A nagy orosz írónak az első világháború elején írt meséje), V. B. fordítása.

E rövid felsorolás tanúsága szerint helyi szerzők (GYÓRY Dezső, SZENES László) is szerepeltek a lapban írásaikkal. Zömmel azonban — különböző megfontolásokból — külföldiek műveit közölte a lap. A helyi írók felsorakozása nyilván nem maradt volna el, ha a *Munkás Újság* továbbra is fennáll.

A *Munkás Újság* 1920—1928 között, majd 1945-ben a szó lenini értelmében mint osztályharcos lap töltötte be Kárpát-Ukrajna magyar ajkú lakossága körében a kollektív agitátor, propagandista és szervező szerepét. Ebben a munkában hasznos hozzájárulást képviseltek a lapban megjelent szépirodalmi alkotások, amelyek különösen a harmincas években kaptak mind fontosabb szerepet és nagyobb hangsúlyt a lap hasábjain.

SÁNDOR LÁSZLÓ

A *Revue de la Hongrie Nouvelle*. Az emigrációban született magyar vagy magyar vonatkozású sajtóorgánumok közös vonása: szembenállás a fasizmussal, de ezen túl szinte mindegyik önálló „egyéniség”, sajátos, egyedi vonásokkal, karakterrel.

Közéjük tartozik egy érdekes, Svájcban született francia nyelvű folyóirat a háború utolsó hónapjaiból.

A magyar nemzeti könyvtár őrzi az 1944 tavaszán indult *Nouvelle Revue de Hongrie* (Magyarországi Új Szemle) négy számát, a magyar vonatkozású sajtó egyik érdekes dokumentumát.

A *Revue de la Hongrie Nouvelle* 1944. márciusi számának könyvtári példányán a következő kézírásos megjegyzés szerepel: „Az elkobzott szám genfi sokszorosított másolata. Kiadta Hubay Miklós.”¹ A szerkesztő emlékezete szerint körülbelül 3–400 példányban sokszorosították a lapot. A második szám ugyanez év júliusában jelent meg, már genfi magyar és francia munkatársak közreműködésével. Pierre Jean JOUVE: *La musique et l'état mystique* címmel BARTÓK művészetéről ír. A lap közli NAGY Péter tanulmányát KOSZTOLÁNYI Dezsőről. KUTHY álnéven KACZANDER Gyula (az MNFF Közleményeinek munkatársa) SZENT-GYÖRGYI Albertről ír. Idézi a Nobel-díjas tudós nyilatkozatát a *Magyar Nemzet*ből, melyet a német megszállás előtt négy nappal, 1944. március 15-én adott SZENT-GYÖRGYI. „Science et culture ne peuvent exister que là où règne la liberté, où l'esprit peut se développer librement. . .”

Figyelemreméltó cikket írt a szerkesztő: *In Memoriam Temps Présent* — a *Jelenkor* című folyóiratról. Cikkről cikkekre elemzi a lapot, tematikáját, nyelvét, beszámol elkobzásáról is. A NRH e számának egyik rovata, a *Krónika* a magyar–francia barátság megnyilvánulásairól ad hírt. Értékes publikációi: *Rousseau et son ami hongrois* (Rousseau és magyar barátja) és két Ady-vers, francia nyelven: *Aurore parisienne*, *Automne hier s'est glissé dans Paris*.

A lap kiemelkedő értéke, hogy csaknem teljes egészében közli a *Szép Szó* JÓZSEF Attila számát francia fordításban. HATVANY Bertalan, DÉRY Tibor, IGNOTUS Pál, NÉMETH Andor, REMENYIK Zsigmond, FEJTŐ Ferenc, Thomas MANN írásai szerepelnek itt, s a József Attila-i mottó: „La belle parole, en hongrois, ne signifie pas une expression parée: elle signifie l'argument qui a pris corps. . .” Itt olvashatjuk *A Dunánál* című költemény utolsó szakaszát is.

A *Revue* negyedik számát az utolsó háborús év karácsonyán adták ki, szintén magyar és francia szerzők közös munkájaként. Gilbert TROLLET költő, JÓZSEF Attila verseinek fordítója, Claire VALLIER (*Tentations de l'exil*), César de SAUSSURE (*F. Rákóczi en exil*), Étienne PORGÈS (*M. A. Bakounine*) írtak a lapba; a magyarok közül pedig FERENCZI Ödön, HATVANY Bertalan, KIBÉDI György és VLADÁR Pál.

Az *Új Magyarország Szemléje*, a folyóirat felszabadulás utáni utódja, címében is kifejezi a megváltozott helyzetet: *Revue de la Hongrie Nouvelle*. Első száma májusban jelent meg Genfben. Minden írását áthatja a szabadság, a felszabadulás öröme s a népek közötti barátság eszméje. Témái: „Montesquieu Magyarországon”, „Romain Rolland a magyar irodalomban”, „Kossuth-tól Károlyiig”, „A moszkvai Új Hang”, „Magyarország mezőgazdasági fejlődése”. Ugyanitt szerepel Walt Whitman gyönyörű költeménye, a „Mort du Président” „Memories of Président Lincoln” (Traduit le jour de la mort de Franklin Roosevelt pour la Revue de la Hongrie Nouvelle.) (Az Elnök halála. 1865. Az Új Magyarország Szemléje számára Franklin Roosevelt halála napján lefordítva.)

¹ A svájci RNH magyarországi elődeivel itt nem foglalkozunk: *Revue de Hongrie 1908–1931*. Bp. A német megszállásig a Horthy-rendszer francia nyelvű propaganda folyóirata volt. — *Nouvelle Revue de Hongrie 1932–1944*. 1944 márc. 19-én betiltották. Utolsó szerkesztőjét a németek kivégezték.

A lap közli Étienne Porgès-nek a francia Rádióban elhangzott beszédét 1945. március 15-e alkalmából:

„Nous autres Français, nous avons salué en 1848 votre jeune liberté comme une sœur fragile de la notre. Aujourd’hui nous saluons votre libération comme une garantie de la notre, car nous savons que la liberté est indivisible et qu’aucun peuple du monde ne saurait être complètement libre tant qu’un seul autre peuple demeure enchaîné en esclavage.” (Allocution prononcée à la Radiodiffusion française, à l’occasion de la fête nationale hongroise du 15 mars 1945.)

Jelentős dokumentum a Károlyi Mihály interjú, melyet a *The Central European Observer* 1944. október 13-i számából vett át a *Revue* és „La Hongrie Nouvelle et ses voisins” címmel közölte.

A *Revue de la Nouvelle Hongrie* őrzi az első francia JÓZSEF Attila fordításokat: *Encouragement* és *Le profit*. (Ez utóbbit a „Traits”. Numéro spécial „consacré à la résistance en France et en Europe”-ból vette át a RNH.)

„Folyóiratom valamennyi számában — írta HUBAY Miklós² — amely már nyomtatásban jelent meg, ott volt a két első Prudhommeaux-féle fordítás: A *Biztató* és a *Tókések hasznáról*. Harmadiknak *Egy spanyol földműves sirverse* került volna, a cenzúra ezt azonban nem engedélyezte, mert idegen államfőt sértettünk volna meg svájci földről. Nem lehetett lenyomatni ezt a sort: „Le général Franco m’a enrolé comme mercenaire . . .” (Franco tábornok besorolt ádáz katonának . . .). Ennél a három első versnél NAGY Péter volt a tolmács. Én csak a folyóiratom megszűnése után vettem bele magamat ebbe a munkába . . .”

PRUDHOMMEAUX így ír JÓZSEF Attiláról:

„Egyetlen jogcímem van arra, hogy a francia költészetbe átültetve, én mutassam be a nyolc éve halott budapesti proletárköltőt . . . akaratomban és eszméletemben éltek a versei, és élt az alakja, mielőtt még találkoztam volna vele Hubay Miklós tolmácsolása révén . . . temperamentumában és jellemében közeleink éreztem, közösek voltak a megpróbáltatásaink és eszméink, hasonló ideglázakat éltem át én is, hasonló nyomorúságokat és hasonló éhségeket . . .”

Ez a néhány számot megért svájci lap a régi *Revue*-nek, az ellenforradalmi Magyarország propaganda-folyóiratának ellenpárjaként jelent meg. S ha annyi év után egy-egy közleményével már vitába szállnánk is, múltunk szerves része, értékes, vonzó dokumentuma. Dokumentuma a francia—magyar barátságnak, tanúságtétel arról, hogy a barbárságot a *költészet* erejével is meg kell próbálni legyőzni. Ha a folyóiratnak nem is volt nagy visszhangja, a munkatársak arra törekedtek, hogy a kort a legnagyobb művészettel megjelenítő magyar költő, JÓZSEF Attila szava s az új, a másik Magyarország hangja, távol a hazától, idegen nyelven is elhangozzék. mgy

Újra a „Kassai kódex” hitelességéről. E témáról a *Magyar Könyvszemle* 1972. évi 1—2. számában a 88—90. lapokon jelent már meg rövid írásom. Ebben annak a három képnek eredetére sikerült fényt derítenem, amelyet FEHÉR Mátyás Jenő az általa szerkesztett *Magyar Történelmi Szemle* első számában (1969. december) a 115., 117. és 119. lapokon adott közre. Ez a három reprodukció a mai napig is az egyetlen dokumentum, amelyet FEHÉR a „Kassai kódex” kapcsán eredeti formában — tehát nem átírt szöveg, ill. fordítás alakjában — tett közzé.

A „Kassai kódex” közvetve szóba került a Magyar Tudományos Akadémián rendezett ANONYMUS-vitán 1971. november 5-én. Ez alkalomból az elnöklő MÁLYUSZ Elemér professzor felszólítására egész röviden utaltam arra, hogy az említett kézirat hitelességét

² HUBAY Miklós: *Úton és itthon*. Bp. 1970. Gondolat.

bizonyítani hivatott három reprodukció eredete több mint problémátikus, de részletekbe akkor az idő rövidsége miatt és a megjelenés előtt álló cikkekre hivatkozva nem is mentem. Ez a publikációm a hosszú nyomdai átfutás miatt még meg sem jelent, amikor is FEHÉR folyóiratának 1971. decemberi számában, amely immár nem az USA-ban, hanem Argentínában jelent meg, *A Kassai Kódex hitelessége* címen előzetesen már reagált is erre (604–605. l.). Említett cikkem megjelenése, 1972 augusztusa után FEHÉR válasza lapja 1972. decemberi számában látott napvilágot (561–569. l.). Hozzá kell tennem, hogy példány ebből csak a következő esztendő késő nyarán jutott Magyarországra, ill. kezemhez. FEHÉR írásaira a továbbiakban az említett folyóirata évfolyama és lapszáma megjelölésével hivatkozom, szövegét pedig az eredetiben található nyelvtani és sajtóhibák pontos „megőrzésével” kurzív szedés emeli ki. Ez jórészt a témával kapcsolatba sem hozható dolgokról szól, és az érdemi válasszal mindenképpen adós marad. A logikus válaszadást nagyon megnehezítik a homályos célzásokkal teli oldalvágások, de ezek ellenére a választ az alábbiakban mégis megkísérelem.

Előző cikkemben (*Magyar Könyvszemle* 1972. 88–89. l.) szembeállítottam FEHÉR két, egymásnak részben ellentmondó leírását a *Syngrapha* 1944/5. évi sorsáról. Erre ő válaszában nem tért vissza, így továbbra sem lehet tudni, hogy vajon melyik saját változatát tartja ő maga hitelesnek, ill. hogy saját magának miért mondott ellent?

MÁLYUSZ professzor felhívta FEHÉR figyelmét arra, hogy az a *magyar nyelvű levéltörédék, amelyet Zalkay, erdélyi kamara-ispán írt Budán a 16. században* (I. 115.) nem eredeti, hanem 1835-ben megjelent rézmetszetes hasonmás. Korábbi érvelési szándékáról könnyedén elfelejtkezve mindössze MÁLYUSZNAK azt a következtetését vonta le, hogy ezek szerint a *Syngrapha*-t 1835 után kötötték be. (Itt megjegyzendő, hogy makulaturapapírból összeragasztott kötéstáblák a 17. századtól egyre ritkábbak és a 19. században már alig ismertek.) De vajon egyedül csak azért közölte FEHÉR ezt a képet lapjában, hogy annak 19. századi kötését bizonyítsa? Ezt a faksimilét ugyanis a „Kassai kódex” hitelességét bizonyítandó közölte, és nyilván nem köttetésének a lényeghez egyáltalában nem tartozó időpontjáról akart bennünket tájékoztatni. Az írástörténetben járatos FEHÉR nem ismerte volna fel a kötéstáblából kiáztatott lapból, hogy nem az eredetit, hanem hasonmást tart a kezében? Pedig szövegéből egyértelműen erre kell következtetni, hiszen 16. századi kéziratként számolt be róla. Az ember tollára tolul a kérdés, hogy vajon mennyire megbízhatók középkori forráskutatási eredményei annak, aki nem képes megkülönböztetni a rézmetszetet a kézirtől.

Ami a második képet illeti, itt FEHÉR gyakorlatilag teljesen adós maradt a magyarázattal. Az általa a *Syngrapha* kötéstáblájából kiáztatottként közölt egyleveles ósnyomatvány ugyanis azonos azzal a stuttgarti unikummal, amelyről a *Zeitschrift für Bücherkunde* c. lapban reprodukció is jelent meg. FEHÉR erről így írt (III. 562.): „Nem ismerem a német „Könyv Barátok Egyesületét”, még kevésbé kiadványaikat s legkevésbé okirataikat. Kétkem azonban, hogy ha már Borsa szerint csak egyetlen egy szerepel ebből az annyira híresnek tartott példányból, hogy a könyvnyomtatás felfedezésének német mivoltára annyira büszke németek egészen 1911-ig vártak volna. . . Persze ezt majd alaposabb kutatások véglegesíthetik. De még akkor sem bizonyos, hogy én holmi betűszárakat levagdosva összeragasztva egybefényképeztem, mint ahogy azt Borsa elhívetni szeretné olyanokkal, akik gondolkodni is szoktak.” Itt a dolog lényege nem az, hogy mikor és miért reprodukálták ezt az egyleveles ósnyomatványt, hanem az, hogy a FEHÉR által közölt kép tartalmazza ugyanannak a kézírásnak jeleit, amely a stuttgarti egyetlen ismert példányon szerepel. Ha figyelmesen elolvassa érvelésemet, úgy láthatja, hogy én nem a betűszárak levagdosásáról és összeragasztásáról írtam, hanem éppen az árulkodó betűszárak otffeletjtését bizonyítottam. Ezek szerint nem felel meg a valóságnak FEHÉR közlése, hogy ez a „felvidéki búcsúlevél szintén a Kassai kódex fedőlapjának töltő anyagából” (I. 113. és 119.) származik. (Ettől függetlenül a nemzet-

közi ősnymtatvány-szakirodalom alapján bizonyosak lehetünk, hogy ebből a nyomtatványból eddig csak az említett stuttgarti példány ismeretes, amelynek első reprodukciójára hivatkoztam.)

FEHÉR válasza a harmadik képpel kapcsolatban sem nem világos, sem nem meggyőző (III. 563.): „Nos, itt valóban csak egyszerű tévedésről van szó. Az a nyomda, ahol lapunk kinyomásáért fimmal együtt mint takarító napszamosok dolgoztunk, „veek end”-jein — miután venéz magyar volt a tulajdonosa, jutottunk hozzá néha a fémásolatok nyomtechnikai előkészítéséhez. A győri káptalan inkriminált része a fényképmulziójával össze ragadt egy másik szembenfekvő fényképpel és a hosszú idő, nedvesség leszede róluk a fényt. Az edetít számomra a győri kármeliták egy ma már előttem is ismeretlenné fakult nevű szerzetes fényképésze készítette. Az előkészített anyagba New Yorkban így került ez a fénykép a lapba.”

Cikkemben (*Magyar Könyvszemle* 1972. 90. 1.) kifejtettem, hogy az a kép, amelyet FEHÉR *Töredék a Kassai kódexből Körmendi Gáspár és Némay komáromi várkapitány közötti vitás ügyről. Ilyen romlott részekből áll a jelzett kódex Hoffman-féle másolata* felirattal jelentetett meg, nem a „Kassai kódex”-ből, hanem a győri káptalan hiteleshelyi levéltár egyik jegyzőkönyvéből származik, de legjellegzetesebb helyei, amelyek a FEHÉR-féle aláírásnak túlságosan ellentmondtak volna, az erős csonkultság következtében az ő reprodukciójáról lemaradtak.

Hogy értendő ezek után FEHÉR válasza? Nem a „Kassai kódex” egy lapjának a képét közölte, ahogy ezt eredetileg akarta, hanem helyette tévedésből a győri levéltárban készült fotót, amely nem szándékosan, hanem fényképtechnikai okok miatt sérült meg? Ha ezt kívánta a fentiekkel mondani, úgy további kérdés merül fel: ha rendelkezésére áll az a fénykép, amelyet eredetileg a „Töredék a Kassai kódexből” szövegű felirattal kívánt ellátni cikkében (I. 117.) és helyette tévedésből egy másik fotót közölt, úgy botlását miért nem korrigálta az eltelt közel négy év alatt folyóiratában? Ebben azóta több mint másfélszer ezer lap jelent meg száz és száz reprodukcióval, így hely és idő bőven akadhatott volna a kiigazításra, ill. pótlásra. De nem tette ezt legutóbbi válaszában sem. Már pedig éppen ez az a sokszor elhangzott kíváncsi, amelyet a kezdetektől több oldalról is FEHÉRhez intéztek: tegyen közzé reprodukciót az általa felfedezett „Kassai kódex”-ből! Ezt azután — legalábbis a kép felirata szerint — végre megtette, és most kiderül, hogy itt — saját szavával élve — valami „egyszerű tévedésről van szó”. Tehát várjuk azt a felvételt, amelyet e helyett kívánt közreadni, vagyis a *töredéket a Kassai kódexből*.

Ha azonban nem képcsérésről van szó, hanem arról, hogy az a fénykép, amelyet eredetileg is közölni akart, véletlenül megsérült, úgy más, de hasonlóan nyugtalanító kérdések merülnek fel. FEHÉR e képet — mint ezt a fentiekben már idéztem — a következő felirattal látta el: *Töredék a Kassai kódexből Körmendi Gáspár és Némay komáromi várkapitány közötti vitás ügyről. Ilyen romlott részekből áll a jelzett kódex Hoffman-féle másolata*. Cikkemben (*Magyar Könyvszemle* 1972. 90. 1.) már rávilágítottam arra, hogy ez a felirat nagyjából fedi FEHÉRnek a *Középkori magyar inkvizíció* c. könyvében előadottakat („A legutolsó inkvizítorról a Kassai kódex 1518-ból emlékezik meg. . .”), de ugyanazon személyek szereplése ellenére ellentmond az ő, még 1942-ben megjelent könyvében közöltnek („1569-ben a győri káptalan előtt. . .”). A megjelentetett kép az 1942. évi FEHÉRnek ad igazat! Vajon hogyan lehet azonos a győri káptalani levéltárból származó fénykép a „Kassai kódex” töredékével? Hogy lehetséges, hogy több mint félévszázados időbeli eltéréssel (1518—1569) ugyanazok a személyek szerepeljenek ugyanott, hasonló helyzetben? Hol olvasható a szövegben az *istentelen lutherista eretnekekről* szóló kifejezés? De ne is soroljuk a többi feltolulót, de FEHÉR által megválaszolatlanul hagyott kérdést.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a három kép közül, amelyet FEHÉR a „Kassai kódex” kapcsán közölt, egyik sem felel meg a feliratban megjelölt és a szerző

által saját állításai alátámasztására fogalmazott tartalomnak. Ezek után nem csodálható, ha a „Kassai kódex” hitelességének kérdését továbbra is, sőt FEHÉR két legutóbbi írása után — ha lehet — még nagyobb mértékben problematikusnak kell tartani.

A fentiek szorosan a *Magyar Könyvszemlében* megjelent cikkemben foglaltakhoz és ezzel — megítélésem szerint — a lényeghez tartoznak. FEHÉR szövegeiből is eddig csak az ezekkel foglalkozókat vettem figyelembe szándékosan elvlasztva attól a számtalan személyeskedő hangú kitételtől, amely írásaiból unos-untalan előbuggyan. Mindenki, aki FEHÉR állítását a „Kassai kódex” kapcsán tagadja, vagy abban akár csak kételkedik is, kap tőle néhány, nem ritkán a becsületsértés fogalmát súroló megjegyzést. Nem tekintem, de nem is tekinthetem személyes feladatommak, hogy pl. CSERES Tibor nevében írjak, akit FEHÉR névmegjelölés nélkül „a csehek szolgálatában álló vonalhá riporter” (II. 604.) megjelöléssel illeti. CSERES majd válaszol erre a maga nevében. MEZEY László, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár, akit FEHÉR szerint „annak ellenére, hogy a magyar mediévalisztika minden rezdülése ismerős volt előttem, még csak névszerint sem ismerem, hiszen azok közé tartozik, akiket az ismeretlenségből vetett fel az ár” (II. 604.) és akinél a „nagy román szellem még a dáko-román elméleten is túlesz” (II. 605.), majd kifejti dokumentált véleményét a „Kassai kódex”-ről. GYÖRFFY György, akit FEHÉR név nélkül „a hírhedt Kursán-tétel szerzője”-ként említ (III. 569.), már szóban és írásban (vö. *Történelmi Szemle* 1971. 206. 1.) közölte, hogy „Fehér Mátyás Jenő magyarországi domonkos inquisitiókat tartalmazó ‚Kassai kódex’-e bizonyíthatóan modern hamisítvány”. Ezek után rám az hárul, hogy FEHÉR zavaros és nem mindig jóhiszemű megjegyzései közül néhányra ízelem és eredeti szándékomban ellenére, az érdemi résztől hangsúlyozottan elkülönítve visszatérjek. (Tekintettel arra, hogy FEHÉR írásai nélkülözik a logikus összefüggést, azok megválaszolását is egymástól többé-kevésbé elkülönülő pontokba kellett foglalni.)

1. FEHÉR értesültsége a hazai személyeket, intézményeket és körülményeket illetően egyrészt hiányos, másrészt téves. Az ebből kialakított álláspontja azután — hozzáadva saját szubjektivitását is — rendkívül elfogultnak tűnik. Az alábbiakban ezek közül idézünk néhányat hozzáfűzve saját véleményünket.

FEHÉR (III. 564.): „2. — *Borsa G. az UNESCO szolgálatában állva ‚nacionalizálta’ a szerzetesi könyvtárakat. Hogy ennek a nemzetközi vállalkozásnak a tagjai kicsodák és milyen ‚nemzetközi’ érdekeket szolgálnak ‚segítség’ ürügye alatt, azt minden külföldi honfitárs tudja.*” — (II. 606.): „Az UNESCO megbízásából működő magyar bizottság tagjainak okvetlenül ismerniök kellett ilyen jelentős könyvritkaságokat. . .” — (III. 569.): „8. — *Nem irigylem Borsa G. helyzetét több oldalú ‚elkötelezettsége’ miatt. Az UNESCO-ban viselt szerepe, sláv irányzat és hazai ‚lektorság’ jóindulatának megszerzése, vagy érdemek szerzése számára létérdek.*”

FEHÉR tehát hol egy nemzetközi vállalkozás, hol egy magyar bizottság tevékenységét hozza kapcsolatba az UNESCO-val és személy szerint velem is. Le kell szögezmem, hogy a magyar könyvtárügy területén ilyen bizottság sem a szerzetesi könyvtárak nacionalizálásakor (1950), sem később nem működött. Nekem személy szerint az UNESCO-val semmi kapcsolatomb sincs. Attól kell tartani, hogy FEHÉR értesültsége ez alkalommal is hiányos, ill. téves. Bár tud arról, hogy bátyám az Országos Levéltárban dolgozik („Súlyosabb az eset a Borsa fivérek szerep. Iván az Orsz. Levéltárból intézett hozzám megkereséséte. . .” — II. 605.), mégis legutóbb arról írt, hogy „a mai Országos Levéltár kutatója Borsa Gedeon” (III. 561.). Ezzel szemben én ennek az intézménynek sohasem voltam dolgozója, és 1954. június 1. óta a mai napig az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa vagyok.

Ugyanígy téves FEHÉR értesülése a Magyar Tudományos Akadémia 1971. november 5-én az Anonymus-kérdésben lefolytatott vitáról: „Miután dr Karsai egyik argumentuma a K. K. közlésén alapul, a vitacládás során Mezei László, Borsa Iván és ifj. Horváth János

nemcsak kétségbe vonták a forrás hitelét. . ." (II. 604.) BORSA Iván ezen a napon nem is volt Budapesten, és a vitában természetesen így részt sem vehetett. A „Kassai kódex”-ről sem ekkor, sem azon a korábbi megbeszélésen az ANONYMUS-kérdésről, amelyen a fent említett négy személy valóban részt vett, nem nyilvánított véleményt.

2. A fentiekben már idézett saját sorainak („Iván az Orsz. Levéltárból intézett hozzám »megkeresést«. . ." II. 605.) mond FEHÉR ellent legutóbbi írásában, amikor a következőket írta: „Ettől eltekintve Borsa Gedeon két ízben levelet is váltott. A Kassai Kódex ügyét egy ízben sem tette szóvá, még akkor sem, amikor én más kérelmét teljesítve újfent levelet kaptam tőle.” (III. 563.). Tehát hol Ivánt, hol Gedeont jelöli meg levelezőpartnereként nyilván ugyanabban az ügyben. Meg kell állapítanom, hogy én FEHÉRnek sohasem írtam, de ő sem nekem. A Magyar Könyvszemlében vele kapcsolatban megjelent cikkem különnyomatát azonban valóban megküldtem neki, amint ezt a fair-play megkívánja. Erre azonban ő nekem közvetlenül egyetlen sor írással sem válaszolt. Ezzel szemben folyóiratában, amelyet többségében amúgy is korábbi publikációk másolata tölt meg, leközölhette volna válasza elé cikkem szövegét. (Kérésére ehhez hozzájárultam volna.) Ő azonban ezt nem tette meg.

3. A fentiek már részben válaszul is szolgálnak FEHÉR következő soraira: „Borsa G. írása és a Könyvszemlénél egészen szokatlan és luxusszámba menő kiadása a három »inkriminált« facsimilének közlése, valamint a nagyszámú »különnyomat«, amellyel szinte elárasztották munkatársainkat (nekem magamnak vagy két tucatnyi van!), arra mutat, hogy a Kassai Kódex léte és az abból folyó következmények zavarólag hatnak bizonyos körökben és ezért nagy áldozat árán igényeknek valóban eltüntetni.” (III. 564.). Mint írtam már, tehát nemcsak munkatársai, de FEHÉR maga is kapott tőlem különnyomatot cikkemből, de ő ezt az az utóbbi körülményt válaszában nem említi. A Magyar Könyvszemle szóban forgó 1972. évi 1—2. számának nyomdai kivitele semmiben sem tér el az előzőekétől, vagy a következőekétől. Nem tudom, hogy FEHÉR miért tartja a műnyomópapírra készült mellékletet különlegességnek és miért minősítette azt „luxusszámba menő”-nek. Azt ajánlhatom ennek kapcsán, hogy vegye elő például ugyanennek a folyóiratnak következő, 1972. évi 3—4. számát, ahol természetesen ismét talál ilyen mellékletet, sőt ráadásul színesben is (a 261. lap előtti táblát). Ami pedig a „nagyszámú különnyomat”-ot illeti, erre mindenki azonnal választ kap, aki fellapozza a Magyar Könyvszemle bármelyik számát. Itt ugyanis a borító belső lapjának alján a következő szöveg olvasható: „Különnyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőségéhez eljuttatott levélben rendelhetők. . ." Tehát száznál kevesebb különnyomat nem készül e folyóiratból.

4. FEHÉRnek a fentiekben ismertetett soraiiban a Kassai Kódex létéről, valamint az ezt eltüntetni igyekező körökről is írt. A valóságban azonban az általa önkényesen megjelölt szerepek felcserelődtek! FEHÉR korábbi, önálló publikációiban, majd a Magyar Történelmi Szemle első évfolyamában annak ötödik számával bezárólag közölt részleteket a „Kassai kódex”-ből, de azóta ígéretei ellenére egyetlen további sort sem! Miért nem jelenteti meg eredetiben és teljes terjedelmükben szövegmásolatait? Az Akadémiai Kiadó FEHÉR első megnyilatkozása után hajlandónak mutatkozott azt közreadni (vö. Élet és Irodalom 1969. III. 1.). De azóta FEHÉR saját folyóiratában is bőven futott volna erre hely, hiszen annak terjedelme évfolyamonként kb. 600 lap. Ezek után vajon ki akarja eltüntetni a „Kassai kódex”-et? Mikor viszont az általa közölt mindössze három reprodukciónyi, közvetlenül használható bizonyítványt előző cikkemben szembesítettem azok eredetijével, FEHÉR mindössze a fentiekben tárgyalt és érdemi cáfolatnak távolról sem nevezhető választ adta. Most további kérdéseket tettem fel a korábbiak megismétlése mellett. Vajon mi az ügy állandó napirenden tartásával kívánjuk eltüntetni a „Kassai kódex”-et? De vajon nem FEHÉR az, aki ismételten és folyamatosan adós marad a Kassai Kódex létének bizonyításával?

5. FEHÉR (II. 605.): „*Borsi szerepe azonban nem ebben merül ki — (az előző sorokban Ivánnal folytatott levélváltásáról ír) — hanem a domonkosok anyakolostorában levő könyvtár konfiskálásában is. Talán jogosult a kérdés feltevése, hogy a szétűlt könyvtár állományából ismerte-e pl. az általam Kassáról átmentett és a pesti klostromban letétbe helyezett Jacobus fráter kéziratos kódexe 1454-ből? (Récsei jegyzete szerint „Codex 9.”) Ugyancsak kívánatos lenne ismerni a Dávid Ferenc, unitárius vallásalapító kéziratának hollétét. Ez a két kézirat egy polcon, egymás mellett kapott helyet a könyvtár iktatásztalának háttérét képező állványon. Ha ezekről sem tud a magyar könyvtár hatóság, akkor már valóban könyvgyűjtői, illegális tevékenységről beszélhetünk.*” — 6. — „*Borsa G. annak idején a budapesti könyvtárakat konfiskáló hatalom megbízottjaként egyszerűen és okszerűen úgy járhatott volna el hogy a kartotékokat átveszi és számontartja a könyvtár értékeit. Erről nincsen — még eddig — híradásom, pedig a Kassai Kódezen kívül még más kódexek is voltak a könyvtár birtokában. Erre vonatkozólag még nem ítélték.*” (III. 569.)

FEHÉR itt is, de máskor is (pl. III. 595.) hibásan írt BORSÁ helyett Borsi-t, és ez alkalommal ismét összekevert engem bátyámmal. Ugyanis az 1950 szeptemberében feloszlatott magyarországi rendházak könyvtárainak biztonságba helyezésének munkálataiba én és nem testvérem kapcsolódott bele 1951. január elejével. Azonban a budapesti gyűjteményeket már ezt az időpontot megelőzően, vagyis 1950 utolsó hónapjaiban átvette a zárolást végző tanácsi szervektől az akkori Országos Könyvtári Központ. Így én sem a budapesti volt domonkos, sem más fővárosi rendházban könyvanyagot nem vettem át. Akkoriban vidéken végeztem hasonló jellegű munkát, ennek alapján képem van erről a feladatról. Az 1950 végén köztulajdonba került többszáz szerzetesi könyvtár állománya milliós nagyságrendű volt. A gyűjtemények jelentős része katalogizálatlan, illetve rendezetlen volt, ráadásul az épületek a zárolást közvetlenül megelőző időben általában egy ideig lakatlanul álltak. A fentiek után tehát képtelenség elvárni a Fehér által is *szétűlt*-nak minősített könyvtár esetében az általa megjelölt *egyszerű és okszerű* eljárást a könyvek átvételére. Ez az igény a tények ismeretében természetesen egyetlen illetékes fórumnál sem merült fel sem akkor, sem azóta.

Mint külön érdekességet kívánom itt megemlíteni, hogy a domonkosok budapesti könyvtárából az egykori tulajdonosok a régi könyvanyagot az államosítást megelőzően tervszerűen kiürítették és azt az akkori Központi Papnevelde (ma a Katolikus Hittudományi Főiskola) könyvtárában helyezték el. E műveket külön állagként kezelve ma is ott őrzik. Ezek között sem a „Kassai Kódex” sem más kézirat nem található. „*A domonkosok anyakolostorában levő könyvtár konfiskálása*” (II. 605.), ahogy FEHÉR említette, tehát nem úgy zajlott le, amint ezt ő állítja. A tervszerű kiürítés során azokat a kiemelkedő kéziratokat, amelyekről ő írt, ugyancsak gondosan és nyilván elsőként szállíthatták el ebből a gyűjteményből. Így ezek — ha ugyan voltak ott ilyenek — bizonyosan elkerülték a „konfiskálást”.

Ami FEHÉR közvetett gyanúsításait illeti az államosított könyvanyag hűtlen kezelésére vonatkozólag, azt a leghatározottabban visszautasítom. Mint köztudott negatívumot, vagyis hogy nem loptam köztulajdont, vagy akár csak azt, hogy nem létezett sohasem a „Kassai kódex”, bizonyítani nem lehet, de ezt józan ésszel tőlem senki sem várja. Ezért az ajánlható FEHÉRnek, hogy előbb bizonyítsa hitelt érdemlően a „Kassai kódex” egykori létét. Csak azután, ha ez már sikerült neki, foglalkozzék a kézirat további sorsával. Hogy ez sem lehet számára problémamentes, arra utal a fentiekben már említett és egymásnak ellentmondó két beszámolója a „Kassai kódex” 1944/45. évi sorsát illetően.

6. Meglehetősen furcsán festenek legutóbbi írásának reám vonatkozó befejező sorai: „*Összegezésül tehát nem vádoló (ha vádoló, akkor hazaárulási vád lenne az!), de végtelenül sajnálom megkötöttségéért. . .*” (III. 569.). FEHÉR jellegzetes módszere ez, amivel a számára anyagilag fontos és a nyugati hemiszférában élő egyes magyarok érzelmvilá-

gára hivatkozik: ha már nincsenek bizonyítékai és érvei, úgy az ellenvéleményt vagy annak képviselőit egyszerűen és ok nélkül a magyarság ügye árulóinak minősíti.

7. FEHÉR: 3. — „A Magyar Történelmi Szemle 10 I. (helyesen II. évf.) 40. és 156. lapjain közölte a CTK (Cseh Távirati Iroda) hírszolgálatára alapján németül és franciául és természetesen magyarul is ‚Faelschung macht hunderte Lehrbücher zu Makulatur‘ címmel Hanka Vaclav állítólagos ‚Kralov Dvur‘ néven ismert és 1817-ben készített hamisítványát. Ez a magyar történelmi hírszolgálatba csak a mi lapunkon keresztül juthatott el. Érthető tehát az igazalom, amellyel a könyvek százait papírzúdára ítélő hivatalos nyilatkozat elnemtitkolhatósága bizonyos körökben keltett. Ezek a körök a Nagy Morávia szolgálói. Ezért a közlésért a nagy szláv-tengerben csak elhallgattatás, elnémitás járhat, mint a legkisebb büntetése...” (III. 564.).

A fenti sorok FEHÉRnek a logikus összefüggéseket amúgy is nélkülöző írásának legzavarosabb része. Az ember teljesen értetlenül áll ezzel szemben, hiszen az általa először németül és magyarul (II. 40.), majd franciául és magyarul (II. 156.) közölt szöveg (Vajon miért látta szükségét többször is megjelentetni ugyanazt?) a hivatalos csehszlovák távirati iroda, a prágai ČTK jelentésének átvétele. Ez történész körökben alig keltett feltűnést, hiszen a hivatkozott kézirat hitelességét már közel egy évszázada jogos kétség alá vonták. Ez az oka, hogy erre most a hazai történelmi szaksajtó nem tért ki. A ČTK-nak a napisajtó számára szánt híradása szerint (Ennek eltitkolása a mai Magyarországon vajon milyen köröknek, milyen céljait szolgálhatta volna?) „ezzel a leleplezéssel könyvek és tanulmányok százai válnak makulaturává”. Ez a hangzatos mondat természetesen nem azt jelenti, hogy most már minden nyomtatványt, amely a hamis kéziratot valódinak tartja hivatalból zúdába kell küldeni, amint ezt FEHÉR állítja, hanem azt, hogy e művek ebből a szempontból meghaladottakká, elavultakká váltak. De maga FEHÉR is eredetileg így közölte a címet: „Egy cseh hamisítvány kiadványok százait értéktelenné teszi.” A zúdat csak most utólag olvassa ki saját folyóiratából, megtoldva azt a „Nagy Morávia szolgáiról”, a „nagy szláv-tengerben” történő „elhallgattatásról és elnémitásról” szóló riasztóan összefüggéstelen és minden logikát nélkülöző soraival. FEHÉR tehát azt tulajdonítja magának érdemül, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság hivatalos távirati irodájának egy nyugat-németországi lapban megjelent közlését eljuttatta a magyar történelmi hírszolgálatba! De vajon mindennek mi köze a „Kassai kódex”-hez? Talán csak nem az, hogy a prágai közlés is egy történelmi hitelűnek szánt kézirat hamisításának leleplezéséről szól?

8. Mint ahogy ez már a budapesti domonkos kolostor esetében a fentiekben szóba került, FEHÉR sajátos módon elvárja tőlem, hogy a magyar értékek hűséges felderítője és sáfára legyek. Ennek során szememre lobbantotta, hogy „4. — Borsa G. már jóval előttem ismerte „A németújvári kálvinista káté a XVI. századból” c. kéziratot, amely ugyan „érdekelte”, de nem annyira, hogy hírt adjon felőle, míg nem a Magyar Történelmi Szemle, mint „Új magyar nyelvemlék”-et közölte.” (III. 564.). Majd a továbbiakban „5. — Borsa G. ugyancsak kapcsolatban állt a németújvári könyvtárossal, akinek egy helybeli kereskedő a hajdani kassai dómés könyvtár ősnymtatványként agnoszcálásra bemutatja és a kemény belső fedőlapok a XV. század első feléből eredő kézirat, domonkos rendtörténeti adatokat tartalmazó levelekkel vannak beragasztva. Borsa G. aki a magyar értékeink hűséges felderítője és sáfára kellene legyen még máig erről az adatokkal terhelt ősnymtatványról az otthoni közvéleményt nem tájékoztatta. Az ősnymtatvány, vagy későbbi kötet címe: „Paoletti: Cursus praedicabilis” Pars I—II.” (III. 569.)

Az említett németújvári kátéről a ferences könyvtáros, P. Theodor TABERNIGG valóban küldött nekem mikrofilmet, megemlítve, hogy azzal P. MAGYAR Arnold foglalkozik. A kéziratot természetesen érdekesnek tartottam, de miután könyvtörténeti kutatásaim során a nyomtatványokra összpontosítom érdeklődésemet, abból a köziratosságot már a kezdetektől kizártam, a németújvári kézirat publikálására nem is gondoltam. Tettem

ezt már csak azért is, hogy P. MAGYAR Arnold elsőbbségét e téren semmi esetre se keresztezzem. Miután a *Magyar Történelmi Szemle* II. évfolyama 117–139. lapjain teljes terjedelmében (hasonmásban) közölte a németújvári kátét, felhívtam erre neves protestáns egyháztörténésünk, SÓLYOM Jenő professzor figyelmét, aki tudomásom szerint cikket jelentet meg erről.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a „Kassai kódex” dolgába is úgy keveredtem, hogy SEBESTYÉN Géza, az Országos Széchényi Könyvtár h. főigazgatója felhívta figyelmemet a FEHÉR által közölt és ennek alapján eredetileg magyar vonatkozásúnak tartott nyomtatott búcsúlevél reprodukciójára. A nyomdász meghatározása során derült azután ki, hogy — amint erről már többször írtam — ez nem más, mint a stuttgarti unikum megcsönkített másolata. Innen már csak egy lépés kellett a két másik reprodukció eredetének megállapításáig.

A másik, ugyancsak kéziratos bejegyzést Németújvárról a mai napig sem láttam, pedig 1972 szeptemberében több napon át is kutattam ebben a gyűjteményben. Az említett szövegről mindaddig nem volt tudomásom, amíg éppen FEHÉR erről saját lapjában (II. 421.) nem írt. Ezzel azonban amúgy sem foglalkoztam volna a fentiekben már említett és csak a nyomtatványokra összpontosított érdeklődésem miatt. Tekintettel a kézirat kassai domonkosrendi vonatkozásaira, csak csodálkozni lehet, hogy FEHÉR, aki ehhez a témához a lehető legközelebb áll már évtizedek óta, saját publikációs lehetőségét 1971 szeptemberében csak a hivatkozott néhány sorban használta ki, és azt azóta sem ismertette részletesebben. Ugyanakkor tőlem, akitől a téma formai és tartalmi szempontból egyaránt távol áll és nem rendelkezem saját folyóirattal sem, ezt mulasztásként számon kéri.

9. Korábbi írásaiban FEHÉR újra és újra kilátásba helyezte a kezei között levő bizonyítóanyag publikálását, de amivel — amint erről a fentiekben már szó volt — a mai napig is adós maradt. Újabb írásaiban sem fukarkodott ígéreteken: „*másolási jegyzeteimnek papírányaga a budapesti Szent Domonkos u. 3. sz. alatt levő kolostorunk hivatalosan használt nyomtatványainak hátlapjaként szerepel. . . Alkalmilag ezeknek a fotókópiáit közölni fogom*”. (II. 604.) Ígérte ezt annak ellenére, hogy nem sokkal korábban még arról írt, hogy ezek ismertetése „*ildomtalanság lenne*” (I. 116.). Ezzel kapcsolatban előre is megmondható, hogy egy egyleveles papír két lapjának külön-külön közölt fotókópiája sohasem bizonyíthatja azok összetartozását, továbbá a saját kéziratos jegyzeteit, ha valaki akarja, utólag is bármikor rávezetheti akármilyen papírra. Ennek ellenére is adós maradt Fehér ezzel a kétesértékű bizonyítóanyaggal a „Kassai kódex” képesén. Pedig ilyen fényképek közreadása esetleg újabb, érdekes szempontokat vethetne fel annak hitelessége ügyében, mint amint ez az általam már megtárgyalt három korábbi reprodukciója esetében történt.

De FEHÉR említett írása is e sorokkal fejeződik be: „*Nekem mindenesetre vannak még kezemben bizonyítékok, amelyeket adandó alkalommal, amennyiben a szükség úgy kívánná, közölni fogok. . .*” (II. 605). Erre vonatkozóan egy jó tanácsot adhatok. Minden kötetablából kiáztatott hasonmásnál és hivatalos nyomtatványok hátlapjainak közlésénél többet érne a másolatban fennmaradt összefüggő latin szövegek publikálása, hogy legalább szövegkritikai vizsgálatnak lehessen alávetni ezt a FEHÉR által olyan sokszor beharangozott „Kassai kódex”-et.

BORSA GEDEON

FIGYELŐ

A népi írók bibliográfiája. *Negyven esztendő irodalmát átfogó, igen mélyre ásó és rendkívüli szorgalommal végzett anyaggyűjtő munka, kiváló korszakismeret, nagy áttekintő készség és rendszerező képesség együttes eredménye ez az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült, közel ezer oldalas kötet, amely PATYI Sándor és VARGA Rózsa szerkesztésében, TÓDOR Ildikó közreműködésével, a két világháború közötti magyar irodalom egyik legfontosabb és legösszetettebb irányzatának bibliográfiáját adja kezünkbe. Eltérően az utóbbi időben szép számmal készülő irodalmi szakbibliográfiáktól, amelyek vagy az írók műveire és munkásságára vonatkozó irodalom adatait, vagy magukat a szépirodalmi műveket vonják gyűjtőkörükbe, ez a bibliográfia mindkettő számbavételére törekszik. Tizenhét író teljes életművét méri fel az első fejezet, míg a róluk szóló irodalmat — a művektől némileg elválasztva — a második fejezet adja közre, s ide kapcsolódik — nem eléggé világos, hogy milyen szerkesztői megfontolásból — a népi írók irodalmi irányzatát általában bemutató forrásanyag is (tanulmányok, cikkek, tudósítások és hírek).

A népi írók többféle hatást befogadó mozgalmát, amely maga is állandó alakuláson, változáson ment át, megtartva persze fő ideológiai jellemzőit, a harmadik fejezetben tárgyalja, illetve tárja elénk a kötet. A mozgalom kezdetét — a felgyűjtött dokumentumokra támaszkodva — 1928/29-re teszik a szerkesztők, eltérően *A magyar irodalom története* VI. kötetétől, amely 1931 telében határozza meg a népi írók első közös fellépését, s ezzel a mozgalom indulását. Irodalmi érdekű források mellett e fejezetben nyernek elhelyezést a kifejezetten politikai jellegű megnyilatkozások és a szervezeti életre, pártalakítási kísérletekre vonatkozó dokumentumok adatai is. Külön egységet képez e fejezetben belül a mozgalom felszabadulás utáni másfél évtizedes „utóélete”, az 1920-tól 1944-ig terjedő időszakaszhoz hasonló szakbeosztással. A népi írók mozgalma előzményeinek és a rokonmozgalmaknak adatait a negyedik fejezet fogja egybe, híven követve a hatások és érintkezések szélesre terjedő határsávjait.

Míg az első két fejezetben az adatgyűjtés gondossága dominál, hiszen az anyag elrendezésének módja nem okozott különösebb nehézségeket, az utóbbi két fejezetben a szerkesztők elrendező elvének kellett érvényesülnie az igen nagy méretű, szinte áttekinthetetlennek tűnő forrásanyagban. És itt kap jelentőséget a szerkesztők ideológiai biztonsága és példás tájékozódása, amit különben az adott korszak és téma problematikáját jól érzékeltető *Bevezetés* is bizonyít.

Noha a bibliográfia szerkesztői minden (vagy csaknem minden), a népi mozgalomra vonatkozó írást és megnyilatkozást adatszerűen számba vesznek — hol tematikai bontásban, hol pedig az írói életműhöz csoportosítva — nem feladatuk — mint erre a *Be-*

* VARGA RÓZSA—PATYI SÁNDOR: *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom* (1920—1960). Bp. 1972. 640 l.

vezetésben céloznak is —, a tartalmi-eszmei szempontú közvetlen minősítés. Már a pusztán tényfelsorolásból kitűnik, hogy a népi írók tevékenysége sokkal szélesebb körben hatott, mint maga a mozgalom, ideológiailag-politikailag összetettebb volt annál; egyes írók arcéle korszakonként is változott, és a mozgalmon belül időlegesen egymásnak ellentmondó tendenciák is megférhettek. A „balra” vagy „jobbra” tartó útkeresést, azt, hogy valamely mű írója a marxizmus hatókörén belül állt-e vagy éppen ellenkezőleg, a fasiszta eszméknek behódolva működött, a konkrét — és összes — adatok közlésével tárja elénk a bibliográfia, s ezzel lehetővé teszi a minden megnyilvánulást gondosan mérlegelő kutatómunkát: annak feladata lesz a teljes és elfogulatlan kép megrajzolása, az összefüggések objektív feltárása.

Minden tematikus bibliográfia szükségszerűen a maga szempontjai szerint hasít ki egy részt az irodalmi fejlődés folyamatából. E bibliográfia korszakhatárai is — noha jórészt történelmileg adottak — bizonyos értelemben „mesterségesek” is. Ami az előzményeket illeti: a kapitalizmus és a szocializmus közötti „harmadik út” keresése már az 1918-as polgári demokratikus forradalom irodalmában jelentkezett, csakúgy, mint a „tragikus magyarság” életérzésének megnyilatkozásai, a nemzeti lét féltése a történelem szorításában, vagy a földkérdés előtérbe állítása az írók jelentékeny részénél. Még kevésbé zárja a népi írók mozgalmanak „utóéletét” az 1960-as esztendő, mivel éppen a hatvanas években, a szocializmus konszolidált építésének időszakában bontakozott ki szélesebb körben a népi mozgalomban indult írók szocialista irányú fejlődése.

Problémát jelent a kutató számára, hogy az első fejezet nem kronológiai sorrendben közli az írói műveket, holott éppen az ilyen sorrend tenné szemléletessé egy-egy író fejlődését, másrészt pedig az írók tevékenysége könnyebben összemérhető lenne egy-egy időszeleten belül. Nem is azt tesszük szóvá, hogy a művekre vonatkozó irodalmat — eltérően a bibliográfiáknál kialakult szerkezeti felépítéstől — nem az egyes művek után közvetlenül, hanem külön fejezetben adják a kötet szerkesztői. Sokkal inkább azt hiányoljuk, hogy a versek, novellák — a szépirodalmi anyag — nem kronológikus, hanem alfabetikus sorrendben kap elhelyezést, pedig mily nagy segítséget jelentett volna a kutató számára az írói művek időrendje. Gondoljunk például arra, mit jelentett az ADY-kutatás szempontjából az 1924-ben megjelent *Ady Múzeum* II. kötetében közzétett „Ady verseinek időrendje”!

Szeretnénk megismételni, hogy PATYI Sándor és VARGA Rózsa bibliográfiája anyagfeltáró gazdagsága és példás korszakismeretre épülő, jól átgondolt rendszere következtében úttörő módon fogja egybe a népi írók mozgalmát és tevékenységét. Könyvük a szűkebb szakmai körökön túl is hasznos forrása lehet minden, a népiesek mozgalmát érintő szaktudománynak. Méltán érdemelte meg tudományos életünk elismerését.

JÓZSEF FARKAS

Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1973. május 1—1974. március 1.) Legutóbbi beszámolóink az előző akadémiai ciklus befejezéséig foglalta össze az eseményeket, így a mostani alkalomra az új, 1973—1976-os periódus néhány fontosabb mozzanata maradt. Legfőbb újdonságnak mindenesetre a Munkabizottság személyi összetételében bekövetkezett változásokat tekinthetjük. Az MTA I. Osztálya megerősítette elnöki tisztségében MEZEY László c. egyetemi tanárt, az irodalomtudományok doktorát, titkári funkciójában pedig V. KOVÁCS Sándor tudományos munkatársat. A régiek közül ismét taggá választottak: BORSA Gedeon, CSAPODI Csaba,

CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, HAVASI Zoltán, KEMÉNY G. Gábor, KENYERES Ágnes, KÓKAY György, MÁTRAI László, REJTŐ István, SZENTMIHÁLYI János, TARNAI Andor, TÓTH András és VARGHA Kálmán.

Az előző ciklushoz viszonyítva a 15 régi taghoz az alábbi 8 csatlakozott újonnan a Munkabizottsághoz: FÜLÖP Géza (szakterülete: XIX–XX. századi kiadók története), HAIMAN György (típus- és tipográfia kutató), KÁFER István (bibliográfus), KILLIÁN István (újkori kézirat kutatás), KISS István (általános könyvtörténet és magyar kiadók története), VARJAS Béla (kiadás- és nyomdatörténet), VÍZKELETY András (középkori német paleográfia) és V. WINDISCH Éva (kézirat kutatás és újkori könyvtörténet). Ez az összetétel jelentősen és egyben igen szerencsésen bővítette ki az eddigi szakterületek képviselését, arányaiban is híven kifejezve azt a változást, hogy az eddig hagyományosan ide tartozó sajtótörténeti diszciplína végre önálló munkabizottságot kapott az Akadémia keretein belül. Bizottsági ülések:

1973. november 5. Az újjáalakult Munkabizottság első ülése két napirendi pontot tárgyalta. MEZEY László elsőként elhangzott elnöki programjavaslata feladatul tűzte ki *elvi síkon* a bibliográfia és a tudománytörténet intenzív művelését, *gyakorlati szempontból* pedig fontosnak érezte a korábban megkezdett, fundamentális munkák folytatását (*Régi Magyarországi Nyomtatványok* XVII. sz. kötete, XVI. századi országos antikva katalógus), továbbá olyan új munkálatok beindítását, melyeknek elvi alapvetése az előző ciklusban már megtörtént (töredék-kutatások a *Fragmenta Codicum* előírásai szerint, vö. Magy. Könyvszle 1973. 2. sz.). Nyomatékosan hangsúlyozta újabb alapvetések fontosságát (kézirat kutatási kézikönyv, *Armarium* – idegen nyelvű könyvtörténeti tanulmánykötet) és végül időszzerű feladatokra figyelmeztetett. (A *Magyar Könyvszemle* megindulásának centenáriuma, szakmatatójának elkészítése stb.)

Második napirendi pontként V. KOVÁCS Sándor titkár beszámolója hangzott el a Munkabizottság különböző szervezeti problémáiról. A szervezési kérdésekkel való foglalkozás jelentősége azért nőtt meg a korábbiakhoz képest, mert a Munkabizottság személyi összetétele – beszámolóink elején már ismertetett módon – ugrásszerűen megváltozott. A bizottsági munka animálása úgy látszott legcélszerűbbnek, ha a sokféle részterületet magában foglaló Munkabizottság kisebb egységekre oszlik és albizottságokban, ill. szakbizottságokban folytatja működését. Ily módon azok a problémák, amelyek különleges ismereteket kívánnak, előbb szakbizottságok elé kerülnek véleményezés céljából, onnan jutnak aztán tovább a Munkabizottság plénuma elé. A Munkabizottság az *egész* könyvtörténeti és bibliográfiai problematikához mérten dönt minden egyes, elé terjesztett tudományos kérdésről.

A titkári beszámoló az alábbi szakbizottságok felállítását javasolta a vezetőség nevében: *Tudománytörténeti szakbizottság* (Tagjai: HAVASI Zoltán, MÁTRAI László, REJTŐ István, TARNAI Andor); *Könyvtárakban folyó tudományos munka szakbizottsága* (HAVASI Zoltán, MÁTRAI László, MEZEY László, REJTŐ István); *Nyomdatörténeti szakbizottság* (BORSA Gedeon, CSAPODI Csaba, HAIMAN György, VARJAS Béla); *Bibliográfiai szakbizottság* (KÁFER István, KEMÉNY G. Gábor, V. KOVÁCS Sándor, SZENTMIHÁLYI János, VARGHA Kálmán); *Írástörténeti szakbizottság* (CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, MEZEY László, VÍZKELETY András, V. WINDISCH Éva); *Kiadók történetével foglalkozó szakbizottság* (FÜLÖP Géza, KENYERES Ágnes, KISS István, KÓKAY György, TARNAI Andor); *Könyvtártörténeti szakbizottság* (CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, KILLIÁN István, TÓTH András).

Az ülés résztvevői nagy aktivitással vettek részt a beszámolókat követő vitában és végül is egészében véve egyetértettek a tennivalók kijelölésében, valamint a végrehajtás gyakorlati megoldásában. Az elfogadott határozatnak megfelelően az egyes szakbizottságok elnököket választanak maguknak. 1974. március 1-ig négy elnök megválasztására került sor, akik a következők: BORSA Gedeon (Nyomdatörténeti szakbizottság), SZENT-

MIHÁLYI János (bibliográfia), KISS István (Kiadók története) és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (könyvtártörténet).

1974. Február 21. A Munkabizottság ülése négy napirendi pontot tárgyal: 1. MEZEY László elnök megemlékezése a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Bizottság húsz éves fennállásáról, elért eredményeiről és terveiről. 2. V. KOVÁCS Sándor titkár beszámolója a szakbizottságok alakuló üléseiről, az eddig megválasztott elnökök személyéről és a munka beindulásához szükséges első feladatokról (elaborátum a szakterület helyzetéről, tárgyi és személyi javaslatok a tervezéshez). 3. BORSA Gedeon tájékoztatója a Petrik-kötetek XVIII. századi anyagának újrafeldolgozásáról és a teljesség igényével történő kiegészítéséről. E munkálatok nagy jelentőségét BORSA abban jelölte meg, hogy mire az RMNy következő, XVII. századi kötet is elkészül, a PETRIK által feltérképezett terep szintén alkalmas lesz egy XVIII. századi RMNy-kötet számára. A „régí” nyomtatványok időhatára ugyanis SZABÓ Károly 1711-es évszáma helyett a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően és a hazai fejlődéssel is teljes összhangban — 1800 lesz. 4. Elnöki bejelentések. Ennek során MEZEY László kitért a *Magyar Könyvszemle* újonnan megalakult szerkesztő bizottságára, mely az új ciklusban így alakult: MÁTRAI László (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY György (felelős szerkesztő), HAVASI Zoltán (társszerkesztő), DERSI Tamás, V. KOVÁCS Sándor, MEZEY László, REJTŐ István és TARNAI Andor. A Munkabizottság elnöke reményét fejezte ki, hogy a folyóirat szerkesztősége jó kapcsolatot tart fenn a Könyvtörténeti Bizottsággal s miként eddig, a jövőben is fóruma lesz — egyebek mellett — a könyvtörténeti kutatásoknak. A második bejelentés megerősítette azt a korábban kialakult verziót, mely szerint a *Magyar Könyvszemle* százéves tudományos szakmutatójának elkészítésére VOIT Krisztina egyet. adjunktus (ELTE) és B. JUHÁSZ Erzsébet könyvtáros (MTA Irodalomtudományi Intézet) kap megbízást. A kötet lektora pedig V. KOVÁCS Sándor lesz.

Az 1973-as év utolsó *felolvasó ülésén*, nov. 3-án CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára tartott beszámolót olaszországi humanizmus kutatásairól. Az előadó rendkívül értékes adatokat talált a Mátyás-kori, sőt Hunyadi-kori humanizmusunk történetéhez és olyan egyéniségek életművét teszük előttünk teljesebbé, mint VITÉZ János és JANUS PANNONIUS. Az egyes források publikálását érdeklődéssel várja a tudományos közvélemény.

V. KOVÁCS SÁNDOR

A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei. A Hans WIDMANN által szerkesztett *Bibliothek des Buchwesens* sorozat első kötetének (*Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Stuttgart 1972. Anton Hiersemann. 302 l.) megjelenését nagy érdeklődés előzte meg. Érthetően, hiszen a könyvnyomtatás kezdeteire vonatkozó legújabb megállapítások nemcsak a GUTENBERG-kutatók számára fontosak. Az egyetemes művelődés e nagyjelentőségű eseményéről korszerű tájékozottságra van szükségük mindazoknak, akik bármilyen formában — tankönyvek, előadások keretében — foglalkoznak e kérdéssel. Az informálódás pedig részben a kutatások intenzitása, részben a szerte a világban közreadott szakfolyóiratok megszerzése miatt nem könnyű feladat. További nehézség, hogy számos kérdésben még azoknak sem sikerül megfelelő véleményt kialakítani, akiknek módjukban áll a szakirodalmat folyamatosan figyelemmel kíséreni. A könyvnyomtatás feltalálásával kapcsolatos problémák megoldási kísérlete ugyanis a GUTENBERG személyére és nyomtatványaira vonatkozó hiteles adatok hiánya miatt szinte áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, s így sok kérdésben ellentétes állásfoglalásokra vezetett. Ferdinand GELDNER szerint a GUTENBERG-kutatásnak egyetlen olyan megállapítása sincs, amelyet kétségbe

ne voltak volna s egyetlen olyan tézise sem, amellyel egy másikat ne lehetne szembeállítani. E lehangoló, de tárgyilagos véleményt Hans WIDMANN idézi az egész kérdés-komplexumot áttekintő tanulmányában (*Gutenbergs Wirken. Versuch eines Umblicks*. 3. 1.), ahol azonban arra is utal, hogy ugyanez a megállapítás a HOMEROSZ-, vagy SHAKESPEARE-kutatásokra is érvényes.

E konklúzió után mit nyújt tehát a most megjelent, kereken 300 lapos tanulmány-kötet? Mindenekelőtt széleskörű nemzetközi összefogással kialakított, tárgyilagos áttekintést, a problémák feltárását, valamint számos kérdésben új, továbbmutató eredményeket. S ami a legfontosabb: lehetőséget arra, hogy megkülönböztessük a kutatók többsége által elfogadott véleményeket a ma is nyitott, megoldatlan problémáktól.

Az 1472-ben Peter SCHÖFFER által „librorum multiplicatio”-nak nevezett találmány jelentőségével nemcsak GUTENBERG és közvetlen munkatársai, hanem a XV. századi tudósok is tisztában voltak. A könyvnyomtatás feltalálásának társadalmi előfeltételeire azonban lényegében a XX. századi kutatások irányították a figyelmet. Hans LÜLFING *Johannes Gutenberg und das Buchwesen des 14. und 15. Jahrhunderts* (Leipzig, 1969.) című könyve után most ismételtelen kitűnő áttekintést nyújt a társadalmi adottságoknak és igényeknek az írástípusok és könyvkultúra alakulására gyakorolt hatásáról (*Schreibkultur vor Gutenberg*. 48–67. 1.). Ugyancsak a könyvkészítés technikai megújításának társadalmi szükségességét tárgyalja Friedrich Adolf SCHMIDT–KÜNSEMÜLLER *Gutenbergs Schritt in die Technik* című tanulmányának bevezetője (122–147. 1.).

A kezdetekkel kapcsolatos két alapvető kérdésre, a feltaláló személyére és az első nyomtató helyre, Mainzra ma már egyértelmű a válasz. De hogy ez a ma általánosan elfogadott nézet évszázados viták során alakult ki, azt Hans WIDMANN *Gutenberg im Urteil der Nachwelt* (251–272. 1.) című tanulmánya mutatja be e kötetben. Az egykor feltalálóként ünnepelt feltrei Pamfilo CASTALDIRA, a brüggei Johannes BRITÓRA és a strassburgi Johannes MENDELINTE vonatkozó GUTENBERG-vetélytársi nézetek már régebben szertefoszlottak. A haarlemi Laurens Janszoon COSTER tevékenységének értékelésében azonban még a század első felében is heves ellenvélemények csaptak össze. Most a holland prototipográfia két neves kutatója — Wytze HELLINGA és felesége, Lotte HELLINGA — értékeli a COSTER-irodalmat (232–242. 1.). Ma sem tisztázott az ugyancsak vetélytársnak tekintett Prokop WALDFOGHEL munkássága: 1444–46 között Avignonban az „ars artificialiter scribendi”-ként említett mesterséget tanított olyan eszközök segítségével, amelyek könyvnyomtatási kísérletekre is vonatkoztathatók. Most Alfred ŚWIEREK (243–250. 1.) XV. századi dokumentumok alapján mutatja ki, hogy az „ars artificialiter scribendi” — a napjainkig továbbélő értelmezés ellenére — nem vonatkoztatható a könyvnyomtatásra, mert azt a XV. századi nyomdászok és tudósok más kifejezésekkel (ars imprimendi libros, ars impressoria, ars nova stb.) írták körül.

Több mint négy évszázad óta foglalkoztatja a kutatókat Paulus JOVIUS *Historia sui temporis*ának (Firenze, 1550) az a gondolata, hogy a könyvnyomtatás alapötlete mongol közvetítéssel Oroszországon át juthatott keletről Európába. A távol-keleti könyvsokszorosító technikákkal három tanulmány foglalkozik e kötetben. Luther Carrington GOODRICH egy újabban felfedezett, 751 körülre datálható, koreai és egy 757 tájáról származtatható kínai táblanyomatot ismertet (214–216. 1.). Seoul POW–KEY SOHN viszont a kínai és a koreai nyomdászat kezdeteiről ad a korabeli politikai és művelődési viszonyokat is érzékeltető áttekintést (211–213. 1. és 217–231. 1.). SEN-KUONAK, a Sung-korszak történetfrójának leírásából ismert az 1040-es években égetett agyagjelekkel nyomtató kínai PI-SENG-nyomda tevékenysége. A törékeny agyagjelekkel való nyomtatás azonban nem bizonyult alkalmasnak az eljárás tömegtermelésre való kifejlesztésére. Koreában viszont 1392-ben könyvminiszterium gondoskodott a rézbetűkkel nyomtatott koreai könyvek előállításáról. A tanulmány kiemeli, hogy a fémbetűk használata mellett a kínai írásjelek-

nél lényegesen egyszerűbb és kevesebb betűből álló koreai ábécé is hozzájárult ahhoz, hogy a XV. század első évtizedeiben Koreában már nagy példányszámban készültek és jelentős hatást gyakoroltak a nyomtatott könyvek (227. l.). P.-K. SOHN utal arra, hogy a koreai nyomtatás híre kínai – arab közvetítéssel juthatott el Európába. Eldöntetlen azonban, vajon GUTENBERG tudomást szerzett-e a távol-keleti eljárásról. Hans WIDMANN e kérdéssel kapcsolatban Albert KAPR nemrég publikált véleményét idézi, aki szerint még ha tudomást szerzett is GUTENBERG a távol-keleti eljárásról, az Európában elterjedt nyomdászat eszközeit és technikáját mindenképpen magának kellett kialakítania (47. l.).

Heinz F. FRIEDERICHS *Gutenbergs Herkunft* című tanulmánya (68 – 78. l.) a GUTENBERG-ösök adatait tárja fel és rendszerezi, magyarázza. Ezzel elősegíti a család névhasználatára, GUTENBERG származására, valamint a sokat vitatott címerére vonatkozó nézetek tisztázását.

Különös figyelemmel foglalkoznak a kötet tanulmányírói GUTENBERG – okmány-szerűen 1434 és 1444 között kimutatható – strassburgi korszakával. Tény, hogy 1435-től Andreas DRITZEHN gyémántkőszőrülést, majd Hans RIFFE, Andreas DRITZEHN és Andreas HEILMANN a tükörgyártás új módszerét sajátította el tőle – meglehetősen magas tandíjért. 1438 nyarán nevezettek egy újabb szerződést kötöttek GUTENBERGGel egy mindvégig titokban tartott vállalkozásra. Az 1438 karácsony napján meghalt Andreas DRITZEHN örökösei által indított per irataiban tükörgyártásról, továbbá sajtóról, „trucken” és „Formen” kifejezésekről van szó. Ez utóbbiakat a szakirodalom eddig nyomdászttechnikai szakkifejezéseként értelmezte. E tekintetben idézett elő változást Kurt KÖSTER tárgyi emlékekkel és korabeli ábrázolásokkal hitelesített megállapítása, mely szerint GUTENBERG az aacheni búcsún eladni szándékozott, tükrös búcsú-emléktárgyak új eljárással történő előállítására oktatta tanítványait és üzlettársait. A periratban szereplő „Spiegel” kifejezésen tehát Speculum (Spiegel) címkezetű nyomtatvány nem érthető (WIDMANN 10. l.). Minthogy e korszakból egyetlen strassburgi nyomtatvány nem ismert, Kurt KÖSTER és e kötet *Gutenbergs Schritt in die Technik* című tanulmányának szerzője, SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER is valószínűnek tartja, hogy GUTENBERG társaival az aacheni búcsúra szánt fém emléktárgyak – tükrökeretek – negatív formákból sajtolás útján történő sokszorosításával foglalkozhatott (SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER 127–128. l. U.itt hivatkozás: Kurt KÖSTER: *Gutenbergs Aachener Heilumsspiegel*. Festschrift Horst Kliemann. Freiburg, 1956. 284. l.). Ezért nyert e tanulmánykötetben elfogadást Kurt KÖSTERnek az a logikus következtetése, hogy a „trucken” és „Formen” kifejezések, valamint a sajtó nem vonatkoztatható *kizárólagosan* a könyvnyomtatás előkészületeire (WIDMANN 12. l., GELDNER 152. l.). Kurt KÖSTER újabb munkájában leszögezi, hogy ez a következtetése csak a DRITZEHN-per előtti időszakra érvényes (*Gutenberg in Strassburg*. Eltville, 1973. 64. l.).

Kurt KÖSTER szerint GUTENBERG legalább három, de inkább négy üzleti vállalkozást folytatott Strassburgban. Közülük a legkevésbé meghatározható DÜNNE aranyműves tevékenysége, aki a pert megelőző mintegy három év alatt 100 forintot keresett csupán a nyomtatáshoz szükséges dolgokkal „alleine (an dem) das zu dem trucken gehöret”. Véleményünk szerint ebből viszont nyilvánvaló, hogy a „trucken” és a „Formen” kifejezések a DRITZEHN-per előtt sem kizárólag a tükrökeretek sokszorosítására, hanem az eddigi nézet szerint a könyvnyomtatás előkészületeire is vonatkoztathatók. 1438 nyarán éppen azért kötöttek a strassburgi társak újabb szerződést GUTENBERGGel, mert megtudták, hogy a tükrös emléktárgyak értékesítési lehetősége, az aacheni búcsú, 1439 helyett 1440-ben lesz. Ezért kérték GUTENBERGET, hogy *más* vállalkozásaival is ismertesse meg őket: „alle sin künste vnd afentur, so er fürbasser oder in ander wege mer erkunde oder wuste, auch zu leren vnd des nit vür inen zu verhelen”. 1438 nyarán tehát már nem csupán a búcsú-emléktárgyak előállításáért vállalták az újabb magas tandíjat. Az sem

valószínű, hogy DÜNNE aranyműves a kb. 1436-tól számítható „dryen joren oder doby”, azaz három év alatt keresett 100 forintért kizárólag a tükrös-émléktárgyak sokszorosításához szükséges présformákat (matricákat) állította volna elő.

GUTENBERG feltételezett kísérleteivel kapcsolatban kíván említést Hellmut ROSENFELD *Buchschmuck als typographisches Problem bei Gutenberg* című tanulmánya (200–210. l.), amelyben szerző ismételten kifejti azt a nézetét, hogy GUTENBERG Mainzban nyomtatványainak rézmetszetekkel sokszorosított keretdszítésével is kísérletezhetett. E kevéssé valószínű feltevés ellenvéleményeként emlékeztet SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER arra, hogy semmi alapunk sincs GUTENBERG kísérletei és a rézmetszés között kapcsolatot feltételezni (141–147. l.).

A mainzi korszakkal összefoglalóan Hans WIDMANN (15–43. l.) és Ferdinand GELDNER két tanulmánya foglalkozik. Az első a GUTENBERG és FUST peréről 1455. november 6-án felvett HELMASPERGER-féle jegyzőkönyv szövegét közli és értékeli (91–121. l.), a második viszont GUTENBERG legrégebb nyomtatványainak kronológiáját és típusait tárgyalja a rájuk vonatkozó irodalom kritikai ismertetésével. GELDNER meggyőző fejtegetése szerint még GUTENBERG idejében készült az 1457-ben FUST és SCHÖFFER nevével közreadott *Psalterium* típusanyaga. Ezt a nézetet erősíti Irvine MASSON és Otto MAZAL újabb véleménye, mely szerint a *Psalterium* egyes részletének szedése is még GUTENBERG és FUST közös vállalkozása idején készülhetett (WIDMANN 30. l.).

A sokáig az egyik legrégebb nyomtatványnak tartott *Missale specialer* Severin CORSTEN ad összefoglaló ismertetést (185–199. l.). Beszámol Gerhard PICCARD és Theo GERARDY vízjegykutatásainak egymástól függetlenül kialakított eredményéről, mely szerint a *Missale speciale* 1472 előtt nem készülhetett. Az 1961-ben felfedezett augsburgi példány kötése, valamint Allan STEVENSON vízjegykutató 1473-as datálása ugyancsak ellentétben áll a korábbi nézetekkel.

A másik sokat vitatott mű, az 1460-ból datált BALBUS-féle *Catholicon* nyomdászának kérdésében Hans WIDMANN szerint „communis opinio” van kialakulóban (38. l.). Az Aloys RUPPEL által FUST és SCHÖFFER nyomtatványának tartott *Catholicon*ot már a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* kérdőjelesen ugyan, de GUTENBERG-nyomtatványként írta le, s az újabb irodalom is annak tartja.

A GUTENBERG-kutatás legújabb eredményeiből csak néhány fontosabb kérdéssel foglalkozhattunk e rövid ismertetés keretében. Elsősorban azokra tértünk ki részletesebben, amelyeknél korábbi, általánosan vallott nézetek módosultak, vagy amelyeknél a vélemények közelítése figyelhető meg. A kötet tanulmányai s a gondosan szerkesztett bibliográfia — Elisabeth GECK munkája — valamennyi részletkérdésről eligazítást nyújt. Az ellenvéleményeket tárgyilagosan mérlegelő tanulmányok együttese a GUTENBERG-kutatás fontos segédkönyve lesz. Ezen túlmenően pedig elősegíti az újabb eredmények megismerését, valamint az általuk módosított korábbi nézetek kiküszöbölését — vagy legalább óvatosabb értékelését.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az új francia sajtótörténet. 1969-ben a párizsi Presses Universitaires de France kiadta Claude BELLANGER szerkesztésében az *Histoire générale de la presse française* című mű első két kötetét. Franciaország így az első, amelynek sajtójáról összefoglaló történeti mű jelenik meg. Voltak tekintélyes elődei is: Eugène HATIN *Histoire de la presse en France* c. nyolc kötetes alapvetése (1859–1861; kiegészítette 1866-ban: *Bibliographie historique et critique*) és a szintén francia tudós, Georges WEILL kísérlete meg *Le journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique* c. művével az egyetemes sajtótörténet életrehívását.

Az új, tudományos kézikönyv igényű sajtótörténeti szintézis egy nemzet sajtótörténetét a legkorszerűbb tudomány világitásában, egységes szerkezetben mutatja be. A tervezett négy kötetből a két első jelent meg. A tudós szerzők — párizsi és vidéki egyetemi tanárok, valamint a ma már tekintélyes méretű párizsi Institut Français de Presse igazgatója és tanárai — a közreadott két kötetben a második császárság bukásáig, illetve a párizsi kommuné évéig, 1871-ig jutnak el. A következő harmadik és negyedik kötet között 1914, az első világháború kitörésének éve lesz a választóvonal. A negyedik — a szerzők szerint, más tömegkapcsolati szervek és eszközök hatására, a sajtó relatív háttérbe-szorulásának periódusa — egészen napjainkig halad majd előadásában.

A nagy vállalkozás egész plánumát Pierre RENOUVIN, az Institut tagja, mondja el tömör bevezetőjében. Egyúttal képet ad arról a szinte számtalan tényezőről, amelyekre a mai sajtótörténésznek kutatásakor tekintettel kell lennie. A sajtó tartalmának helyes felfogása, a kritikus újságolvasás és történelmi forráskritika, de főleg a sajtótörténet szétágazó problémái: a sajtó életfeltételei egy-egy korban, a személyi tényezők — szerkesztők, újságírók, laptulajdonosok — a hírforrások, az olvasók reagálása, az újság társadalmi és politikai állásfoglalása, az anyagi és politikai függőség kérdése, a sajtójog, elterjedtség, az előállítás és a terjesztés megannyi kötelezően fontos szempont. Érvényre-juttatásuk megköveteli a feldolgozandó sajtótermékek alapos ismeretét.

A francia sajtótörténet, anyagát időrendben tárgyalva, a 15. sz. kézzel írott alkalmi tudósításával kezdődik. A kézzel írott újságlevelek, az általános sajtófejlődés kezdeti jelenségei, a 18. sz.-ban újra jelentkeznek Franciaországban. Mostmár fejlettebb formában, 50 másolóval is dolgozó újságirodák állítják elő leginkább értelmiségi olvasók számára. E három századdal későbbi sajtócsoport mögött rendszerint a cenzúra akadékoskodásának a kikerülése rejlett.

A sajtótörténet szerzői művük alapvető kérdésének a sajtószabadságot tekintik, érvényesülését pedig a sajtó fejlődése posztulátumának. Ilyen szemszögből vizsgálják az 1723-ban a vallásellenes művekre hozott drákói szigorú törvényt és 1744-ben kiterjesztését a politikai vonatkozású, tudományos, sőt irodalmi információkra is, valamint az 1789-ben, a júliusi felkelés nyomán érvényesülő sajtószabadságot. Az akkor létrehozott új alkotmány XI. pontja foglalta magában az emberi és állampolgári jogokról szóló törvényt: „La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'homme. Tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement sauf à répondre de l'abus de cette liberté dans les cas prévus par la loi.” Ettől kezdve Franciaország, de minden más állam polgári alkotmányában ez a szöveg foglalt helyet. 1948. december 10-én az Egyesült Nemzetek Közgyűlése az egyetemes emberi jogokról alkotott 19. fejezetébe is becikkelyezte.

A sajtószabadság, illetőleg cenzúra történetét szorosan a francia társadalmi és politikai történetbe ágyazva, tényekre és irányokra alapozva bemutatni, mely egyben tükörképe legyen a francia sajtó fejlődésének — ezt a célkitűzést a francia sajtótörténet szerzői sikeresen megvalósították. A fejlődést szerintük mindig a haladó szellemű sajtó felvirágzása jelentette, amelynek főfeladata a társadalmi elégtelenség, egyenlőtlenség megszüntetése, az uralmon levő hatalomtól a nép szabadságának a kikövetelése volt. Haladó sajtó alatt mindig ellenzékit is értettek. Humanista sajtót, amely a szabadságáért, a szabadságért folyó harcát nemzetközi méretűvé igyekezett kiszélesíteni, ez a sajtó sohasem szolgálhatta a hatalmat, csak a népet. Racionalista szemléletük: a valóságos történelmi helyzet tényfelismerése természetesen a sajtótörténet szerzőit is a haladó társadalom tagjaivá avatja.

Miközben a francia sajtó fejlődésében az eszmei tényezőknek juttatták az elsőrendű szerepet, a technikaiak, gazdaságiak, a terjedés-terjesztés szervezésének kérdéseit is kimerítően tárgyalták.

A terjedés és terjesztés valamennyi tényezőjének megvalósulása az 1720-as évektől kezdve magával hozta a francia sajtó témakörének, széles mezőnyben, kitérőjét, miként a jelenséget a francia sajtótörténet nevezi, létrejött „la presse spécialisée”. Ropant gazdagságával — fundamentum divisionisként? — úgy birkóznak meg a sajtótörténet írói, hogy jelentkezésétől kezdve két nagy csoportban tárgyalják a periodikákat: politikai lapok és speciális lapok. Ez a felosztás arra készíti az olvasót, hogy a filozófiai, vallási, politikai, irodalmi, szaktudományos folyóiratokat, a technikai, a nő- és gyermeklapokat, a „digest” és „magazin” típusúakat a második kategóriában keresse. Ez a tárgyalási módszer érvényesült a vidéki sajtó fejezeteiben is. Az információknak, a lap típusoknak az elburjánzása tette szükségessé Európa-szerte a „szelektív és reprodukáló” lapokat. Feladatuk volt a legérdekesebb, legfontosabb közlemények sajtószemléje után azokat egy lapban csoportosítani. Ilyen volt például az *Esprit des Journaux Français et Étrangers*.

A második lapesoportban foglalkoznak a sajtótörténészek a képeslapokkal is. A kép igen erős vonzereje az újságolvasásnak, ezt a francia újságírók már a karikatúrák közlésekor észrevették. Az első francia képeslap, az *Illustration, Journal Universel* 1843-ban indult az angol *Illustrated London News* nyomán. (A mi magas színvonalú *Vasárnapi Újságunk* 1854-ben.) A kép ettől kezdve eluralkodik a francia sajtó más termékeiben is; így bár az első nőlap 1759-ben még képek nélkül jelent meg, később elengedhetetlen tartozéka lesz.

A műben természetesen helyet kaptak a kitűnő eligazítók: az 1789 és 1870 között hozott sajtótörvények kronológiai és tárgyi rendje; idő- és szakrendi bibliográfia; személy- és újságnévmutatók; végül a mű illusztrációinak jegyzéke.

Megemlíthető, hogy a köteteket díszít 24—24 remek kép nem újságokat ábrázol, pedig azok nélkül nehéz megérzéskeltetésük. A francia metszetgyűjteményekből történet válogatás az újságolvasót, árust, az újságolvasást, annak színhelyeit (kávéház) mutatja be. Egy képet közölnek az *Illustration* kiadóhivataláról és egy általános szerkesztőségét. Az igen szép, színes borítólapok közül az egyik szintén újságárust, a másik a sajtószabadság megszüntetése kihirdetésének jelenetét ábrázolja 1830-ból. Mindez bizonyítja, hogy a sajtótörténet szerzői az illusztrációkkal társadalmi hatásokat akartak tükrözni.

A műben nem találtunk sem a mi, sem más nemzetek sajtójára összehasonlító vonatkozásokat. A szerzők kizárólag a francia sajtó egyetemes történetét írták meg. Mégis a mi számunkra is mindvégig izgalmas olvasmány, mert felismerjük, hogy politikai és társadalomtörténetünk során a sajtónkban felsorakozott irányok és tények információja milyen nagymértékben visszavezethető az egykorú francia sajtóra. Gondolunk itt elsősorban a francia forradalmakra, a cenzúraküzdelmekre, vagy akár ipari sajtónk kialakulására.

DEZSÉNYI BÉLA

Könyvek és oklevelek Esztergomról. Az esztergomi Babits Mihály Városi Könyvtár és a Főszékesegyházi Könyvtár Esztergom alapításának milleneumáról közös kiállításon emlékezett meg a Bibliothékában. Bár Esztergom alapításáról okleveles adatok nincsenek, mégis a quedlinburgi 973 húsvétján I. Ottó császár vezetésével létrejött béketalálkozó, melyre Géza fejedelem 12 előkelő magyar urat küldött, jogossá teszi a kiinduló évszám megválasztását, hisz a magyarok, az adott körülmények között, csak a császár révén kapcsolódhattak be a latin európai államok közösségébe.

A kiállításon az ezredik évfordulóját ünneplő város visszanezett múltjába, számba vette a XI—XII. század fordulójától levéltáraiban fennmaradt okleveles emlékeit éppúgy, mint a könyvtárakban megőrzött kéziratos és nyomtatott könyveket, egészen napjainkig.

A bemutatott emlékek részben Esztergomban íródtak, ott jelentek meg nyomtatásban, vagy legalábbis valamilyen kapcsolatban voltak a várossal, sőt magával az országgal. Mert Esztergom történetében egy kicsit benne van hazánk története is.

A kiállítást e sorok írója MUCSINÉ, VÁRHELYI Vanda művészettörténész-könyvtárossal együtt rendezte és közösen írta meg a bemutatott 130 dokumentum rövid leírását tartalmazó katalógust.

Oklevelek: Időrendben első helyre került a Prímási Levéltár legrégebbi oklevele: II. BÉLA 1138-ban a jogtalanul elfoglalt Sala földjét (Deáki, Pozsony megyében) visszaadja Pannonhalmának (U-7-166). Ezt követi MARTIRIUS érsek 1156-os intézkedése: az esztergomi székesegyházban az általa alapított és fölszentelt Mária-oltárnál mindennap el kell mondani a Szent Szűz tiszteletére a reggeli és az esti zsolozsmát (Főkáptalani Levéltár, 67-1-1).

III. ORBÁN pápa 1187. jún. 23-án Veronában az esztergomi Szent István királyról nevezett domus hospitalis-t, melynek tagjai SZENT ÁGOSTON reguláját követték, SZENT PÉTER és a saját oltalma alá veszi és minden más joghatóság alól kivonja (Prímási Levéltár, AEV 3), III. KELEMEN pápa pedig egy évvel később JÓB érsek kérésére az esztergomi egyházat veszi hasonlóképpen oltalma alá és kiváltságait megerősíti (Főkáptalani Levéltár, 44-1-1).

Az *Aranybulla* 1318 körüli hiteles másolata (Prímási Levéltár, V-1) és az 1233. aug. 20-án kötött beregi egyezmény, melyben II. ANDRÁS kötelezi magát az ország és az egyház jogainak tiszteletbentartására (uo. V-2), hazánk történetével szorosan összefüggő dokumentumok.

Árpádházi királyaink és az érsekség kapcsolatait néhány oklevél mutatja be. IMRE király az esztergomi várban levő királyi palotát, melynek építése még nincs befejezve, 1198-ban az érsekségnek adja át azzal, hogy szükség esetén az érseknek oda kell befogadnia a királyt (uo. J-1-1), IV. BÉLA 1249. márc. 15-én a várban levő királyi palotát ISTVÁN érseknek adja s megengedi, hogy az esztergomi polgárok a vár falain belül letelepedjenek (uo. J-1-2), majd ugyanő hét évvel később, 1256. dec. 17-én kiadja a város második alapítólevelét, amikor a királyi palotát örök adományként az érseknek ajándékozza, a vár falain belül letelepedett esztergomi polgároknak pedig engedélyt ad a régi, megszokott helyen, a királyi városrészben, városalapításra (uo. J-1-4).

Könyvekkel kapcsolatos a szakmunkákban sokszor idézett oklevél: LÁSZLÓ mester, esztergomi prépost 1277. márc. 23-án kelt végakarata, melyben húsz kötetes, főként jogi műveket tartalmazó könyvtáráról intézkedik (Az egri káptalan 1331-es átírásában Főkáptalani Levéltár, 19-1-8). Nagyjából azon a tájon, ahol ma a Fürdő szállót találjuk, volt 1279-ben az első, név szerint ismert esztergomi vendégfogadósnak, PÉTER mesternek, a Kopasznak a háza a Kis-Duna parton (Uo. 25-1-3).

Az ágostonrendiek Szent Anna kolostora III. ANDRÁSTól az ún. örményföldet azzal kapja meg 1290-ben, hogy ott főiskolát szervezzenek a teológiai és az egyéb tudományok számára (Uo. XV. sz.-i másolatban 67-7-6). Amint MEZEY László az ágostonosok római központi levéltárában legutóbb végzett kutatásai alapján kimutatta, ez a főiskola — melyről az alapítást lehetővé tevő királyi adományon kívül eddig szinte alig tudtunk valamit — a XVI. sz. elejéig virágzott. (Vö. MKsz 1973. 230.)

A rendkívül értékes adatokat megőrző XIV. sz. végi egyházlátogatási jegyzőkönyvek közül kiállításra került a székeskáptalané 1397. máj. 24-ről (XV—XVI. sz. másolat, Prímási Levéltár, AEV 2119). Ebből megtudjuk, hogy KÜKÜLLŐI János végrendeletében „különféle jó könyveket és más egyebeket hagyott az esztergomi egyháznak és másoknak Magyarországon”. Ugyanez a jegyzőkönyv az esztergomi káptalani iskoláról és a külföldi egyetemre ösztöndíjat biztosító Krisztus-társulatról is részletes információkat őrzött meg számunkra.

1397. aug. 25-én a Szent István-i prépostság vizitációjában azt vallja MÁRTON prépost, hogy „az egyházat még Szent István király előtt annak atyja, Géza király (!) alapította” (Főkáptalani Levéltár, 53-1-7), a prépostság temploma pedig 1397–1418 között már minden szükséges könyvvel rendelkezett, az antifonárium kivételével (Uo. 53-1-8).

Az első székesegyházat, melyet 1010-ben kezdték építeni Szent Adalbert tiszteletére, többször át-, ill. újjáépítették a századok folyamán. A török előtti utolsó nagy gót stílusú átépítésre kivetett összeg ellen a bencés apátok 1449. nov. 19-én Szekszárdon tiltakoztak (Prímási Levéltár, AEV 50/2), mert az a pápa által engedélyezettnél nagyobb volt, majd négy évvel később, az újjáépített katedrális SZÉCHY Dénes bíboros érsek hat püspök jelenlétében 1453. SZENT MÁRTON ünnepét követő vasárnapon újra fölszentelte és száznapi búcsút engedélyezett (Uo. AEV 49/3).

Kódexek, kéziratok. A sort egy egyleveles Sacramentarium-töredék (Ms. II. 518) nyitja meg a XI–XII. sz. fordulójáról. Az előbb esztergomi rövid krónika (KNAUZ, *Századok* 1875. 623–625) néven ismert kézirat jelentősége csak az utóbbi időben növekedett meg. ZOLTVÁNYI Irén a század elején az *Énekek Énekéhez* írt kommentárt vizsgálta (*Pannonhalmi Rendtörténet* I. 436–439), ma viszont magyarországi iskoláskönyv a XII. sz. első feléből-ként tartjuk nyilván (MÉSZÁROS, MKsz 1961. 371–398), CSÓKA Lajos pedig a legutóbb ismerte föl a benne közölt levélben Deutzi RUPERT egy ismeretlen levelét (*Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens* 1973. 383–393). Ebben a kódexben (Ms. III. 184) az első nyolc árpád-házi király temetkezési helyéről szóló néhány soros bejegyzés — innen az esztergomi rövid krónika elnevezés — hitelességét erősen vitatják és 19. sz.-i hamisítványnak tartják.

Az *Énekek Énekéhez* írt magyarázatokat tartalmazó XII. sz. végi kódexet — a bejegyzése szerint — PERUGIAI BERNÁT (+1217), IMRE király nevelője adta ajándékkul a Szent Adalbert székesegyháznak.

A bemutatott liturgikus kódexek legtöbbje SZENT ISTVÁN, ill. a magyar szentek tiszteletét dokumentálja: *Pálóczy-érsek antifonáriuma, esztergomi misekönyv* (Ms. I. 20.), *Bakócz- és Ulászló-graduálé, budai zsoltárkönyv. A Fülöp- és pontifikálé* a királykoronázást jeleníti meg.

A *Szalkai-kódex*, a mohácsi csatában elesett esztergomi érseket, annak XV. sz. végi sárospataki tanulóéveit idézi (Ms. II. 395). E kódexünk zenei anyagára BARTHA Dénes már 1934-ben felhívta a figyelmet, majd napjainkban több részlettanulmány után MÉSZÁROS István végezte el oktatástörténeti monografikus feldolgozását (*A Szalkai-kódex és a XV. sz. végi sárospataki iskola*. Bp. 1972).

Magyar bibliafordítást tartalmaz az 1516–19 közötti évekből a *Jordánszky-kódex* (Ms. II. 1.). Eredetileg a Nyulak-szigeti dominikánák számára írták. Az esztergomi egyházi bíróság ún. *Nyási-féle formuláskönyve* a Bakócz-kor egyházjogi életéről tanúskodik (Ms. II. 507).

A mai hazai káptalani könyvtárak, jelesen az esztergomi, kialakulásához vezetett az 1611-es nagyszombati tartományi zsinat határozata: a püspökök és a kanonokok kötelesek könyveiket saját egyházukra hagyni, hogy mindegyik káptalanban könyvtárt lehessen felállítani (Vö. erről cikkemet *Könyvtári Figyelő* 1973. 312–322). A kiállított eredeti zsinati okmány scriptora NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS (Vö. V. KOVÁCS SÁNDOR: *Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe*. MKsz 1973. 61–62).

A következő dokumentum csak egy fordítás az augsburgi Fugger-levéltárban őrzött német eredetiről: Johann Othmar VON DETTLINGEN tanúsítja, hogy mostohafia, FUGGER Heinrich Rajmund (1616–1656) beleegyezésével 1642-ben Bécsben 3300 aranyért eladta a FUGGER-család egyik ágának 1681 kötetes könyvtárát LIPPAI György esztergomi érseknek, amint ezt az 1643. okt. 30-án Innsbruckban kelt nyilatkozata tudtul adja. (Paul LEHMANN: *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*. I. Tübingen 1956. 235–236.

Vö. BORBÉLY Andor: *Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteményének eredete*. MKsz. 1961. 469—475.)

A Nagyszombatban őrzött esztergomi káptalani könyvtár első ismert szakkatalógusát 1674-ben HUNGER János Henrik készítette el. Az ábécé 24 betűjének megfelelően 24 szakra osztott könyvtár állománya 2891 kötet, ennek fele világi, fele pedig egyházi vonatkozású mű (Ms. I. 290. — Vö. cikkemet: *Komárom Megyei Könyvtáros* 1971. 11. szám 42—48).

SZÉLES György, a Bakócz-kápolna javadalmas lelkésze (+1773) 1759-ben írt kéziratos munkája sok értékes adatot őrzött meg a Várhegyen levő romokról (Prímási Levéltár, P 68). Esztergom megye két leírását is bemutatja a kiállítás: az egyiket 1730 körül BÉL Mátyás készítette el, az ő kiadatlan kéziratait, elsősorban megyeleírásait, nagyrészt a Bibliotheka őrzi. A másik szerzője HELISCHER József esztergomi városi tanácsos (1779—1844) 1827-ben (Ms. II. 492). A HELISCHER József és KISS Mihály könyvhagyatékából létrehozott esztergomi Városi Könyvtárnak az 1905-ben kelt alapítólevelét másolatban állították ki.

Érdeemes egy pillanatra felfigyelni, hogy a kiállított művek között szerepel az ország első kizárólag ősnyomtatványokat leíró katalógusa, melyet PRIBÉLYI Ferenc a könyvnyomtatás föltalálásának 400. évfordulójára állított össze 1840-ben az esztergomi káptalani könyvtár anyagából Nagyszombatban és jelentetett meg nyomtatásban. A 32 ősnyomtatványt leíró jegyzék alapján ma még 22 inkunábulum azonosítható (Prímási Levéltár, Kopácsy, Cat. 44. Libri scholastici 480/1840).

Nyomtatott könyvek. A két 1511-es zágrábi misszálét, KUTASSY és CHEREÖDI püspökéit, mind kötés, mind pedig díszítés szempontjából érdemes megemlíteni. Az utóbbiban SZENT ADALBERT és SZENT ISTVÁN festett ábrázolása látható 1592-ből. OLÁH Miklós címerével ékes egy velencei 1543-as Pontifikálé.

BALASSA Bálint emlékét őrzi a családi Biblia és Volaterranus 1530-as bázeli Commentarium Urbanum-a (Vö. ZOLNAY László: *Balassa Bálint családi emlékei Esztergomban*. Művészettörténeti Értesítő 1964. 143—147).

A törökkort néhány olyan nyomtatott mű eleveníti meg, melyek esztergomi metszeteket tartalmaznak: Francisci, Im Hof, Hapfelius stb.

Esztergomban az első nyomdát ROYER Ferenc Antal alapította 1763-ban. Az esztergomi nyomdászattörténet összefoglalását SENNOVITZ Adolf írta meg az *Esztergom és Vidéke* c. lapban 1894-ben öt folytatásban.

Helyet kaptak a kiállításon azok a nyomtatott művek, melyek magával Esztergommal vagy tudományos és kulturális intézményeivel (könyvtárak, kincstár, múzeumok), műemlékeivel (bazilika) foglalkoznak, sőt azok a munkák is, melyek Esztergom új, ipari arculatáról tanúskodnak.

A kiállítást 1973. július 28-án dr. VÁRKONYI Imre prépost-kanonok, országgyűlési képviselő, az Orsz. Kat. Gyűjteményi Központ igazgatója nyitotta meg, anyagát pedig tudományos előadás keretében dr. MEZEY László egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, a MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnöke mutatta be.

KOVÁCH ZOLTÁN

S Z E M L E

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája. 1945—1971. Szerk. KÁLMÁN Lászlóné. Bp. 1973. Kossuth. Soksz., 596 l.

A bibliográfia, amelyet bemutatunk, nélkülözhetetlen kézikönyve lesz az újkori történet kutatóinak. Azzá teszi a vállalkozás jelentősége, és azzá teszi a kidolgozás gondossága is.

Jelentőségéről annyit, hogy a magyar munkásmozgalom történeti irodalmáról eddig nem készült átfogó „leltár”. Ha eltekintünk a munka tartalmi felmérésétől, és pusztán tekintélyes mennyiségére figyelünk, akkor is szembetűnően gazdag tárházát ígéri a kötet e területnek. Pedig az összeállítók válogattak; jó szakmai érzékel és régi gyakorlattal egy negyedszázad termésének színejavát emelték ki.

A felszabadulás forradalmi változásokat hozott történetiszemléletünkben is, a marxista történeti látásmód új felismerésekhez vezetett. Világossá vált, hogy múltunk és jelenünk nem vizsgálható a munkásság történelmi hivatásának és szerepének ismerete nélkül, s megváltozott helyzetünkéből következett, hogy amire a polgári történetírás nem fordított gondot, a szocializmust építő Magyarországon fontos feladattá vált: feltárni és ismertté tenni az osztályküzdelmek hazai hagyományait. Megkezdődött tehát, és azóta is töretlenül folyik az alkotó munka általános történeti képünk kiteljesedéséért.

A számvetés igénye nélkül, csupán a tájékoztatás szándékával készült ez a bibliográfia. Mégsem véletlen, hogy a 25 éves Párttörténeti Intézet könyvtárának munkatársai vállalkoztak az úttörő lépésre. A fiatal tudományág szinte egyidős az intézmény fennállásával, amely a haladó mozgalmak történetét feltáró irodalom jelentős hányadát publikálta, s így e kötet — gyakorlati célján kívül — az összeállítók megemlékező szándékával is találkozhatott.

Általában az, hogy egy válogatott

bibliográfiában mi szerepeljen, és mi maradhat ki, gyakori gond a rögzített szempontok legkövetkezetesebb betartása esetében is. Nincs mód arra hogy a könyvtáros valamennyi tételnél mérlegeljen és értékeljen. S ha egy bibliográfia, mint esetünkben, csaknem 7000 tételt tartalmaz, s az önállóan megjelent kiadványokon, monográfiákon, dokumentumköteteken, visszaemlékezés-gyűjteményeken, életrajzi feldolgozásokon kívül mintegy másfélszáz tudományos évkönyv és folyóirat tanulmányainak, szakcikkeinek anyagából válogat, bocsánatos „szakmai bűn”, ha egy-egy arra érdemes írás kimarad. Sajnálatos azonban, hogy négy vezető napilapunk vonatkozó anyagának átnézésére — a könyvtár adatgazdag cikk-katalógusa alapján — már nem maradt erő. Mindezt annak tudatában érezzük így, hogy a napilapok nem vállalkozhatnak elemző tanulmányok közlésére, de alkalmanként helyt adnak — és helyt is adtak — életrajzok, megemlékezések számára, valamint egyes történeti kérdések leszűrt eredményeinek összefoglaló ismertetésére.

Az anyaggyűjtő munka egyik legnehezebb feladata volt határvonalat húzni a munkásmozgalom története és az általános történet természetesen ötvöződő területein. Bevezetőben utaltunk arra, hogy a marxista történetiszemlélet a munkásmozgalom eseményeit, mint a haladás mozgató rugóját az általános történettel kölcsönhatásban vizsgálja, s így sokszor nehéz eldönteni, hogy valamely történeti kérdés komplex tárgyalása „befér-e” a bibliográfia keretébe. A kötet nagy erénye, hogy az összeállítók — LETT Miklós, PÁLMAI Magda, VARGÁNÉ TOLDI Sarolta és VIDA Sándor — mind az általános történet, mind a nemzetközi munkásmozgalom történetének összefüggésében, a bővebb feltárást választották. Nem mulaszthatjuk el megemlíteni azt sem, hogy ott, ahol az idézett cím nem utalt egyértelműen a tartalomra, annotációval tették pontosabbá.

Elsősorban a munkásmozgalom történetével szervezett oktatás keretében foglalkozók részére választott igen szerencsés megoldást KÁLMÁN Lászlóné, a bibliográfia szerkesztője azzal, hogy a munka felépítése a nemrégiben kibocsátott párt-történeti tankönyv korszakbeosztását követi. A szocialista munkásmozgalom felépésétől és kibontakozásától a „Szocializmus teljes felépítéséért” c. fejezetig 11 részben tárgyalja a szakirodalmat, s az egységeken belül tematikai elrendezést használ. Ez a tagolás áttekinthetővé teszi az anyagot, s tovább segíti a kézikönyv használatát a precíz apparátus: a név- és földrajzi mutató, valamint a gyárak, üzemek és intézmények mutatója.

Külön is érdemes figyelmünkre a korszakhatárok közé nem sorítható kiadványok feltárásának módja. A bevezető, ún. általános részben képet kapunk a korábban megjelent és témánkhoz kapcsolódó irodalom segédleteiről, bibliográfiákról, repertóriumokról, kronológiákról, ikonográfiákról, és egyéb forráskiadványokról. Az igényesebb kutatók számára tanulságos tudományos ülések, viták és véleményeserek publikált anyaga csakúgy gazdagítja az általános részt, mint a marxizmus – leninizmus klasszikusairól szóló irodalom vagy a hely- gyár- és üzem-történeti munkák összefoglalása.

Nem kevésbé említésre méltó törekvése a szerzőknek, hogy nem hagyva figyelmen kívül az újabbban egyre több területen jelentkező névadó és helytörténet-kutatási szándékot, a kötet végén az életrajzgyűjtemények bibliográfiáját közli, sőt a progresszív mozgalmak kiemelkedő személyiségeinek megismerését a róluk szóló legátfogóbb irodalom megjelölésével segítik elő.

A Magyar munkásmozgalom történetének bibliográfiája rövid idő alatt, megfeszített munkával készült, mégis átgondoltan szerkesztett, megbízható kiadvány. Valódi értéké azonban csak a kutatók és érdeklődők kezében, a használat során válik, s ezért fontos, hogy a könyvtárosok, tájékoztatással foglalkozó szakemberek valamennyien megismerjék. Félő azonban, hogy a csekély példányszám (mindössze 800) ezt nem teszi lehetővé, s már most érdemes lenne gondolkodni rajta: miképpen lehetne a hiányolt kiegészítésekkel az igényeknek megfelelő mennyiségben ismét hozzáférhetővé tenni.

LANG PÉTER

Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti bibliográfia. 1. kötet. Bp. 1972. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 960 l.

Ami az egyén számára az önismeret, az a nemzet számára a nemzetismeret és honismeret. Országunk, nemzetünk fejlődésének egyik alapvető feltétele, hogy ismerjük önmagunkat és azt, ami sajátunk: országunk földjét, népét, gazdasági életét, kultúráját, társadalmát. Ez az önismeret nemcsak a vezetőknek, hanem a vezetőteknek is feladata. Népünk bármely tagja csak úgy töltheti be szerepét a nemzet egészében, ha a tájról, az országról, a közösségről, amelyben él, foglalkozásának és műveltségének megfelelő ismerettel és tudattal rendelkezik. Csomor Tibor pompás honismereti bibliográfiáját éppen ezért fogadjuk nagy örömmel, mert munkaesköz, kulcskönyv Magyarországról való ismereteink ellenőrzéséhez és kiegészítéséhez.

A bevezetés tájékoztat a könyv tematikájáról és a feldolgozás szerkezetéről. Ez az első kötet az elmúlt két évtized honismereti irodalmának, könyveknek és cikkeknek egyaránt, válogatott, elemző bibliográfiája, amely az egész országot felöleli a fővárost kivéve. Budapest honismereti bibliográfiáját ugyanis a második kötet fogja tartalmazni.

A szerző pontosabban nem jelöli meg anyaga gyűjtésének időhatárait. A legkorábbi bibliográfiai adatok úgy látszik az 1952. évből valók, a legutolsók pedig 1971-ből. Ez utóbbiak azonban, az 1970-ben megjelent publikációk nagy részével együtt sajnálatos módon a mű törzsrésztől elkülönülten a pótlásban vannak egybegyűjtve, mint a „nyomdai munkálatok alatt megjelent fontosabb honismeret-helytörténeti kiadványok”.

Természetesen 1952 előtt is volt honismereti irodalom, és ezért igen hasznos lett volna a bevezetőben megjelölni a legfontosabb korábbi bibliográfiákat, amelyek az olvasót a korábbi irodalomról tájékoztathatják. A helytörténeti kutatókat nyilván nemcsak az 1952 óta megjelent publikációk érdeklik. Igaz viszont, hogy ezekben utalásokat és gyakran bibliográfiákat is találhatnak a korábbi irodalomról.

A bibliográfia *tárgyköre* igen széles és sokoldalú, elsősorban mégis a területre, helyre vonatkozó tudományos és ismeretterjesztő irodalmat öleli fel. Ezt mutatja a könyv alcíme is: Honismereti bibliográfia. Mert a nemzetismeret ennél szélesebb körű, kiterjeszkedik a tájhoz, területre kevésbé köthető kulturális és társadalmi jelensé-

gekre is, a nyelvre, irodalomra, művészet-történetre, sajtóra, hírközlésre, színházi életre, továbbá az általános nemzeti történelemre, demográfiai jelenségekre, társadalmi problémákra, a nemzeti jóvedelemre, pénzgazdálkodásra, áruellátásra, stb. Mindezeket a bibliográfia tudatosan elhagyja vagy csak éppen érinti. Különösen áll ez az országos vonatkozású irodalomra, míg a tájhoz, helyhez köthető irodalomnál a történelem, a kulturális és társadalmi jelenségek is szőhoz jutottak művelődéstörténet, művészettörténet, művészeti élet, társadalomrajz, történelem, stb. alcímek alatt. Az előszóban helyénvaló lett volna a gyűjtési kört pontosabban meghatározni. A szerző ugyanis csak az irodalmi emlékek és az életrajzok tekintetében tesz megszorítást. Jelzi, hogy az idegennyelvű irodalom nem kapott helyet a kötetben. De úgy tűnik, hogy a külföldön megjelent magyar nyelvű honismereti irodalom sem.

Igen szerencsés és praktikus a bibliográfia szerkezete, az anyag elrendezése. A címszavak részben tárgyi fogalmak, mint felszinalaktan, földtan, halgazdaság, népszokások, természetvédelem stb., részben földrajzi nevek, mint Aggteleki-karszt, Baranya megye, Bükkalja, Csikóvári-láp, Karancslapujtó, Taktaköz, Tisza, Veszprém. Mindezek a címszavak egyetlen betűrendben sorakoznak. Azoknál a címszavaknál, amelyeknél az irodalom bősége a tájékozódást megnehezítené, igen helyesen ugyancsak betűrendben további felosztást találunk. Így Veszprém járási jogú város bibliográfiája a következő alcímekre van tagolva: állat- és növénykert, fényképgyűjtemény, földrajz, földrajzi nevek, gazdasági földrajz, idegenforgalom, ipar, múzeumok, gyűjtemények, műemlékek, művelődéstörténet, művészettörténet, művészeti élet, régészet, sajtó-sajtótörténet, társadalomrajz, történelem, városépítés, útikönyvek-útirajzok. Aki tehát egy meghatározott tárgykörre, területre vagy helyre vonatkozó irodalmat keres, pillanatok alatt megtalálja. Néhány hiányosságot azonban meg kell említenünk. Több jelentős tárgyú címszó hiányzik, vagy mert az elmúlt húsz évben csak helyi vonatkozású, tehát nem országos, irodalma volt, és ez a ritkább eset, vagy mert a szerző tudatosan kizárta gyűjtési köréből. Így nem szerepelnek a következők: érc- (vas-, urán-) bányászat, kőbányászat, úthálózat, történelem, irodalomtörténet, tudományos élet, zenetörténet, rádió, távbeszélő, térképek, atlaszok. Különösen a földrajzi neveknek kevés az utalás. Aki például mindazt ki akarja gyűjteni a bibliográfiából, ami Baranya megye területére vonat-

kozik, kénytelen felütni az összes baranyai közsénevet és minden más baranyai földrajzi nevet, mert nem tudja, melyik szerepel, melyik nem — vagy hogy dolgában biztosabb legyen végig kell lapoznia az egész könyvet. Így, aki a Tiszával vagy a Tisza mellékével foglalkozik, nem biztos, hogy egyáltalán rátalál az Alsó-Tisza menté és a Felső-Tisza-vidék címszavakra, mivel a Tiszánál egyetlen utalás sem figyelemzeti arra, hogy ezeknél még további irodalmat találhat.

A községeknél megtaláljuk a nagyobb közigazgatási egységek, megye, járás megjelölését, de más földrajzi neveknél, barlangoknál, hegyeknél, olykor azonban községeknél is ez hiányzik vagy nem kielégítő (pl. Csobánc, Csókakő, Csókásréti víznyelőbarlang). Néhány esetben hibás a topográfiai besorolás. Így a Bükk-hegység barlangjai között szerepel a Vass Imre-barlang és a Béke-barlang, holott ezek Jósvalf körzetében vannak az Aggteleki-karsztban.

A bibliográfiai tételek leírása precíz és teljesen kielégítő. Minden esetben lapszám mutatja a mű, cikk vagy fejezet terjedelmét, sőt az önálló művek és a különnyomatok Országos Széchényi Könyvtár-i jelzetét is megtaláljuk. Túlszámak tűnik azonban a sorozatcímek állandó ismétlése. Ez feleslegesen növeli a kötet terjedelmét, minden előny nélkül. Különösen kirívó GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei 1—2. c.* kiadvány teljes címének és sorozatcímének megismétlése 1050 alkalommal, ami beszorozva összesen 2600 hasábsort jelent a kötetben. Nem lett volna célszerűbb itt, mint számos kevésbé jelentős műnél, rövidítés alkalmazása?

A kötet végén *Mutatók* cím alatt három segédeszközt találunk: a sorozat-kiadványok betűrendes jegyzékét, névmutatót, amelyben elsősorban a szerzők szerepelnek, és az analitikusan feldolgozott művek jegyzékét. Igen hasznos és kívánatos lett volna a honismereti ágak rendszerzése is kb. a következő csoportokban: 1. Magyarország természeti rajza, 2. gazdasági élete, 3. kultúrája, 4. állami és társadalmi élete és ezeken belül a kötetben található tárgyi címszavak felsorolása. Ez az ígért második kötetben talán még pótolható. Mert szerencsés ugyan a bibliográfia szótárszerű felépítése, de megvan az a veszélye, hogy a kevésbé tájékozottaknak a honismeret egészéről, rendszeréről, összefüggéseiről, semmit sem nyújt.

Az elsorolt néhány észrevétel mellett is megmarad a kitűnő bibliográfia értéke, fontossága és időszerűsége a tudományos kutatók, helytörténeti írók, könyvtárosok, a honismeret művelői és terjesztői és az

egész hazai olvasóközönség szempontjából. Elismerés és köszönet illeti a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárt is, amely módot adott e hatalmas bibliográfia kiadására.

HERVAY FERENC

A múlt magyar tudósai. Főszerk. Ortutay Gyula. (Harmadik gyűjtemény. 11—15. köt.) Bp. 1972. Akadémiai Kiadó.

A Magyar Tudományos Akadémia 1970-ben megindult tudománytörténeti kiadványsorozatának (ismertetésük a *Magyar Könyvszemle* 1971. évi 4. sz. és 1973. évi 1. számában jelent meg) harmadik gyűjteménye — az eredeti programnak megfelelően — a különböző szaktudományok közül a nyelvtudomány, a néprajz, a kémia és az orvostudomány öt kiválóságát mutatja be.

A magyar nyelv-művelés megalapozójának, RÉVAI Miklósnak (1750—1807) életművét ÉDER Zoltán avatott tolla ismerteti. Pályája a polgárosodás jegyében kifejlődő magyar felvilágosodás korára esik. Viszontagságos életében volt szerzetes-tanár, főúri nevelő, vezet rajziskolát, újságíró az első magyar nyelvű újságnál, a *Magyar Hírmondónál*, míg élete végén elnyeri a pesti egyetem magyar nyelv- és irodalom katedráját. Bécsben fontos esemény, amely munkásságára is kihat, ismeretsége DENIS-vel, a Teréziánium könyvtárossával, emlékezetét verben is megőrkítette. Részünkre az is érdekes adalék, hogy RÉVAI használta a „könyvtár” szót először egyik verben, amit addig és még később is könyvesház vagy könyvház-nak neveztek. A magyar régiségek és költemények gyűjteményes kiadása mellett irodalomtörténetünk a magyar időmértékes verselést meghonosító triász tagjaként őrzi. Legfőbb érdeme, hogy nyelvemlékeinket elemezve elsőként alkalmazta a nyelvtörténeti módszert és újításával külföldi viszonylatban is a történeti nyelvtudomány egyik megalapítója lett. Diakronikus vizsgálati módszere és a szélemzés általa megalkotott elve a mai magyar helyesírásunknak is alapjai. Kevésbé ismertek kezdeményezései a természettudomány kibontakoztatására. Ő írta az első városépítési tankönyvet magyarul, írt a mezői gazdaságról és lefordította MÁKÓ Pál latin villamosságtani könyvét és mindezekkel hozzájárult a természettudományos magyar nyelv megteremtéséhez.

A sorozat másik kötetében a modern magyar nyelvtudomány kiemelkedő alakja, GOMBOCZ Zoltán munkásságának megőrkítésére tanítványa és tudóstársa NÉ-

METH Gyula egyéni formát választott. Közös kutatási területük, a régi honfoglalaskori török-bolgár jövevényszavaink vonatkozása keretében GOMBOCZ tudományos karakterének tárgyilagos rajzát adja. Kiemeli ítélőképességét, mellyel az összegyűjtött adatok filológiai megtisztítását és nyelvtörténeti értékelését végezte. MELICH Jánossal közösen megteremtí a magyar nyelvtudomány legnagyobb és legfontosabb vállalkozását, a világviszonylatban is kiváló *Magyar Etymológiai Szótár-t*. Korai halála következtében sajnos e remekmű töredékében dolgozhatott (1. füz. 1914 — 11. füz. 1934.). A könyv második részében a szerző visszaemlékezésében az Eötvös Loránd alapította „Bárd Eötvös József Collegium”-ról fest érzékeltes képet, melynek GOMBOCZ 1928-tól igazgatója volt.

A magyar folklorisztika kiemelkedő alakját, SEBESTYÉN Gyulát (1864—1946) DIÓSZEGI Vilmos mutatja be. Mint a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárossa kezdi pályáját, külföldi könyvtárakban kutat a magyar nyelvemlékek után. Kiadja a honfoglalás mondáit, gyűjti a regós énekeket, népszokásokat. Később a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának vezetője, megszervezi és kiépíti a néprajztudomány társadalmi gyűjtőhálózatát, mint a Folklore Fellows magyar osztályának elnöke élénk nemzetközi kapcsolatokat tart fenn. Közvetlen halála előtt egy hatalmas köre rovásjelekkel felvésette a rovásírás megfejtesének történetét, a kő a szepezdi mút mentén a Balaton-part egyik nevezetessége. A szerző SEBESTYÉN értékelésére ORTUTAY Gyula megállapítását idézi: „Könyvei, tanulmányai a magyar folklór maradandó értékei közé tartoznak, ha nem is egy feltevését, állítását meghaladta az idő.”

A természettudományok közül Magyarországon a kémia volt az első, melyet tudományosan műveltek. SZABADVÁRY Ferenc a szakember biztonságával vetíti elénk a hazai kémia egyik megszervezőjének és korszerűsítőjének, THAN Károlynak (1834—1908) alakját és munkásságát. Mint az első és jó ideig egyetlen kémiaprofesszor a pesti egyetem katedráján a vegyészek generációit neveli és kimagasló érdeme, hogy a modern kémia tanítását és kutatását megszervezte. Professzorságának 48 esztendeje alatt olyan iskolát létesített, amely alkotóan tovább művelte ezt a tudományt. Mint tudósnak is a jelentősége az országhatárokon túlnőtt. Az analitikai, a szerves, az általános és fizikai-kémia terén sokrétű kutatómunkát folytatott, jó néhány eredménye maig érvényes. Első fontos sikere a karbonilszulfid felfedezése

(1867), legjelentősebb műve *A kísérleti kémia alapjai* c. könyve, melynek szervetlen kémiai része ma is hasznos információt nyújt, holott 80 éve jelent meg. „Ha ez a könyv nem magyarul, hanem egy világnyelven íródott volna, biztosra veszem, hogy a kémiatörténet az egészen nagy könyvek között tartaná számon” — állapítja meg a szerző, aki a kérdés jeles szakembere.

A gyűjtemény utolsó kötetében BABICS Antal orvosprofesszor hálával és megbecsüléssel emlékezik nagy tanítómesterére ILLYÉS Gézára (1870–1951), aki európai viszonylatban is az urológiai sebészet úttörője volt. A vesevezeték röntgenábrázolásának és a vesevizsgálat új módszerének, a pyelographiának kidolgozásában elévülhetetlen érdemei vannak. Már 1900-ban Röntgen-fényképeket alkalmaz és bizmut-por javaslatával a ma is használatos rendkívül fontos vesediagnosztikai eljárás gondolatát ILLYÉS professzor vetette fel legelőször a világon. A Rókusban, majd a klinikán működő magyar sebészprofesszor urológiai iskolájába a külföldiek tanulni járnak. *Urológia* c. tankönyve (1932) ábráival, szép kiállításával, elsősorban tartalmi gazdagságával a magyar orvosi irodalom standard munkája. Tanítványi kapcsolata, a tanítómesterrel töltött negyedszázad élményanyagát szép prózai erényeket csillogtató feldolgozásával Babics professzor könyve kiemelkedik a sorozat eddigi sikeres kötetei közül és talán legjobban megvalósítja a szerkesztők elgondolását; a mai tudós tisztelgését elődeik emléke előtt.

A következő gyűjteményben a kiadói tájékoztató szerint ACSÁDY Ignác, HUZELLA Tivadar, PIKLER Gyula, SAJNOVICS János és SCHAFFER Károly életműve és munkássága kerül bemutatásra az Akadémiai Nyomdának a tartalomhoz illő bibliofil kiadásában.

MÓRA LÁSZLÓ

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968. Összeáll. az MTA Történettudományi Intézetének munkaközössége. Bp. 1971. 856 l. Akadémiai Kiadó.

Történettudományunk, valamennyi többi társadalomtudományt megelőzve, a felszabadulás után elsőként ismerte fel az összefoglaló bibliográfia alapvető jelentőségét a további kutatások szempontjából. Azt a szinte alig érthető, súlyos mulasztást, amely a hazai polgári tudományosság számláját ezen a területen is alaposan megterhelte, történészeink — közvetlenül a

felszabadulás utáni években — két nagy bibliográfiai szintézissel igyekeztek pótolni: az azóta közismert kézikönyvekké váló „*I. Tóth*”-tal és a „*Kosáry*”-val. Bár a két összeállítás két különböző bibliográfiai típust képvisel, mégis mindkettő kiváló és szinte nélkülözhetetlen segédeszközzé lett mindazok számára, akik történelmünk és szellemi-politikai-gazdasági életünk múltjának egyes kérdései iránt érdeklődtek. *Kosáry* Domokos munkája 1825-ig, az értékelő bibliográfia rendszere szerint, *I. Tóth* Zoltán összeállítása pedig a lajstromozó bibliográfia módszerével készült, és 1825—1867-ig ölelte fel történeti szakirodalmunkat.

E két nagy bibliográfiai összefoglalás mellett (amelyeknek a kiegészítés utáni időszakra vonatkozó kötetei sajnos nem kerültek kiadásra), az utóbbi években újabb nagyjelentőségű történeti könyvszeti kézikönyvek is születtek. *Kosáry* Domokos történeti forrásainkat számbavevő nagy vállalkozásának első kötetén kívül kiadta a MTA Történettudományi Intézete az 1945—1968 közti időszak hazai történettudományi irodalmának válogatott bibliográfiáját. (Az egyes fejezeteket NIEDERHAUSER Emil, MAKKAI László, VARGA János, HANÁK Péter, L. NAGY Zsuzsa, RÁNKI György, LACKÓ Miklós és KATUS László állította össze.)

A kötet első változata az 1960. évi stockholmi nemzetközi történetsszakkongresszus alkalmából, külföldi szakemberek tájékoztatására készült. Később úgy döntöttek, hogy a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából, a hazai közönség számára is közzé teszik a bibliográfiát, bővített és 1968-ig kiegészített változatában. Az összeállítás így bizonyos fokig reprezentatív szerepet is játszik, hiszen tükörképet ad az 1945 után megújuló és kibontakozó történeti kutatásaink eredményeiről. De ezentúl természetesen újabb munkaeszköz is, amely hasznosan egészíti ki a már korábban kiadott nagy történeti bibliográfiákat. Jellege, időköre egyaránt alkalmassá teszi arra, hogy ne csak a történészek, hanem a hazai és az egyetemes történelem iránt érdeklődők szélesebb körei számára is eligazítást és tájékoztatást nyújtson a szakirodalom tengerében.

A bibliográfia annotált jellegű; az egyes tételeken belül található címleírásokat többnyire néhány mondatos annotációk követik, amelyek az illető műnek vagy tanulmányának a legfontosabb mondanivalóját igyekeztek összegezni, különös tekintettel a publikáció adatbeli vagy értékelő, módszertani újdonságára. E rövid annotációk a legtöbb esetben elérik azt a célt, hogy a címnél pontosabban

határozzák meg a közlemény lényegét, bár — természetesen — egy-két mondatot ezt nem is mindig könnyű kifejezni.

A kötetbe felvett tételeket (melyeknek megválogatásában az a szempont vezette az összeállítókat, hogy egyetlen olyan új se maradjon ki, amely valamilyen új eredménnyel gazdagította a tudományát) korszakok és tárgykörök szerint csoportosították. A bibliográfia a hazai történeten kívül tartalmazza az egyetemes történet magyarországi szakirodalmát is.

A tekintélyes méretű kézikönyv csaknem 9 ezer tételt sorol fel, és kétségkívül, az eddigi történeti bibliográfiákhoz képest, ismét egy más műfaj képvisel. Nem vitatjuk egy tudományágon belül sem a különböző típusú bibliográfiák szükségességét és hasznosságát; sőt, egyenesen előnyös a különböző jellegű és szintű tájékozódáshoz, ha többféle segédeszközhöz is fordulhatunk. Mindössze arra szeretnénk hivatkozni, hogy a jövőben talán jó lenne az újabb történeti szakirodalom szakaszos összefoglalásánál határozottabban kapcsolódni az előzményekhez: a korábbi összefoglaló kötetekhez, hogy legalábbis addig elkerüljük a nagyobb átfedéseket, ameddig még jelentékeny korszakok egyáltalán nincsenek bibliográfiailag feltárva. Az a tudományág, amely a felszabadulás után elsőként teremtette meg jelentős bibliográfiai kézikönyveit, bizonyára a jövőben is meg fogja találni azt a legkorszerűbb megoldást, amellyel legjobban szolgálhatja a kutatást csakúgy, mint a történelmi szakirodalom iránti egyéb érdeklődést.

KÓKAY GYÖRGY

Források Budapest múltjából II—IV. Bp. 1971—1973.

Budapest egyesítésének centenáriuma alkalmából 1971 és 1973 között gyors egymásutánban jelent meg a Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai című SÁGVÁRI Ágnes-szerkesztette sorozat I—IV. kötete. A BÁCSKAI Vera szerkesztésében napvilágot látott I. kötet: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873.* (Bp., 1971.) recenziója, amelyben SÁGVÁRI Ágnes sorozatszerkesztőnek a négy kötet céljáról, jellegéről szóló bevezető tanulmányát is részletesen ismertettük (I. *Magyar Könyvszemle* 1972. 3—4. sz. 318—320. p.), felment bennünket az alól, hogy a kiadvány egészével újból foglalkozunk, így az alábbiakban csak az azóta megjelent II—IV. kötetéről szólunk röviden. Ezek időrendben a következőképpen tagolódnak s szerkesztési, megje-

lenési adataik a következők: *II. Források Budapest történetéhez 1873—1919.* Szerk. H. KOHUT Magda. Bp. 1971. 522 p.; *III. Források Budapest történetéhez 1919—1945.* Szerk. SZEKERES József. Bp. 1972. 646 p. és *IV. Források Budapest történetéhez 1945—1950.* Szerk. GÁSPÁR Ferenc. Bp. 1973. 569 p.

A szerkesztők most is szerényen hangsúlyozzák, hogy tulajdonképpen a fővárosi élet, lakosság, mindennapok iránt érdeklődő olvasók, elsősorban a nagyközönség számára kívánnak rendkívül sokoldalú, érdekes és izgalmas olvasókönyvet nyújtani, tekintettel vannak az olvasmányosságra, ezért a dokumentumok egy részét rövidítve is közlik, de maguk is tudatában vannak, hogy ennél jóval többet adnak. A négy kötetben megjelent több mint 900 dokumentum, amelyeknek javarésze eddig publikálatlanul rejtőzött különböző levéltárakban s itt jelenik meg első ízben nyomtatásban, feltétlenül számot tarthat a történeti és művelődéstörténeti kutatók érdeklődésére is.

A szerkesztők az egyes köteteken belül időrendben, majd tematikai csoportosításban közlik a gazdag forrásanyagot és jól használható dokumentumokat nyújtanak, a köztörténet, az általános várostörténet és várospolitikai, a gazdaságtörténet és munkásmozgalom s a fővárosi művelődéstörténet és művelődéstudományok egyaránt. Amikor Budapestről képet adnak, kissé az egész országot bemutatják, hiszen Budapest mint főváros és az ország egyetlen igazán nagy városa egyben tükörképe az egész országnak is, bár a dokumentumok válogatása révén árnyaltan utalnak arra is, hogyan igyekezett az országos vezetés a maga uralmát a főváros autonómiájának és időnként megmutatózó demokrata-liberális törekvéseinek csorbítására és visszafogására is felhasználni.

A *Források Budapest múltjából* II—IV. kötete rendkívül nagy és eseményekben gazdag korszakot ölel át, a Budapest létrejöttétől Nagy-Budapest megszületéséig terjedő majdnem nyolcvan esztendő hosszú időszakot. A ténylegesen is fővárossá váló Budapest fejlődésének fény- és árnyoldalai, a várospolitikai egy olyan nagy egyéniségének a munkássága, mint BÁRCZY István, az első világháborús körülmények és háború-ellenes mozgalmak, az 1918—19-es forradalmak eredményei, a fehérterror, majd a konszolidáció éve, a fasizmus esztendei és az antifasiszta törekvések, a második világháború, a német megszállás és nyilas rémuralom időszaka, a főváros pusztulása, majd újjáépítése és a szocialista erők győzelme, mind-mind szemléletes ábrázolást nyer azokban a dokumentumok-

ban, amelyeket a három kötet szerkesztői kiválasztottak és a műben publikáltak. A közzétett szövegeket egykorú eseményeket ábrázoló és korabeli hangulatot tükröző fényképek egészítik ki.

A kötetben számos öket érdeklő írást találhatnak a művelődéstörténet és könyvkultúra kutatói is: pl. a *Fővárosi Lapok* 1884. évi tudósítását az Operaház megnyitásáról (II. 126–127. p.), dokumentumok egész sorát a dualizmus-kori Budapest művelődési viszonyairól és iskolaügyéről (II. 257–289. p.), köztük pl. ADY Endre 1909. évi pályázatát a főváros szépirodalmi díjára, vagy SZABÓ Ervin 1911. évi előterjesztését a tanácshoz a Fővárosi Könyvtár községi nyilvános könyvtárrá szervezése ügyében, illetve ugyancsak SZABÓ Ervin pályázatát 1912-ből a főváros milleniumi alapítványának díjáért. Különös érdeklődésre tarthatnak számot a kortárs-írók (MÓRICZ Zsigmond, MOLNÁR Ferenc, SZINI Gyula, KRÚDY Gyula, KASSÁK Lajos) írásai az 1918–19-es forradalmi események időszakából (II. 416–427. p.). KODÁLY Zoltánnak a Tanácsköztársaság alatti magatartása miatti fegyelmi bizottsági ügye ellen tiltakozik 1920-ban DOHNÁNYI Ernő, valamint BARTÓK Béla (III. 26–27. p.), a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intéz jelentést ugyancsak 1920-ban haladó irányzatú műveknek a tanári könyvtárakból való kiselejtezéséről a budapesti tankerületi főigazgató (III. 43. p.). 1922-ben a közgazgatási bizottság indítványt tesz BETHLEN István miniszterelnöknek a sajtótörvény szigorításáról (III. 94–95. p.). A rákoscsabai Vörös Segély szervezet tevékenységének és a vezetői elleni 1934. évi büntetőeljárásnak iratai közt szerepel pl. a rákoscsabai csendőrség által FEKETE Bélánál és SCHÖNMANN Júliánál lefoglalt könyvek jegyzéke (III. 355–358. p.), amelyeken a marxizmus, a szociáldemokrácia és a munkásmozgalom irodalmának számos alkotása, több haladó irodalmi mű és folyóiratszám szerepel.

A példákat lehetne még szaporítani, de ennyiből is nyilvánvaló, hogy a *Források Budapest múltjából* köteteit, amelyekkel Budapest Főváros Levéltára méltó módon járult hozzá a főváros centenáriumának megünnepléséhez, a művelődés- és könyvtörténet kutatói is haszonnal fogják forgatni.

FÜLÖP GÉZA

Vitályos László—Orosz László: *Ady-bibliográfia 1896—1970*. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Bp. 1972. 425 lap. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 67.)

Klasszikus rangú íróról személyi bibliográfiát készíteni a legnehezebb feladatok közé tartozik. S ezek között is a legnehezebb talán ADY-ról. Fáradságot nem ismerő kutatók évekig tartó munkáját igényli, a teljesség örömeinek reménye nélkül. A most megjelent kötet e nagyszabású munkálatnak első része, egyértelmű szempontok mintaszerű érvényesítése. A szerzők bevezető szavaiból kiderül, hogy ADY szétszórta megjelent írásairól a bibliográfiát később teszik közzé.

A célszerűség azt diktálta, hogy az itt publikált adatokat is csak a nyomtatásban megjelent művekre korlátozzák. Nem számították ide a szerzők a főiskolai jegyzeteket és a tankönyveket sem. Ennek a kényszerűségnek jelentezik bizonyos fonák vonása, amit egy példával illusztrálunk: KARDOS Pálnak kb. tizenöt saját cikkét, kisebb tanulmányát tartja számon a bibliográfia, de nem említi azt az összefoglalást, amely az ötvenes években egyetemi jegyzetként látott napvilágot, s többet mond KARDOS ADY-ra vonatkozó nézeteiről, mint említett írásai együttvéve.

Az adatokat folyamatosan számozzák a szerzők, s a Névmutató e számok alapján irányítja az érdeklődőt. Három nagyobb fejezet, összesen kb. nyolc kisebb csoport rendszerezi az ismereteket, s mindegyik saját, teljes kronológiai sort ad. Ady önálló művei (ismertéseikkel együtt) kezdik a bibliográfiai részt, ezután a költő életére, munkásságára vonatkozó adatok következnek (kisebbségi fejezeteik: Monográfiák, gyűjteményes művek; Tanulmányok, cikkek; Életrajzi irodalom), majd — mintegy nagyszerű ráadásként — a Függelék fejezeteit nézegethetjük (ADY művei idegen nyelven, hatása külföldön; Ady a szépirodalomban, az iskolai oktatásban, alkalmi megemlékezésekben; képzőművészeti alkotások, fényképek irodalma; a megzenésített ADY-versek irodalma).

Az irodalomtörténetészt elsősorban az ADY-irodalom mindeddig legteljesebb bibliográfiája örvendeztetni meg. A kötet belső tagolásának világossága csak igen ritkán, határhelyzetekben készlet tünődésre (GULYÁS Pál bibliográfiája a II. fejezet első részében található meg, a harmadik helyett, de helyesen) — s éppen a biztonságos tájékozódás győz meg bennünket a szerzők egyik alaptörekvésének értelméről: minden ismétlést kerülnek.

Nagyobb könyvtáraink mostanában rendszeresen adnak közre személyi bibliográfiákat, s olykor egy-egy kötetnek harmadnegyede változó szempontokkal álcázott pusztá ismétlés.

Az adatközlés megbízhatóságát bizonyítja az, hogy félrevezető, hamis adatot nem vesz át a kötet. Az *Irodalmi Lexikon* például PETNEHÁZY Ferenc egy tanulmányát említi a *Magyar Minervában*, holott ennek csak első része készült el, s hosszú évek óta kéziratban lappang. De a gondosmunka jele az is, hogy a főbb bibliográfiai adatokat kiegészítik, így például a könyvek megjelenésének jelzett dátuma mellett a valóságos megjelenés évét is föltüntetik. Az 1970. év adatai természetesen csak a valóságos dátumokat vehetik figyelembe, hiszen az anyaggyűjtést 1970. dec. 31-vel zárták (így maradt ki például VARGA József tanulmánykötetete, amelynek jelzett dátuma 1970).

A hatalmas munkához elsősorban a lektorok (VARGA József, VARGHA Kálmán, TÓDOR Ildikó) adtak értékes segítséget.

A szerzők a kiadó intézmény színvonalához méltó, korrekten művet készítettek, amely általános érdeklődésre is számot tarthat. A 800 példányos házikiadvány így alighanem hiánycikk lesz.

SZUROMI LAJOS

Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok 1—3. füzet. A—F. Bp. 1972—1974. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek A sorozat 1.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum által indított bibliográfiai sorozatok első tagja a magyar irodalmi folyóiratok bibliográfiai feltárását tűzte ki céljául. A sorozatból, amelyet LAKATOS Éva szerkeszt, eddig három füzet jelent meg, és ezek az A—F betűkkel kezdődő periodikák adatait tartalmazzák. Az eddig közzétett anyag alapján már képet kapunk a vállalkozás jellegéről és megvalósításának módjáról, ezért — nem várva meg a sorozat utolsó tagjának is a megjelenését, amely bizonyára még néhány évet várhat magára — már most szeretnénk néhány ismertető szót szólni róla.

A bibliográfia a magyar irodalmi és irodalmi érdekű folyóiratoknak, a kezdetektől 1944-ig, sajátos szempontú könyvészeti leírását kívánja elvégezni. Bevezetőjében a szerkesztő joggal utalt arra, hogy a folyóiratok forrásértékét egyre inkább felismeri a kutatás, de arra is, hogy könyvtáraink — beleértve nemzeti könyvtárunkat is — állományai mennyire hiányos a periodikák szempontjából.

E kettős, alapvetően fontos felismerésből adódott LAKATOS Éva számára az a feladat, hogy elkészítse irodalmi jellegű folyóirataink bibliográfiáját, de úgy, hogy leírásuknál — a fentiekből következően — különös tekintettel legyen a kutatás főszempontjaira, és arra, hogy a folyóiratanyag állományának számbavételéhez a lehető legnagyobb segítséget nyújtsa a könyvtárak állománykiegészítő munkájához.

Aki valaha foglalkozott periodikák címléírásával, jól tudja, hogy ez a könyvek katalogizálásánál sokkal idő- és munkáigényesebb feladat, hiszen egy-egy cím évfolyamonként is gyakran 50—100 vagy esetleg még több egységből áll össze, amelyek mindegyike tartalmazhat figyelembeveendő adatokat, vagy változókat.

Nem rendelkezünk még sajnos időszaki sajtónk teljes bibliográfiai feldolgozásával; az egyes földrajzi, illetve időbeli határok között az utóbbi időkben elkészült sajtókönyvészetek természetesen csak kis töredékei az egész magyar periodika-irodalomnak.

Már csak ez a rendkívüli időigényesség is teljesen indokoltá teszi a Petőfi Múzeum kiadványának világosan körülhatárolt jellegét: nem hagyományos értelemben vett sajtóbibliográfiát akartak létrehozni, hanem meghatározott célt kívántak vele szolgálni. Egyébként, a szorosabb értelemben vett periodikabibliográfiai szempontból is olyan összeállításra van kilátásunk e füzetek megjelenése után, amelynél — irodalmi folyóiratainkra nézve — egyelőre nem rendelkezünk teljesebb segédeszközzel.

A feldolgozás profilját az irodalmi folyóiratoknak egy olyan tágan értelmezett köre adta meg, amelybe egyrészt belekerültek az irodalmi anyagot is tartalmazó tudományos szemlék és társadalomtudományi folyóiratok, másrészt azok a lapok, amelyeknek feldolgozása irodalomtörténeti érdekekkel bírt (pl. élelapok, divatlapok), a hírlapok kivételével. Igaz, hogy a feldolgozott lapoknak ez a szélesebb köre némileg kérdésessé teszi a mű címének (*Magyar irodalmi folyóiratok*) pontosságát, de úgy véljük, inkább a címadáson lehetett volna inkább módosítani, mint a feldolgozott anyag körén. Ez a bővítés ugyanis a kutatás számára különösen nagy segítséget nyújthat, hiszen olyan lapokra hívhatja fel a figyelmet, amelyek nagy részét bizonyára elkerülte volna a kutatás. Elég belelapozni a már megjelent füzetekbe és beleolvasni az annotációkban felsorolt névsorokba ahhoz, hogy lássuk: számos, nem irodalmi folyóiratként nyilvántar-

tott periodika is tartalmazhatja neves írók írásait. Ugyanis a bibliográfiai összeállítás a szerkesztőkön kívül felsorolja a jelentősebb munkatársak neveit is. Ezzel már szinte a folyóiratok tartalmi, repertóriális feltárása irányába tesz lépést, hiszen a szerzők neveinek puszta felsorolása által is hasznos tájékoztatást nyújt a lapok tartalmát illetően, az irodalomtörténészeknek, textológusoknak és bibliográfusoknak egyaránt.

Közvetve a kutatást szolgálja — közvetlenül pedig gyűjteményeink folyóiratállományának a kiegészítő munkáját — az egyes lapok évfolyamainak és számainak részletes leírása is. Ezzel az alapos és fáradságos feltérképezéssel olyan vázát kapjuk meg irodalmi jellegű folyóirataink megjelent évfolyamainak és számainak, amely segítségével könnyen tájékozódhat az érdeklődő arra nézve: egy-egy lapból pontosan hány évfolyam és hány füzet jelent meg. Ilyen jellegű információt eddig egyetlen sajtóbibliográfiánk nem tartalmazott! Könyvtáraink jelentős része rászorul folyóirat-állományának kiegészítésére; e munkához a jövőben szinte pótolhatatlan segédeszköz lesz a Petőfi Múzeum összeállítása.

A második világháború során számos ország periodika-gyűjteménye vált kisebb-nagyobb mértékben a pusztulás martalékává, de mindenhol hatalmas erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy kiegészítsék a megsemmisült gyűjteményeket. Nálunk a háborús veszteségek mellett sokszor az e területen tapasztalt közöny is növelte folyóirat-gyűjteményeink hiányait; ezeknek, irodalom- és történetíró-sunk jelentős forrásainak a kiegészítéséhez nyújt nagy segítséget és talán némi indítékot is — LAKATOS ÉVA bibliográfiája.

KÓKAY GYÖRGY

Bálint Ferenc—G. Vass István: A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944. Békéscsaba, 1971. Békéscsabai Városi Tanács. 127 l. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 5).

Békéscsaba Városi Tanácsa *Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból* című sorozatában egymás után tárja fel a megyére és a városra vonatkozó dokumentumokat. Tárgyalt kiadványunk e sorozat ötödik kötete, amely a békéscsabai munkásmozgalom 1890—1944 közötti dokumentumainak egy részét dolgozza fel. Elsősorban a Békés Megyei Levéltárban fellelhető anyagot és az egykorú sajtó-fellegményeket tették közzé a szerkesztők.

A dokumentumokat rövid, világos fogalmazású, magyarázó jegyzetek kísérik. Több helyen a további irodalomra is felhívják az érdeklődők figyelmét. Noha az összeállítás teljességre nem törekedett, azért egyes esetekben a jelzett időszakra vonatkozó, a helyi Levéltárban fellelhető dokumentumokat kiegészítették az MSZMP Párttörténeti Intézete Archivumának anyagával is. A szerkesztők az előszóban rámutatnak arra, hogy a békéscsabai munkásmozgalomra vonatkozó dokumentumok természetesen az ország egyéb közgyűjteményeiben is bőven találhatóak, de ezek felkutatása már meghaladta lehetőségeiket. Céljuk kötetük kiadásával elsősorban a helytörténeti kutatás segítése, az iskolai történelmi szakkörök és honismereti mozgalom támogatása volt.

A kiadványt öt korszakra bontva állították össze. A korszakok a következők: I. 1890—1918; II. 1918—1919; III. 1919—1929; IV. 1929—1939; V. 1939—1944. Az iratok közlésénél általában időrendet alkalmaznak. A dokumentumok nagy részét a korabeli államapparátus helyi szerveinek irataiból válogatták ki.

A kötetet rövidítések jegyzéke, tárgy- és névmutató egészíti ki. Az összeállítás végén fényképek, plakátok és egyéb dokumentumok másolatai találhatóak. Békéscsaba jelentősnek minősíthető szlovák kisebbségére való tekintettel a könyvet szerkesztői szlovák nyelvű tartalmi kivonattal is ellátták.

A jól sikerült válogatásból talán egyetlen dolgot hiányolhatunk: az itt virágzó agrárszocialista olvasóköriekkel kapcsolatos dokumentumokra az összeállítás során nem terjedt ki a szerkesztők figyelme.

BÁLINT Ferenc és G. VASS István összeállítását Békéscsaba jelentős szülöttjének, ÁCHIM L. András születésének századik évfordulója alkalmából adták ki, akivel kapcsolatban szintén található dokumentumok a kötetben.

Úgy gondoljuk, hogy Békéscsaba helyes kezdeményezését követhetnek más, gazdag munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező városaink is.

MÉRŐ ÉVA

Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története. 4. sz. Magyar András: Az ormospusztai munkások olvasóköreinek története. Miskolc, 1971.

Munkáskönyvtáraink történetét megismerni fontos teendőnk egyike, hiszen a munkásokörök kultúregyüttesei, dalárdái, fillérekből összegyűjtött könyvtárai nyúj-

tottak sokszor életlehetőséget a forradalmi munkásmozgalom sejtjeinek.

A munkáskönyvtárakkal foglalkozó kutatás, az agrárproletariátus körü életének vizsgálata hozott már eredményeket; az újabb, jól sikerült munkák közül VIRÁGH Ferenc könyvét említenénk: *A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztság körü-egyleti életéről, művelődéséről* (Békéscsaba, 1968.)

Érdemes vállalkozásnak tartjuk a Szakszervezetek Borsod megyei Tanácsa Központi Könyvtára sorozatát is. Részletesen a sorozat 4. számú füzetéről szólunk. MAGYAR András füzetének szöveges része a kiadvány 5–16. lapján található. Az 1923-ban Sajószentpéteren megalakuló, munkás olvasó egylet kedvezően hatott az Ormospusztai Munkás Olvasókör megalakulására is. SZEMÁN István vezetésével először asztaltársaság alakul, ez fejlődik munkás olvasókörré: megvásárolják KOVÁCS József tanító olvasóköri jegyző mintegy 300 kötetes könyvtárát. A szerző közli, hogy a könyvanyag „értékes, műfaji megoszlása jónak mondható”. Megemlíti, hogy az alapgyűjteményben ADY, MÓRICZ, MIKSZÁTH, JÓKAI, MÓRA, GÁRDONYI található, valamint teljes SHAKESPEARE, WELLS sorozat. Úgy látszik, fennmaradt az első könyvjegyzők, de sajnos ezt nem közli. Ugyanígy elmaradt az alapszabályok publikálása is, pedig ez biztosan megvan, hiszen a munka idéz is belőle! Megtudjuk a következőkben, hogy a könyvtár a bányászok áldozatvállalásával fejlődött, mindenki évenként egy pengő fenntartási összeget vállalt. Olvashatunk arról is, hogy a *Népszavát* titkon vásárolták, és továbbadták egymásnak. Fontos adatnak tartjuk, hogy még a szomszéd olvasóköröktől is kértek kölcsön náluk meg nem található műveket. Mindezek jellemzők a munkáskönyvtárak nehéz életére; MAGYAR Andrásnak azonban esetenként névvel és címmel hivatkoznia kellett volna adatközlőire is. De azt sem tudjuk meg, hogy hol található az Ormosbányai Munkás Olvasókör alapszabálya! Az olvasókör 1938-ban nevet változtat, és a Híbej Hosztják Albert Olvasókör nevet veszi fel. Megtudjuk még, hogy a szomszédos Rudabányai és Sajószentpéteren tiszti és altiszti kaszinók működtek, ahová bányászok nem járhattak. Így minden korlátjával együtt az Ormosbányai Munkás Olvasókör fontos hivatást teljesített mintegy húsz éven át, az 1926-tól kibontakozó nagyobb méretű ténykedéstől 1946-ig. A felszabadulás után rövid ideig az olvasókör szociáldemokrata irányítás szellemében dolgozik, majd a könyvtárát a bányai üzem szakszervezeti bizottsága veszi át,

s ezzel az olvasókör tevékenysége gyakorlatilag megszűnik”.

A könyvtár azonban tovább fejlődött, jelenleg 15 000 kötet áll a bányai üzem dolgozóinak rendelkezésére. A szöveges részt a mindvégig hiányolt jegyzetek helyett Irodalomjegyzék zárja. A szerző itt is többször hivatkozik kéziratokra, melyeket használt, azonban itt sem tudjuk meg, hogy azok hol kereshetők?

A munka megjelentetése, a felsorolt hibák mellett is, hasznos forráshoz juttat bennünket, megjegyzéseinket a szerkesztők a sorozat további köteteknek megjelentetésekor bizonyára hasznosítják is.

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Széphalom (1927—1944) — Repertórium.

Összeállította: LISZTES László és PALOTÁS Gyuláné. Szeged, 1970. 64. l. (A József Attila Tudományegyetem könyvtárának kiadványai. Új sorozat 1. sz.)

A mindössze ötszáz példányban megjelent kis füzet érdekes irodalomtörténeti dokumentum. A két világháború közötti *Széphalom* anyagát rendszerezzi, foglalja össze. Ennek az „irodalmi és tudományos folyóirat”-nak megalakulását az 1926-ban megalakult Széphalom-Kör tette lehetővé, amelynek tagjai a szegedi egyetem tanárai és a város írói voltak. A *Széphalom* szerkesztője ZOLNAI Béla professzor lett, így ő jelentős szerephez jutott a folyóirat profiljának kialakításában. Erre a szellemtörténeti irány ápolása, az Ady-kultusz a legfőbb jellemzők. Erről bővebben szól a *Bevezetés*.

A könyv legnagyobb szerkezeti egysége maga a repertórium. Ebben találjuk meg a szépirodalmi művek és a tematika szerint különválasztott cikkek adatait. Összehasonlítva a folyóirat és a repertórium anyagát, néhány hiányosságra, különbségre bukkanhatunk.

KOVÁCS Sándor Iván a *Népszabadság* 1971. márc. 14-iki cikkében kifogásolja, hogy a repertóriumból több érdekes, JÓZSEF Attilával kapcsolatos dokumentum hiányzik (az 1929. 148. és 287. lapokról). A harmadik cikknek (amely az előzőkhöz hasonlóan szintén a *Csodabogár* című rovatban jelent meg) az az érdekessége, hogy G. M. aláírással van ellátva, s a repertórium sem ezt a cikket, sem azt az álnevet nem említi. Mégis igen valószínű, hogy az író ZOLNAI Béla, hiszen ő volt a *Csodabogár* rovatszerkesztője. A *Névmutató* ZOLNAI-nak még tizenhat álnevet említi, amelyek közül tizenkettőt nem tartalmaz GULYÁS Pál *Magyar írói álnévlexikon*-a. Ezek: Békés

Csaba, Édes Gergely, é.g., Galli Mátyás, Garázda Péter, g.p., (g.p.), G.P., Mohai Ágnes, (z. b.), Z. b.

A repertórium egyébként más cikkeket is elhanyagol. Nem említi a rövid idejű létező *Rosta* című rovatot és a szintén csak időszakszerűen megjelenő *Hitel-Világ-Stádium* rovat közgazdasági cikkeinek nagy részét. A *Beküldött könyvek* című rovat aláírással ellátott cikkeinek is csak egy részére utal.

Az említett hiányokon kívül olyan eltéréseket is találunk a folyóirat és a repertórium anyaga között, melyekről nem állapítható meg minden esetben, hogy valószínűs hibák-e, vagy csak egyszerű sajtóhibák. E kétes esetek között tartoznak: egyes cikkek címeinek pontatlan átírása, tételszámoknak, lapszámoknak a folyóirat-tétől eltérő nyomtatása.

Néhány cikk helyes címét közöljük a repertórium tételszámaival: 18.: *Ónarckép*: 1929 (és nem 1919), 174.: *A hipotézis* (a névelő kimaradt a címből), 220.: *Hét* helyett *A hét*, 272.: *Groteszk és plakát* (itt a kötőszó maradt ki a címből), 254. és 256.: *BERCZELINEK* két drámájáról a *Tigrisekről* és a *Fiatalokról* van szó (a repertórium-ból ez nem derül ki), 537.: *Az arckép és a jog* (itt az „a” névelő hiányzik), 558.: „... üvegházias (üvegházias helyett), 697. Részletek K. K. hírlapcikkeiből (nem K. L.-éiből). A 235., 429. és 591. tételszámok után a *biedermeyer* szó írása hibás, ugyanis a folyóirat is és a ma érvényben levő helyesírási szabálykönyv szótára is *biederneiert* ír.

A *Névmutató* hibáinak (amelyek inkább csak sajtóhibák) korrigálása: *BE CZÁSSY* Judit neve mellett a helyes tételszám: 252. A *NÉGYESY* László neve mellett levő tételszámot (556) kurzívan kellett volna szedni, hiszen a cikket (egy nyílt levél) ő írta. A *Névmutató* hiányossága még, hogy nem tesz különbséget a XX. századi irodalomtörténész és a XVIII–XIX. század fordulóján élt székesfehérvári püspök (mindkettő *HORVÁTH* János) neve között.

Néhány lapszám-eltérés helyesbítése: a folyóiratban *ROZVÁNYI* Vilmos verse a 95. lapon van (a tételszám 137). 669-es tételszám: a cikk az 57–59. lapokon van. 727-es tételszám: az egyik 1934-es *Visszhang* rovat a 44–45. lapokon van.

Mindez nem változtatja meg véleményünket: indokolt kezdeményezés volt a repertórium összeállítása: a kis füzet felbreszti figyelmünket egy tizenhét évig működő érdekes folyóiratra, és jelentős segítséget nyújt a kutatók számára is.

HARGITTAY EMIL

Evangelheliarul slavo-román de la Sibiu, 1551—1553. (Studiu introductiv filologic de acad. Emil PETROVICI, studiu introductiv istoric de L. DEMÉNY.) București 1971. Editura Academiei. 420 l.

A legrégebb román nyelvű, pontosabban bilingvis ó-egyháziszláv és román nyelvű könyv hasonló kiadása bevezető tanulmányokkal. Nyomatott könyvről van szó, amelyet időben egyetlen román nyelvű kéziratos könyv sem előz meg. Egyetlen ismert töredékét, amely Máté evangéliumát csaknem teljesen felöleli, a leningrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtár őrzi. Hiányzik az első evangélium eleje és vége és a többi három evangélium. E nyomtatvány, éppen mert alig maradt fenn emléke, hosszú ideig csaknem ismeretlen volt, és sokáig 1580 körüli kiadványnak tartották. 1964–65-ben DEMÉNY Lajos és jómagam egyidejűleg, de egymástól függetlenül megállapítottuk, hogy ez a legrégebb ismert román nyelven nyomtatott szöveg, amely Nagyszebenben készült Filip MOLDAVEANUL betűivel. Én a Leningrádból kapott mikrofilm alapján dolgoztam, DEMÉNY Lajos leningrádi kiküldetése során közvetlenül magát a töredéket tanulmányozhatta. Publikációink is egyidejűleg jelentek meg egyrészt a *Magyar Könyvszemlében* (1965. 119–127), másrészt a *Revue roumaine d'histoire* c. folyóiratban (1965. 385–412). A nyomtatás idejét FILIP pontosan 1546-ra datált másik könyve, a szláv evangéliárium alapján 1547/48-ban véltem megállapíthatni, a könyv papírjának későbbi tüzetes vizsgálata azonban a romániai kutatókat arról győzte meg, hogy a nyomtatás az 1551–1553. években történt. Érdekes megjegyezni, hogy amíg korábban a régi román könyvekről csak elvétve jelent meg egy-egy kiadvány vagy tanulmány, 1965-től a cikkek, kiadványok, szövegközlések és hasonmások egész sora foglalkozik az első, románok számára nyomtatott könyvekkel, azoknak történetével, nyomtatásával, papírjával, nyelvével. E faksimilében kiadott töredék régiségével minden más könyvben megmaradt román nyelvű szöveget megelőz, és éppen ezért a román nyelv történetének igen becses emléke. Méltán adta ki a Román Akadémia a töredék reprodukcióját egész terjedelmében, az összes előfordulást felölelő betűrendes szöveggyűjtemmel és két bevezető tanulmánnyal, finom kréta-papíron, szép kötésben. A román szöveg nyelvéről Emil PETROVICI ír, de a nyelvészeti kutatások ezzel még nem zárultak le. DEMÉNY Lajos részletesen foglalkozik a töredék ismeretének történetével. Saját kutatásai nyomán ismerteti a töredék

összes jellegzetességét. A nyomdai kiállítás alapján bizonyítja, hogy FILIP MOLDAVEANUL betűivel készült. Igen részletesen foglalkozik a könyv papírjának vízjeleivel, és ezzel bizonyítja, hogy a nyomtatás 1551–1553-ban történt. Összegezi a FILIP által 1544-ben nyomtatott, de példányból nem ismert, román katekizmusról közölt addigi adatokat és irodalmat. Végül ismereti mindazt, amit FILIP MOLDAVEANULról eddig tudunk. Életrajzához nyomtatványain kívül egyetlen forrásul a nagyszombeni városi számadások szolgálnak. Ezekben neve 1521-ben tűnik fel először, és 1554-ben szerepel utoljára. DEMÉNY Lajos tanulmányait bőséges összehasonlító betű-, könyvdísz és vízjegy illusztrációk egészítik ki. E könyv tehát Erdély régi kultúrájának, népei békés együttműködésének is szép és igen becses emléke, amelynek a szélesebb gyűjtőkörű magyar könyvtárakban is helye van.

HERVAY FERENC

Richard de Bury: Philobiblon. A könyv szeretete. Fordította és jegyzetekkel ellátta BODOR András. A bevezető tanulmányt írta JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1971. Kriterion. 199 l.

A „könyv nemzetközi éve (UNESCO, 1972) alkalmából” a bukaresti magyar könyvkiadó a nálunk is oly kedvelt Tékasorozatában (szerkeszti CSEHI Gyula és MIKÓ Imre) jelentette meg — magyar nyelven először — a középkori európai művelődéstörténetnek a maga nemében páratlan latin dokumentumát, RICHARD DE BURY durhami püspök (1278–1345) bibliofil kézikönyvét.

A bevezető tanulmányban JAKÓ Zsigmond professzor az audio-vizuális technika (televízió, film, hangszalag, képregények stb.) és a gépi adattárolás ijeszten rohamos terjedésére utalva, fogalmazta meg e kiadás célját: „Nem korunk divatjának kívánunk hódolni, hanem régi könyvbarátainknak és a könyvekkel most össze-melegedő társadalmi rétegeinknek óhajunk szolgálni, amikor magyar fordításban először tesszük közzé az európai irodalom legkorábbi alkotását a bibliofiljáról és ezzel egyidejűleg felvázoljuk azt az utat, amelyet a könyvgyűjtés az anyiszor ’sötét’-nek nyilvánított középkorban a Philobiblon keletkezését megelőzően bejárt.” Az összegező áttekintést nyújtó bevezető az írás, a könyvtörténet és a könyvtárfejlődés európai ható tényezőit mutatja be. Megismerteti a könyvmásolás, a kereskedelem, a könyvtár középkori gyakorlatával. A *Philobiblon* szerzőjéről (a nemzetközi, főleg

angol irodalom gyakran családji nevének említi: RICHARD D'AUNGERVILLE) megtudjuk, hogy az oxfordi egyetemről papként került II. EDVÁRD udvarába, ahol a trónörökös nevelője volt. Később a franciaországi Gascogne-ban az angol király tartományi kincstartója volt, majd Párizsban számkivetésben élt. Egykori tanítványa, III. EDVÁRD trónra jutva maga mellé hívta lordkancellárnak és Durham püspökévé tette. Diplomáciai küldetésben megfordult a francia királyi és a pápai udvarban. Avignonban találkozott PÉTRARCÁVAL, aki nagyra becsülte tudását, és könyvtárát kora legnagyobb gyűjteményének hirdette. Bejárta az európai írásbeliségnek legfejlettebb francia vidékeit. Megismerte a híres kolostori könyvtárakat és kapcsolatba került a középkori tudományosság legmozgékonyabb szellemi képviselőivel, a ferencesekkel és domonkosokkal. Módszeresen gyűjtötte könyvtára számára a ritka kódexeket. Püspöki udvarában másoló-műhelyt szervezett, ahol íródéakok, miniátorok és könyvkötők számára dolgoztak. Legendás híru gyűjteményét 1000–1200 kódexre becsülik. Katalógusa azonban megsemmisült és a könyvekből is ma már csupán kettő azonosítható. Könyvgyűjtő szenvedélyének és rendkívüli olvasmányműveltségének egyetlen tanúja a *Philobiblon*, amelyben a kortársai előtt feltűnő és szokatlannak tartott „könyvbarátságát” indokolta és a könyvek megbecsülésére, helyes használatára adott elméleti és gyakorlati útmutatást az utódoknak, elsősorban az oxfordi egyetem hallgatóinak, akiknek könyvtárát szánta. A *Philobiblon* megírásával „arra törekedtünk — írja —, hogy magyarázattal szolgáljunk csodálkozó kortársainknak: miért is szerettük annyira a könyveket”.

E helyen nincs módunk arra, hogy részletesen foglalkozzunk RICHARD DE BURY írása prologusával és húsz tartalmas fejezetével. A magyar fordítást sem elemezhetjük részleteiben. Általánosságban ugyan, de külön elismerő hangsúllyal kell szólnunk BODOR András kitűnő és szép magyarsággal megalkotott, magát könnyedén „olvasztató” fordításáról. Ki kell emelnünk a gondos tudományos körültekintést, amely a kötet minden részletét jellemzi. A szerzők a bevezető tanulmányhoz, a fordításhoz, a magyarázó jegyzetek összeállításához egyaránt a *Philobiblon* legjobb kiadásait kritikai igényességgel használták és közzétették a vonatkozó legfontosabb irodalmat is. A szép tipográfiai kiállítású kötetet a gyakrabban előforduló nevek betűsoros mutatója zárja.

A *Philobiblon* régi elterjedtségére jellemző, hogy ma is negyvenhat középkori

másolata ismeretes és az 1473-ban megjelent első nyomtatott kiadását a századok folyamán egész sor követte. Be kell vallanunk, hogy a magyar szakirodalomban, de a lexikonokban is alig találtuk nyomát. Pedig olvasása közben önkéntelenül felmerült a kérdés, hogy vajon a hazai „könyvbarátok” ismerték-e a legrégebb európai „könyvtártant”? A bevezetésben olvassuk, hogy a neves román irodalom- és néprajztudós, Timotei CIPARIU könyvtárában a múlt század derekán az 1674-i lipcei kiadás megvolt. Hazai bibliofil gyűjtemények közül APPONYI Sándor könyvtárát említhetjük, akinél a *Philologiarum epistoliarum centuria una* című gyűjteményes kötet két kiadásában (Frankfurt 1610 és Lipcse 1674; ez utóbbi alighanem CIPARIUÉVAL azonos) a latin szöveg és az 1832-i londoni angol nyelvű fordítás volt meg. Reméljük, hogy a jól sikerült első magyar nyelvű fordítás a hazai könyvtártörténet és bibliofília művelőinek figyelmét fokozottabban ráirányítja RICHARD DE BURY művére.

HOLL BÉLA

Einbandstudien. Ise Schunke zum 80. Geburtstag am 30. Dezember 1972 gewidmet. Herausg.: Ursula ALTMANN és Hans-Erich TEITGE. Berlin 1972. Deutsche Staatsbibliothek. 162 l.

A nemzetközileg elismert kötéstörténész, ISE SCHUNKE 80. születésnapjára tanulságos és szép tanulmánykötetet adott közre a berlini Deutsche Staatsbibliothek. Az ajánló sorokat író Horst KUNZE szerint e tanulmányok lényegében azoknak az ösztönzéseknek az eredményei, amelyekkel ISE SCHUNKE az 1968–1970-ben Drezdában tartott kötéstörténeti szaktanfolyamon, valamint személyes kapcsolatairól a Német Demokratikus Köztársaság könyvtárosai körében a kötéstörténet fontosságát tudatosította, és az ilyen jellegű kutatásokat támogatta.

A másfélszáz lapos kötet 8 kötés, ill. könyvtörténeti tanulmányt közöl, többnyire olyan szerzők tollából, akik elsősorban nem a kötéstörténet kutatására specializáltak magukat. Ursula ALTMANN — a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségének munkatársa — a rostocki egyetem könyvkötőműhelyének XVI. század eleji jellegzetes kötéseit tárja fel, Johannes WENZLAFF greifswaldi kutató az egykori jassenitzi kolostorban működő könyvkötőműhely 1505 körülre datálható műveit ismerteti, Hans-Erich TEITGE — a berlini Deutsche Staatsbibliothek Kézirattárának vezetője — pedig a XVII. század második

felében a Spree melletti Kölnben alapított Churfürstliche Bibliothek történeti kötése alapján tesz kísérletet a könyvtár legrégebb állományának rekonstruálására. Hellmut DÖRING tanulmányában maga utal arra, hogy a freibergi ősnymtatványok feldolgozása során figyelt fel a freibergi Schnürenmeisternek nevezett könyvkötő jellegzetes kötéseire. Jutta FLIEGE viszont az egykori quedinburgi Gymnasialbibliothek Halleba került kéziratának katalogizálása alatt jutott arra a megállapításra, hogy az azonos motívumokkal díszített kötésű kéziratok egy csoportja a XV. század második felében a quedinburgi Szent Wipert kolostor tulajdona volt. Az említett öt cikk kevésbé ismert középkori könyvkötő műhelyek munkásságára hívja fel a figyelmet s jellegzetes motívumaik, stílusjegyeik alapján tárgyalja e műhelyek ma is meglévő kötéseit.

Más célkitűzésből adódó — szűkebb körű vizsgálódás — jellemzi Helmut CLAUS munkáját, aki MELANCHTHON *Loci communes*ének a gothai Forschungsbibliothek-ban őrzött kiadását írja le, a kinyomtatás és a reneszánsz kötés mesterkérdésének elemzésével. Az arnstadti Kirchenbibliothek könyvkötészeti remekét ismerteti Felicitas és Konrad MARWINSKI tanulmánya, újabb darabokkal gyarapítva számos német könyvkötőmester-, ill. műhely oeuvrejét.

Külön figyelmet érdemel Helmut DECKERT terjedelmes tanulmánya, amely a XVI. századtól napjainkig ad áttekintést a drezdai Sächsische Landesbibliothek számára dolgozó könyvkötők munkásságáról. Az Ise SCHUNKE által részletesen feldolgozott, művészi KRAUSE- és MEUSER-kötésekre csak röviden utal a szerző, hogy behatóbban ismertethesse a könyvtári iratanyag és a megmaradt kötetek alapján kimutatható, kevésbé ismert drezdai könyvkötők tevékenységét. Ismeretes, hogy a drezdai Sächsische Landesbibliothek középkori állománya súlyosan károsodott a második világháború alatt. Ezért értékes különösen az a tájékoztatás, amelyet Helmut DECKERT az utolsó évtizedek drezdai könyvkötői és restaurátori munkásságáról nyújt, hiszen — mint a könyvtár helyettes igazgatója — a kezdetektől fogva figyelemmel kísérte, s számos cikkben ismertette a Sächsische Landesbibliothekban folyó könyvrestaurátori munkálatok fejlődését.

A gondos kiállítású kötet számos illusztrációval szemléltetett tanulmányai a gótikus könyvkötőműhelyektől az 1960-ban alapított drezdai könyvrestauráló laboratórium munkásságáig nyújtanak bepillantást a német könyvkötőművészet alakulásába. A nevesebb könyvkötők munkássá-

gára vonatkozóan pedig további irodalmat sorol fel az Ilse SCHUNKE műveit rendszerező, 123 tételből álló bibliográfia. Kötetei és tanulmányainak többsége Magyarországon is jól ismert, és útbaigazítást nyújt a középkori könyvkötőművészet valamennyi kutatójának.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Mazal, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. 270 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek. Graz 1970, Akad. Druck- u. Verlagsanstalt. 94 p. 270 (31 színes) t.

A kötés kutatás fiatal tudományág. A bibliofilákból nőtt ki, amely oly régi, mint maga a könyv. A művészileg értékes és történelmileg jelentős kötések a könyvtárak feltve őrzött kincsei. Mióta felismerték, hogy a kötésművészet nemcsak a művészetek egyik hordozója, hanem egyes korszak könyvkultúrájának vallható tanúja, fellendült a világon a kötés kutatás.

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a korábbi Hofbibliothek, már 1904-ben megette az első lépést, amikor kötés kiállítás rendezett és erről katalógust bocsátott ki. Ennek alapján 1910-ben Theodor GOTTLIEB kiadta a Hofbibliothek 100 válogatott kötéstábláját bemutató albumát. Azóta a kötés kutatás sokat haladt előre, s MAZAL a felmerült igénynek tett eleget azzal, hogy gyönyörű könyvét összeállította.

Tizenegy évszázad (IX–XIX. sz.) európai kötéseiből válogat, s ad keresztmetszetet a stílus fejlődéséről. Igyekszik Európá leg több országát egy-két kötéstáblával szerepeltetni. Végigmegy az egyes stílusokon kezdve az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományában levő *karoling* kötésekben. A *román kötésre* jellemző stílus hordozóinak a benedekrendiek és cisztercieket tartja. A középkorban gyakori arany, zománc vagy elefántcsont *diszkötések* nincsenek képviselve az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. Csupán egy késői, XV. századi diszkötésről láthatunk reprodukciót. Annál több és szebb példáját láthatjuk a *bőrmetszésnek*. Ez a technika éppen Ausztriában jutott nagy jelentőségre, egyik leg híresebb művelője a salzburgi Ulrich SCHREIER volt. A könyvnyomtatás felfedezése után ismét divatba jön a vaknyomásos díszítés az ún. *gótikus kötésekben*, és ez több mint fél évszázadon át szinte egyeduralgoló. A műhelyek nagy száma, s az általuk használt nagymennyiségű bélyegző folytán a kötés kutatóknak a gót táblák meghatározásában még nagyon sok tennivalója van. A gótikus kötések

nagy számához képest MAZAL kis anyagot ad közre. Ennek oka elsősorban az, hogy a gót kötésekéről, melyek főleg Német nyelvterületre jellemzőek, Ernst KYRISS 4 kötetes munkájában (1951–58) már átfogó képet adott. A gót kötések korszakából a vaknyomásos fonadék díszes kötések vezetnek át a *reneszánszba*. A reneszánsz táblákon az egyes minták már nem élnek önálló életet. A magyar reneszánsz leg szebb példái a Bibliotheca Corvinianából kikerülő kódexek kötéstáblái. A reneszánsz kötések másik típusa Franciaországban kel életre. Ennek legszebb példái az ún. Grolier-kötések. A német reneszánsz kötésekben a késő gót elemek lassan adták át helyüket az újnak: allegorikus alakokat, bibliai jeleneteket vagy reformátorokat ábrázoló lemezeknek és görgetőknek. Ezzel párhuzamosan ugyan az olasz-francia stílus is benyomult Németországba — Jakob KRAUSE kötések —, de nem jut abszolút uralomra.

A „*Fanfares*” és „*poitille*” stílus már előfutára a *legyező* stílusnak s ez vezet át a *barokkba*. 1700-ból találkoztunk angol márványozott bőrkötéssel, s a XVIII. sz. folyamán divatba jön a bőrmozaik is. A csipkedíszítés, majd a kagyló és rács díszítés a *rokokóra* jellemző, mely végül a túldíszítettségbe fullad. Újat, frisset az antik elemekkel (vegyítőedény, bőség-szaru stb.) díszített *klasszicista* kötéstáblák mutatnak föl. A XIX. században újra él a vaknyomás és az arany nyomás s a kötéstáblákon is tükröződik a századra jellemző eklekticizmus, jóllehet párhuzamosan él és továbbra is kedvelt a klasszicizmus. A kötéstáblák stílus fejlődésének a gépek benyomulása, a gépi fűzés és kötés, egy szóval a nagyipar vet véget. A XX. sz. ritka, csupán alkalmakra készülő, egyedi bőrkötéseiről éppen ezért MAZAL nem kívánt szólni.

MAZAL könyve a kötés kutatóknak kiváló anyagot szolgáltat, de a nem szakember figyelmét is felhívja és ráirányítja az iparművészet eme kevésbé ismert, de nem kevésbé szép és érdekes területére. A GOTTLIEB-féle album 100 kötéstáblájának majdnem a felét újra hozza, de így is több mint 200 kötéstáblát most láthat először az érdeklődő. Leírásai tisztábbak, tömörebbek, pontosabbak az előbbiénél. A képek kápráztaóan szépek. A zöme, érthető módon, kisebb az eredeti nagyságnál, de ha a jó ízlés úgy kívánja az eredetinel nagyobb méretben reprodukálják (Abb. 178, 212), hogy ne legyen nagyon elütő a mellette láthatótól. Irodalmi hivatkozásainak jó része csupán az 1904-es Katalógusra szorítkozik. A 270 tábla jó és arányos válogatás, s a kitűzött célt eléri:

sikerül ízelítőt adni az európai kötésművészet fejlődéséről. Apró szépséghiba, hogy MAZAL többször említ budapesti műhelyt a XV. században budai helyett (15. és 40. p.) s a képalírásoknál egyszer Budát ír, a többi helyen Ofent. Természetesen mindháromnál ugyanarra az egy városra kell gondolnunk. MAZAL javára írjuk, hogy könyve felhívja a figyelmet a fehér foltokra, kutatásra ösztönöz és nem titkolja, hogy a részletkérdések tömegét kell még megoldani.

Bevezetőjében, amely egy komoly tanulmánnyal felér, jól összefoglalja azt, amit eddig az európai kötésművészetéről nagy vonalakban tudni lehet, de könyve nem szintetizáló kézikönyv, nem is lehet az, hiszen a köteszkutatás — néhány részeredménytől eltekintve — még csak *leíró szinten* van. Hasonló, mint A. SCHMIDT, FLETCHER, BRASSINGTON, GELDNER vagy most legújabban E. VAN DER VEKENE egy-egy nagykönyvtár szép kötéseit bemutató és tábláit leíró albuma. De a franciák (BOUCHOT, GRUEL stb.), olaszok (MARINIS), csehek (HAMANOVA) is hozzájárultak már hasonló kötetekkel az európai köteszkutatáshoz. Reméljük, nem kell nagyon hosszú időnek eltelnie, hogy Magyarország is belépjen a sorba, hiszen művészi kötéstáblákban nincs hiány.

MAZAL könyvét tárgy- és névmutatóval kombinált regiszter, rövidítési jegyzék, bibliográfia és a bemutatott kötések két konkordancia jegyzéke egészíti ki. Esetleg még egy térkép hasznos lett volna.

ROZSONDAI MARIANNE

Lang, Helmut W.: Die Buchdrucker des 15. bis Jahrhundert in Österreich. Mit einer Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Buchdrucks bis 1700. Baden-Baden 1970. Koerner. 104 l. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 42).

A szerző a bécsi Österreichische Nationalbibliothek munkatársa, így módja volt a legjobb áttekintést megszerezni mind anyagban, mind irodalomban a mai Ausztria területén 1700-ig tevékenykedett nyomdászokról. Miután a munka felöleli a mai Burgenlandot is, így magyar szempontból különösen figyelemre méltó a kiadvány. Josef BENZING alapvető munkájában (*Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963. Harrassowitz) lényegében feltárta e területet, de a történelmileg Magyarországhoz tartozott részeket, vagyis a mai Burgenlandot nem. Ennek ellenére LANG adata sem nem felesleges, sem nem másolás,

mert sok új adattal kiegészítve, önálló kutatásokra támaszkodik.

A kötet felépítése a helységek betűrendje, majd azon belül először az összefoglaló irodalom található. A nyomdászok működésük megkezdésének betűrendjében követik egymást. A rájuk vonatkozó sommás összefoglaló szöveg általában a nyomdász legfontosabb életrajzi adataira, műhelyének elődjére és utódjára, tevékenysége rövid jellemzésére (saját vagy mások számára dolgozott, periodikákat jelentetett meg stb.), továbbá kiadványainak eddigi összefoglaló irodalmára terjed ki. Egy-egy nyomdász ismertetése a rávonatkozó irodalommal zárul. A kötet főrészét kitöltő eme nyomdászlexikont a nyomdahelyek időrendi táblázata, majd a mai Ausztria területének 1700-ig terjedő nyomdásztörténetére vonatkozó irodalom feltűnően gazdag, mintegy négyszáz tételt tartalmazó bibliográfiája követi. A kiadványt a korabeli nevek és a mai földrajzi fogalmak betűrendes mutatója zárja. Már a fenti, igen szorosra fogott „tartalomjegyzék” is elárulja, hogy rengeteg értékes és hasznos adatot tartalmazó munkáról van szó, ezért érdemes vele részletesebben megismerkedni.

A fentiekben már szó esett arról, hogy LANG önállóan kezelte a BENZING által már korábban feltárt adatokat. Erről már a nyomdahelyek vagy a nyomdászok közötti időközök összehasonlítása során is meg lehet győződni. Rosenberg, Stein, Vomp helységek BENZINGnél nem szerepelnek. Egy sor nyomdász tevékenységének idejét LANG lényegesen pontosabbá teszi. Szolgáljon erre itt csak egyetlen példa: Christian WALTER működését BENZING Kremsben egy kiadvány ismerete mellett 1678—1710(?) -ben jelölte meg, míg LANG 47 kiadvány alapján 1676—1707-ben. Kritikus LANG a legújabb osztrák szakirodalmat illetően is. Így pl. Karl SEMMELWEIS arról tudósított, hogy Johann HÜBSCHLEIN 1659—1664 tájt a vorarlbergi Hohenemsben dolgozott (*Burgenländische Heimatblätter* 1965. 80. lap). Ezzel szemben LANG mit sem tud hochenmsi tevékenységről, ahol ebben az időben pedig más nyomda nem működött (18—19. lap), hanem csak arról, hogy 1659-ben HÜBSCHLEIN az idősebb Gottfried HAUTNÁL tanulta a nyomdászat mesterségét és 1664-ben az ugyancsak svájci Einsiedelnbe ment az ottani kolostori műhelybe dolgozni. LANG munkájának talán legfőbb újdonsága, amelyben nem hasonlítható egyetlen korábbi műhöz sem, az, hogy az 1700-ig működött nyomdászoknál kitekintést ad azok 18. századi utóéletére is. Vegyünk csak egyetlen, bennünket magyarokat is

közvetlenül érdeklő példát. Az alsó-ausztriai Wildberg várkastélyában, amelynek 16. század végi és 17. század elejei protestáns nyomdájáról pl. BENZING mit sem tud, 1676-tól 1767-ig újra dolgozott sajtó, de most már a katolikusok részére. LANG sorra vette e műhely 18. századi vezetőit is (70. lap). Ezek között szerepel Josef Anton STREIBIG is, aki ott 1708–1719 között tevékenykedett. Streibig további életútját mi már jobban ismerjük, hiszen az Magyarországra vezetett; 1720: Kismarton, 1721–1727: Sopron, 1727–1736: Győr.

E magyar vonatkozású példa mellett maradvány, helyesnek látszik LANG munkáját a továbbiakban elsősorban hazai szemmel olvasni. Számunkra különösen érdekesek a mai Burgenland nyomdahelyei Keresztúr (Sopronkeresztúr – Deutschkreutz), Lorétom (Loretto), Monyorókerék (Eberau), Németújvár (Güssing), Sicz (Németlövő – Deutsch Schützen) és Vimpác (Wimpassing). Meg kell állapítanunk, hogy LANG ezek esetében is igen gondos munkát végzett, ami számára nem lehetett könnyű, hiszen az ezekre vonatkozó irodalom jelentős része magyar nyelvű. Külön értéke összeállításának, hogy abba még az 1970-ben megjelent publikációk is bedolgozást nyertek. Sajnálattal nélkülözzük azonban ezek sorából GULYÁS Pál két alapvető könyvét: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. — *A könyv sorsa Magyarországon*. (Kézirat.) Bp. 1961.

Annak hangsúlyozása mellett, hogy LANG adatai a számára meglehetősen idegen burgenlandi területre vonatkozólag is általában helyesek és megbízhatóak, eme ismertetés keretében meg lehet említeni egy-két, nem túl jelentős kiegészítést, ill. kiigazítást is. Így a keresztúri nyomda esetében Joannes MANLIUS özvegye és FARKAS Imre közös vezetéséről írt LANG (8. lap) az 1606–1608 évekből. Ez azonban csak feltételezés, mert a mai napig egyetlen ilyen impresszummal ellátott kiadvány sem került elő, de általában keresztúri nyomtatvány sem ismeretes ezekből az esztendőkből. FARKAS Imre 1608–1619 között vezette az itteni nyomdát és már 1620-ban Csepregen volt, hiszen az 1621-re szóló magyar nyelvű naptárát már itt nyomtatta (SZTRIPSZKY I. 1891/98), ill. utolsó keresztúri kiadványai (RMK. I. 493 és II. 388) 1619-ben készültek. LANG ezzel szemben FARKAS 1620. évi keresztúri jelenlétéről és 1621-ben történt átköltözéséről tud (8. lap).

Németújvár esetében érdekes — éppen LANG esetében — kiegészítésképpen meg lehet említenünk, hogy a kis műhely fel-

szerelését BATHYÁNY Ferenc 1615-ben Johann FIDLERTől vette meg, aki azzal két évet megelőzően Bécsben dolgozott. LANG csak arról írt (58. lap), hogy FIDLER nyomdáját halála után Matthäus FORMICA 154 forint 12 krajcárra becsülte. Eme 17. századi németújvári nyomda kapcsán LANG még Andreas WECHELIUS-ról írt (17. lap), aki állítólag itt dolgozott, majd Somorján és Kőszegen. Ez azonban tévedés, mert az 1626-ban talán Németújvárott nyomdász nem Andreas, hanem Johann WECHELIUS volt (vö. SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972. 71–72. lap). Ez a Johann talán azonos azzal a ZSIGMOND Jánossal, aki 1638–9 táján a csallóközi Tejfaluban nyomtatott (RMK. I. 685). A szakirodalom feltételezi, hogy ennek a ZSIGMOND Jánosnak volt fia az a WECHELIUS András, aki 1650-ben Somorján (RMK. I. 837–8), majd 1651–1668 között Kőszegen dolgozott (*Vasi Szemle* 1937. 113–124. lap).

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy az említett néhány észrevétel olyan részletekre terjed ki, amely LANG munkájának egészét nem érintik, mert arra a pontos megbízhatóság a jellemző. Éppen ezért azt várjuk és reméljük a szerzőtől, hogy kiterjessze érdeklődése körét egyrészt a 18. századra, másrészt a kiadókra is. Bizunk benne tehát, hogy a most ismertetett értékes kiadvány után még továbbiakban összegezi és publikálja e témákra vonatkozó ismereteket. LANG munkájának megjelenését őszinte örömmel nyugtázzuk, hiszen igen hasznos eligazítással szolgál a hazai nyomdászattörténet művelői és érdeklődői számára.

BORSA GEDEON

Eva Irbllich: Die Vitae Sanctae Wiboradae. Ein Heiligen-Leben des 10. Jahrhunderts als Zeitbild. Friedrichshafen 1970. (Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung, 88. Heft.)

A kötet két szempontból keltheti fel érdeklődésünket. Először azért, mert a modern hagiográfiai kutatás módszereit szinte modellszerűen mutatja be a két *Wiborada-Vita* elemzése kapcsán. Másodszor számunkra azért jelentős, mert a legenda a kalandozások korára vonatkozó történelmi forrás is.

WIBORADA 916 és 926 között mint reclusa élt a sankt-galleni Szent Magnus-templom falához épített cellában. A 926-os emlékezőes sankt-galleni kalandban résztvevő magyarok ölték meg. Legendája két változatban maradt fenn: a régebbi 993

és 1047 között keletkezett, az újabb nem sokkal WİBORADA 1047-ben bekövetkezett kanonizációja után. A szövegkiadások adatait (a legteljesebb a párizsi Maurinusok által kiadott *Acta Sanctorum O.S.B.*-ben található) és a magyar vonatkozású részek közlését GOMBOS Albinnál is megtaláljuk (*Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Budapestini 1937—38. II. k. 2620—2626. l.)

A szövegeket IRBLICH a legenda kettős műfaji aspektusának megfelelően két oldalról vizsgálja meg: mint irodalmi művet és mint történelmi forrást.

Az első részben a szerkezeti elemekre, motívumokra, toposokra felbontott legendaszövegeket (I. és II. Vita) egybeveti a X. és XI. sz. legendairódmánának más termékeivel, és következtetéseket von le, hogy ezeknek az elemeknek mennyiben lehet szépirodalmi fikció-értéke vagy a személyiség valós fejlődését ábrázoló realitás-értéke. Ez a sok érdekes eredményt kínáló módszer két aspektusból támaszthat bennünk fenntartásokat: egyrészt valamely topos gyakorisága nem mindig fikció-kritérium, másrészt az irodalmi fikció, főleg ha az egy példakép-igénnyel fellépő ideológia tükröződése, visszahat az egyén fejlődésére is, aki ennek az ideológiának (vallásnak) elkötelezettjévé vált. Hasonló problémával állunk szemben pl. a nyugati lovagi-udvari irodalom interpretációjakor is, amely a hűbéri rendszer szociális szerkezeti sajátosságaiából és a minne-doktrinából sarjadt dalköltészetben szinte egy fajta laikus erénygyakorlat tükröződésévé vált.

A felsorakoztatott és egyenként megvizsgált motívumok mozaik-köveiből (bőjtölés, betegápolás, önsanyargatás, ördögi kísértések, látomások, igaztalan rágalmazás, istenítélet stb.) rendkívül plasztikusan áll össze a X. századi, világból kimenekülő askéta-szent ideálja, amellyel szemben a későbbi, II. Vita már bizonyos fenntartásokat támaszt. Jelentkeznek ennek az ideálnak és a környező „evilágnak” szembesítéséből adódó kritikai vonások is: a szolgáló lány felszabadítása, az uzsorakamat, a világi felsőbbtség hatalmaskodásainak elítélése, és felmerül az igény, hogy az askéta-szent hallathassa szavát a magasabb egyházpolitikában is. Ezeknek a motívumoknak szociális töltöttségét IRBLICH nem mindig ismeri fel, vagy legalábbis nem mindig fejti ki, jóllehet ezek a motívumok a második Vita-val nagyjából egykorú és a Sant Gallentől nem is nagyon messzefekvő ochsenhauseni reformkolostorban keletkezett (legalábbis ott lejegyzett) *Memento mori* költeményben már az első szociális eretnokségek felé mutató programszerűséggel kapnak szót.

A kötet második része mint történelmi forrást vizsgálja meg a két legendát, összehasonlítva más profán- és egyháztörténelmi források anyagával. Bennünket itt nem annyira a szent életrajzi adataira, a szövegek szerzőségére, hely- és egyháztörténelmi vonatkozásaira levonható következtetések, hanem a magyarok egyik nyugati kalandozó-hadjáratára vonatkozó adatok érdekelnek. Anélkül, hogy itt a részletekkel szeretnénk foglalkozni, megállapíthatjuk, hogy a 926-os hadjáratra vonatkozó összes forrás vizsgálata során IRBLICH arra az eredményre jut, hogy az anekdotikus részleteket közlő *Casus Sancti Galli*-n kívül ezekben a legendákban kapjuk a legterjedelmesebb és a legtöbb realitás-elemet tartalmazó leírást a magyarok egyik X. századi rablóhadjárataról. IRBLICH vizsgálódásai érdekesen egészítik ki Johannes DUFNak csak a sankt-galleni könyvtárban található forrásokra szorítkozó megfigyeléseit (a Wıborada legendának nincs kézírata Sank Gallenben. Vö. J. DUFN: *Die Ungarn in Sankt Gallen*. Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Sanktgaller Stiftsbibliothek. Zürich-Lindau bei Konstanz 1957.). E korszak hazai kutatói nem nélkülözhetik Eva IRBLICH könyvének ismeretét.

VIZKELETY ANDRÁS

Vekene, Emil van der: Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg. Luxemburg 1970. XVI, 81 l.

Az utóbbi időben könyvtörténelmi vonatkozásban egyre többet lehet Luxemburgról olvasni. Ennek oka és magyarázata a Luxemburgi Nemzeti Könyvtár munkatársa, Emil van der VEKENE rendkívül aktív tevékenysége. Ennek érzékeltetéséül álljon itt legutóbb megjelent önálló kiadványainak rövid címjegyzéke: *Die Drucke des 15. und 16. Jahrhunderts in der Bibliothek der historischen Sektion des grossherzoglichen Institutes von Luxemburg* (Luxemburg 1968. 60 l.) — *Die Luxemburger Drucker und ihre Drucke bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. (Wiesbaden 1968. XV, 571 l.) — *Répertoire des bibliothèques scientifiques ou Grand-Duché de Luxembourg*. (Luxemburg 1971. 77 l.) — *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg* (Luxemburg 1972. 142 l.).

Ennek az széles skálájú publikációnak egyik további értékes terméke a Luxemburgi Nemzeti Könyvtár ősnymtatványairól készített katalógus. A bevezető a gyűjtemény eddigi, nyomtatásban publikált fel-tárásait ismerteti, ill. értékeli, majd az

ősnymotványgyűjtemény történetéről kap az olvasó részletes tájékoztatást. Mint az európai nagykönyvtárak többsége, a luxemburgi gyűjtemény eredete is három főforrásra vezethető vissza: megszünt egyházi könyvtárak, magángyűjtők hagyatéka és egyedi vásárlások. A századok során sok háborús viszontagságot látott mai kis ország területén egykor olyan neves kolostor volt, mint a 698-ban alapított echter-nachi apátság. Ennek gyűjteményéből ma már csak harminc 15. századi nyomtatványt őriznek Luxemburgban, mert az ősi bencés könyvtár többsége a francia forradalom viharában szétszóródott.

A kötet ezek után a használt és idézett irodalom jegyzékét közli. Megtalálható itt a legfontosabb ősnymotvány szakirodalom, csupán az amerikai gyűjtemények összesítő katalógusát lehet hiányolni, amelyet harmadízben 1964-ben Frederick R. Goff rendezett sajtó alá (*Incunabula in American Libraries*) igen gazdag és megbízható, így jól használható irodalmi hivatkozásokkal.

A 132 ősnymotványnak a korszerű elveknek megfelelő módon történet ismertetése teszi ki a katalógus főrészét. A bibliográfiai azonosítás során a szerző figyelmét nem kerülték el a változatok sem (pl. a 128. tétel). A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*-vel (GW) történet összevetés során (a 21. tétel kivételével) az is feltüntetést nyert, hogy az ősnymotványoknak ez a nevezetes világkatalógusa a luxemburgi példányt regisztrálta-e vagy sem. Az azonosítások megbízhatók, csak egy esetben maradt el a GW-re történő hivatkozás (82. tétel = GW 7614).

A szerzői betűrend, amelyre a katalógus épül ugyancsak a GW gyakorlatához igazodik, amelytől az előbb említett 82. tétel kivételével csak az 51–53. tételek esetében tért el a szerző (*Cursus optimarum quaestionum*... és nem a GW által választott *Quaestiones in Aristotelem* rendsző alatt).

Az ősnymotványok bibliográfiai adatainak közlésén túl az olvasó a példányra vonatkozó minden lényeges ismeret birtokába is jut, hála a tömör és igen gondos leírásnak. Így a korábbi tulajdonosok megjelölése mellett a rubrikálásról és illuminálásról, továbbá a kötésről is pontos tájékoztatás olvasható.

A kötet végén a bibliográfiai konkordanciák és a nyomdászmutató után a volt tulajdonosok szerinti áttekintés áll, valamint a képek jegyzéke. Az illusztráció kiválogatása igen jó ízléssel történt, akár csak a kötet tipográfiai elrendezése. A bibliofil szerző ebben a vonatkozásban is igen értékes munkát végzett.

Mindent összefoglalva a Luxemburgi Nemzeti Könyvtár ősnymotványainak katalógusa a viszonylag kis tételszám ellenére is hasznos kiadvány, amely emellett esztétikai örömet is nyújt a használójának.

BORSA GEDEON

Pierre Riberette: Les bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789–1795)
Paris (Bibliothèque Nationale) 1970.

A történeti, művelődés- és irodalomtörténeti, s nem utolsósorban a könyv- és könyvtártörténeti kutatások kölcsönös, egymást kiegészítő szerepe az utóbbi években előtérbe került Európa-szerte. Az új igények nyomán ma már nem állhatnak meg pusztán önmagukban a „nagy” történelmi idők kizárólag kiemelkedő, történelmi eseményei, rendkívüli irodalmi stb. teljesítményei; igencsak szükségessé vált a közeseeményeknek, a mindennapok világának, a háttérkultúrának, a mögöttes irodalomnak alaposabb megismerése, szemlélése is. Adott esetben érthető módon, a francia forradalom éveinek könyvtárügyi és bibliográfiai törekvései igen fontos részét képezik annak az ismereti egységnek, amely az 1789–1795 közötti történelmi és közművelődési fordulatot az eddiginél teljesebben világítja meg.

A jelen, sok szempontból figyelmet érdemlő munka, annak a tudatos törekvésnek jegyében született, hogy a könyvtárak és a könyvtári munka történelmi múltját a lehető legmélyebben és a lehetséges legapróbb részletelig kell feltárni, ha a mai könyvtári feladatok megfelelő ellátására vállalkozni kívánunk. (Seymour de Ricci) Ilyen igényű célkitűzésnek tesz eleget a könyv, amikor az európai könyvkultúrában a francia forradalmi könyvtári kezdeményeknek és tetteknek nyújtja beható elemzését.

A francia polgári forradalom alatti könyvtárügyek három fontos összetevője állt történelmileg is előtérben; s ezúttal is — helyesen — e három tényező kap központi megvilágítást: először az új polgári állam tulajdonába került, elkobzott feudális és egyházi gyűjtemények átvételének és megőrzésének problémái; másodsor az országos szinten kiépülő körzeti könyvtárak gondjai; harmadszor az össznemzeti könyvállomány nyilvántartásának, „Bibliographiá”-jának forradalmian új, hosszútávú, Európának példát mutató megoldása. A hangsúly szükségszerűen e harmadik tényezőre esett és ezúttal is ide irányul a figyelem.

A könyvtárügy, a Nemzeti Bibliográfia ügye a forradalmi években olyan „magasz-

tos" feladattá, forradalmi célkitűzéssé vált, amelynek példászerű megoldása nyilvánvaló cáfolatot kellett jelentenie a forradalom ellenségeinek „vadságot és barbárságot" kiáltó rágalmaira. Lényeges e körülménynek kiemelése, mert csak ebben a forradalmi légkörben lehetséges átlátni a vállalkozás nagyigényű indító erőt.

A szerző igen alapos részletességgel bontja ki tárgyát a következő öt nagyobb egység szerint elrendezve: I. A forradalom kezdeti éveiben, II. A Törvényhozó Gyűlés alatt, III. A Konvent alatt, IV. A „Bibliographie" ügye vidéken, V. A nagy kísérlet végének alakulása és kicsengése.

A forradalom könyv- és könyvtár-ügyének számos problémája jelentkezik már az első években. Ezeknek vizsgálatából kiemelkedik Lefevre D'ORMESSON „királyi könyvtáros" elfogadott, nagyszabású tervének és a realizálásnak bemutatása. Eszerint el kell készíteni — nem kevés munkával — a nemzet könyvvállományának általános és egységes katalógusát, majd pedig e „Bibliographie Universelle de la France" közreadásáról szükséges gondoskodni. Egyidejűleg országosan biztosítani kívánatos a körzeti, állami könyvtárak felállítását és kiépítését. Ez a terv és ennek munkálatai; sikerei és kudarcai, továbbá módosított formái töltik ki a forradalom éveit. Illetékes, magas szintű Bizottságok jönnek létre, dolgozik a központi „Bureau de Bibliographie", országos szervezete épül ki stb. A terv jelentőségéről, európai „elsőségéről" mélyen és büszkén meg vannak győződve a végrehajtók, de a mai magyar olvasó is elismeréssel adózhat, ha a hazai egyidejű könyvtári problémákat veszi párhuzamba.

A végrehajtás éveiben, a „Törvényhozás" alatt kidolgozták a nagy munka részletes módszertanát, kialakították a könyvvizsgálat, a válogatás elveit stb. Jelentkeztek ugyanakkor a nehézségek és bonyodalmak is. Konfliktusok, új elképzelések vetődtek fel. A gyors előrehaladásnak — sajátos módon — legfőbb akadálya az volt, hogy a vártnál sokkal nagyobb mennyiségű könyv halmozódott fel az átmeneti-ideiglenes raktárakban s megfelelő szakembergárda nem állt rendelkezésre. (Bár a fiatalok kiképzésére nagy gondot fordítottak.) A kitűzött határidők tarthatatlanok voltak.

Különösen vidéken alakult nehezen tervek végrehajtása: Kezdetben előfordult a vandalizmus is a „despotizmus emblémájá"-val szemben; később a nagyértékű kódexek, oklevélgyűjtemények stb. becstelen felvásárlói garázdálkodtak; égető volt a raktárhiány (Arnay-ban pl. boroshordókban tartották a könyveket; másutt

viszont a szabadban ázott és ment tönkre a könyvvállomány); az összegyűjtött könyvek sokszor csak teljes káoszt jelentettek a velük foglalkozóknak. Leginkább hátravetette a szép központi elképzeléseket a még elég általános tudatlanság, közömbösség és a speciális hozzá nem értés. Jellemző volt különben — s ez az ami például a művelődés- és irodalomtörténész is közelről érinti —, hogy a vidéken összegyűjtött nagymennyiségű könyv „minősége", XVIII. századi használhatósági szintje, a felvilágosodás századának ismert csúcspontjait tekintve igen szánalmasnak, meglepően szegényesnek bizonyult. Bebizonyosodott, hogy a XVIII. századi vidéki nemesség egészében sokkal jobban értett a „vadászshoz, evés-iváshoz és alváshoz", mintsem a könyvek világához. Kastélyaik és udvarházaik ugyanis zömmel csupán hűbér-könyveket, öreg teológiai írásokat és legfeljebb colportage-könyveket őriztek. A „magas irodalom" MOLIÈRE-rel volt elvéltve képviselve.

A Konvent alatt a könyvtárügyi munkálatok konfliktusai kiéleződtek, s ezt jelzik a vezetésben bekövetkezett személyi változások s az ezzel együttjáró programátalakítások. D'ORMESSON menesztése után előbb a nyelvész DOMERGUE (1792), majd a bibliográfus BORDEL (1794) veszi át az irányítást. Ez időre bizonyossá lett, hogy „Franciaország könyvtárainak nagy könyve", a „Bibliographie Générale" munkája nem halad megfelelően, s a bevezetett szűkítések, megreformált munkarendek sem tudnak e helyzeten változtatni. Az elért eredmények így is nagyok és az első évek munkája szép teljesítményről tanúskodik. 1794-re azonban politikai-gazdasági okok folytán is lelassult ez a munka, s a vidéki körzetekből mind ritkábban érkeztek a katalógus-küldemények a központi fel dolgozóba. 1794 tavaszán szükségessé vált a tapasztalatok országos szinten történő levonása. Henrie GREGOIRE konvent-tag (a könyvtárügyek főfelügyelője is) híres, több ízben kiadott előadói beszédében végre is nagyon hatásosan állapíthatta meg, hogy a helyesnek elfogadott „Bibliographie" eddigi munkái elismerésre méltóak, de további realizálása hosszantartónak és igen nehéznek ígérkezik, s mindez nagyon költségesnek látszik. Ezért a további tervek mindezek figyelembevételével ajánlatos kialakítani. (Egyik felmérés szerint mintegy 50 000 körzeti könyvtár 12 millió könyve katalógusának elkészítése körülbelül 40 évet vett volna igénybe az adott-ságok szerint.)

A forradalom válságokkal teli végső szakasza és a „Restitution" totálisan szerzilálta a Központi Bibliográfiai Iroda szer-

vezetét, a munka lehangyolott s 1796-tal teljesen vége szakadt az annyi gondot és sikert is hozó, valóban forradalmi vállalkozásnak. E gigantikus, korát megelőző könyvtárügyi terv és munka azonban nem volt felesleges, sőt — helyesen állapítja meg a szerző — a francia közművelődésben a könyv iránti általános érdeklődés kialakítása, továbbá a könyvtári munkához a kellő fundamentumok kiépítése e pár forradalmi év alatt az „ellenség törei közt” történéhetett meg magas színvonalon. Hagyomány a XIX–XX. század civilizációjának és könyvtárügyének maradandó alapját képezte.

GYENIS VILMOS

Golb, Norman: Spertus College of Judaica Yemenite Manuscripts. Chicago, 1972. XV + 116 l.

A jemeni zsidóság másfél ezer éves történetre tekinthet vissza. Mohamed felépése előtt a bizánci és korai arab krónikák már említik őket. A geniza irataiban a babilóniai tanházakkal kapcsolatban kerülnek elő. Serira Gaon regisztrálja a tőlük érkező támogatást. A XII. századtól adatok vannak a palesztinai tanház iránti érdeklődésre, amely az első kereszties hadjárat után Egyiptomba települt át.

A Megillát Témán szerint a jemeni zsidóságnak fejedelme van. Májmuní Mózes 1172-ben levelet intéz hozzájuk (Iggeret Témán) az álmessiasok dolgában. Nem ekkor esett szó ilyenről utóljára. 1495-ben újból értesülünk egyről. Sábbatáj Cvi mozgalmá is nyomot hagyott körükben. 1949–1950-ben a „repülő szőnyeg” akció keretében a kb. 60 000 zsidóból 48 000 Izraelbe költözött.

Irodalmuk nem volt gazdag. A X. században Zehárja b. Száid arabra fordította a héber Jozsippont. Ott szerkesztették a testes Midrás Hágádolt, amelynek kiadása hetven évig tartott és napjainkban fejeződött be. Hírre tett szert Nataniél b. Jesa kommentárja a Tórához (Nur al-Calám). Költői közül Salom Sabezi érdemel említést.

Sok jemeni kézirat található a különböző köz- és magánkönyvtárakban. A most katalogizálásra kerülteket Maurice SPERTUS gyűjtötte össze és 1967-ben a nevét viselő College-nek ajándékozta. Ezek vagy helyben íródtak, vagy ott tanulmányozták őket. Van a prózairók között Rási és Aboab; a költők között Salamon Ibn Gabirol, Juda Hallevi és Abraham Ibn Ezra. A helybeli irodalomból a Midrás Hágádol és Salom Sabezi divánja.

A dokumentumok a szociális viszonyokra vetnek némi fényt, az illusztrációk a szegényes népművészetre.

Tárgy szerint így oszlanak meg: A. Biblia és magyarázatai. B. Törvénykönyvek. C. Homiletika és filozófia. D. Liturgia és költészet. E. Dokumentumok. Összesen 95 kézirat.

Hadd jegyezzük meg, hogy a D. 3–4-el szinte azonos címlapú Juda Hallevi-diván van az Orsz. Rabbiképző Intézet kézirat-tárában (No. 52).

Az E. 5, 9 és 10 behatóbb figyelmet érdemel a mágia és mantika tanulmányozói részéről. Az utolsóban szó esik a vízvási tilalomról a tekufa idején. Lásd erről KLEIN Ábrahám, *Heller-Émlékkönyv* (Bp., 1941 Héber. rész: 86–100.).

A dúsan illusztrált, szép kiállítású katalógus a héber kéziratudomány gazdagodását jelenti.

SCHIEBER SÁNDOR

Freimann, A.: Union Catalog of Hebrew Manuscripts and their Location. Volume One: Index by M. H. Schmelzer. New York, American Academy for Jewish Research, 1973. XXXIV, 280 l.

Aron FREIMANN (1871–1948) a legszámattevőbb zsidó bibliográfusok egyike volt. Életének nagy részét a Frankfurt am Main-i városi könyvtárban töltötte el mint a zsidó részleg vezetője. 1938-ban sikerült kijutnia Amerikába. Közben a Vatikán könyvtárában is dolgozott. New York-ban a Public Library-ban kapott szerény állást.

Bibliográfiai munkáiból kiemelendő a frankfurti könyvtár judaicájának katalógusa (*Katalog der Judaica und Hebraica. I.* Frankfurt a/M., 1932). A hebraicára már nem került sor. A héber őnyomatványokból teljes facsimile mutatót adott (*Thesaurus typographiae hebraicae saeculi XV.* Berlin, 1924–1931.). Egy további munkájában rögzíti a héber nyomdászat centrumait, 939 helyet jelölve meg (*A Gazetteer of Hebrew Printing.* New York, 1946.). Két évtizeden át (1900–1922) szerkesztette a *Zeitschrift für Hebräische Bibliographiet.*

Hosszú évekig dolgozott a világ minden részén található héber kéziratok egységes jegyzékén, de nem fejezhette be. Katalógusokból, irodalomból, levelezés útján s főként autopsia alapján 12 000, kézzel írt cédulát készített. Ezeket sikerült megmentenie.

Az American Academy for Jewish Research a fenti címen fényképezetten köz-

zétette ezeket a cédulákat S. LIEBERMAN előszavával (New York, 1964. 462 l.). Szerencsére, mert később — a Jewish Theological Seminary of America könyvtárának égésekor — megsemmisültek.

A cédulák feltüntetik az egyes kéziratok címét, szerzőjét, tárgyát, lelőhelyét és a rávonatköző irodalmat. Ez a mű II. kötete.

Most — kilenc év után — megjelent az I. kötete: Index a katalógushoz. Csak így vált a kiadvány használhatóvá.

S. W. BARON bevezetőjének igazat kell adnunk, hogy FREIMANN katalógusa sok — azóta eltűnt, elpusztult — kézirat esetében a jövőben is forrás marad.

S. D. GOITEIN héber nekrológiát (*Kir-jath Sepher XXV* [1948/49] 109–112.) itt angol fordításban olvashatjuk, csekély rövidítéssel. Elmondja, hogy FREIMANN már kora ifjúságától bibliográfus kívánt lenni s mikor edesanyjának elmagyarázta, miféle ember ez, az anya így foglalta össze a hallottakat: „Szóval olyan mint az útjelző, másokat irányít, ő maga azonban helyén marad.”

Az index szerzője, M. H. SCHMELZER, Magyarországról került a Jewish Theological Seminary of America könyvtárosi és professzori székébe. Egyike a fiatal tudósnemzedék legkiválóbbjainak. A legszükségesebbeket bocsátja csak előre. Nem mondja el, hogy — félretéve tudományos terveit — csaknem egy évtizedet töltött az index 5876 cédulájának elkészítésével. Fáradságos munkával minden adatát ellenőrizte. Egységes névindexet szerkesztett, amely alatt megtalálhatók a művek. A névindexben foglaltatnak a másolók s azok is, akik a kéziratokban említésre találnak. Az eredeti cédulák hiányossága miatt nem lehetett megcsinálni az íratás helyének földrajzi mutatóját.

A kiadvány elején a lelőhelyek, katalógusok jegyzékét találhatjuk, amely egyúttal eligazítást nyújt az egyes gyűjtemények jelenéről is.

Szeretnők alkalmazni SCHMELZERRE *Vergilius* sorát: „Sic vos non vobis mellificatis apes.” Ám azt kell gondolnunk: egyúttal önmaga későbbi kutatásainak is szolgált vele.

A kétkötetes munka első ízben ad felvilágosítást az Európában, Izraelben és Amerikában köztulajdonban és magánkézben található héber kéziratokról. A használat kiegészítéseket, kiigazításokat fog eszközölni, de ez nem vesz el semmit érdemből. Alapja lesz az egyszer elkészülő teljes héber kéziratkatalógusnak.

Campanella, Anthony P.: Giuseppe Garibaldi e la tradizione Garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970. Raccolta con intr. e annot. da —. Vol. 1–2. Ginevra 1971, Com. dell'Inst. Internaz. di Studi Garibaldini. XXVII, 1311 l., 2 t.

Az elismert GARIBALDI-kutató, George Macaulay TREVELIAN szerint a történelemben számon tartott híres emberek közül Giuseppe GARIBALDI élete volt a legromantikusabb. Nem csoda, ha éppen ezért talán a legtöbb mítosz szövődött köréje. Alakja még ma sem mentes a különféle politikai beállítottságok által szült elfogultságtól. Annál figyelemre méltóbb, hogy mai világunk közismert megosztottságának ellenére, 1960-ban, az itáliai függetlenség századik évfordulója alkalmából mindkét tábor — a Szovjetunió és Magyarország, ill. az Egyesült Államok — bocsátott ki GARIBALDI-emlékbélyegeket. De ugyanakkor, amikor a 19. századi Európa szabadságmozgalmainak e kiemelkedő alakja körül megosztott világunk véleménye egyezni látszik, saját országában, olasz földön még ma sem csitulak le körülötte az ellentétek. A jelek egyenesen azt mutatják, hogy a jelenlegi kormányzat, helyt adva a klerikális körök neheztelésének, inkább elsüllyeszteni igyekszik a nagy vezér kultuszát. Születésének másfélszázados évfordulójára, 1957-re tervezték levelezésének kiadását, de ez meghiúsult. Sajnálatos mulasztás, mert a következő évben a GARIBALDI-levéltár nagy része elpusztult. Itália egyesítésének 1960-i centenáriumát is egy évvel későbbre tolvá rendezték meg, hogy ezzel GARIBALDI és a „marsalái ezrek” vagy vörösingesek alakja háttérbe szoruljon. Az Istituto Nazionale di Studi Garibaldini római épületének kapui szinte állandóan zárva vannak a kutatók előtt, s dokumentumokat inkább elsüllyesztenek, mint publikálnak.

Ilyen áttekintéssel vezet be Anthony P. CAMPANELLA a svájci nemzetközi Garibaldi-intézet kiadásában megjelentetett hatalmas bibliográfiát, kiemelve, hogy ilyen művet a történelem minden nagy alakjáról el kellene készíteni, ha azt akarjuk, hogy célkitűzéseik, harcaik és eredményeik ne vesszenek el a jövőendő nemzedékek számára. Ez annál inkább szükséges, mert a nagy emberek körül menthetetlenül megindul a mítosz-képződés, ami megakadályozza a tisztánlátást. GARIBALDI is általában „nagy harcosként” él az emberek tudatában, holott ez a tengerészből otthon-szerető gazdálkodóvá vált politikust inkább szerette és sürgette az egyetértést és meggyezést. Kevesen tudják például róla, hogy egyik főalakja volt a Genfben 1867-

ben összehívott első nemzetközi békekonferenciának. Az egyetértés harcosait persze gyakran éri az a sors, hogy nevükkel visszaélnek, és a legkülönbözőbb pártállások propaganda-célokra használják fel. Hogy GARIBALDI körül tisztán lássunk, a tudományos munka szervezettségének mai fokán elengedhetetlen a lehető legteljesebb bibliográfia.

Erre a nagy feladatra vállalkozott Anthony P. CAMPANELLA. Előzményekre — mintegy 15 kutató munkájára — tudott támaszkodni, de ezeken túlmenően vállalkozását a szó szoros értelmében világméretűvé fejlesztette, amelyben mind az öt világrészből vettek részt intézmények, beleértve még olyan távoli földet is, mint Új-Zéland.

A kétkötetes mű beosztása a következő. Az angol és olasz nyelvű bevezetés után a gyakrabban előforduló mintegy 150 lelőhely következik a szíglák betűrendjében. Köztük magyarok is, mint az OSZK — sajnálatos módon kétfelé vágva: „Biblioteca Nazionale Széchényi” és „Magyar Nemzeti Museum Library”, amelyet nyilván régebbi bibliográfiák felhasználása okozott — továbbá az Országos Levéltár, Magyar Történelmi Társulat, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Majd a bibliográfia 16 141 tétele következik.

E hatalmas anyag áttekintését a több mint 10 000 nevet tartalmazó és a tételszámokra utaló összevont személy- és helynévmutató könnyíti meg. Ebben például KOSSUTH 28, TÜRRE 86, Ungheria 23 számmal szerepel. A művet 46 nyelvet felsoroló nyelvi mutató zárja be, a bengálitól

a jiddishig, az olasz kivételével. A magyar 145 tételszámmal az orosz és német után a harmadik helyen áll.

Az Országos Széchényi Könyvtár állományaival összevetve a teljesség határozottan megnyugtató. Nemcsak az ifjúsági regényekről, hanem sok esetben még a különnyomatokról is számot ad. A világnyelveket nem számítva közli az olasz címfordítást, számos múnél rövid annotációt, a jelentősebbeknél még recenziókra való utalást is találunk.

Ilyen világméretű vállalkozásnál természetesen számolhatunk — sokszor tisztán nyelvi nehézségekből adódó — bizonyos fokú egyenetlenséggel is. Vegyük szemügyre például a 35. tételt: „BALKANYI, K. Garibaldi, Balkanyyi. Kalm. Szemere m. palvadij. jut. műve.” E furesza leírás mögött a következő mű rejlik: „Garibaldi. Balkányi Kálmánnak Szemere Miklós pályadíjával jutalmazott műve.” Viszont az annotációból megtudhatjuk, hogy a mű elnyerte az Associazione Ungherese del Tiro, vagyis az Országos Lövész Szövetség által megítélt nagydíjat a legjobb Garibaldi életrajzért, s hogy a bíráló bizottság feje „il garibaldino Stefano Türr” volt.

Ezt a példát azonban korántsem a bibliográfiai pontosságban és áttekinthetőségben példaszzerű mű elmarasztalására, hanem inkább annak illusztrálására ragadtuk ki, hogy milyen és mennyi elvégzendő feladat áll a könyvtárosok előtt, ha a jövő gépesített bibliográfiáit igazán kifogástalanná akarjuk tenni.

KELECSÉNYI ÁKOS

T A R T A L O M

<i>Soltész Zoltánné</i> : Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András?	1
<i>Berlász Jenő</i> : Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert	14
<i>Szentimrei Mihály</i> : Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon	29
<i>Sashegyi Oszkár</i> : A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726—1730)	40
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története	55
<i>M. Pásztor József</i> : Radnóti Miklós és a budapesti folyóiratok	79
<i>Szentmihályi János</i> : Bibliográfia és „bibliográfia”. A bibliográfiai tevékenység értékelésének szempontjai	98

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kapitányffy István—Szepessy Tibor</i> : Paulus Hungarus Notabiliájának töredéke egy magyarországi kódexben	109
<i>Körmendy Kinga</i> : Egy XV. századi magyarországi graduale	111
<i>V. Kovács Sándor</i> : Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke	115
<i>Bendejfy László</i> : Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések	118
<i>Hopp Lajos</i> : Ibrahim Mütefferika, a török könyvnyomtatás megalapítója	126
<i>Horkay László</i> : Ki a szerzője „A tiszta Értelem criticája” c. 1799-es kéziratnak?	131
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldi?	133
<i>Kindlovits Kálmán</i> : Az első magyarországi szerb nyelvű periodika	140
<i>Lengyel András</i> : Röplapon terjesztett Sárosi Gyula-vers egy korabeli kéziratban	146
<i>Fabó Irma</i> : Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi	149
<i>Tasi József</i> : Egy Kassák-kötet borítófedeleiről	156
<i>Szemere Samu</i> : Bruno-monográfiám és az akadémiai könyvkiadás	161
<i>Sándor László</i> : Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga	164
<i>mg</i> : A Revue de la Hongrie Nouvelle	169
<i>Borsa Gedeon</i> : Újra a „Kassai Kódex” hitelességéről	170

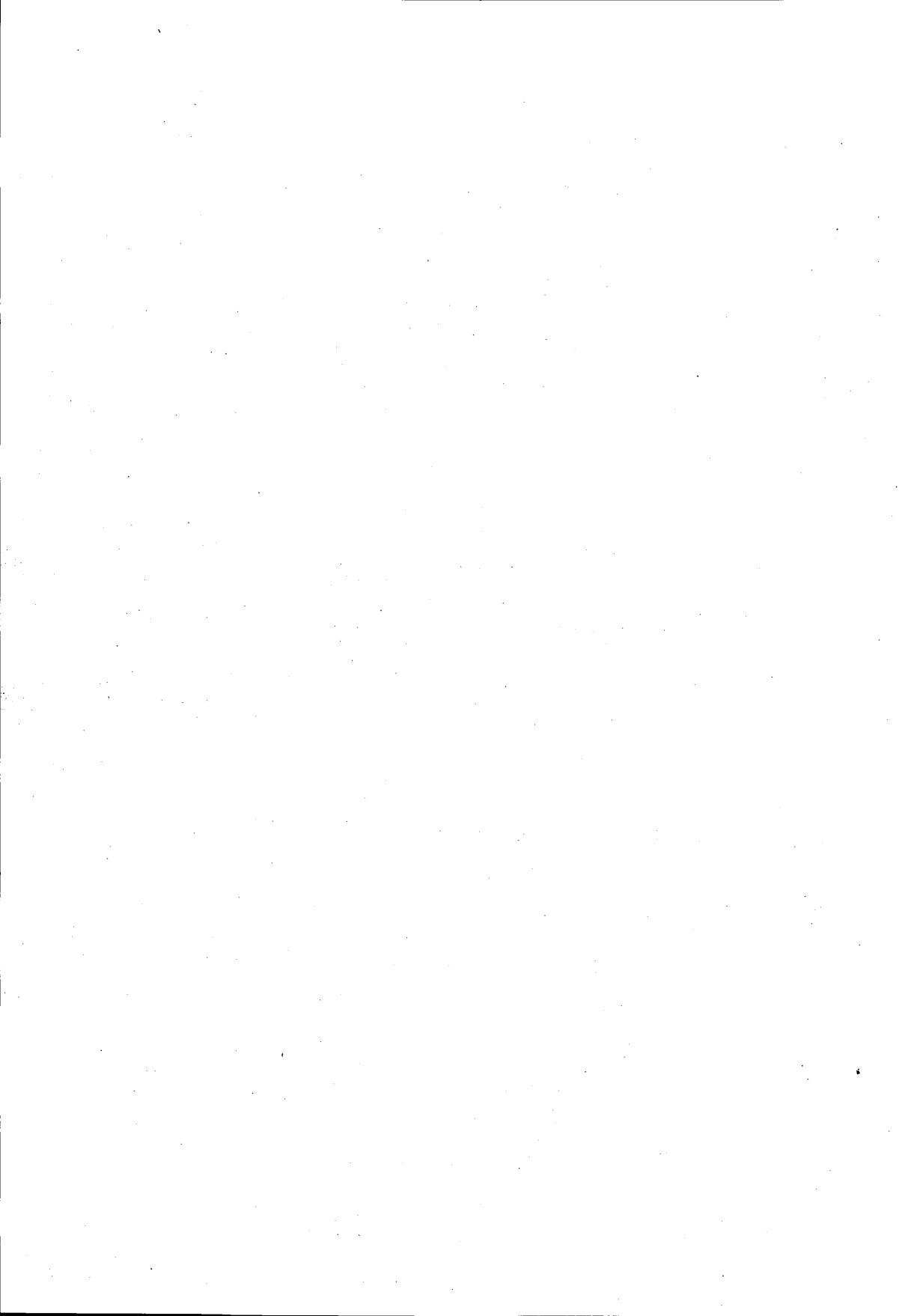
FIGYELŐ

<i>József Farkas</i> : A népi írók bibliográfiája	178
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1973. máj. 1.—1974. márc. 1.)	179
<i>Soltész Zoltánné</i> : A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei	181
<i>Dezsényi Béla</i> : Az új francia sajtótörténet	184
<i>Kovács Zoltán</i> : Könyvek és oklevelek Esztergomból	186

SZEMLE

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája 1945—1971. Bp. 1973. (<i>Láng Péter</i>)	190
Magyarország. Honismereti bibliográfia. Bp. 1972. (<i>Hervay Ferenc</i>)	191
A múlt magyar tudósai. III. gyűjtemény. 11—15. köt. Bp. 1972. (<i>Móra László</i>)	193

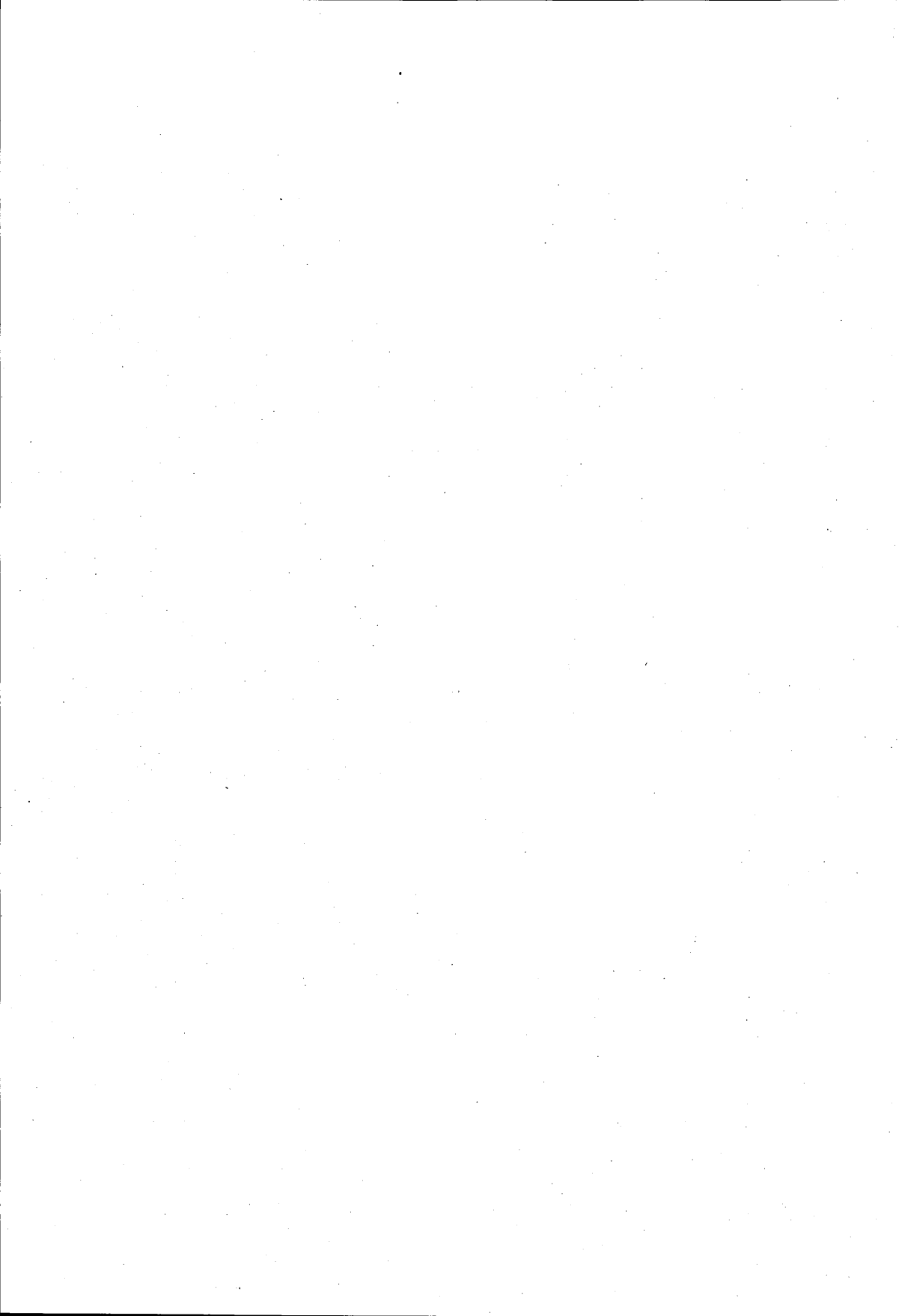
A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968. Bp. 1971. (<i>Kókay György</i>)	194
Források Budapest múltjából II—IV. Bp. 1971—1973. (<i>Fülöp Géza</i>)	195
Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia 1896—1970. Bp. 1972. (<i>Szuromi Lajos</i>)	196
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok I—III. Bp. 1973—1974. (<i>Kókay György</i>)	197
Bálint Ferenc—G. Vass István: A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944. Békéscsaba 1971. (<i>Mérő Éva</i>)	198
Magyar András: Az ormospusztai munkások olvasókörének története. Miskolc 1971. (<i>Kovács József László</i>)	198
Széphalom (1927—1944). Repertórium. Bp. 1970. (<i>Hargittay Emil</i>)	199
Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553. București 1971. (<i>Hervay Ferenc</i>)	200
Richard de Bury: Philobiblon. Bukarest 1971. (<i>Holl Béla</i>)	201
Einbandstudien. Ilse Schunke zum 80. Geburtstag am 30. Dezember 1972 gewidmet. Berlin 1972. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	202
Mazal, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. Graz 1970. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	203
Lang, Helmut W.: Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich. Baden-Baden 1970. (<i>Borsa Gedeon</i>)	204
Irblich, Eva: Die Vitae Sanctae Wiboradae. Friedrichshafen 1970. (<i>Vizkelety András</i>)	205
Vekene, Emil van der: Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg. Luxemburg 1970. (<i>Borsa Gedeon</i>)	206
Riberette, Pierre: Les Bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789—1795). Paris 1970. (<i>Gyenis Vilmos</i>)	207
Golb, Norman: Spertus College of Judaica Yemenite Manuscripts. Chicago 1972. (<i>Scheiber Sándor</i>)	209
Freimann, A.: Union Catalog of Hebrew Manuscripts and their Location. New York 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	209
Campanella, Anthony P.: Giuseppe Garibaldi e la tradizione Garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	210

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. IV. 23 — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív
74.343 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

REVUE DU LIVRE

TABLE DES MATIÈRES

<i>E. Soltész</i> : Quels plans et outillage peut-on supposer chez Andreas Hess arrivé à Bude?	1
<i>J. Bertász</i> : Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert	14
<i>M. Szentimrei</i> : Un volume de la bibliothèque princière de Gabriel Bethlen, conservé à Sárospatak	29
<i>O. Sashegyi</i> : Les commencements de la participation du Conseil de Lieutenance aux affaires de la censure (1726—1730)	40
<i>I. T. Erdélyi</i> : L'histoire de l'édition de la série „Magyar Népköltési Gyűjtemény” („Trésor de la Poésie Populaire Hongroise”)	55
<i>J. M. Pásztor</i> : Des revues budapestoises publiant des oeuvres de Miklós Radnóti	79
<i>J. Szentmihályi</i> : Bibliographie et „bibliographie”. Aspects de la valorisation de l'activité bibliographique	98

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>I. Kapitánffy—T. Szepessy</i> : Un fragment des Notabilia de Paulus Hungarus dans un codex de Hongrie	109
<i>K. Körmendy</i> : Un graduel de Hongrie du XV ^e siècle	111
<i>S. V. Kovács</i> : Le fragment d'Eger de la collection épistolaire du roi Mathias Corvin	115
<i>L. Bendeffy</i> : Quelques problèmes de la Geometria Practica de 1498 de Péter Lossai	118
<i>L. Hopp</i> : Ibrahim Müteferrika	126
<i>L. Horkay</i> : Qui était l'auteur d'un manuscrit de 1799 int. „A tiszta Értelem kritikája” („Critique de la Raison Pure”)?	131
<i>F. Szilágyi</i> : Qui était Kelemföldi, éditeur des oeuvres de Csokonai?	133
<i>K. Kindlovits</i> : La première revue de langue serbe en Hongrie	140
<i>A. Lengyel</i> : Un poème distribué en tracts de Gyula Sárosi — dans une brochure manuscrite de l'époque	146
<i>I. Fabó</i> : L'„Euphrosine”, 1848 et Petőfi	149
<i>J. Tasi</i> : Des couvertures d'un volume de Kassák	156
<i>S. Szemere</i> : Histoire d'un livre	161
<i>L. Sándor</i> : Les belles-lettres dans le „Munkás Újság” édité à Ungvár.	164
<i>gy. m.</i> : La „Revue de la Hongrie Nouvelle”	169
<i>G. Borsa</i> : De nouveau de l'authenticité du „Manuscrit de Cassovie”	170

CHRONIQUE

<i>J. Farkas</i> : Bibliographie des écrivains de la tendance populaire	178
<i>S. V. Kovács</i> : Du fonctionnement du Comité de travail de l'Académie Hongroise des Sciences pour l'histoire du livre et la bibliographie (1 mai 1973—1 mars 1974)	179
<i>E. Soltész</i> : Des recherches sur Gutenberg.	181
<i>B. Dezsényi</i> : Histoire générale de la presse française	184
<i>Z. Kovách</i> : „Livres et diplômes renseignant d'Esztergom” (exposition jubilaire)	186

REVUE

Bibliographie choisie de l'histoire du mouvement ouvrier hongrois 1945—1971.	
Budapest 1973. (<i>P. Láng</i>)	190
Hongrie. Bibliographie de connaissances nationales. Budapest. 1972. (<i>F. Hervay</i>)	191

Les savants hongrois du passé. III ^e série, volumes 11—15. Budapest 1972. (<i>L. Móra</i>)	193
Bibliographie choisie de l' historiographie hongroise 1945—1968. Budapest 1971. (<i>Gy. Kókay</i>)	194
Sources historiques du passé de Budapest II—IV. Budapest 1971—1973. (<i>G. Fülöp</i>)	195
L. Vitályos—L. Orosz: Bibliographie d'Ady 1896—1970. Budapest 1972. (<i>L. Szuromi</i>)	196
É. Lakatos: Revues littéraires hongroises I—III. Budapest 1973—1974. (<i>Gy. Kókay</i>)	197
F. Bálint—I. G. Vass: Documents du mouvement ouvrier de Békéscsaba 1890—1944. Békéscsaba 1971. (<i>É. Méré</i>)	198
A. Magyar: Histoire du cercle-bibliothèque des ouvriers d'Ormospuszta. Miskolc 1971. (<i>J. L. Kovács</i>)	198
Széphalom (1927—1944). Répertoire bibliographique. Budapest 1970. (<i>P. Hargittay</i>)	199
Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553. București 1971. (<i>F. Hervay</i>) ..	200
Richard de Bury: Philobiblon. București 1971. (<i>B. Holl</i>)	201
Einbandstudien. Ilse Schunke zum 80. Geburtstag am 30. Dezember 1972 gewidmet. Berlin 1972. (<i>E. Soltész</i>)	202
O. Mazal: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. Graz 1970. (<i>M. Rozsondai</i>)	203
H. W. Lang: Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich. Baden-Baden 1970. (<i>G. Borsa</i>)	204
E. Irblich: Die Vitae Sanctae Wiboradae. Friedrichshafen 1970. (<i>A. Vizkelety</i>)	205
E. van der Vekene: Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg. Luxemburg 1970. (<i>G. Borsa</i>)	206
P. Riberette: Les bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789—1795). Paris 1970. (<i>V. Gyenis</i>)	209
N. Golb: Spertus College of Judaica Yemenite Manuscripts. Chicago 1972. (<i>S. Scheiber</i>)	
A. Freimann: Union Catalog of Hebrew Manuscripts and their Location. New York 1973. (<i>S. Scheiber</i>)	209
A.P. Campanella: Giuseppe Garibaldi e la tradizione Garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970 (<i>A. Kelecsényi</i>)	210

50-013

MAGYAR KÖNYV SZEMLE

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1974

3-4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

90. ÉVF. 1974/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DERSI TAMÁS

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010. (pénzforgalmi jelzőszám 215–11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–612.

SZERKESZTŐSÉG:

1088 Budapest

VIII. Múzeum krt. 14–16.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Ismeretlen korvina a Vatikáni Könyvtárban

Nem valamilyen szerencsés véletlennek, hanem módszeres kutatásnak köszönhető, hogy eddig ismeretlen korvinát sikerült találnunk a Vatikáni Könyvtárban. Ez a felfedezés egyszersmind igazolja az alkalmazott módszertani szempont helyességét.

Már korábban kifejtettük, hogy milyen fontos egy-egy kódexgyűjteménnyel kapcsolatban a kódexek írásának vizsgálata és a scriptorok személyének megállapítása. Ezért foglalkoztunk, több tanulmányban is, a firenzei humanista Petrus CENNINIUS kódexmásolói munkásságával.¹ CENNINIUS egyike volt a Corvina könyvtár korai periódusában legtöbbet foglalkoztatott scriptoroknak, tehát igyekeztünk minden adatot összegyűjteni a CENNINIUS által másolt kódexekre vonatkozólag. Az általa másolt kéziratok vizsgálata közben sikerült felismerni egy újabb korvinát.

Mivel CENNINIUSRA vonatkozó kutatásaink még folyamatban vannak, most nem térünk ki az eddig összegyűjtött több mint harminc általa másolt kódex adatainak felsorolására, hanem kizárólag a legújabbban korvinaként felismert kézirrattal foglalkozunk.

A múlt század első felében Angelo MAI kiadott egy tíz kötetből álló sorozatot a Vatikáni Könyvtárban található klasszikus auktorok műveiből, ezek között szerepel BENEDICTUS CRISPUS MEDIOLANENSIS orvosi tárgyú munkája is.² A. MAI azonban egyetlen műnél sem hivatkozott annak a kódexnek a jelzetére, amelyben az illető munka található. Ezért csak nemrégiben sikerült J. RUYSSCHAERT-nek megállapítani, hogy BENEDICTUS CRISPUS munkájának MAI által közölt szövege melyik vatikáni kódexben van.³ Ez annyival is nehezebb volt, mivel az említett mű a kódexben található munkák közül a harmadik helyen áll, rajta kívül még két másik művet is tartalmaz.

RUYSSCHAERT megtalálta tehát a kódex jelzetét, azonban nem vette észre, hogy az korvina. Éppen ezért a vatikáni könyvtárban folytatott kutatásaimkor nagy örömmel töltött el, hogy nemcsak CENNINIUS jól ismert írását tanulmányozhattam benne, hanem egyikét azoknak a kódexeknek, amelyeknek egy-

¹ Erre a kérdésre vonatkozólag I. szerzőnek *A Corvina-könyvtár kodikológiai problémái* c. kandidátusi értekezését (kéziratban), Bp. 1972. 73–89., 90–91. l. és passim.

² *Classicorum auctorum e vaticanis codicibus editorum*. Tomus V. Romae 1833. XLIII–XLV. és 391–402. l.

³ RUYSSCHAERT, J.: *Dix-huit manuscrits copiés par le florentin Pietro Cennini*. La Bibliofilia LIX (1957). 108–112. l. — Itt említjük meg, hogy ULLMANN B. L. is foglalkozott CENNINI másolói tevékenységével (*The origin and development of humanistic script*. Roma 1960. 123–126. l.) az általa felsorolt 17 kézirat között szerepel BENEDICTUS CRISPUS munkája is, de azzal a megjegyzéssel, hogy ő — MAI munkája alapján — nem tudta megtalálni azt („I could not find this manuscript”).

szerű indafonatos díszítését is a másoló készítette, a címer körüli rész viszont kétségtelenül az ún. „első budai címerfestő” néven emlegetett miniátor munkája. A címer maga a korona híján kivakart, helye egyszínű rózsaszín.⁴ A kódexben több helyen felismertem VITÉZ JÁNOS piros tintával írt jellegzetes lapszéli bejegyzéseit.

A kézirat pontos leírása a következő: jelzete: Vat. Palat. lat. 1587.; pergamen, 101 f., 145 × 210 mm. Elejétől végig egy kéz írása (Petrus CENNINIUS), aki az utolsó lapon szignálta és datálta (1468) is munkáját. A kézirat egyszerű díszítése is — a címer körüli rész kivételével — CENNINIUSTól származik.

A kéziratban a következő műveket találhatjuk:

ff. 1—72' (C[aius] Sollius Sidonius Apollinaris [:Carmina])

ff. 72'—96': Quintus Serenus Sammonicus: liber medicinalis [Praecepta de medicina.]

ff. 96'—101: [Benedictus] Crispus Mediolanensis diaconus [:liber medicinalis].⁵

A kódexben található művek szerzői közül az első, SIDONIUS APOLLINARIS 432—480/490 körül élt. Előbb politikai pályán működött, 468-ban Róma prefektusa lett, majd 469/70-ben Arverna-i (ma: Clermont-Ferrand) püspökké választották. Püspöksége előtt nős volt, a később nyugat-római császárrá választott AVITUS leánya volt a felesége. Életének ebből a korszakából maradt fenn 24 költeménye. Püspöksége után az epistolográfiára adta magát, 9 könyvben 147, művelődéstörténeti szempontból fontos levele van. Utolsó jelentős képviselője ő Gallia antik-keresztény műveltségének.⁶

Kódexünkbe az említett 24 költemény közül 23-at másolt le CENNINIUS, egyet, egy jelentéktelen négysoros verset kihagyott, vagy már abban a kódexben sem volt ez meg, amelyből másolt. Nem lehet célunk SIDONIUS APOLLINARIS műveinek szövegkritikai vizsgálata, azonban futó betekintésre is látszik, hogy CENNINIUS másolatában igen sok az elírás a kiadásban közölt szöveghez képest.⁷

SIDONIUS APOLLINARIS legismertebb költeményei azok a panegyricusok, amelyeket AVITUS (455—456), MAIORIANUS (457—461) és ANTHEMIUS (467—472) nyugat-római császárokhoz írt.⁸ Ezek mint költői művek legfeljebb közép-szerűeknek mondhatók, tele vannak más római költőktől átvett történelmi

⁴ Az újonnan megtalált korvina érdekes párdarabja az Országos Széchényi könyvtár Clmae 427. jelzetű ASCONIUS PEDIANUS korvinája. Az összehasonlítási lehetőség kedvéért mindkét kódex — a vatikáni és a budapesti — címlapját közöljük reprodukciójában.

⁵ A kéziratot 1973. évi olaszországi tanulmányutam alkalmával találtam meg, így adatai már bekerülhettek CSAPODI Cs.: *The Corvinian Library. History and stock* (Budapest 1973.) c. munkája függelékébe, 1036. sz. a. (464. l.).

⁶ SIDONIUS APOLLINARIS életrajzi adataira vonatkozóan l.: *Gai Sollii Apollinaris Sidonii epistulae et carmina*. Monumenta Germaniae Historica 1. Auctores. T. VIII. Berolini 1887. Recensuit Christianus LUETJAHAN. VI—XXII. l. (A bevezető szöveg felsorolja SIDONIUS munkáinak kéziratait, ezek között természetesen még nem szerepelhet a vatikáni CENNINIUS által másolt kódex). — *Lexicon für Theologie und Kirche* IX. k. 535—536. l. Freiburg i.B. 1937. (Itt többek között azt is olvashatjuk, hogy SIDONIUST halála után Galliában szentként tisztelték.)

⁷ SIDONIUS „Carmina”-jának szövegközlését l. az előző jegyzetben leírt LUETJAHAN-féle kiadás 173—264. lapjain. — Példaképpen csupán két jellemző elírást említünk meg: CENNINIUSnál, kézírata első folióján ANTHEMIUS nyugatrómai császár neve „Abstemius”-ként szerepel, a f. 53'-n Ecdicius nevét „edictum”-ként olvashatjuk (Ecdicius Sidonius Apollinaris sógora volt és maga is ismert költő, 490—518-ig Vienne-i püspök. Vö. Pecz V.: *Ókori lexikon*. Bp. 1902. I. k. 299. l.).

⁸ SIDONIUS APOLLINARIS költeményeit részletesen elemzi PURGOLD K.: *Archäologische Bemerkungen zu Claudian und Sidonius*. Gotha 1878.

vonatkozásokkal és mitológiai képekkel. Számunkra viszont mégis különleges érdekessége van a MAIORIANUS császár előtt elmondott panegyricusnak, mivel ebben található Aquincum nevének utolsó ókori irodalmi említése.⁹ MAIORIANUS elődje, AVITUS (— akinek, mint említettük, SIDONIUS APOLLINARIS veje volt —), megelőzve keleti uralkodótársát MARCIANUST, 455 őszén bevonult Pannóniába és formálisan birtokba vette nemcsak a Dráva—Száva közét, hanem a Drávától északra fekvő területet is. Az utóbbira tesz utalást SIDONIUS APOLLINARIS panegyricusa, melyben a IV. század végi Aquincum-ról, ahol MAIORIANUS nagyapja mint GRATIANUS (ill. THEODOSIUS) hadvezére és helytartója működött, úgy emlékezett meg, mint ahol AVITUS hadjáratának eredményeként még 458-ban is erős római katonai helyőrség állomásozna.¹⁰ A dolognak ezt a beállítását azonban történelmi tények vagy dokumentumok nem igazolják.

Érdekes, hogy az Aquincum-ra és Pannóniára vonatkozó szövegrészek mellé VITÉZ JÁNOS nem írt megjegyzéseket — kérdés, hogy egyáltalában ismeretes volt-e a XV. század második felében Magyarországon Aquincum római kori neve. A „chunni” — hunok említését viszont figyelemmel kísérte és két helyen is megjegyezte VITÉZ.¹¹

A SIDONIUS APOLLINARIS versei után következő szövegek szerzői: QUINTUS SERENUS SAMMONICUS (élt: 188—217) és BENEDICTUS CRISPUS MEDIOLANENSIS (élt: 681—725).

SERENUS SAMMONICUS történeti és természettudományi munkái közül csak egy maradt fenn: *Praecepta de medicina parvo praetio parabili*. A szerzőről tudjuk, hogy 62 000 kötetes könyvtárt gyűjtött, majd CARACALLA császár megölette. Verses orvosi munkája szervenként tárgyalja az emberi test betegségeit és orvoslási módját. A munka több kéziratban fennmaradt és folyamatosan sok nyomtatott kiadást ért meg.¹²

BENEDICTUS CRISPUS 241 versből álló gyógyászati költeménye tulajdonképpen az előző mű kivonata. Csupán néhány kézírata maradt fenn, ezért ritka

⁹ Erre az érdekességre KÁDÁR Zoltán hívta fel figyelmemet, neki köszönöm a vonatkozó irodalomról való tájékoztatást is.

¹⁰ A kérdésre vonatkozó legújabb adatok a következő munkában találhatóak: *Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Szerk. GEREVICH L., írták NAGY T., GYÓRFFY Gy., GEREVICH, L. Bp. 1973. 111—112, 190., 214. l. — Minthogy SIDONIUS vonatkozó verssorainak általában csak kezdetét szokták idézni, a LUETJOHAN féle kiadásból (190. l.) ide iktatjuk a teljesebb szöveget (a vatikáni kéziratban a 14' főlíon van):

„Fertur Pannoniae qua Martia pollet Acincus
Illyricum rexisse solum cum tractibus Histri
Huius avus; nam Theodosius quo tempore Sirmi
Augustum sumpsit nomen per utramque magistrum
Militiam ad partes regni venturus Eoas
Maiorianum habuit”

¹¹ A vatikáni kézirat 29' és 31. főlíóján a szövegben „chinnus” szerepel, a lapszélre kivétítve „hunnus”, VITÉZ írásával.

¹² Vö.: MANITIUS, M.: *Geschichte der römischen Literatur. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* Bd. VIII/3., 28. és 180. l. München 1922. 3. kiadás. — Kéziratai és kiadásai felsorolva egy régebbi munkában: *Quinti Sereni Sammonici de medicina precepta saluberrima*. Textum recensuit ... Ioannes Christianus Gottlieb ACKERMANN. Lipsiae MDCCCLXXXVI.

műnek számít, ezért foglalkozott vele A. MAI is.¹³ CENNINIUS a lemásolt mű végéhez érdekes megjegyzést fűzött: „COM[mentarium] Crispi Mediolanensis Diac[oni] ad Maurum Mantuensem p[rae]p[ositum] explicit. Sed profecto Crispus iste nequ[e] poeta est nec versificator bonus. Quippe non ex lege metrorum sed ad suum aurium sonum versus composuit idest rithmum tantum. TĒAOC. Scripsit Petrus Cenninius florentiae. MCCCC LXVIII. XIII° — KK oct [sic!] nouembris.”

MANITIUS ezzel kapcsolatban azt írja, hogy abban igaza van CENNINIUSnak, hogy egy ilyen művet nem lehet költőinek nevezni, de további kritikájában a másoló eltúlozza a dolgot, mert bár vannak a versben prozódiai hibák, ezek nem túltengők.

Kérdés az is — tesszük hozzá —, hogy vajon milyen kéziratról készült CENNINIUS másolata? Vajon miért éppen ennek a három szerzőnek a művét másolta egybe? Válaszként két lehetőség merül föl: vagy éppen ezeket a műveket rendelték meg nála, vagy pedig olyan kódexből másolt, amelyben éppen ez a három mű volt meg. Az első megoldást valószínűsítene az a körülmény, hogy MÁTYÁS királyt esetleg éppen a császárokhoz írt panegyricusok érdekeltették, ezekkel kezdődik ugyanis a kódex szövege. Az orvosi munkák szintén érdekelhették a királyt, hiszen NALDUS NALDIUS említi, hogy a budai könyvtárban sok ilyen mű volt,¹⁴ de ezekből ma alig ismerünk néhányat. Ha MÁTYÁS számára megrendelt kódexről van szó, akkor elsősorban JANUS PANNONIUSRA gondolhatunk mint közvetítőre, aki bizonyára ismerte CENNINIUST.

A másik lehetőség, hogy CENNINIUS azért éppen ezt a három művet másolta egybe, mivel az előtte fekvő példányban (vagy példányokban) éppen ez a három mű volt meg. Ebbe az irányba mutat egy halvány nyom: egy 1482 előtti Urbino-i katalógusban, amely összesen 28 tételt sorol fel s ha nem is egy kéziratban, három külön szám alatt fel vannak sorolva SIDONIUS panegyricusai, valamint a két orvosi munka.¹⁵

BENEDICTUS CRISPUS munkájának összesen négy kéziratáról tudunk: ezek közül kettőt a Vatikáni Könyvtárban,¹⁶ egyet Bécsben¹⁷ és egyet Párizsban¹⁸ őriznek. A vatikániak közül csak az egyik jelzetét ismerjük. A bécsi kéziratnál — melyet még nem volt alkalmunk tanulmányozni — nem érdektelen az a körülmény, hogy ez részben CUSPINIANUS által összemásolt orvosi munkákat

¹³ A. MAI-nak e tanulmány 2. jegyzetében említett kiadása Cenninius másolatát veszi alapul, de jegyzetben többször utal egy másik vatikáni kódex szövegeltéréseire, melynek jelzete ez idő szerint ismeretlen. Vö. még: MANITIUS, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Handbuch der Altertumswissenschaft* Bd. IX/2. 1. 197–199. l. München 1965. (Unveränderter Nachdruck des 1911 erschienenen ersten Auflage). — *Lexicon für Theologie und Kirche* 2. kiadás, II. k. 181. l. Freiburg i.B. 1958.

¹⁴ Naldi Naldii Florentini epistola de laudibus augustae bibliothecae. . . libri quatuor. . . ad Mathiam Corvinum. (BÉL M.: *Notitia Hungariae T. III.* Viennae MDCXXXVII. 629. l.) az orvosi munkákról szólva olvashatjuk: „Omnibus his statio, Corvina in tecta paratur”.

¹⁵ MANITIUS, M.: *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen.* Leipzig 1935. 67. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. 157, 259., 347. l. — Az Urbino-i katalógussal kapcsolatban a *Giornale storico degli archivi toscani* 1857. évi kötetére utal, melybe még nem volt alkalmam betekinteni.

¹⁶ A Cod. Palat. lat. 1587. jelzetű korvina és egy ez idő szerint ismeretlen kódex.

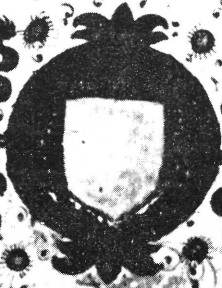
¹⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 4772.

¹⁸ Bibliothèque Nationale Cod. 6864.

C · SOLLII APOLLINARIS SYDONII PAHA
GYRICI ABSTEMIO AVGVSTO BIS CONSV
LI PREFATIO INCIPIT ·

VM IVVENEM SVPER ASTRA
iouem natura locaret
SVSPIRETO NOVVS RE
gra uerista deus.
CERTAVERE SVVM VENE
rari numina numen

Disparibus q; modis par cecinere sophas.
M ars clangens tuba patris preconia dixit
Laudauitq; sono fulmina fulmineo.
A rchas et arguit mens fidibus strepore sonoris
Doctior hic cythare pulstus ille lyre.
C astalidumq; cohors uario modulamine plausit
Carmimbus cannis pollice uoce pede.
S ed post celicolas etiam mediocria fecit
Carmma stridentem sustinuisse deus.
T unc fumis drades satyrisq; mimallones
Fuderunt lepidum rustica turba melos.
A lca cicuticines liquerunt menala panes
Postq; rhelyn placuit fistula rauca ioui.
H os inier thron ad pleetra sonantia saltans
Flexit inepta sui membra facetus equi.
S emuir audiri metuit meruitq; placere
Quanus himitum dum canit ille daret.

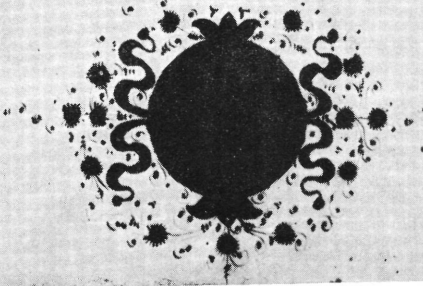
Liber est Romae patris
dicitur de totis partibus
Fabri Episcopi Veronensis
piscis et non episcopiatus
perunij emptus et post
mortem ipsius in dno
Alotheram colloquij

Ex oratio dicta est. C. N. Pompeio magno II. M.
Crasso II. Coss. ante paucos dies q. C. N. Pompeius
Cassius Licinius: quibus theatrum ipse factum dedi-
cavit. Hoc intelligi ex his ciceronis verbis pot.
que more more potuit. dixit enim, sic. Instant post huius
memoriam apparitissimi magnificentissimi q. uia
quidem possit hanc inter eas orones: quas dixit cicerone
in oratione Appio Claudio Coss. ultimam: Sed ut ego ab eo disti-
tiam fac primum: qd. pise reuersus e. ex provincia Pispio
et crasso Coss. Gabinius Domitio et Appio. Hanc autem
orationem dictam an gabini reditum ex ipa manifestum est.
enim magis. qd. naturale est in ipso recenti reditu inue-
tus sit in ciceronem. responderetq. in festinatione eius quare
uocatus erat & provincia q. post annum interuallum.

Apparet autem ciceronem respondisse pisoni in summa
cum accens ipi orone Cicero infirre magnificentissimos
apparatissimos q. ludos. Non uideo quo modo hoc magis Do-
mitio & Appio Coss. dictum sit: quibus Coss. nulli nota-
biliores iud fuerunt. q. pompeii & Crassi: quo anno po-
pulus manifestissimis magnificentissimis omnis grus uas
theatrum dedicauit.

Arcum enim oronis huius breue admodum e. Nam
cum reuocari essent ex provincia pise & Gabinius

D. Nicolaj ad Vsum
vtilitatis uinum gho
dentum et studio
pore uita sicum oca
uatum collorabis
Helium Vicima
Januarius Anno a
Criso nato M. D. P.
L. in uilari ma
tato et q. or. ipi
Anno M. D. C. V.
F. Nicolajus R. d. c.

tartalmaz¹⁹ s hogy ebben is egymást követően szerepel SERENUS SAMMONICUS és CRISPUS MEDIOLANENSIS szövege. De ez lehet pusztán véletlen is.

VITÉZ JÁNOS bejegyzései kódexünkben SIDONIUS-nál leginkább történeti érdeklődéséről, az orvosi munkáknál kiemelései rendszerező kedvéről tanúskodnak. Ezekről részletesebben más összefüggésben szeretnénk beszámolni.

KLÁRA CSAPODI-GÁRDONYI

Una Corvina sconosciuta della Biblioteca Vaticana

Il codice recente tra le Corvine ritrovate dopo la pubblicazione del volume *Bibliotheca Corviniana* (edizione ungherese: 1967, tedesca ed inglese: 1969) è quello Palat. lat. 1587. della Biblioteca Vaticana. Benché lo stemma di re Mattia sia cancellato al frontespizio, sopra di lui è rimasta la corona caratteristica. La decorazione attorno allo stemma però è senza dubbio l'opera del miniatore denominato «il primo pittore di stemma di Buda». L'amanuense del codice era il Petrus Cenninius da cui erano copiati molti codici per re Mattia; delle circa 200 Corvine autentiche attualmente conosciute una è verosimilmente, sette però sono sicuramente opera sua. Il nostro codice è quindi la Corvina 8. oppure 9. copiata da Cenninius. Il riconoscimento del codice Palat. lat. 1587. come una Corvina è conseguito nel corso delle ricerche dei codici complessivi copiati da Cenninius. Il manoscritto vaticano contiene opere di tre autori: 23 poesie di Sidonius Apollinaris (432—480/490), opere mediche in verso di Quintus Serenus Sammonicus (188—217) e di Benedictus Crispus Mediolanensis (681—725). Nelle glosse scritte con inchiostro rosso accanto al testo tutte e tre opere si può riconoscere la calligrafia caratteristica di Vitéz János.

L'esemplare altro del codice è quello di Asconius Pedianus riservato nella Biblioteca Széchényi (Cimae 427.) colla differenza che in quest'ultimo è rimasto lo stemma di re Mattia.

¹⁹ Leírását l.: *Tabulae codicum III. k.* Wien 1869. 382—383. l. Vö. még: H. ANKWICZ-KLEEHOVEN: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian.* Graz—Köln 1959.

Tótfalusi Kis Miklós-problémák*

Nyugat-Európában a könyvnyomtatás és kiadás már a XV. század folyamán a kapitalista jellegű vállalkozás formái között bontakozott ki. Ehhez nyugaton megvolt a megfelelően fejlett gazdasági-társadalmi-kulturális bázis, olyan szélesebb körű, irodalom-igényes, jómódú olvasóréteg, amely a polgárosodás előrehaladásával egyre csak gyarapodott. Érdekes megfigyelní, hogy a mainzi GUTENBERG találmánya a XV. század folyamán igazán Itáliában virágzott ki, ott, ahol akkoriban Európa gazdasági súlypontja volt, s a nyomtatott könyv első jelentős továbbfejlesztője a velencei ALDUS MANUTIUS lett, aki megteremtette az apró reneszánsz kurzívával és antikvával nyomtatott, modern kisformátumú könyvet. De amint a XVI. század első évtizedeitől Európa gazdasági súlypontja, Amerika felfedezése után a Földközi-tenger közepe tájáról az Atlanti partok országaira terelődött át, a könyvkiadás és könyvművészet is áttelődött előbb Franciaországra, majd a XVI. század közepétől a mindinkább gazdagodó és polgáriasodó Németalföldre. Európai hírű nyomdász-kiadóinak sorát Christof PLANTIN nyitotta meg, majd a XVII. században az ELZEVIREK, BLAÉUK és MORETUSOK folytatták. Másfél évszázadon át, a XVIII. század elejéig a kontinensen vitathatatlanul a németalföldi nyomdászoké a vezető szerep. Az ország kedvező gazdasági körülményei tették lehetővé, hogy egyebek mellett a könyvnyomtatásban is Németalföld álljon a fejlődés új szakaszának az élén. A reneszánsz és a XVIII. század klasszicizáló antikvái között a XVII. században az ún. „hollandi betű” hódított mint a legjobban olvasható típus, amelynek tökéletesítéséért a legkiválóbb betűmetszők versengtek. S ennek megformálásába — amint ez most már egyre nyilvánvalóbbá válik — meghatározó módon, vagy inkább — ahogyan HAIMAN György könyve elején óvatosan megjegyzi — „talán vezető szerepet” vállalva szólt bele egy Európa keleti szögletéből Hollandiába szakadt jövevény: TÓTFALUSI KIS MIKLÓS. Olyan megkésett világból érkezett, ahol a könyvnyomtatás és kiadás még a XVII. század végén is szinte teljesen feudális jellegű volt, s csöppent Európa akkor gazdaságilag és társadalmilag egyik leghaladóbb országába. Mint fiatal református teológus, az erdélyi egyház megbízásából a magyar nyelvű biblia új kiadása ügyében indult el 1680-ban Hollandiába. Itt dőlt el a sorsa. A magyar bibliát kiadta, de nem holland mesternél, hanem három év alatt maga sajátította el a betűtervezés és metszés mellett a könyvnyomtatás minden fogását és saját amsterdami műhelyében készítette el a Szentírást. A teológusból — egy életre: tipográfus lett, de nem egyszerű

* HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. — Életének műve betűinek és nyomtatványainak tükrében. — A bibliográfiát összeállította SOLRÉSZ Zoltánné. Budapest, 1973. Magyar Helikon, 317 lap, 6 melléklet.

mestere, hanem európai pályatársai közül is kiváló művésze a betűnek és a könyvnek.

TÓTFALUSI KIS Miklóst, a betűművészt és tipográfust elemzi és ismerteti HAIMAN György munkája. Kijelöli helyét és jelentőségét abban a fejlődési folyamatban, amely „a római kőtáblák feliratainak lapidáris hagyományaitól és a kódexek tollírásának vonásait őrző reneszánsz nyomdabetűtől végül is a mai betűhöz” vezetett, s egy olyan tipográfust, olyan formateremtő embert állít elé, aki „korának ízig-vérig modern részese, aki azonosulni tud az íróval, annak minden gondolatát a maga technikai publikációs eszközének — a tipográfiaiának — mesteri kezelésével önti látható formába”.

HAIMAN György a filológus gondosságával és művészi érzékenységgel végezte munkáját, megfigyeléseit, kutatásait, TÓTFALUSI betű- és tipográfusi művészetének teljes felmérését, rendszerezését, hazai és nemzetközi jelentőségének meghatározását. Monográfiájának nem TÓTFALUSI mindenfajta tevékenységére kiterjedő, általános művelődéstörténeti szempontú értékelés volt a célja. Sőt ettől tudatosan elhatárolta magát, minthogy TÓTFALUSI méltatói eddig jórészt kultúrprogramját, irodalmi szerepét emelték ki. HAIMAN György viszont ezeket csak annyiban érintette, amennyiben a betűművész és tipográfus életművének jobb megértését segítik elő. Ezért tűnik egyoldalúnak az a kép, amely e könyv lapjain TÓTFALUSIRÓL kibontakozik. De szándékosan az, hogy annál részletesebben foglalkozhasson TÓTFALUSI tárgyformáló művészetének elemzésével, s ezáltal éppen a betű és tipográfia iparművészeire összpontosíthassa a figyelmét, akiről életrajzírói jobbra csak mellékesen ejtettek szót. Ám az utóbbi évtizedekben, főleg külföldön, a nyomdai betű típusvizsgálatai során egyre inkább szaporodtak azok a megfigyelések, amelyek nyomán végül is TÓTFALUSINAK a XVII. századi ún. „holland betű” kialakításában meghatározó szerepet tulajdonítottak. Ezzel elérkezett az ideje annak, hogy — egyes, még tisztázatlan részletkérdések ellenére is — a mester teljes tipográfusi tevékenységéről korábban kialakult hiányos, illetve részben hibás vagy torzított nézeteket egy módszeres szintézis végre helyre igazítsa, s a kutatások új felismeréseiből a betű és tipográfia művészeinek nemcsak gazdagabb és árnyaltabb, hanem valóságosabb értékelését is nyújtsa.

HAIMAN György a típusvizsgálat és a szedéstechnika szakmai és esztétikai komplex módszerét alkalmazta munkájában, természetesen nem hanyagolva el témájának gazdasági, társadalmi és művelődéstörténeti összefüggéseit sem. A típuskutatás és a szedéstechnikai elemzések a jelen század eleje óta az ősnymtatvány-meghatározásban és a XV. század nyomdászattörténetében általánosan elfogadott és a legsikeresebben használt módszernek bizonyult. A nyomtatott könyv előállításának 1500 utáni feltárásához azonban, úgy látszott, ez a módszer már alig alkalmas, s ezért kevésbé volt ösztönző az újabb kori típuskutatások széles körű elterjesztéséhez. A betűmetszés iparrá vált, s a nyomdák egész sora azonos típusokkal dolgozott. Az egyes könyvnyomtatókat már nemigen lehetett a maguk által készített speciális betűkészletük alapján egymástól megkülönböztetni, amint ez még az ősnymtatványkorszakban lehetséges volt. Ám a betűformák újabb kori fejlődéstörténeti kutatása szempontjából a típusvizsgálatokat az 1500 utáni időszakra vonatkozólag sem lehetett mellőzni. Bár a nyomtatvány-meghatározásnak ez időtől fogva önmagában már rendszerint nem elégséges eszköze, mégis egyik, sokszor nélkülözhetetlen komponense. Nemcsak a könyvnyomtatás terén nagy múltú, s annak fejlődését irányító és befolyásoló nyugat-európai országokban foglal-

koztak az 1500 utáni típusok összehasonlításával, hanem pl. Lengyelországban is, ahol a megindított *Polonia Typographica* c. kiadvány a XVI. századi lengyel nyomdáknak teljes típusablázatait közli fakszimilében.

HAIMAN György e műve pedig kitűnő bizonyítéka annak, hogy a betű- és tipográfiai vizsgálatok komplex alkalmazása TÓTFALUSI KIS Miklós egész nyomdásztevékenységének megítélésében mennyi hasznos szemponttal, tudományos értékű, új eredménnyel gazdagíthatja ismereteinket.

A kötet két fő részre oszlik. Az első a tanulmány szövegét és az illusztrációkat tartalmazza, a második TÓTFALUSI műveiből vett reprodukciókat és kiadványainak címjegyzékét foglalja magába.

A tanulmány szerkezetileg jól megkomponált három nagy fejezetben szól 1. a betűmetszőről, 2. a tipográfusról és 3. KIS Miklós örökségéről. E nagy fejezetek számos további kisebb fejezetekre tagolódva részleteiben vetítik eléink TÓTFALUSINAK, a tipográfusnak életművét. A bevezető fejezetek arról adnak szemléletes leírást, hogy a „holland” vagy amint HAIMAN György nevezi, az „átmeneti” típus miben különbözik a XVI. század reneszánsz, illetve a XVIII. század klasszicista betűitől. A következőkben KNER Imre, F. MUZIKA prágai professzor és mások megfigyeléseire támaszkodva HAIMAN György is meggyőzően amellett érvel, hogy az Elzevirek betűmetszője, Christoffel VAN DYCK-nél a „holland” típus kialakításában a Blaeu-ház betűmetszőinek sokkal jelentősebb szerepe volt. BLAEU betűöntődjét 1678-ban átadta Dirk VOSKENS-nek és Johannes ADAMSNAK. TÓTFALUSI betűmintaalapját összehasonlítva VOSKENSÉVAL, HAIMAN György arra a megállapításra jut, hogy „Kis Miklós merített ugyan mesterének örökéből is, elsősorban a nagyobb fokozatú antikva típusoknál, a tanultakat azonban magasabb művészi és technikai színvonalon s egyedülálló következetességgel fejlesztette tovább. A kurzív típusoknál viszont határozottan megelőzte mesterét s jóformán közvetlen előzmények nélküli újat alkotott”. VOSKENS mintalapjának egyetlen típusa sem származik TÓTFALUSITÓL, viszont Johannes ADAMSZ özvegye és Abraham ENTE által 1700 körül kiadott mintalap 21 antikvája közül kettő és 16 kurzívája közül 9 TÓTFALUSI betűivel azonos vagy az ő kezétől eredhet. Harry CARTER és BUDAY György 1954-ben először azonosította az ADAMSZ és ENTE-féle mintalap betűit TÓTFALUSI típusával, s ők még 11 kurzívát tulajdonítottak KIS Miklósénak.

A TÓTFALUSI—JANSON vitában HAIMAN György állásfoglalása rendkívül higgadt és körültekintő. A lipcei EHRHARDT-féle 1739-ből származó minta betűit, amelyeket a hollandi antikva legkiforrottabb példájának tekintettek s Anton JANSON (1620—1687) alkotásának tulajdonítottak, az újabb kutatások sem az ő, sem a feltételezett holland mesterek, hanem TÓTFALUSI KIS Miklós művének látják. A betűk JANSON-féle eredetét már 1939-ben Stanley MORISON kétségbe vonta, 1954-ben pedig Harry CARTER és BUDAY György amellett foglalt állást, hogy a betűk valóságban TÓTFALUSITÓL származnak. Ezt a véleményüket számos külföldi kutató is elismerte. Felmerültek e nézettel szemben azonban kételyek is. Ezek közül HAIMAN György különösen Hermann ZAPF tapasztalataira hivatkozik, aki 1951-ben megtervezte a JANSON-antikva szedőgépre alkalmazott változatát. ZAPF úgy nyilatkozott: a betűk egyes fokozatai között mutatkozó eltérések pl. onnan erednek, hogy azokat különböző betűmetszők készítették, kiegészítések következtében pedig egyetlen fokozat sem tartalmazza az összes eredeti figurát. HAIMAN György tehát úgy látja — s azt hiszem, ebben igazat kell neki adnunk —, hogy „amíg a mű egésze mögött valószínű bontakozik ki az alkotó Tótfalusi Kis Miklós alakja, a részleteket még

homály fedi”. Éppen ezért szerinte helyes lenne az eddigi kutatásokat teljes körű bizonyítással lezárni. Erre azonban a jelen könyv keretei nem adtak lehetőséget, de felveti a megvizsgálandó kérdések egész sorát, s kijelenti, hogy szívesen vállalkozik a jövőben a JANSON-kérdés teljes és végleges tisztázására.

A továbbiakban a szerző arra keresett feleletet, hogy TÓTFALUSI hazatérése után, kolozsvári működésének idején milyen színvonalon dolgozott amszterdami éveivel viszonyítva. Hazai munkásságát illetően — többek között — különösen SZENTKUTY Pálnak erre vonatkozó jónéhány megállapítását HAIMAN korrigálni kénytelen. Összehasonlító típusvizsgálatai, véleményem szerint, meggyőzően igazolják, hogy TÓTFALUSI betűkészlete itthon sem volt szegényes. Amszterdami mintalapja 37 féle betűt tartalmaz, de ennek a felét sem használta fel kiadványaiban. Kolozsvárt 27 féle betűje volt s ebből 17 saját metszésű. Ezek pedig arról tanúskodnak, hogy a mester otthon sem szállította le igényeit és a hollandiaiakhoz hasonlóan tökéleteset alkotott. Az erdélyi mostoha körülmények ellenére is megteremtette saját szövegbetűit, kiadványainak főszövegében az elődöktől örökölt kopott szövegbetűket nem használta, 9, 10, 11, 13 pontos méretekben csakis az új, magametszette betűkkel nyomtatott. A címbetűk többségének alkalmazásában azonban kénytelen volt a Kolozsvárt talált régi betűkkel megalkudni. Ami mégis a kolozsvári kiadványok összehatását rontja, az nem a betűk metszésének kivitelezéséből, hanem a nyomtatás technikai fogyatékoságából származott: a durva papír, a rosszabb festék és a képzetlenebb vagy gyakorlatlanabb segédek, betűöntők, szedők, nyomtatók gondatlanabb munkájának következménye. TÓTFALUSI Amszterdamban és Kolozsvárt készített betűinek összehasonlításából tehát korántsem lehet arra a megállapításra jutni — amint azt SZENTKUTY Pál tette —, hogy ti. éles határvonalat kell vonni Kis Miklós amszterdami és kolozsvári működése között, mert a mester alkotó ereje időhaladtával szemmel láthatólag csökkent. De ugyanígy téves SZENTKUTYNAK az a következtetése is, hogy a hazai viszonyokhoz alkalmazkodva, kénytelen volt nagyobb és vastagabbra metszett betűket készíteni. Ezeket csak a gyakori túlfestékezés láttatja ilyeneknek, a tisztább nyomatokon nincs szembetűnő különbség a külföldön és az itthon metszett betűk képe között.

HAIMAN György kétségtelenül megcáfolja SZENTKUTYNAK azt a nézetét is, hogy TÓTFALUSI a Kolozsvárt talált régebbi betűkből semmit sem tartott meg, valamint azt is, hogy HALLER *Hármas históriájának* text antikváját és kurzíváját KIS Miklós metszette volna. HAIMAN György egybevetve SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám, VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály, NÉMETHI Mihály és VERESEGYHÁZI István kolozsvári nyomdászoknak a XVII. század második felében TÓTFALUSIT megelőzően használt betűkészletét és TÓTFALUSI kiadványait, meggyőzően igazolja, hogy pl. az említett 18–20 pontos reneszánsz antikva és kurzíva már valamennyi megnevezett elődjénél megtalálható, s így az nem lehet TÓTFALUSI alkotása.

E részhez volna azonban néhány észrevételem. Nem tartozik ugyan a felvetett kérdések érdemi részéhez, mert hiszen egy olyan típusról van szó, amelyet TÓTFALUSI már nem használt, de elődeinél, pl. NÉMETHI Mihálnál 1690-ben még előfordul mint kisegítő betű. HAIMAN György ezt a 12 pontos korai reneszánsz betűt joggal ősnymotatvány típusnak nevezi. Külföldön igen elterjedt volt a XVI. század első felében, s erre több példát is említ, amelyeket még hosszan folytatni lehetne (pl. a krakkói és wittenbergi nyomdákkal). A magyar nyomdák közül 1550-től, tehát kezdettől fogva kétségtelenül meg-

található pl. HOFFGREFF-HELTAI műhelyében, de nem egészen érzem ideillőnek BORNEMISZA Péter inkább csak hasonló, viszont jóval egyenletesebb metszésű, arányosabb és erőteljesebb vonalú betűjét. A másik észrevételem HAIMAN Györgynek a 42–43. lapon olvasható alábbi magyarázatára vonatkozik: NÉMETHI Mihály „1690-ben megjelent Páriz Pápai: Pax corporis-át (RMK I. 1387.) már újabb betűkből szedte, a könyvben azonban egy helyütt megszakad az egységes tipográfia és a 'A 88-czadik Soltárban . . .' kezdetű lapon megjelenik a 12 pontos ósnyomtatvány típus, hogy a 19. sor után ez is egy hasonló, de jobban tömörített és 12 pontosnál valamivel kisebb változatával folytatódjék. Nyilvánvalónak látszik, hogy a nyomdász kifogyott a könyv 'kenyérbetűjéből' és hogy a szedést befejezhesse, a tartalékhoz kellett nyúlnia (27. kép).” Az utóbbi megállapítással kezdve, eleve gyanús volt, hogy NÉMETHINEK kifogyott volna a „kenyérbetűje”. Ez még XVI. századi nyomdászainknál sem igen fordult elő. Ellenben az igen, hogy valamilyen oknál fogva tömöríteni akarták a szedést, pl. papírtakarékossági szempontból, hogy ne kelljen néhány sor miatt új ívet vagy új lapot kezdeni. Nos hát, utána nézve a dolognak, NÉMETHI is így járt el, mert a kötetben még négyszer, tehát összesen öt esetben folyamodott a szedés tömörítése végett az eredeti szövegbetűnél kisebb, ún. „ósnymtatvány típushoz”. Mégpedig a könyv elején azért, hogy a címlével, a szerző ajánlása és SZATMÁRNÉMETHI Sámuel üdvözlő verse másfél íven elférjen; a kötet végén ugyancsak azért, hogy a szöveg után a tartalomjegyzéket, új lapon kezdve, fél íven elhelyezhesse. A közbülső három esetben (130., 249. és 269. lapon) pedig azért, mert minden fejezetet új lapon akart kezdeni, s hogy e három helyen néhány sor átvitele miatt ne éktelenkedjenek nagy, üres lapfoltok a kötetben, e fejezetek végén a szedést a kisebb típusal tömörítette. Így kötetenként kb. másfél ív papírt takaríthatott meg.

Másik megjegyzésem HAIMAN Györgynek a „tartalék-betű” típusára vonatkozó megállapítását illeti. Nézetem szerint itt nincs típusváltozatról szó a betűkép mérete tekintetében. Ezt a látszatot az a körülmény kelti, hogy egyrészt a festékezés egyenetlen, a felső 19 sorban erősebb, alább viszont halványabb, másrészt pedig a szedést nyilvánvalóan rosszul zárták a formába, s ennek következtében a felső 19 sorban a sorközök kilazultak és jobb felé néhol szétnyíltak, amit az is bizonyít, hogy a szedés bal oldalán a 20 sor mérete (87 mm) közel 3 mm-rel kisebb, mint a jobb oldalon. Észrevételemre azóta HAIMAN György újra megvizsgálta a betűket, amelynek eredménye az volt, hogy a betűk kép-mérete valóban azonos, de az is kétségtelenné vált, hogy ugyanakkor a matricákat kisebb (alacsonyabb és keskenyebb) betűtörzsre öntötték. HAIMANNAK ezt a megfigyelését magam is alátámaszthatom azzal, hogy az ajánlásnak „A 88-czadik Soltárban . . .” kezdetű lapja kivételével e kisebb betűtörzs 20 sor mérete mindenütt 83 mm körül mozog. De egyúttal magyarázatát kapjuk annak is, hogy az ajánlás idézett lapján miért nem sikerült a szedést szorosan formába zárni: a felső 19 sorban a szedéstükör szélessége valamivel keskenyebb, mint az alsó 18 sorban, a kétféle méretű betűtörzs miatt. S a két szedésrészlet szintkülönbsége okozhatta azt is, hogy a felső 19 sor magasabb betűtörzsre öntött betűit már a festékezés is erősebben érthette, mint a valamivel alacsonyabb alsó 18 sorét, s a nyomóprés lapja is a kiemelkedő 19 sorra jobban rányomhatta a papirozt, mint a kissé mélyebben fekvő alsó 18 sorra.

E fejezet 49. jegyzetében HAIMAN György azt írja: „További kutatásokra vár annak megállapítása, hogy az 1660 táján megszűnt Heltai-nyomda betű-

készletéből, dísziből megőriztek-e valamit a későbbi kolozsvári nyomdák.” Nos hát ez a NÉMETHI Mihály által 1690-ben nyomtatott *Pax Corporis*-kötet kenyérbetűje nem egyéb, mint a HOFFGREFF által 1549-ben hazahozott betűkészlet 1. antikvája; NÉMETHI „tartalékbetűje” pedig HOFFGREFF 2. antikvájával azonos, amelyeket HELTAI 1559-ben új jelekkel kiegészített, s a későbbiek folyamán valamivel kisebb betűtörzsre átöntöttek. A HOFFGREFF—HELTAI féle betűk matricái tehát másfél évszázad múlva is használatban voltak még Kolozsvárt.

A következő fejezetben HAIMAN György szemlét tart a kolozsvári unitárius nyomda, illetve LISZKAI Andrásné műhelyének betűi felett, s meghatározása szerint bár ezek újabb típusok, mint a már említett VERESEGYHÁZI Szentyel Mihály, NÉMETHI Mihály és VERESEGYHÁZI István betűi, de nem azonosíthatók a TÓTFALUSIÉVAL s nem is tekinthetők az ő alkotásának. Mindezek után joggal úgy dönt, hogy a TÓTFALUSI típusaival megjelent kiadványok sorából törölni kell a neki tulajdonított FELVINCZI György: *Római császár . . . protonotariainak . . . dicsireti* (1699) c. munkát; a *Jövendőt magyarázó kis könyvecskét* (1699) és CANISIUS *Catechismusának* 1700. évi kolozsvári kiadását. Megállapítja továbbá azt is, hogy MIKOLA László: *Lampas pietatis accensa . . .* c. 1694-ben a nyomdász neve és a megjelenés helye nélkül közzétett munkája, valamint CORDERIUS: *Colloquiorum centuria* c. művének a sárospataki könyvtárban őrzött töredéke nem TÓTFALUSI műhelyében készült.

Ismeretes, hogy amszterdami működése idején TÓTFALUSI több más ország nyomdái számára is készített betűket. Ezek közül az eddig ismertté vált holland, angol, német és olasz műhelyek számára metszett típusokról ad összefoglaló képet HAIMAN György, majd a nem-latin betűs örmény és grúz nyelvű kiadványokhoz készített jelkészletet ismerteti. Végül táblázatban összesíti a Didot-féle pontrendszer méretei szerint az amszterdami mintalapon és az ottani kiadványokban, majd a kolozsvári kiadványain, valamint TÓTFALUSI 1711. évi betűöntő szerszámainak leltárjegyzéke alapján fennmaradt betűit. Vitatható, hogy a Didot-féle pontrendszer elterjedése előtt helyes-e ennek mértékegységként való használata a típusvizsgálatokban. Az ősnymtatványkutatásban, de a XVI—XVIII. századi típusleírásokban is a betűméreteket a szakmunkák milliméterben, illetve tizedmilliméterben szokták megadni. A betűméretek pontos meghatározásával részben helyesbíti HAIMAN György GULYÁS Pálnak *A magyar könyv sorsa* c. művében közölt adatait, de főként SZENTKUTYNAK *A régi hazai nyomdák mintakönyvei* c. munkájában közölt csaknem teljes egészében hibás felsorolását.

Ezek után HAIMAN áttér TÓTFALUSI könyvdíszjeinek bemutatására. Amszterdami kiadványai mértéktartó, de jó ízléssel megáldott könyvművészről tanúskodnak. Kolozsvári nyomdatermékeinek díszai gazdagabbak, viszont színvonalban alatta maradnak az amszterdamiaknak. Ennek okát HAIMAN György abban látja, hogy TÓTFALUSI a könyvdíszeket — akárcsak a címbetűket — a szövegnek alárendelt, kevésbé fontos elemként kezelte, s úgy látszik, ideje sem volt azok megújítására. Díszített kezdőbetűi, szedett ornamensei, fejlécei, címlap- és záródíszei nem eredeti alkotások, általában az Európa-szerte elterjedt reneszánsz díszeket alkalmazta. Korának jellegzetes grafikai technikája, a rézmetszet is csak öt műben tűnik fel: az amszterdami biblia és az 1687. évi Újtestamentum címlapján, valamint a Kolozsvárt készült HALLER: *Hármas históriája* címlapján, az 1695-ben kiadott *A Szentírás summájának* KORNIS Kata címerét ábrázoló lapján, továbbá az ugyanezen évben megjelent *Viaticum*

spirituale c. munkában, amely 21 rézmetszetével az egyetlen TÓTFALUSI termék, amely szövegközi illusztrációkat tartalmaz.

HAIMAN György kitűnő szakmai hozzáértéssel és érdekesen bontakoztatja ki értekezésében KIS Miklós sokoldalú tipográfusi leleményességét, amellyel különféle kiadványait a tartalomnak megfelelő sajátos formába öltöztetve igyekezett megjeleníteni. Elemzése nyomán azonban az is nyilvánvalóvá lesz, hogy TÓTFALUSI tulajdonképpen rendkívül szigorú ipari és gazdasági szervező egyéniség, aki sokszínű tipográfiai alkotásait szinte szabályosan megkonstruált építőelemekből szerkesztette meg. Mindennek okait, magyarázatát HAIMAN György helyesen tapintja ki, amikor ennek alapját TÓTFALUSI gazdasági helyzetében, könyvnyomtatói kulturális célkitűzéseiben, a németalföldi könyvkiadás példamutató hatásában és a mester könyvtervező művészi tehetségében ismeri fel. Az ökonomikus munkaszervezés és a nyomdatermékek lehető leg-gazdaságosabb kivitelezése, a jól olvasható és könnyen kezelhető kis formátumú könyv előfeltétele KIS Miklós ama programjának, hogy könyvekkel bővítsé és olcsósítsa a hazát. Nemcsak a papírral gazdálkodott rendkívül takarékosan — noha kétféle papíralakból 8 féle könyvméretet állított elő a fólió nagyságtól a 24-ed rétig —, hanem a szedéstükör megtervezésében is hallatlan ökonómiával járt el.

TÓTFALUSI tipográfiai forma-alkotó magatartását HAIMAN György alapvetően szövegközpontos szemléletűnek nevezi, de jól érzékelteti azt is, hogy eme ősi tipográfiai felfogást, amikor a könyvet még csak egyetlen szövegtömbnek tekintették, hogyan törik át TÓTFALUSINÁL a funkcionális és a dekoratív tipográfia elrendezési elvei.

Az értekezés utolsó fejezetei azzal foglalkoznak, hogy mit hagyott a XVII. század e nagy betűmetszője és tipográfusa kortársaira, utódaira, a magyar nyomdászatra. Miután idehaza nehéz körülmények között saját műhelyét kellett felszerelnie, betűmetszői tevékenységét más hazai nyomdák számára nemigen hasznosíthatta, de azoknak — Szebent és Debrecent kivéve — talán nem is igen voltak ilyen igényeik. Szebenről tudjuk, hogy az ottani műhely részére öntött betűket, s ott 1699-től a XVIII. század első felében nyomtattak TÓTFALUSI típusival, sőt 1708-ban betűmetsző és öntőműszereit is, a háborús viszonyok miatt Szebenbe menekítették. A debrecenieknek is szándékában volt, hogy TÓTFALUSIVAL betűket öntessenek, de hogy ennek eleget tett-e, annak nincs nyoma. Viszont VINCZE György debreceni nyomdász 1699-ben kiadott SZENCI MOLNÁR-féle zsolnároskönyvének két változata közül az egyik fametszetű kottákkal, a másik azonban kétségtelenül TÓTFALUSI 10 pontos szedett hangjegyeivel jelent meg.

BENDA Kálmán és IRINYI Károly (*A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp. 1961. 30, 35.) nyomán HAIMAN is arra gondolt, hogy ez utóbbit Kolozsvárt nyomtatták. Ez kétféleképpen képzelhető el: 1. A kötet kétfázisos nyomással készülhetett, azaz a szöveg kinyomtatott íveit átszállították Kolozsvárra és ott — második fázisban — a kottákat a szöveg közé nyomtatták. De a kétfázisú nyomásnak egyrészt semmi jele sincs a kötetben, kotta és szöveg mindig pontosan illeszkedik egymáshoz, holott kétfázisos nyomás esetén kisebb-nagyobb elcsúszások elkerülhetetlenek lettek volna; másrészt ez az eljárás a két nyomda között olyan precíz együttműködést kívánt, amely abban az időben még elképzelhetetlen. 2. HAIMAN éppen ezért úgy véli, hogy nem a kinyomtatott íveket, hanem a debreceni szedést szállították át Kolozsvárra. Szerintem ez épp oly hihetetlen, mint az előbbi feltételezés, hiszen csak törde-

letlen szedést vihettek volna, körülményesen csomagolva Kolozsvárra, s ott kellett volna a szöveg közé szedni a kottákat, majd kinyomtatni a kötetet és visszaszállítani az egészet Debrecenbe. Ez annyi munka és költség, hogy azért akár az egész könyvet TÓTFALUSINÁL szedethette volna VINCZE. HAIMAN, saját nézetének támogatására idézi VINCZE György 1705. évi zsolnárkönyvének előszavát: „A' fellyeb való időkbén elmúlt 1699-dik Esztendőben, a' Sz. David Soltáros könyvét . . . az Amstelodamban 1684-dik Esztendőben kinyomtatott . . . példájára hasonló kiseded formában mi is ki-nyomtattuk vólt, a' b. eml: és mind a' két Hazának nagy hasznosan szolgált M. Tótfalusi Kis Miklós Uram accomodálván a' maga kiseded formában való kótáit; mivel pedig . . . eddig olyan apró kótákat nem szerezhettünk . . . mostan ujolag kóták nélkül is ki nyomtattuk . . .” Ebből az előszó-részletből HAIMAN György — szerintem tévesen — azt következteti, hogy „Kis Miklós . . . nem adott kottát a debreceni nyomdának, hiszen Vincze szerint ők ilyet »nem szerezhettek« és 1705-ben is kénytelenek voltak »kóták nélkül« újranyomtatni a könyvet”. A „nem szerezhettek” kijelentés azonban az idézet tanúsága szerint nem az 1699. évi kiadásra vonatkozik, hanem az 1705. évre, hiszen 1699-ben, amint a fennmaradt példányok tanúsítják, szereztek kottát, méghozzá nem is egy, hanem kétfélét. Ebből tehát még nem következik az, amit HAIMAN György alább bizonyítani is próbál: „Minden arra mutat, hogy a könyvecskét debreceni szövegzedésről, kolozsvári kottákkal kiegészítve, Kis Miklósnál nyomtatták. S így megvilágosodik Vincze György előszava, akinek szedéséhez Kis Miklós »accomodálta«, vagyis hozzáillesztette a maga kottáit. És az is világos, hogy az 1699. évi debreceni elszámolás szerint miért küldtek Tótfalusinak egy bála papírt. Bezárja a következtetést, hogy nyilván a szedést is kocsira rakták és Kolozsvárra szállították — ott kiegészítették a kottákkal és elvégezték a könyv nyomtatását.” E látszólagos bizonyítékokhoz azonban meg kell jegyezmem, hogy az „accomodál” nemcsak annyit jelent, hogy „hozzáilleszt”, „hozzáalkalmaz”, hanem azt is, hogy *kölcsönöz*, *kölcsön ad*. A bála papírt pedig lehet, hogy éppen a kölcsön adott kottajelek vagy esetleg más szolgáltatások fejében kapta TÓTFALUSI. Nem látom tehát bizonyítottnak, hogy az 1699. évi zsolnároskönyv KIS Miklós kottáival megjelent variánsát Kolozsvárt nyomtatták volna. Sőt a közel 400 lapra terjedő könyv több mázsa súlyú szedéséhez viszonyítva az 1—2 ív zsolnárszöveg dallamához szükséges (kb. 4000) kottajel apró zsákokba szortírozva egyetlen kis ládában egyszerűbben és könnyebben volt Debrecenbe szállítható. Szerintem tehát TÓTFALUSI igenis kölcsön adta VINCZÉ-nek 1699-ben a kottajeleket, s a zsolnárokat a hangjegyekkel együtt Debrecenben nyomtatták.

Ezzel szemben HAIMAN György elfogadható bizonyítékát adja annak, hogy II. RÁKÓCZI Ferenc 1705-ben Debrecenben megjelent postai pátenst nem TÓTFALUSI-féle betűkkel nyomtatták, amint ezt többen hirdették. Viszont ZRÍNYI Török Afiumának 1705. évi, hely és nyomdász neve nélkül közzétett kiadása nem lehet nagyszombati vagy bártfai műhely terméke, mert az TÓTFALUSI betűivel készült, s így minden valószínűség szerint TELEGDI PÁP Sámuel kolozsvári nyomdájából származik.

HAIMAN György TÓTFALUSI betűinek utóéletét is végigkíséri a kolozsvári nyomdászatban. Három utódjánál: TELEGDI PÁP Sámuelnél, SZATMÁRI PÁP Sándornál és SÁROSPATAKI Józsefnél TÓTFALUSI típusai 1770-ig használatban voltak. De 1755-től SÁROSPATAKI József műhelyével párhuzamosan működő református kollégiumi nyomdában is jelennek meg nyomtatványok egészen

a XVIII. század végéig KIS Miklós készletéből való betűkkel, noha 1780-tól kezdve KAPRONCZAI NYERGES Ádám már a klasszicizmus irányába mutató új típusokkal szereli fel a nyomdát.

A XVIII. század végétől mintegy másfél századra TÓTFALUSI betűművészeti és tipográfiai hagyományai feledésbe merültek. A XIX. század végétől többen is foglalkoztak munkásságával, de hagyományainak újjáélesztésére itthon az első kísérletet 1940-ben TOLNAI Gábor és KNER Imre tette meg a *Mentség* betűhú kiadásával, s KNER Imrenek ehhez fűzött tipográfiai megjegyzéseivel. 1942-ben a *Tíz írás a nyomdászatról* c. kötetben éppen HAIMAN György tett javaslatot TÓTFALUSI típusainak felújítására azzal, hogy ez „a modern felismerések alapján célszerűnek tartott betűforma, népszerűsítésén és különleges betűproblémáink megoldásán kívül, hatalmas lépést jelentene nemzeti tipográfiánk újjáépítésében is.” Javaslatának megvalósítására azonban idehaza csak mintegy másfél évtized múlva került sor, amikor GÁBOR Pál TÓTFALUSI antikváját nem másolva, hanem művészién átértékelve, teljes betűcsaláddá fejlesztette. Ugyancsak modern átértékelés a Monotyp Corporation 1937-ben kibocsátott EHRHARDT-féle betűje, amelyet a cég ismertetőiben KIS Miklóstól származtat. 1934-ben az amerikai Linotype Társaság a Janson-antikvának elkészíttette szedőgépre alkalmazott változatát. 1951-ben pedig Hermann ZAPF feldolgozásával — amint HAIMAN György írja — „megszületett a Tótfalusi-antikva leghitelesebb, úgyszólván tökéletes felújítása.” Korszerűségét az a tény is bizonyítja, hogy legújabbban a fényszedő eljárások terén is bevezették.

Befejezésül hadd idézzem HAIMAN Györgynek néhány figyelemre méltó megállapítását: „Kis Miklós betűje, íme szerves részét képezi annak a történelmi eredetű betűkincsnek, amely korunk betűállományának törzse. Csak eredetét tekintve történelmi: funkciójával a jelenkort szolgálja, teljesen korszerű, voltaképpen modern betű . . . Amíg Tótfalusi Kis Miklós betűje a ma számára átvehető volt, úgy tipográfiája még csak nem is utánozható a tartalmatlan archaizálás vagy az eklekticizmus veszélye nélkül . . . A művek viszont tömegével kínálják a példáit az olyan építőelemeknek, amelyek a mai könyv épületében is a szerkezet hasznos részét képezhetik, vagy olyan alkotói módszereknek, amelyek mai gyakorlatunkat is gazdagíthatják.”

HAIMAN György könyve több szempontból is jelentős tudományos mű. Nemcsak módszerében tartalmaz számos új elemet, hanem eredményeit tekintve — azon túl, hogy végre TÓTFALUSI Kis Miklósnak, a betűmetszőnek és tipográfusnak alkotásairól eddig hiányzó, teljességre törekvő szintézisét nyújtja — a maga egészében, valamint részlet-eredményeiben a magyar könyv- és nyomdásztörténetet, az irodalomtörténetet és általában a művelődéstörténetet is értékes új felfedezésekkel, ismeretekkel gyarapítja. Külön értékelendőnek vélem azt a javaslatát, hogy a típusvizsgálatok a magyarországi nyomdászat és könyvtörténet 1500 utáni egész szakaszára kiterjesztessenek, és hogy e feltáró munkát folyamatosan pótolandó feladatnak tűzi ki. Saját kutatási tapasztalataim alapján is meg vagyok győződve arról, hogy a típusvizsgálatok nélkülözhetetlenek, s a magyarországi nyomdák típus-repertóriumának összeállítására már eddig is nagy szükség lett volna.

HAIMAN György munkájához SOLTÉSZ Zoltánné készített TÓTFALUSI műveiről kitűnő jegyzetekkel kísért teljes bibliográfiát. A kötet a hazai könyvnyomtatás 500. évfordulójának ünnepére jelent meg, s szép kiállítása a Magyar Helikon és a Kossuth Nyomda együttes munkáját dicséri.

BÉLA VARJAS

Über Miklós Tótfalusi Kis

Es ist in unseren Tagen eine weltweit anerkannte Tatsache, daß Miklós Tótfalusi Kis, ungarischer Herkunft, in den 80-er Jahren des XVII Jahrhunderts die vollendetste Form der Drucktype »Holland« sowohl in der Antiqua, als der Kursive angefertigt hat. In seiner Monographie über Miklós Tótfalusi Kis, den Typenkünstler und Buchdrucker, analysiert György Haiman die charakteristischen Züge der Schriftschneidekunst des Tótfalusi Kis; Haiman ist bestrebt auf Grund vergleichender Typenuntersuchungen folgendes Problem in einer alle früheren Versuche übertreffenden Weise zu lösen, Antiqua und Kursive Typen wie vieler Grade hat der Meister in Amsterdam, und nach seiner Rückkehr in die Heimat angefertigt. Laut Feststellung György Haiman's stammt die Leipziger sogenannte Janson-Antiqua eigentlich von Tótfalusi Kis, doch sollen gewisse Typen, nach Vorschlag Haiman's einer ausführlichen Prüfung unterzogen werden, um klären zu können, ob alle Typen in jeder Hinsicht als Tótfalusi Kis' Typen zu betrachten sind. Mit der ausführlichen Vorführung der nicht lateinischen (grusischen, armenischen etc.) Typen des Tótfalusi Kis ist uns Haiman einstweilen schuldig geblieben.

Mit Ausnahme einiger unwesentlichen Einzelheiten, bietet Haiman's Monographie über Tätigkeit und Wirkung des Meisters in Ungarn ein überzeugendes Bild. Mit ausgezeichnetem Verständnis weist Haiman darauf hin, in welchem Masse die Typen Tótfalusi Kis' gut leserliche »moderne« Typen darstellen, dieser Umstand macht es verständlich, daß die Typen Tótfalusi Kis' auch bei den modernsten Lichtsetzsystemen weltweit neue Verwendung gefunden haben.

A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend

A 18. századi magyar tudománytörténet egyik legjelentősebb fejezete a történettudományé. Itt kínálkozott először lehetőség arra, hogy tudományos életünk az európai szellemi élethez felzárkózzék.

Közismert, hogy tudományos történetírásunk alapjait — BÉL Mátyást két évtizeddel megelőzve — a jezsuita történetírók rakták le. Munkásságuk megbecsült, máig idézett eredményeit a jezsuita rend tudományos érdemei közt emlegetik. Tudománytörténeti kutatások hiánya, a jezsuita történetírók homályban maradt pályaképei tették lehetővé, hogy még tudományos közvéleményünk is ellentmondás nélkül fogadta el a megkésetten megjelenő, szerény igényű PRAY-monográfia szerzőjének állítását: „A pezsgő történetirodalmi tevékenységnek bölcsője a nagyszombati egyetem”¹ és hogy PRAY György és KATONA István „Nagyszombatból hozta magával az erős nemzeti érzést és a történettudományok rajongó szeretetét”.²

A fenti állítások cáfolására elegendő lett volna egy recenzióban az egyetem-történet néhány, könnyen hozzáférhető adatát idézni. De nem valószínű, hogy a tendenciózus szemlélet továbbterjedését megakadályozhatta volna. A történelmi igazság felderítése igazságot szolgáltat a jezsuita történetírók egyéni, áldozatos munkásságának és közvetve rávilágít a 18. századi történelmünk „fehér foltjaira” — különösen az eszmetörténet területén.

Közismert, hogy a jezsuiták oktatási rendjét századokra meghatározó Ratio studiorum — 1591 — a históriát csupán mint az eruditio eszközét tekinti.³ Megtaláljuk a retorikai kurzus tárgyai között. Azonban századokon át hiába keressük a jezsuita növendékek tanulmányi rendjében. — Ez az álláspont az első időben nem is volt korszerűtlen. Nincs módunk arra, hogy felsőoktatástörténeti összehasonlításokat tegyünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a történelemtanításnak a német protestáns felsőoktatásban betöltött szerepe a 17. században nem volt általános európai jelenség. Csupán néhány példát idéznénk: August de THOUNAK 1595-ben sikerült elérnie, hogy a párizsi egyetemen a történelem katedrát kapjon. Oxfordban 1622-ben, Cambridge-ben 1628-ban szervezték meg az első történeti tanszékeket.

A gyakorlati élet, a protestánsokkal folytatott hitviták a jezsuitákat valósággal rákényszerítették a történettudománnyal való foglalkozásra. Az ellenfél — talán éppen a humanista történetírás hagyományaiból — hamarosan észrevette, hogy a dogmatikus tekintélytisztelet elleni harcban a szigorúan teológiai

¹ LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Bp. 1937. 12. 1.

² Uo.

³ BALASSA Brunó: *A történettanítás múltja hazánkban*. Pécs. 1929. 73–75. 1.

tudományágak (dogmatika, bibliikum) kitűnő segédeszköze a történettudomány. A különböző reformmozgalmaknak mindenkor közös jellemzője volt évszázadok folyamán az eredeti elvek, álláspontok, állapotok tisztázása, megismerése. Ez a protestantizmus oldaláról jelentkező igény szívesen alkalmazta a humanista történetírás módszereit. A protestáns történészek eredményei ilyen módon állásfoglalásra kényszerítették a jezsuitákat a történettudománnyal szemben.

A katolikus hitvédelem kényszerítette rá a jezsuitákat, hogy legalább néhány közülük foglalkozzanak történeti adatgyűjtéssel, forráskutatással és a történeti kritikát maguk is alkalmazzák. Így engedte meg a jezsuita rendi vezetés, hogy Jean de BOLLAND anvers-i jezsuita és néhány társa megalapítsa az egyháztörténeti tárgyú, a szentek hiteles élettörténetével foglalkozó, bollandisták név alatt közismertté váló történész iskolát. Itt nem történt más, minthogy hozzájárultak ahhoz, hogy néhány jezsuita egy bizonyos területen — végeredményben teológiai céllal! — foglalkozzék a történettudománnyal. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: BOLLAND kezdeményezésének engedélyezése semmiképpen sem jelentette a történettudománnyal szembeni magatartás megváltoztatását.

A német nyelvterületen működő jezsuiták tapasztalták elsősorban, milyen súlyos hiánya oktatási rendszerüknek a történelem tanításának mellőzése. Az első engedményeket ezen a területen tették, igencsak megkésve, a 18. század elején. Ennek a jegyében született meg M. DUFRÈNE *Rudimenta Historica* c. munkája.⁴ Tartalmában messze elmaradt a várakozástól. Tudományos igényt hiába keresünk benne. Célja a triumfális egyházszemlélet növelése és „az egyedül üdvözítő hitben való megerősítése az ifjúságnak”.

Nem véletlen, hogy éppen Bajorországban merült fel elsőnek az igény, hogy a nagy tudományos felkészültségű jezsuita rend tagjai foglalkozzanak történetírással. I. MIKSA kérését, az uralkodók kegyét féltve őrző jezsuita rendi vezetés nem merte megtagadni. A különböző indítékból eredő uralkodói óhaj tudományos jelentőségűvé vált. Így lett néhány jezsuita neves történetíróvá: Mathäus RADER, Andreas BRUNNER, Jacob KELLER, Jacobus BALDE, Johann VERVAUX és Andreas GRETSER. Munkáiknak sorsa hűen tükrözi a történetírásra vállalkozó jezsuiták nehézségeit. M. RADER munkája: *Historia Bavarica inde ab anno 1180* nem jelenhetett meg nyomtatásban.⁵ Az okot a jezsuita DUHR nem közli. Feltételezhető, hogy a megjelenést nem a megrendelő akadályozta meg. J. KELLER és VERVAUX munkája álnéven jelent meg.⁶ Ugyancsak nem gondolhatunk arra, hogy a megrendelő király előtt akartak ismeretlenségben maradni. B. DUHR maga írja, hogy A. BRUNNER könyvének megjelenését a jezsuita rendi vezetők nem engedélyezték:

»Brunners Werk reicht nur bis zu Ludwig IV., wo der Verfasser ungerne den Faden abreissen musste, vermuthlich weil seine Oberrn nicht zugeben konnten, dass der päpstlichen Hoheit von einem Jesuiten wehe gethan werde, wie nach Maximilians einmal kundbaren Ansichten von der Grösse und Unschuld seines Ahnherrn unvermeidlich gewesen wäre.«⁷

⁴ A német jezsuita provincia sürgetésére készült első középiskolás tankönyv csak 1723-ban jelent meg.

⁵ DUHR, Bernhard: *Die alten deutschen Jesuiten als Historiker*. Zeitschrift für katholische Theologie. 1889. 58. 1.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

Miközben a jezsuita tudománypolitika és oktatási rend a históriát csupán mint erkölcsi példatárat, és a történeti műveket mint irodalmi emlékeket értékelte, addig a katolikus egyházon belül is jelentős történetírók írták be nevüket a historiográfiába. A francia Jean MABILLOIN és az itáliai L. A. MURATORI nagy jelentőségű munkássága hamarosan hatott még Ausztriában is. Krems, Melk és Zwettl bencés, illetőleg ciszterci szerzetesei úttörő jellegű adatgyűjtő és forráskutató munkásságot folytattak.

Sem a társadalmi igény, sem más katolikus tudósok példája, sem a renden belüli kritikai hangok és vállalkozási kedv nem volt elegendő ahhoz, hogy a jezsuita vezető elöljárók a 18. század elején is makacsul ne vallják hivatalosnak mondható kiadványban: „A történet, a chronológia, a földrajz az iskola életében nem különálló tudományok.”⁸ A történelem tanulmányozásában akár maga számára tegye ezt a tanár, akár az ifjúságnak adja elő, csakis az erkölcsi felfogás nemesítése lehet a főcél.⁹ E tíz kiadást megért „népszerű” munka megjelenése után 30 évvel jelent meg Nagyszombatban az *Instructio privata seu Typus cursus annui pro ex humanioribus classibus in usum Magistrorum Societatis Jesu editus*¹⁰ teljesen változatlan szellemben. Nemcsak a növendékek, de a rendtag tanárjelöltek képzése során is a „változatlanság” a legfőbb elv. A szakolcai tanárképző intézet részére készült *Institutio Humanistica*¹¹ (1734) *De Historia* c. fejezete és ajánló bibliográfiája mutatja, mennyire nem vették tudomásul a tudományos világ fejlődését.

A Habsburgok által sürgetett egyetemi reform — a 18. század elején — kizárólag a jezsuita rendnél talált ellenállásra. A reform-tervezetek elsősorban a történettudomány bevezetését sürgették az egyetemi oktatásban. A jezsuiták emlékirata ezt egyszerűen visszautasítja, de nem észérvekkel, tudományos okfejtéssel, hanem a múlt dicsőségére való hivatkozással s uralkodók elismeréseit emlegetve.¹²

Természetes, hogy a történelemtanításnak az egyetemi oktatásban való biztosítását csak elodázni lehetett, de megakadályozni nem. 1729 januárjában kezdtek a jezsuiták a bécsi egyetemen történelmet tanítani. Hogy ez valójában mennyire „nem csekély érdeme Thullner János tartományfőnöknek”,¹³ mi sem bizonyítja jobban, minthogy az ugyancsak hozzátartozó nagyszombati egyetemen egy negyedszázaddal később kap helyt a história.¹⁴ A határozat mögött nem a belátás, hanem a Studienkommission követelése állt.¹⁵

A katolikus E. C. SCHERER írja:

»Das wesentliche Moment dieses Beharrens im Alten ist der Umstand, dass die Gesellschaft Jesu auch in dieser Periode ihr Unterrichtsmonopol an den katholischen deutschen Universitäten aufrecht zu erhalten vermochte. Bis zur Aufhebung des Ordens ist die

⁸ BALASSA Brunó: i. m. 80. l.

⁹ Uo.

¹⁰ 1735-ben jelent meg MOLINDES tartományfőnök rendeletére. Mint tanulmányi rend állami jóváhagyást nyert még 1735-ben.

¹¹ *Institutio Humanistica dictata Anno primo Repetitionis in Hungaria Szakolcza inchoatae*, nempe 1734 a R. P. Antonio Hellmayr Professore Latino. — Kézirat — Egyetemi Könyvtár F. 33.

¹² SCHERER Emil Clemens: *Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten*. Freiburg im Breisgau. 1927. 278. l.

¹³ BALASSA Brunó: i. m. 84. l.

¹⁴ Uo. 93. l.

¹⁵ Uo.

Studienordnung des Jahres 1959 unverändert in Kraft geblieben. Angstlich wurde darüber gewacht, dass durch keinerlei Einflüsse von aussen irgend eine wesentliche Neuerung eingeführt wurde."¹⁶

Kétségtelen, hogy a história a rend felozlatásáig csak megtűrt tárgy volt a jezsuita oktatásban. A rendi vezetés tiltó rendelkezései, a látszólagos engedelmények mögött „jól működő” rendi cenzúra, a rendtagok életét, munkaterületét szabályozó rendi előírások mind-mind rendkívül mostoha körülményeket biztosítottak a történettudomány műveléséhez. Mégis akadtak jezsuiták, akik vállalkoztak a történetírók, kemény, küzdelmes, áldozatos útjára.

Ezek közé a bátor, tudásszomjas, széles látókörű egyéniségek közé tartozott HEVENESI GÁBOR (1656—1715). Tudósi pályáját meghatározó rendi feladatok mellett mindig érdeklődött Magyarország múltja iránt. Egyéni próbálkozásai érlelték meg benne a gondolatot: közös erővel lehet és kell a történeti források felkutatásához hozzájárulni. Megközelítő pontossággal azt mondhatjuk, hogy adatgyűjtő, forráskutató terveit a 17. század utolsó évtizedében hozta nyilvánosságra.¹⁷ Elhatározásának jelentős emléke, a magyar tudomány történetírás alapító okmányának tekinthető írása: *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis*¹⁸ címen.

HEVENESI szervezői képessége és széles körű teológiai munkássága révén vált ismertté. Közvetlenül tapasztalhatta a különböző szellemi és politikai álláspontok ütközését. Bizonyára mint tudóst és mint előljárót foglalkoztatta a rendjével szembeni kritikai hang — éppen egyháziak köréből. A magyar múlt kutatása során rá kellett döbbsennie, hogy a magyar történetírás mennyire elmaradott, akárcsak a szomszédos Ausztria vagy Csehország történeti irodalmával összehasonlítva. Látnia kellett, hogy az elmaradottság oka: a jezsuita központi vezetés makacs elutasító álláspontja a történettudománnyal szemben.

HEVENESI Gábor ekkor már — aránylag fiatalon — az osztrák provinciához tartozó magyar jezsuiták közt rendkívüli tudományos és erkölcsi tekintélyt szerzett. A bécsi udvar becsülte a tudós, magyar jezsuita lojalitását, KOLLONICH érsek értékes eszközt látott benne a Habsburg-érdekű magyarországi egyházszervezési tervei valóra váltásában. A Habsburgok a főpapság és a szerzetesrendek részére hatalmas nagybirtokot igyekeztek biztosítani; a főpapok ugyanis kivétel nélkül hű embereik közül kerültek ki. A török hódoltság alól felszabadult területekre és máshova is legnagyobb részét német, osztrák szerzetesek küldték az elpusztult vagy a protestánsoktól visszavett egykori szerzetesi intézmények benépesítésére. Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy itt nem az egyházas szellem volt az indíték, hanem a német szellemi kultúrmisszió, a Bécsben kigondolt állampatriotizmus jegyében.¹⁹

A jó szervező hírében áló HEVENESI politikai érzékre valló helyzetfelismerése alkalmasnak látta az időpontot, hogy a bécsi császári udvar egyházpolitikai szándékára hivatkozva, megszervezze a magyar történettudomány művelé-

¹⁶ SCHERER: i. m. 7—8. l.

¹⁷ CZELES Márton Rómában készített oklevélmásolatainak egyikén feljegyezte a másolás időpontját: 1694. január. Tehát HEVENESI körlevelének legkésőbb 1693-ban el kellett készülnie.

¹⁸ *Collectio Kaprainiana* B. 42. k. 212—226. l. — A másolat szerint: „a P. Gabriele Hevenesi S. J. compositus, et typus datus.” Nyomatott példányról pillanatnyilag nem tudunk.

¹⁹ HORVÁTH Konstantin: *Zirc története*. Veszprém. 1930. 85—129. l.

sehez alapot jelentő adatgyűjtést és forráskutatást. Talán a családi fészekből,²⁰ a vasi nemesi udvarházból magával hozott nemzeti tudata sarkallta e korai tudományos vállalkozás megszervezésére. A kívülálló szemében irreálisnak tűnő tervet siker koronázta. Az ügynek támogatója lett a nagy befolyással bíró KOLLONICH bíboros. Az ő pártfogása elaltatta a PÁZMÁNY Péter óta a magyar jezsuiták politikájával szembeni gyanakvás gondolatát. A politikai oldal így biztosított volt. A jezsuita rendi előjárók szemében az uralkodó ház és KOLLONICH Lipót azonos volt. Így HEVENESI terve hamarosan megkapta a rendi hozzájárulást. Igazában a politikai erők segítették a tudományos törekvéseket: elmaradt a jezsuiták tiltakozása és fokozatosan megnyíltak a levéltárak.

A kutatási lehetőség biztosítása után írta meg HEVENESI fent idézett körlevelét. Már a bevezető sorok elárulják, hogy HEVENESI Gábor többre vállalkozott — szándéka szerint — mint egyháztörténeti források felkutatására: „... praeter Sacra, Profanorum quoque notitia ex iis hauriri possit” — írja. Külön fejezeteket szentel az eligazítás során a vármegyéknek, városoknak, váraknak és a nemesi családoknak.

A körlevél szövegéből nem tűnik ki pontosan, hogy kikhez szól. Az a körülmény, hogy HEVENESI kinyomatásra szánta, kizárja azt a feltételezést, hogy csupán a rend tagjai között keresett munkatársakat. A szakmai jártasság alapján megfogalmazott rendkívül széles körű adatgyűjtő szempontok inkább arra engednek következtetni, hogy az akkori értelmiségi társadalom közreműködésére számított a szervező HEVENESI.

Pillanatnyilag nincs semmi adat kezünkben, melynek alapján a felszólítás hatására következtetni tudnánk. Néhány jezsuita közreműködéséről tudunk. CZELES Márton²¹ mint római gyóntató, kb. 1694-től kutatott a Vatikáni Levéltárban HEVENESI intenciói szerint. Erdélyben BZSENSZKY Rudolf²² végzett rendkívül jelentős gyűjtőmunkát. Minden jel szerint HEVENESI Gábor közvetlen irányítása mellett dolgozott SZÖRÉNYI Sándor²³ és már mint jezsuita növendék, TIMON Sámuel.

HEVENESI Gábor azok közé a Széchenyi-típusú magyarok közé tartozott, akik a külföldön szerzett tapasztalataikat azonnal összevetették a hazai állapotokkal. A helyzetfelismerés pedig nyugtalanító erőként dolgozott bennük. Áldozatos munkavállalással nevelték környezetüket.

HEVENESI-életrajz hiányában történeti műveltségének forrásaira csupán következtetni tudunk. A rendi oktatási rendszer ismeretében nem kétséges, hogy a történettudományban való jártasságot magánúton szerezte. Indítást a rendi szellemben hiába keresnők. Históriai érdeklődésének gyökereit személyiségében és széles körű szellemi érdeklődésében kell keresnünk. Így érthetőbb, hogy aszketikus jellegű írásai jobbra a magyar szentek életével foglalkoznak. Bármennyire is nem tudományos munka volt ez, de segítette, hogy közelebb kerüljön a magyar történelemhez. Nem tudományos igényű történelmi érdeklődésének eredménye az *Atlas Parvus Hungariae*. E munkája megjelenésekor még alig harmincéves volt. Fel kell tételeznünk, hogy már növendék éveitől foglalkoztatta a nemzeti múlt.

²⁰ HÓMAN Bálint: *Kishevenesi Hevenesi Gábor*. — Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 337–351. 1.

²¹ CZELES Márton S. J. (1641–1709).

²² BZSENSZKY Rudolf S. J. (1631–1715).

²³ SZÖRÉNYI Sándor (1664–1719).

A merész vállalkozók közé tartozott HEVENESI Gábor a maga korában. Úttörő, kezdeményező munkássága tudománytörténeti jelentőségűvé vált. Érdemei kisebbitése nélkül meg kell állapítanunk, hogy nevének fennmaradását elsősorban munkatársainak, tanítványainak köszönheti.

A neves munkatársak sorának élén TIMON Sámuel (1675–1736) áll. Ő volt az első magyar jezsuita, akit már mint történetírót tart számon a magyar tudománytörténet. Nem egészen húsz évvel volt fiatalabb HEVENESINél. Rendi növendék korában értesül a HEVENESI-féle kezdeményezésről. Örömmel vállalkozik adatgyűjtő munkára. A fiatalos kedvtelés hamarosan hivatássá nőtt. Világos előtte, hogy HEVENESI körlevele nem csupán egyháztörténeti jellegű adatgyűjtésre toboroz munkatársakat, hanem nemzeti történetírásunk megalapozására is gondol. A felismerést vállalkozás követte. TIMON még közvetlen munkatársa volt HEVENESINEK, mégis valójában munkássága új szakaszt jelent történetírásunk történetében.

TIMON Sámuel 1675. július 13-án született Turnán, Trencsén megyében, birtokos nemesi családból.²⁴ Apja, TIMON János ügyvéd volt. Családja megsemmisítette a kuruc–labanc harcokat. Családja a labancokkal érzett együttlét. Korai történelmi érdeklődésére mutat, hogy már 27 éves korában megjelent Nagyszombatban első műve, melyben az akkori Magyarország városairól ad ismertetést.²⁵ Ha e munkája „visszhangzik is a nemesi és a jezsuita történet-szemlélet frázisaitól”, mégis félreérthetetlenül előcsillan a nagy motiváló erő: a patriotizmus, a hazaszeretet. Tanulmányi éveinek jó részét Bécsben töltötte. Filozófiai doktorátusra készült, közben „ac tum laboris socio Alexandro Szvrényi Societatis nostrae sacerdote in Historica Hungariae adversaria, quae Pater Gabriel Hevenesi e diversis Regni tabulariis collecta centum prope tomis complexus est, indicem confecit, et plurimam inde rerum Hungariae cognitionem hausit.”²⁶ írja KAPRINAI István. TIMON és társai tehát szabad idejükből lophattak el órákat a rendi engedéllyel induló tudományos munkához. Ilyen körülmények közt készítette el TIMON *Synopsis chronologica Hungariae etc.* c. munkáját.²⁷ Kritikai programja: „az igazságra törekszünk, nem a másokkal való egyetértésre.”²⁸ Itt már felismerhető történetírói munkásságának mindkét sajátos jegye: az először választott nemzeti történelemben a kritikai irányzat felé halad.

A szakirodalom a jezsuiták „történeti iskolájáról” beszél. HÓMAN párhuzamba állította Jean BOLLAND és HEVENESI Gábor vállalkozását. Lehetséges, hogy HEVENESI „álma” a bollandisták voltak. A tények alapján párhuzamról nem beszélhetünk. A magyar jezsuita történetírók — PRAY György kivételével — mellékfoglalkozásként végeztek történeti kutatásokat. Itt van előttünk TIMON példája. Magának kellett az irodalmat, a forrásokat összegyűjteni, felkutatni. A „rendi érdekre” hivatkozó, állandóan váltakozó munkahelyek az akkori utazási körülmények között szinte lehetetlenné tették, hogy szakemberekkel vagy akár magához hasonló önkéntes adatgyűjtőkkel rendszeresen konzultáljon. Ilyen körülmények között kollektív munkáról — mint

²⁴ KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum*. In Collegio Cassoviensi Societatis Jesu Ab anno 1724. Kézirat. Egyetemi Könyvtár. Coll. Kapr. B. 88. k. 50 p.

²⁵ *Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographiae*. Trynaviae. 1702.

²⁶ KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum*... 54. p.

²⁷ *Synopsis Chronologica Regnorum Ungariae Dalmatiae, Croatiae etc.* Trynaviae. 1714.

²⁸ Uo. Sztl. 2. l.

a bollandisták esetében — aligha beszélhetünk. TIMON Sámuel munkássága is teljesen egyéni jellegű. Erkölcsi s anyagi támogatásra rendje részéről nemigen számíthatott. Hiányzott körülötte az a kollegiális légkör, mely már az 1770-es években megkönnyítette KAPRINAI István, PRAY György és WAGNER Károly kutatómunkáját a pozsonyi éveikben. A magárahagyatottság érzését csökkentette publikációinak társadalmi visszhangja és a hasonló tárgyú munkák iránti igény.²⁹ Írásainak hitelét olvasói előtt fokozta származása és jezsuita volta. Szemléletének innen eredő konzervatív jellege azonban idők folyamán egyre halványodott a kritikai igénnyel végzett forráskutató munkásságának eredményeiben. A kritikai igény megkövetelte számos legenda szétrombolását. Éles kritikával elemezte Antonio BONFINI, ISTVÁNYFI Miklós, THUROCZI János megállapításait.

Műveinek ajánlásából kitűnik, hogy a társadalom, bármennyire is keskeny rétegének erkölcsi támogatásához anyagi segítség is járult.³⁰ A publikációkat megkönnyítő segítség mellett meg kell emlékeznünk TIMON adatgyűjtő munkáját segítő társadalmi támogatásról. *Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte*³¹ c., két kiadást is megért művének Előszavában írja: „Quoniam non fuit mihi potestas cuncta lustrandi loca, adhibui in subsidium multos rerum peritos, quique oculis suis terras, et aquas usurparunt.”³²

E földrajzi jellegű munka sajnos az ismeretlenség homályában maradt. Tartalma a korabeli tudományos érdeklődést hűen tükrözi. Földrajzi adatok, történelmi utalások, a jezsuita földrajztanítás poetizált formája egyaránt megtalálható benne.³³ Talán éppen interdisziplináris tartalma miatt várja, hogy a tudománytörténészek felfedezzék: helytörténeti monográfiáink őséneke tekintethetjük. Erős hazaszeretetéről vall TIMON, amikor műve ihletőjéről nyilatkozik: „Antiquum in Hungaria adagium est, non esse germanum Hungarum, qui Tibiscum non bibit. At enim sicut non cuique Graeco conceditur appellere Corinthum, sic neque omni Hungaro ad Tibiscum accedere. Suffecerit pro aditu, et potatu cognitio ejus, quam ex hoc libro quisque habere poterit.”³⁴

TIMON munkásságára már felfigyeltek a kortárs történetírók: BÉL Mátyás, BÉL Károly András, Erasmus FRÖHLICH, Godofréd SCHWARTZ.³⁵

Nemcsak műveket, kéziratokat hagyott hátra, hanem éppen kassai éveiben megtalálta fiatal rendtársában, munkájának méltó folytatóját. A fiatal jezsuita KAPRINAI István volt.³⁶

KAPRINAI István (1714—1786) jezsuita történetíróink közt a legsokoldalúbb, a legszínesebb egyéniség volt. Az egyszer csak sorra kerülő KAPRINAI-monográfia majd külön-külön fejezetben tárgyalja történetírói, költői, irodalomtudományi, pedagógiai, szerzetes-papi munkásságát. A legutóbbinál is találunk úttörő jellegű tevékenységet: elsőként foglalkozott — éveken át — a cigányok oktatásával.

²⁹ L. a művek előszavában található utalásokat és a dedikációkat!

³⁰ TIMON Sámuel: *Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte*. Cassoviae. 1735. Sztl I lev.

³¹ Uo.

³² Uo. Prologium.

³³ TARNAI Andor: *Latin nyelvű egyházi, jezsuita irodalom*. A magyar irodalom története II. k. 1964. 417. l.

³⁴ TIMON Sámuel: *Tibisci . . . Prologium*

³⁵ KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum . . .* 55—56 p. Kézirat. Egyetemi Könyvtár. Coll. Kapr. B. 88. k.

³⁶ Uo. 67. p.

Az érsekújvári kisdíák középiskolai tanulmányait Komáromban és Nagyszombatban végezte. 1729 őszén már jezsuita újoncnövendék volt Bécsben. A „próbaévek” után azonnal visszakerült hazájába. Kassán hivatalosan filozófiát tanult, valójában pedig itt vált a magyar kultúra munkásává — egy életre. Itt tanára volt TIMON Sámuel. A rendi szellem fegyelmező erején, a nemzedék-különbségen, a tanár és tanítvány viszonyán túlnőtt barátságuk:

»... Cassoviae, ubi magna sua felicitate saniozem melioris literaturae gustum hausit a Patre Saumele Timon, Celeberrimo in Societate nostra Hungariae Scriptori, cui familiaris admodum Religiosus adolescens erat, et scriptorum postea factus haeres.«³⁷

Méltónak bizonyult az örökségre: mindenkor mindenben felelősséggel és a szolgálat szellemében őrizte.

Jó egy évtizedig még „növendék” volt a rendben. Pappá szentelése után tanári beosztást kapott először Sárospatakon, Egerben, utána Kolozsvárt. A Timon-i örökség élt benne: „... postea Agriae, eundem, quem a Timone accepit, gustum discipulis indere conatus.”³⁸ — írja harmadik személyben írt önéletrajzában.

A jezsuita rendi vezetők jól tudták, hogy TIMON Sámuel KAPRINAI Istvánt tette meg örökösévé. TIMON halála óta eltelt már jó húsz esztendő, de a jezsuita vezetés nem találta még mindig alkalmasnak az időt, hogy KAPRINAINAK módot adjon a nagy elődök: HEVENESI, TIMON szándékainak egész erejével való folytatására. Miközben megírta az *Institutio Eloquentiae Sacrae* kötetét,³⁹ mellékesen foglalkozott magyar pénztörténettel és oklevelek gyűjtésével⁴⁰ — mint maga írja.

KAPRINAI ifjúsága idején zajlottak le az egyetemi reform körüli küzdelmek. A szervezeti, a hatalmi kérdés mellett éppen a história állt a viták középpontjában. Hogy a jezsuita előjárók mennyire csak a politikai erőnek engedtek és nem maguk jutottak jobb belátásra, mi sem bizonyítja jobban, mint makaes, értetlen magatartásuk. A 18. század folyamán a történettudomány iránti érdeklődés a magyar, jobbára nemesi származású, értelmiségi réteg szívére volt.

A 18. századi tudományos életről csupán a publikációk alapján valódi képet nem alkothatunk. Az igazi értékeléshez elengedhetetlen a kéziratok ismerete. Erre figyelmeztet KAPRINAI élete és munkássága. A mostoha rendi körülmények rendkívüli áldozatot, tudósi lemondást kívántak történetírónktól. Szabad idejében végzett kutatómunkája: adatgyűjtés, forráskutatás mellett nem gondolhatott még olyan szerény méretű alkotó munkára sem, mint mestere, TIMON Sámuel. Az örökölt TIMON-gyűjtemény kiegészítése még fáradságos gyűjtőmunkát kívánt országszerte.⁴¹ KAPRINAINAK nevet a *Collectio Kapriniana* néven ismert, általa szerkesztett gyűjtemény szerzett.⁴²

Többször idézett önéletrajzában, melyet a jezsuita tudóslexikonhoz állított össze, bibliográfiai adatai közt az utolsó dátum: 1761. Tehát ebben az időben

³⁷ Uo. 67. p.

³⁸ Uo. 67. p.

³⁹ *Institutio Eloquentiae Sacrae generatim. Cassoviae. 1758.*

Institutio Eloquentiae Sacrae speciatim. Cassoviae. 1761.

⁴⁰ KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum* ... 68. p.

⁴¹ HÓMAN Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon.* — H. B. Történetírás és forráskritika. Bp. 1948. 399. l.

⁴² Uo.

írta életrajzát. 12 publikációja után felsorolja 12 kiadásra váró művét.⁴³ Minden mű történelmi tárgyú. Semmi kétség nem fér hozzá, hogy a jezsuita rend nem akarta őket kiadni. Műveltsége, tudományos igényessége, tudatos kultúrmissziós tevékenysége kétségtelenné teszi, hogy a *Collectio Kaprinaiana* gondos összeállítása is igazában a gazdag anyag nyomdára való előkészítése volt.⁴⁴

A jezsuita LISCHERONG bármennyire is elfogult, kritika nélküli megállapításaiiban rendjével szemben, kénytelen megállapítani: „Kaprinainak nem voltak olyan hatalmas pártfogói, mint Hevenesinek . . .”⁴⁵ Érdemének csak szorgalmát látja. De a jezsuita rendi vezetés elutasító magatartását nem akarja észrevenni. Szerinte publikációit a rend feloszlatása akadályozta.⁴⁶

KAPRINAI István forráskutatási munkája során már együttműködött protestáns adatgyűjtőkkel, könyvtári kutatásai során otthonában is felkereste KRIBEL János eperjesi lelkészt.⁴⁷ Ez a mai szemmel jelentéktelen esemény mutatja nála a jezsuitákra legkevésbé jellemző tolerancia jelentkezését.

KAPRINAI munkássága, műveltsége, nyitott szellemisége, emberi magatartása erősítette a jezsuita történetíróink tudományos törekvéseik megvalósítása szempontjából rendkívül értékes és szükséges társadalmi támogatást.

PRAY György (1723–1801) neve munkásságának alapján új szakaszt jelentett jezsuita történetíróink tudományos tevékenységében. Születésekor már TIMON Sámuel és társai⁴⁸ jó negyedszázada lelkiismeretes, áldozatos munkával végezték adatgyűjtő, forráskutató munkájukat. PRAY 1740-ben belépett a jezsuita rendbe. Tanulmányi éveit megszakítva, 1748-ban Nagyszombatban volt a poétika és a retorika tanára. „Ekkor határozta el — írja életrajzírója —, hogy kizárólag a történettudományoknak művelésére szenteli életét.”⁴⁹ Csak ismételtjük más jezsuita történetírók életrajzával azonos körülményeket: történettudományi szakismereteit magánúton, szabad idejében kellett megszereznie. PRAY esetében nem tudunk oly nagy hatású tanárról, mint TIMON Sámuel volt KAPRINAI István történetírói hivatásának felismerésénél. Viszont a fiatal PRAY tájékozódását az utóbbi fél évszázad történeti irodalma jobban segíthette. Az ő érdeklődése sem volt általános, hanem közvetlenül a magyar történelemre irányult.⁵⁰

Hat esztendeig kötelező tanulmányai mellett foglalkozott történeti stúdiumokkal. 1754-ben történt pappá szentelése után, a rendi előjárók a 31 éves PRAY Györgyöt professzornak akarták kinevezni a nagyszombati egyetemre. PRAY ekkor elérkezettnek látja az időt kérelme előterjesztésére: a történettudomány művelésére szánta életét. Olyan beosztást kér, ahol terve megvalósítása biztosítottnak látszik. Ezért nem akar egyetemi tanár lenni.⁵¹ A rendi előjárók megértő engedménye azonban csak látszólagos volt. Professzor ugyan nem lett, de egy év alatt két helyen is működött.⁵²

⁴³ KAPRINAI István: *Catalogus Scriptorum* . . . 71–72. l.

⁴⁴ Uo. és HÓMAN: i. m. 400 l.

⁴⁵ LISCHERONG Gáspár: i. m. 13. l.

⁴⁶ Uo. 15. l.

⁴⁷ In aedibus D. Joannis Kribol Pastoris Eperjesiensis — Kaprinai feljegyzése —

⁴⁸ CZELES Márton, SZÖRÉNYI Sándor és BZSENSZKY Rudolf.

⁴⁹ LISCHERONG Gáspár: i. m. 24. l.

⁵⁰ Uo. 137–144. l.

⁵¹ Uo. 27. l.

⁵² Uo. 27. l.

1755-ben a jezsuita kezdeményezésre alapított Theresianumba küldték tanárnak. Itt kettős állás várt rá: tanította a poétikát és az intézeten belül külön nevelője volt az ott tanuló SALM hercegeknek. Jóakarattal sem lehet mondani, hogy e beosztással a rendi előljáróság támogatta volna PRAY terveit. Időigényes oktató-nevelő munkája mellett még a bécsi levéltárakban való bűvárkodásra sem gondolhatott, nemhogy utazhatott volna.

Jezsuita történetíróink pályaképében rendkívüli gyakori, hogy a kedvezőtlen munkakörülmények, az egyéni úton szerzett szakmai ismeretek mellett, feltűnik egy-egy, a tudományos fejlődést segítő személyi kapcsolat. Így történt ez a fiatal PRAY tudósi útján is. A Theresianumban együtt dolgozott FRÖHLICH Erazmussal. Ő ekkor már az ugyancsak nehezen fejlődő osztrák történetírás kimagasló alakja volt. Rendkívül jellemző, hogy még 1755-ben sem egyetemi tanárként működött a történészekben nem bővelkedő jezsuita rendben, hanem egy nevelőintézet könyvtárosaként!

FRÖHLICHET méltán tekinthetjük PRAY mesterének. Nemcsak szakmai tudását osztotta meg fiatal magyar rendtársával, hanem kutatásainak magyar vonatkozású eredményeit — különösen a magyarság őstörténetére — átadta PRAY Györgynek.⁵³

Nyilvánvaló, hogy a jezsuita előjárók tudtak FRÖHLICH értékes hagyatékáról, PRAY György személyéhez fűzött reményeiről. Joggal számíthatott arra PRAY, hogy négy esztendeje előadott kérelmének végre helyt adnak. Tévedett. 1758 őszén kinevezték a nagyszombati egyetem lelkipásztorkodástan tanszékére professzornak, s az abban az időben nagy jelentőségű Mária Kongregáció vezetőjévé. Joggal számíthattak arra, hogy az újabb kettős beosztás mellett PRAYnak nem lesz ideje, ereje a történetírói munkára. Ez a durva közömbösség, értetlenség már a jezsuita LISCHERONGOT is elgondolkoztatta. Így ír erről:

„Ez az újabb áthelyezés nagy áldozatot és lemondást követelhetett Praytól, mert épp ez idő tájt dolgozott a legbuzgóbban egyik főmunkáján a hunok, avarok és magyarok évkönyvein...”⁵⁴ Majd így folytatja: „A gyakori áthelyezések és a kiosztott munkakörnek folytonos változtatása, amit a Társaság rendtartományaiban ekkoriban sok helyütt látunk, nem csekély önmeggyőzést kívánt tagjaitól és a pozitív szakokban kétségkívül nagyban megnehezítette az igazi elmélyedést.”⁵⁵

Úgy látszik, lassan elfogyott PRAY türelme. 1761-ben egyenesen arra kéri a tartományfőnököt, mentse fel minden egyéb foglalkozástól, hogy nyugodt körülmények között folytathassa *Annales*eit. A határozott fellépés nem maradt eredmény nélkül.

1761 nevezetes, döntő évszám PRAY életútján. Ebben az esztendőben jelent meg az *Annales*⁵⁶ első kötete. A kiadáshoz szükséges anyagiakat nem a jezsuita rend biztosította, hanem azok a magyar nemesi családok, akiknek tagjait tanította.⁵⁷ Az *Előszó* néhány mondata megmutatja a történetíró áldozatos munkájának és a mecénások anyagi áldozatosságának közös indítékát:

⁵³ Uo. 28. l.

⁵⁴ Uo. 30. l.

⁵⁶ PRAY György: *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum... Vindobonae*. 1761. pp. 388.

⁵⁶ Uo. 30. l.

⁵⁷ LISCHERONG Gáspár: i. m. 31. l.

„Alig tudom elviselni, hogy mi vagyunk az egyedüliek, akik, míg a velünk szomszédos népek úgy szólván már mindannyian kiadták történeti emlékeiket, őseink viselt dolgait még egybe sem gyűjtöttük és egész multunkat mélységes homály burkolja. Honi évkönyveink, történeti feljegyzéseink legnagyobb részt hiányosak, mesékkal telvék, kéteshitelűek és minden kronológia mellőzésével íródtak.”⁵⁸

A következő esztendőben sűrűn jelennek meg publikációi.

Művei nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is — Lipcsében avagy Skandináviában — érdeklődésre találtak és elismerésben részesültek.

Azt látjuk, hogy az állami és egyházi „hivatalos szervek” csupán tudomásul vették PRAY munkásságának eredményeit. Történetírónk nem kitüntetésre számított, hanem erkölcsi támogatásra. A várt erkölcsi támogatás számára az lett volna, ha a „hatszáz lakattal lezárt” levéltárakat megnyitják előtte.⁵⁹ Az állami támogatás elmaradásának okai elvezetésnek bennünket a 18. századi kultúrpolitika rendkívül szövevényes területére. Itt csak annyit tartunk szükségesnek megállapítani: a bécsi udvar, nevezetesen KOLLÁR Ádám Ferenc támogatásának olyan ára lett volna, melyet sem PRAY, sem más jezsuita történetíró nem akart megfizetni.⁶⁰

Az idő gyorsan hozta PRAY életútján a jelentős fordulatokat. Hetvennyolc évet élt, harminchárom évet töltött a rendi életben, huszonnyolc esztendőt pedig exjezsuitaként különböző állami és egyházi állásokban. Sohasem került a társadalmi vagy tudományos élet perifériájára, mint pl. a nála nyitottabb szellemű és fiatalabb WAGNER Károly.

WAGNER Károly (1732–1790) a jezsuita történetírók akkori fiataljai (KATONA István és SCHÖNVISNER István) közé tartozott. Zborón született. Itt volt az édesapja az Aspremontok kezébe került makoviczai Rákóczi-birtokon jószágkormányzó. A grammatikai osztályokat a nemességgel bíró polgárcsalád ősi fészkeiben, a vegyesvallású Kisszebenben végezte a piaristáknál. Később Egerben tanult a jezsuita kollégiumban. 1747-ben már újoncnövendék volt a jezsuiták trencsényi noviciátusában. Pályaképe, történetírói munkásságának tárgya, írásai arról tanúskodnak, hogy gyermekévei igen mély nyomokat hagytak benne.

A fiatal WAGNER a jezsuiták hagyományos, de egyre inkább korszerűtlenné váló tanulmányi rendje szerint végezte tanulmányait. Kassai filozófusként már kitűnően olvas görögül és franciául. CORNEILLE-drámákat fordított franciából latinra. Valószínű, hogy itt ismerkedett meg KAPRINAI Istvánnal. Ő adhatta tovább a hűen őrzött és terjesztett TIMON-örökséget a fiatal WAGNER Károlynak. Hiszen ő is már tanulmányi éve során is foglalkozott adatgyűjtéssel.⁶¹

Pappászentelése után 1762-ben Szepeshelyre került tanárnak. Minden szabad idejét az oklevelekben rendkívül gazdag hiteleshelyi levéltárban töltötte. Így emlékezik erre az időre az *Analecta Scopusii* Előszavában:

„Midőn felsőbb hatóságom akaratából a Szepességen működtem, sem aprólékos, sem az újabb iratok, sem a codexek kéziratai nem kerültek el a figyelmemet. Az alkalom, idő és hely egyaránt kedveztek annak, hogy a tanulás azon ágát, melyet már előbb csodálatosan megszerettem, műveljem . . . barátaim nemcsak helyeselték, de sürgették is, hogy feltett szándékomtól el ne álljak . . .”⁶²

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 33. 1.

⁶⁰ DÜMMERTH Dezső: *Történelemkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében*. Filológiai Közöny. 1966. 3–4. sz. 401. 1.

⁶¹ HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a Bél-iskola*. — Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. 331. 1.

⁶² Uo.

WAGNER nem rendi előjárói biztatására hivatkozik, hanem barátaira. Kik lehettek ezek? Elsősorban HEVENESI példáját követő jezsuita történetírók, továbbá a tudomány, a történettudomány iránt érdeklődő és a kutatásokra, publikációkra áldozó egyházi és világi személyek.⁶³ Az adatgyűjtés során nemcsak szakemberekkel, hanem műkedvelő történészekkel, jóakarató dilettánsokkal is kapcsolatba került.

Itt izlelte meg először az önálló kutató munka örömét. Az eléje táruló okleveles anyag páratlan gazdagsága és pátriájának szeretete azt sugallta, hogy munkásságának tárgya Sáros és Szepesség legyen. Terveit hamarosan megfogalmazta KAPRINAI Istvánhoz írt levelében, 1762. április 6-án:

„Az a szándékom, hogy Felső Magyarországot, vagy Tiszáninnenit történelmi és földrajzi módszerrel megírjam, amint Bél tette az ő Dunáninnen Magyarországiában, mindazokat elhagyván, melyeket ő unos-untig sűrűn ismételt s azokat a családok jogaira lehet vonatkoztatni. Magam is gyakran hallottam, hogy ezért Bél sok nemes kárhóztatta. Kezdem Sároستól és innen szándékozom tovább haladni, ha az Égieknek is tetszik, Abaújvárhoz, Zemplénhez és így tovább. Vállalkozásomnak ez a vázlata:

Röviden érintem a provincia nevét, majd a határokat és megyéket, folyókat, patakokat, híresebb hegyeket, erdőket, forrásokat és más természeti és művészeti nevezetességeket. Ezt követi az egyes megyék új és régi állapota, kik voltak régi és mai lakói, milyen a nyelvük, milyenek a nép és a városok nemeseinek szokásai? Kik a fő- és alispánok, amennyire lehet időrendi sorrendben összegyűjtve, majd a megye nevezetesebb kihalt családjai genealógiailag levezetve. A továbbiak során rátérek arra, hogy az egyes megyékben milyen városok, várak, mezővárosok és falvak vannak, mindegyikről egyenként is jelezve, ha ott valami említésreméltó fordulna elő. Munkácskám földrajzi térképpel zárul. Szóval Bélit igyekszem folytatni, elhagyván azokat, amint ígértem, melyek sokakat érintve nem tetszettek.”⁶⁴

PRAY György 1760 körüli küzdelmes éveiből értesültünk már, hogy a jezsuita rend vezetői magatartása nem változott a történettudománnyal szemben. Éppen ezért, bármennyire is szokatlan, de számunkra már nem meglepő, hogy egy fiatal szerzetes-pap nem az előjáróinak, hanem egy idősebb, nagy tekintélyű rendtársának jelenti be választott élethivatását. Maga a történetírói vállalkozása valószínűleg nem lepte meg KAPRINAI Istvánt. A kutatás tárgyára számíthatott. A meglepetés talán BÉL példájának nyílt vállalása lehetett. Egyelőre semmi bizonyíték sem szól amellett, hogy KAPRINAI WAGNER elgondolását helytelenítette volna. Nyílt szelleméről tanúskodó sokoldalú tevékenysége során csalhatatlanul észlelhette a barokk kultúra bomlását. A történettudomány mostoha helyzetének a jezsuita oktatásban is volt egy haszna: művelőit nem kötötték az előre megfogalmazott koncepciók és kötelező vagy ajánlott olvasmányok. Ezért — viszonylag — jobban tükrözik az alkotói egyéniséget és a korszerű tudomány hatásait.

WAGNER Károly történetírói munkásságának első tiz esztendejét még a jezsuita rend keretei közt töltötte. Tíz év alatt hat helyen működött. A szakolcai rendi tanárképző főiskolán töltött három tanári éve alatt viszonylag sok szabad ideje volt a kutatómunkára. Szorgalmas munkája eredményeként már 1769-ben befejezte az *Analecta Scepusii* I. kötetét.⁶⁵ 1770-ben Eperjesen ki nyomtatásra készítette elő az anyagot, amikor váratlanul MÁRIA TERÉZIA, bizonyára rendi javaslatra, a nagyszombati egyetemen a tanulmányi reform

⁶³ Uo. 333. l.

⁶⁴ WAGNER Károly levele Kaprinai Istvánhoz. Egyetemi Könyvtár G. 116 II. 65.

⁶⁵ WAGNER Károly: *Analecta Scepusii sacra et profana*. 63. l.

során szervezett egyháztörténeti katedra professzorává nevezte ki.⁶⁶ WAGNER egyéniségétől távol állt a dicsőségvágy és a közéleti szereplés. Pályáján egyetlen szenvedélye volt — állapította meg KOVACHICH Márton György —: „Fáradhatatlan szorgalom, lankadatlan munkaszeretete.”⁶⁷ WAGNER nemcsak nem kereste ezt a megbízatást, hanem igyekezett is szabadulni tőle. A katedra lelkiismeretes ellátása sok időt igényelt, hiszen ő sohasem foglalkozott egyháztörténelemmel. Továbbá azok közé a nem nagyszámú tudós jezsuiták közé tartozott, akik világosan látták rendjük tanulmányi rendjének korszerűtlenné válását.⁶⁸

A nagyszombati egyetemen töltött évek alatt sok-sok levelezéssel igyekezett megszerezni a szepességi krónikaírók műveinek egy-egy példányát — a kiadványsorozat második kötetéhez. E munka során egyre gyarapodott — különösen a szepességi városokban⁶⁹ — az evangélikus ismerőseinek, segítőinek száma.

A kettős feladat lelkiismeretes ellátása gyenge egészségét erősen próbára tette. 1773 elején sokat betegeskedett. Betegségére való hivatkozással kérte felmentését a professzori állástól. Ezt még a jezsuita rend feloszlata előtt meg is kapta.

1773 őszétől PRAY Györggyel együtt Pozsonyba költözött, hogy kizárólag kutatásainak éljen.⁷⁰ A Szepeshelyen megfogalmazott tervek és módszer szerint végzi munkáját, öt kötetnyi forráskiadvánnyal készült el 3–4 év alatt.

1777–1784 között a Budára költözött egyetemen a címer- és pecséttan tanára volt és az Egyetemi Könyvtár első öre PRAY igazgatósága idején. Ötvenkét éves korában egészségügyi okokra hivatkozva nyugdíjazták: világnézeti mezbe bűjtatott személyi torzsalkodások áldozata lett.⁷¹ Az aufkláristákkal szemben „Pray-irányzata maradt felül. Egyedüli áldozatként Wagner Károlyt kellett elkönyvelnie a könyvtárnak, akit az Egyetemen végbement világnézeti őrsváltás során távolítottak el tanszékéről s egyúttal a könyvtárból”.⁷² A könyvtár- és egyetemtörténeti kutatások WAGNER nyugdíjaztatásában egy jezsuita eltávolítását látták csupán. További vizsgálatoknak arra kellene felelnie: vajon WAGNER-ről, legközvetlenebb munkatársáról, történetíró kollégájáról miért mondott le oly könnyen PRAY György? WAGNER PRAY Györggyel azonos konzervatív szemléletű volt-e? Nem tette őt gyanússá a jezsuita történetírók körében a BÉL-iskolához való csatlakozás, Karl Gottlieb WINDISCH és köréhez fűződő kapcsolatai? Természetesen olvasták a WAGNER-féle *Diplomatarium Sarossiensis* előszavában WAGNER Károly nyílt sorait:

„Letörölvén a skolasztika porát, melyben annyi éven át éltem, miután kissé szabadabb lettem, újra meg újra azon kezdtem gondolkodni, hogyan tudnám hõnyszeretett szülõföldemet, Sáros megyét, legjobban szolgálni, s ennek kellõ mértékben megfelelni? És

⁶⁶ ARTNER Edgár—HERMANN Egyed: *A Hitstudományi Kar története 1635—1935*. Bp. 1938. 104. l.

⁶⁷ HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly könyvtára*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 157. l.

⁶⁸ HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a BÉL-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 334. l.

⁶⁹ WEBER Sámuel: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jarhunderts 1800—1900*. Igló. 1901. 187—191. l.

⁷⁰ LISCHERONG Gáspár: i. m. 77. l.

⁷¹ SZENTPÉTERY Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635—1935*. Bp. 1938. 293—294. l.

⁷² HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a BÉL-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 336. l.

végre több minden jutott eszembe, melyeket, ha megvalósíthatnék, sem lusta, sem hálátlan polgárnak nem látszanék a jövőben. De ezek közül legtöbb egyáltalán nem illett életformámhoz. Tehát mint magánembernek, mint papnak nincs más megragadni valóm, mint a toll.”⁷³

Ez a szokatlanul őszinte néhány mondat elgondolkodtatta a kortárs olvasót és körültekintőbb kutatásokra, 18. századi kézirataink mélyebb elemzésére készíteti a kultúrhistorikusokat. A barokk kultúra bomlásának mozzanatai már a jezsuiták között is megfigyelhetők a 18. század közepén.⁷⁴ A fegyelméről, egységéről ismert jezsuita rendben is megtaláljuk a nyomait a skolasztikával szembeni, egyházon belüli kritikának. A tudományos szemléleten túlmenő világnézeti változás jele, ahogy — ha közvetve is — WAGNER utal a rend feloszlására: „miután kissé szabadabb lettem . . .” A hón óhajtott egyéni szabadság adta lehetőséget jól ki akarja használni. Arra gondolhatnánk, hogy kereste a módját: hol tudná rendje szellemét legjobban megőrizni, vagy papságából következő szolgálatot végezni — mint annyi más rendtársa. Ehelyett szülőföldje jobb szolgálatának módját keresi. Rendkívül értékes ideológia-történeti adalék lenne, ha tudnánk milyen tervek, lehetőségek voltak, melyekre így emlékezik: „. . . több minden jutott eszembe, melyeket, ha megvalósíthatnék, sem lusta, sem hálátlan polgárnak nem látszanék a jövőben . . .” Sajnos meg kell elégednünk azzal az értékes közvetlen bizonyítékkal, hogy történetírói munkásságára patriotizmusa indította.

Nyugdíjaztatása után hazaköltözött rokonaihoz Kisszebenbe. Tudományos pályáján ért mellőztetés nem vette el munkakedvét: „A sárosmegyei Kisszebenben semmi mással nem foglalkozom, mint könyvtáram gyarapításával és magyar vonatkozású kéziratok felkutatásával” — írja önéletrajzában⁷⁵. Könyvek beszerzése és anyaggyűjtés céljából gyakori levelezésben állt CORNIDES Dániellel és SCHÖNWISNER Istvánnal.

A jezsuita múltja miatt mellőzött WAGNER 1786-ban ott volt KOVACHICH Márton György körében.⁷⁶ A felvilágosodás eszméinek terjesztésére alapított *Merkur von Ungarn* előfizetőket gyűjtői közt a piarista BENYÁK Bernát és HORÁNYI Elek mellett találjuk WAGNER Károlyt. Ebben az időben jelent meg hét tanulmánya és közleménye az *Ungarische Staats- und Gelehrten Nachrichten*-ben és az *Ungrisches Magazin*-ban.⁷⁷

WAGNER életének ez a szakasza már kívül esik vizsgálódásunk körén. Világnézeti fejlődésének progresszív jellege, bármennyire is nem jellemző a legfiatalabb exjezsuita történetírókra, mégis rendkívül figyelemre méltó adalék a tudós egyháziak közt végbemenő laicizálódási folyamatnak. WAGNER Károly pályaképe beszédesen igazolja MÁTRAI László megállapítását: WAGNER annak az átmeneti kornak volt jellegzetes tudós egyénisége „melyben a legkiválóbb elmék, nagyszerű emberek magatartásában, gondolkodásában nem csupán meglepő változásokat, de súlyos eszmei ellentmondásokat is találunk”.⁷⁸

⁷³ WAGNER Károly: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Posenii—Cassoviae, 1780. I sztl. lev.

⁷⁴ A bécsi Theresianumban működő jezsuita történészek névsora beszédes példa erre.

⁷⁵ HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly és a Bél-iskola*. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. 336. l.

⁷⁶ V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György a forráskutató*. Bp. 1968. 12—19. l. Kand. dissz. Kézirat.

⁷⁷ Publikációinak jó része feltárássra vár.

⁷⁸ MÁTRAI László: *Gondolat és szabadság*. Bp. 1961. 51. l.

Jó szemű tudós társai: CORNIDES Dániel, KORABINSZKY János, Karl Gottlieb WINDISCH és mások tisztelettel és segítő készséggel vették körül. Már 1787-ben a *Merkur von Ungarn*-ban KOVACHICH Márton György méltatta emberi egyéniségét és munkásságát.⁷⁹

Nem kívántuk minden jezsuita történetíró tudományos munkásságának körülményeit megvizsgálni,⁸⁰ csupán néhány neves történetíró pályaképét vizsgáltuk. Nyolevan esztendőn át figyelhettük meg a jezsuita rendi vezetés magatartását a történettudománnyal szemben. A jezsuita történetírók kutatói munkájának eredményei a publikációk és a hatalmas méretű kéziratgyűjtemények a felületes szemlélőt megtévesztették. HÓMAN Bálint azon megállapítása, hogy HEVENESI Gábor szervező munkájának következményeképpen „a Jézus-Társaság kebelében egy tudós szervezet keletkezett, mely célul tűzte ki a magyar egyháztörténet, majd később a magyar történet ismeretlen forrásainak felkutatását és publikálását”⁸¹ — túlzás. A szakmai körökben is ellentmondás nélkül maradt megállapítástól már csak egy lépés volt annak a szemléletnek elfogadtatása, hogy a nagyszombati egyetem valóságos ihletője volt a magyar történettudományi kutatásoknak.

„Tudós szervezet”-ről nem beszélhetünk. A fentiekből nyilvánvaló, hogy minden egyes történetírónk önkéntes vállalkozásához, magánúton, rendi hivatalos elfoglaltságával párhuzamosan szerezte meg szakmai ismereteit. PRAY György volt az egyetlen, akinek módot adtak, hogy pár esztendeig teljes történeti kutatásokat végezzen. Semmi sem mutat egységes irányításra. A legtöbb történetírónak egyéni kutatási terve volt. Még az egy nemzedékhez tartozók munkásságában sem lehet közös célkitűzést, valamiféle integrációra való törekvést felfedezni. Tehát a szervezetnek semmiféle ismertető jegyével sem találkozunk.

A jezsuita rendnek a hazai történettudománnyal kapcsolatban még egy szinte legenda jellegű, a SZEKŰ-féle barokk-koncepcióba kitűnően beleillő érdeme ment át a közvéleménybe: „E pezsgő történetirodalmi tevékenységnek bölcsője a nagyszombati egyetem. A nagyszombati jezsuiták éppúgy, mint a francia Szt. Mórról nevezett bencések, forráskutatással és anyaggyűjtéssel fognak történetírói tevékenységükhöz.”⁸² — írja a jezsuita LISCHERONG.

Csupán az 1935-ben kiadott egyetemtörténet kötetébe kell belelapoznunk, hogy megállapíthassuk a következőket. Sok huzavona után Bécs nyomására 1753 őszén kezdtek a jezsuiták a nagyszombati egyetemen történelmet („*Historia Sacra et profana*”) tanítani, a Hittudományi Karon.⁸³ 1753–1770 között 13 jezsuita tanított ezen a katedrán.⁸⁴ Egyetlen egy sem volt közöttük, akit publikációi avagy csak adatgyűjtő tevékenysége révén számon tartana a történetírás története. Találunk közöttük neves dogmatikusokat, de történetírót egyet sem. Majd csak 1770-ben kerülnek történetírók a katedrákra: a Hittudományi Karon: WAGNER Károly és a Bölcsészeti Karon: KATONA István.⁸⁵

⁷⁹ HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly könyvtára. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei.* III. 157. l.

⁸⁰ Ehhez a feladathoz a kéziratok lelőhelye is nagyrészt ismeretlen kutatóink előtt.

⁸¹ HÓMAN Bálint: *Kishevenesi Hevenesi Gábor.* — Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 346. l.

⁸² LISCHERONG Gáspár: i. m. 12. l.

⁸³ ARTNER Edgár—HERMANN Egyed: i. m. 271—272. l.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ SZENTPÉTERY I.: i. m. 293—294. l.

A jezsuita rendi vezetés történettudomány ellenes magatartása ezen a rendkívül fontos területen is cáfolhatatlan. Itt nem csupán az államhatalom kultúrpolitikai szándékával, a jezsuita történetírók tudományos törekvéseivel kerültek szembe, hanem azon kormányzati elvükkel is, miszerint a rend tagjait arra a helyre állítják, ahol leghasznosabban működhet és erőit, hajlamait a legjobban tudja kamatoztatni.⁸⁶

KAPRINAI Istvánt kora és tudományos múltja alkalmassá tette, hogy vele töltsék be 1753-ban a Historia új katedráját. Pár esztendő múlva — 1755-ben — PRAY Györgyöt arisztokrata ifjak nevelésére osztják be. Amikor Nagyszombatba kerül, a lelkipásztorkodástan tanszékét bízzák rá.⁸⁷ Utána hamarosan Budára helyezték.

Teljesen igazolt Sebastian MERKLE katolikus egyháztörténész professzor megállapítása: „Der Studienbetrieb der Jesuiten zur Zeit der Aufhebung ihres Ordens war eben wesentlich immer noch der vom Jahre 1599.”⁸⁸ A Ratio studiorumhoz való merev ragaszkodás bármennyire kézenfekvő magyarázat is, mégsem látszik elegendőnek, megnyugtatónak. Ezen elvi pajzs mögött talán más, soha le nem írt, de a vezetési, kormányzási elvek közt élő szempontok hatottak. Gondolhatunk arra, hogy a jezsuita rendi előjárók jól ismerték a humanista történetírás nyomán jelentkező ideológiai, politikai problémákat s azoknak közvetett, negatív hatását a teológiára. Közismert továbbá, hogy a tridenti zsinat szellemét megtestesítő jezsuiták gyanakvással tekintettek minden protestáns kezdeményezésre, így a történettudomány művelésére is. Közismert tény, hogy a jezsuita rend ebben az időben jelentős politikai szerepet is betöltött. Világosan látták, hogy a történetírás mennyire elválaszthatatlan a politikától. A történetírók nyílt állásfoglalásában veszélyt láttak. Fennállt a lehetősége, hogy a történeti munkák alapján előbb-utóbb sérthetik majd uralkodóházak, államok, nemzetek, vagy akár csak egy-egy befolyásos család érdekeit. Az ilyen veszélynek talán legközismertebb példája Bohuslav BALBIN⁸⁹ élete és munkássága. A cseh nacionalizmus jegyében írt művei megjelenését a rendi cenzúra akadályozta. Magát BALBINT a legfelső jezsuita előjárók meghurcolták, elítélték, elrettentő példaként hivatkoztak rá.⁹⁰

Felvethetné valaki a kérdést: Érdemes-e egy szerzetesrendi belső szellemi harc szereplőinek, akik még csak áldozatok sem lettek, csupán egyéni vállalkozásuk nem kapta meg a méltó erkölcsi és szellemi megbecsülést, két, két és fél évszázad után, bármily szerény igényű tanulmány keretében is, igazságot szolgáltatni?

Történetíróink munkássága igazában homályban maradt mind a mai napig. Az ő homályban maradásuknak nem csupán a véletlen felfedezés elmaradása, a szervezett kutatás késedelme az oka, hanem a tendenciózus, öngazolásra törő jezsuita történeti irodalom és a jezsuita szellemmel integrális egységet alkotó barokk világnézet elfogulatlannak nem mondható történetírója, SZEKFŰ

⁸⁶ MERKLE, Sebastian: *Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalters*. Berlin, 1909. 17. l.

⁸⁷ LISCHERONG, G.: i. m. 30. l.

⁸⁸ MERKL, S.: i. m. 21. l.

⁸⁹ BALBIN, Bohuslav nemcsak időben, de nemzeti szemléletben is a hazai rendtársai előtt járt.

⁹⁰ WINTER, E.: *Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien. 1971. 50—52. l.

Gyula.⁹¹ Így nem ismerjük történetíróink magatartásának, tudományos eszményének, világnézetének fokozatos eltávolodását a barokk világnézettől.

Az Irodalomtörténet⁹² 2. kötetében TARNAI Andor úttörő jellegű kutatásai nyomán kijelölte a jezsuita történetírók helyét. Hátra van még, hogy „kulturális örökségünk izgalmas kiszélesítése” során kutatóink eljussanak hozzájuk.

Súlyos ellentmondása lenne művelődési törekvéseinknek, ha hagynánk — akárcsak a feladat interdisciplináris jellegére hivatkozva is —, hogy a Bécsen túli haladó kezdeményezéseket eltakaró szemlélet, amely kétszáz évvel ezelőtt is korszerűtlen volt, még ma is az ismeretlenségben tarthatná ideológiai fejlődésünk úttörőit.

Történetíróink magányos műhelyének vaskos kéziratjai, semmitmondó című excerptái, levelezésük és könyveik katalógusai meg kell, hogy szólaljanak végre. Szavuk nyomán fény derül az 1711—1772 közti időszak homályára.

GYÖRGY HÖLVÉNYI

Ungarische jesuitische Geschichtsschreiber und der Jesuitenorden

Die grundlegende Arbeit der ungarischen Geschichtsschreibung haben die Jesuiten, zwei Jahrzehnte vor der Tätigkeit des Mátyás Bél, vollzogen.

Der Mangel der wissenschaftsgeschichtlichen Forschungen liess die durch den Jesuitenorden eingegebene Vermutung unwiderlegt, laut welcher: »die Universität zu Nagyszombat die Wiege der regen geschichtsliterarischen Tätigkeit« gewesen sei. Damit soll gesagt sein, dass die Forschungsergebnisse der ungarischen Jesuiten das Verdienst des Jesuitenordens sind.

Dem gegenüber soll festgestellt werden, dass die Ordensführung im Laufe des XVIII Jahrhunderts erst zufolge äusserem, staatlichem Zwang der Geschichtswissenschaft aus Not, den ihr gebührenden Platz zugewiesen hat. In der im Jahre 1734 angefertigten Institutio Humanistica finden wir keine Spur einer Kenntnisnahme der Entwicklung und Wichtigkeit der Geschichtswissenschaft in Zusammenhang mit z.B. der Ausbildung von Lehramtskandidaten. Als die Universität zu Nagyszombat gezwungen war Geschichte zu unterrichten, waren es nicht die uns bekannten ungarischen Historiker sondern die in der Wissenschaft namenslosen Jesuiten die Geschichte lehrten.

Gábor Hevenesi begann seine Forschungsarbeit mit Hilfe des Hofes der Habsburger. Die Jesuiten, und besonders die Jungen unter ihnen im Allgemeinen, halfen ihm aus Liebhaberei.

István Kaprinai galt als die bedeutendste Persönlichkeit der Datensammlung, und verrichtete seine dauerhafte Tätigkeit neben seinen Ordenspflichten. Seine hochwertigen Manuskripte hat der Jesuitenorden nie publiziert.

György Pray war, auch laut seinem jesuitischen Lebensbeschreiber, erst nach schweren Kämpfen die Möglichkeit geboten, sich ganz der Forschung zu widmen.

Wenn wir ihre Tätigkeit überblicken, wird es uns klar, dass die Geschichtsschreiber ihre Forschungsarbeit, neben der Verrichtung ihrer Ordenspflichten als selbständige Forscher verrichteten. Dass in den mächtigen Sammlungen einheitliche Gesichtspunkte der Forschung kaum vorhanden sind, gilt als mittelbarer Beweis dieses Umstandes.

Das Verhältnis der ungarischen Jesuiten zur Ordensführung wird auch durch den Lebenslauf der österreichischen und auch der tschechischen jesuitischen Historiker bewiesen.

Wir haben die jesuitischen Historiker, im Verlaufe der Niederschrift und Auswertung unserer Geschichte des XVIII Jahrhunderts, individuell zu betrachten. Nicht nur ihrer Persönlichkeit lassen wir dadurch Gerechtigkeit widerfahren, auch werden wir auf zahlreiche vernachlässigte, unbeobachtete Vorgänge jener »Übergangsepoche« aufmerksam. Die Kenntnis jener Vorgänge ist unerlässlich, um die Aufklärung in Ungarn voll zu bewerten.

⁹¹ SZEKFŰ Gyula: *A barokk műveltség*. HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. IV. k. 366—416. l.

⁹² *A magyar irodalom története II. k.* Bp. 1965.— Főszerkesztő: SÓTÉR István.

FÜLÖP GÉZA

A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája
a 18–19. század fordulóján
(A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára)¹

A vidéken, főként falvakban élő, gazdálkodó közép- és kisnemesség nagy többsége a középrendű olvasóközönségnek, amelyhez BESSENYEI György az értelmiséget, a hivatalnok nemességet, a birtokos nemességet, a diákságot s a katolikus és protestáns papságot sorolta, a felvilágosodás idején, de még a reformkorban is legkevésbé művelt, konzervatív szellemű és igénytelen rétege. Anyagi helyzete meglehetősen rossz, képzettsége alacsony színvonalú, idegen nyelveket nemigen ismer, a magyaron kívül legfeljebb latinul olvas s csak nagyon kis része tanul meg németül, esetleg franciául. Többségének életformája alig különbözik a falusi néptömegektől, szórakozása parlagias és alacsonyrendű, a vadászatra, mulatozásra, dorbézolásra és a kártyára szorítkozik. A haladás és nemzeti felemelkedés ügyét szorgalmazó íróknak és művelődéspolitikusoknak az egész 18. századon át és a 19. század első felében is fő céltáblája e parlagi életet élő, műveletlen vidéki nemesség. MIKES Kelemen már 1725-ben írott egyik törökországi levelében elmarasztalja a nemes ifjak célszerűtlen és haszontalan neveltetését és az iskolázás utáni durva életmódját és műveletlenségét: „Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi — és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja, vagy a kovácsa . . . Annyi deákság után csak azt is tisztartójától kell megkérdezni, ha a szőlője délre vagy északra fekszik-é? Az ország gyűléseiben elmenvén, az ország dolgaihoz nem tud, . . . a nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi, mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának” — írja az 52. levelében.²

Hasznos és tudományos könyveket azonban még a 18. század végén is kevesen olvasnak közülük. KÁRMÁN József — „a művelt, világlátott, városi ember szemével nézve”³ — az *Uránia* III. kötetének hasábjain 1794-ben megjelent kimagasló jelentőségű irodalom- és művelődéspolitikai tanulmányában, *A nemzet csinosodásában* a falusi életkörülményekben, azaz az elmaradt, feudális társadalmi viszonyokban látja e réteg két főhibájának, a veszedelmes fél-tudósságnak és az önhittségnek az okát. A könyv volt a legkevésbére becsült eszköz a falusi birtokos szemében, sokkal többre tartotta a kártyát vagy egy üszőt. „Nem régi dolog, hogy az egész könyvtár egy házi- és úti-kalendárium-

¹ Átdolgozott és rövidített részlet a *Közönség szervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* című kandidátusi értekezéséből.

² MIKES Kelemen: *Törökországi levelek*. Bp. 1958. 146–150. p. (Magyar Klasszikusok.)

³ GÁLOS Rezső: *Kármán József*. Bp. 1954. 94 p.

ból állott” — összegezi KÁRMÁN e réteg szellemi érdektelenségét⁴ és megállapítása valóban érvényes a nagy többség viszonyára a könyvekhez. Az évente 150 000 példányban megjelenő kalendárium fő fogyasztója — a falusi köznép mellett — a vidéki birtokos nemesség volt. A más könyvek iránt is érdeklődők elsősorban jogi műveket olvastak, mellettük vallási jellegű munkákat még (a biblia pl. a protestáns nemesség körében nagyon népszerű, majdnem minden háznál van belőle; a 18. században a protestáns bibliának 26 kiadása jelent meg, összesen 130 000 példányban), a szépirodalmat — különösen a finomabb ízlést igénylő válfajait — általában lenézték. E nemesi közönség átlagízlésének leginkább azoknak az alkalmi költőknek, „fűzapoétáknak” a versei felelnek meg, akiket CSOKONAI a *Tempefőiben* Csikorgó alakjában személyesít meg és gúnyol ki, továbbá a különböző szerzők (pl. FARKAS András, KOLUMBÁN György, VIDA György, VERES Gerzson, LÁZÁR János stb.) nyers és alantas ízlésű tréfás versei, pikáns anekdota- és furcsaságyűjteményei. Kedvelt olvasmányaik még a nagy példányszámban, a szegényebb nemesek számára is elérhető, olesó áron megjelenő és ponyvára került széphistóriák (*Argirus, Apollonius, Tancredus, Toldi, Trója* stb.) és a század végétől a regényes olvasmányok, az ún. románok (pl. MÉSZÁROS Ignác *Kartigamja*, KÓNYI János munkái stb.). KÁRMÁN József a nemességnek e ponyva-jellegű olvasmányairól is szól, amikor *A módi* című írásának egyik nemesi alakját szatirizálva, így szólaltatja meg: „Egész bibliothecát veszek maholnap magamnak . . . Az egész költségem nem lesz több harminc egész krajcárnál. Mert Árgyirus, Kádár, Világi új énekek, mind össze sem kerülnek többbe . . .”⁵

A vidéki köznemesi olvasók egy kisebb, az átlagon felülemelkedő részének fejlettebb ízlésére vall már az ún. hagyományörző, a nemesi erényeket és életformát dicsőítő költők és írók kedveltsége. GYÖNGYÖSI István a 18. századtól a legolvasottabb költőjük, de ide tartozik még pl. ÉDES Gergely, MÁTYÁSI József, GYÖNGYÖSSI János, HORVÁTH Ádám, PÓTS András vagy MOLNÁR Borbála is. Jellemző viszont, hogy ZRÍNYI eposza, *A szigeti veszedelem* még 1779-ben is KÓNYI János átírásában, rimes krónikákban jelenik meg, a nemesi közönség ízléséhez igazítva. AMADÉ László vagy FALUDI Ferenc verseit elsősorban költészetük gáláns könnyedsége, játékos, gazdag dallamossága tette népszerűvé e nemesi olvasók körében. Az alkalmi költészet darabjai mellett ezek a költők fordulnak elő leggyakrabban azokban a kéziratos énekgyűjteményekben is, amelyek a 18. század végén rendkívül divatosak voltak, szinte minden nemesi udvarházban lehetett velük találkozni. A szegényebb, vagy a könyvekre nem szívesen költő nemesek írták össze és adták kézről kézre ezeket a gyűjteményeket, amelyek a 19. században is továbbélnek újabb költők verseivel kiegészülve.⁶

A felvilágosodás időszakában az udvarral szembeforduló nemesi mozgalmak és az országgyűléseken megnyilvánuló nemesi ellenállás egyre jobban felkelti a vidéki nemesség politikai érdeklődését is. Sokan olvassák közülük azokat a kéziratos és nyomtatott paskvillusokat (gúnyverseket) és röpiratokat, amelyek a nemesi kiváltságok és a magyar nyelv védelmében s a Bécs-ellenes nem-

⁴ Kármán József *válogatott művei*. Bp. 1955. 80. p. (Magyar Klasszikusok.)

⁵ Idézi: TURÓCZI-TROSTLER József: *A mese felfedezése és a magyar mese a 18. században*. Bp. 1940. 26. p.

⁶ Ld. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565–1840)*. Összeáll. STOLL Béla. Bp. 1963. 535 p.

zeti törekvések jegyében, de többnyire konzervatív szellemben készültek (pl. PALOCSAY György *Nay módi*-ja). E megelégnült politikai érdeklődés a forrása a falusi nemesség széles rétegei körébe eljutott két legfontosabb korabeli író, GVADÁNYI József és DUGONICS András óriási népszerűségének is. Olvasóik elsősorban nem mint szórakoztató olvasmányokat kedvelték meg munkáikat (az ilyen műveket a nemesi közönség általában nem sokra tartotta), hanem a nemesség időszerű problémáit a magyar rendi nacionalizmus, a nemesi nemzetszemlélet szellemében tárgyaló, s az udvar magyarellenés törekvéseit, de minden idegen hatást és újszerű törekvést is kigúnyolva kritizáló és elutasító tartalmuk miatt fogadták őket szinte kritikátlan lelkesedéssel.⁷

A BESSENYEI kezdeményezte felvilágosult irodalmi irány képviselőinek művei elsősorban polgári politikai, ideológiai jellegük miatt távol állnak a falusi nemesség nagy részétől, a korabeli lapokra is kevesen fizetnek elő közülük, sőt többségük KAZINCZY nyelvújító törekvéseivel is tudatosan szembefordul. A felvilágosodás hatása alól azonban e konzervatív réteg sem tudja teljesen kivonni magát. ORCZY Lőrincnek vagy PÁLÓCZI HORVÁTH Ádámnak a felvilágosodás eszméit a nemzeti törekvésekkel egyesíteni kívánó költészetét sokan elfogadják, de igazi költőjüknek még a századforduló után is a felvilágosodás radikálisabb irányzatától meglehetősen idegenkedő és a korai romantika szellemében a nemzeti múltba forduló KISFALUDY Sándort tekintik. A többség a 19. század első felében is legfeljebb a 18. századból továbbélő ponyvairodalom és a kalendáriumok olvasója, de a kisebb rész — bekapcsolódva a megyei politikai életbe — a Béccsel szembeni sérelmi politika jegyében egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a közéleti irodalom, a publicisztika és a nemesi-nemzeti szellemű szépirodalom iránt is. E nemesi réteg tagjai közül sokan fiatal korukban városi gimnáziumba, majd jogakadémiára járnak, megismerkednek a polgárosultabb városi életformával és szórakozással, látogatják a német színházat, megtanulnak németül és más nyelveken is. Kisebb irodalmi-baráti köröket alakítanak, olvassák az újabb magyar irodalom és a külföldi felvilágosult irodalom és szépirodalom különféle termékeit is, s bár eszmei tartalmukat még jórészt elutasítják, rádöbbennek a hazai elmaradottságra. Birtokaikra visszatérve nem sülyednek vissza a nemesség átlagának falusias, parlagi életmódjába, hasonló felfogású és gondolkozású társaikkal érintkezve vidéken is tovább művelik magukat és műveltségi színvonaluk, életformájuk, gondolkozásuk és gazdálkodásuk révén egyaránt kiemelkednek környezetükből. E fogékonyabb kisebbséget a napóleoni háborúkat követő válság döbbsenti rá gazdasági elmaradottságára; ennek okát ugyan elsősorban nem a feudális viszonyokban, hanem csupán az udvar elnyomó gazdaságpolitikájában véli felfedezni, de intenzívebb belterjes gazdálkodást próbál folytatni, gazdasági szakkönyveket és közgazdasági munkákat is olvas. Felismeri a művelődés, a tudományos és gazdasági ismeretek, a kereskedés, az ipar fontosságát az emberiség és a nemzet előrehaladásában, könyveket gyűjt, igyekszik művelni magát, szükségesnek tart kisebb reformokat is, a feudális társadalmi és gazdasági rend lényeges megváltoztatása nélkül. Gondolkodása, politikai és társadalmi felfogása közelebb áll már a nemesi hivatalnok-réteg eszmevilágához, mint a parlagias és műveletlen vidéki nemestársaiéhoz, SZÉCHENYI fellépése után támogatja a mérsékelt nemesi reformpolitikát, legalábbis a fontolva haladást.

⁷ ALSZEGHY Zsolt: *A könyv és olvasója*. = Magyar művelődéstörténet IV. Szerk. DOMANOVSKY Sándor, BALANYI György stb. (Bp. 1942.) 501–509. p.

A vidéki gazdálkodó birtokosnemesség e szűkebb rétegének tipikus képviselője a 18. század végén és a 19. század első harmadában SKUBRICS Imre, tanult, művelt és a megyei életben jelentékeny szerepet betöltő zalaszentbalázi birtokos és fia, SKUBRICS Károly; gazdag magánkönyvtárak pedig e réteg gondolkodásának és szellemi magatartásának hű tükörképe.

SKUBRICS Imre régi Zala megyei nemes család leszármazottja. Gimnáziumi tanulmányait a győri katolikus gimnáziumban, a 18. század végének egyik legjobb magyar iskolájában végezte. Az iskola a német lakosságú város magyar művelődési központja, olyan kiváló tanárai vannak ekkor, mint pl. a drámaíró KERESKÉNYI Ádám, a történész PRAY György, vagy jeles írók, mint RÁJNIS József, RÉVAI Miklós és FÁBCHICH József, aki magyar könyvek olvasására buzdítja tanítványait és magyarul tanítja a hittant és a történelmet. SKUBRICS a jobbára német városban alapos német nyelvtudásra tesz szert, az iskola a magyar irodalom, a nyelvművelés és a történelem iránt ébreszti fel az érdeklődését. Már itt barátságot köt az ugyancsak győri gimnazista KISFALUDY Sándorral, majd a gimnázium befejezése után együtt járnak a pozsonyi jogakadémiára, ahol baráti körükbe kerül PÉTERI TAKÁTS József itteni papnövendék is, aki előbb szintén a győri katolikus gimnáziumban tanult. A három barát sokat olvas és együtt vitatja meg olvasmányait. A város mint az országgyűlés és az összes főhivatal (helytartótanács, királyi kamara stb.) székhelye, mint ősi koronázó város és az 1790-es évek körüli nemesi ellenállás központja, elmélyíti SKUBRICS történeti érdeklődését és felkelti figyelmét a politika aktuális kérdései iránt is. Nyilván őreá is vonatkoznak a KISFALUDY Sándor *Önéletrajzából* sorok: „A felbuzdult ifjú néhányad magával most már inkább hazafi volt, mint tanuló, és a Vármegyének sűrűn tartott gyűléseit járta inkább, mint sem az oskolát.” Pozsony német polgárai közt és német színházában továbbfejlesztette német nyelvismeretét, de megismerte a világ-irodalom számos drámai alkotását is: német lovagdrámák mellett pl. SHAKESPEARE, LESSING, GOETHE, IFFLAND és KOTZEBUE műveit. Látogathatta a pozsonyi katolikus gimnázium iskolai színelőadásait is, ahol jeles európai színművek is színre kerültek, pl. RACINE drámái FEJÉR György fordításában. FEJÉR György, a későbbi neves történész, a pozsonyi papnövelde növendéke ekkor, ahogy a KISFALUDY – SKUBRICS – PÉTERI TAKÁTS triászából TAKÁTS is. TAKÁTSON keresztül kerülnek kapcsolatba a papnövelde teológusaival, akik közt erősen hatott a jozefinizmus és a francia felvilágosodás szelleme: franciául tanultak, a felvilágosodás irodalmát, a francia enciklopedisták műveit olvasták; voltaire-iánusoknak, illuminátusoknak vallották magukat. A külföldi irodalom mellett megismerkedtek az 1780-as – 1790-es évek magyar irodalmi irányzatával is, hatott rájuk „a GYÖNGYÖSI – ORCZY – FALUDI – RÉVAI vonal, azaz a barokkos nemesi életszemlélet és a nyelvi-verselési kezdeményezések áramlata”, „Pézteli nyelvfejlesztő fordításai”, „Bessenyei műve”, „a Báróczi – Kazinczy-féle erősen szépirodalmi jellegű stílus és művészi nyelvet fejlesztő irányzat”, s végül „a Gvadányi – Dugonics munkálta keresetten magyaros, a történelmi múltba forduló, nemesi-nemzeti irány”. Mindezek a külföldi és hazai hatások – látni fogjuk – erősen meghatározták SKUBRICS érdeklődését, könyvgyűjtő tevékenységét és könyvtára állományának összetételét is.⁸

⁸ NAGY Iván: *Magyarország családai* . . . X. Pest, 1863. 254. p. és FENYŐ István: *Kisfaludy Sándor*. Bp. 1961 11–12. 15–24. p.

SKUBLICS Imre és KISFALUDY Sándor barátsága és kapcsolata tanulmányaik befejeztével sem szakadt meg. KISFALUDY mint a Sándor Lipót-huszárezred katonája, 1792-ben erdélyi állomáshelyéről neki küldi meg első verseit (köztük egyet, „K...S...I...-hez” címmel hozzá intézve). SKUBLICSTól és más barátaitól sokat hall már SZEGEDY Rózáról is, mielőtt 1795-ben — már mint Bécsből hazalátogató testőr — a híres badacsonyi szüreten megismerkedik vele. 1796 tavaszán Milánó felé utazva kéthónapos útjának élményeit, majd a francia fogsága idején történeteket is SKUBLICSNak írja meg *Napló és francia fogságom* című művében s Milánó francia ostroma idején levélben búcsúzik el tőle s rajta keresztül küld búcsúüzenetet SZEGEDY Rózának is. SKUBLICS Imre a környező művelt birtokoscsaládok közül elsősorban a SZEGEDY-családdal, a FESTETICSEKkel, a ROSTYAKKAL (EÖTVÖS József feleségének családja) volt közelebbi kapcsolatban. 1812-ben 3000 forintot adományozott a tervezett Ludovica építésére.⁹

A családi könyvtárat SKUBLICS Imre, KISFALUDY Sándor bizalmas barátja kezdi gyűjteni és fejleszti jelentékeny gyűjteménnyé, majd fia, SKUBLICS Károly tovább gyarapítja és 1831-ben — a FESTETICS László kezdeményezte „nemzeti könyvtár”-építő mozgalom keretében — mint családi könyvtárat felajánlja a megyének az első zalai közkönyvtár céljára.¹⁰ Zala megyéhez intézett felajánló levelében így körvonalazza könyvgyűjtő tevékenysége indítékait:

„Csendes magános életemben a tudományokkal való megismerkedés lévén főbb gyönyörködtetésem, és időtöltésem, a Muzsák hagyományait, a világ legrégebbi s — újabb bölcsőinek elmeszüleményeit lassanként és tehetségem eránnyával megszerezni igyekeztem, meggyőzve lévén, hogy csak a tudományok teszik a vad embert szelidde, mind magának, mind hazájának szolgálattárára alkalmatossá és képessé, a polgári törvényeknek, hazája és maga felenyája védelmének, a kereskedés elől mozdításának, a szép mesterségeknek, találmányoknak, különös és közönséges gazdaságnak, politikának, finánc és egyéb tudományoknak oktatásaival hazáját nagyra vinni és boldogítani . . . akár mely ország történeteit tekintjük is bár, mindenütt azt találjuk a legboldogabb idő szakaszának, amelyben a tudományok a legnagyobb becsben és kiterjedésben uralkodtak . . .”¹¹

A SKUBLICS-család magánkönyvtára — a SKUBLICS Károly kézírásával fennmaradt és szakszerűen összeállított katalógus szerint¹² — az átadáskor 790 művet tartalmazott 1954 kötetben: magyar, német, francia, latin, görög, angol és olasz nyelvű kiadványokat. A család két tagjának már széles körű nyelvtudása is kivételes helyet biztosít a vidéki nemesség körében. Érdeklődési körük — könyvtáruk változatos állományának tanúsága szerint — rendkívül gazdag: a hazai és külföldi szépirodalomtól, a filozófián, esztétikán, a nyelv-

⁹ DARNAY Kálmán: *Kisfaludy Sándor*. = Zalavármegyei évkönyv a milleniumra. Szerk. HALIS István és Hoffmann Mór. Nagykanizsa, 1896. 101. p. és FENYŐ István: *Kisfaludy Sándor*. Bp. 1961. 35., 37. és 51. p.

¹⁰ JAKAB Géza — NÉMETH László: *Országos Nemzeti Könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában*. — MKszle 1958. 268. p. — FESTETICS László tervének megvalósításában SKUBLICS Károly — többek közt — KISFALUDY Sándorral és a reformkori Zala megyei liberális nemesi ellenzék olyan tagjaival működött együtt, mint DEÁK Ferenc és CSÁNYI László későbbi 1848-as miniszterek. (L. KOSTYÁL István: *Festetics László kísérlete közkönyvtárak alapítására*. = OSZKÉ 1961–1962. Bp. 1963. 287. p.)

¹¹ Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg. A Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai. 1820–1832, 1861. — 1831. augusztus 8-i közgyűlés — 1974.

¹² Catalogus Librorum per Carolum Skublics Universitatis Inelyti Comitatus de Zala, ad emergentem vero casum in Instrumento Donationali espresse mentionatum, Familiae Skublicsianae donatione mediante impertitionum. — Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg. A Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai 1830–1832, 1861.

tudományon, irodalom- és tudománytörténeten, a történettudományon, pedagógián, jogon, politikán és a közgazdaságtudományon, a természettudományok, a mezőgazdaság, az orvos- és állatorvostudomány problémáin át a földrajzi művekig és útleírásokig terjed. A könyvtár anyaga, a kiadványok megjelenési idejét tekintve modern: főként kortárs írók műveit, vagy régebbiek 18. századi és 19. század eleji kiadásait tartalmazza. Tartalmi, eszmei szempontból az állomány a konzervatív magatartástól a reformok felé hajló nemesi álláspontot tükrözi; olyan, a polgári művelődési eredmények iránt vonzódo nemesek érdeklődését, akik a feudális társadalmi keretek közt, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül szeretnék Magyarországon is meghonosítani azokat a művelődési és gazdasági eredményeket, amelyeket a külföldi művelt, polgári államok elértek. Megszerezték maguknak és olvasták a klasszikus és kortárs külföldi szépirodalom és tudomány számos jeles alkotását, köztük szép számban felvilágosult és forradalmi szellemű munkákat is; ugyanakkor a magyarországi kiadványok közül elsősorban a hagyományos nemesi szemlélet jegyében fogant művek voltak birtokukban, a magyar felvilágosodás és a kezdeti hazai polgári irodalom nagy alkotóinak művei közül alig néhány.

A SKUBLICS-könyvtár állományának legnagyobb csoportját a magyar és külföldi szépirodalom termékei alkotják. E csoporton belül a magyar irodalmi munkák száma meglehetősen alacsony, s a 18. század előtti irodalmat mindössze ZRÍNYI Török áfia, LISTIUS László *Magyar Mária* és HALLER János *Hármas históriája* képviseli. A 18. századból a hagyományörző írók művei fordulnak elő legnagyobb számban: GYÖNGYÖSI István ugyan csak egy művével, de GVADÁNYI héttel, FALUDI hattal, DUGONICs öttel és PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám is hárommal, ORCZY Lőrinc és BARCSAY Ábrahám pedig közös verskötetével. A felvilágosodás írói közül egy-egy kottával szerepel ÁNYOS Pál, VERSEGHY Ferenc, DAYKA Gábor, KIS János valamint KAZINCZY és BERZSENYI is, de hiányzik a mozgalom elindítója és vezéregyénisége BESSENYEI, továbbá BATSÁNYI és a későbbiek közül KÖLCSEY is. Első folyóirataink közül a *Magyar Museum*nak egy, az *Orpheus*nak pedig két kötete van meg a könyvtárjegyzékben, későbbi magyar nyelvű lapok azonban nincsenek, csak SCHEDIUS Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* című német nyelvű lapjának 1802-i kötetei. Különös, hogy a SKUBLICS-családdal baráti viszonyban levő, s a hozzájuk hasonló életformájú és gondolkodású KISFALUDY Sándor számos kötete közül is csak *A kesergő szerelem* című verseskötet és a *Gyula szerelme* című rege került be a könyvtár állományába; az már kevésbé viszont, hogy öccse, KISFALUDY Károly munkásságát mindössze az *Ilka* című dráma képviseli, s az 1820-as években körülötte csoportosuló polgári írók pedig teljesen kimaradtak, még a fiatal VÖRÖSMARTY is.

A világirodalom gazdag anyagán belül is előkelő helyet foglal el a könyvtárban az ókori klasszikus irodalom. A görög és a latin auktorok az olvasni szerető magyar nemesek legkedveltebb könyvei közé tartoztak, sőt sokaknak, elsősorban a konzervatív gondolkodásúaknak, még a 19. század első felében is kizárólagos olvasmányai voltak a világirodalomból. A modern külföldi irodalmak hazai ismerete a felvilágosodás korától kezdett szélesebb körben elterjedni a külföldi kulturális eredmények iránt érdeklődők körében. A SKUBLICS-család két tagja ebben a tekintetben is átmeneti típust képvisel. Valamennyi ókori klasszikus szerző minden jelentékeny munkája birtokukban van; főleg latin, de görög, német és francia nyelvű kiadásokban is olvassák a görög, latinul és franciául a római költőket, próza-, dráma- és történetírókat s filozófusokat,

de ugyanakkor megismerkednek a német, francia, angol és olasz irodalom számos fontos és klasszikus alkotásával, sőt néhány spanyol és keleti irodalmi munkával is.

Az újabb nemzeti irodalmak közül a német van legteljesebben képviselve a SKUBLICS-könyvtárban. SKUBLICS Imre és Károly műveltsége főként németes jellegű. A tulajdonukban levő tudományos és szakmunkák többsége német nyelvű könyv, s ebben nyelvtudásuk és érdeklődésük mellett nyilván annak is része van, hogy a korabeli Magyarországon mind a hazai német könyvkereskedőknél, mind külföldről az osztrák kapcsolatok révén Bécsen át német kiadványokhoz juthattak legkönnyebben. A 17. századi német barokk irodalmat a könyvtárban csupán Martin OPITZ munkáinak 4 kötetes kiadása reprezentálja, de a 18. századból és a 19. század elejéről szinte egyetlen nevezetes német író művei sem hiányzanak. A kezdeti német felvilágosodás természetszerűen a svájci HALLER és GESSNER (az utóbbi idilljei KAZINCZY fordításában magyarul is), a polgári életörömet HAGEDORN (5 kötetes kiadás), a tanítómesze kedvelt műfaját GELLERT (10 kötetes kiadás), a szatírákat RABENER közvetítette számukra. A felvilágosodás neves íróit ugyancsak olvasták: pl. KLOPSTOCK ódáit és költői munkáit (5 kötet), WIELAND összes műveit (44 kötetes kiadás), HERDER válogatott írásait (28 kötetes kiadás), IFFLAND drámáit (16 kötetes kiadás) stb., de nem hiányzott könyveik közül a 18. század végi republikánus forradalmár, J. G. FORSTER két műve sem.

A német klasszika két világirodalmi jelentőségű egyénisége is megkülönböztetett helyet kapott a magángyűjteményben: SCHILLER különböző műveinek 23 kiadása mellett GOETHE 3 kiadással szerepel, de köztük egy 8 és egy 10 kötetessel. A magasabb irodalom képviselői mellett számos népszerű szerző kötetei (pl. az osztrák BLUMAUER travesztált Aeneise, KOTZEBUE vígjátékai, Veit WEBER művei stb.), de fontos német esztétikai munkák (BODMER, WINCKELMANN, ENGEL, SULZER) is megtalálhatók voltak még a SKUBLICS-könyvtárban.

A francia irodalmi művek száma jóval a németeké alatt marad, de ami megvan, az a francia irodalmi termés válogatott gyűjteménye. MONTAIGNE 16. századi esszéi mellett a 17. századi klasszicizmus és a 18. századi felvilágosult irodalom legjava került a SKUBLICS-könyvtárba: CORNEILLE és RACINE drámái, MOLIÈRE világhírű vígjátékai (6 kötet), MALHERBE és BOILEAU esztétikai munkái, LAFONTAINE meséi és LA ROCHEFOUCAULD maximái a 17. századból, továbbá FÉNÉLONnak, a felvilágosodás előfutárának magyar fordításban is népszerű *Telemaque*-ja, valamint MARMONTEL és MONTESQUIEU néhány munkája, VOLTAIRE műveinek 100 kötetes összkiadása vagy ROUSSEAU összes munkái 30 kötetes kiadása mellett. Egyedül DIDEROT írásai hiányoznak a francia felvilágosodás nagy íróinak művei közül.

Az angol irodalmat még a franciánál is kevesebb mű képviseli, de a válogatás ezúttal is a tulajdonosok (elsősorban SKUBLICS Imre) biztos ízléséről és alapos világirodalmi tájékozottságáról tanúskodik. A kevés kiválasztott szerző sorát időrendben SHAKESPEARE nyitja meg színművei 23 kötetes kiadásával; s mellette MILTON munkáinak 3 kötete tartozik a 17. század angol irodalmához. Az összes többi mű 18. századi író alkotása: POPE művei 10, SWIFTÉ 27, STERNE-é 9 kötetben fordulnak elő, de megvan — többek közt — ADDISON és STEELE híres folyóiratának, a *The Spectator*nak is 8 kötete, továbbá GOLD-SMITH-től *A wakefieldi lelkész* és az ossziáni költemények M. DENIS német fordításában.

Az olasz irodalomból ugyancsak kiemelkedő írók munkáit tartalmazza a SKUBLICS-gyűjtemény; a kevés mű közül is főként az olasz irodalom korai nagy korszakaiban élő szerzőkét. A reneszánsz költészetet DANTE *Isteni színjátékának* két része, a *Paradiso* és a *Purgatorio*, valamint PETRARCA verskötete képviseli, a 16. század irodalmát a kor három legnagyobb olasz szerzőjének: ARIOSTONAK (6 kötet), MACHIAVELLINEK (5 kötet) és TASSONAK (2 kötet), továbbá PANAZZARONAK és a TASSOT követő GUARININEK a munkái. A 18. századból is két jeles szerző került a könyvtár állományába: METASTASIO, az európai rokokó költészet Magyarországon is népszerű alkotója művei 12 kötetes és az ugyancsak európai hírví vigjátékíró, GOLDONI színdarabjai 4 kötetes kiadásával.

Találhatók a Skublics-könyvtárban az irodalom történeti és nyelvi kérdéseivel foglalkozó munkák és tudománytörténeti művek is. A magyar irodalomtörténetírás olyan fontos kezdeti alkotásai mellett, mint HORÁNYI Elek latin nyelvű magyar írói életrajzi lexikonának második része, a *Nova memoria* és WALLASZKY Pál *Conspectus Reipublicae Literariae in Hungaria* című híres munkája, megvolt a német JÖCHER-féle *Gelehrten-Lexikon*, valamint egy 6 kötetes német nyelvű kézikönyv az irodalom általános történetéről, görög és római írókról és tudósokról, a görög tudomány, az ókori klasszikus irodalom és a tudományok egyetemes történetéről szóló munkák. A számos nyelvtan, nyelvkönyv és szótár a tulajdonosok nyelvtanulását szolgálta, de a híres német nyelvész, ADELUNG nyelvtana, vagy a magyar *Debreceni Grammatika* már a nyelvi kérdések iránti mélyebb, tudományos jellegű érdeklődésükről tanúskodik.

Az irodalmi, az irodalom- és tudománytörténeti munkák összeválogatásánál érvényesülő szakértelem és ízlés jellemzi a könyvtár egyéb tudományos állományát is. Az ókori klasszikus filozófiai művek és a felvilágosult írók közt már említett kiemelkedő, haladó filozófusok írásain kívül SKUBLICS Imre sokoldalú érdeklődésére és bölcséleti tájékozottságára vall számos más filozófiai író a könyvtár anyagában: így pl. — a kevésbé jelentékesek mellett — a 17. és 18. századi mechanikus materializmust az angol LOCKE, a németalföldi SPINOZA és a francia HELVETIUS (művei 5 kötetes kiadásával) képviseli. De megvan az enciklopedisták 17. századi előfutárának, a francia P. BAYLE-nek főműve, a 7 kötetes *Dictionnaire historique et critique*, az ugyancsak francia MABLY 18. századi utópista-szocialista írásainak 15 kötetes kiadása, továbbá M. MENDELSSOHN német idealista felvilágosult filozófusnak, a vallási türelem hirdetőjének 4, vagy KANTNAK, a klasszikus német idealista filozófia egyik főképviselőjének 14 kötete is, sok más filozófiai, etikai, logikai munka mellett. A pedagógiai művek közül kiemelkednek CAMPE rousseau-ista nevelési munkái, PESTALOZZI 5 kötetes könyve az elemi oktatás elméletéről, KNIGGE pedagógiai kalauza: az *Über den Umgang mit Menschen* s van néhány, a leányok nevelésével foglalkozó könyv is.

A jogakadémiát végzett SKUBLICS Imre gyűjteményében természetesen tekintélyes helyet foglal el a jogi irodalom: jogelméleti, jogtörténeti és az egyes jogágak körébe tartozó munkák egyaránt nagy számban találhatók benne. A magyar nemesség általánosan kedvelt jogi könyvein, a *Corpus iurison* s WERBÓCZI *Tripartitumán* és újabb magyar szerzők (KÖVY Sándor, KERESZTURY József, SZLEMENITS Pál, SZENTKERESZTY Pál, KOVACSICS Márton György stb.) művein kívül olyan európai jelentőségű jogelméleti munkákat tartalmazott, mint a németalföldi Hugo GROTIUSNAK, a 17. századi polgári természet-

jogi irányzat egyik klasszikusának és a nemzetközi jogtudomány megalapozójának *A háború és béke jogáról* szóló 2 kötetes latin nyelvű műve, vagy az olasz BECCARINAK, a 18. század híres felvilágosult büntetőjogászának, VOLTAIRE és DIDEROT barátjának *A bűnökről és büntetésekről* írott 4 kötetes olasz nyelvű munkája.

A történeti irodalom, amely a tudományos irodalmon belül ugyancsak terjedelmesebb rész, elsősorban Magyarországra vonatkozó ill. magyar szerzőktől származó munkákból áll és felöleli szinte a teljes magyar történeti irodalmat a korai krónikáktól a 19. század elejéig, néhány jelentékenyebb szerző kivételével. KÉZAI Simon krónikájától HELTAI Gáspár, BONFINI, ISTVÁNFFI Miklós, OLÁH Miklós, BÉL Mátyás, PRAY György, KAZY Ferenc, CORNIDES Dániel, BENCZUR József, PETŐ Gergely, DUGONICS, GVADÁNYI és FESSLER Ignác Aurél különböző művein át HORVÁT István *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből* című, a reformkor íróira is nagy hatást gyakorló nacionalista szemléletű munkájáig terjed a nemzeti történelmet tárgyaló alkotások hosszú sora. SKUBLICS Imre azonban alapos műveltsége és felvilágosult-humanista szemlélete révén felülemelkedik a kor nemességének „extra Hungariam non est vita”-jellegű felfogásán, és érdeklődéssel fordul a külföldi népek és országok felé is. A legkülönbözőbb régi és újabb kori népekről és államokról, korszakokról és történeti személyekről szóló írások egészítik ki a magyar történelmi anyagot: köztük összefoglaló világtörténeti munkák, vagy olyan ma már klasszikus alkotások, mint JOSEPHUS FLAVIUS *Zsidó háborúja* latinul, GIBBON A római birodalom hanyatlásának és bukásának története című műve (angol nyelven 14 kötetben), MILLOT abbé VERSEGHY Ferenc fordításában a 18. század végén Magyarországon szélesebb körben is népszerűvé vált antiklerikális szellemű munkája, *A világnak közönséges története* (9 kötetben franciául), a filozófus és történész D. HUME Anglia története c. egyik főműve (12 kötetben angolul), vagy Thomas RAYNAL francia filozófusnak és történésznek, az *Enciklopédia* munkatársának a gyarmatosítás és a kereskedelmi monopóliumok kizsákmányoló tevékenysége ellen írott 10 kötetes francia nyelvű munkája, — hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki. A külföld országai és népei iránti érdeklődésről vall a földrajzi munkák, atlaszok és útleírások tömege is. Szinte a világnak egyetlen része sincsen, amelyről ne lenne földrajzi leíró mű vagy útleírás a Skublics-könyvtárban, ugyanakkor a Magyarországra vonatkozó fontos földrajzi könyvek (BÉL Mátyás, WINDISCH Károly Gottlieb, KORABINSZKY János és mások művei) sem hiányoznak.

A politika és közgazdaság elméleti kérdéseiről és a politikai, közgazdasági eseményekről szóló munkák szinte mind korabeli problémákkal foglalkoznak: A. SMITHnek, a klasszikus polgári politikai gazdaságtan képviselőjének, Thomas PAINE-nek, az angol származású forradalmi demokrata politikusnak, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom résztvevőjének, a francia felvilágosult filozófus M. VOLNEYnek, vagy az osztrák felvilágosodás és a jozefinizmus egyik vezéregyéniségének, SONNENFELSnek művei mellett számos népszerű, a szélesebb tömegeknek szóló felvilágosult, antiklerikális és szabadkőműves röpirat, brosúra található a gyűjteményben. (Ugyanakkor nem hiányzik a biblia sem, más vallási, egyháztörténeti művek mellett.) A felvilágosodás kori magyar közgazdaságtudományt BERZEVICZY Gergely képviseli. SZÉCHENYI István főműve, a feudális magyarországi rendszert bíráló és a magyar polgári átalakulás első programját vázoló s a nemesség nagy részében megdöbbenést és heves ellenkezést ébresztő *Hitel* azonban már

hiányzik a Skublics-könyvtárból. Ugyanakkor megvan a *Hitel* kapcsán keletkezett vitairódalom számos darabja, pl. DESSEWFFY Józsefnek a konzervatív nemesi álláspontot tükröző *Taglalata*, majd SZÉCHENYINEK erre adott cáfolata, a *Világ*, továbbá DESSEWFFY Aurél, Marcel és Emil *Néhány szó a közönséghez a Hitel, Taglalat és Világ ügyében* című munkája és OROSZ József *Széchenyi István mint író* címen megjelent és SZÉCHENYI reformtörekvéseit ugyancsak konzervatív alapról támadó könyve. A könyvtár ekkori tulajdonosa, a polgári haladás iránt művelődési téren fogékonynak mutatkozó és kisebb reformokat gazdasági-társadalmi téren is szükségesnek tartó SKUBLICS Károly — a köznemesség jó részéhez hasonlóan — megriad SZÉCHENYINEK a feudalizmus rendszerét gyökeresen, de minden forradalmi megrázkódtatás nélkül átalakítani kívánó reformprogramjától. Nyilván riadalommal olvassa BALÁSHÁZY Jánosnak, a magyar mezőgazdaság korszerű megreformálását ugyancsak elengedhetetlennek tartó jeles agrártudósnak az 1831-i felvidéki antifeudális parasztfelkelésről, a koleralázadásról írott munkáját is (Az 1831. esztendői felső magyarországi zendülésnek történeti leírása. 1832.), amely — éppen SKUBLICS Károly kézzel írott katalógusa szerint — a könyvtár egyik legutoljára beszerzett darabja Zala megyének történt átadása előtt.

A Skublics-könyvtár állományának igen tekintélyes hányadát képezik végül a természettudományok, az ún. alkalmazott tudományok és a különböző gyakorlati célú ismeretek körébe tartozó könyvek: matematikai, fizikai, csillagászati, ásványtani, építészeti, botanikai, zoológiai, orvosi, állatorvosi és legnagyobb számban mezőgazdasági munkák; elméleti és történeti, tudományos és ismeretterjesztő művek, s teljesen praktikus szakismereteket tartalmazók egyaránt, túlnyomó többségük német nyelven. E könyvanyag felőleli mindazokat az ismereteket, amelyekre egy korszerű, belterjes gazdálkodásra törekvő, növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó, építkező, gazdasági berendezéseket és eszközöket készítő, az egészséges életmód feltételeit megismerni kívánó vidéki nemesnek abban a korban szüksége volt. LINNÉ több műve (köztük *A természet rendszere*) mellett, amelyekből a növény- és állatvilág, sőt az ásványok leírását és rendszerézését ismerhették meg a Skublics-család tagjai, számos könyv állt rendelkezésükre pl. a kertészetről, a zöldség- és gyümölcstermesztésről, a szőlőművelésről és borápolásról, vagy a marha- és lótartásról, a sertés- és juhtenyésztésről, a méhekről és méhészetről, a különféle növény- és állatbetegségekről, valamint gyógyításukról, de az emberi test anatómiájáról, az emberi betegségekről és orvoslásukról, a mérgekről és a szükséges házi gyógyszerekről is. VITRUVIUS klasszikus építészeti munkáján (*De architectura*) kívül olvasták az újabb építészeti műveket, köztük pl. egy hídépítésről szóló munkát is. A kor magyar szakíróit pl. MITTERPACHER Lajos gazdasági szakíró, HORVÁTH B. János fizikus, BENE Ferenc belgyógyászprofesszor, ZSOLDOS János orvos, SCHAMS Ferenc szőlészeti szakíró, PANKL Mátyás gazdasági író, ZIPSER Kristóf András mineralógus stb. képviseli a könyvtárban.

SKUBLICS Imre és Károly mellett számos művelt vidéki nemes akad az ország más részeiben is a 18. század végén és a 19. század első felében, akiknek „a tudományokkal és a Múzsák hagyományaival való megismerkedés” ugyancsak a „főbb gyönvörködtetésük és időtöltésük”, akik olvasnak, művelik magukat, könyvtárat gyűjtenek és bekapcsolódnak a felvilágosodás időszakának, majd a reformkornak kulturális életébe és közéleti mozgalmába is. A 18–19. század fordulóján megelégnélkül megyei élet sokakban felkelti a „pallérozódás” iránti

vágyat. Egy a 18. századra és a 19. század első felére vonatkozó kimutatás pl. Bács megyében 23 magánkönyvtárról, köztük 20 nemesi, 2 katolikus papi és 1 orvosi gyűjteményről számol be,¹³ de a felbukkanó adatok alapján — ha máshonnan is rendelkezünk a Bács megyeihez hasonló összegezéssel — arra következtethetünk, hogy az ország egész területén keletkeztek a műveltebb nemesek udvarházaiban számottevő nagyságú és értékű könyvgyűjtemények, ha méretük és tartalmi gazdagságuk el is marad egy Skublics-könyvtáré mögött.

Ugyancsak a Dunántúlon, Somogy megyében pl. két nemesi magánkönyvtárnak, CSÉPÁN István jákói¹⁴ és SÁRKÖZY István nagybajomi könyvtárának¹⁵ ma is ismert könyvállománya, vagy UJFALVY Sándor erdélyi birtokos nemes gyűjteményének összetétele¹⁶ tanúskodik a magyar vidéki nemesség e művelt, az irodalom és tudományok iránt érdeklődő, illetve felvilágosult, reformergondolkodású rétegének színvonalas könyvkultúrájáról.

A fentiekhez hasonló, osztályukból kiemelkedett, kiművelt emberfők azonban a reformkorban is csak kisebb részét képezték a vidéki birtokos nemességnek. A többség a PETŐFI-gúnyolta nem-író, nem-olvasó Pató Pál-típus megtestesítője s őket még a reformkor legvégén is így jellemzi CSATÁRI Ottó: „még most legtöbb gondjuk van nyulászatra és kártyára; s legfeljebb egy politikai lapba tekintenek félvállról bele, hogy lássák, miképp írták le megyéjük közgyűlését.”¹⁷ Persze tovább dívik köztük a ponyvaolvasás is, a 19. század első felében a vidéki nemesség nagyobb hányadának műveltsége és olvasottsága alig terjed túl a köznépműveltségének szintjén és olvasási kultúráján. KEMÉNY Zsigmond az *Özvegy és leánya* című regényében (1855) a nemesség reformkori olvasmányaira visszatekintve írja: „Nagy Sándor, Czirus, Vitéz Francisco, Volter és Grizeld divatoztak. Olvasóim hihetőleg százból sem ismernek egyet. Akkor nagy körük s nagy hatásuk volt. Utóbb némelyik a ponyvairodalomba bejutván, hosszasan tengett a tükör háta mögé szúrva vagy a mestergerendán . . .”¹⁸

Amíg a SKUBLICS-, CSÉPÁN-, SÁRKÖZY- és UJFALVY Sándor-típusú művelt birtokos nemesek a kaszinókat és olvasóegyeleteket is a reformkori politika, gazdasági és művelődési élet fontos intézményeinek tekintették, addig a konzervatív gondolkodású, parlagi életformát folytató vidéki nemességnek csak kisebb része kapcsolódott be az egyleti tevékenységbe. Ugyanakkor főként közülük kerülnek ki azok a kaszinótagok, akik miatt és akik ellen számos vidéki egyletben olyan rendszabályokat kell foganatosítani, amelyek tiltják a művelt társalgást, nyugodt olvasást és nemes szórakozást zavaró és a későbbi dezsentri úri kaszinókat jellemző hangos duhajkodást, mulatozást, kártyát és

¹³ D(UDÁS) Gy(ula) – MUHORAY (Alfonz): *Régi könyvtárak Bács megyében.* = A Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyvei. Szerk. DUDÁS Gyula. Zombor, 1897. XIII. évf. II–III. r. 90–92, 115–119. p.

¹⁴ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp. 1939. 92–95, 101–118. p.

¹⁵ MÓZSA Ernő: *Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája.* = A Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve 1958–1959. Kaposvár, 1960. 36–49. p.

¹⁶ UJFALVY Sándor: *Emlékiratok a reformkori Erdélyről.* Bp. 1955. 106, 148, 185, 186. p.

¹⁷ CSATÁRI Ottó [TELEGDI KOVÁCS László]: *Irodalmunk 1847. évi termékei.* = Pesti Divatlap 1848. 20. sz. 539–540. p.

¹⁸ Idézi DÉGH Linda: *Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez.* = Magyar Századok. Bp. 1948. 300. p.

pipázást. Az ilyen s majd a 19. század végi irodalomban oly sokat gúnyolt kaszinói figurákról már a reformkori sajtóban megjelennek az első szatirikus torzképek.¹⁹

Mindezek ellenére nagyon lényeges fejlődés mutatkozik a vidéken, falusi környezetben élő birtokos nemesség irodalmi érdeklődésében és olvasási kultúrájában is. A magyar társadalom e rétegének életformájáról és műveltségi szintjéről meglehetősen egyoldalúan általánosító sivár kép él még ma is a köztudatban, amely feltétlenül módosításra, árnyalásra szorul. Az elmarasztaló kritika a köznemesség jó részét méltán illeti, más csoportjai azonban kivételek alóla. E haladás ügye iránt fogékony és érdeklődő rétegek műveltsége, könyv- és olvasási kultúrája kiemelkedik az átlagból, olvasmányaik alig különböznek az értelmiség és hivatalnok-nemesség olvasmányaitól. Megismerkednek a magyar és külföldi irodalom legkülönbözőbb termékeivel, s gondolkodásukat, szellemi és politikai magatartásukat olvasmányaik lényegesen átformálják. Nehéz elképzelni, hogy e réteg egyik napról a másikra válik a SZÉCHENYI-kezdeményezte reformpolitika, majd a kossuthi és más liberális-demokrata eszmeáramlatok követőjévé. Nyilván nagy szerepe van ebben a kiváltságait veszélyeztető bécsi udvari politikának is, de nem hagyható figyelmen kívül azoknak a fontos külföldi és hazai műveknek a tudatformáló hatása sem, amelyek a nemesi magánkönyvtárakban is megtalálhatók voltak.

GÉZA FÜLÖP

Die Bibliothek der Familie Skublics in Zalaszentbalázs

(Die Buchkultur des Besitzeradels der Provinz um die 18—19. Jahrhundertswende.)

Die überwiegende Mehrzahl des Mittel- und Kleinlandadels der Provinz war die am wenigsten gebildete und eine anspruchslose Schichte konservativer Gesinnung der ungarischen Leserwelt mittlerer Ordnung der Aufklärungszeit und auch des Reformzeitalters. Die Lebensform der Majorität des Mittel- und Kleinadels der Provinz war von der breiten Massen der Dorfbewohner kaum verschieden, ihre materielle Lage war ziemlich schlecht, ihre Bildung recht nieder, der Fremdsprachen waren sie kaum kundig. Für das Buch, insbesondere die höhere Literatur, hatten sie kaum etwas übrig; ihre fast ausschliessliche Lektüre war der Kalender, mitunter auch Bücher juristischen und religiösen Charakters, die Hintertreppenverse der Dichterlinge, rohe und auch lustige Anekdoten. Die billigen Vernovellen und romanhafte Lektüren, die sogenannten Romane bedeuten für sie bereits eine Literatur höherer Art.

Die Beliebtheit der Autoren die als Hüter der Traditionen auftraten und die alten Tugenden und die Lebensform des Adels lobpriesen (u.A. István Gyöngyösi) bekundet bereits den höheren Geschmack eines kleinen Teils der Leser unter dem Landkleinadel. Ihre Aufmerksamkeit wird durch den Widerstand des Adels gegen den Kaisershof in Wien auf politische Flugschriften und Pasquillen, auf die die Nationanschauung des Adels spiegelnden Werke des József Gvadányi und András Dugonics, sogar des Sándor Kisfaludy gelenkt.

Ein noch engerer Teil des Landadels ragt auch aus diesem Durchschnitt empor. Nach Beendigung ihrer Studien und nach Rückkehr auf ihren Besitz vergraben sie sich nicht in die derbe Lebensform des Dorfs. Sie werden der Wichtigkeit der Bildung, der wissenschaftlichen und ökonomischen Kenntnisse, des Handels und des Gewerbes für den Fortschritt der Menschheit und Nation gewahr, sammeln fremde und ungarische Bücher, bilden sich, halten sogar gewisse Reformen für wichtig, ohne, jedoch dadurch die gesellschaftliche und wirtschaftliche Ordnung wesentlich zu beeinträchtigen. Imre Skublics, ein geschulter, gebildeter Landbesitzer in Zalaszentbalázs, der im öffentlichen Leben des

¹⁹ L. pl. *Kaszinó Mihály*. (Levéltöredék Pestről, 1836. július 31 kén.) = Társalkodó 1836. 70. sz. 278—279. p.

Komitats eine wichtige Rolle spielte, und sein Sohn Károly Skublics sind typische Repräsentanten dieses Adels Ende des 18. und im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts; in ihrer reichen Privatbibliothek spiegelt sich genau die Denkweise und das geistige Gehaben dieser Schicht des Adels.

Imre Skublics, der vertraute Freund Sándor Kisfaludy's, begann die Familienbibliothek zu errichten, für die weitere Entwicklung sorgte sein Sohn und bot 1831 die 790 ungarische, deutsche, französische, lateinische, griechische und englische Werke (in 1954 Bänden) umfassende Sammlung dem Komitat an, übergab diese auch tatsächlich für Zwecke der ersten öffentlichen Bibliothek des Komitats Zala. Der Bibliothekbestand ist modern, reich und umfasst weite Wissensgebiete. Diese reichen von der ungarischen und fremden Belletristik (z.B. den Werken von István Gyöngyösi, Gvadányi, Dugonics, Ádám Pálóczi Horváth, Lőrinc Orczy, Ábrahám Bacsay, Pál Anyos, Ferenc Verseghy, Gábor Dayka, Kazinczy, Berzsenyi, Sándor und Károly Kisfaludy, sämtlichen wichtigen klassischen Arbeiten des Altertums, den Werken des Deutschen Opitz, Haller, Gessner, Hagedorn, Gellert, Rabener, Klopstock, Wieland, Herder, Iffland, J. G. Forster, Schiller und Goethe, des Franzosen Montaigne, Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Fénelon, Marmontel, Montesquieu, Voltaire, des Engländers Shakespeare, Milton, Pope, Swift, Sterne, des Italieners Dante, Ariosto, Tasso, Metastasio, Goldoni u.s.f.) über die Philosophie (die Werke von Locke, Spinoza, Helvetius, Bayle, Mably, Mendelssohn, Kant, u.s.f.) über die Aesthetik, die Sprachwissenschaft (z.B. Adelung, Grammatik von Debrecen) über die Literatur- und Wissenschaftsgeschichte (z.B. Horányi, Wallaszky, Jöcher), die Geschichtswissenschaft (ausser der fast gesamten ungarischen historischen Literatur z.B. Josephus Flavius, Abbé Millot, Raynal) über die Pädagogik (z.B. Campe Pestalozzi, Knigge), das Rechtswesen (ausser den ungarischen Autoren z.B. Hugo Grotius, Beccaria) die Politik und Wirtschaftswissenschaft (z.B. A. Smith, Volney, Sonnenfels, Gergely Berzeviczy, József Dessewfy, János Balásházy) die Naturwissenschaften (z.B. Linné), die Probleme der Landwirtschaft, der Medizin und Tierheilkunde, bis zu Werken der Geographie und Reisebeschreibungen.

Das hohe literarische, wissenschaftliche und politische Interesse dieser gebildeten Adelsschicht bekunden, ausser der Bibliothek des Imre und Károly Skublics eine Anzahl von Bibliotheken in der Provinz (im Komitat Bács z.B. 23 Privatbibliotheken, die Bibliothek in Jákó des István Csépan und die in Nagybjom des István Sárközy im Komitat Somogy, oder die Bibliothek des Sándor Ujfalvy in Siebenbürgen). Auch die das Bewusstsein gestaltende Wirkung der fremden und ungarischen Werke, die in ihren Bibliotheken zur Verfügung standen, hatte eine wichtige Rolle darin, dass dieser Teil des Adels zum Anhänger der durch Széchenyi angeregten Reformpolitik, und später der durch Kossuth und Andere angeregten liberal-demokratischen Ideen geworden ist.

ISTVÁN FRIED

Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806

Der Plan stammt von Karl Georg RUMY, dem fleißigen (jedoch nicht immer zuverlässigen) Philologen und Polyhistor, der ein recht abenteuerliches Leben geführt hat.¹ Sein Vorhaben kündigt er unter dem Titel: *Neue Zeitschrift von und für Ungern*² an mehreren Stellen an.³ Die Zeitschrift sollte eigentlich ein Gegenstück des *Musen-Almanachs* sein und die sich auf die Geschichte der Reformation Schlesiens beziehende Schriftensammlung ergänzen.

Wie es auch der Name der Zeitschrift anzeigt, wünscht diese die ein weiten Wiederhall ausgelöste Zeitschrift von SCHEDIUS,⁴ welche zwischen 1802—1804 die Forschungsarbeit der Gelehrten Ungarns zusammenzufassen trachtete und auf diese Weise über die verschiedenen, im Gebiete Ungarns sich anbahnenden wissenschaftlichen Unternehmungen für das Ausland ins Bild zu setzen bestrebt war, fortsetzen.⁵ SCHEDIUS hat den die Nation bestimmenden grundlegenden Faktor noch nicht in der *Sprache* erblickt, sondern für ihn bildete das *Gebiet*, die *einheitliche Verwaltung* das Hauptmerkmal der Nation. Demzufolge enthält seine Zeitschrift Mitteilungen mit ungarischen, zipserdeutschen, serbischen, kroatischen Themen und unter den Verfasser finden wir fast alle Vertreter der verschiedenen Nationalitäten des damaligen Ungarns. SCHEDIUS hat seine Zeitschrift 1804 eingestellt. Unter den Gründen hierfür wird von den Forschern dieser Zeit seine anderweitige Inanspruchnahme und sein schlechter Gesundheitszustand erwähnt. Es scheint jedoch wahrscheinlicher zu sein, daß der sich

¹ ANGYAL A.: *Karl Georg Rummy (1780—1847)*. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr. Schiller-Univ. Jena*, Jg. 8. 1958/59. Reihe I.s. 109—134. FRIED, István: *Rummy Károly György, a kultúrközvetítő* (Karl Georg Rummy, als Kulturvermittler). In: *Filológiai Közlöny*. 1963. s. 204—218.

² Erwähnt den Plan, führt die Subskriptionseinladung von RUMY an, doch analysiert nicht den Aufruf: ZUBER, Marianne: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig*. (Die Geschichte der deutschsprachigen Zeitschriften Ungarns bis 1810), Budapest 1915. s. 101—103. Die Angaben von ZUBER übernimmt: RÉZ, H.: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München 1935. s. 26.

³ *Intelligenzblatt zur Neuen Annalen der Literatur des österreichischen Kaiserthumes* 1807. s. 186—189. *Der Neue Teutsche Merkur*. 1807. I. s. 212—223.

⁴ *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, 1802—1804.

⁵ ZUBER: zit. Werk, s. 71—91. DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő* (Ludwig Schedius als deutsch—ungarischer Kulturvermittler), Budapest 1933. s. 50—58. WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830* (Fünfzig Jahre aus dem literarischen Leben von Buda und Pest 1780—1830). Budapest 1935, s. 148—148. — KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig* (Madjarisierung von Pest und Buda bis 1848), Budapest 1937, s. 183—184. DEZSÉNYI Béla: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országában* (Die Geschichte der periodischen Presse in den Ländern an der Donau), Budapest 1947. s. 22.

immer schwieriger gestaltende Vertrieb der Zeitschrift, die Behinderung durch die Zensur und die unsichere außenpolitische Lage zur Einstellung der Zeitschrift geführt haben. Dieses hat SCHEDIUS natürlicherweise nicht schriftlich niedergelegt; er mußte auch ansonsten zufolge seiner gefährdeten Lage nach der Verschwörung von MARTINOVICS vorsichtig sein. Die Fortsetzung der Zeitschrift kündigt er auf das Jahr 1806 an, doch hat er sein Versprechen nie erfüllt, es gibt auch keine Spuren bezüglich eines Versuchs zur Organisation einer neuen Zeitschrift, allgemeinen Hebung der Kultur des Landes diente er auf anderen Gebieten (z. B. Schulwesen, Lehrplanzusammenstellungen). Der Versuch der Zeitschrift *Ungrische Miscellen* (1805—1807), um die Bestrebungen von SCHEDIUS weiterzutragen, war wegen der ungeschickten und konzeptionslosen Schriftleitung (die sich an den Namen von Karl LÜBECK knüpft) schon von vornherein zum Mißlingen verurteilt. Sie begegnete einer allgemeinen Interessenlosigkeit und löste auch nicht das Problem des Ersatzes der Zeitschrift von SCHEDIUS.

Dies brachte Karl Georg RUMY auf den Gedanken (eingeständenermaßen im Jahre 1805, jedoch erscheint seine Voranzeige erst 1807),⁶ ein Organ herauszugeben, das die Kulturbestrebungen Ungarns im Ausland bekanntgibt. Karl Georg RUMY wurde in der Zips geboren, von dort brachte er das Interesse für die deutsche, slowakische (und in geringerem Maße für die polnische) Kultur mit sich. Nach dem Absolvieren der Mittelschule kam er nach Debrecen, wo er mit einem eigenartigen Abschnitt der ungarischen Kultur bekannt wurde. Das Elternhaus mit seiner gemischten Sprache, der ungarische Patriotismus seiner Lehrer in Késmárk (Käsmark) begegnete sich mit dem Debrecener Lokalpatriotismus und die Vereinheitlichung dieser Gedanken wurden von seinen in Deutschland verbrachten Universitätsjahren noch mehr gefördert; der hier empfundene und in Erfahrung gebrachte neohumanistische Geist, das Erlebnis des goetheschen und schillerschen Klassizismus führte zur Ausbildung seines ästhetisch-ethischen Ideals. Diese Welt mußte er mit den heimischen Verhältnissen konfrontieren; dieses idealisierte, von utopistischen Zügen überhaupt nicht freie »Arkadien« mußte er hierzulande verwirklichen. Auch die ersten Jahre seiner Laufbahn verbrachte Romy in einer Umgebung von gemischtem Sprachgebrauch. Die Bevölkerung von Késmárk, Igló, Teschen (Tešín), Szomolnok (Schmölnitz) hat deutsch, slowakisch und in geringerem Maße ungarisch gesprochen, die Adeligen des Komitats konvertierten auf ihren Sitzungen hingegen lateinisch. Wir dürfen nicht vergessen: in diesen Städten gestalteten sich die örtlichen Werkstätte des kulturellen Lebens aus. Die Geistlichen und die Lehrer — wenn sie auch keine Gelehrtengesellschaften bildeten — verfügten dennoch über schöne Bibliotheken, verfolgten aufmerksam die Kulturgeschehnisse vor allem in Deutschland und es gab unter ihnen auch solche, die sich mit wissenschaftlicher Forschung befaßt haben. Die Forschung erstreckte sich, obwohl die klassische Philologie, die Kirchengeschichte, die »Pflege« der Geschichte Erfolge versprach, nicht nur auf die Human-Wissenschaften. Auch die mit der Topographie zusammenhängenden Studien sind wichtig. Für diejenigen, die die Universität von Jena besucht haben, waren Mineralogie und Botanik die beliebten Sparten. Die einstigen Besucher der Universitäten von Göttingen, Jena, Tübingen und anderer Hochschulen im Ausland versuchten zu Fachleuten in mehreren Wissenschaften zu werden.

⁶ Ankündigung . . . Anm. 3.

Hier kamen dem Polyhistor Ehren zu. Selbst SCHEDIUS, der Universitätsprofessor für Ästhetik bemühte sich um eine solche Gelehrtenengesellschaft, die sich mit der Naturkunde, den Wirtschaftswissenschaften und der Medizin befaßen sollte.⁷

Sein vielverzweigtes Interesse sowie seine Umgebung ziehen auch Karl Georg RUMY in diese Richtung. Überblicken wir seine Werke, so können wir in ihnen von der Untersuchung der Zipser Mundarten an über die Slawistik bis zur protestantischen Kirchengeschichte, von dem einheimischen Rechtswesen, über die Geschichte und Literatur bis zur Topographie und Wissenschaftsgeschichte, über die Wirtschaftsgeschichte bis zu den Naturwissenschaften eine reiche Auswahl finden; wer einmal Karl Georg RUMY durch sein Lebenswerk kennenlernen will, muß ein wenig selber zum Polyhistor werden. Wir können uns daher nicht wundern, wenn er in seiner im November 1806 verfaßten,⁸ jedoch erst 1807 veröffentlichten Anzeige den Themenkreis und das Interessengebiet der Neuen Zeitschrift folgend bezeichnet: Theologie, Heimatsrecht, Medizin, Philosophie, Philologie, schöne Künste, Naturkunde, Physik, Chemie, Mathematik, Wirtschaftswissenschaften, Technologie, Handelswissenschaft, Pädagogik, Politik, Geographie der Heimat, Statistik und Geschichte. Der Plan enthält also all diejenigen Gebiete, für welche sich Karl Georg RUMY interessierte bzw. mit denen er als Universitätshörer zu Göttingen bekannt wurde. Seine Professoren (unter ihnen der namhafte L. SCHLÖZER) haben sein Interesse gründlich erweckt. Er will die Zeitschrift zu einem Forum dieser Studien entwickeln und beabsichtigt sie viermal im Jahr erscheinen zu lassen. Zur Zeitschrift plant er als Beilage ein *Intelligenzblatt* (als Vorbild dienten ihm die Zeitschriften von Göttingen und Jena), jedoch verschließt er sich vor Rezensionen; diese will er den Wiener Zeitungen (Neue Annalen) überlassen. Das Pränumerationsgeld stellte er für das Jahr mit 12 Gulden fest. Die Sprache der Zeitschrift wäre deutsch, die Übersetzung der in lateinischer Sprache eingesandten Mitteilungen will er selbst unternehmen.

Der interessanteste Teil der Subskriptionseinladung ist das Programm. In diesem überschreitet er nämlich die Grenzen des Kreises der Zeitschrift von SCHEDIUS. Obwohl SCHEDIUS auch Abhandlungen der Forscher der »Nationalitäten«, Rezensionen über slowakische, serbische Arbeiten veröffentlicht hat, machte er dies nur gelegentlich, denn die Unterstützung der Forschungsarbeit der »Nationalitäten« gehörte nicht zu seinen Zielsetzungen. Die sich mit den Geschichte von Serbien, Bosnien-Herzegowina befassenden Aufsätze konnten deshalb in der Zeitschrift von SCHEDIUS erscheinen, da er dem Prinzip Johann Christian ENGELS folgte und diese Länder als »Nebenprovinzen« des einstigen Ungarns betrachtete.⁹ Karl Georg RUMY fordert persönlich — bei ihren Namen genannt — Gelehrte, Dichter, Forscher, Geistliche, Lehrer zur Mitarbeit auf und an dieser Namensliste ist nicht nur das interessant, daß wir in ihr fast sämtliche der sich schriftstellerisch betätigenden Intelligenzler des damaligen Ungarns auffinden, sondern daß RUMY diese alle registriert und gekannt hat.

⁷ DOROMBY: zit Werk. s. 59–61.

⁸ Der an Johann Christian Engel geschriebene Brief vom 25. November 1806. Ludwig von THALLÓCZY: *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz 1770–1814*. Sonderdruck aus: Ungarische Rundschau Jahrg. 1915, s. 89–90.

⁹ FRIED István: *Szerbia felfedezése a magyar fölvilágosult történetírásban* (Die Entdeckung Serbiens in der ungarischen Geschichtsschreibung der Aufklärungszeit). In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Újvidék 1970, März, s. 21–30.

So rechnet er vor allem mit seinen eigenen Lehrern (János ASBÓTH, Ádám PODKONITZKY, Pál SÁRVÁRI, Ézsaiás BUDAI), aber zählt auch fast sämtliche Mitarbeiter der vorausgegangenen Zeitschrift auf (Lajos SCHEDIUS, Ferdinánd MILLER, Andreas SKOLKA). Es scheint uns natürlich, daß er auch auf die ihm gleichen Zipser, oder zumindest auf die deutschsprachigen Verfasser (Gergely BERZEVICZY, János CZIRBESZ), die ansehnlichsten Vertreter des ungarischen wissenschaftlichen Lebens (Miklós RÉVAI, Pál BERECSÁSZI, Sándor KÖVY, Ferenc VERSEGHY), auf die Historiker internationalen Rufes (Márton SCHWARTNER, János Keresztély ENGEL), die bedeutsamen Pfleger der verschiedenen Wissenschaftszweige (Paul WALLASZKY, Mihály LENHOSSÉK) sowie auf die hervorragenden slowakischen Literatoren (Juraj PALKOVIČ und Ján FEJEŠ) rechnet, wobei wir nur einen Bruchteil allderjenigen aufgezählt haben, deren Arbeiten RUMY veröffentlichen wollte, auf deren Tätigkeit er gebaut hat. In der Arbeit der Schriftleitung und der Organisation wollte er die Hilfe von Johann GENERSIICH, seines einstigen Lehrers in Késmárk und späteren Mitarbeiters in Anspruch nehmen. Zu dieser Arbeit, ferner als Abonnentensammler des *Musen-Almanachs* waren von Sopron bis Mezőberény, von Besztercebánya bis Debrecen ebenfalls Repräsentanten des wissenschaftlichen Lebens vorgesehen gewesen.

Es ist auffallend, daß die kroatischen und serbischen Gebiete außerhalb des Interessen- und Sammlerkreises von RUMY geblieben sind, er hatte nämlich zu dieser Zeit zu diesen Landschaften noch keine nennenswerten Beziehungen.

Sein Interesse für slowakische Angelegenheiten ist hingegen außerordentlich weitläufig. Er wandte sich brieflich an den damals schon bekannten Dichter Juraj PALKOVIČ, den Leiter des tschechisch-slawischen Lehrstuhles zu Preßburg (Bratislava), der den Aufruf von RUMY freundlich empfing. Obwohl er — sich auf seine Inanspruchnahme berufend — seine Mitwirkung ausgeschlagen hat, erklärte er sich dennoch zur Sammlung von Abonnenten bereit (»Praenumeration will ich gerne sammeln«).¹⁰ Auf einen noch begeisterteren Empfang traf er bei dem anderen hervorragenden slowakischen Dichter Bohuslav TABLIC, der die Begleitung eines umfangreichen Briefes für den angehenden *Musen-Almanach*,¹¹ sowie unter dem Titel: »Etwas über die Literär- u. Gelehrten-geschichte Ungarns« geschickt eine außerordentlich interessante und beachtenswerte Studie, deren Manuskript wir unter den Schriften von Karl Georg RUMY gefunden haben.¹² Tablic verwies auf die Verwahrlosung der slawischen (eigentlich: slowakischen) Literatur. Ungarischerseits ist das Interesse auch nicht geringer.¹³ »Deine Zeitschrift möchte ich per Post bekommen, weshalb ich für diesen Zweck und für Deinen Almanach den festgelegten Preis durch den ersten nach Kaschau zu sendenden meiner Leute sowohl in meinem wie auch im

¹⁰ Der Brief von J. Palkovič an Romy von 10. Dezember 1808. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Handschriftensammlung. Ung. Lit. Briefwechsel, in 4r. Nr. 18. Beachtenswert ist, daß RUMY seinen Aufruf sogar nach Brno abgesandt hat. Er schrieb dem tschechischen Literaturhistoriker J. J. CZIKANN folgendes: »Die angekündigte Zeitschrift wird für die ganze österreichische Monarchie erscheinen, weil Ungarn nicht im Stande ist ein solches Institut zu unterstützen.« Er bat CZIKANN auch zur Werbung von Abonnenten, RUMYS Brief vom 21. April 1807. Státní Archiv, Brno.

¹¹ Der Brief von B. Tablic vom 1. März 1808. Ungarische Akademie der Wissenschaften, Handschriftensammlung, Ung. Lit. Briefwechsel, in 4°. Nr. 14.

¹² Der Haupttitel: *Beitrag zu der Zeitschrift von u. für Ungarn*. Ungarische Akademie der Wissenschaften, Handschriftensammlung, Ms. 10667. f. 50—51.

¹³ *Kazinczys Briefwechsel* Bd. IV. s. 549.

Namen einer meiner sehr geschätzten Freunde, zu Händen Deines lieben Verwandten, des Herrn Josef RUMY ablegen lassen werde« — schreibt Franz KAZINCZY in seinem Briefe vom 6. April 1807. KAZINCZY selber spielt auch darin eine Rolle, daß die Anzeige von RUMY in Form einer kleinen Nachricht auch in der ungarischen Presse erscheinen soll.¹⁴

Der großangelegte Plan von RUMY scheint jedoch unausführbar gewesen zu sein, da ja das Behandeln sovielerlei Wissenschaftszweige auf entsprechendem Niveau innerhalb eines Blattes illusorisch schien. Ein Teil der Aufgeforderten reagierte wahrscheinlich überhaupt nicht, mit anderen (Márton SCHWARTNER, Gergely BERZEVICZY, der ihm später auch zur Hilfe eilte) knüpfte er jedoch eine Freundschaft durch regen Briefwechsel an. RUMY wollte das Blatt während seines Aufenthaltes in Teschen erscheinen lassen, ein gewisser PROHASKA hätte als Buchhändler den Druck auf sich genommen,¹⁵ und auch das Material der ersten Nummer stand bereits fertig, das er der Zensur in Wien vorlegte. Es ist eine andere Frage, daß RUMY inzwischen seine Arbeitsstelle änderte und aus Teschen im April 1807 nach Igló, in seine Geburtsstadt zog, wo er aber auch keinen höheren Gehalt erhielt. Er konnte das Ende des Schuljahres kaum erwarten und ist bereits im Jahre 1808 in Lócse (Leutschau, Levoča) zu finden. Im selben Jahre versetzte er seinen Sitz nach Schmölnitz. Aus dem Briefwechsel KAZINCZYS fällt ein Licht auf die Lage von RUMY:

»Der Arme nahm am Ende des vorigen Studienjahres für 150 Fl. Bezahlung eine Professorenstellung zu Lócse an; doch als er sah, daß man daraus nicht leben kann, nahm er nach vielen Qualen das weiße Hemd über den Kaputrock und nun leitet er die lutherische Kirchengemeinde von Szomolnok auf den Pfad des Heiles.«¹⁶

Die Wiener Zensur hat jedoch Schwierigkeiten bereitet. KAZINCZY schreibt an János KIS, daß RUMY sich »gegen die Wiener Zensur beschwert hat«.¹⁷ Der Meister von Széphalom, der große Organisator in der ungarischen Literaturgeschichte kann RUMY nur trösten: »Zwischen dem Tajo und der Nerva, und zwischen Tunis und Torneo (!) ward wohl noch kein Musenalmanach so erbärmlich gedruckt, als der Ihrige gedruckt seyn wird.«¹⁸ Dies läßt sich auch auf das Blatt beziehen. Doch gibt RUMY seine Hoffnungen nicht auf; in einem Teil seiner für eine Weimarer Zeitung geschriebenen Artikelserie hofft er noch, daß das Blatt bald erscheinen wird. Die neue Zeitschrift ist zwar noch nicht durch die Zensur gelaufen, jedoch »wird im Jahre 1808 in Quartallieferungen herauskommen«.¹⁹ Inzwischen erscheint der erste Band des *Musen-Almanachs*, den auch KAZINCZY für schwach hält,²⁰ aber dennoch propagiert, so sendet er auch ein Exemplar dem jungen Ferenc KÖLCSEY.²¹ Der *Musen-Almanach* ist

¹⁴ *Hazai Tudósítások*. 1. Aug. 1807. Aus der Zips, 17. Jul. Die Mitteilung nennt RUMYS Zeitschrift: *Zeitschrift für das Österreichische Kaiserthum*. Von dem Talen und unermüdlige Streben dieses jungen Gelehrten kann die Heimat viel erwarten — so wird RUMY von der Mitteilung charakterisiert. Die Abfassungsweise der Nachricht zeugt nicht für den Stil KAZINCZYS, der von RUMY geschriebene und von KAZINCZY weitergeleitete Aufruf zur Pränumeration wurde wahrscheinlich von der Schriftleitung stark verkürzt.

¹⁵ Vgl. mit dem an ENGEL gesandten Brief: Anm. 8.

¹⁶ *Kazinczys Briefwechsel*, Bd. VI. s. 68.

¹⁷ Ebd. Ad. V. s. 75.

¹⁸ Ebd. s. 200.

¹⁹ *Der Neue Teutsche Merkur*, 1807. II. s. 192—199.

²⁰ *Kazinczys Briefwechsel* Bd. V. s. 221., 349.

²¹ Ebd. Bd. VI. s. 435.

ein Stück derselben mitteleuropäischen Anschauung, wie die geplante Zeitschrift, es wechseln in ihm lateinische, deutsche, ungarische und slowakische (tschechische) Verse und Prosastücke ab, die zwar über keine große Ordnung, Redigierung zeugen, jedoch jedenfalls im Geiste des aufgeklärten Klassizismus entstanden sind. Der *Musen-Almanach* wird jedoch von RÖSLER angegriffen: »Hat denn Hr. Rumi alle gesunde Urtheilskraft verloren? . . . Hr. Rumi ist ein Vielschreiber, und macht von sich und seinem literarischen Unternehmungen gern großen Lärm.«²² Der Angriff erfolgte seitens eines Konkurrenten, durch einen Almanach-Schriftleiter, der seine eigene Unternehmung von RUMY gefährdet sah. Es ist wiederum eine andere Frage, daß das Urteil zum guten Teil berechtigt war, der Almanach ist tatsächlich schwach; und wenn wir weiter oben geschrieben haben, daß er interessant ist, so gilt dies bloß der Zielsetzung und nicht der Verwirklichung. Es ist zwar wahr, daß RUMY kein gutes Material erhalten hat, jedoch hätte die Redigierung, die geschickte, neuartige Anordnung viel helfen können.

RUMY hat selbst dieses Mißglück nicht von seiner Zielsetzung abwendig gemacht, er verspricht die Fortsetzung des *Musen-Almanachs* außer ungarischem auch mit deutschem, lateinischem, slawischem und rumänischem Inhalt.²³ Noch im Juni 1808 hegt er Hoffnungen, daß die Zensur seine Zeitschrift gestattet.²⁴ Doch berichtet er seinen Lesern in seiner vom 4. August (aus Igló) datierten »Erklärung« bereits darüber, daß er der Herausgabe der Zeitschrift entsagt. Die Ursache bezeichnet er mit den durch die Zensur gestellten Schwierigkeiten, doch fügt er hinzu (vielleicht um die Beschuldigung der Zensur zu dämpfen?), daß viele sein Vorhaben mißverstanden haben, weshalb er seine literarischen Pläne aufgibt und von nun an keine einzige Zeile mehr schreiben wird.²⁵ Dieser letzte Satz war bloß ein von der momentanen Verbitterung inspirierter Gedanke, da ja die im Druck erschienenen vielen tausend Schriften von RUMY fast unüberblickbar sind. Er bemerkt noch, daß er die Pränumerationsgelder zurücksenden wird. Auch dem zweiten Band des *Musen-Almanachs* wurde dasselbe Geschick zuteil. Er benachrichtigt KAZINCZY in folgender Weise: »Da weder meine Zeitschrift noch der Anhang meines Musenalmanachs im Druck erscheinen kann: so sende ich Ihnen Ihre Pränumerationsgelder zurück . . .«²⁶ In diesem Briefe ist überhaupt keine Rede von einem Mißverstehen, sondern er erwähnt ausschließlich die Schikanen der Zensur. Der ganze Inhalt des Blattes ist uns nicht bekannt, wir kennen allein den Aufsatz von Tablic; doch können wir auf die Redaktionskonzeption von RUMY folgern. RUMY hat im Auslande in seinen anonym erscheinenden Schriften den liberalen Geist des deutschen Neohumanismus vertreten und war tief von den Ideen der Aufklärung durchdrungen. Dem sich ausbauenden absolutistischen System hat er scharf gegenübergestanden und hielt die in Ungarn vorhandene Variation des Feudalismus für veraltet, verfault. Der Antagonismus des herrschenden Regimes gegenüber dem Protestantismus hat ihn hart getroffen und die

²² *Neue Annalen* . . . 1808. I. s. 85—86. Über den Verfasser der Rezension: Tablic angef. Brief Anm. 11.

²³ *Intelligenzblatt zu der Neue Annalen* . . . 1808. I. s. 95—96.

²⁴ *Kazinczys Briefwechsel* Bd. VI. s. 1. Der Brief von Kazinczy ist mit *Juli* datiert. RUMYS Mitteilung dürfte er bereits im *Juni* erhalten haben, doch kann es auch sein, daß er auf die Mitteilung von RUMY unverzüglich reagiert hat.

²⁵ *Intelligenzblatt* . . . Oktober 1808.

²⁶ *Kazinczys Briefwechsel* Bd. VI. s. 29.

Handelspläne des Zipser Bürgers wurden von den Konzeptionen der Habsburger durchkreuzt. Das in Göttingen und in Jena gesehene brodelnde Geistesleben und dessen frische Anschauungen haben ihn auf die literarische Laufbahn versetzt, doch mußte er an die steinerne Mauer der Rückständigkeit, der konservativen Anschauungen stoßen und konnte seine schönsten und würdigsten Pläne nicht verwirklichen.

Der Träumer der neuen Zeitschrift verdient deshalb ein Aufmerksamkeits, weil er — zufolge der bewußten Konzeption eines Schriftleiters — als erster ein Blatt von mitteleuropäischem Charakter zustande bringen wollte und als erster die Bestrebungen der slowakischen, deutschen und ungarischen Gelehrten auf ein gemeinsames Ziel, auf das Aufblühen der gemeinsamen Heimat zu konzentrieren getrachtet hat. Natürlicherweise ist dies noch der dem romantischen Nationalismus vorangehende Standpunkt. Diese Richtung wird in den 1820er Jahren (zur Zeit des Erscheinens von KOLLÁR, VÖRÖSMARTY, KARADŽIĆ, PALACKÝ) zwar sehr ehrenhaft, jedoch gilt sie für überholt. Dennoch hätte sie ein Beispiel für die Möglichkeiten des wissenschaftlichen Zusammenwirkens geben können, ein Beispiel, das zu werden, würdig gewesen wäre befolgt.

Jedoch »wurde ein jeder Untertan verdächtig, insbesondere dann, falls er sich geistig zu bilden wünschte und für nötig erachtete seine Gedanken mitzuteilen«. ²⁷ Darin lag auch der Grund, daß der Zeitschriftplan von RUMY gescheitert ist.

²⁷ MISKOLCZY Gyula: *A kamarilla a reformkorszakban.* (Die Kamarilla in der Reformzeit), Budapest, o. J. s. 55.

BUZINKAY GÉZA

A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849—1860)*

Az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot leverő Habsburg-hatalom felismerte, ha a mindennapi életet lehetőleg minél teljesebben átfogja és érdekkörébe vonja, azáltal saját uralmát erősíti. Ezért indult meg éppen ekkor a tudatos állami művelődéspolitikai is. Ekkor volt kezdete, ezért az állam még nem ismerte fel például az irodalom vagy a tudományok politikai jelentőségét. Mai értelemben vett irodalompolitikára nem is gondolt, egyszerűen rendőrileg tiltott és egyes személyekre próbált befolyást gyakorolni. Ezzel pedig nemcsak a nemzeti lét egy fontos területét hagyta figyelemén kívül, hanem az eljövendő társadalmi, politikai és szellemi mozgalmak kicsírázásához is fórumot biztosított.

1860-ra a Bach-rendszer megbukott, de csak 1867 után állt elő újabb helyzet. A viharokat túlélte reformok — főként a közép- és felsőoktatás területén — ekkor kezdtek el hatni. A Bach-korszaknak el kellett tűnnie ahhoz, hogy újításait és reformjait Magyarország a saját szempontjából ítélhesse meg és érvényesíthesse, hogy ezek valóságos értéke és haszna napfényre kerülhessen.

A bachi állam irányító tevékenysége csak részben nyilvánult meg a sokat idézett cenzúrázásban és rendőrségi ellenőrzésben. Sőt elsősorban közigazgatási szinten jelentkezett. Alapját a sajtóra és irodalomra, irodalmi életre vonatkozó törvények és rendeletek megalkotása képezte. Ehhez járult a közvetett irányítás és ellenőrzés, mely a társadalmon vagy a nyomdák, könyvkereskedelem stb. viszonyain keresztül, az általuk teremtett lehetőségek szerint érvényesült.

Az irodalmi és sajtó-vonatkozású törvények és rendeletek

A sajtóval kapcsolatos első császári nyílt parancs 1849. március 4-én kelt Olmützben. Ez elrendelte „... nagyobb biztosság és egyszerűség behozatala, egyszersmind e' részben a' birodalmunkban egyesült minden nemzetiségek egyenjogúsítása elvének létesítése végett... egy közönséges birodalmi törvény- és kormánylap” kiadását. Eszerint „a különböző honi nyelveken fogalmazott szövegek egyenlő hitelességgel bírnak”. De minden nyelv mellé német fordítás mellékelendő.¹ Ez a rendelet nem érintette a mindennapi sajtóéletet,

* Részlet *A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon. 1849—1860. c. bölcsészdoktori értekezésből* (Bp. 1973.).

¹ Magyarországot Illető Országos Kormánylap (a továbbiakban: MIOK) 1850. I—IV. l. (Bevezetés). A következőkben vázlatosan ismertetjük a legfontosabb törvények lényeges megállapításait. Ezekre mind a korszak irodalmában, memoárjaiban, levelezéseiben, mind a különböző hatósági ügyekben gyakran történik hivatkozás, viszont ma már nehezen hozzáférhető, s az irodalom- és sajtótörténeti források, feldolgozások is legfeljebb egy-egy kitételüket idézik, de nem mutatják be összefüggéseiben az egész rendszert.

s abban teljes kuszaság uralkodott! Ezért az 1851. július 6-án kelt császári rendelet — „miután a' sajtótörvényhozásnak az általános büntetőtörvénykönyv átvizsgálásával összeköttetésben álló szabályozása még hosszabb időt igényel . . .” — ideiglenesen szabályozta a sajtóügyeket. 1. §-a tartalmazta a hírhedt megintési rendszer bevezetését, amelyet abszolutisztikus rendszerek — köztük III. NAPÓLEON is — készséggel átvettek.

„Ha valamely időszaki nyomtatványban folytonosan a' thron, a' birodalom egysége és épsége, a' vallás, az erkölcsiség vagy általán az álladalmi társaság alapja elleni, vagy a' közsensd és rend fõntartásával egybe nem férõ irány követetik, elõrebocsátott kétésszeri írásbeli sikertelen intés után az ily idõszaki nyomtatványnak további kiadása, azon koronaország helytartója által, mellyben az kiadatik, idõlegesen három hónapra megszüntethetik. A' hosszabb ideig tartó vagy egészen megszüntetés csak a' minisztertanács által mondathatik ki.”

A „vétség” körülírása olyan, amibe a rendõrség találékonyságától függõen minden írásmû beleeshetett. Ezzel szemben inkább csak látványosság volt az a javulás, hogy a minisztertanács döntött a végleges betiltásról. A törvény a továbbiakban lehetõséget adott a belügyminiszternek bármely külföldi sajtóterméknek az egész birodalom területén történõ betiltására, és a betiltott bel- vagy külföldi lap „õnhatalmú kiadásának, valamint terjesztésének” kísérletéért 50—100 pengõforint pénzbírságot, terhelõ körülmény esetén 1—3 hónapig terjedõ fogságot rótt ki.² 1852 januárjában újabb szabályozást terveztek: a lapok külföldi levelezéseinek ügyében.³ Legközelebb azonban már az 1852. május 27-én kiadott, s a kiegyezésig érvényben maradt sajtórendtartás jelent meg.⁴ Belügyminiszteri utasításra nem jelent meg a kormánylapban, hanem külön füzet alakjában juttatták el a kormányzókhoz, s azok küldték szét az illetékes hatóságoknak.⁵ Magyarországon szinte puccszerû gyorsasággal, az utolsó napokban bonyolították ezt le, sõt számos hatóság csak jó néhány hónappal az életbelépés (1852. szeptember 1.) után kapta kézhez a törvényt. 1852. augusztus 18-án kelt a rendelet, amely szerint a sajtórendtartás a „kivételes állapotban” levõ birodalomrészekre nézve is érvénybe lép szeptember 1-ével.⁶ Magyarországon csak augusztus 26-án küldték szét a kormányzói körlevelet, amely ezt tudatta, és csak két nappal késõbb küldték szét 30 példányban a sajtórendtartást. A budai polgármester például csak november 6-án küldte meg a kormányzónak a budai nyomdák, könyv- és mûkereskedõk, olvasóegyletek és kölcsönkönyvtárak jegyzékét, hogy annyi példány sajtórendtartást biztosítsanak számára. A megyei és városi hatóságoknak csupán december 3-án küldték meg — 66 példányban — a törvényt.⁷

A sajtórendtartás elsõ paragrafusában leszögezte, hogy nemcsak a „nyomatósajtó termelékeire, hanem az elmének és képzõmûvészetnek” bármely sokszorosított formájára is kiterjed. Kötelezõvé tette és elõírta az impresszum-

² MIOK 1851. 166. sz. 464—465.

³ *Keckeméthy Aurél Naplója 1851—1878. Sajtó alá rend., bev. és jegyz. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 24.*

⁴ *A Magyarországon jelenleg érvényben álló sajtó-szabályok gyûjteményének . . . hiteles kiadása. (a továbbiakban: Sajtószabályok) Bécs, 1865. 9—43. Magyar nyelvû végrehajtási utasítása csak 1863-ban jelent meg: Tiszti-Utasítás az 1852-ik évi Május 27-én kelt Sajtórendtartáshoz. (A sajtó ügyek kezelésével megbízott hatóságok részére kibocsátott az 1852. augusztus 18-án kelt belügyministeri rendelettel.) (Magyar fordítás.) Buda, 1863.*

⁵ MIOK 1851. 94. sz. 216.

⁶ MIOK 1852. 114. sz. 259.

⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) D 98 1852:8.

adatokat, a kinyomott műveknek terjesztés előtti bemutatását, kijelölte a kötelespéldányok gyűjtőhelyeit, szabályozta a könyvkiadás jogát, lapengedélyek kiadásának feltételeit és módját.

A kötelespéldányokról már az 1851. augusztus 5-i helytartósági rendelet intézkedett. Eszerint „minden kiadandó munkákból 4 példány küldessék fel”. Ezután Pestről és Budáról a polgármesterek küldték meg a Pesti Kerületi Kormányzóság Kebelbeli Irodai Osztályának a kötelespéldányokat. 1851. december 10-én körrendelet készült, amelyben „M. O. Heltartó . . . a megjelenendő munkák 4 példányait a nyomdászok álta az illető helyeikre (: ú. m. Múzeum, Tudós társaság, s egyetemi könyvtár :) a Bécsi Könyvtár részére szükséglenőt pedig továbbra is magához küldetni rendeli”.⁸ 1852. január 26-án kelt az a helytartói rendelet, amely azontúl a röpiratokból és újságokból is elrendelte a 4 kötelespéldányt, április 7-én pedig „. . . az újonnan kijött munkáknak minden fertál évben egyszer leendő felterjesztését rendeli”, s végül november 27-én „szükségtelennek nyilvánítja”, hogy a beküldött könyvek mellé azok jegyzékét is megküldjék.⁹ A belföldi kiadású, de külföldön nyomtatott könyvekre nem vonatkozott a sajtórendtartás 4. §-a, vagyis a kötelespéldány-küldés.¹⁰

Egy későbbi, 1858-as rendelet szerint még a tilos könyveket nem tartalmazó kölcsonkönyvtárak jogosítatlan tartása is — az iparszabályok áthágása mellett — a sajtórendtartásba is ütközött, s aszerint volt büntetendő.¹¹

Az 1852. évi sajtórendtartás 13. §-a a kauciót szabályozta: minden, akár csak említés erejéig is politikával foglalkozó nyomtatványért „a kiszabott biztosítvány leteendő” volt. „Más időszaki nyomtatványok is köteleztetnek a biztosítvány letételére — szolt a rendelet —, mihelyst tartalmuk vagy a' jelen nyílt parancs áthágása miatt bíróilag elítéltetnek.” Ebből az ügyetlen fogalmazásból a Bach-rendszer önleplezése bontakozott ki: hiszen valójában azt mondta ki, hogy a politikával való foglalkozást bünteti! A kaució nagyságát is külön paragrafus írta elő. Összege csak hat hónappal a lap megszűnése után adathatott vissza, ha a lap ellen nem indult bírói eljárás. S a törvény nyíltan ki is mondta, hogy a kaució a nyomtatvány minden pénzbeli és vizsgálati költségeit volt hivatva fedezni!¹²

Külön rendelet szabályozta, hogy mely pénztáraknál kellett a kauciót letenni.¹³

A kaució károosságáról és feleslegességéről már 1850-ben így írt a *Pesti Napló*:

„A biztosíték az időszaki sajtóra nézve ép olly káros, mint czélszerűtlen, főleg ott, hol rendszeres fenyítő-törvények léteznek. Czélszerűtlen, ha csekély; káros, ha szerfelett nagy. Mindkét esetben pedig valóságos nyűg, mely a szabadsajtó eszméjével homlok-egyenest ellenkezik. Mert mint mondhatni azt szabadnak, az álladalom minden becsületes és értelmes, arra képes polgára szabad jogának, minek gyakorolhatására nem elegendő értelmi képessége, hanem még pénzbirtok is kívántatik? Avagy ez talán több biztosítékot nyújt, hogy a polgárok ebbeli jogukkal visszaélni nem fognak?”¹⁴

⁸ OL D 98 1851:7:10

⁹ OL D 98 1852:8:10

¹⁰ MIOK 1858. 12. sz. (január 13.) 103.

¹¹ MIOK 1858. 73. sz. (május 5.) 326.

¹² A sajtórendtartásnak ezt a 16. paragrafusát külön is köröztette a főkormányzó:
OL D 98 1852:8:10

¹³ MIOK 1852. (augusztus 14.) 229—301.

¹⁴ *Sajtóviszonyok*. I—IV. folyt. Pesti Napló (a továbbiakban: PN) 1850. 193. 1.

A sajtórendtartás 20. §-a utasította a szerkesztőket, hogy minden „hivatalos hibaigazítást” — vagyis, amit a hatóságok javíttatni kívánnak — a másnapi számban díjmentesen közzegegyenek. Következő paragrafusa ugyancsak kényszerítő volt: ha bűnvádi eljárás indult a lap ellen, akkor legközelebb megjelenő számában köteles a „tárgyalásban kibocsátott rendelet”-eket és az ítéletet közölni — de ezekhez semmi megjegyzést nem fűzhetett. A 22. § szórul szóra megismételte az ideiglenes rendtartás 1. §-át a megintésről.

1852. szeptember 26-án a Legfőbb Rendőri Hatóság újabb rendeletet adott ki, amelyben közölte, hogy a nyomtatványok korábbi eltiltása még 6 hónapig érvényes. A határidő lejártá után csak azok maradtak betiltva, amelyek az egész birodalom területére eltiltott nyomtatványok jegyzékén szerepeltek.¹⁵ A Kormánylap alapján a következő külföldi folyóiratokat és hírlapokat tiltották be: *Berlinische Nachrichten von Staats- und gelehrten Sache* (1852), *Budelmeyer-Zeitung* (1852), *Fränkischer Kurier* (1852), *La Voce della Libertá* (1852), *L'unione sociale* (1852) és *Das Jahrhundert, Zeitschrift für Politik und Literatur* (1857).¹⁶

A sajtórendtartás VII. cikkelye ismertette a különböző kihágási, de elég tág határok között mozgó anyagi és börtönbüntetéseket. Ezt egészítette ki egy 1853. szeptember 8-án kelt rendelet, mely az elkobzott nyomtatványokkal való bánásmódról rendelkezett. Eszerint a megsemmisítendő nyomtatványok papírja és fennmaradó anyaga „kellőleg értékesítendő”. A végzést kimondó hatóság köteles értesíteni a „nyilvános intézetek”-et, ha az elkobzott nyomtatványoknak van valami művészeti, vagy tudományos értéke, hogy „kellő felügyelet” mellett ezek használhatók legyenek.¹⁷ Ugyanebben az évben rendelet tette kötelezővé az árverési listák előzetes bemutatását is, mert az árverésre nem bocsátható művekkel való bánásmódról is a sajtórendtartás volt a mérvadó.¹⁸

A VII. cikkelyben került sor annak részletezésére, hogy „a nyomtatványok által elkövetett büntettségben vagy vétségben” kik lehetnek felelősek. A szerkesztő, a nyomtató és a terjesztő, ha nem is bizonyítható bűnösségük, büntethetők „a köteles figyelem és gondoskodás elmulasztása miatt”. Ha valami büntettség nyilvánult, hat hónaptól két évig terjedő „szigorú fogsággal büntetendő”. Végül az országfejedelmi hatóságot és a bírói hatóságokat tette felelőssé a rendelet a sajtóügyekben.

Az egész hatalmas (45 paragrafusból álló, több mint 30 oldalas) sajtórendtartás aprólékosan megszerkesztett törvény, mely valójában azokon a pontokon volt rugalmas, ahol lehetőséget adott — a szigorúbb bánásmódról. Legalább kihágást minden lap elkövetett, általában elég sokszor. Erre mutat az is, hogy későbbi rendelet jelent meg, mely ezen esetekre csak „szóbeli eljárás” módját rendelte.¹⁹

A kormánylapokat illető 1853. január 31-i rendelet — mely 1860-ig volt érvényben²⁰ — visszavonta az 1849-i törvény hangzatos tételeit a nemzetiségekről és nyelvükről, s kimondta, hogy „... jövendőben a' német szöveg tekintendő egyedül hitelesnek”. Sőt arra is gondot fordított, hogy felhívja a figyel-

¹⁵ MIOK 1852. 166. sz. 374–375.

¹⁶ MIOK jelzett évek: 372., 405., 372., 439., 379., 109.

¹⁷ MIOK 1853. II. db. I. rész, 190. sz. 829–830.

¹⁸ MIOK 1953. I. db. I. rész, 88. sz. (április 26.) 362–363.

¹⁹ *Sajtószabályok* i. m. 108. (1858. március 8-i rendelet).

²⁰ MIOK 1860. 5. sz. (január 5.) 31–32.

met: hirdetések, kiragasztások útján és minden más lehetséges módon propagálni kell a kormánylapokat, sőt magukat a törvényeket is.²¹ Ugyanezen a napon jelent meg a *Pest-Ofner Zeitung* és a *Buda-Pesti Hírlap* hivatalos lapokká nyilvánítása is.²²

A sajtórendtartásnál is nagyobb felzúdulást váltott ki az 1857. október 23-i császári rendelet a hírlapi bélyegadókról.²³ 1858. január 1-től példányonként 1 krajcárra emelték azoknak a lapoknak az adóját, amelyek kaució-kötelesek voltak. Ez a magas adó elsősorban a politikai lapokat sújtotta, de kiterjesztették mindazon lapokra és folyóiratokra is, amelyek hirdetést vettek fel. Az egyes hirdetések után is 10-ről 15 krajcárra emelték a „császári taksát”.

A *Magyar Sajtó* aggodalommal hivatkozott arra, hogy évente 5 pengőforinttal drágábbak lesznek így a politikai napilapok, és „... ha politikai érettség és hazafiság a nagyközönséget erőmegfeszítésre és kitűrésre nem ösztönzi...”, annyira csökkenni fog az előfizetők száma, hogy nem tudnak a lapok életben maradni. Hivatkozik arra, hogy ez a rendelet oly mértékű adót vezetett be, mely egyetlen iparágat sem sújt, „... s csak úgy magyarázható meg, hogy e magas adó a szellemi tőkének az anyagi és pénzeletti hasonlíthatatlan értékét akarja megközelítőleg kifejezni, s annak óvatos és takarékos használatát biztosítani”.²⁴ CSENGERY is úgy értékelte, hogy ez „a gondolatokra vetett súlyos adó”.²⁵ SZÉCHENYI viszont kimutatta, hogy bár elég tetemes, de az állami költségvetéshez képest elenyésző összeget, évi 400 000 forintot jövedelmezett a bélyegadó.²⁶

A Bach-bürokrácia ezzel valóban teljessé tette korlátjainak körét, azt a kört, amely egyáltalán ellenőrzés alá vonható volt.

A szerzői jog vonatkozásában 1853. május 1-én lépett életbe Magyarországon is az 1846-i osztrák pátens, amely jogosítatlan utánnyomás ellen védte — pénzbírság terhe alatt — a szerzőket.²⁷ Az 1858. december 27-i rendelet a német szövetségi gyűlés ez irányú határozatát terjesztette ki az osztrák birodalom országaira, ha az azokban meglevő törvények nem rendelkeztek kimerítőbben.²⁸

Külföldi nyomtatványok illetékbélyegéről már 1850-ben rendelet született, mely szerint a fél évnél nem régebbi és elsősorban politikai tartalmú lapok estek hatálya alá.²⁹ Az 1852. szeptember 13-i pénzügyminiszteri rendelet a külföldi nyomtatványok vámkezeléséről rendelkezett. Bár kijelölte a három fővámhivatalt (Pest, Pozsony, Sopron), ahol a nyomtatványok rendőri szempontú átvizsgálásának kellett megtörténnie, de azáltal, hogy „úti ingóság”-nak minősülő mennyiségben, személyes poggyászként lehetővé tette szabad behozatalukat, legalább egy kevés lehetőséget nyújtott a rendőri állam kijátszására.³⁰ Ez persze távolról sem jelentette azt, hogy nyugodtan lehetett bár-

²¹ MIOK 1853. I. db. I. rész, 1. sz. (január 31.) 3–6.

²² MIOK 1853. I. db. I. rész, 15. sz. 34.

²³ MIOK 1857. 207. sz. 494. Végrehajtási utasítása: 221. sz. 522.

²⁴ *Az új hírlapi bélyegadó*, Magyar Sajtó, 1857. november 2. Idézi: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*. II. köt. 1849–1945. Szerk. Kovács Máté. Bp. 1970. 25–26.

²⁵ *Csengery Antal és Csengery Imre tartott beszédei*. Pest 1861. Országos Széchényi Könyvtár kézirattára (a továbbiakban: OSZKk) Quart. Hung. 2420. ff. 352–360. (8.)

²⁶ *Széchenyi István Blickje*. Közli (ford.) K. PAPP Miklós. 1–3. köt. Kolozsvár, 1870. I. 177.

²⁷ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig*. Magyar Könyvszemle 1923. 190–191.

²⁸ MIOK 1859. 2. sz. 2–4.

²⁹ MIOK 1850. 302. sz. (szeptember 6.) 459–464.

³⁰ MIOK 1852. 158. sz. (szeptember 13.) 360–362.

milyen könyvet tartani, mert a kormányzók rendszeresen közölték, körrendelet formájában, a tiltott könyvek jegyzékét,³¹ s a „kompromittáltaknál” tartott házkutatások többnyire könyvek lefoglalásával is jártak. 1853-ban — az Ausztria és Poroszország közötti kereskedelmi és vám szerződés részeként — a könyvekre, kéziratokra, metszetekre, rajzokra vámmentesség rendelkezett el. 1855-ben terjesztették ki ezt az ausztriai, illetve a német vámegelethez tartozó országokra, ebből azonban már kimaradt a kéziratok vámmentes szállítása.³² Végül 1857-ben még a külföldi nyomtatványok előfizetésének gyűjtését szabályozta rendelet, s az erre vonatkozó engedély megadását az első fokú hatóság helyett az illető koronaország országfőnökének hatáskörébe utalta.³³

A *társaságok, egyesületek* ügyében 1851-ben kelt BACH egy rendelete, mely a „Világosság baráti, német katolikusok, szabad keresztények társulatainak s az ezekhez hasonló egyleteknek eltiltása iránt” intézkedett. Ezek ugyanis „állítólag vallásos hitágazat színe alatt politikai párt törekvéseket követnek”.³⁴ Ha ebből a rendeletből a politikai pártok tilalmassága derült ki, akkor a következő rendelet — amely a magánegyesületeknek, s különösen a jótékonyági egyesületeknek eltiltotta, hogy külföldi fejedelmekhez vagy uralkodóházak tagjaihoz forduljanak támogatásért — ismét a külföld előtt „szemeremes” Ausztriát mutatta be. Az eltiltás megokolása igen jellemző volt: „... minthogy ez által azon illetlen és helytelen elővéleményre adatik ok, mintha ő Felsége alattvalóinak ... jótékonyági érzelme ... a' külföld segedelmére lenne utalva ...”.³⁵ A törvény után néhány hónappal ékesen bizonyította a kormányzat, hogy mennyire lehet jótékonykodni. A magyar „írói nyug- vagy segélypénztár” létrehozását nemcsak betiltotta, de az összegyűjtött pénzt is elkobozta.³⁶ Az egyletek ügyét általánosan szabályozó egyleti törvény 1852. november 26-án kelt. 2. §-ában — amely azokat az eseteket sorolta fel, amikor különösen engedély kívántatik — elsőként „a' tudományok és művészetek előmozdítása végett” létrehozandó egyleteket emelte ki. Az egyletek alapításához, illetve a fennállók további működéséhez az engedélyt a politikai országos hatóság adta ki, kivéve a 2. paragrafusban felsoroltakat, tehát a művészeti, irodalmi, tudományos egyesületek engedélyét. Ezekét magához a belügyminiszterhez kellett benyújtani. Az engedélyezési kérvénnyel egyidejűleg „lehető teljességgel előadandó” az egylet célja, az alapszabályok, társulati szerződések és mindennemű segédadat. A 13. § kötelezővé tette, hogy olyan egyesületek esetében „... mellyek tárgyát lényegesebb közczélok vagy közhasznú intézetek képezik, az igazgatóságon kívül egy választmány is állítandó föl, és a' kezelés eredménye kellő időszakokban ... kihirdetendő”. A következő paragrafus az engedély kiadásának feltételeit közölte, a továbbiak a társaság vagy egyesület megalapításához, meghirdetéséhez előzetes engedély kikérését tették kötelezővé. Ennek megadásából azonban még nem következett az egyesület engedélyezése. Kellőképpen homályos és sokféleképpen magyarázható a 16. §:

³¹ OL D 98 1852:8

³² MIOK 1853. 207. sz. (február 19.) 903. és 1855. I. rész. 103. sz. (június 10.) 294 — 295.

³³ MIOK 1857. I. rész. 25. sz. (február 3.) 77.

³⁴ MIOK 1851. 242. sz. (december 16.) 622 — 623.

³⁵ MIOK 1852. (november 23.) 465.

³⁶ *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Szerk., bev. és jegyz. ANGYAL Dávid. Bp. 1926. 260 — 261. 5. sz. jegyzet.

„a' hatóságoknak jogában áll, az egyesület alakítása végetti előleges engedelem megakadásánál azon föltételeket kijelölni, mellyek alatt az illyes alakításnak történnie kell. Ezen engedelem merőben megtagadható, ha a' kérvényezők személyisége és a' vállalat terve a' 14 § b) és c) bet. alatti kellékeknek teljesen meg nem felelnek és az egyesület czélja ugyanott a) bet. alatt említett tulajdonságokkal nem bír.”

A hivatkozott pontok — az anyagi biztosítékot követelő b) bekezdéstől eltekintve — ugyancsak sokértelműek. Az a) bekezdés szerint az egyesület céljának szabatosan előadottnak kell lennie és olyannak, amely „a' törvény szerint valamely egyesületnek tárgyát képezheti”; a c) bekezdés pedig ugyanennek újabb körülírása. A 22. § ismét hirhedt, s egyike volt, ami ellen SZÉCHENYI István az Akadémia esetében hevesen kikelt. Eszerint

„az álladalmi igazgatóságnak föntartatik azon jog, miszerint minden egyesület ügykezelését megtekinthesse . . . és, ha szükségesnek találtnék, az egyesület mellé az erre hivatott hatóság által kijelölendő országfejedelmi biztost rendeljen.”

A további részek az egyesületek betiltásáról, felosztatásáról és a korábbi törvények elavulásáról rendelkeztek. A 28. § közölte, hogy a már fennálló egyesületekre is vonatkozik a törvény, s három hónapon belül — betiltás terhe mellett — kötelesek ezek is benyújtani alapszabályaikat és engedélyeztetésük iránti kérvényüket.³⁷ Ezzel — a sajtórendtartással egyenlő mértékben diktatorikus, a feltétlen kézbe tartást magának biztosítani kívánó — törvénnyel kezdődött meg az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság engedélyezése, alapszabályaik módosítása körüli évekig tartó huzavona. Azonban egy lényeges ponton ALBRECHT főherceg még az egyesületi törvény szigorítását is szükségesnek érezte. 1854. június 11-én kiadott „hirdetésében” kötelezte az egyesületeket, hogy

„. . . tartandó gyűléseiket azon hely illető cs. k. politikai hatóságának, mellyben az egyesület székel, a' tanácskozás alá veendő tárgyak előrajzának bemutatása mellett idején bejelentésék, miszerint arra a netalán már kirendelt országfejedelmi biztos kiküldethessék, vagy ha még olyan kirendelve nem lett volna, a' hatóságnak egy o. f. biztos kiküldésére alkalom nyújtassék.”³⁸

Ezzel tehát az állandó megfigyelés is törvényileg szabályoztatott. Végül az 1856. december 31-én kiadott rendelet — amely a magyarországi főkormány és a helytartósági osztályok szerkezetét szabályozta — foglalkozott az egyesületi törvény szellemének megfelelően a főkormányzóság hatáskörével. 27. §-a szerint „a főkormány hivatása, a tanszakban s tudományos és műintézetekbeni oly alkalmazásoknál, melyek felsőbb kinevezésnek tartvák fön, a javaslatba hozott személyek megengedhetősége iránt politikai szempontból döntő ítéletet hozni”.³⁹ BACH erre vonatkozólag már 1853-ban megküldte ALBRECHT főhercegnek a „minősítési táblázat” mintáját, amit minden hivatalnokról ki kellett tölteni. Tételei közt elsősorban megbízhatóság, politikai és erkölcsi magatartás szerepelt az olyan tételek mellett, hogy abban a szolgálati ágban van-e az illetőnek rokona, milyenek vagyoni viszonyai stb.⁴⁰

A törvényekkel jól körülhatárolva igazgató BACH tehát tudatosan törekedett arra, hogy a törvények végrehajtói és ellenőrzői is minél inkább kézben tarthatók és irányíthatók legyenek. Hatalmához ezzel bevezette a második biztosíték-

³⁷ MIOK 1853. I. rész, 6. sz. 14–21.

³⁸ MIOK 1854. II. rész, 15. sz. (9142. sz. június 11.) 76.

³⁹ MIOK 1857. I. rész, 4. sz. 8–12. (17., 27., 29. §§)

⁴⁰ SASHEGYI Oszkár: *Az abszolútizmus kori levéltár*. Bp. 1965. 60.

rendszer. S valóban: nem a törvényekben biztosított jogok és köteleességek szabták meg a köz-, a sajtó- és az irodalmi élet folyását, hanem a közigazgatási rendszer egész felépítése mellett elsősorban az azt irányító és kézben tartó személyek.

Irodalmi és sajtóéletünk ellenőrzése és közvetlen irányítása

Birodalmi szinten a sajtó- és egyesületi ügyeket a Belügyminisztérium, illetve létrehozása után az önálló rendőri főhatóság (Oberste Polizei-Behörde) intézte: A különböző ügyekre minisztériumok tisztviselőiből álló bizottságokat hoztak létre. A sajtóügyeket ezen a szinten a Press-Comitée fogta össze, amelyben az Oberste Polizei-Behörde részéről Karl LEWINSKY udvari tanácsos vett részt, rajta kívül egy-egy belügy-, illetve külügyminisztériumi referens.⁴¹ KEMPENnek, a „rendőrminisztérium” vezetőjének a renegátként jellemzett LEWINSKY volt 1852-től sajtóügyi referense, akinek megkérdezése nélkül KEMPEN általában nem döntött sajtóügyekben.⁴² LEWINSKYhez viszont KECSKEMÉTHY Aurélnak voltak jó összeköttetései. LEWINSKY titkára, az előterjesztéseit is fogalmazó FIEDLER, KECSKEMÉTHY barátja volt.⁴³ Ez volt legfelsőbb szinten az egyik csatorna, amelyen keresztül néhány esetben — mint TÖRÖK Jánoséban a *Magyar Sajtó* szerkesztésekor — KECSKEMÉTHY segíteni tudott. Sőt még néhány rendőrségi sajtóhivatalnok kinevezésénél is érvényesíteni tudta befolyását.⁴⁴ Amikor a bécsi rendőrség tisztviselőjeként a magyar nyelvű munkák revizora volt, főleg baráti alapon több könnyítést tett. 1857 végén például vállalta FRANKENBURG Adolf cikkeinek előzetes átnézését.⁴⁵ KECSKEMÉTHY segítsége azonban nemcsak szűk térre korlátozódott, hanem jellege, értéke is kétes volt. Nem a magyar kulturális életet segítette, hanem saját érvényesülését szolgálta.⁴⁶

Magyarországon 1849-től 1851-ig minden szempontból, így a sajtó és egyesületek terén is a végrehajtó hatalmat a Cs. kir. Magyarországi és Erdélyi (III.) Hadsereg parancsnoksága (és annak rendőri osztálya) gyakorolta. 1852-től ennek utóda lett Magyarország Cs. Kir. Katonai és Polgári Kormányza. Polgári osztályához — mely épületileg is együtt volt a rendőri osztállyal — tartozott minden polgári ügy. A polgári közigazgatás intézése, az ostromállapot idején mindenben a katonai végrehajtó hatalomnak alárendelve, kötelezve azzal együtt eljárni, a Magyarországi Cs. Kir. Helytartóság feladata volt. Ennek VII. osztályához tartoztak ugyan a sajtó- és egyesületi ügyek, de ezek esetében kiemelten is a katonai parancsnoksághoz, illetve a haditörvényszékekhez kellett továbbítani mindennemű megelőzési, szemmeltartási és eljárási ügyet.⁴⁷ A kerületek székhelyén a rendőrigazgatóságok, más helyein a kerületi kormányzat gyakorolta a sajtó ellenőrzését alsóbb szinten. Tárgyunk szempontjából a pest-budai volt a legfontosabb kerület. Itt 1851-től a kerületi kor-

⁴¹ FALK — KECSKEMÉTHY i. m. 546 — 547. 6. sz. jegyzet.

⁴² ANGYAL Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849 — 1860.* (Bevezetés FALK — KECSKEMÉTHY i. m.-hez) 88. és FALK — KECSKEMÉTHY i. m. 547.

⁴³ ANGYAL i. m. 149 — 150.

⁴⁴ KECSKEMÉTHY i. m. 53.

⁴⁵ FRANKENBURG Adolf: *Bécsi élményeim. II. köt. 2. kiad.* Sopron, 1883. 86 — 87.

⁴⁶ Cinizmusára és a magyar kultúra lenézésre vonatkozólag, l. pl. KECSKEMÉTHY i. m. 82 lapon 1856. június 22-i bejegyzését.

⁴⁷ SASHEGYI i. m. 221.

mányzat 6 ügyosztályt hozott létre, ezek azonban nem logikai sorrend, hanem a vezetők személyi adottságai szerint különültek el. Így a sajtó és az egyesületek ügyei több helyen is, a Kebelbeli Irodai Osztályon, a Rendőri Osztályon, illetve a Világi Alapítványi Osztályon fordultak meg.⁴⁸

1849—1850-ben, a katonai kormányzat időszakában irodalmi életünk irányítójaként legtöbbször MACCHIO tábornoknak, a pest-budai katonai kerület parancsnokának személye került elő. Podolsky, 1852. novemberéig a III. hadsereg rendőri osztályának vezetője, ritkábban avatkozott az irodalmi ügyekbe. A rendőrséget ekkor még elsősorban a közvetlenül forradalmi elemek kötötték le. Csak személyre szóló feljelentések vagy „főbenjáró ügyek” esetében foglalkozott sajtóügyekkel. MACCHIO „... humanus, mívelt katona [volt], ki gyűlölet és ellenszenv helyett részvételt hozott magával...”⁴⁹. Valóban, ebben az időszakban volt a legelnezőbb az irányítás. SZILÁGYI Sándor szerint egyetlen elkobzási eset sem fordult elő MACCHIO parancsnoksága idején. Pedig ekkor jelentek meg SZILÁGYI Sándor folyóiratai, sőt az *Emléklapokban* TOMPA Mihály *Gólyához* című költeménye is, amiért közel két év múlva fogták perbe.⁵⁰ MACCHIÓT azonban HEYNTZEL tábornok követte, mellette pedig a pesti rendőrfőnök PROTSMANN József lett. Ez „a két irodalmi Karafa” nemcsak megszigorította az ellenőrzést, de visszamenőleg is felülvizsgálta a megjelent dolgokat.⁵¹ Ennek lett egyik áldozata TOMPA Mihály is. ALBRECHT főherceg kormányzóvá történt kinevezése után, 1852 tavaszától még romlott a helyzet. A főherceg PROTSMANN-nál is szigorúbban járt el. Többek között ragaszkodott ahhoz, hogy minden kinevezési, személyi ügyet közvetlenül intézzen, a rendőri ügyeket irányítsa. Már 1851-ben elrendelte kimutatás készítését az egyletekről, majd többet betiltott, s megtagadott olyan lapalapítási engedélyt, amit még PROTSMANN is javasolt.⁵² Ha BACH vagy KEMPEN döntéseivel nem értett egyet, megtagadta még ezek rendelkezéseinek végrehajtását is! Például az Akadémia alapszabályainak 1856-os felterjesztésekor a kormány által elfogadott és visszaküldött alapszabályokat nem továbbította, mert nem értett egyet a döntéssel.⁵³ Amikor VÖRÖSMARTY árváinak javára az Akadémia nyilvános gyűjtést akart rendezni, KEMPEN megadta az engedélyt, de ALBRECHT főherceg megtagadta azzal, hogy az részben nyilvános tüntetés lenne, részben pedig nyilvános gyűjtést csak országos csapások (tűzvész, árvíz stb.) esetén lehet rendezni. Egyes személyek — ha vagyontalanságukat bizonyítani tudják — a községek gondoskodása alá tartoznak.⁵⁴

Az irodalmi élet irányítását szolgálták a könyvvizsgáló bizottságok. Ezeknek a rendőrségi bizottságoknak — 1854 végén, a rendőrség sajtóosztályával együtt kezdték megszervezni a külön magyarországi bizottságot is⁵⁵ — feladata részben a külföldi könyvek ellenőrzése, hogy a „veszedelmesek” ne kerüljenek

⁴⁸ SASHEGYI i. m. 222., 226., 293., 296.

⁴⁹ SZILÁGYI Sándor: *Visszaemlékezés szerkesztői pályámra*. PN 1872. 13. 2

⁵⁰ BERZEVICZY Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. köt. Bp. 1925. 426—427.; SZILÁGYI i. m. PN 1872. 36. és 70. sz.

⁵¹ SZILÁGYI i. m. PN 1872. 36. 1.

⁵² SASHEGYI i. m. 193., 226.; Pl. NEY Ferenc *Nagy Világ Képekben* c. füzetes kiadványát akarta hetilappá alakítani ugyanakkor, amikor a *Családi Lapok* szerkesztője volt (1855 őszén). PROTSMANN ajánlata ellenére a kormányzóság megtagadta az engedélyt. ANGYAL i. m. 131.

⁵³ BERZEVICZY i. m. II. 107—110.

⁵⁴ FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 309—311.

⁵⁵ KECSKEMÉTHY i. m. 65. (1854. augusztus 23-i bejegyzés).

forgalomba,⁵⁶ részben a nyilvános könyvtárak állományainak hasonló szempontú átvizsgálása volt.⁵⁷

A birodalmi hivatalos lap, a *Reichs-Gesetz-Blatt* szerkesztőségének vezetője HYE miniszteri tanácsos volt, aki 1848-ban még forradalmi küldöttséget vezetett Pestre, KOSSUTHAL összeülkezve hozta a bécsi nép üdvözlését.⁵⁸ 1853. január 31-től, megalakításuktól kezdve a magyarországi hivatalos lapok először a kormányzáság polgári osztályához tartoztak. Szerződéseiket évente újtották, szerkesztőik állami fizetést kaptak.⁵⁹ 1856. január 1-től alakult meg FALKE János helytartói titkár vezetésével az önálló szerkesztőség, az „Ober-Redaktions-Behörde”, amely 1859-től átalakult, s „Verlagsdirektion der ämtlichen Zeitung” néven a kiadást is magához vette.⁶⁰ Ezek a hivatalok csak természetes összeköttetésük folytán, igen közvetetten folytak bele az irodalmi élet vezetésébe, gyakorlatilag csak a hivatalos lapok területén.

Az ellenőrzés és irányítás módszere igen egyszerű volt. A cenzúra olyannyira megszűnt, hogy amikor a bécsi szerkesztők KEMPEN elé járultak azzal a kéréssel, hogy állítsa vissza a cenzúrát, azt a választ kapták: „Diese Wohltat, meine Herren, haben Sie schon lang verscherzt!”⁶¹ A Bach-rendszer — „rendőri ellenőrzés” néven — ugyanis utólagos cenzúrát vezetett be. Ez azt jelentette, hogy a hatóságokhoz a kész, kinyomott példányt kellett benyújtani. Nagyobb nyomtatványok esetében 8, kisebbeknél 3 nappal a benyújtás után, ha addig nem érkezett letiltó parancs, forgalomba lehetett bocsátani a művet. Az irodalmi élet fokozatos megélnkülésével egyre kevésbé tudták a rendőrségi hivatalnokok a határidőt betartani. Egyre többször fordult elő, hogy hetek, sőt hónapok után érkezett a letiltási parancs, ami a késedelem ellenére is sújtotta a szerzőt, szerkesztőt, kiadót.

„A hírlapok tekintetében az volt a gyakorlat — írta HALÁSZ Imre —, hogy a lap nyomásának megkezdése előtt egy kefelevonatot küldöttek a rendőrségre és csak akkor kezdték meg a lap nyomását, ha a rendőrségnek nem volt kifogása. Sokan azt hitték, hogy ez valami preventív cenzúra-féle eljárás. Pedig nem az volt. A rendőrségnek ez az előzetes ellenőrzése *tényleg* szívesség volt a rendőrség részéről. A lapok ezt a szívességet azért vették igénybe, hogy az elkobzással járó anyagi kártól meneküljenek. A szívességből azután rendes gyakorlat lett. A lapnak a rendőrséghez való előzetes beküldése azonban még nem nyújtott biztosságot sem az elkobzás, sem a bepöröltetés ellen. A rendőrség oly cikkeket, melyet aggályosnak tartott, törölt a kefelevonatból. A szerkesztőségeknek tartalékban mindig volt valamely már kiszedett cikkük, melyet a rendőrség által netalán kifogásolt cikk helyébe gyorsan be lehessen iktatni, hogy a lap nyomása és a szétküldése késedelmet ne szenvedjen. Mert üresen hagyni a kifogásolt cikk helyét szintén nem volt szabad. Ez tüntetés lett volna. Megtörtént ily módon, hogy a Pesti Naplóban első vezércikk gyanánt a trágáryakezelésről szóló fejtegetés jelent meg.”⁶²

Az utólagos cenzúra során, szerencsésebb esetekben, néhány lap kivágására és újrayomására került csak sor. Az írónak vagy szerkesztőnek ilyenkor minden esetben közölnie kellett, hogy saját belátása alapján, minden kényszer nélkül teszi. A kivágásokra azonban csak olyan esetben nyílt lehetőség, amikor paragrafusra nem tudtak hivatkozni. Ha igen, akkor betiltás és per következett „oly dolgozatért, mely soha sem látott napvilágot”.⁶³

⁵⁶ ANGYAL i. m. 152.

⁵⁷ *Könyv és könyvtár*. i. m. 69.

⁵⁸ FRANKENBURG i. m. I. 222—223.

⁵⁹ ANGYAL i. m. 160.

⁶⁰ SASHEGYI i. m. 217.

⁶¹ FRANKENBURG i. m. I. 208.

⁶² HALÁSZ Imre: *A sajtó viharos korszakából*. Nyugat, 1914. I. 41.

⁶³ HALÁSZ i. m. 40; CSÉNGERY i. m. 5.; SZÉCHENYI i. m. I. 169.

A törvények és főként a rendelkezések, utasítások tömkelegében azonban az ellenőrző hatóságok sem tudtak kiigazodni, valójában a cenzúrázás elvei is tisztázatlanok voltak.

„Azt . . . , hogy mit nem enged meg a hatóság, nem mindig mondták meg, kivéve azon esetet, ha pert akasztottak nyakadba. S így volt eset rá, hogy lefoglaltak egy munkát per nélkül, és bepereltek lefoglalás nélkül. Aligha az nem volt czélzatuk, hogy az írók kevesebbet merjenek annál is, mint a mit ők meg akarnak engedni, hogy merjenek. Különben lehet, hogy magok sem voltak tisztában vele, s a megengedés és eltiltás enyhésége, vagy szigora összefüggésben állt a külső történésekkel. Legalább én úgy tapasztaltam, hogy olyankor, mikor nem hallottak conspirationális vagy rendzavaró híreket, kegyelmesebbek voltak” — emlékezett Szilágyi Sándor.⁶⁴

Ilyen körülmények között érthető, hogy volt olyan eset, amikor „. . . a rendőrség által üldözött írók magok a császári törvényszékek sem voltak képesek elítélni!”⁶⁵ A kiismerhetetlen káoszt növelték az idegen hivatalnokok, akik többnyire nemcsak magyarul nem értettek egy szót sem, de teljesen műveletlenek voltak. Az egyes munkákat, cikkeket rossz német fordításban kapták kézhez, és vagy egyes szavakba kötöttek bele — vagy a sorok között keresték az író „hátsó gondolatát”.⁶⁶ Az abszolút hatalom bizonyos fokig kényszerhelyzetben volt. Idegen hivatalnokok alkalmazására rászorult. „Protmann, midőn a rendőrség sajtóosztályát szervezte 1854 végén, panaszkodott, hogy nehéz magyarul tudó hivatalnokokat a sajtóosztály számára szereznie.”⁶⁷ Az idegen hivatalnokok bizonytalanságban, örökös félelemben és ebből eredő, ellentmondást nem tűrő kíméletlenséggel látták el feladatukat. TÖRÖK János kertelés nélkül megírta KECSKEMÉTHY Aurélnak 1854-ben a *Pesti Napló* cenzúrázásával kapcsolatban, hogy

„. . . a tisztviselő úr . . . nem a lapnak a sajtótörvényből eredő igényeire, hanem részint azon biztosításra gondol, hogy felügyelete alatt a lapnak semmiféle feltűnő színe, magának pedig valamely történhető kérdés miatt aggodalma ne legyen, — részint saját gondolkozásmódját igyekszik a lap szellemébe beoltani.”⁶⁸

A bécsi rendőrség túlbuzgó hivatalnokain a pestiek azonban túltettek és még a bécsi lapok híreinek átvételét sem engedélyezték. Azokat a híreket, amelyeket mindenki olvashatott németül — magyarul nem lehetett közölni!⁶⁹ CSENGERY még azt is feljegyezte, hogy „. . . a külföldi forrásokat is elvonták szerkesztőseinktől, s a rendőrség, hasábonként kiollózva adott által számunkra egy-egy darabkát azon külföldi lapokból, melyek az ő költségükön voltak megrendelve . . .”⁷⁰ Jellemző a rendőrségi hivatalnokok „tájékozottságára” és cenzúrázó szigorára az is, hogy a CSENGERY Antalnál tartott házkutatás során elkobozták többek között MONTESQUIEU *A törvények szelleme* című művét is.⁷¹

⁶⁴ SZILÁGYI i. m. 1872. 114.

⁶⁵ CSENGERY i. m. 6.

⁶⁶ CSENGERY i. m. 7.; ANGYAL i. m. 139.

⁶⁷ FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 529. 4. sz. jegyzet. PROTMMANN még 1858-ban is hivatalvállalásra akarta rábeszélni TÁNCICSOT. TÁNCICS Mihály: *Életpályám*. Bp. 1949. 306—307.

⁶⁸ FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 524.

⁶⁹ FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 524—527.; HALÁSZ i. m. 41.

⁷⁰ CSENGERY i. m. 8.

⁷¹ OSZKk Quart. Hung. 2420. f. 253.

Mindezek nyomán természetesnek tűnik, hogy az irodalom „irányítását” — lapok és folyóiratok esetében — már maguk a szerkesztők megkezdték. Még a bátrabb vagy kellő összeköttetésekkel rendelkezők is gyakran megtorpanak. SZILÁGYI Sándor például nem merete közölni ARANY János *Hűvös szél* és TOMPA Mihály *Pusztán* című versét, TÖRÖK János pedig FALK Miksának a vámegyletről írt cikkeit hagyta ki.⁷²

Maguk a hatóságok gondoskodtak arról, hogy lehetőség szerint olyanok lehessenek szerkesztők, akik már előre elvégzik a cenzúrázás nagyobb részét. A sajtórendtartásban és az egyleti törvényben egyaránt szerepeltek a személyek megbízhatóságára vonatkozó kitételek. Minden lapalapítási kérvénynél a szerkesztőről, egyesületeknél a vezetőkről jellemzést terjesztett fel PROTSMANN a kormányzóhoz. A jellemzések szempontjai megegyeztek a hivatalnokoknál figyelembe vettekkel.⁷³ A fennmaradt jelentésekből, jellemzésekből egyúttal az is kiderül, hogy a rendőrség rendkívül alapos nyilvántartást vezetett az egyes személyekről, és „konfidencei” segítségével megdöbbenő részletességgel ismerte a személyi adatokat, az eseményeket, sőt beszélgetések apró részleteit és az indító okokat is.⁷⁴ A szerkesztői engedély megadásánál fő szempont volt — a korabeli osztrák hivatali nyelv kifejezésével —, hogy az illető ne legyen „kompromitált”. Ilyet azonban alig lehetett találni, azok pedig nem váltak díszére az őket felhasználó hatalomnak sem, nemhogy a magyar irodalom vagy sajtó történetének. Így kapott lapengedélyt „a cinikus, majdnem nihilista intellektuel egy nálunk korai példája”, SZILÁGYI Ferenc, aki „...magától értetődő természetességgel adta el magát s alkudozott zsoldjáért” (*Magyar Hírlap*, majd a hivatalos *Budapesti Hírlap*).⁷⁵ Lehet folytatni a sort CSÁSZÁR Ferencel, TÖRÖK Jánossal és a többiekkel.⁷⁶ Nem maradhat ki közülük az 1849 utáni első szépirodalmi lap, a *Hölgyfutár* szerkesztője, NAGY Ignác sem. A forradalommal meghasonlott, ekkor már betegeskedő író az *Emléklapok* betiltásának előidézője lett.⁷⁷ Sőt „megtörtént dolog, hogy egy laptulajdonos, minden ítélet nélkül, egyszerű hatalomszóval, megfosztott tulajdonosi jogától, s egy független lap szerkesztése, mint valamely kormányhivatal, felülről, tetszés szerint kinevezett szerkesztőre ruházott”.⁷⁸

A bizalmatlanság, a félelem és a felelősség elhárítása jellemezte az irányítás és ellenőrzés minden szintjét. Ebből adódott aztán, hogy SZILÁGYI Sándor

⁷² FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 257—258., 321.; SZILÁGYI i. m. 1872. 69., 72.

⁷³ OL D 98 1851:13; ANGYAL i. m. 115.

⁷⁴ PROTSMANN utódnak, WORAFKÁNAK egy 1862-ben kelt jelentését POMPÉRY Jánosról és *Jövő* című lapjáról teljes egészében közli: TÁBORI Kornél: *Titkos bécsi akták a magyar írókról*. A Pesti Hírlap Vasárnapja 1929. március 24. 12—13.

⁷⁵ NÉMETH G. Béla: *A Pesti Napló kezdeti szakasza*. ItK 1960. 186—187.

⁷⁶ L. bővebben ANGYAL i. m. és NÉMETH G. Béla i. m.

⁷⁷ NAGY Ignác talán nem is rossz szándékkal, de ügyetlenségével előidézte az *Emléklapok* betiltását is. Maga írta meg SZILÁGYI Sándornak szóló levelében: „Megmondám akkor [ti. amikor a rendőrségre beidéztek a *Hölgyfutár* egyik cikke miatt] s mondom most is, én a journalistika örökös üldözött bűnbakja lenni többé nem fogok. Mondám, utasítás nincs, mindentudó nem vagyok, nem tudom a határt eltalálni, melyig közéleti szabad, s azért teszem azt, amit mások tesznek. Mondám, miután részletekre szólítottam fel, ha szabad Szilágyi Sándornak ehhez hasonló tartalmú verseket közölni, akkor jogot tartok én is. Most pedig ezt mondom: ismert ellenségeimnek nem sikerülend engem ily eszközök által a journalistika teréről leszorítani, mert *vigyázok* magamra, és nem fogok lapomban soha semmit közölni, mihez hasonló analog czikket más lapokból vagy könyvekből kimutatni nem tudok...” SZILÁGYI i. m. 1872. 70.

⁷⁸ CSENGERY i. m. 7. Ez az eset RÉCSI Emil pesti egyetemi tanár kinevezése volt 1851. szeptember 3-án a *Pesti Napló* szerkesztőjének.

Magyar Írók Füzetei című négy kötetben megjelent folyóiratát — amit folyóirat formájában engedélyezett a rendőrség — egy kötetben összekötve betiltott.⁷⁹ A felelősség elhárításának ékes példáját nyújtotta FRIEBEISZ István esete. MÜLLER Gyula Nagy Naptára szerkesztőjeként GERINGER polgári kormányzó engedélyével intézett levelet a megyei főnökökhöz 1851 nyarán. Ezek azonban — ki azzal a megokolással, hogy nem ismeri FRIEBEISZT, ki éppen azzal, hogy ismeri forradalmi múltját — először a kerületi főispánokhoz fordultak engedélyért, hogy a kért hivatalos statisztikai adatokat megadhassák. A főispánok is elhárították maguktól az ügyet és továbbírták a Helytartósághoz, ahonnan GERINGER utasította őket s közölte, hogy mindez az ő engedélyével történik.⁸⁰

Minden „szükséges” információ állandóan a rendőrség és a helytartóság birtokában volt. A csendőrségi 6. ezred napi jelentéseket küldött a „közbátorság eránt”, a pesti polgármester félhavonta, a megyei főnökök havonta küldték jelentéseiket.⁸¹ A jelentések anyagát a rendőri megfigyelések és besúgások szolgáltatták, utat engedve ezzel elsősorban a személyeskedéseknek, rágalmazásoknak. A megfigyelést és feljelentést kihallgatások és gyakran perbefogások követték.⁸² De ha valakit perbe nem is fogtak, a „lélektani megtörés” több esetben hatott — legalábbis félelemre szoktatta a kiszemelteket. NEY Ferenc írta, hogy egy segélyezési célból rendezett polgári tánemulatság idején is végig közelében ült a titkosrendőr.⁸³ 1852. március 17-i megidézése kapcsán ugyanő írta le a haditörvényszék kihallgatási módszerét.

„Hideg napok jártak — emlékezett. — Téli kabátban léptem be a hadi törvényszék termébe. Az elnöklő őrnagy, amint leültem, figyelmeztetett, hogy tegyem le azt a kabátot, mert »melegem« lesz.

Ki is izzasztottak . . .

Összejöveletek, socialisztikus propaganda, levelezések, vádlottak nevei, társalgásaink szelleme, az ismerkedések mivolta és alkalmá, az olvasott könyvek iránya, tartalma, a törekvések konkrét alakja és praktikus célja, mikor hol tett látogatás, mikor hová tett utazás vagy kirándulás, száz meg százféle apró körülmény, miket az ember meg sem figyel az életben, egészen le a csecsemők sírásáig és a cselédekkel való bánásmódig: mind ez megannyi ügyesen és gonoszul szőtt keresztkérdések themáját képezé, mire mohó étvágygyal várták és követelték a feleletet . . .

Oda lyukadt ki a dolog, hogy erőnek erejével ki akartak faggatni olvasmányaim tisztán tudományos céljából, ki akarták azokat bővíteni Fourier-től Proudhonig, Considérant-tól Louis Blanc-ig és Blanqui-ig, ki akarták sütni a szervezett titkos társulat békebontó programját, s belőlem mint tanúból szeretnék volna kifaragni — a vádlottat.”⁸⁴

Ugyanekkor viszont FRANKENBURG Adolf éppen azt említette, hogy mennyire egyszerű eszközökkel lehetett kijátszani a rendőri megfigyelést.⁸⁵

Az 1852-es sajtórendtartás megjelenése után módosult a „jobb félni, mint megjedni” bölcsességére építő és félelmeiktől eltelt irányítás és ellenőrzés.

⁷⁹ SZILÁGYI i. m. 1872. 114. Gyakran alkalmazott módszer volt az ügyek végnélküli halogatása. A Kisfaludy-Társaság 1853-ban felterjesztett alapszabályaira négy évig még válasz sem érkezett. KÉKY Lajos: *A Kisfaludy Társaság története (1836–1936)*. Bp. 1936. 104.

⁸⁰ OL D 98 1851:1 (10:10925. és 10316. ikt. sz.) és 1851:7:3

⁸¹ OL D 100 1851:29. A rendőrség figyelmére és eljárására jellemző, erdélyi hivatalos jelentést közöl 1850. május 11-éről: *Titkos rendeletek a Bach korszakból*. A „Magyar Polgár” Nagy Naptára 1869. Kolozsvár, 1869. X. sz. 100–101.

⁸² FALK — KECSKEMÉTHY i. m. 309.

⁸³ NEY Ferenc: *Emlékezések*. IV. A köznevelés, közélet teréről. 32. Kézirat, 1881.

⁸⁴ NEY i. m. IX. Utósajgás. 13.

⁸⁵ FRANKENBURG i. m. I. 175.

Legalább a főbenjáró bűnöket már lehetett tudni. Ezek voltak: a politikai és forradalmi témák, akárcsak célzás a kormányzási formára, az egységes birodalmi rendszer és a német szövetségi alkotmány elleni bármily jelentéktelen szó is. A „közcseindháborítás” kategóriája viszont már olyan volt, amelybe tulajdonképpen mindent be lehetett sorolni.⁸⁶ Milyen írói terület maradt ezek után? Szinte csak a legjelentéktelenebb napi események jegyzékbe foglalása.

„... A pesti lapoknak már alig volt szabad másról írni, mint az időjárásról, meg a vetésről, s a bölcs rendőrség néha ebben is talált kifogást, a gyakori zivatarok s az aratási remények meghiusulása fölötti panaszkodat odamagyarázván, hogy ez istencsapások alatt az — ostromállapotot, s a rossz gazdálkodást értik.”⁸⁷

Ilyen irányítási „elvek” mellett természetes volt, hogy PETŐFINEK EMICH által 1851-ben kiadott, 1847—1849-es verseskötetét, SÁROSY Gyula *Arany Trombitáját* vagy PÁLFFY Albert *Egy földönfutó hátrahagyott novellái* című művét betiltották. De a politikai szempont minden írás egyetlen — és rosszindulatú — megítélési szempontja lévén, még 1858-ban is betiltották a *Pesti Naplót*, mert *Irodalmunk* című cikke magyar irodalmi összefogásra buzdított,⁸⁸ és a birodalom egysége elleni merényletnek számított a magyar nyelv érdekében szólni,⁸⁹ a fennálló állapotok kritikájának a hivatali visszaélést megírni.⁹⁰ Nem lehetett azonban a nemzetiségekről sem szót ejteni,⁹¹ különösen ha szászokról lett volna szó. Ilyen eset JÓKAI Mórral fordult elő, akinek *A magyar nemzet története* című művét, a cenzori véleménnyel és saját levelével együtt PROTSMANN Bécsbe felküldte, mert

„... az illetékes cenzornak csatolt véleménye szerint 271. oldalán egy mondat tartalmaz, amely szerint az ördög hozta Erdélybe a szászokat. Bár ez a megjegyzés egyedül áll az egész műben és ezért a művelt olvasóközönség nagyobb része előtt (amelynek szánták), alighanem észrevétlenül marad, mégsem ismerhető félre az, hogy célja a nemzetgyűlölet felbizgatása, és azok részéről, akik ellen irányul, mindig elkeseredéssel fogadtatik, minélfogva ez a részlet nézetem szerint teljessen eltávolítandó volna.”⁹²

De megidéztek a hivatalos lap szerkesztőjét azért, mert egy esetben a „király tanácsos” címet valaki leírta lapjában, holott a birodalomban csak császár van,⁹³ és három hét fogságot kapott NAGY Ignác azért, mert a *Hölgyfutárban* megjelent FRANKENBURG egy novellája, amiben az a kitétel szerepelt, hogy „oly jól érezte ez magát ottan (ti. Bécsben), mint a magyar fiú magát *külföldön* érezheti”.⁹⁴ A „haza”, „honvág”, „szabadság” szavakat ki kellett hagyni,⁹⁵ és a kormány saját hivatalnokait perbefogta vagy műveiket elko-

⁸⁶ CSENGERY i. m. 6—7.; SZILÁGYI i. m. 1872. 36., 103. és teljes egészében közli HEYN-TZEL levelét, mellyel a Magyar Írók Füzeteinek második kötetét betiltotta: 1872. 85.

⁸⁷ FRANKENBURG i. m. I. 207—209.

⁸⁸ BERZEVICZY i. m. II. 153—154.

⁸⁹ FALK—KECSKEMÉTHY i. m. 275.

⁹⁰ TÁBORI Kornél: *A bécsi titkos levéltár és a Vasárnapi Újság*. Vasárnapi Újság 1921. 8. 93—94.

⁹¹ SZILÁGYI i. m. 1872. 37.

⁹² TÁBORI Kornél: *Titkos bécsi akták a magyar írókról*... i. h. 12.

⁹³ SZILÁGYI i. m. 1872. 79. I. még OL D 98 1851:7:10

⁹⁴ FRANKENBURG i. m. I. 188. jegyzet; sokat idézett eset, hogy egy szerkesztőt azért megbüntettek, mert Albrecht főherceg neve Albertként jelent meg lapjában; CSENGERY i. m. 7.

⁹⁵ SZILÁGYI i. m. 1872. 79., 80.; TÁBORI Kornél: *A bécsi titkos levéltár és a Vasárnapi Újság* i. m.; BERZEVICZY i. m. II. 160.

bozta. Így például KUTHY Lajost 1853-ban perbefogták *Székely Katalin* című novellája miatt — miközben Szatmár megye másodosztályú biztosa volt.⁹⁶ TEUTSCH Józsefnek, a Pesti Kerületi Kormányzóság kebelbeli irnokának pedig Budavár ostromáról szóló művét tiltották be.⁹⁷ Ugyanakkor azonban CSENGERY Antal cikksorozata megjelenhetett a *Pesti Napló* 1851. évfolyamában, amelyben az angol mintájú autonóm közigazgatást elemezte és állította szembe az abszolutisztikus centralizációval.

Méltán írta SZILÁGYI Sándor, hogy „...éppen abban állott a rendszer utálatos önkénye, hogy hagyta s elősegíté annak elkövetését, mit ő el volt határozva megtorolni”.⁹⁸ A kortársak mégis úgy látták, „...mintha e kormány a maga által kiadott *kivételi* törvények szerint, s hadi törvényszékekkel sem tudna kormányozni”.⁹⁹ Valóban, az önkény összeroppant a hatalmas méretű feladat súlya alatt, amikor mindent szemmeltartani és befolyásolni kívánt. Idővel, az 1850-es évek második felében bosszúszenvedélye — s azzal együtt figyelme is — lankadt. A legegyszerűbb cselvetések és kibúvók is egy idő után beváltak és egyre kevesebbszer voltak maguk után megtorlást. Sőt már az első években is előfordult az az eset, hogy olyan sajátos hangú író, mint JÓKAI Mór, a Sajó álnév alatt, a szabadságharc utáni első jelentkezésekor az *Emléklapok*ban, mindenki felismerte, olvasók és a lapot ismertető kritikuskok egyaránt; de senki nem említette nevét, s így Sajó maradhatott és megjelenhetett.¹⁰⁰ Néha azt is meg lehetett csinálni — a sajtórendtartás megjelenése előtt, amikor az impresszumadatok még nem voltak kötelezően előírva —, hogy lefoglalás előtt a nyomtatványok egy részét már titokban kiküldték, vagy azt, hogy a költő saját versét „perzsából fordította”, s így annak célzása „a perzsa közállapotokra” utalhattak csak.¹⁰¹ Hasonló fogás volt PÁKH Alberté is, aki *Hunyadi János* című cikkében csípős szatírárt írt úgy, hogy az elején „...egy fél hasáb borzasztó elmélkedés volt a túlvilágról, s a végén egy másik félhasáb Hunyadi János utolsó óráit festi...” A cenzor valóban csupán ezeket olvasta el!¹⁰² Még arra is nyílt alkalom, hogy a súlyosan „kompromittált” JÓKAI lapot szerkesszen. PÁKH Albert nevére szólt a lapengedély, s míg ő hetekig Gräfenbergben kezelte magát és postán küldte el az általa aláírt üres, rendőrségi lappéldányt, azalatt JÓKAI megszerkesztette és a rendőrségnek benyújtotta a szerkesztői aláírással szabályosan ellátott ellenőrzési példányt a *Vasárnapi Újságból*.¹⁰³ MAGYAR Mihály nevére ugyanígy szerkesztette TÁNCSCS Mihály a *Kalauz* című lapot 1857-ben.¹⁰⁴ Miközben a kormányzóság abban reménykedett, hogy beavatkozás nélkül, az érdektelenség és a gazdasági nehézségek megölik a *Pesti Naplót*, s így észrevétlenül sikerül megfojtania a szerveződő ellenzék, addig az arisztokraták egy csoportja gazdasági mentőakciót szervezett és részvényeivel megerősítette DEÁK kialakuló orgánumát.

⁹⁶ ANGYAL i. m. 110.

⁹⁷ OL D 98 1852:8:10.

⁹⁸ SZILÁGYI i. m. 1872. 79.

⁹⁹ CSENGERY Antal feljegyzése 1851. szeptember 10-én: OSZKk Quart. Hung. 2420. f. 253.

¹⁰⁰ SZILÁGYI i. m. 1872. 32.

¹⁰¹ SZILÁGYI i. m. 1872. 85. és 1873. 76.

¹⁰² SZILÁGYI i. m. 1873. 76.

¹⁰³ JÓKAI Mór: *Hogy született, hogy dajkáltuk?* Vasárnapi Újság 1879. II. sz. melléklet, 170.

¹⁰⁴ TÁNCSCS i. m. 303.

DEÁK részben éppen ezáltal tudott politikai kapcsolatot teremteni az ókonzeratívokkal.¹⁰⁵⁻¹⁰⁶

A magyar irodalmat sem nyelvében, sem szellemében nem tudta eltiporni az anarchiába fúló bürokratikus rendszer. Terrorja ellenállást és a kialakuló ellenzékben a célok összekovácsolását vonta maga után. Az abszolutizmus azonban pusztított és zavart is keltett. Adottságot, realitást jelentett a benne élőknek, akik közül többen igyekeztek hozzá alkalmazkodni. Ettől azt remélték, hogy a hatalmat sikerül saját eszközükké tenni, s ezen az úton mégiscsak megvalósítani reformelképzeléseiket. Ez azonban járhatatlan útnak bizonyult. A hatalom így sokakat „manipulált” is, ideig-óráig még olyanokat is, mint EÖTVÖS Józsefet és KEMÉNY Zsigmondot.

A magyar irodalom társadalmi, technikai és anyagi viszonyai

A forradalmi szellemű vagy a forradalomra és szabadságharcra emlékező írásművek — a Világost követő első hónapok zűrzavara után — szinte kizárólag *kéziratosan* terjedhettek. BERZEVICZY Albert arra emlékezett, hogy a Felvidék kúriáiban számos kéziratot őriztek és adtak tovább titokban. A házak nőtagjai másolták ezeket szorgalmasan.¹⁰⁷ TÁNCICS Mihály politikai témájú újságcikkek kéziratossági terjesztéséről írt.¹⁰⁸ Így körözték SZÉCHENYI 1858-ban írt levelét az Akadémiához.¹⁰⁹

A fennálló rendet bíráló művek sem láthattak napvilágot, míg a *Wanderer* című bécsi lap hasábjain FALK Miksa be nem vezette azt az 1850-es években általánossá váló módszert, hogy idegen országok neve alatt írt a hazai viszonyokról.

A pesti és magyarországi hatóságok megkerülésére sokszor alkalmasak voltak a *bécsi nyomdák*. „... Ami Pesten nem láthatott napvilágot, Bécsben akadály nélkül jelenhetett meg.”¹¹⁰ Sorra készültek tehát a bécsi nyomdáknál magyarok által írt német nyelvű munkák, elsősorban politikai röpiratok. Ott jelent meg SOMMICH Pál *Magyarország törvényes joga* című műve is.

1849-ben és 1850 nagyobb részében irodalmi téren is valóságos halotti csend borult Magyarországra. 1850-ben jegyezte fel SZILÁGYI Sándor, hogy nyolc hónap alatt egyetlen önálló „szépirodalmi” mű jelent meg, a *Reguly-album*, s az is olyan volt, ami csak ekkor került piacra, mert két éve ki volt már nyomva.¹¹¹ Budán, az Állami Nyomdán kívül összesen két *nyomda* működött az ötvenes években: a privilégiumait elvesztett és hivatalos nyomtatványokat készítő Egyetemi Nyomda (iskolai tankönyvekkel ugyanis Bécsből látták el az országot) és hajdan LANDERER Mihály kis nyomdája BAGÓ Márton és GYURIÁN József tulajdonában. Pesten valamivel jobb volt a helyzet, bár az egyik legnagyobb nyomda, a TRATNER — KÁROLYI-féle erősen hanyatlott, többnyire régi kiadványait nyomta újra. LANDERER és HECKENAST sem volt sokkal jobb helyzetben: a szabadságharc után minden lapjuk megszűnt, az 1850-es

¹⁰⁵⁻¹⁰⁶ BERZEVICZY i. m. II. 164.

¹⁰⁷ BERZEVICZY Albert: *Régi emlékek, 1853-1870*. Bp. 1907. 73-74.

¹⁰⁸ TÁNCICS i. m. 310-311.

¹⁰⁹ BERZEVICZY: *Az abszolutizmus kora*... i. m. II. 172.

¹¹⁰ FRANKENBURG i. m. I. 185-186.; VÁRADY Gábor: *Hulló levelek. Emlékiratok. II. köt. Máramarosziget, 1892*. 67.; a sajtóviszonyokra vonatkozólag: HALÁSZ i. m. 42.; FALK — KECSKEMÉTHY 256.; VÁRADY i. m. II. 74-75.

¹¹¹ SZILÁGYI i. m. 1872. 31.

évek első felében kalendáriumokat és kisebb nyomtatványokat adott ki, s csak a *Vasárnapi Újság* megjelenésétől, 1854-től kezdve lendült fel ismét. JÓKAI messzemenő elismeréssel írt Heckenast szerepéről: „Heckenast volt az a magyar kiadó, a kinek eszméi voltak. Messze előre tudott látni s arra, a mit előre látott, vállalkozni, abba befektetni . . . Az írókat meg tudta becsülni: eszméket tudott nekik adni, hogy minő műveket írjanak, s ha valamelyikbe beleveztetett, nem panaszkodott rá.”¹¹² TÁBORI Kornél viszont éppen úgy emlegette, mint „a leghasznosabb spionok egyiké”-t.¹¹³

A régebbi pesti nyomdák közül a hajdani PACZKÓ-, majd BEIMEL-nyomda, amely 1846-tól KOZMA Vazulé volt, önzetlen irodalompártolásával emelkedett ki. Ebben az időszakban nála készült a legtöbb jelentős lap: SZILÁGYI Sándor lapjai, a *Magyar Hírlap* és a *Hölgyfutár*. Hírlapirodalmunk szempontjából volt jelentős LUKÁCS László (1854-től HERCZ János) nyomdája, a MÜLLER-féle nyomda és főleg az évtized közepétől az EMICH Gusztáv-féle nyomda, mely a *Pesti Napló* (1850-től) és a *Magyar Hírlap* (1852-től, illetve 1853-tól az ebből hivatalos lappá alakult *Budapesti Hírlap*) kiadója volt.¹¹⁴

A nyomdák az utólagos cenzúra miatt anyagilag is feszélyezett helyzetben voltak. Ezért csak olyan műveket vállaltak kiadásra, amelyeknek megjelenése biztosítva volt – s lehetőleg hasznuk is. A biztosan megjelentethető műveknek azonban annyi szempontból kellett simulékonyaknak lenniük, hogy igen kevés közönségsikerre számíthattak. E kettős ok miatt az írók nagy részének magának kellett előfizetési íveket köröztetnie.¹¹⁵ Ez nemcsak nagy terhet jelentett, de a sok betiltás után a közönség bizalmatlansága miatt nehéz megélhetési lehetőséget is.

„Az új negyedévben új szerződésünk van a kiadóval – írta 1853-ban GYULAI Pál az EMICH-nél megjelent *Szépirodalmi Lapokról*. – Az előfizetők fele jövedelme az övé, másik fele a miénk, ő tartozik kiállítani a lapot, mi kézíráttal ellátni. Nincs több 220 előfizetőnkél. Egy hónapra alig esik több 300 pengőnél. Mi csekély összeg ez! Mi magunk nem a lapból élünk. Én órákat adok, Pákh encyclopaediát ír.”¹¹⁶

Az író és kiadó közötti szerződésekben semmi kitétel sem utalt a mű tartalmával kapcsolatos felelősségvállalásra. Igaz, nem is volt szükség rá: a cenzurázó hatóság döntött a már kész műről, s betiltás esetén író és kiadót egyaránt sújtotta az anyagi veszteség és a büntetés. A kiadók leszögezték, hogy meddig tartják maguknál a megjelent művet eladásra, s hogy bizonyos példányszámmal vagy „fix honoráriummal” díjazzák-e a szerzőt. A díjak az írók ismertségétől függően meglehetősen változók voltak, de általában igen alacsonyan mozogtak. A forradalom alatt és után a legnagyobb írói tiszteletdíj 16 forint volt. A kiadók egy-egy kötetért 150–180 forintot adtak általában. A hírlapi havi díjak között Jókaié például 35 forint volt, Pákh Alberté 40 forint. Segéd-szerkesztők 20 forintot kaptak.¹¹⁷

¹¹² JÓKAI i. m.

¹¹³ TÁBORI Kornél: *Titkos bécsi akták a magyar írókról* . . . i. h. 12.

¹¹⁴ L. bővebben KERTÉSZ Árpád: *A nyomtatott betű története és útja Magyarországon*. Bp. 1941. 251–265. Az Egyetemi Nyomda és a Kolozsvári Líceum Nyomdája privilégiumainak megszüntetése: MIOK 1851. 249. sz. (december 29.) 651–652.

¹¹⁵ SZINNYEI Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. I. köt. Bp. 1939. 60–61.

¹¹⁶ SZÁSZ Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. ItK 1913. 1. 8.

¹¹⁷ SZINNYEI Ferenc: *Írói szerződések*. ItK 1911. 242–248.; GULYÁS i. m. 1923. 189.; BERZEVICZY i. m. II. 432.

Könyvkereskedőkkel igen rosszul volt ellátva az ország. Még 1859-ben is csak 49 helyen összesen 102 könyvkereskedő működött, közülük is 21 Pest-Budán.¹¹⁸

Az 1849-es esztendő nagy visszaesése után — az egyetlen, bár sokszor vitatható értékű — fejlődés a *hírlapirodalomban* jött létre. A kapitalista fejlődés általános és hazai igényei, a polgárosodás előrehaladása, a hírszolgálat fejlődése, az egész európai tendencia magától értetődően hozta magával Magyarországon is a lapok számának növekedését. Hozzájárult azonban az is, hogy hosszabb távon mind a szerkesztőknek, mind a nyomdáknek kifizetődő vállalkozás volt; hogy a hatóságoktól elnyert lapindítási engedély, ha nem is biztosíték, de legalább valami tájékoztatás volt; s főként az, hogy BACH, KEMPEN és a bécsi rendőrség elég gyorsan felismerte: a kormány is csak a közönséghez eljutó lapokon keresztül tudja a lakosságot befolyásolni és törvényeiről értesíteni.¹¹⁹ Mindezek a körülmények együttesen hozták létre, hogy 1849 után megnőtt a hírlapok száma és jelentősége. Bécs említett „belátása” mindenestre igen szűk körű volt, s a lapengedélyek megtagadása között olyan érv is előfordult, hogy abból a lapfűsből már van egy. Ezek az esetek elsősorban a divat- és irodalmi lapalapítási kísérleteket sújtották.¹²⁰ A politikai lapok irodalmi szerepe az engedélymegtagadások miatt nőhetett meg a Bach-korszakban. Ezek a lapok a szabadságharc előtt nem közöltek regényeket, ebben a korszakban viszont megjelent, sőt általánossá vált a tárcaregény. 1848 előtt mindössze 6 lap és 6 zsebkönyv volt érdekes novellatörténeti szempontból, 1849 és 1859 között már 42 ilyen lap és folyóirat, 28 zsebkönyv jelent meg.¹²¹ Ez a magas szám egyúttal azt jelenti, hogy a lapok és folyóiratok tetemes része tarthat számot irodalomtörténeti jelentőségre is, még ha kimondottan szépirodalmi célzatú csupán kettő volt is, a *Szépirodalmi Lapok* (1853. januártól júniusig) PÁKH Albert és GYULAI Pál szerkesztésében, illetve a *Szépirodalmi Közlöny* (1857. októbertől 1859. májusig) SZELESTEY László majd SZÉKELY József szerkesztésében. Volt viszont az egész korszakot átfogó, szépirodalmi, művelődési és társadalmi napilap, a NAGY Ignác szerkesztette *Hölgyfutár* (1849. novemberétől 1864. novemberig), amely színvonaltalansága ellenére is megjelenési lehetőséget biztosított főleg a fiatal íróknak, sőt könyvészeti rovata fontos szerepet játszott a magyar irodalom megismertetésében.¹²²

SZILÁGYI Sándor 1849–1850-es hetilapjai és albumjai után újabb jelentékeny lap lépett porondra. Hamarosan a *Pesti Napló* lett — elsősorban KEMÉNY Zsigmond szerkesztői időszakaiban — a kialakuló „irodalmi Deák-párt” szellemi gyűjtőlencséje, sőt 1858-tól kezdve a Deák-i politika orgánuma is. Tudományos fórumok közül már 1850-ben megjelent az *Új Magyar Múzeum*, mint

¹¹⁸ GULYÁS i. m. 1923. 193.

¹¹⁹ DEZSÉNYI Béla — NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 128–129.

¹²⁰ Így utasították el SZILÁGYI Sándor divatlap-alapítási kérvényét (KAZINOCY Gábor egy kiadatlan cikke. Közli SZILÁGYI Sándor. *A „Magyar Polgár” Nagy Naptára 1869*. Kolozsvár, 1869. 20–21.), KEMÉNY Zsigmond kérvényét szépirodalmi lap alapítására (Kemény Zsigmond Szilágyi Sándorhoz, 1852. június 2. ItK 1911. 239–241.) és FRIEBEISZ István Községi Lapok c. lapjának alapítási kérvényét (ANGYAL i. m. 129.).

¹²¹ SZINNYEI: *Regényirodalmunk*. i. m. II. 647–650.

¹²² Az összes megjelenő lapra vonatkozó statisztikát I. SZALÁDY Antal: *A magyar hírlap-irodalom statisztikája 1780–1880-ig*. Bp. 1884.; részadatok, részstatisztikák: BERZEVICZY Albert: *Időszaki sajtónk az ötvenes években*. Magyar Bibliofil Szemle 1925. 4–7.; I. még FRANKENBURG i. m. I. 187.; MAHOTKA Jenő: *Szépirodalmi folyóirataink története az abszolútizmus korában*. Bp. 1934.

a „népszerű tudományos irodalom közlönye”, 1857-től pedig megindult a Budapesti Szemle.¹²³

A hírlap- és folyóiratirodalom mellett megnövekedett a könyvkiadás, a *regények* mennyisége. A Bach-korszak évtizedében 219 kötetben 98 regény jelent meg, míg az előző harminc évben összesen csak 30 regény. Megszaporodott a fordítások száma is: közel 600 fordítás jelent meg, közülük 90 volt regény vagy nagyobb elbeszélés.¹²⁴

A kapitalista termelési feltételek és a polgáriasodó társadalom a Bach-korszak gátló törekvései ellenére is fejlődést idézett elő a publikálási lehetőségekben és a publikációkban. Lényegesen nagyobb akadályokba ütközött viszont az irodalmi élet *társulati* megszervezése, „...mert hiszen a szépirodalom állott legelevenebb összeköttetésben az elnyomott nemzeti közérzülettel s volt legalkalmasabb annak élesztésére és ébrentartására”.¹²⁵

Irodalmi társaságaink kialakulása nagy lépésekkel megindult már 1787 és 1793 között, majd 1825-ben SZÉCHENYI István megalapította az Akadémiát, 1836-ban létrejött a Kisfaludy-Társaság is. De Világost követően majd csak a kiegészítés után alakulhattak újabb irodalmi társaságok.¹²⁶ Az 1850-es években a Jó és olcsó könyvkiadó társulat, a Szent István Társulat elődje elismerésre méltó munkát végzett. Évenként mintegy százezer kötet könyvet olcsón vagy ingyen osztott szét, és az évtized végére tagjainak száma meghaladta a hatvezret.¹²⁷ Ülések nélkül, csak kiadványok címlapján megjelenő formában működött a Kisfaludy-Társaság.¹²⁸ 1858-ig megszorított keretek között működött a Magyar Tudományos Akadémia.¹²⁹ A könyvek vásárlása és népszerűsítése szempontjából fontos olvasókörök sem működtek.¹³⁰ Főként a korszak elején egyetlen lap sem volt, mely köré gyűlhetek volna a magyar írók.¹³¹ A megfigyelések és a rendőrhálózat okozhatta nagyrészt azt is, hogy az ilyen körülmények között egyébként természetesen kialakuló társasélet is tulajdonképpen csak az ötvenes évek végétől állandósulhatott.¹³² Egyes rövidebb időszakokban azonban már 1849-től kezdve működött egy-egy kisebb társaság. Így KAZINCZY Gábor — aki 1851-ig Pesten élt, utána a Borsod megyei Bánfalván — pesti lakásán, a minden keddi „fix jour”-okon összegyűjtötte a magyar íróknak elsősorban centralista-utód csoportját. KEMÉNY és EÖTVÖS még Pesten gyakran eljárta hozzá, Bánfalvára másokkal együtt olykor TOLDY Ferenc is ellátogatott.¹³³

¹²³ A Bach-korszak pozitívista jellegű, bőséges adattal ellátott sajtótörténete ANGYAL i. m. és SZALÁDY i. m.

¹²⁴ SZINNYEI: *Regényirodalmunk* i. m. II. 647–650.

¹²⁵ BERZEVICZY: *Absolutismus kora* i. m. II. 484.

¹²⁶ L. bővebben: HOFBAUER László: *Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig*. Bp. 1930.

¹²⁷ SZINNYEI: *Regényirodalmunk*. i. m. I. 91.

¹²⁸ L. bővebben KÉKY i. m. 102–104.

¹²⁹ Az MTA Bach-korszakbeli történetére vonatkozólag l. ANGYAL Dávid: *A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom*. Budapesti Szemle 1903. I. 1–33. és BARTFAI SZABÓ László: *Gróf Széchenyi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához 1858-ban*. Bp. 1926.

¹³⁰ *Könyv és könyvtár* i. m. 37.

¹³¹ FRANKENBURG i. m. I. 189.

¹³² PAIS Dezső: *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*. ItK 1911. 324., véleménye szerint az elnyomatás korában nem alakult ki társasélet, csupán az 1850-es évek végén. Ez annyiban szorult módosításra, hogy kialakult ugyan, de nem tudott állandósulni.

¹³³ PÁLFFY János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, é. n. 140., 221., 223.; SZILÁGYI: *Visszaemlékezés*... i. m. 1872. 69.

1849 augusztusának végétől SZILÁGYI Sándor gyűjtött maga köré egy kisebb írói kört (JÓKAI, GARAY, KAZINCZY Gábor, KEMÉNY Zsigmond, CSENGERY, VAHOT Imre, OBERNYIK, BÉRCZY Károly, SÜKEI Károly). Kávéházakban jöttek össze. 1850-ben mindennapos találkozóhelyük volt a Megyeház utca sarkán levő Vörös Ökör vendégfogadó emeleti rejtett szobája, ahova GYULAI Pál és Szász Károly is gyakran ellátogatott. SZILÁGYI Sándor így emlékezett ezekre az időkre:

„Dolgoztunk fiókjainknak, egymásnak mutogattuk, a mit dolgoztunk — még alig is gondolva rá, hogy valaha is kijöhessen, — még nem jutottunk el odáig, hogy terveztünk volna is a jövőre. Oly kevesen voltunk, hogy egy asztalkörnél több nem telt ki belőlünk — kik ebéd után a granátos és városház-utcák [?] sarkán levő kávéházban, s este a váczi-utcazi Parragh-féle kis vendéglőben találkoztunk. Még egy gyűlőhelyünk volt — valóságos casino — a nemzeti színházban: az úgynevezett írói páholy (»dramabírálok páholya«).”¹³⁴

SZILÁGYI Sándorék 1850-i találkozóhelyén, a Vörös Ökörben vitatták meg az *Emléklapok* számaikat, egymásnak felolvasták a vidékről beérkezett „monumentálisabb” műveket. Színház után esténként a Váci utcai Porszász vendéglőben gyűltek össze.¹³⁵ A Vörös Ökör tulajdonosa, HAUER Ferenc, biztosította számukra a zavartalanságot. A rendőrség nem tudott az írók találkozóiról, csak a HAUER által ismert, a körhöz tartozó írók mehettek fel az első emeletre. BEVILAQUA BORSODY Béla szerint VÖRÖSMARTY asztala is ott lett volna.¹³⁶

Így vendéglői asztalok léptek elő „irodalmi központokká”, mint a Komlókert, az Aranysas, a két ferencvárosi „kurta kocsmá”, a Prés és az Angyalhoz címzett. Alkalmilag — 1851 nyarán, amikor KEMÉNY Zsigmond ott lakott — ilyen volt a Vadászkiirt, 1855 nyarán pedig a városligeti Páva-sziget vendéglője, BERCZ Károly, BEÖTHY László, TÓTH Kálmán, LISZNYAI találkozóhelye — s KEMÉNY Zsigmondé, aki ebben az időben meg itt lakott. Nyaranként a Svábhegy is találkozóhelyül szolgált.¹³⁷ Az évtized közepén TOMORI Anasztáz rendezett estélyeket. Nála gyűlt össze többek között DEÁK, EÖTVÖS, KEMÉNY és JÓKAI is. Itt született még a TOMORI által fedezett magyar Shakespearekiadás terve. Ez időtől kezdve DEÁK és KEMÉNY szállása, az Angol Királynő is centrum volt, főként a *Pesti Napló* körének. Az 1850-es évek végén BEZERÉDJ István, halála után pedig özvegye tartott összejöveteleket, amelyeken ARANY is gyakran részt vett. CSEKONICS grófné estélyei, melyek az írók és az arisztokrácia közötti kapcsolatteremtést tűzték célul, már kudarcba fulladtak.¹³⁸

A magyar irodalmi művelődés

Az irodalmi és művelődési pozíciókat a forradalom előtt még biztosan tartotta kezében a magyar nemesi értelmiség. Ezt a képet még csupán színezte, hogy egyre nagyobb számú plebejus és polgári elem került a nemesség sorai közé, és a nemesség egy része is a polgárosodás útjára lépett. A magyar közép-nemességnek politikai és anyagi megsemmisítésére tört az abszolút hatalom,

¹³⁴ SZILÁGYI i. m. 1872. 13.

¹³⁵ SZILÁGYI i. m. 1872. 69.

¹³⁶ BEVILAQUA BORSODY Béla—MAZSÁRY Béla: *Pest-budai kávéházak*. Bp. 1935. I. 136—137., 332—334., II. 1170.

¹³⁷ BERZEVICZY i. m. II. 433.; BERCZ Károly: *Magyar írók szobája. Visszaemlékezés az ötvenes évekre*. Fővárosi Lapok 1878. 154., 155. sz.; PÁLFFY i. m. 241.

¹³⁸ PAIS i. m. 324—325.

ez tehát magába foglalta a magyar irodalom megfojtásának tervét is. Politikai és közigazgatási téren tervszerű „erdőirtás” volt: biztos kézzel választattak ki a kiirtandó szálfák, majd az „őrlo szű” hadserege, az idegen hivatalnokok uralma tette teljessé a sivárságot. A megnyilatkozásokban így rendet lehetett teremteni, de a koponyákban kevésbé. A szellem megrendszabályozására — de legalább elhallgattatására — Bécs kipróbálta több-kevesebb sikerrel a megfélemlítést, a bizonytalanságban tartást is.

„Nem hijában kivételes állapotnak nevezték az ostromállapotot — írta SZILÁGYI Sándor. — Ez a rettenetes bábeli zavar nemcsak kivételt képezett a normális viszonyok alól, hanem a fejletlen confusiónak olyan halmaza volt, hogy abból ugyan kiokoskodni nem lehetett. Engedélymegadás, betiltás, rendszeres üldözés, rendszertelen elnézés, kérdéskés szabadelvűséggel és katonai szigor, szabad sajtó és a nyomtatvány ki nem adása engedély nélkül, s a szerkesztő hadi törvényszék elé állítása képezték akkor a sajtóviszonyok chaosát.”¹³⁹

Törvényileg nem volt előzetes cenzúra a Bach-korszakban. Az 1848. év XVIII. tc.-t a szabad sajtóról nem vonta vissza az abszolutizmus! Helyette „rendőri felügyelet” néven vezette be az utólagos cenzúrát. Az oktrojált alkotmány magyar nyelvű kísérő irata is ezért szónokolhatott:

„A sajtó, mely józanul s mérsékeltlen használva a társadalmi fejlődésnek, a tudományos-ság s hasznos ismeretek terjesztésének hatalmas emeltyűje, szabad; csak az azzali káros visszaélések s veszélyes kicsapongásai lévén törvény által korlátolva . . .”¹⁴⁰

Egy bizalmas utasításában BACH azzal okolta meg az írók szemmel tartásának fontosságát, hogy rajtuk keresztül megismerjék a néphangulatot. Ez pedig azért fontos, mert „demokratikus” politikát kívánnak Magyarországon folytatni, „a népet és a pöffeszkedő urakat elválasztván” egymástól.¹⁴¹ A kormánynak ez a magatartása adott lehetőséget arra, hogy az újságok időnként a kormány célkitűzéseire folytatott harc ürügyén éppen a valóságos viszonyokat és a hivatalos politikát támadják. Így jelenhetett meg a *Pesti Napló*-ban már 1850-ben a *Sajtóviszonyok* című cikk, mely nyíltan megtámadta a diktatúrát.

„Azon kormány — írta —, mely nem bírja magát fenntartani a szabad sajtó mellett; mely nem tud fenállani a vitatkozások szabad mezején: önmagára mond ítéletet, ön maga mondja ki tehetetlenségét! . . . A máglya tüze hajdan igen kényelmes mód vala az újítók nyelvét elnémítani, s elvbarátaikat eszméik valótlanúságáról meggyőzni: ma, midőn az inquisitio máglyái lángolni megszűntek, szinte igen kényelmes dolog: megtiltani a tollnak, hogy ne írjon, a nyelvnek, hogy ne szóljon — a sajtó szoros korlátozása által.”¹⁴²

Önmagasztalás, demagógia és szofizmus áradt a rendszer képviselőiből. PROTSMANN még 1858-ban is azt bizonygatta TÁNCICSNAK, hogy megelégedettnek kellene lennie és hivatalt vállalnia. Mert íme, amiért hiába harcolt hatásos műveivel, azt a bachi hatalom sorra megvalósította: a sajtószabadságot, a robot és a dézsma eltörlését, a közteherviselést!¹⁴³ CSENGERY Antal 1861-es

¹³⁹ SZILÁGYI i. m. 1872. 114.

¹⁴⁰ SZÓGYÉNY—MARICH i. m. II. 200.

¹⁴¹ TÁBORI Kornél: *A bécsi titkos levéltár és a Vasárnapi Újság* i. m. 93.

¹⁴² PN 1850. 195. I.

¹⁴³ TÁNCICS i. m. 306—307.

képviselőházi beszédében méltán leplezte le a hazug gondolatkört és a képmutatást.

„De talán semmivel sem úztek oly gúnyos játékok osztrák civilisatoraink, mint — a sajtószabadsággal . . . Visszaállítani a censurát, annyi lett volna, mint eljátszani a szabad-
elvűség azon reputációját, melynek álorczával léptek föl az új Ausztria államférfiai a művelt külföld előtt . . . Egy oly rendszernek, melynek . . . minden jelszava *hazugság*, nincs veszélyesebb ellene a *szabadszólásnál*. Ily rendszer fennállása sajtószabadság mellett, rövid ideig sem volt képzelhető. Jól tudták ezt civilisatoraink. A kik a kincstár roppant deficitje mellett, milliókat költöttek egy császári körútra, hogy a megfizetett és megparancsolt demonstrációkkal egy nagy meglepédes komédiát rendezzenek a fejedelem és a külföld ámitására: hogyan tűrheték volna, hogy e költséges manövre-t a sajtó illetlen közbeszólása megszarja?! Fizetett lapjaikban, röpiratokban hirdették a világnak, hogy Magyarország boldog, elégtű, csak néhány ó-conservatív siratja elvesztett kiváltságait.”¹⁴⁴

SZÉCHENYI István *Blickjében* — az osztrák módra bevezetett „sajtószabadság” maró szatírája mellett — felhívta a figyelmet az egyetlen létező ellenzéki ségre: „Minden, mi excellentiád kormányrajutása óta Ausztriában a sajtót elhagyta . . . tele van úgynevezett »szurkálódásokkal« a kormány ellen . . .” Ragyogó szellemességgel fejtette ki, hogy az irányított sajtó komoly veszélyekkel jár, hiszen ha például az angol sajtóban megjelenik bármi sértés vagy kritika Ausztriáról — de akár saját kormányzatukról, uralkodójukról —, az polgári bíróság előtt egyszerűen elintézhető, mint amiért a szerkesztőnek kell vállalnia a felelősséget. Ha viszont ugyanez a szigorúan ellenőrzött ausztriai sajtóban fordul elő, abban a kormány hivatalos álláspontját kell látni.¹⁴⁵

S mégis, mindennek ellenére: a bachi neoabszolutizmusnak nem volt irodalompolitikának nevezhető céltudatos irányító tevékenysége! Erről vallottak az irodalmi életet valamiképp érintő törvények és rendeletek is, melyek tiltottak, de nem tűztek ki elvi jellegű, csupán napi politikai célt.

A Bach-korszak összeroppant a külpolitikai s az ennek nyomán megerősödött belpolitikai, társadalmi események súlya alatt, és lassú vonaglás után 1860-ban tűnt el a történelem színéről. Törvényei, rendeletei bár részben megmaradtak, más értelmet nyertek a közigazgatási, rendőrségi háttér eltűnével. A Schmerling-provizórium közjátéka után — amely képtelen volt az egyszer már meglazított aroncsokat eredeti feszességükben visszaállítani¹⁴⁶ —, a kiegyezés követő években emlékiratok és visszaemlékezések elrémítő példájának maradt meg a szabadságharcot követő évtized. Fővárosi és vidéki társaságok adomázva beszélgettek róla: fehér asztal mellett egymásra lícitált a hajdani üldözött és üldöző. Történelmünk szerves egészéből szinte kiesni látszott ez a látszólag következmények nélküli, az idillbe feloldódott kor. Nevelési példatár lett, amit nevelő és nevelt kötelességszerűen használt. De átélőinek — s főleg fiaiknak — olyan egyszerűvé és megismételhetetlenül sötétté távolodott, hogy valójában nem tudtak mihez kezdeni vele.

Az 1850-es években történt azonban más is. Kevesbé látványosan, mint az üldözések és kevésbé kézzelfoghatóan, mint a rendeletek kiadása. A centralizált abszolutizmus szükségletei és a kor igényei legalábbis egy területen egybevágtak. Az érdekeinél és hagyományainál, kultúrájánál fogva nemzetileg elkö-

¹⁴⁴ CSÉNGERY i. m. 4., 8–9.

¹⁴⁵ SZÉCHENYI i. m. I. 176., 181–188.

¹⁴⁶ L. bővebben: ANTALL József: *Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866*. Századok 1965. 1099–1130.

telezett köznemesség alól mindkettő kihúzta a talajt. Helyette a polgárságot erősítette és fejlesztette ki. A tudományok növekedő mennyisége és szerepe, a művelődési és államigazgatási tudatosság ellenállhatatlan erősödése, az ipar és kereskedelem egyre nagyobb jelentősége: mind teljes embereket igényelt. A kulturális élet és irodalom területét is egyre inkább a „szakemberek” hódították el a „polihisztor” köznemestől, ki még egyszerre gazdálkodott, politizált, írt és kultúrát alkotott. A foglalkozásához kötött polgárt, a fizetésből élő hivatalnokot pedig könnyűszerrel sakkban tarthatta a kormányzat.

Nőtt a nyomdák, a kiadók és terjesztők száma, egyre több és több hírlap, hetilap jelent meg. Ezeknek munkatársak és közönség egyaránt nélkülözhetetlen volt. A kereslet és a kínálat a társadalmi és politikai helyzettől függött, erősen megszabott volt. KEMÉNY Zsigmond már 1853-ban megállapította, hogy „... bár a tudomány haladást tett, az ízlés aránylag nem fejlett”. Mert a közönség „pártolása maecenási, s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol...”¹⁴⁷

Mennyiségben és jelentőségben a periodikairóadalom lett egyre nagyobb. Teljesen érthető, hogy ezt az irodalmat nem etikai és jellemi oldaláról mérhetjük fel. Néhány irodalom- és művelődéstörténeti néven kívül — KEMÉNY Zsigmond, JÓKAI Mór, CSENGERY Antal, BRASSAI Sámuel stb. — a többieknek a magyar nyelvű irodalom folytonosságának fenntartása és egy szakma útjainak kitapossása volt az érdeme.¹⁴⁸

Az irodalmi életben, az érdeklődésben és ízlésben nagy fordulat állott be. A romantika egy hatalmas törzsben — JÓKAIban — és néhány ágban élt tovább. A nemzeti emlékeztet szolgálta, a legnagyobb közönségigényt szolgáltatta ki.¹⁴⁹ Ez az évtized volt a francia romantikus regények térhódításának kora is. Pusztán ebben az évtizedben DUMAS-nak 11 regényét és 19 novelláját, SUE-nek 9 regényét, 4 novelláját és 4 „regénymutatványát” fordították magyarra.¹⁵⁰ A romantika azonban nem volt járható út. Nem oldotta meg a felvetődött kérdéseket, s ahhoz az úthoz kapcsolódott, a forradaloméhoz és szabadságharcéhoz, mely a magyarság számára járhatatlan volt. Elbukott forradalmak után az irodalmi élet, levert forradalmak után a „higgadtabb” tudományok és az önismeret igénye nő, élénkül meg leginkább. Ahogy a Rákóczi-szabadságharc utáni időkbe nyúlik vissza a magyar tudományos élet megindulása, úgy a Bach-korszakra esik kifejlődésének és páratlan virágzásának kezdete. Hozzájárult az európai korszellem,¹⁵¹ a nyugalom vágya is, hogy íróink a természettudományok felé fordultak. CSENGERY Antal önelemző szavaival:

„azon nagy megrázkódtatások, melyek országokat ingattak meg, engem is lesodortak a publicistikai pályáról, melyre azelőtt készültem; s midőn az erkölcsi tudományok elveit ingadozni láttam Európaszerte, vagy talán csak a fejem szédült; az eredmény ugyanaz: szükségét érezte lelkem a szilárdabb alapnak, s egész szenvedéllyel adtam magamat a természeti tudományok egyik és másik ágára.”¹⁵²

¹⁴⁷ KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. köt.* Bp. 1906. 312–313.

¹⁴⁸ FRANKENBURG i. m. I. 185. GYULAI Pál már leveleiben lesújtó képet festett az 50-es évek elejének irodalmi és sajtóéletéről: GYULAI Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rend. Somogyi Sándor. Bp. 1961. 46–47.; NÉMETH G. Béla i. m. 181–184.

¹⁴⁹ NAGY Miklós: *Jókai*. Bp. 1968. 155.

¹⁵⁰ SZINNYEI: *Regényirodalmunk* i. m. II. 3.

¹⁵¹ SÓTÉR István: *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 724–725.

¹⁵² OSZKk Quart. Hung. 2420. f. 262.

Lényeges indíték volt az önismeret igénye. A történelem felkarolása, a történeti regény térhódítása és a realizmus eluralkodása ebből eredt. Nem pusztán a bukott forradalmárok józanságával alakultak szobatudósokká a kor szellemi vezető alakjai.¹⁵³ De volt ebben a józanságban erkölcs és felelősség, hogy a félbeszakadt utat ismét megtalálja a magyarság, hogy ne csak önálló országgá, de elsősorban nemzetté is váljék. A történelmi események logikájának kutatása és felismerése, újabb és talán járható utak keresése, örök eroszakos leszakítások után, itthon és külföldön megkeresni az európai áramkörbe kapcsolódás lehetőségét, saját múltunkban: hogy ne lett volna mélyen erkölcsös, felelősségteljes és Európa élő problémáihoz való lényegi kapcsolódás!¹⁵⁴ A kérdések és válaszok megjelenési formáit nem az írók maguk dönthették el — de azért kérdeztek és válaszoltak. Több tévút volt a szükségesnél, hiszen éppen a kritika, a nézetek megvitatása — a demokrácia örök és általános érvényű lényege — gátoltatott leginkább.¹⁵⁵ Nem stílusban és témákban, hanem problémákban, tájékozódásban, törekvésekben és a „világ nézetében” voltak Európával lépést tartók, és nem pusztán a centralisták vagy az emigráció. Ezt pedig nem lehet se törvényekkel, se korlátozásokkal, de még rendőri zaklatásokkal sem befolyásolni és ellenőrizni.

Rezignáltan is, kételyekkel is eltelve alkotni nehezebb és nehezkesebb volt, mint hinni és a rendkívüli eseményekre, a történelmi nagyságra emlékezni. Fegyelmezettnak, céltudatosnak és kitartónak kellett lenni. Az ebből fakadó „klasszicizmus” pedig ha nem is szórakoztató, esztétikailag is olykor vitatható — de mindenképpen értékes. Ez volt a Bach-korszak értelmiségi, tudós és író nemzedékének történelmi mértékkel is alkotó munkája.

GÉZA BUZINKAY

The control of the Hungarian literary and press life during the Bach period (1849—1860)

Following the defeat of the War of Independence in 1849 absolutist government was introduced into Hungary. A conscious cultural and literary policy carried on by the government at this period. But the government still did not percept the political importance of literature and science. It did not prescribe any pattern for literature, but maintained a number of police prohibitions, and tried to influence certain people.

The government of the Bach period (1849—1860) strove for regulating the literary and press life. It enacted two laws of capital importance in 1852, the Press Law in May and the Association Law in November. There were some high sounding phrases of human rights in the Press Law, but its main part was devoted to the detailed listing of the various punishable actions and their penalties. The Association Law reserved the final words for the government in the foundation of associations and societies, and gave a right to control their work regularly. After the imposition of a new tax on newspapers in 1858 the press became the highest taxed "trade" in the Habsburg Empire. Many other orders in matters of detail were issued, some of them quite modern in themselves.

These orders get up only the framework of literary and press life. Effective direction was in the hand of clerks coming mainly from abroad and was in the editors' and publishers' hands, too, who were selected carefully and were always intimidated by the govern-

¹⁵³ HALÁSZ Gábor Válogatott írásai. Bp. 1959. 355.

¹⁵⁴ L. e kérdésre: KOMLÓS Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig.* Bp. 1959. 27—28. és NAGY Miklós bevezetését KEMÉNY Zsigmond *A rajongók c. regényéhez.* Bp. 1958. 19—20.

¹⁵⁵ L. ennek kifejtését: KEMÉNY Zsigmond i. m. 278.

ment. Liberty of the press survived formally, but police supervision was exercised after publication: all kinds of literary works could be published without restriction — but they were allowed to come into the market only after the permission of the police. This method of controlling always overhung the writers, editors and publishers in their business.

The progress of capitalism in technology and in society resulted above all in the quick growth of periodical literature. These circumstances would have called for the organizing of literary and press life, but the government strove to block its path.

In the end the Bach government left an important field of the national life out of consideration, as its could not encompass all the complicated aspects of Hungarian literary and press life.

VARGA SÁNDOR

A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a „Sarló”
(1945—1949)

A magyar íróknak az a csoportja, amelyet irodalomtörténetünk „népi írók” néven tart számon, már régóta törekedett valamiféle szövetkezeti szervezetben működő, azaz tőkés érdekeltségektől független könyvkiadó létrehozására. A felszabadulás adta lehetőségek birtokában ez a kiadó a Nemzeti Parasztpárt szárnyai alatt mint a koalíciós pártok kiadói, az új típusú ún. „közületi kiadók” egyike szerveződött meg.

1945 májusában a földreformmal kapcsolatos szervező- és propaganda-munka — melyből a Nemzeti Parasztpárt vezetői, funkcionáriusai alaposan kivették a részüket — a vége felé közeledik; következésképpen már olyan feladatok megoldására is jut idő és energia, mint a kiadó létesítése. A Magyar Kommunista Párt kiadója a „Szikra” már fél évvel ezelőtt — Szegeden — megkezdte munkáját és különösen Budapest felszabadulása óta gyors egymás utánban látnak napvilágot kiadványai; a Szociáldemokrata Párt kiadója a „Népszava” ugyancsak működik: az Erzsébet körút és a Barcsay utca sarkán már a végső simításokat végzik annak a bolthelyiségnek rendbehozásán, amelybe a Népszava könyvkiadó, könyvesbolt, kultúrjegyiroda és hirdetési iroda fog költözni; a Független Kisgazdapárt és a Parasztszövetség vezetőinek törekvéseit is jól tükrözi az a tény, hogy március 1-én megtartották a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezet alakuló közgyűlését: a szövetkezet egyik célja: „könyvek, zeneművek, folyóiratok kiadása és terjesztése kicsinyben és nagyban”.¹ A Szaktanácsnak is ott a nyomdája-kiadója az Athenaeum,² csak annak a pártnak, amely „az írók pártjának” vallja magát, nincsen saját kiadója.

Amint erre utaltunk, a „népi írók”-nak, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) jelenlegi vezetőinek régi törekvése saját, szövetkezeti szervezetben működő kiadó létesítése. Már több, mint hat esztendeje: 1939. február 21-én a *Szabad Szó* szerkesztőségében a lap köré tömörült 24 író, újságíró és paraszt-politikus megalakította a Falukönyvtár Szövetkezetet, amelynek tulajdonképpeni célja a népi írók műveinek kiadása, azaz könyvkiadó létesítése.³ Az NPP vezetői közül DARVAS József, FARKAS Ferenc, ILLYÉS Gyula, KOVÁCS Imre, NÁNÁSI

¹ Föv. Bíróság, Cégbírósági irattár Cg. 48133 sz. iratok. A szövetkezet igazgatósági és felügyelő bizottsági tagjai a FKgP és a Parasztszövetség vezetői.

² Az Athenaeum tulajdonjoga az államosításokig tisztázatlan volt ugyan (l. BÁNÁTI Ágnes—SÁNDOR Dénes: *A százesztendő Athenaeum* Bp. 1968. 202—203. l.), de az Athenaeumot annak idején a Szaktanács vállalatként tartották számon.

³ Bővebben VARGA Sándor: *A Szabad Szó c. hetilap könyves akciói 1939—1943*. Magy. Kszle 1968/4. sz. 307. l.

László és VERES Péter résztvevői voltak a hat év előtti kezdeményezésnek,⁴ most az ország egyik vezető pártjának élén, nemzetgyűlési képviselőkként úgy érzik: elérkezett a régi tervek megvalósításának ideje.

1945 május elején KOVÁCS Imre, az NPP főtitkára megbízást adott a pártigazgatói funkcióból nemrég lemondott dr. MOLNÁR Sándornak, hogy — mint a létesítendő Sarló kiadó igazgatója — készítsen kiadói programot.

MOLNÁR Sándor bizonyos kiadói tapasztalatokkal rendelkezett: ő volt a felelős szerkesztője az 1939—1944 között a Miniszterelnökség támogatásával megjelentetett „Nemzeti könyvtár” sorozatnak. MOLNÁR a most kapott feladatának megoldásába bevonta TALPASSY Tibort és a kiadói tervet hamarosan DARVAS József, az NPP propaganda osztálya vezetője elé terjesztette.

A tervezetben mindössze négy mű szerepelt: SZABÓ Pál akkor még kéziratban levő Dózsa-regénye; SOLOHOV: *Feltört ugar* és AYMÉ: *A zöld kanca* c. műve (mindkettő lefordításra várt), továbbá E. KOVÁCS Kálmán novellája.

Az elvi jóváhagyás birtokában megindult a konkrét előkészítő munka. Csakhogy: SZABÓ Pál regénye még nem volt nyomdára érett állapotban; SOLOHOV regényének fordítása ügyében TALPASSY Tibor tárgyalta a Szovjetunióból nemrég hazatért GERGELY Sándorral: nem vállalta a fordítást, helyette saját művét, a *Dekhánok földjén* c., egy üzbec kolhoz életéről szóló könyvét (amely a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadónál 1943-ban megjelent) javasolta itthoni kiadásra. AYMÉ kisregénye — mint jeleztük — ugyancsak lefordításra várt és E. KOVÁCS Kálmán novellája sem volt még kiadható állapotban.⁵

E meddőnek bizonyult tervezetek miatt PINTÉR József⁶ közreműködésével indult meg a valóságos munka. Nyomdába adják és június közepén napvilágot lát az első Sarló-kiadvány: VERES Péter: *Szabad ország — szabad munka* c. tanulmánya; másodikként egy hónap múlva — az első szabad könyvnapra — ILLYÉS Gyula: *Hősökről beszélek . . .* c. poémája; röviddel ezt követően ERDEI Ferenc: *Szövetkezetek* c. tanulmánykötete. MOLNÁR Sándor ekkorra már visszaadta megbízatását, úgyhogy a kiadványok felelős kiadójaként DARVAS József szerepel, aki — mint jeleztük — ekkor az NPP propaganda osztályának vezetője volt.

Alig néhány nappal az első Sarló-kiadvány megjelenése előtt, 1945. június 11-én hétfőn VERES Péter „szerény és minden formaságtól mentes megnyitó ünnepségen” adta át a párt Sarló-könyvesboltját. Az V. Bajcsy Zsilinszky út 36. számú házban, az egykori Sattler-sportszerbolt helyén⁷ megnyílt könyvesbolt vezetője CZIBOR János volt.

⁴ SZABÓ Pál író, a *Szabad Szó* akkori főszerkesztője még nem tagja az NPP vezetőségének. Itt jegyezzük meg, hogy a Sarló szövetkezet alapító okmányaiában szereplő SZABÓ Pál Sz[igetszentmiklósi] SZABÓ Pállal azonos, akiről SZABÓ Pál önéletrajzi írásában az 1945. április eleji napokat idézve így emlékezik: „... már országgyűlési képviselőcsoportja is volt a pártnak, és én helyettem is bevettek egy Szabó Pál nevű egyént. Akinek én soha, soha nem hallottam se hírét, se a nevét. Baranya képviselőjeként került be, s ott a parasztok azt hitték, hogy ő az író Szabó Pál. Jóval később tudták meg, hogy nem az...” (SZABÓ Pál: *Minden kör bezárul*. Bp. 1968. 234—235. l.)

⁵ Dr. MOLNÁR Sándor és TALPASSY Tibor közlése. Itt jegyezzük meg, hogy SZABÓ Pál Dózsa-regénye, *A nagy temető* címen 1947-ben a „Misztótfalusi” kiadónál, SOLOHOV ekkor kiadásra tervezett regénye *Új barázdát szánt az eke* címmel TAMÁS Aladár fordításában első ízben 1947-ben a Szikra-kiadónál, AYMÉ: *A zöld kanca* c. műve BAJOMI LÁZÁR Endre fordításában 1969-ben az Európa-kiadónál, E. KOVÁCS Kálmán elbeszélése *A kakasszéki kovács* címmel 1947-ben a Szikra-kiadónál jelent meg.

⁶ PINTÉR József (1913—1973) l. Irod. Lex. III. 506. l.

⁷ Jelenleg a Sportpropaganda Vállalat helyisége.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közreadjuk az NPP képes hetilapjának, a *Képes Világnak* a könyvesbolt megnyitásáról közölt írását:

„A Nemzeti Parasztpártról gyakorta mondják, hol szeretettel, hol gúnyosan, hogy az »írók és parasztok« pártja. Ez csakugyan igaz abban az értelemben, hogy egyetlen politikai pártunk sem rendelkezik olyan hatalmas irodalmi múlttal, mint a Nemzeti Parasztpárt. Egész kis könyvtárra való könyvben keresték a Parasztpárt mai vezetői a legsúlyosabb magyar kérdések megoldását. A népi irodalom és a publicisztika fegyvereit felváltva forgatták. Természetes tehát, hogy a könyvkiadás és könyvterjesztés újjáteremtésének munkájában vezető, sőt kezdeményező szerepet vállal a Nemzeti Parasztpárt. Ezért megalakította a „Sarló” Könyvkiadóvállalatot és megnyitotta a paraszti vonatkozású művek könyvesboltját, a „Sarló” könyvesboltot. Ám a Bajcsy-Zsilinszky úti finom, de mégsem hivalkodó könyvesbolt nemcsak a Parasztpárt íróinak, hanem az egész komolyzándékú magyar irodalomnak az otthona. E szerény és izléses könyvkereskedést a népi irodalom barátainak jelenlétében, bensőséges kis ünnepség keretében nyitották meg az elmúlt héten.

A megjelentek előtt Veres Péter ismertette a „Sarló” könyvkiadó szerepét, rámutatva, hogy a háború után a könyvpiacot ismét elárasztja a szórakoztató ipar. Éppen ezért komoly feladat vár a népi irodalmat szolgáló könyvkiadóvállalkozásra. A falu öntudatos népe, a jövőndő olvasótömegei, s az értelmiség java is nemcsak szórakozást, hanem egyben művelődést is keres a nyomtatott betűben. Ez a vállalkozás célja: az igényes irodalmat eljuttatni a parasztsághoz.

A szerény és minden formaságtól mentes megnyitó ünnepségen éppen Veres Péter szavai alatt érkeztek meg Kolozsvárról a fiatal erdélyi írók közül Nagy István új munkái, továbbá Barbusse Sztálin-könyvének most megjelent magyar kiadása, valamint a »Munkásdalok« gyűjteménye. Az új könyveket azonnal besorozták a könyvespolcokra, ahol a Parasztpárt történetének egy-egy irodalomtörténeti fejezeteként ott sorakoznak a falukutatás főművei, az immár politikai stílussá leszűródött társadalomszemlélet és népszemlélet forrásai: Móricz Zsigmond, Tamási Aron, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Darvas József, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter, Kiss Lajos, Jordáky Lajos kötetei.⁸

Az első szabad könyvnapon (júl. 12–14.) a Sarló nemcsak kiadványokkal, de könyvsátorral is jelen volt: a sátor, amelyben az NPP írói dedikálták műveiket, a párt székháza (VI. Andrásy út 25.) előtt állott.

A könyvkiadás – terjesztés tényleges megindulását követően elérkezett az ideje a vállalkozás jogi formába öntésének. Ezért a Nemzeti Parasztpárt Országos Központja levélpapírján 1945. július 31-én a kir. Törvényszékhez – mint Cégbírósághoz – beadvánnyal fordulnak: ERDEI FERENC belügyminiszter, VERES PÉTER, DARVAS JÓZSEF, FARKAS FERENC, ILLYÉS GYULA KOVÁCS IMRE, MAJLÁT JOLÁN, NÁNÁSI LÁSZLÓ és [SZ.] SZABÓ PÁL nemzetgyűlési képviselők, továbbá KERESZTURY DEZSŐ, az Eötvös Kollégium igazgatója, MOLNÁR JÓZSEF újságíró és [RANÓDYNÉ] KOTZIÁN KATALIN produkciós titkárnő. Beadványukban, csatolva az 1945. július 14-i alakuló közgyűlés jegyzőkönyveit, az alapszabályokat és a többi szükséges iratot, kéri a Sarló Művelődési Szövetkezet cégbejegyzését. A kérvény felzetén ez olvasható: „A Nemzeti Parasztpárt a cégbejegyzés eszközölését pártérdekből kéri és javasolja.”

A kir. Törvényszék (mint Cégbíróság) azonban sem a cégszöveget, sem a beadvány egyéb formai és tartalmi kellekeit nem találta megfelelőknek. Ezért a Szövetkezet 1945. szept. 26-án pótközgyűlést tartott, itt a Sarló Könyv és Film, Termelő, Értékesítő Szövetkezet került megalakításra.⁹ Az alapszabály szerint a szövetkezet célja

⁸ *Képes Világ*, 1945. júl. 21–28. 16. l. Képillusztrációkkal. A tudósítás szerzője minden valószínűség szerint CZIBOR JÁNOS.

⁹ A szövetkezet tevékenységének filmes vonatkozásait csupán annyiban mutatjuk be, amennyiben a könyvkiadással, terjesztéssel szorosan kapcsolódott.

„... a magyar szellem időálló termékeinek eljuttatása a nép legszélesebb rétegeihez. E célból közös üzletkezelés mellett, kölcsönösség alapján, tudományos, szépirodalmi és világnézeti kiadványok, könyvek, füzetek kiadása, híradó-, kultúr- és játékfilmek gyártása, vetítése, kölcsönzése, a fentiek forgalombahozatala, terjesztése. Ezért könyvkiadói tevékenységgel, könyv és papírkereskedéssel, filmgyártással és filmkölcsönzéssel, valamint moziengedélyek megszerzésével és a szövetkezet tagjaihoz a legkedvezőbb feltételek mellett kívánja eljuttatni az első bekezdésben megjelölt termékeket. [...] A szövetkezetbe csak olyan teljes jogú magyar állampolgárok léphetnek be, akik közvetve, vagy közvetlenül mezőgazdasági foglalkozást űznek, továbbá, akik mezőgazdasággal kapcsolatos képesítéssel vagy gyakorlat útján szerzett szakismerettel rendelkeznek ...”

Egy üzletrész értékét 100 pengőben határozták meg. A szövetkezet első igazgatóságának tagjai: DARVAS József, dr. ERDEI Ferenc, FARKAS Ferenc, dr. HORVÁTH Elek, ILLYÉS Gyula, dr. JÓCSIK Lajos, dr. KERESZTURY Dezső, KOVÁCS Imre, KOTZIÁN Katalin, dr. MAJLÁT Jolán, MOLNÁR József, NÁNÁSI László, SZ. SZABÓ Pál, dr. ZEKE Zoltán, VERES Péter.

Az iratok közé – nyilván, mert az sarló az NPP jelvénye volt – csatoltak egy, az NPP Országos Központja levélpapírján írott, a Sarló Könyv és Film Termelő, Értékesítő Szövetkezet bejegyzendő cégnek és üzletrész jegyzőinek címzett 1945. szept. 20-i levelet, amelynek aláírója KOVÁCS Imre nemzetgyűlési képviselő, az NPP országos főtitkára:

„A Nemzeti Parasztpárt intézőbizottságának határozata alapján közlöm, hogy a Nemzeti Parasztpárt hozzájárul ahhoz, hogy a szövetkezet a párt ideológiai céljait kifejező Sarló szót cégszövegébe felvegye, mivel a szövetkezet igazgatóságával történt megállapodás alapján a szövetkezet szerződésileg kötelezte magát a párt ideológiai céljait szolgáló irodalmi művek kiadására, forgalombahozatalára, valamint megfilmesítésére, melyet a cégbejegyzés után a szövetkezet cégszerűen is igazolni tartozik.”

A fentiek alapján a Sarló szövetkezetet a Cégbíróság 1945. okt. 18-án bejegyezte. Ezt követően formálisan is megalakult a szövetkezet vezetősége: 1945. okt. 20-án a szövetkezet igazgatósági ülésén elnökké VERES Pétert választották meg. Az elnök indítványára BORVETŐ Béla, KERESZÉNYI Dezsőné és dr. RANÓDY László társasági tisztviselőket a szövetkezet cégvezetőivé kirendelték. Az igazgatóság, ahogy ezt a jegyzőkönyv tartalmazza, „a szövetkezeti üzletágak erőteljesebb, egyben közvetlenebb megszervezése, valamint az egy-séges igazgatás biztosítása és elősegítése céljából” az ügyek vitelét háromtagú végrehajtó bizottságra bízta. Ennek tagjaiul DARVAS József, FARKAS Ferenc és dr. HORVÁTH Elek igazgatósági tagokat nevezte ki. Ezt megelőzően, azaz 1945. aug. 30-án az igazgatóság HORVÁTH Elek igazgatósági tagot vezérigazgatóként alkalmazta.¹⁰

Eközben a könyvesbolt életében is változás történt. Egyrészt a bolthelyiség deportálásból visszatért egykori bérlője jelentkezett: szeretné megnyitni ismét a sportboltot, másrészt a tőszomszédságban levő Győző Andor-féle könyvesbolt eladóvá vált. Ezt a könyvesboltot vette meg szeptember elején a Sarló szövetkezet a mozi-osztályának bevételéből, „rendkívül előnyösen”, ahogy ezt az igazgatóság jelentése tartalmazza és azt „Budapest egyik legnagyobb és legmodernebb könyvesboltjává”¹¹ fejlesztették. E könyvesbolt vezetését ekkorra

¹⁰ Főv. Bíróság, Cégbírósági irattár Cg. 50150 sz. iratok (a továbbiakban: Cégbíróság, Sarló-iratok).

¹¹ A Sarló Szövetkezet igazgatóságának jelentése az 1945/46 üzletévről, PI. Arch. 284 f. XXIX/b. (E könyvesbolt folyamatosan azóta is működik.)

— mint gyakorlott könyvkereskedő — KERECSENYI Dezsóné vette át. (CZIBOR János teljes idejét irodalmi munkásságának szentelte.) A könyvesboltban meghagyták az „örökölt” antikvár részleget.¹²

A Sarló tagja lett a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének, azaz a kiadói, illetve a budapesti könyvkereskedői szakosztálynak. A Sarlót az egyesületben dr. KERECSENYI Dezsóné képviselte, akit az 1946. évi közgyűlés alkalmával megválasztottak a budapesti könyvkereskedői szakosztály választmányi tagjának.¹³

Az NPP Délmagyarországi Pártérsítőjének 1945. aug. 2-i száma az alábbi felhívást tartalmazza: „... Minden szervezet gondoskodik helyiségről, ahol könyvesboltunkat berendezhetjük és könyveink mellett papírt és írószereket is árulunk. A bolt bevétele helyi szervezetünket erősíti . . .” Ma már nem állapítható meg, hogy e felhívást központi direktíva, vagy helyi kezdeményezés szülte-e, nincsen viszont tudomásunk arról, hogy ennek nyomán bárhol is nyitottak volna az NPP helyi szervei könyvesboltot.

1945 második felében a Sarló kiadásában további hat mű látott napvilágot.¹⁴ Ezek felelős kiadója — ILLYÉS Gyula: *Honfoglalók között* c. riportkötetének kivételével — immár HORVÁTH Elek. Ez utóbbi kiadvány Kolozsvárott készült — mutációban.¹⁵

A Sarló szövetkezet ui. még tevékenységének kezdeti szakaszában megállapodott három kolozsvári kiadóval, a Józsa Béla Athenaeummal, a Méhkas Diákszövetséggel és a Móricz Zsigmond Kollégiummal. A megállapodás lényege az volt, hogy a Sarló e kiadóknak kompenzációs csereüzlet formájában budapesti kiadású könyveket szállít az Erdélyben megjelent magyar nyelvű kiadványokért. A Sarló ennek értelmében e kiadók magyarországi főbizománnyosaként működött.¹⁶ E megállapodás keretében összesen 3588 kötet kiszállítására és 12 631 kötet behozatalára került sor.¹⁷ A *Nemzeti Parasztpárt kiskátéja* c. kiadvány 43 e kategóriába tartozó művet sorol fel.

Az infláció úgyszólván minden kiadói tevékenységet megbénított. Ebben az időszakban a Sarló könyvtermése mindössze két brosúra: Dr. KINDLOVITS Kálmán: *Agrárjogunk és a földhözjuttatottak jogvédelme* c., továbbá az 1946. évi (inflációs) könyvnapokra megjelentetett Sarló kiadvány: RÁ CZ György: *A korszerű parasztház*, amely a gyomai Kner nyomdába készült. Programba vették *Sárközi György összes versei és műfordításai* 1946. évi kiadását is,¹⁸ ez azonban az 1947. évi könyvnapra jelent csak meg. A stabilizáció utáni hónapokban is csupán egyetlen kiadványra, JÓCSIK Lajos: *A közösség gazdasági élete* c. könyv kiadására jutott az erőből.

Az 1946-os üzletévet lezárva elkészült az igazgatóság jelentése. Ebből idézünk:

¹² Dr. KERECSENYI Dezsóné közlése.

¹³ *Corvina* 1946. 6. sz.

¹⁴ A mutációs eltérés csupán annyi, hogy a kolozsvári változat címlapján a Sarló embléma helyében Móricz Zsigmond Kollégium szerepel kiadóként, továbbá a címlapverző részletesebb adatokat közöl a kiadványról. OSzK 263. 140. sz.

¹⁵ A főbizománnyos fogalma azt jelenti, hogy viszonteladókat is — megfelelő árengedménnyel — kiszolgálják.

¹⁶⁻¹⁷ PI Arch. 284 f. XXIX/b. L. még: *Szabad Szó* 1945. jún. 20. 5. l.; uo. 1945. szept. 2. 4. l. és szept. 7. 4. l. (Hirdetések).

¹⁸ *Parasztnaptár az 1946 évre és Corvina* 1946. 4. sz.

„... A könyvkiadás általában válságos korát éli. Rendkívül magas termelési költségekkel kell dolgoznia, tehát nagyobb tőkebefektetés nélkül komoly kiadói tevékenységet nem lehet kifejteni. Forgótőke, olcsóbb könyv és az olvasóréteg vásárlóképessége lett volna az alapja a könyvkiadásnak. Az a réteg, amelynek mi elsősorban szántuk kiadványainkat, a magyar parasztság, mind ez ideig nincs abban a helyzetben, hogy komoly könyvfogyasztó lehetne. Az üzleti szempontok háttérbeszorításával számtalan népi intézménynek juttattunk kiadványainkból.

A könyvterjesztői tevékenységre ugyanaz vonatkozik, mint a könyvkiadásra magára. Ezen a téren nagyobb tevékenység csak forgótőkével és ügynöki kar beszerzésével oldható meg. Az infláció súlyos hónapjaiban ez technikailag is teljesen megvalósíthatatlan volt.”

A könyvesboltról szólva a fenti jelentés ugyan arról ad számot, hogy létszámcsökkentéssel elérték a rentabilitást, azaz a bolt önmagát eltartja, azonban CZIKOLLYAY Gyula, az NPP gazdasági osztályának h. vezetője 1947. jan. 28-án tartott ellenőrző-vizsgálata során azt állapítja meg, hogy a könyvesbolt „nemcsak, hogy nem rentabilis, de még csak a költségeket sem tudja fedezni”. A jelentés a stabilizáció óta eltelt öt hónap (1946. aug.-dec.) adatainak összevetéséből arra a következtetésre jut, hogy az öt hónap 42 ezer forintos bevételre — 35%-os átlag-árrest kalkulálva — 15 ezer forintot bttó hasznot eredményezett, amelyet 20 ezer forint költség terhel. A hiány: 5 ezer forint, azzal a megjegyzéssel, hogy „Bizonyára terheli a könyvesboltot olyan kiadás is, ami a kigyűjtési adatokban nem szerepel, mivel azt a központ intézi, fizeti és könyveli”. Az 1947. január bolti forgalom és költségek összevetéséből is azt a következtetést vonja le, hogy legalább 18 ezer forintos forgalmat kellene elérni (a mostani 9630 forintossal szemben) ahhoz, hogy a könyvesbolt ne legyen ráfizetéses.¹⁹

A Sarló szövetkezet életében az esztendő első nagy jelentőségű eseménye a filmgyártó és -kölszönző részleg kiválása: 1947 január végén megalakult a Sarló Film kft.²⁰ Ez azt jelentette, hogy a Szövetkezet a legjelentősebb bevételi forrásától elesett, hiszen a mozi-osztály — azaz 15 budapesti és 19 vidéki mozi — bevételéből nemcsak a Győző-féle könyvesboltot vásárolták meg annak idején, de ez a bevétel volt a forrása a könyvkiadás, továbbá a szövetkezet központi adminisztrációja költségeinek is. A filmesek kiválása a szövetkezet vezetésében azzal a változással járt, hogy az igazgatóságba RANÓDY László helyébe KERECSENYI Dezsőné került. Eddigre megszűnt BORVETŐ Béla cégvezetői megbízása is, aki kivált a szövetkezettől.²¹

Ha végigtekintünk az eddig megjelent Sarló-kiadványokon, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a kiadó tevékenységén nem látszik, hogy „az írók pártja”-nak kiadója. Az inflációt és az ezt követő pénzsűkét mint az eredményes munka igen jelentős akadályait, természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni. Csakhogy: a többi kiadó él és dolgozik. És nemcsak a nagykiadók. Íme, PÜSKI Sándor Magyar Élet kiadója is új életre kelt, aktív a „Misztótfalusi” Szövetkezet is: éppen most jelentette meg SZABÓ Pál Dózsa-regényét, *A nagy temetőt*, amelyet pedig még az 1946-ra kiadott *Parasznaptár* a Sarló előkészületben levő kiadványaként jelzett. Még a párt elnökének, VERES Péternek 50. születésnapja alkalmából összegyűjtött publicisztikai írásait tartalmazó *Húsz év c.* kötetet is a „Misztótfalusi” adta ki.

¹⁹ PI Arch. 284 f. XXIX/b.

²⁰ Meghívó a Sarló Szövetkezet évi rendes közgyűlésére. A *Magyar Közlöny Hivatalos Értesítője* (137. sz.), 1947. jún. 20.

²¹ PI Arch. 274 f. XXIX/b. és Cégbíróság, Sarló-iratok.

Igaz – 1947 elejét mutatja a naptár – a „Misztótfalusi” szénája is nagyon rosszul áll: a köztársaságellenes összeesküvés miatt letartóztatottak közül nem egy tagja a szövetkezet igazgatóságának. Ez az NPP vezetői számára azért is gond, mivel – a lényegét illetően – a „Misztótfalusi” ugyancsak a „népi írók” kiadója, de változatlanul az PÜSKI Sándor is, akinek a birtokában tucatnyi olyan mű kiadói joga van, amelynek szerzője DARVAS József, ERDEI Ferenc, JÓCSIK Lajos, VERES Péter. Az NPP vezetőinek figyelme már csak azért is PÜSKI Sándor személye felé fordult, mivel ekkor már csaknem két esztendő eltelt azóta, hogy PÜSKIT a könyvkiadók igazolóbizottsága „feddésel” igazolta²² s ez az idő, a pártvezetés balratolódásának talaján elegendőnek látszott ahhoz, hogy a Sarló konszolidációja előkészítésének munkájába PÜSKIT bevonják.

1947. február 25-én az NPP politikai bizottsága ugyanis a párt egész életére döntő jelentőségű határozatot hozott: formálisan is megtörtént a párt két szélső pólusának az „összebékülése”, azaz a párt jobbszárnyának többsége feladta korábbi platformját. E döntések után az NPP országos vezetősége azonnal munkához látott, hogy a pártot az egységes politikai irányvonal alapján szervezetileg is megerősítse, és tömegbefolyását tovább növelje.²³

Már két nap múlva, február 27-én DARVAS József (mint az NPP héttagú végrehajtó bizottságának tagja) PÜSKI Sándorral folytatott megbeszélést. Megállapodtak abban, hogy PÜSKI – kombinációba véve a Sarló, a „Misztótfalusi” és a saját kiadóját, és ismerve a megoldandó feladatokat – javaslatot dolgoz ki a probléma megoldására. A megoldandó feladat pedig egy valóságos és erős, hatékonyan működő irodalmi kiadó megteremtése és emellett annak biztosítása, hogy a hallgatásra kényszerült írók (NÉMETH László, KODOLÁNYI János, SZABÓ Lőrinc, SINKA István, FÉJA Géza) ismét fórumot kaphassanak, visszatérhessenek az irodalmi életbe.²⁴

PÜSKI még aznap DARVAS Józsefnek írott levelében rögzíti: „az írói, kiadói és terjesztő problémakörünk kibontakozási lehetőségeit.” Levelében tényként állapítja meg, hogy a Sarló mint irodalmi kiadó, céljatévesztett. Csak mint a párt politikai kiadó-vállalkozásának lehet szerepe, akkor is egybefogva a *Szabad Szó*, a *Parasztújság* és a *Válasz* kiadói szervezetével.²⁵ A „Misztótfalusi” szövetkezet helyzetének ismeretében a velük való egyesülést sem politikai, sem gazdasági szempontból nem tartja megoldásnak. Politikailag azért, mert a „Misztótfalusi” tulajdonosai a Kisgazdapártnak az összeesküvésben súlyosan terhelt vezetői, gazdaságilag pedig azért, mert a „Misztótfalusi” karácsonyra megjelentetett kiadványait – elmaradván a Parasztszövetség költsöne – olyan költség terheli, amely meglévő vagyonukat fölemészti. Egyébként is: még értékesíthető kiadványai adósságaik átvállalása ellenében megkaphatók.

Saját vállalatáról, a Magyar Élet kiadóról szólva PÜSKI levelében azt közli: ahhoz, hogy a követelményeknek megfelelő munkát tudjon végezni és a népi

²² L. A *Könyv* 1970. 6. sz. 37–38. l.

²³ TÓTH István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–48*. Bp. 1972. 213. l.

²⁴ PÜSKI Sándor szóbeli közlése.

²⁵ A *Szabad Szó*, az NPP központi napilapja (a felszabadulás utáni első száma 1945. március 27-én jelent meg) impresszumában 1945. június 26-tól ismét, azaz a felszabadulás előtti gyakorlat szerinti kiadót a *Sarló Lapkiadó kft*-t tünteti fel. A *Paraszt Újság*, az NPP központi hetilapja megjelenésétől (1945. október 13-tól) kiadóként a Nemzeti Parasztpárt szerepel impresszumában. A *Válasz* felszabadulás utáni első száma 1946. okt.-ben látott napvilágot. (VI. évf. 1. sz.). Felelős kiadója: FARKAS Ferenc.

írók ama részének tisztességes ellátását, akik rendszeres keresettel nem rendelkeznek, magára tudja vállalni, 300 ezer forint kölcsönre van szükség. A kölcsön fedezete annak a 700 könyvtárnak a bevétele, amelyet PÜSKI az NPP helyi szervezeteinek szállít, továbbá a meglevő raktárkészlet. „Nevezett összeg egy hónapon belül szükséges ahhoz, hogy nagy veszteségeket elkerülhessenek és jóidőben indulhassak újra” — írja.

A terve tehát az, hogy a Magyar Élet kiadó maradjon továbbra is magánvállalkozásban, ám lényegét tekintve olyan irodalmi kiadóként, amely döntően az NPP szellemi irányítása alatt áll (ezt egyébként az NPP által kiküldendő bizottságnak módjában lenne érvényesíteni), és amely kiadónak gazdasági eredményeiben is az NPP — segítségének megfelelő mértékben — részesülne.

PÜSKI ezen kívül vállalná a Sarló, pontosabban az NPP sajtó-kiadói tevékenységének irányítását, népkönyvtárak, párt- és üzemi könyvtárak és a könyvterjesztés szervezését. Saját kiadója vagyonával garantálja e vállalkozások rentabilitását a kölcsön vételétől számított negyedéven belül. A kölcsönön kívüli feltétele sem lebecsülendő: hely az NPP politikai bizottságában és a kulturális osztályában. „Az elmúlt két év alatt saját károtokon tapasztalhatók, hogy a sajtó-kiadói területen köreinkben nincs vezetésre alkalmas ember kívülem. Nehéz munka ez: fej, szív és szerencse együtt, kiegyensúlyozottan kell hozzá” — írja levelében.

PÜSKI közli továbbá: elfogadná azt a megoldást is, hogy vállalatát társas céggé — vagy szövethetesi üzletrésztulajdonossá — szervezzék át, feltéve, hogy a társulók legalább akkora készpénztőkével vennének részt a vállalkozásban, mint a Magyar Élet kiadó jelenlegi raktárának és szerzői jogainak összértéke. Ezt pedig PÜSKI egymillió forintban határozta meg, megállapítva, hogy ez olyan nagyvonalú működést tenne ugyan lehetővé, amely minden áldozatot megérdemel, a mai viszonyok között elérhetetlen.

Máris vázolja kiadói tervét: részben a kifogyott jobb könyveinek újrakiadása (VERES Péter: *Számadás, Ember és írás, Szűk esztendő*; DARVAS József: *Vízkeresztől Szilveszterig*; SZABÓ Pál: *Őszi vetés, Harangoznak*; SOMOGYI Imre: *Kertmagyarország felé*, MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* jegyzetes iskolai kiadása; NÉMETH László: *Bűn és egyéb regények*, valamint új kéziratok alapján új művek kiadása (MOLNÁR István: *Magyar táncgyománnyok*; SZABÓ Pál elbeszélései; SZABÓ Lőrinc verses önéletrajza; ASZTALOS István új könyve; NÉMETH László önképzőköri füzetsorozata; *Régi magyar olvasókönyv*; *Népköltési antológia*; az ERDEI Ferencsel való kiadói viszony rendeződése esetén az ő új és régi könyvei; a már hirdetett olcsó füzet és játékszín-sorozat.)²⁶

A PÜSKIVEL folytatott tárgyalások eredmény nélkül zárultak: ERDEI Ferenc főtitkár néhány hét múlva közölte PÜSKIVEL, hogy — főleg az SZDP-oldalról várható támadások miatt — nem lenne helyes a funkcióba állítása.²⁷

Munka azonban — legalábbis a könyvkiadói részlegben — nem folyik. Forgatják viszont TAMÁSI Áron: *Mezei próféta* c. filmjét.

Éközben az NPP Intéző Bizottsága — megelégedve a Sarló vezérigazgatójának eddigi „működésével” — határozatában elrendelte HORVÁTH Elek azonnali hatályú szabadságolását, a Sarló Szövetkezet ügyeinek rendezésére és ideiglenes vezetésére DRIEN Károly filmes szakembernek adott megbízást. A szeptember 19-i intéző bizottsági ülésen hozott határozatával pedig utasította HORVÁTH

²⁶ PI Arch. 284 f. XXIX/b.

²⁷ PÜSKI Sándor szóbeli közlése.

Eleket, hogy a Sarlóval kapcsolatos összes ügyeket azonnal adja át DRIEN Károlynak: „... Amennyiben ez intézkedésünk Horváth Elek magatartása miatt nem lenne végrehajtható, úgy utasítjuk a Sarló igazgatóságát, hogy Horváth Eleknek azonnali hatállyal mondjon fel...”²⁸ HORVÁTH ugyan tiltakozik: a határozatot megbélyegzőnek és minden jogi alapot nélkülözőnek „minősíti”,²⁹ azonban a határozatot végrehajjták.

Mint jeleztük, 1947-ben összesen egy Sarló kiadvány látott napvilágot: a már régen tervbe vett SÁRKÖZI-kötet az 1947. évi könyvnapok alkalmából megjelent.

Az 1947. december 31-i mérleg 1 millió 708 ezer forint vagyont mutat ki (ebből áru- és anyagkészlet 134 ezer forint, viszont az adósok: 1 millió 334 ezer forint), a felesleg 5647,91 forint,³⁰ melyet a mérleg jóváhagyása után a tartalékalaphoz csatoltak.

Figyelemre méltó dokumentum CZIKOLLAY Gyulának az NPP gazdasági osztálya h. vezetőjének 1948. május 10-én adott jelentése a pártvállalatok helyzetéről, valamint a hitelek és egyéb kérdésekről. Ez a jelentés a Sarlót ugyan meg sem említi, viszont e jelentésből tudjuk, hogy erre az időre az NPP a MISZTÓTFALUSI könyv-, zenemű kiadó és terjesztő szövetkezetbe delegált tagjait visszahívta, tehát a pártnak e szövetkezettel kapcsolatban semmi tennivalója nincs.

Nyitott még a PÜSKI Sándor kiadójához fűződő kapcsolat ügye. PÜSKI javaslatainak elutasítása ui. nem oldotta meg azt a kérdést, amelyet az jelentett, hogy a „népi írók” Magyar Élet kiadásában megjelentetett művei rak-táron hevernek.

PÜSKIVEL a tárgyalások most már arra irányultak, milyen feltételekkel hajlandó a tulajdonában levő azokat a könyveket, amelyek szerzői a párt vezetői, a Sarlónak, azaz az NPP-nak átadni. A följánlott 50% engedménnyel való átvételt PÜSKI nem fogadta el. Arra hivatkozott, hogy raktárkészletének éppen a szóban forgó könyvek képezik legértékesebb részét, ha ezeket átadná, hitelezői csalást követne el. CZIKOLLAY javasolja, hogy az összes kijelölt könyveket vegyék át, legalább 65%-os engedménnyel.³¹

1948. április 4–5-én ülésezett az NPP kongresszusa „... A kongresszus előkészítése és lefolyása szemléltetően bizonyította, hogy a párt politikailag és szervezetileg akkorra ténylegesen megerősödött, a demokratikus centralizmus elve alapján olajozott gépezetként működött, s a vezetés a felső vezetőségtől a helyi szervezetekig határozottan a párt régi balszárnyának az irányítása alatt állott...”³² Nyilvánvaló, hogy e tény meghatározó szerepet játszott abban, hogy ismét napirendre került a Sarló mint *könyvkiadó* életre keltésének ügye, amelynek gyakorlatilag immár egy esztendeje nincs vezetője.

Az első feladat: ügyvezető igazgatót kell keresni a Sarló élére. DEMETER Andorra, az Új Idők (Singer és Wolfner) kiadó fiatal szaktisztviselőjére esett a választás. Előbb E. MAJLÁT Jolánnal, az NPP propaganda osztályának vezetőjével, majd ERDEI Ferenc főtitkárral folytatott megbeszélések során tisztázódik a feladat: az MDP illetékeseinek egyetértésével a Sarlót olyan kiadóvá kell fej-

²⁸ PI Arch. 284/f. XVI. 25. és 28. lap (179. sz. és 199. sz. határozat).

²⁹ PI Arch. 284/f. XXIX/b.

³⁰ Cégbíróság, Sarló-iratok.

³¹ PI Arch. 284. f. XXXIX/b.

³² TÓTH István: i. m. 286–287. lap.

leszteni, amely a parasztok számára ad ki könyvet: mezőgazdaságit, ismeretterjesztőt, szépirodalmi és ifjúságit egyaránt.³³

1948. augusztus 31-én — nagyon hosszú szünet után — ülést tart a Sarló Szövetkezet igazgatósága: VERES Péter, ERDEI Ferenc, NÁNÁSI László, FARKAS Ferenc, SZABÓ Pál igazgatósági tagok és CZIKOLLAY Gyula tb. tag.

CZIKOLLAY Gyula tájékoztatta az igazgatóságot, hogy mivel a Sarló filmosztálya megszünt (az államosítás során a MAFIRT átvette), a szövetkezet működése és anyagi helyzete megváltozott. Javasolta, hogy ennek következtében a szövetkezet a könyvkiadásra és -terjesztésre koncentráljon és javasolta DEMETER Andor ügyvezető igazgatói kinevezésének, valamint két fő racionizálás címén történő felmondásának jóváhagyását.

A megváltozott körülmények alapszabály-módosítást is szükségessé tettek. Az igazgatóság a fenti javaslatok elfogadásán kívül jóváhagyta a szövetkezet nevének és tárgyának megváltoztatását. Az új név: Sarló Könyvtermelő és értékesítő Szövetkezet; tárgya:

„Tagjai egyéni és közös gazdasági érdekének, valamint társadalmi felemelkedésének a kölcsönösség alapján való előmozdítása irodalmi, művészeti, zenei, tudományos és egyéb kulturális termékek előállításával, kiadásával, terjesztésével illetőleg értékesítésével. A cél elérése érdekében a szövetkezet sokszorosító, illetőleg nyomdaüzemet állíthat fel, sajtóorgánumot, könyv-, papíros és műkereskedést létesíthet és kölcsönző tevékenységet végezhet, továbbá propaganda üzletkört bonyolíthat le.”

Az igazgatóság CZIKOLLAY Gyula tájékoztatása alapján jóváhagyta a PÜSKI Sándorral és a MISZTÓTFALUSI könyv- és zeneműkiadó és terjesztő szövetkezettel létrejött megállapodást és megbízta az ügyvezető igazgatót, vegye fel a tárgyalásokat a Buda Általános Takarékpénztárral 90 ezer forint forgótőkehitel felvételére.

Végül az igazgatóság tudomásul vette VERES Péter: *A paraszti jövőndő* c. könyvére vonatkozó jelentést.³⁴

Mint a fentiekből kitűnik, a PÜSKI Sándorral régóta húzódozó tárgyalások eredményesen befejeződtek: a Magyar Élet kiadótól (beszerzési értékben) 173 086,85 Ft, a Misztótfalusi Szövetkezettől 11 941,60 Ft értékű könyvet vásárolt meg a Sarló.³⁵ És a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete közleményében megjelenik a hirdetés, hogy 24 könyv szerzői jogát és teljes raktárkészletét a Magyar Élet könyvkiadótól és a „Misztótfalusi” könyv-, zeneműkiadó és terjesztő szövetkezettől átvette a Sarló.

VERES Péter: *A paraszti jövőndő* c. könyvének első kiadása még a július 1—3-i könyvnapokra jelent meg. Az első kiadás gyorsan elfogyott, már a második kiadás megjelenését is hirdették,³⁶ el is készült, azonban e kötet körül időközben — azaz ERDEI Ferenc *Forum*-beli cikkét követően — magasra lobbant a vita lángja. A már kinyomott és bekötött 3000 példányos második kiadás nem is hagyta el a raktárat, a kisparaszti gazdálkodás mellett érvelő mű terjesztését az NPP vezetői leállították. Erre utal a Sarló igazgatósága 1948. augusztus 31-i ülésén felvett, fent ismertetett jegyzőkönyv: ezt a ténytet vette az igazgatóság tudomásul.³⁷

³³ DEMETER Andor szóbeli közlése.

³⁴ Cégbíróság, Sarló-iratok.

³⁵ Uo.

³⁶ *Szabad Szó* 1948. jún. 6. 7. 1.

³⁷ DEMETER Andor szóbeli közlése.

A Sarló Szövetkezet 1948. október 4-én tartott közgyűlése a Szövetkezet alapszabálymódosítását (a cím és a tevékenységi kör megváltozása) elfogadta, a Cégbíróóság a változásokat az iratokban végrehajtotta.

A Sarló történetével összefüggésben is figyelemre méltó VERES Péter egy cikke, amely 1948 októberében a *Szabad Szóban* és a *Parasztújságban* jelent meg. Az NPP elnöke e cikkében közli, hogy az NPP a Dorottya utcában egy romos ház helyén felépíti székházát, ahol egy állandó központi pártiskola is helyet kap. „... Ugyanott helyezi el a parasztság művelődése céljából életbevágóan szükséges könyvkiadó vállalatot és könyvkereskedést is...”.³⁸

Időközben a nagyarányú tervezetések mellett a konkrét munka is elkezdődik: a karácsonyi könyvpiacon ott a két Sarló kiadvány: FAZEKAS Mihály *Lúdas Matyi*-jának illusztrált ifjúsági kiadása és SZABÓ Pál: *A két okos meg a bolondos* c. illusztrált népmeséi. (Ekkor már érvényben van a könyvek árát elsőként szabályozó Országos Árhivatali rendelet,³⁹ következésképpen e kiadványok már rányomott árakkal láttak napvilágot.)

Hogy a Sarló kiadói tevékenysége újraindulásának az illetékesek milyen fontosságot tulajdonítottak, mindennél jobban bizonyítja az a sajtófogadás, amelyet 1948. december 2-án az NPP főtítkárságán rendeztek.⁴⁰

Az 1948. üzletévet lezáró mérleg 842 ezer forint vagyont (ebből áru- és anyagkészlet 255 ezer forint, adósok: 510 ezer forint) mutat ki. „Felesleg” — azaz nyereség 3 ezer forint.

A közgyűlés elé terjesztett jelentés, megállapítva, hogy a szövetkezet 1948 július 1-től kizárólag könyvkiadó és -terjesztői tevékenységet folytat, közli, hogy a könyvesbolt 1948. évi forgalma 408 ezer forint volt; „... ami magabevéve is szép eredményt mutat, különösen, ha figyelembe vesszük a könyvek még mindig magas árait, másrészt, hogy nem rendelkezünk eladási orgánnummal.”

A könyvkiadásról a jelentés mindössze a két karácsonyra megjelentetett könyvről adhatott számot, „... Egyébként a t. Közgyűlés tagjai mindannyian szoros kapcsolatban vannak cégünkkel és pontosan ismerik működésünket” — fejeződik be a közgyűlés elé terjesztett jelentés.⁴¹

Az 1948. évi mérlegmellékletek teljes részletességgel tartalmazzák egyrészt a könyvesbolt leltárának műfaji megoszlását, másrészt a kiadói raktárállományt. A könyvesbolti leltár adatait az alábbiakban közzétesszük. A könyvkészlet összetételének elemzése arra enged következtetni, hogy a könyvesbolt nem rendelkezett meghatározott profillal; a realitásokat tudomásul véve nem a parasztság, hanem az értelmiség igényeinek kielégítésére törekedett.

1949 elején már folynak a tervezetések, tárgyalások egyrészt a leendő szerzőkkel, másrészt a könyvterjesztés szélesebb alapokra való helyezéséről: a vidéki pedagógusokat jutalékos üzletszerzőként kívánták ui. a könyvterjesztésbe bevonni. Megjelenik egy mesegyűjtemény: PAKU Imre szerkesztésében *A szegényember igaza* címmel, amely azonban utolsó Sarló kiadványnak bizonyult.

³⁸ VERES Péter: *A Párt székházáért*. *Szabad Szó*, 1948. okt. 13. 3. l., *Parasztújság* 1948. okt. 17.

³⁹ *Corvina* 1948. szept. 24.

⁴⁰ L.: *Darvas József a népi irodalomról és a Sarló feladatairól*. *Szabad Szó* 1948. dec. 3. 3. l.

⁴¹ Cégbíróóság, Sarló-iratok.

Szépirodalmi művek (regény, novella, vers antológia, összegyűjtött művek, életrajz)	3 890 db
Ifjúsági irodalom, képes meséskönyvek	1 100 db
Művészetek (képzőművészet, építészet, színészet, zene)	690 db
Antikvár könyvek	3 700 db
Mezőgazdasági szakkönyvek	450 db
Ipar, kereskedelem, gazdaságtan	230 db
Vadászat, sport, testnevelés	40 db
Nyelvkönyvek, szótárak	104 db
Egyéb művek (szakácskönyv, divat, folyóirat, kézimunka)	80 db
Idegen nyelvű antikvár könyvek	820 db
	<hr/>
	11 104 db
Értékesíthetetlenül vált és kiselejtezett kiadványok	8 700 db ⁴²

1949 május közepén az NPP vezetői — elfogadva a könyvkiadás-terjesztés állami irányítására-ellenőrzésére létrehozott szervnek, az Országos Könyvhivatalnak javaslatát — hozzájárultak a Sarló tevékenységének megszüntetéséhez. DEMETER Andort az akkor államosított Új Idők (Singer és Wolfner) Kiadó vállalatvezetőjéül nevezték ki.⁴³

Ezzel a kiadói „részleg” tevékenysége véget ért. A könyvesbolt azonban KERECSENÝI Dezsőné vezetésével még egy álló esztendeig Sarló könyvesboltként működött tovább: 1950 májusában vette kezelésbe a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat.

Az 1950. február 20-án megtartott rendkívüli közgyűlésen 34 tag vett részt. VERES Péter, a Sarló Szövetkezet elnöke az igazgatóság nevében beterjesztette javaslatát:

„A szocialista államgazdaságban, ahol a termelés és értékesítés teljes tervszerűséggel folyik, nem helyes, hogy a szövetkezet, mint magánszektor továbbra is fennmaradjon, tehát a közgyűlés az igazgatóság határozatának megfelelően mondja ki a szövetkezet felszámolását.”

A közgyűlés így is határozott. A szövetkezetnek ekkor 52 tagja volt 10 676 üzletrésszel.⁴⁴ Az 1950. szeptember 12-én az évi rendes közgyűlést már csak azért kellett összehívni, mert az Adóhivatal a közgyűlés által jóváhagyott 1949. évi mérleg és eredményszámlát követelte. Az 1949. évi üzletéről DEMETER Andor terjesztette be a zárómérleget, mely 92 ezer forint veszteségről adott számot.⁴⁵

A Sarló Szövetkezet záróközgyűlésére 1952. március 14-én került sor. A megjelent 30 tag jóváhagyta az 1950., 1951. és 1952. március 3-án lezárt mérlegeket 81 827,68 Ft vagyonértékkel. E zárómérleg utal arra, hogy az 1950. évi mérlegben a könyvesbolt vagyona nem szerepel, mivel az NPP országos központja a könyvesboltot felajánlotta és átadta a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnak. Az átadott vagyonértékeket a felszámolók az NPP követeléseiből leírták, a tagokat károsodás tehát nem érte. A közgyűlés határozata a felszámolt Sarló

⁴² Uo.

⁴³ DEMETER Andor szóbeli közlése.

⁴⁴ Cégbíróság, Sarló-iratok.

⁴⁵ Uo.

Szövetkezet vagyont átadta az NPP-nak, a hitelezők követeléseinek kiegyenlítésére, a szövetkezet könyveit pedig az NPP irattárába helyezték megőrzésre.⁴⁶

Végigtekintve a Sarló szövetkezet tényleges működésének öt esztendején, nem juthatunk egyéb következtetésre, mint hogy a szövetkezeti alapszabályban megfogalmazott legfontosabb törekvés: „a magyar szellem időálló termékeinek eljuttatása a nép legszélesebb rétegeihez” — mindvégig csupán törekvés marad. A Sarló számottevő kiadvává még átmenetileg sem tudott válni, a föllángolások rövid ideig tartottak, és az ilyen időszakokban napvilágot látott Sarló-kiadványok többsége sem tekinthető maradandó irodalmi értéknek.

További kutatást és elemzést igénylő feladat választ adni a kérdésre: miért nem tudott az „irók pártja” egy hatékonyan működő életképes kiadói szervezetet fenntartani, mi okozta ezt a szinte permanens tehetetlenséget. Nyilvánvaló: az NPP jobb- és balszárnya között parázsló, majd föl-föllángoló, bénító hatású harc még egy erőskezü, magasfokú szakértelemmel rendelkező koncepcionális (és tőkeerős) vállalati-szövetkezeti vezetést is próbára tett volna. Amikor pedig a párt balszárnya győzelmének talaján új vezetéssel megkezdődhetett volna a munka, a politikai helyzetben bekövetkezett fordulat — a Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-i megalakulása és ezt követően az NPP elsorvasztása⁴⁷ — maga után vonta az NPP kiadójának felszámolását.

Pozitívabban értékelhető viszont a szövetkezet egyetlen folyamatosan működő szervének, a könyvesboltnak munkája, annak ellenére, hogy eredeti céljától eltérve nem vált a „paraszi vonatkozású művek könyvesboltjává”. Egyik legnagyobb eredménye, hogy lelkes, magasfokú hivatástudattal rendelkező szakembereket nevelt — ma már fogalmazhatunk így — az állami könyvkereskedelem számára.

A Sarló-kiadó története a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem történetének értékes fejezete. Szakmatörténet ugyan, mégis, minden bizonnyal közelebb visz a Nemzeti Parasztpárt történetének teljesebb megismeréséhez is.

SÁNDOR VARGA

„Sarló” (Faucille), la Maison d'édition du Parti Paysan National

Le groupe des écrivains hongrois — que notre histoire littéraire désigne sous le nom «écrivains tendance populaire» s'était efforcé déjà depuis longtemps d'établir une Maison d'édition fonctionnante dans une sorte d'organisme coopératif, c'est à dire en toute indépendance des intérêts capitalistes. Cette Maison d'édition — en profitant des possibilités de la Libération — s'est organisé sous la protection du Parti Paysan National comme une des Maisons d'édition des partis de coalitions sous la nom Sarló (Faucille), Cooperative de Production et de Vente du Livre et du Film.

Notre étude s'efforce d'esquisser les circonstances de l'établissements de la section d'édition et propagatrice de la coopérative et décrit son fonctionnement durant quatre ans, interrompt de longues suspensions.

Au fait, l'effort le plus important — formulé dans le statut coopératif — de la Maison d'édition: «remettre les produits importants de la culture hongroise aux couches les plus larges de peuple» n'était seulement qu'un exigence, le «Sarló» (Faucille) ne pouvait pas devenir, ni même provisoirement une Maison d'édition considérable, mais son histoire est toutefois un chapitre important de l'histoire de l'édition et de la librairie hongroise. Bien qu'il ne soit qu'un histoire d'une seul domaine, quand même certainement il nous approche aussi à la compréhension totale de l'histoire du Parti Paysan National.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Vö. TÓTH István: i. m. 297. l.

KÖZLEMÉNYEK

Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához. Azóta, hogy a XV. század második felében a *Thuz Osvát Antifonálé* háromszólamú feldolgozásában Magyarországon is feltűnik a „Dies est laetitiae” kezdetű karácsonyi cantio,¹ évszázadokon át folyamatosan kimutathatjuk kedveltségét.² A latin szövegen kívül,³ mely az 1651-es *Cantus Catholicibén*, e *Kájoni-Cantionale*ban, a *Deák-Szentés énekgyűjtemény*ben stb. olvasható, magyar fordításban is közzismert „Nagy örömnep ez nekünk” kezdettel. A külföldi források meglehetősen tarkaságával szemben a XVI. század végén TELEGDI közlése⁴ már azt a versszak-sorrendet mutatja, melyet azután könyveink csaknem kivétel nélkül megtartanak a XVIII. század végéig. A TELEGDINél olvasható — de nála is nyilvánvalóan a közhasználatból átvett⁵ — archaikusabb szövegváltozatot látjuk például *Kapcsányi Márton könyvében*⁶ és a *Gyöngyösi Toldalékban*⁷ is (változatát a *Jancsó-kódexben*⁸), míg a *Cantus Catholicibén* az eddig egységes hagyomány igen szövegű fordítását kissé stilizálja, a csiszoltabb XVII. századi költészet prozódiai és szókészleti szokásaival összhangba hozza, de még mindig nagy tisztelettel a hagyományozott szöveg iránt. A CC szövegét

¹ *Thuz Osvát (Zágrábi) Antifonale* MR 10. vö. SZIGETI K.: *Mehrstimmige Gesänge aus dem 15. Jahrhundert* . . . *Studia Musicologica* VI. (1964). 113—4.

² Gyöngyösi Toldalék, Kapcsányi Márton prédikációs könyve, Mihál Farkas ék., Zemlényi ék., Debreceni, Bártfai protestáns énekeskönyvek, Kájoni-Cantionale, Turóci Cantionale, Deák-Szentés gyűjtemény stb. Vö. CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai*. (Régi Magyar Dallamok Tára I.) Budapest, 1958. 266, 471. 634.

³ H. WALTHER: *Carmina Medii Aevi Posterioris Latina. I. Initia carminum* . . . Göttingen, 1959. Nr. 4450. (= Chev. 4610). Sajnos a régebbi források — clm 460 sec. XIV., clm. 4611 sec. XIII?! — nem álltak rendelkezésünkre. Lásd még: Ph. WACKERNAGEL: *Das deutsche Kirchenlied*. Leipzig, 1864. I. 340., 341., 332. DANIEL: *Thesaurus Hymnologicus* . . . Halis 1841. I. 330. F. J. MONE: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Freiburg, 1854; reprint 1964. I. 62—4. F. W. E. ROTH: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Augsburg, 1887. 11.

⁴ TELEGDI Miklós: *Az evangéliumoknak . . . magyarazattya*. Bécs, 1577. vö. RMKT I.

⁵ Vö. PETRÓ Sándor: *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. EPhK 1941. 270. Telegdi forrásairól NAGY Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára*. MKsz 1880. 130., 132. tétel.

⁶ *Az evangéliumok és Epistolák . . . ennehány Karácsonyi és Húsvéti Énekekkel*. Bécs, 1616.

⁷ A Gyöngyösi Toldalék énekeinek archaikus jellegére, középkori forrásokra mutató jelekről ERDÉLYI Pál: *A gyöngyösi toldalék*. MKsz 1898. 228—9.

⁸ A széles körben énekelt cantio szövegében található szótagszám-eltérések és szövegvariánsok arra figyelmeztetnek, hogy a középkori kódexek hasonló gyakorlata — olyan korban, amikor a kommunikáció, a nyomtatás még kevésbé segítette az egységesülést — önmagában nem elegendő bizonyíték egyes középkori szövegek énekelt volta ellen. (Még ma is nemegyszer halljuk ugyanazt az éneket szomszédos falvakban is többféle alakban!) A népi énekgyakorlat esetenkénti szótagszám-szabadsága néhol megoldhat olyan problémákat, melyek előtt a verstani vizsgálat értetlenül áll.

KÁJONI úgyszólván változtatás nélkül veszi át, míg a kassai *Cantus Catholici* (1674) az 1651-es CC szövegéből kiindulva, jóval nagyobb engedményt tesz a kordivatnak. A szöveg életére vonatkozó utolsó adataink a XVIII. századból valók.

Mint külföldön, nálunk is önállósult, s további strófákkal bővült (talán protestáns kezdeményezésre) a „Dicséretes ez gyermek” strófa;⁹ ez tovább él, a XVIII. század végéig megtaláljuk.¹⁰ KOVÁCS Márk ad-notam hivatkozása, ki ez esetben is régi áriára fogva népszerűsíti új szövegét, igazolja, hogy a dallam a „Dicséretes” szöveggel még a XIX. század közepén is élt. Más, későbbi ráhúzásokkal tovább is; utolsó adatként egy népzenei gyűjtésben Heves megyében találtam rá a teljes középkori dallamra,¹¹ töredékeit pedig igen „romos” állapotban a betlehemesekben fedezhetjük föl.¹²

Ismeretes, hogy a XVI. század második felében megjelenő fordítások korábbi élő hagyományra támaszkodhattak,¹³ s a *Winkler-kódex* „Szent ének”-e¹⁴ 1506-ban nemcsak a két, később egymástól függetlenné váló éneket tartalmazza egy verssé összevonva, de megszerzi jó néhány olyan versszakkal, melyeknek eredetijét külföldi forrásokból nem lehetett kimutatni.¹⁵ A külföldi források meglehetősen egységes versszak-állományát számitásba véve, nem tartjuk valószínűnek, hogy e számos új versszaknak eredetije éppen az eddig lappangó külföldi forrásokban rejtőznék. Egyébként is erősen eltérnek stílusban a bővítmények az alapszövegtől: a szigorúbb szerkesztés, a gondolati ellentéteket és paradoxonokat sűrítő mondatszerkezetes helyébe lazább, de érzelmesebb stílus lép: a devotio moderna-ból ihletett, nyelvben viszont a népi nyelvvel rokon kifejezőmód, melyet MEZEY László ír le plasztikusan, s nyomoz tovább hatásaiban a XIX. század végéig.¹⁶

Ha továbbkomponálásra ihletett, ennek az ének népszerűségén kívül még egy oka lehetett, melyre először ARANY János, majd erőteljesebben VARGYAS Lajos¹⁷ mutatott rá: a strófa-szerkezet alapjául szolgáló vagans-sor¹⁸ természetes egybevágása a magyar vers-és ritmusérzékkel.¹⁹ Nem véletlen, írja VARGYAS, hogy „ezekben a versekben olyan köny-

⁹ Vö. W. BÄUMKER: *Das katholische deutsche Kirchenlied* ... Freiburg/Breisgau. 1886. I/43 J. ZAHN: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder* ... Gütersloh. 1888–93 IV. 7870. Ph. Wa. kernagel im. II. 689–695.

¹⁰ *Debreceni énekeskönyv*; SZENTMIHÁLYI M.: *Egyházi énekeskönyv* ... Eger, 1797. BOZÓKI, M.: *Katolikus kar-béli kótás Énekes Könyv* ... Vác, 1797.

¹¹ KOVÁCS Márk: *A' keresztény katolikai isteni tisztelgetnek minden ágaira ki-terjedő Énekes Könyv* ... Pest, 1842. 48. o. cf. VI. old. — A népzenei adat: Váraszó (Heves m.) 1967. MTA Népzeneutató Csoport népének-gyűjteményében y6:1479. sz.

¹² *Magyar Népzene Tára II.* 497., 498, 499, 388/VIII. További kiadatlan példák a népének-gyűjteményben.

¹³ HORVÁTH C.: *A Bathány codexről*. Bpest, 1906. 12–13. HORVÁTH C.: *Régi Magyar Költők Tára I²*. Bpest, 1921. 115–6. FRICK J.: *Középkori magyar himnusz-költészet*. Kolozsvár, 1910. passim. PETRÓ S.: *A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei*. EPhK 65. (1941). 270. PAPP G.: *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei*. Bpest, 1942. 25. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: KLANICZAY T. Bpest, 1964. 167. o.

¹⁴ Úr Jézusnak nevébe kezdetik szent ének ... f 169-. (Egyetemi Könyvtár). *Nyelv-émléktár II.* 194–202. RMKT I¹. 1877. 164–173. RMKT I² 1921. 102–112. Népekvoltát többen egyes frázisok megegyezésével is bizonyítani igyekeztek. KÖVESKUTI J. — túl vakmerően — a *Königsbergi töredékre* vitte vissza egyes kifejezéseit. MNyelvőr 37. (1908), 456. cf. RMKT I (1877) 275. és RMKT I (1921) 75. o. V. KOVÁCS Sándor az Istvánffy-kézirat bejegyzésével („kinchbe nagjib kinch...”) hozza kapcsolatba ItK 68. (1964). 208. A rózsa és liliom képről PETRÓ S. i. m. 277–8.

¹⁵ HORVÁTH C. jegyzete RMKT I. (1921). 113.

¹⁶ *Középkori magyar írások*. Bpest 1957. 397, 406, 409–12.

¹⁷ VARGYAS L.: *A magyar vers rítmusa*. Bpest, 1952. 132–3. cf. ARANY J.: *A magyar népdal az irodalomban*. Hátrahagyott prózai dolgozatok. Bpest, 1889. 22.

¹⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig*. 169. o.

¹⁹ HORVÁTH J.: *A középkori magyar vers rítmusa*. Berlin, 1928. 52–5.

nyen folyó a ritmus, mint egyetlen más középkori »kötött« formában sem. Nyilvánvalóan az ismert, magyar ritmus jelentkezik bennük, amit könnyebb volt kialakítani, mint bármely más ritmusfajta.²⁰ A strófa-típusnak nem egyetlen példája a „Szent ének”. A 4 × 13-as tipikus vagans-strófa kívül (mint éppen a *Winkler-kódex*ben kevéssel előbb szereplő „Atyának bölcsessége” és „Emlékezzél keresztény”²¹) a kibővített vagans-formának (7 + 6, 7 + 6, 7 + 7 + 6, 7 + 7 + 6) pontos alkalmazását is megtaláljuk a következő versekben:

VOLF a *Winkler-kódex*beli „Jó és gonosz szerzetesről” szóló vers verses természetét, mint írja, csak akkor vette észre, mikor már ki volt szedve, s ez véleménye szerint két tízoros strófából áll. Az ugyanitt szereplő „Asztalnak szent dicsérete” „olyan taktusos, hogy akár vers is lehet, de schemájával” nem boldogult.²² Valójában mindkettő pontosan a Dies est ritmus-képletét alkalmazza, azzal a szótagszám-szabadsággal, amely nemcsak a középkorban, de még a XVII. században (sőt olykor napjaink népének-gyakorlatában is) kimutatható.²³ Mindkét vers azonnal a „Szent ének” után következik a kódexben.²⁴

A *Példák Könyvében* szereplő Tízparancsolat²⁵ verses természetére ifj. KEMÉNY Lajos mutatott rá, s HORVÁTH C. már így vette fel a RMKT I. második kiadásába.²⁶ SZILÁDY ezt elismeri, de mivel egy hexameteres latin forrással méri össze, kénytelen megállapítani, hogy a „Magyar verselő az eredeti alakját meg-sem próbálta utánozni. Írt valamicsodás verset, melynek az ő törekvésehez képest is, majd minden sora biczen-döczen . . .”²⁷ A *Példák Könyvének* facsimile-kiadását közreadó BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc viszont „latin versekre utaló, de a feldolgozás formájában önálló utakon járó szabad átköltésnek”, s végül „jól sikerült, egészen magyaros” versnek tekintik.²⁸

Véleményünk szerint a SZILÁDY által föltett „mintától” el kell tekinteni. A tízparancsolat, a főbűnök és az öt „érzékenységről” szóló tanítás összekapcsolása úgyszólván közhely lehetett a magyar katekézisen is.²⁹ Ennek feldolgozására, éppúgy, mint hasonló esetben külföldön is, alkalmasint verses formát választottak. SZILÁDY példájánál a tanversekben szokásos hexaméterre esett a választás. Nálunk viszont, amattól függetlenül, a könnyen verselhető, népszerű cantio-strófára; úgy véljük azért, mert a feldolgozás más célra volt szánva.

A négy verset³⁰ a strófa-képlet alapján már együtt tárgyalja HORVÁTH János,³¹ majd Császár Elemér is, aki azonban téved azt állítva, hogy „könnyen rá lehet benne ismerni egy kedvelt sequentia-formára”.³² A vágans-sor valóban kedvelt sorfaj, de nem a sequentiákban, hanem a cantiókban, különösen — mint LIPPHARDT megállapítja — Klagelied-

²⁰ VARGYAS L.: *Magyar vers, magyar nyelv*. Bpest, 1966. 76.

²¹ HORVÁTH J. arra gondol, hogy esetleg mindhárom vers fordítója egyazon személy. I. m. 52–5.

²² Nyelvelmléktár II. V. old.

²³ Cf. 8. jegyzet.

²⁴ Fol 176.

²⁵ Nyelvelmléktár VIII, 102. o.

²⁶ ItK 5 (1895). 120.

²⁷ *Vegyes följegyzések* (SZILÁDY A.) ItK 5. (1895). 123.

²⁸ BOGNÁR A. — LEVÁRDY F.: *A Példák Könyve keletkezésének körülményei*. ItK 63. (1959). 484.

²⁹ Cf. *Vegyes följegyzések* (SZILÁDY Á.) ItK 5. (1895). 122. BOGNÁR A. — LEVÁRDY F. a *Példák Könyvének* jegyzeteiben (Codices Hungarici 4. Budapest, 1960. 209. o.).

³⁰ Vagy inkább öt, minthogy az Istenes élet reguláiban szereplő „Piros rózsát ha szednek . . .” aligha tartozik hozzá eredetileg a tanító énekhez, inkább a Winkler kódex Szent Énekének önálló strófáihoz hasonlítható. Külön versként közli MEZEY L. a *Középkori magyar íráskor* 346. oldalán.

³¹ I. m. 52–5.

³² Császár Elemér: *A középkori magyar vers ritmusa*. ItK 39. (1929). 163.

ekben, processziós énekekben, scholáris cantiókban.³³ A kibővített 13,13,20,20 szótag-számú változat viszont igen ritka.

Szorosabb kapcsolatba hozhatók-e egymással az említett szövegek? Van-e köztük a strófa-típus azonosságán kívül közvetlen egymásra utalás?

A *Példák Könyvének* kiadói a verses tízparancsolat funkciójáról megjegyzik: „valószínű, hogy a verseket a kapitulumban — esetleg a hívek a templomban — hangosan imádkozták . . . vagy énekelve emlézték. Feltehető az is, hogy a kapitulumban fatáblákon kifüggesztették a verseket, s az apácák ezeket olvasták, vagy éppen ezeken tanultak olvasni.”³⁴ A katekizmus főbb tételeinek, így a tízparancsolatnak énekes tanulására nemcsak a középkorban, de a XVIII. századig találunk utalásokat.³⁵ A szövegtípus, a műfaj tehát megengedi a fönti idézetben föltételezett énekes megszólaltatást. Mellette szól a strófa-típus kiválasztása: ha az összeállító (költő, fordító) nem a tanversek szokásos versformái közül választott, hanem cantio-formát, föltehetően éneklésre gondolt.

Vannak természetesen olyan közhasználatú, s egyszerű versformák, melyek esetében a forma nem utal egy meghatározott dallamra. E komplikáltabb versformát azonban aligha választotta volna a szerző, ha nem gondol egy meghatározott strófa-mintára. S ez valóban a Dies est laetitiae lenne? Átnéztük DREVES *Analecta Hymnicájának* azon köteteit, melyekben e strófaképlet előfordulását várni lehet (Cantiones et Muteti, Pia dictamina, Rimes officiumok). Elég nagy számban láttunk 4×13 szótagszámú strófát, speciális bővítést is (pl. 13, 13, 14, 6), melyek jól mutatják azt az irodalmi áramlatot, mely a Dies est laetitiae-t is létrehozta. Magával a strófa-képlettel azonban a Dies est-en és néhány nyilvánvaló contrafactumán kívül³⁶ nem találkoztunk. Adva van tehát egy komplikált, cizellált műforma, népszerű főszöveggel és dallammal; más szóhajóható példa e strófa-típusra nem lévén, a magyar szövegeket nagy valószínűséggel e dallam-mintához készült, s külföldi rokonalansága miatt magyarországi kezdeményezésű, eredetű contrafactumoknak kell tekintenünk.³⁷

Ezt megerősíteni látszanak a kódexek provenienciájára vonatkozó következő megfontolások.

HORVÁTH Cyrill (feltehetően a magyar szövegek vizsgálatára szorítkozva) a *Winkler-kódexet* ferences eredetűnek tartja.³⁸ VARGHA Damján sem említi föl a domonkosrendi kódexek között,³⁹ holott a kódexet kezdő latin szöveg szuffragiumainak sorozata Máriáról, Domonkosról, Péter mártírról, Aquinói Tamásról, Vincéről és Sziénai Katalinról szól, ezenkívül a jellegzetes dominikánus Confiteor-szöveg világosan mutatja a kódex domonkosrendi eredetét.⁴⁰ (Kevésbé érthető, hogy miért tartja klarissza-jellegűnek az új *Magyar*

³³ W. LIPPARDT: *Mitten wir im Leben sind*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 8. (1963). 109.

³⁴ Az 1960-as kiadás jegyzete, 205. old.

³⁵ „... duo, qui ad hoc reputabantur idonei, reliquis Pater Noster, Ave Maria, Credo, Praecepte Decalogi, quinque Praecepta Ecclesiae . . . canendo praeceant, quorum voces deinde alii excipiant et pariter canendo prosequatur.” Az Egri egyházmegye 1773-as statútumaiból idézi SAAD Henrik kéziratosa munkája.

³⁶ Dies est laetitiae in domo mentali AH XXI, 83. In paschali gaudio (XV. sz. vége) AH XXI, 30.

³⁷ Az Istenes élet Reguláinak kezdete is (Dicséretes az ember) contrafactum volta mellett szól.

³⁸ HORVÁTH C.: *A régi magyar irodalom története* 85. o.

³⁹ VARGHA D.: *A Domonkos-rend érdeme a magyar irodalom megalapozásában*. Szent István Akadémia Értesítője 1916. 103–122. Továbbá ugyanó: *A Szent Domonkos-rend és a magyar irodalom*. (A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Szerk. Horváth S. Budapest, 1916.)

⁴⁰ A magyar szövegek előtt, az első főlíkon.

*Irodalmi Lexikon*⁴¹ is.) Az előtte járók tévedését kiigazító TIMÁR Kálmán⁴² az óbudai *Nádor-kódex*-szel egyező szövegrészletek alapján a margitszigeti dominikánus női kolostor kódexének tartja.⁴³ A kódex szövege többhelyt is „hugaim”-ról beszél,⁴⁴ s kevésbé valószínű, hogy a kevés számú női domonkos-kolostor közül másra kellene gondolnunk.⁴⁵ Úgy véljük, a *Winkler-kódex* fönntemlített két rövid szerzetes-tükrét is a margitszigeti kolostorban ez idő tájt végbement Váci-féle reformmal hozhatjuk összefüggésbe.⁴⁶ Másrészt tudjuk a *Példák Könyvéről*, hogy ugyanezen reform-mozgalom terméke,⁴⁷ s ugyancsak a margitszigeti kolostorban készült.⁴⁸ A *Winkler-kódex* keletkezési ideje: 1406, a *Példák Könyvéé*: 1510. A négy év különbséggel készült két könyvben négy (vagy a Mária epeségéről szóló verset külön számítva: öt) verset találunk ugyanabban az egyébként ritka strófa-típusban.

Megemlítünk még egy sajátos összevágást: NÁRAY Györgynek a XVII. század végén megjelent énekgyűjteménye is tartalmazza a Dies est laetitiae dallamát, de más szöveggel: „Hallja meg minden ember, gazdag és a szegény”; ez nem más, mint énekes tízparancsolat.⁴⁹ NÁRAY ugyan nem tekinthető a magyar énekhagyomány megbízható tanújának, s tízparancsolat-szövege is nyilvánvalóan újabb, valószínűleg egyéni gyártmány. De legönkényesebb módosításai között is megtartja lehetőleg a dallamok tematikai kötöttségeit: így pl. karácsonyi Kyrie-parafrázisát a Dum virgo karácsonyi ének dallamára, böjti Credo-ját a Crux fidelis-re, pünkösdi Credo-ját a pünkösdnek jeles napján dallamára, szent János himnuszát pedig arra a dallamra írta, melyben az Ut queant laxis középkori magyarországi dallamalakját kíséreltük meg kimutatni.⁵⁰ Az előbbieik ismeretében talán nem vakmerőség feltételezni, hogy a Dies est laetitiae dallamára énekelték a *Példák Könyvének* tízparancsolatát, s hogy ez valamilyen variált, átírt szöveggel népénekké vált; ha nem is került be énekeskönyvekbe,⁵¹ a népének-hagyományban talán megérte NÁRAY korát is.

A dallam népszerűsége a domonkosoknál tehát több contrafactum készítésére vezetett.⁵² A szerzetes-szabályokat⁵³ már inkább a cantio hatására létrejött alkalmi, házi költészetnek tekintenénk.⁵⁴ A népszerűségnek e megnyilvánulása azonban csak hirtelen

⁴¹ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bpest, 1965. III. 571.

⁴² TIMÁR K.: *Magyar kódex-családok*. ItK 37. (1927). 65, 216.

⁴³ TIMÁR K.: *Domonkos-rendi kódexek*. ItK 40. (1930). 410.

⁴⁴ „kiben énekköm, méltatlan szolgáló leányodnak . . .” f 122, etc.

⁴⁵ Cf. HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. HORVÁTH J.: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1944. 146. Az ország középső területét valószínűsíti a kódex nyelvjárására vonatkozó kutatás is, NYIRI A.: *A Winkler kódex hangtana és szótana*. Szeged, 1933.

⁴⁶ HORVÁTH J.: *A magyar irodalom kezdetei*. 122.

⁴⁷ 1960-as kiadás 290–291. ItK 63. (1959). 482.

⁴⁸ *Nyelvemléktár VIII*, XXXIII. old.

⁴⁹ NÁRAY Gy.: *Lyra caelestis*. Nagyszombat, 1695. 3.

⁵⁰ Der Weg einer sapphischen Melodie in die Volksmusik. Stud Mus 13 (1971), 208–211.

⁵¹ A néphagyományban élő, de énekeskönyvekben nem került énekekről PETRÓ S. i. m. 275–6.

⁵² Arra is gondolhatunk, hogy a prédikációkhoz kapcsolódó („Prédikáció előtt” Telegdi, Kapesáni, Kájoni, CC, Bozólki, Kovács M. könyveiben, de a németeknél is „von der glaubigen, vor und nach der Predigt gesungen wird”) Dies est, valamint a lényegében gyónó-tükörnek használható Regulák lefordítására, magyar nyelven népszerűsíthető verses megfogalmazására kiváltképpen igényük lehetett a prédikációt és gyóntatást főhivatásuknak tekintő domonkosrendi férfiszerzeteseknek (cf. Harsányi A. i. m. 13.). Az itteni termékek pedig leghamarabb nyilván a gondozásukra bízott apácakolostorokban terjedhettek el.

⁵³ Semmi esetre sem „asztali áldás”, mint SZILÁDY véli RMKT I. (1877). 349.

⁵⁴ „Forrását egyiknek sem ismerjük, lehet, hogy eredetiek.” Császár i. m. 164.

divat lehetett. Népénekeink nótamegoszlása azt mutatja, hogy a népszerű énekek dallama többnyire sok énekre átszállt, de néhány megkülönböztetett funkciójú, sajátos típusú, vagy hangulatú ének dallamát nem használják másra.⁵⁵ Így későbbi énekeskönyveinkben — eltekintve NÁRAY esetétől és a XIX. századi példaktól — a Dies est dallamát csak a „Nagy örömnapp” és a belőle kiszakadt „Dicséretes” szövegekkel találjuk.⁵⁶

DOBSZAY LÁSZLÓ

Budai polgárok könyvei a XVI. században. I. Bartholomeus Frankfordinus Budensis Werbőczy kötete. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára RÁTH gyűjteményében van egy példány *WERBŐCZY Tripartitumának* Bécsben, 1517-ben megjelent első kiadásából, amelynek előzéklapjára az egykori tulajdonos feljegyezte nevét: „Bartholomeus Frankfordinus Pannonius P. Budensis.” Az utolsó üres lapon ugyancsak tőle származó bejegyzés van „Tituli sive Rubrice totius decreti huius inliti Regni Hungarie per Bartholomeum Frankfordinum Artium M. in ordinem redacti.”¹

FRANKFORDINUS krakkói egyetemi tanulmányai után, megszerezve az artium magister fokozatot, 1515-től Bécsben tartózkodott. Itt már nem iratkozott be az egyetemre, csak a Natio Hungarica tagjai közé vétette fel magát „Mag. Bartholomeus Franck. Budensis” néven. VADIANUS humanista baráti társaságába tartozott, tőlük kapta az ösztönzést irodalmi működéséhez. 1516-ban Bécsben megjelentette VIETORNÁL új kiadásban REUCHLIN homéroszi *Batrachomyomachia*jának fordítását.² Valószínűleg 1517-ben hagyta el Bécsset, talán az év második felében, amikor SINGRIENER már készen volt *WERBŐCZY* művének kinyomtatásával. Egy példányt FRANKFORDINUS magával hozott és az máig az egykorú bécsi kötésben maradt fenn.³

Budára tért vissza — a bécsi Natio anyakönyvében a neve mellett álló Budensis szülőhelyét jelentheti — innen írta fennmaradt három levelét bécsi barátaihoz, első-sorban VADIANUSHOZ. Az első keltezetlen ugyan, de tartalmából kiderül, hogy Bécsből való távozását követően ez az első híradása, a másodikikat 1518. március 12-én, a harmadikat ugyanezen év április 21-én írta. Első levelében iskolai elfoglaltságával („distractor scolasticis negotiis”) menti, hogy nem adott életjelt magáról.⁴ Iskolai előadás céljára készítette két nyomtatásban fennmaradt művét is, a *Gryllus*-t és a *Vigilantiae et torporis Virtute arbitra certamen*-t. (Bécs, 1518? Singriener.) Budán valami tanári megbízatás várta, amelynek titulusát egyenértékűnek tekintette az artium magister címmel, amint ezt a *WERBŐCZY* kötet első és utolsó lapjára tett bejegyzése mutatja. A „P.” Budensis esetleg praepceptor vagy professor Budensis-t jelent. Ez utóbbi csak első tekintetre tűnik idegennek a korabeli titulátúrához szokott fülnek. Adrianus WOLPHARDUS Transsylvanus mint „artium et philosophiae professor” adta ki Bécsben BARTOLOMEUS COLONIENSIS *Dialogus Mythologicus*-át 1512-ben (újabb kiadása 1518-ban jelent meg ugyanott).

⁵⁵ Ilyenek pl. Csordapásztorok, Királyi zászlók, Feltámadt Krisztus stb.

⁵⁶ A Dies est szövegével és dallamtörténetének hazai vonatkozásairól írtunk: Dies est leticie. Acta Ethn. 20 (1971), 387—410.

¹ Ráth 1074.

² VARGHA Anna: *Bartholomeus Frankfordinus Pannonius*. EPhK 63. (1939). 65—74. HAMMANN, G.: *Bartholomeus Francfordinus Pannonius*. Zeitschrift für Ostforschung 14. (1965). 228—236. Műveinek kiadása: BARTOLOMEUS FRANKFORDINUS PANNONIUS, *Opera quae supersunt*. Ed. A. VARGHA. Budapest, 1945. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum).

³ ROZSONDAI Béláné megállapítása.

⁴ *Opera* id. mű 15.

WOLPHARDUS is a VADIANUS kör tagja volt, fiatalabb kollégáinak stúdiomokat tartott mint „professor”. A gondozásában megjelent *Dialogus* a latin nyelv jobb elsajátítását megkönnyítő tankönyv volt, amint erről mindkét fennmaradt példány bejegyzései tanúskodnak.⁵ FRANKFORDINUS ezen csiszolta stílusát, mert VADIANUSHOZ frott első levelének kezdő sorai nagyon emlékeztetnek BARTOLOMEUS COLONIENSIS fiktív levelének indító mondatára.⁶ Legkönnyebb volna a rövidítést P(astor) Budensisnek feloldani, ha ezt akár csak egyetlen olyan adat is támogatná, mint amilyeneket iskolamestersége mellett fel lehet sorakoztatni.

Budai tanári tisztét egyébként nem sokáig viselte, mert 1522 május 18-án már Selmecebányáról keltezte egy levelét, amelyben arról írt, hogy „Babylon” (=Roma)-ból tért vissza.⁷ Három-négy év tehát az az idő, amit Budán töltött iskolai foglalatossággal. De WERBŐCZY kötetét bejegyzése szerint még itt vette használatba és sokat tanulmányozta, erről lapszéli jegyzetei tanúskodnak. Az előzéklapot gondosan megvonalazta, tartalommutatót akart készíteni, de csak a címet írta fel. A leveleket római számozással látta el, a rubrikákat megszámozta. Az egyes fejezetek tartalmát, az érdekesebb részleteket egyetlen szóval, máskor hosszabban kivetítette a margóra. Több helyen véleményét is odajegyezte; „non placet” (f. XXXV.), „quod longe hodie abest” (f. XXXV/v.), „dulus pessimus” (f. XXXVI.), „notabilis casus” (f. XCI.). Vannak indulatosabb megjegyzései is: „O humana lex et sanctio”, „Vana sollicitudine et recti negligentia”, „et cecus cecum ducatur”, „quasi vero pares sunt causae” (ff. VII/v és VIII.). Ahol a szövegben a pápáról kerül szó, vagy a fülbegyónásról, ott FRANKFORDINUS hozzáfűzi: „Lana caprina” (ff. IIII/v és VIII.). Ez utóbbi megjegyzései, éppen úgy mint 1522-ben írt levele LUTHER türelmetlen hívének mutatja. Lojalitását bizonyítja viszont az a megjegyzése, amelyet a király és a nemesség közötti ellentétet tárgyaló fejezethez fűzött: „Apage Aversarium Regem” (f. XCI/v.).

Tudjuk, hogy Selmecebányán tanítói hivatalát előbb notariusi, majd a városi magisztrátusban viselt egyéb tisztséggel cserélte fel. A felvidéki bányászfelkelésben 1525/26-ban nem játszott olyan szellemi érlelő szerepet, mint két barátja Conrad CORDATUS és Johann CRESLING, a bányavárosok luteránus lelkészei. Sőt mint a városi polgárság vezetője, gazdasági érdekei védelmében szemben is állt a mozgalommal és éppen a felkelés vérbefojtására érkező WERBŐCZYnek lett szövetségese.⁸

A *Tripartitum* kötetet mint budai iskolamester szerezte, igazi hasznát azonban mint selmecebányai városi tisztségviselő vette. Kéziratosságot megjegyzései érdemesek arra, hogy jogtörténészeink alaposabb vizsgálat alá vegyék őket, talán adalékkal szolgálnak XVI. századi jogszolgáltatásunk és WERBŐCZY kinyomtatott művének nem eléggé ismert viszonyához is.

2. *Tetemi István budai bíró könyvei.* 1553 Vízkereszt napján JÓZSA domonkosrendi szerzetes, tolnai prédikátor hívei óhajának engedve, fölment Budára, hogy ott a luteránusok ellen a basánál védelmet kapjon. Útjának eredményét nem ismerjük, de az út annyiban

⁵ ERNUSZT Johanna: *Adrianus Wolphardus*. Bp. 1939. 27–28. A másik bejegyzéses példány: MTA Könyvtára Ant. 665.

⁶ BARTOLOMEUS COLONIENSISnél: „Quod litteris tuis quas ad me iam pridem dedisti, hactenus non... respondi, non meae negligentiae, sed potius diversis... negotiis ascribas velim, quia tot et tantis *distractor* occupationibus, ut vix reficiendi *corpusculi* mihi *tempus* opportunum superet, ... praeter labores quibus quottidie conficior *schilasticos* tam ordinarios quam...” Frankfordinusnál (*Opera* id. mű 15.): „Quum *actebus* nullas ad te dederim literas, ne mireris, velim, adeo enim istis tempestatibus sordidis passim *distractor scolasticis negotiis* ut nec *tempusculum* quidem mihi aut amicis supersit.” Kiemelések tőlem.

⁷ *Opera* id. mű 17.

⁸ HAMMANN id. mű 234–236. és az ott idézett irodalom.

eredményes volt, hogy a könyvszerető domonkos barát könyvtára néhány fólió kötettel gyarapodott. TETEMI István budai bírótól vásárolta meg a következő műveket: *Tertullianus*, *Hilarius*, *Plato*, *Liber Conciliorum* és *S. Augustinus*. A vásárlás körülményeit *Tertullianus*ába maga fel is jegyezte, ezt a könyvet pedig még a bejegyzéssel együtt látta 1647-ben PATAI P. Sámuel tolnai református senior.⁹ Józsa fráternek SZTÁRI Mihály hatásos reformátori működése következtében hamarosan el kellett hagynia Tolnát, és Váradra települt át, amint ezt egy másik, tulajdonában volt könyv bejegyzéséből tudjuk.¹⁰ Könyveit, úgy látszik, nem tudta magával vinni, ott voltak Tolnán még száz év múlva is.

A könyvek korábbi tulajdonosa, TETEMI István, régi budai polgárcsaládból származott. Már apja is bíróságot viselt a XVI. század első éveiben. Ő maga a század derekán a török uralom alatt is többször volt budai bíró.¹¹ Az eladott könyvek talán csak egy részét képezték könyvgyűjteményének. Az egyes könyvek közelebbi meghatározása már nem lehetséges, talán csak a *Liber Conciliorum*-ot azonosíthatjuk P. CRABBE *Concilia omnia* kölni 1530-as, vagy 1551-es kiadásával.

Érdekes ez a fennmaradt adat azért, mert némi világot vet egy átmeneti kor magyarországi könyvkultúrájára. A XVI. század elején már egy budai polgárnak is ilyen jelentős könyvgyűjteménye volt. A polgári kultúra hanyatlását hozó török uralom alatt ez a könyvanyag elvándorolt az egyházi értelmiséghez, ahol mindkét oldalon a hitépítést vagy a felekezeti harcot szolgálta (SZEGEDI KIS István pusztuló, majd újra gyarapodó könyvtárának sorsa a legismertebb e korban). A hódoltsági területen a század végén már nem voltak meg a gazdasági feltételei sem a nagyvárosokban, sem vidéken, hogy ilyen könyvgyűjtemények létrejöjjenek. Romokból, törmelék-adatokból kell a valaha virágzó városi literátus-élet körvonalait megrajzolnunk.

RITÓÓK ZSIGMONDNÉ

Cantemir Demeter és a magyarországi görögök. 300 évvel ezelőtt született és 250 éve halt meg CANTEMIR Demeter (1673—1723), aki nemcsak államférfiként — egy darabig moldvai fejedelem volt —, hanem széles körű irodalmi tevékenységével is kitűnt kortársai közül. A régebbi román irodalom egyik legsokoldalúbb alakja volt, aki műveit a románon kívül görögül, latinul, törökül és oroszul írta. E nyelveken kívül még tudott franciául, arabul s perzsául is. Filozófiai, zenei, főleg azonban történeti munkái¹ nagy hatással voltak a balkáni népekre, így a görögökre is. A török iga alatt élő görögök ui. nagy érdek-

⁹ „Josa Monachus, qui suum nomen ac titulum ad marginem Tertulliani hisece formilibus consingavit. An. D. 1553. in Festo Epiphaniae Domini, dum in electione civium mihi subiectorum, ascendissem Budam adversus Lutheranos, emi hunc librum a Stephano Thethemi, cum aliis; videlicet Hilario, Platone, Libro Conciliorum, et parte librorum sive operum S. Augustini. Ego Magister Joseph de Transylvania Ordinis Praedicatorum, tunc Pastor et Praedicator Tholnensium. Közli LAMPE, Fr. A.: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 667.

¹⁰ *Biblia Latina cum postillis Nicolai de Lyra. Vol. III.* Venetiis, 1483. Esztergom. Főszékesegyházi Könyvtár. Inc. I. 44. XV. „Is liber donatus est Mathie presbytero a Vasarhel a Religioso domino Iosa fratre ordinis predicatorum sub obsidione arcis Vardiensis anno a nato Christo 1557 quatro nonas Aprilis.” Csak KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek*. Bp. 1966/67. 44. leírásából ismerem. Józsa fráter személye a délvidéki reformáció irodalmából ismeretes. Legutóbb foglalkozott vele MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.

¹¹ KUBINYI András: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*. LK 37. (1967). 263.

¹ ZAVIRASZ Jédrjiosz: *Nea Hellasz i Ellinikon theatron*. Ed. G. KREMOSZ Athén 1872. 255—257.

lódással tanulmányozták a sorsközösségükben osztozkodó többi nép történelmét. A XVIII. század folyamán Magyarországra telepedett szórvány görögöset² is érdekelték azok az események és személyek, amelyek és akik hazájuk felszabadításával esetleg kapcsolatba hozhatók voltak. Ezért tartották szükségesnek, hogy CANTEMIRNEK és KANTAKUZEN és VRANKOVAN fejedelmi családok 1678–1716. évek közti rivalitásáról román nyelven írt munkáját újjöröggre lefordítsák. E munkának 1772-ben jelent meg az orosz fordítása, majd 11 évvel később H. Chr. BAUMEISTER németül adta ki e művet. (*Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Russlands*. Riga, St. Peterburg und Leipzig. VIII. k. 1783 147–184 l.) Ezt a német fordítást használta fel Jeórgjosz ZAVIRASZ, a magyarországi görögök szellemi vezére³ az újjörög fordítás elkészítéséhez. Kéziratának egy 1794-ben KONSTANTIN Papa GEORGIU által készített másolata a második világháború előtt még megtalálható volt a Kecskeméti Görög Egyház Könyvtárában.⁴ Az eredeti ZAVIRASZ kézirat viszont alapja lett az 1795-ben Bécsben kiadott újjörög fordításnak, amelynek magyarul a címe így hangzik: CANTEMIR Demeter, Moldva fejedelme: *Az oláhországi Kantakuzenok és Vrankovanok története*. Németből a mi egyszerű nyelvünkre fordította a sziatisztai származású ZAVIRASZ György. Bécs 1795. Puliu nyomda.” Sajnos e könyv egyetlenegy példányát sem sikerült eddig Magyarországon megtalálni, különféle bibliográfiai munkák azonban említik ezt a ZAVIRASZ-féle Magyarországon készült és Bécsben kiadott újjörög fordítást is.

FÜVES ÖDÖN

A 200 éves Klimó-könyvtár történetéhez. Ismeretes, hogy KLIMÓ György pécsi püspök (1751–1777) 1774-ben Pécssett nyilvános könyvtárt alapított, és azt az általa emelt épületbe helyezte el. Évek folyamán a könyvtárnak kijelölt három terem szűknek bizonyult, ezért 1832-ben SZEPESY Ignác püspök a könyvtárt az általa 1829-ben épített mai épületbe helyezte át. Mint Püspöki könyvtár működött 1923-ig, amikor ZICHY Gyula püspök, az egyház tulajdonjogának fenntartásával, a könyvtárt átadta a Pécsre költözött egyetemnek. Azóta mint Egyetemi könyvtár szerepel a nyilvánosság előtt.

Mióta a könyvtár az Egyetem, következőleg szakemberek felügyelete és kezelése alá került, tetemesen megszorodtak a könyvtárról szóló ismertetések,¹ de a könyvtár részletes története még mindig megírásra vár. Ennek érdekében közöljük az eddig még nem ismert, illetőleg nem kellően figyelembe vett adatokat. Forrásaink két évből származnak;

1. KLIMÓ halála után a Helytartótanács 1778-ban két jegyzéket készíttetett a püspöki székházról. Az egyik szobáról szobára haladva tartalmazza az épület leírását, a másik ugyanígy felöleli az egyes termekben levő tárgyakat.²

2. SZEPESY Ignác püspök (1828–38) 1829-ben szintén elkészíttette a püspökség alá tartozó összes épületek leírását, és ezek keretében foglalkozott a könyvtár akkori állapottával.³ Forrásaink értéke az, hogy képet adnak a KLIMÓ-könyvtár kezdő és utolsó időszakából.

A KLIMÓ-könyvtár eredeti helye a püspöki székház déli szárnyának nyugati vége és a mai levéltári torony között emelt épület volt.⁴ Hangsúlyoznunk kell a levéltári tornyot,

² HORVÁTH Endre: *Az újjörögök*. Bp. 1943.

³ HORVÁTH Endre: *Zavirasz György élete és munkái*. Bp. 1937. 40.

⁴ HAJNÓCZY Iván: *A kecskeméti görögök története*. Bp. 1939. 41.

¹ Lásd *Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából*. 1. szám.

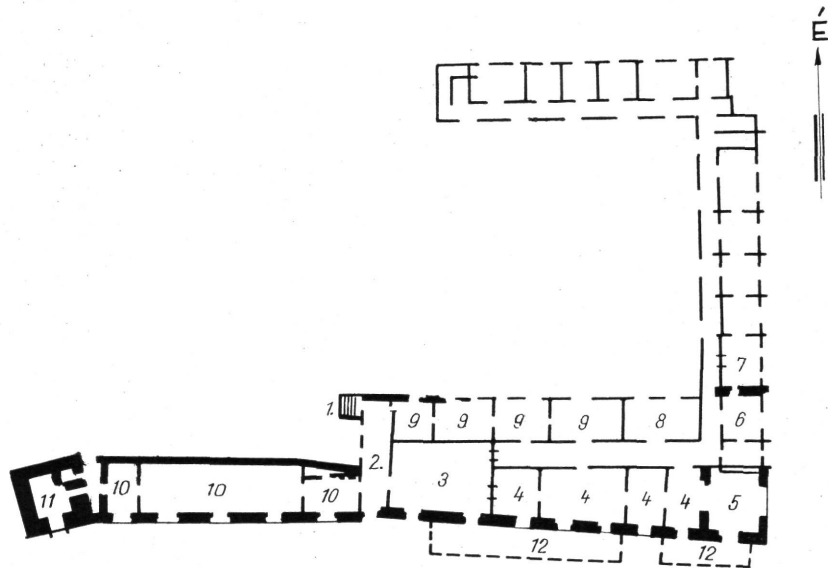
² 1. számú forrás.

³ 2. számú forrás.

⁴ Lásd az alaprajzot.

mert azt nem KLIMÓ építtette, létezett a török idők alatt is, KLIMÓ csak átalakította és a könyvtárhoz csatolta részben csillagászati megfigyelések számára.⁵

Az 1778. évi leltár a könyvtár leírását a székház emeletére vezető lépcsőnél, illetve a lépcső végénél kezdődő előcsarnoknál (atrium longum) kezdi. A könyvtárnak három terme volt: egy egyablakos (7×6 m), egy háromablakos (21×6 m) és ismét egy egyablakos ($4,60 \times 6$ m) szoba. Kályha csak az első és harmadik teremben állt, amiből

A püspöki székház I. emeletének alaprajza 1778-ban

1. Főlépcső; 2. Atrium longum; 3. Sala aestiva; 4. A püspök szobái; 5. Archivum;
6. WC; 7. Antiqua bibliotheca; 8. Kápolna; 9. Vendégszobák; 10. Könyvtár; 11. Torony;
12. Erkélyek

következik, hogy az olvasóterem nem a nagy szoba volt. Megállapításunkat alátámasztja KOLLER József 1776. június 21-én kelt levele KLIMÓhoz, melyben örömmel jelenti, hogy 20-án délelőtt 18, délután 28 egyén látogatta a könyvtárt olyannyira, hogy a könyvtár melletti szoba nem tudta befogadni őket (ut eos cubiculum Bibliothecae vicinum capere non possit).⁶ A kérdés csak az, melyik volt ez a szomszédos szoba, a keleti-e vagy a nyugati. Rejtélyünket az 1778. évi leltár nem oldja meg, mert a keleti szobában 4 kis asztalt és 9 széket, a nyugatiban egy nagy asztalt és 24 széket tüntet föl. Ellenben SZEPESY 1829. évi jegyzéke a keleti szobát nevezi lectorium-nak, olvasóteremnek. Itt kellett korábban is a látogatóknak dolgozniok.

Említettük, hogy KLIMÓ a levéltári tornyot is a könyvtárhoz csatolta, harmadik emeletén csillagászati műszereket helyezett el. Feltűnő azonban, az 1778. évi források sehol sem említik, hogy e toronyban volt a könyvtáros lakása. Erre csak később került sor.

⁵ PATAKI—GOSZTONYI: *Pécs legrégebbi hiteles ábrázolása*. Sorsunk. 1941. 413—421. A torony felső emelete körüljárás erkéllyel van ellátva.

⁶ PETROVICH Ede: *Ismeretlen adatok hazánk első nyilvános könyvtárának történetéhez*. M. Könyvszemle. 1967. 1. szám.

A turris mathematica és benne a csillagászati műszerek fölvetik a kérdést, miért volt ezekre KLIMÓnak szüksége? Megoldódik a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy KLIMÓ tulajdonképpen a régi pécsi egyetemet akarta felújítani. A könyvtár, benne 300 középkori oklevél, az éremtár, a csillagászati műszerek beszerzése csak előkészület volt a bölcséleti kar megszervezéséhez.

Első forrásaink nem a könyvtárral, hanem a levéltárral kapcsolatosan emlékeznek meg olyan tárgyakról, melyek mai felfogás szerint beiktatandók a könyvtár állományába. Gondolunk itt főként térképekre, melyek a leltár szerint a palota délkeleti terében levő archívumban voltak elhelyezve. Itt találunk 2 falra függesztett nagy térképet, valamint még 12 térképet, melyek közül kettő azért nagy jelentőségű, mert Pécs városát ábrázolták. Eltekintve HAUY mérnök térképétől, melyet akkoriban Pécsen még nem ismertek, tudtunkkal 1778 előtt csak DUPLATER készített Pécsről egy térképet. Ez lehetett tehát az egyik. Nagyobb rejtély a második, mert ez nem lehetett HERMANGnak 1754-ben készült (ma is meglévő) helyszínrajza, hisz ez csak a székesegyház körüli várat dolgozta föl.

Talán nem érdektelen, ha megemlítjük, hogy a leltár szerint a fölépcső szomszédságában kialakított nagy teremben (sala aestiva), mely az itt föltüntetett étkezési edények alapján, ebédlőül szolgálhatott, függött a ma is meglévő 6 nagy püspök-kép: KLIMÓ közvetlen elődjei: SZÉCHENYI Pál, RADONAI Mátyás, NESSELROD Vilmos, THURN-TAXIS, CIENFUGEOS ALVAREZ, BERÉNYI Zsigmond, festett képei. A leltár különben rengeteg sok festményt, hímezett képet említ, de csak egy-két esetben jelöli ezek tárgyát. Ma a levéltár őrzi MÁRIA TERÉZIA, II. JÓZSEF, FERENC császár festményeit, valamint a czenhovói Fekete Madonna képét. A könyvtár első szobájában említett KLIMÓ-kép (Effigies denati Excellentissimi Eppi) alighanem azonos a HARTELMAYER-féle vöröskréta rajzzal.

Válaszol a leltár arra a soha föl nem tett, mégis érdekes kérdésre, hol volt KLIMÓ könyvtára, mielőtt a könyvtáráépület elkészült. A palota keleti szárnyának leírásánál délről számítva, mellőzve a déli szárnyhoz tartozó archívumot és az északról hozzácsatlakozó W.C.-t, az első szobánál ez a megjegyzés olvasható: Antiqua Bibliotheca. A leírás ezt a szobát kétaablakosnak jelzi. Ma csak egy ablak van rajta, mert a második ablakot a SZCITOVSZKY-féle homlokzati átalakítás eltüntette. A fölötte levő szertartói lakás mai ablaktalan hálószobájában falba épített szekrény jelzi, hogy eredetileg itt ablak volt. Következésképp az alatta levő szobában is, amit a szoba mai megvilágosítottága tüstént elárul.

Az 1829. évi SZEPESY-jegyzék fejezetekre bontva írja le a könyvtár állapotát. Az 1. fejezet kegyeletos szavakkal emlékezik meg KLIMÓ püspökről, akinek tevékenységét és a könyvtár alapításának idejét a könyvtár falába illesztett márványtábla hirdeti. (Jelenleg az Egyetemi Könyvtár előcsarnokában.) Arról is értesülünk, hogy KLIMÓ nagy éremtárral gazdagította a könyvtárat, azt azonban 1803-ban ismeretlen tettesek kifosztották. A csillagászati torony kifejlesztése sem haladt időközben előre, mert lényegében ugyanazok a műszerek vannak fölemlítve, melyek az 1778. évi leltárban is előfordulnak. Új adat most, hogy a torony első emelete a könyvtáros lakásául szolgál. Az 1803. évi lopás következményeként, széküresedés miatt, a káptalan elrendelte, hogy a könyvtáros ezentúl a könyvtár közelében lakjék, és ezért a torony említett szobáját fűtési lehetőséggel be kell rendezni. Az új könyvtáros, LETHENYEI János, 1804. febr. 20-án be is vonul új otthonába, de nem sokáig élvezhette azt, mert október 30-án meghalt. Utóda BILISICS Alajos lett.⁷

A jegyzék a továbbiakban megemlíti a könyvtár főbb gyarapítóit. ESZTERHÁZY Pál püspök könyvtárát és hatalmas ásványtárát ajándékozott a könyvtárnak; időközben

⁷ Kápt. Jegyzőkönyv 1804. febr. 20. Káptalani levél. Pécs.

a káptalan is odaadta a maga könyvvállományát. PETHÓ kanonok ajándékából került a könyvtárba a nagy francia *Enciclopedia* 192 köteté, MITTERPACHER Lajos, pesti egyetemi tanár végrendeletileg hagyta főként mezőgazdasági könyveit. Ugyanígy cselekedett KOLLER József és PAFFÁN Ignác kanonok. Előbbi még életében ajándékozta *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* című 8 kötetes munkáját, valamint az 1825–27. évi Országgyűlési jegyzőkönyveket. Halála után kéziratai is (42 kötet) a könyvtárba kerültek. A vázolt ajándékok következtében a könyvtár állomány 10 490 műre emelkedett.

A 2. fejezet a könyvtár felügyeletéről és a látogatási időről számol be. Nyitva volt a könyvtár szeptember-október hónapokat kivéve minden kedden, szerdán, csütörtökön és szombaton, délelőtt 3/4 8-tól 3/4 10-ig, délután 3–5, nyáron 4–6-ig.

A 3. fejezet terjedelmesen sorolja föl a legjelentősebb könyveket, előbb 9 tételben a kéziratosokat, majd 74 szám alatt a nyomtatásban megjelent műveket. A kéziratosok elején szerepel a Vatikáni könyvtárból másolt 444 kézirat. Alighanem ezek azok az okmányok, melyeket KOLLER római útján gyűjtött említett munkájának forrásaiként. A 4. pont alatt meg van említve HESZ András 1473-ban kinyomtatott *Chronicon Hungaricum*jának másolata. Volt idő, amikor a szakemberek között is elterjedt a vélemény, hogy a KLIMÓ-könyvtár őrzi ennek a műnek második példányát. FITZ József könyvtárigazgató már 1930-ban kimutatta, hogy nem az eredeti nyomtatvány, hanem annak másolata fekszik könyvtárunkban. Állítását ez a jegyzék is, melyet FITZ még nem ismert, igazolja. Sajnos, idők folyamán ez a másolat is eltűnt. Ugyancsak figyelmet érdemel a 9. pontban leírt szép kódex, mely a jelek szerint Pécs városára vonatkozik. Talán azonos azzal a kézírral, mely a Pécsről szóló *Siralmas éneket* tartalmazza.

A nyomtatott könyvek közlésénél az összeíró az ősnymtatványokon kívül főként a hittudományi művekre volt tekintettel. Így többek között meg sem említi a KLIMÓ által beszerzett orvosi, éremtani és csillagászati könyveket. Ebből arra következtetünk, hogy a jegyzéket nem a könyvtár lelke, KOLLER József prépost készítette, hisz ekkor már 80. éve felé közeledett (†1832.), hanem az inkább teológiai képzettségű igazgató, GROCCZY István.

A 4. fejezet az érmék gyűjteményét tárja elénk. Igazolja, hogy KLIMÓ az érmék egy részét a bécsi COTTHMANN hagyatékából szerezte be.⁸ Az éremtár ekkor 2078 érmét foglalt magába. Nem ilyen részletes, mégis tiszteletre méltó az 5. fejezetben közzétett ásványok leírása. Jellemző SZEPESY alaposágára, hogy az ásványok felderítése érdekében a nagybányai gimnázium igazgatóját, PECHATA Jánost hívta Pécsre.

A 6. fejezetben közölt csillagászati műszerek azonosak a KLIMÓ-féle leltárban előforduló műszerekkel, mégis azzal a megjegyzéssel, hogy majdnem mindegyikük megsérült. Egyébként a műszerek most nem a toronyban, hanem a könyvtárban voltak elhelyezve. A 6. fejezet 2. alpontja vázaltszerűen közli a könyvtár leltárát. E leltár az első szobát nevezi lectoriumnak, olvasóteremnek, amire következtetni lehet az itt levő hosszú asztalból és a 18 székből. A nagyteremben főként állványok és szekrények álltak.

A 7. fejezet a könyvtárigazgató és hivatalsegéd illetményeit, míg a 8. fejezet a könyvtárigazgató személyi adatait rögzíti.

Miután a jegyzék elkészült, azt bemutatták SZEPESY püspöknek, aki *Statuta* cím alatt a következő rendelkezéseket tette: XXVII. Mivel a kikölesönzés következtében több könyv nem került vissza és így egyes művek csonkán maradtak, kézirat és ősnymtatvány többé nem vihető ki a könyvtárból. Ez alól egyedül a kanonokok a kivételek. A kikölesönözhető könyveknél is a kivevőnek bizonyos zálogot kell letennie, amit a könyvtár akkor is lefoglalhat, ha a könyv kötése megsérült, egyes lapok beszennyeződtek vagy

⁸ Ifj. ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége*. Pannonia 1940. ápr. jún. szám. ENTZ még csak valószínűnek tartja.

éppen ki lettek tépve. Aki ilyen zálogot adni nem képes, az csak az olvasóteremben használhatja a könyveket.

LVIII. Mivel a könyvtár termei túlszűfoltak, az olvasótermet a toronyban levő két szobában kell elhelyezni. Az igazgató gondoskodik a püspökség terhére a termek fűtéséről.

LX. A könyvekről új katalógust kell elkészíteni.

E rendelkezések közül legérdekesebb az új olvasóteremről történt intézkedés. Ez a rendelkezés azonban soha sem valósult meg, mert a torony 2. és 3. emeleti szobájában nyoma sincs a fűtési lehetőségnek. Helyette a püspök később úgy intézkedett, hogy az egész könyvtárt vigyék át a filozófiai iskola számára épített, de igénybe nem vett mai épületbe. Az átköltözés 1832. aug. 27-én kezdődött.⁹

Nem feladatunk KLIMÓ püspöknek a könyvtár alapítására, illetve a könyvek gyűjtésére irányuló tevékenységét új adatokkal bemutatni, mégis tekintettel a JANUS PANNONIUS ünnepségekre, közöljük TELEKI Sámuel levelét KLIMÓhoz, melyből kitéjük, milyen nagy figyelmet szentelt KLIMÓ JANUS PANNONIUS kultuszának fölelevenítésére.¹⁰

Részletek az épület és a könyvtár régi leírásaiból

I.

A Helytartótanács 1778-ban készítettett jegyzékéből:

Tandem sequitur ascensus ad Turrim mathematicam, in qua etiam fossa glacialis habetur.

Tandem per gradus capitales rursus ascendendo ad atrium, inde a dextris venit ad cubiculum Bibliothecae una fenestra et alba fornace instructum, cui adhaeret exigua separatio s. v. pro secessu et calefactione fornacis adaptata. Ex hoc cubiculo venit ad Bibliothecam tribus fenestris instructam, quadratibus asscribus stratum et superne fornitam, ex qua venit ad alium cubiculum una fenestra et alba fornace instructum superne fornitum, inferne asscribus ordinariis stratum. Hinc itur ad turrim mathematicam trium contignationum, in singula contignatione habetur unum cubiculum ordinariis asscribus stratum, unum fornitum, alia duo testudinata.

Ex hac a dextris patet exitus ad ambitum saepe memoratum, ex quo venit ad ambitum alae orientalis a sinistris quatuor fenestris instructum, superne fornitum et inferne segulis stratum. Ex hoc a dextris per primam ianuam venit s. h. ad secessum. Per secundam ianuam ad cubiculum duabus fenestris et una viridi fornace instructum, superne fornitum et inferne asscribus stratum. Huic est cubiculum contiguum una fenestra instructum, fornace carens, in reliquo tamen priori simile. Ex ambitu ultimo attacto per tertiam ianuam patet ingressus ad cubiculum, una fenestra et una viridi fornace instructum, superne fornitum, et inferne asscribus stratum. Per quartam et quintam ianuam patet ingressus ad duo cubacula consistorialia, quorum unum una, alterum duobus fenestris, ambo vero viridi fornace instructa, superne fornita et inferne asscribus strata. Haec cubacula sequuntur gradus lignei ad ambitum secundae contignationis ducentes... (Kápt. Lt. Fasc. 137. Nr. 29.)

⁹ Pécsi Kápt. lev. Jegyzőkönyve 1832. aug. 27.

¹⁰ 3. számú forrás.

2.

Szepesy Ignác püspök 1829-es leírásából:

SECTIO IX.

Episcopalis Bibliotheca publica et Specula Astronomica VEcclesiensis.

C a p u t I.

Fundatio et Status.

Bibliotheca Episcopalis Publica Munificentia immortalis memoriae Excmi, Illmī ac Revmī Domini Georgii Klimó Episcopi VEcclesiensis refertur in acceptis sapientissimus quippe omnique eruditione Inelytus hic Praesul, ut inter mortuas isthic a tempore luctuosissimae Cladis Mohacsianae Literas excitaret, pristinumque ad splendorem revocaret, imprimis autem, ut Clerum suum invectis huc loci in Collegium Cleri Junioris omnibus studiis literarum divinarum optimis quibusvis disciplinis excoleret, ne parandae Doctrinae colendarumque artium deessent, auxilia atque praesidia, Bibliothecam suam exquisito in omni scientiarum genere sacro praecipue librorum delectu insignem, ac ultra septem millia voluminum iam complexam, in aedibus a se maximo cum decore e solo eductis collocatam, novo tunc prorsus et eminenti laudis exemplo, dum adhuc viveret, publicis in perpetuum usibus sacravit . . . Cuius beneficii, ne longa eius memoriam obliteraret vetustas, testis erit ad Posterum super portam Bibliothecae in marmore sculpta Epigraphe ut sequitur: „Has aedes Georgius Klimó Episcopus VEcclesiarum a fundamentis excitavit multa omnigenae eruditionis Literariae Supellectile complevit, Cleri primum Ecclesiae Suae, tum publicae omnium utilitati dicavit aperuit Anno Domini 1774.” Eiusdem Excmī Domini Praesulis industria et liberalitas insigen Thesaurum Numismaticum amplexicimae huic Bibliothecae addidit, verum pro dolor!, e venerandis hisce pristi aevi reliquiis, eruditisque opibus soli aenei et cuprei super sunt Nummi, ceteris qui e mobili metallo cusi erant, anno 1805, sede Episcopali post obitum Excmī Domini Comitiss Pauli Ladislai Eszterházy vacante, cum irreparabili Cimelii Numismatici damno furto ablatis.

Aedificium Bibliothecae praeter nobilissimum, quod medium eius occupat, Librorum Theatrum distinctum continet conclave, in quo Auctores nigro Theta signati, praecipue Heterodoxi, quorum lectioiniussu Praesidum Ecclesiae, Catholici interdiciuntur, seorsim conservantur, et publicum Lectorium. Habet adnexam Turrim usibus Astronomicis, si Excellmo Eius Conditori vita fuisset, destinata, que a Praefecto Bibliothecae incolitur. Aedificii optime hucdum conservati, cum nullo fundo nullisque fixis redditibus Bibliotheca potiatur, gloria bonae memoriae Praesulibus Excmī Domini Conditoris in Episcopali dignitate Successoribus debetur.

Librariam supellectilem Bibliothecae quod attinet, haec ab obitu Excellmī D. eius Auctoris pluribus locupletata est augmentis. Nam praeter libros optimae memoriae Excellmī Domini Comitiss Pauli Ladislai Eszterházy Bibliothecae huic Episcopali Publicae inscriptos, Venerabile Capitulum totam suam Bibliothecam e defunctorum Collegii sui membrorum libris conflata in eam transfudit. Illmus Dominus Consecratus Episcopus et Venerabilis Capituli VEcclesiensis Lector condam et Canonicus Josephus Pethő splendidi operis Enciclopedici gallico idiomate Parisiis Anno 1788. edi coepti, cuius continuationem mors Illmī Domini Maecenatis abruptit, 192 voluminibus in quarto maiori eandem auxit. Remus Dominus Abbas Ludovicus Mitterpacher in Universitate Regia Hungarica Historiae Naturalis, Geographiae, Physicae, Technologiae et eocnomiae Rusticae condam Publicus Professor, vir omni scientiarum genere excultissimus orbique Literario notissimus, Bibliothecam suam recentissimis libris refertem, Episcopali adgrendam testamento reliquit. Revmus Dominus Ignatius Paffán, Cath. Ecclesiae VEcclesiensis condam Custos, Libros suos deligendorum ex iis supplementorum gratia huic Bibliothecae legavit. Denique Revmus Dominus Josephus Koller Cathedralis Ecclesiae Praepositus, in Spiritualibus Vicarius et Causarum Auditor Generalis, cuius copiosa in hanc Bibliothecam Episcopalem merita clariora multo sunt, quam preconio ut illis opus sit, praeter eruditos industriae suae foetus, eandem 200 librorum voluminibus donavit. Demum plures elegantus aeditionis armenica lingua concinnati libri, acta et Diaria, Comi-

tiorum Regni Hungariae 1825–27. celebratorum cum aliis omnes magni pretii et bene ligati libri anno 1828. Episcopali sumtu comparati accesserunt. His adminiculis lis Bibliotheca Episcopalis Publica ab obitu Excellmi Domini eius Statoris volumina 10 490 numerat.

Eidem Bibliothecae liberalitate singulari Excellmi D. Comitis Pauli Ladislai Eszterházy Episcopi VEcclesiensis supellex Minerarum haud vulgaris dono obtigit.

Ut autem Bibliothecam hanc amplissimo literario Apparatu instructam Excellmus eius Conditor usibus publicis aptam redderet, dupplici eandem Alphabetico quippe et reali instrui iussit. Ille utpote Universales, omnes et singulos Bibliothecae libros perpetua serie iuxta Initialia cuiuslibet Auctoris Litteras, additis titulo formaque libri, loco et anno Editionis necnon figuris Tabularii Loculamenti et ordinis repositi, in quovis scamno libri, indicativis complectitur; quae omnia simul iuncta illud praestant, ut in tanta librorum multitudine nihil non, quamvis exiguum repertu et promptu sit facillimum. Alter Catalogus realis, secundum scientiarum et artium Classes dispositus sola Scriptorum nomina alphabetico ordine exhibet, quorum ductu ad priorem Catalogum Lectores remittuntur, ubi sub singulis cognominibus et integrae Librorum Epigraphes descriptae sunt et notae dignosticae ad promptam eorum inventionem additae.

C a p u t II.

Cura et Usus.

Curam Bibliothecae quod concernit, ipse Excellmus D. eius Conditor ad pretiosam hanc literariam Gazam religiosissime custodiendam Praefectum, qui nullis negotiorum implicitis curis nunquam ei non adesset, constituit et famulum, qui Praefecti labores levaret eidemque operam famularem praestaret, addidit; pro constituendo autem eorum Salario 4000 flnos erga Interusurium elocandos in Conventionali moneta reliquit. Et quia Bibliothecae suae usum bonis omnibus Communem et publicum esse voluit, ordinem accessus sequentem defixit et typis excusum valvis Bibliothecae affigi precepit, utpote:

A die 1-ma Novembris ad 1-mam Aprilis

Diebus Martis et Jovis mane a 3. quadrante ad 8-am usque tertium quadrantem ad 10-am. Postmeridiem ab hora tertia ad quintam.

Diebus Mercurii et Sabbathi mane a tertio quadrante ad 9-am usque tertium quadrantem ad 11-mam. Postmeridiem ab hora 3-a ad 5-am.

A die 1-ma Aprilis ad 1-am Septembris

Diebus Martis et Jovis mane a tertio quadrante ad 8-am usque tertium quadrantem ad 10-am. Postmeridiem ab hora 4. ad 6-am. Diebus Mercurii et Sabbathi mane a tertio quadrante ad 9-am usque ad tertium quadrantem ad 11-am. Postmeridiem ab hora 4-a ad 6-am, nisi incidat festum de precepto, aut Processio aut Feria hebdomadae Sanctae.

C a p u t III.

Consignatio celebriorum Manuscriptorum et typis editorum Librorum Episcopalis Bibliothecae VEcclesiensis.

Inter selectiora Bibliothecae Episcopalis Clenodia post Documenta 444 e Tabulario Vaticano transscripta principem sibi locum vendicant e manuscriptis sequentia:

1. Cimelion Diplomaticum Originalia Documenta 266 domestica ordine chronologico digesta continens. Pleraque sunt in membranis scripta, quorum antiquissimum est Belae 4.ti Regis Hungariae.

2. Codicillus in forma ut vocant 12-ma in membranis tenuissimis exaratus caractere adeo minuto, ut aegre oculo inermi legi possit, attamen eleganti et aequabili continens Biblia vulgata utrisque Testamenti. Credibile est hunc Codicem saeculo 12-mo esse exaratum.

3. Codex membranaceus in folio caractere mediocri eleganter scriptus; complectitur libros utriusque Foederis omnes. Testimonium antiquitatis exhibet membrana crassior ante primum Codicis folium, cui haec manu contempopranea Epochae quam notat adscripta leguntur. Hanc Bibliam Ego Antonius Plebanus in Haymburg comparavi die Saturni

15-a mensis Octobris Anno Domini 1384 Codex hic indicio characterum ad saeculum 13. est referendus.

4. Honorii Solitarii Doctoris Sollemnissimi Commentarius in Psalmos. Codex est Chartaceus elegans in folio maiori, cuius haec sunt postrema verba: Explicit Glossa Sollemnissimi Doctoris Honorii Solitarii super Psalterium a Jobi Presbytero Capellano Poloniae reportata Vienne Anno Domini 1379." Opus hoc in Bibliotheca Scriptorum Ecclesiasticorum intercidisse notat, neque ulla eius mentio in Bibliotheca Bibliothecarum, manuscriptorum Moutfoconii reperitur. Fuit autem Honorius Augusta duensis Ecclesiae in Burgundia Presbyter et Scholasticus claruitque saeculo 13. Plura eius opera typis excusa recenset Caveus.

5. Stylus Cancellariae sub Mathia Corvino et Uladislao 2-do Regibus. Est manuscriptum coevum in folio. Clarissimus Martinus Georgius Kovacsich existimat Codicem hunc ipsum originalem esse, qui penes Notarium, Secretarium et Conservatorem Styli habebatur, ex quo Expeditionum Formulae concinnabantur et posterioribus Mathiae Regininis annis scriptum esse.

6. Thomae de Nyrkalló Stylus Cancellariae Mathiae Regis. Est Codex manuscriptus in 4-to, anno 1476. exaratus. Continet potissimum Formulas juridicas, adeoque proprie Stylus Curiae inscribendus esset. Habet autem complura Heterogenea veteri manu inscripta, unde inferri potest, Codicem hunc non pro publico usu Cancellariae vel Curiae Regiae, sed pro privata notitia conscriptum esse.

7. Simonis de Kéza Chronicon Hungaricum ex Codice manuscripto membranaceo Bibliothecae Kismartoniensis Celsissimi Principis Eszterházy, quo vix in Hungaria ullus antiquior descriptum.

8. Chronicon Hungaricum. Est Codex manuscriptus, in cuius fine haec leguntur: Finita Viennae per Joannem Menestروفen, Arcium Doctorem, Decretorumque Licentiatum, die Lunae decima mensis Septembris Anno 1481. Sed impressa fuit Budae Anno Domini 1473, in Vigila Pentecostes, per Andream Hesz, Famigeratum hoc Chronicon Hungarorum ab Andrea Hesz Budae excusum est primum Hungariae Typographum specimen est adeo rarum, ut in Hungaria praeter illud quod Nicolaus Jankovits de Jeszenisze Pestini possidet, plura Exemplaria nondum dedecta sint. Unum exstat Vindobonae in Bibliotheca Palatina, alterum Pragae in Academica, tertium Lypsiat in Civica. Codex, quam Bibliotheca Episcopalis possidet, est ex ipso originali transumptus.

9. Accensendus hic est e novis librorum auctoriis Codex manuscriptus, perelegans in folio, continens pestilentissima quidem ac oppido rara Serveti opera.

Proximum a praecensitis manuscriptis locum tenetur libri vetustae edicionis, quorum cum magnus in Bibliotheca hac sit numerus, ii solum, qui plus Canitiei aspersum sibi habent et quorum Editiones a praestantioribus Typographis ea industria et fidelitate procuratae sunt, ut manuscriptis codicibus aequiparari mereantur. Et sunt:

1. Biblia sacra latina, utriusque Testamenti, membranaea, auro et picturis ornata ac in duobus voluminibus un folio maiori typis impressa. Testimonium primigenae editionis praebet id, quod ad calcem primi voluminis legitur: „Anno Domini 1466 completum est hoc opus non calamo, sed arte sublimissima Pressurae.”

2. Biblia sacra vulgatae editionis Sixti 5. iussu recognita atque edita Romae in Typographia Vaticana 1592. Vol. 1. in folio.

3. Vetus Testamentum secundum 70. latine redditum et auctoritate isti 5. editum. Romae 1588.

4. Biblia ad vetustissima Exemplaria Castigata. 1599.

5. Biblia latina utriusque Testamenti. 1515.

6. Missale Ecclesiae Quinqueecclesiensis in membranis impressum Venetiis 1499. Ex hoc Missali luculenter evincitur morem Reges Hungariae in Canone Missae nominandi ab antiquissimo tempore cuius originis memoria non est, in Hungaria obtinere.

7. S. Isidori Hispalensis Episcopi Ethymologiarum liber. 1489. Vol. 1., in folio. Basileae.

8. Eusebii Caesariensis de praeparatione Evangelica. Venetiis, 1497. Vol. 1. in folio.

9. Josephi Flavii Antiquitates Judaicae, et De bello Judaico. 1470. Vol. 1. in folio.

10. S. Gregorii Magni Expositiones in Job. 1496.

11. Petri Hispani Stimmula 1495.

12. Gerson Johannis De imitatione Christi. 1483.

13. Nonii Marcelli Compendiosa doctrina De proprietate Sermonum. 1483. in folio.

14. Joannis Torrellii Arretini Commentari Grammatici de ortographia Dictionum e graecis tractarum. Venetii 1484. in folio. editio nitida.

15. Decretum Gratiani cum Glossis. Norimbergae 1483.

16. S. Dyonisii Aeropagitae opera veteris, novae et novissimae translationis. Argentinae 1503. Vol. 1. in folio.

17. Angeli de Clavasio Summa casuum conscientiae. Argentinae 1495. Vol. 1. in folio.
18. Justiniani Institutiones 1507.
19. Evangelium Nicodemi impressum. 1516. — Christophori Scheurli De sacerdotum et rerum Ecclesiarum praestantia. 1511. — Ordo Missae cum Glossis Sacri Canonis 1512. — Mathiae de Miechov Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis. 1517. — Andreae Hispani Modus confitendi, cui adnexi sunt praeter Canones Penitentiales Casus Papales et Episcopales. 1515. Nicolai de Farnad, Ord. S. Francisci De observantia Hungara descriptio Urbis Jerusalem, impressa viennae absque nota Chronologica. Septem haec vetustissima opuscula sunt compacta in unum volumen, quod extus titulum primi opusculi, ut pote Evangelii Nicodemi gerit.
20. Izaias, Jeremias, Ezechiel hebraice sine punctis, Amstelodami sine nota Anni impressionis.
21. S. Pauli Apostoli Epistola ad Haebreos, a Friderico Alberto Christiano Hebraice reddita, absque nota Anni impressionis.
22. S. Ambrosii Opera. Basileae. 1506. Vol. 3. 4.
23. Bibliotheca Patrum et Scriptorum Ecclesiae. Basileae. 1555. in folio Vol. 1.
24. Theodoreti Cyprensis Episcopi Opera. Coloniae. agrippinae. 1573. Vol. 2. in folio.
25. S. Cypriani Opera. Coloniae 1522. Vol. 1. in 8.
26. Lactantii Firmiani Opera, et Tertulliani Apologeticus. Venetiis. 1509. in fol.
27. Ruperti Tuicensis De victoria verbi. libri 13. Norimbergae 1524.
28. Vincentii Lirinensis Commonitorium Hungarice redditum a Georgio Draskovics Episcopo VEcclesiensi. 1561.
29. S. Iustini Philosphi et Martyris Opera omnia Graece et latine ex officina Roberti Stephani 1551. Vol. 1 in folio.
30. Athenagorae Apologia latina. Basileae. 1565, in fol. Vol. 1.
31. Benedicti Aretii Commentaria in acta Apostolorum. Lausanae 1579.
32. S. Irenei Libri adversus Haereses. Item Arnobii et Serapionis conflictus. Coloniae. 1596. in fol.
33. S. Gregorii Magni Opera. Parisiis. 1510. in folio.
34. S. Hilarii Opera. Basileae 1550. in folio.
35. S. Ausugtini Opera ex recensione Erasmi Roterdami. Basileae. 1529. Vol. 7. in folio.
36. Francisci Petrarchae Opera. Venetiis. 1503. Vol. 2. in folio.
37. Pici mirandulani Opera. Venetiis. 1557. Vol. 2. in folio.
38. Eusebii Caesar., Ruffini, Socratis, Sozomeni, Theodoreti, Theodori, Lectoris, Nicephori, Monachi, Victoris, Evagrii, Cassiodori Historia Ecclesiastica. Basileae. 1529. Vol. 8. in folio.
39. S. Hyeronimi Opera ex recensione Erasmi Roterdami. Basileae 1537. in folio. Vol. 3.
40. Theophylacti in 4 Evangelia Enarrationes. 1539.
41. Dionisii Cartusiani Enarrationes in 4 Evangelistas. 1533.
42. Missale ad usum Sanctae Romanae Ecclesiae. 1544.
43. Gratiani Decretum et Decretales Gregorii 1530.
44. Petri Lombardi Sententiarum Libri 4. Parisiis 1536.
45. Sucide Lexicon Graecae, Venetiis in aedibus Albi 1514.
46. Raphaelis Volaterrani Commentarium Urbanarum, libri 38. Anno 1526.
47. Evangelia cum Commentariis Thomae de Vio Cardinalis Cajetani 1530.
48. Buxtorffii Concordantiae Bibliorum, Hebraicae et Chaldaicae. Basileae 1532. Eiusdem Bibliotheca Rabbinica nova. Ibidem 1513. Eiusdem Lexicon Hebraicum et Chaldaicum. Ibidem 1535.
49. Dudicssii Andreae De Cometarum significatione Commentariolus Basil. 1579. Et centum adhuc alii, saeculo 16-mo a celebrioribus Typographis in lucem dati, qui hodie vix, ac ne vix quidem tolerabili pretio in Bibliopoliis veniunt comparandi.
50. In censum pono rariorum Bibliothecae Episcopalis veniunt Biblia sacra Polyglotta Regia Antverpiana studio Benedicti Ariae montani.
51. Biblia sacra Polyglotta Briani Waltonii, Londini 1657. in folio. Vol. 6.
52. SS. Patrum Opera omnia curis Monachorum Congr. S. Mauri recenter edita.
53. Bibliotheca Patrum veterum et Scriptorum Eccles. maxima. Lugdunii Vol. 27. In fol. Item Apparatus ad Bibliothecam Patrum Nourry Vol. 2. in fol.
54. Bibliotheca Patrum etc. cura et studio Andreae Gallandii. Vol. 14. in fol.
55. Comberfissii Bibliotheca Patrum Concinatoria. Vol. 7, in fol. Eiusdem Bibliothecae Graecorum patrum Auctarium. Vol. 2, in fol.
56. Dacherii Spicilegium seu Collectio veterum Scriptorum, quae in Galliae Bibliothecis delituerunt. Item Acta S. Ord. S. Benedicti Vol. 11. in fol.

57. Acta Sanctorum a Bollando, Henschenio, Papebrochio etc. Antverpio excusa. Vol. 5.
58. Mabillonii Opera ac cum primis de Re Diplomatica et acta Historica?
59. Martena de antiquis actibus Thesaurus Anecdoronum et collectio maxima Scriptorum veterum. Vol. 16, in folio.
60. Conciliorum collectio Regia maxima, studio Joannis Harduini Vol. 12, in folio.
61. Conciliorum omnium Summa studio Baillii, vol. 2, in fol.
62. Bullarium magnum Cherubini cum appendice. Vol. 19. in fol.
63. Victorius auitanus et alii antiqui Canonum Paschaliū Scriptores coniunctim editi curis Aegidii Pucherii.
64. Leonis Allatii Graecia orthodoxa, item de Ecclesiae occidentalis et orientalis perpetua consensione.
65. Muratorii Rerum Italicarum scriptores Vol. 23. In fol. Item Anecdota Ambrosiana.
66. Orthuini Grazii Fasciculus rerum expetendarum et fugiendarum cum appendice Eduardi Brovone. Londini. Vol. 2. in folio. Opus valde rarum.
67. Christiani Luppi Synodorum generalium et Provincialium Canones. Vol. 6. in folio.
68. Thesauri antiquitatum Romanarum et Graecarum. Graezii et Gronovii. Vol. 33. in folio.
69. Ugolini Thesaurus antiquitatum Sacrorum. Vol 34. in folio.
70. Ludwig Laxicon universale. Vol. 66. in folio.
71. Ludwig Opera omnia. Vol. 31. in folio.
72. Scriptores Byzantini, Vol. 29. in folio.
73. Marsilii Comitis Danubius Mysticus. Item Hungaria et Danubius Vol. 5. in folio.
74. Blaca Theatrum Orbisterrarum. Vol. 6, in folio. Et Covoper Anatomia corporum humanorum. Opus rarissimum.
- Necnon Bedae, Erasmi Roterdami, Gersonis, Gretseni, Lamoii, Ughellii Montfouconii, Balusii, Cotaleni et complurium aliorum opera, quae non nisi in instructissimis Bibliothecis comparent, quaeve in hac Bibliotheca typi elegantia commendat.

3.

Teleki Sámuel levele Klimó püspökhöz

Reverendissimo Viro

Excellentissimo Domino Domino Georgio Klimo
 Quinque-exxlesiensi Episcopo
 Samuel Comes Teleki S.P.D.

Etsi nimis audacter facere videor, Praesul Reverendissime, cum TE gravissimis Curis distentum Litteris meis interpello, nulla tamen excusatione apud TE mihi utendum esse existimo. TUA enim singularis humanitas, qua omnes bonarum Litterarum Cultores pro TUA in eos Voluntate amplecteris et qua me anno superiore in Regia Urbe praesentem excepisti. TUUM que insigne Rei Litterariae promoveendae Studium nullum excusationi locum relinquunt.

Mitto TIBI Reverendissime Praesul, desideratum a me Indicem duorum Codicum MSSorum Jani Pannonii, quorum unum in Bibliotheca *Laurentiana Medicae* Plut. XXXIV sub Nro XCIX, alterum autem in *Ambrosiana Mediolanensi* adservari me docuit Cl Abrahamus Gronovius Quodsi variantes ex his Lectiones (quarum spem quoque mihi feceras aestate praeterita) Opera boni alicuius Viri, TE curante, nactus fuero, prope diem datam fidem liberabo, Janumque nostrum emendatissimum typis excudi curabo. TIBI autem Reverendissime Praesul, immortales agam Gratias pro tantis in me, Pannoniumque Poetam meritis. Amplam quidem iam habeo segetem variantium Lectionum ex impressis fere omnibus et nonnullis manu exaratis Codicibus; vellem nihilominus hos duos Codices Italicos etiam in consilium mittere, ne quid Poetae populari elegantissimo deesset; cui ego horas vacuas summa cum voluptate impendo. Beabis me Reverendissime Praesul, si de Prosapia, Loco et tempore nativitatibus, miserabilique fato Jani Pannonii certi quidpiam me docueris. Occurrent TIBI in concinnanda serie et Historia Episcoporum Quinque-Ecclesiensium occupatissimo, Anecdota plurima, quae me fugiunt

et quae in Scriptoribus Reg. Hung. desiderantur. Sunt qui Janum nostrum Zagrabiae iumulo conditum esse volunt; at ego addubito: Bonfinius enim D. IV. L. III. 36–45. Corpus Jani Episcopi in Sacellum Quinque-Ecclesiense clam Zagrabia relatam illudque tandem sepulturae honore honestatum scribit. Praeterea incidi in Monumentum quoddam sepulchrale, quod in Ecclesia Cathedrali Alba-Carolensi marmori nigro A-o MDVII isculptum legitur:

Tres fuimus clari Cognato sanguine Vates.
 Pannonicam Dravus qua rigat altus Humum.
 Unus erat Janus, proprias qui primus ad oras
 Duxit Laurigeras ex Helicone Deas.
 Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda
 Qui tulit Aeniae Plectra sonora Lyrae.
 Ultimis hos ego sum Cognata e Gente secutus,
 Tertia doctarum gloria Pieridum.
 Strigonia Petrus requiescit in Arce, Joannem
 Ipsa suum Sedes Pontificalis habet.
 Etc Etc Etc.

Hinc coniectare licet Janum ex Illustri Garázdarum Familia ortum duxisse et Quinque-Ecclesiis tumulo inclusum requiescere. Matre autem Barbara, Joann. Vitezii Archiep. Strigoniensis Sorore se genitum testatur noster Trenon de morte Barbarae Matris scripto. Operae pretium itaque fore eistimo, ut sequens Epitaphium

Hic situs est Janus patrium qui primus ad Istrum
 Duxit Laurigeras ex Helicone Deas.
 Hunc saltem titulum livor permittite sepulto.
 Invidiae non est in Monumenta locus.

quod Janusu ipse tumulo suc inscribendum iussit, in Sacello Quinque-Ecclesiensi diligenti cura perquiratur).

Quod si autem, Excellentissime Praesul, his plura etiam ac certiora me docebis, Mag-nus certe mihi eris Apollo, faciesque mihi rem multis demerendam gratitudinis officis. Vale Vir et Praesul Virtutibus et Doctrina Eminentissimus, meque TUI NOMINIS Studiosissimum favoribus TUIS porro etiam benigne complectere. Dabam Sardiæ in Transilvania XV. Kal. April MDCCLXIV. (Pk levéltár. Klimó-levelek, Nr 14. Latin levél 59. sz.)

PETROVICH EDE

Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben. A BARKÓCZY Ferenc egri püspök körül kiala-kult írói kör tevékenységének vizsgálata során nemrég utaltunk arra, hogy a püspök egyik kanonoka, ANDROVICS Miklós, 224 kötetből álló magánkönyvtárát igen jó ízléssel állította össze.¹ Mind a könyvanyag gazdagsága, mind az általa tükrözött korszak irodalom- és eszmetörténeti fontossága indokolja a könyvtár teljes anyagának bemutatását. Az aláb-biakban az Egri Érseki Levéltárban található (1777-ből származó könyvjegyzék²) betűhív szövegét adjuk közre, hozzá kívánván ezzel is járulni a magyarországi korai felvilágosodás szellemi körképének megrajzolásához.

ANDROVICS Miklós (1715–1777) BARKÓCZY püspök legközvetlenebb munkatársai közé tartozott. Szoros kapcsolatukat az is mutatja, hogy a püspök felsőtárkányi palotája, a Fuorcontrasti mellé ANDROVICS is villát épített, s tavaszi kirándulásokon is együtt vesznek részt.³ 1752-ben a püspök az egri szeminárium prefektusává nevezi ki ANDRO-

¹ BITSKEY I.: *Barkóczy Ferenc az irodalmi mecénás.* Az Irodalom és felvilágosodás c. kötetben. Bp. 1974.

² Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus IV. Acta de studiis et scholis. Nr. 543.)

³ SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről.* Bp. 1937. 70. és 75.

VICSOT, aki ezt a tisztségét 1761-ig tölti be.⁴ 1777. május 6-án keltezett végrendelete, valamint a haláláról szóló tudósítás (1777. júl. 21.) az egri levéltárban megtalálható.⁵

A lista tanulsága szerint a kanonok egészen haláláig szorgosan gyűjtötte a könyveket, hisz még egy 1777-es kiadás is szerepel rajta (GASNER: *Doctrinae*). A könyvgyűjtés nyilvánvalóan ebben az évben zárult le, s a jegyzék is ekkor készült. Későbbi időpontra nem gondolhatunk, hisz az egri kanonoki könyvtárak a possessor halála után nem maradtak többé együtt, hanem az épülő „schola episcopalis” bibliotékája számára gyűjtötték egybe őket. Az 1770-es és 80-as években már általános szokás, hogy az elhunyt kanonokok könyveit a püspöki könyvtár „öröklí”, ha a kanonokok könyvei tévedésből más helyre kerülnek, BÜKY József könyvtárnok azonnal tiltakozik. Ez történt például az 1781-ben elhunyt KÁLMÁN kanonok könyveivel is, melyeket először a szemináriumba vittek.⁶ ANDROVICUS könyvei azonnal az ESZTERHÁZY Károly által alapított s majd 1793-ban megnyitott lyceumi püspöki könyvtárba kerültek, a possessor-bejegyzéssel ellátott példányok ma is a XVIII. századi törzsananyagban találhatók.⁷

A könyvlistáról egyelőre nem állapítható meg, hogy kinek a kézírása; lehet, hogy még a possessor állította össze, de készülhetett annak halála után is, a hagyatékból talált s a püspöki könyvtárnak átadott művek jegyzékeként.

A lajstrom elkészítője mindenesetre igen alapos munkát végzett: a legtöbb esetben a megközelítőleg pontos címen kívül a szerző nevét, a kiadás helyét, idejét, a kötetek számát és nagyságát is feltüntette. Az évszám utáni első helyen a kötetek száma, másodikon a nagyságukra vonatkozó adatok (fólió, negyed, nyolcad) állnak. Az évszámokból kitűnik, hogy mindössze két XVI. századi mű szerepelt a gyűjteményben (JOSEPHUS FLAVIUS történeti munkája, valamint egy 1535-ös *Rationale supra Missae Sacrificium*), a többi könyv XVII. és XVIII. századi kiadás. Túlnyomó többségük a XVIII. század harmadik negyedében jelent meg, így magyar irodalomtörténeti szempontból különösen fontos korszaknak, a felvilágosodást közvetlenül megelőző évtizedeknek szellemi igényeit tükrözi.

A szépirodalom a kor egyházi könyvtáraiban igen csekély százalékban van jelen,⁸ épp ezért elsőként a listán szereplő, az 1770-es és 80-as években nagy sikert aratott magyar nyelvű regényfordításra (MÉSZÁROS Ignác: *Kártigám*) figyelhetünk fel. A minden ízében profán hangvételű hősi-gáláns regény nagy népszerűségét mutatja, hogy még egyházi személy könyvtárába is bekerült, s ez egyben irodalmi műveltségünk világi orientációját is jelzi.

Külön kiemelendő csoportot, sajátos szint jelentenek a könyvjegyzékben található janzenista művek (F. POUGET híres Montpellier-i katekizmusa, FLEURY és CALMET könyvei), de a velük szembezálló vitairatok (KOVÁCS József: *De Gratia, Tournelly, Thomassinus* stb.) is az egri szellemi élet mozgalmasságát, nyitottságát, a janzenizmusnak ellenkezéssel párosult tudomásulvételét jelzik. A Franciaországban oly nagy népszerűségnek örvendő teológiai irányzat magyarországi ismertségének és elterjedtségének történe-

⁴ BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910. 179. és 192.

⁵ Káptalan magánlevéltára. Nagypréposti iratok I. Nr. 2. div. 4. fasc. 1–24. De testamentis canonicorum 1667–1807. 7–8. ill. Nagyprép. iratok III. (Miscell.) 56–89. Liber continens acta venerabilis capituli ecclesiae cathedralis agriensis ab anno domini 1705.

⁶ *Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű czimjegyzéke*. Eger 1893. Bev. MICHALEK Manó V.

⁷ Ezúton mondok köszönetet IVÁNYI Sándor főkönyvtárosnak szíves útmutatásaiért, tanácsaiért.

⁸ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 50.

téhez ezek az egri janzenista vagy janzenizmussal vitázó művek is el nem hanyagolható adatokat szolgáltatnak.⁹

Szembeötlő a sztoikus szellemű művek rendkívül erős jelenléte is (SENECA, BOETHIUS, PETRARCA, LIPSIVS stb.), valamint az igen széles körű történelmi tájékozottság. Hogy csak a legnevesebb történetírókat említsük: TACITUS, JOSEPHUS FLAVIUS, ISTVÁNFY Miklós, KAZY Ferenc, PÉTERFFY Károly, PRAY György, de még a flamand humanista, G. A. BUSBEQUIUS törökellenes röpirata (ZRFNYI *Török áfium-ának* mintaképe) is megtalálható az egri kanonok bibliotékájában.

Az egri későbarokk jellegű, katolikus irodalmi és művelődési központba ekkor mind több olyan elem kerül be, mely a felvilágosodás számára készíti elő a talajt. Könyvtárjegyzékünk több tétele példázza ezt: MURATORinak a „felvilágosodott reformkatolicizmus” szellemében írt műve,¹⁰ Eduardo CORSININEK, a „piarista felvilágosodás” legnagyobb alakjának filozófiai értekezése,¹¹ a laicizálódó egyházi értelmiség egy jellegzetes képviselőjének, a francia Dominique BOUHOURS-nak rokokó ízlésű irodalmi vitairata, valamint XIV. BENEDEK pápa munkássága (melyből könyvtárunkban 8 mű található) egyaránt a katolikus egyházon belüli racionalisabb szellem kialakulását segítette elő.

Természetes, hogy az 1755 óta működő egri püspöki nyomda¹² termékeinek legjava megvan ANDROVICS gyűjteményében: AMBROVOSZKY Mihály, GUSZTYINYI János, BERÉNYI Sándor, KOVÁCS József munkái, akik valamennyien a BARKÓCZY püspök körül kialakult írói kör tagjai.¹³

A XVII. század monumentális barokk kori alkotásai (PÁZMÁNY *Kalauza*, ALSTED enciklopédiája stb.) és jezsuita exegetikum művek (Mendoza Regum-kommentárjai) mellett megtalálhatók itt a kortárs irodalom legújabb tudományos eredményei is (pl. SAJNOVICS *Demonstrációja*). Külön is szeretnénk utalni Francis BACON tudományrendszerező művének jelenlétére, ez jelzi, hogy az angol filozófus nemcsak protestáns művelődési központokban volt ismert.

A könyvtár összetételének sokszínűsége, eszmei-ideológiai tarkasága a sok szempontból átalakulóban levő, a korszakváltás határán álló irodalomtörténeti periódust tükrözi: a felvilágosodás korának hajnalán az egri szellemi élet tápláló forrásait mutatja be.

Inventarium Librorum Reverendissimi Domini Nicolai Androvics, Praepositi B M V de Castro Agriensi, Canonici Agriensis

Abelly Lud: Sacerdos Christianus (exemplaria 2). Tyrnaviae 1748.

Androvics Nicolai Theologia scripta Romae.

Angeli et Moncada de extinctione Templariorum et Jesuitarum 1774.

⁹ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. Minerva 1924. 66–97. 1925. 10–40, 129–164. Uő.: A janzenizmus kutatása Középeurópában. Kolozsvár 1944. Uő.: Az európai janzenizmus történetéhez. Fil. Közl. 1959. 51–60.

¹⁰ SZAUDER József: *L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK. 1973. 171–180.

¹¹ SZAUDER József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. Az este és Az álom c. kötetben. Bp. 1970. 32. — A magyar piarista rendtartomány története. Írták: BALANYI György stb. Bp. 1943. 105.

¹² A XVIII. századi egri nyomdával kapcsolatban tévesek MARKOS Béla megállapításai (*Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai*. Magyar Könyvszemle 1971. 1.). Egerben 1755 előtt semmilyen nyomda nem működik. Az 1755-ben megalakult nyomdáról részletesen szól IVÁNYI Sándor: *Az egri nyomda a XVIII. században*. (Előadás a magyarországi korai felvilágosodás kérdéseiről rendezett konferencián Egerben, 1971. okt. 30-án). Vö. még SEBESTÉNY Sándor: *Egri emlékhelyek*. Eger 1970. 75.

¹³ Róluk részletesebben szól az I. sz. jegyzetben idézett dolgozat. IVÁNYI Sándor hívta fel figyelmemet arra, hogy az Androvics-könyvtár Egerben, a mai Kossuth L. utca 4. sz. épületben (az ún. „kispréposti palotában”) volt elhelyezve, melyet ANDROVICS építtetett (ld. *Heves megye műemlékei II.* Bp. 1972. 334.)

- Annibal Anto. Dictionarium Gall. Lat. Ital. Venetiis 1752.
 Alstedii Joa. Enciclopedia Herbornae 1630.
 Ambrosovszky Mich: Compendium Kalauz Pazmani. Agriae 1760.
 Ejusdem Chronologia Hung. Agriae. 1758.
 Ejusdem Mausoleum Hung. Regum. Agriae.
 Ejusdem Imago orbis.
 Apponyi Blasii in psalterium interpretatio Poetica. Viennae 1624.
 Archi-Eppi Parasini Pastoralis de invasione potestatis Laicae in negotium Jesuitarum.
 Augustae 1764.
 Assemani Jos de S Ferentinis. Romae 1745.
 Ejusdem de Eccleis, earum reverentia, asylo et Orator Domest. Romae 1766.
 Ejusdem Commentarius de Patriarchis Chald: et Nestor. Romae 1775
 Ejusdem Calendaria Ecclesiae universae. Romae 1775.
 Augerii Busbequii opera. Pesthini 1761.
 S Augustini Aurelii opera seu Confessiones
 Baconi Franc: De dignitate et augmento Scientiarum.
 Bauldry Mich Manuale S. Caeremoniarum. Venetiis 1762.
 Baumgarten Sigis: et continuatorum Historia Universalis. Hallae 1746.
 Benedicti P XIV: Casus Conscientiae. Ferrariae 1764.
 Ejusdem de Missae Sacrificio. 1767.
 Ejusdem de Festis DN et BV.
 Benedicti P XIV epitome Doctrinae Moralis. Aug. Vind. 1765.
 Ejusdem Institutiones Ecclesiasticae. Ingolstadii 1760.
 Ejusdem de Synodo Dioecesana. Ferrariae 1753.
 Ejusdem Bullarium. Romae 1760.
 Ejusdem ex operibus omnibus. Bassani 1760.
 Begnudely Bassi Franc: Bibliotheca juris Can. civ. Mutin. 1752.
 Berényi Alex: Philosophia Rationalis. Agriae 1762.
 Bertalanfy Pauli Caelestis genius. Cassoviae 1761.
 Ejusdem Keresztény böltéség. Agriae 1770.
 Bevelet Matthiae Meditationes, Agriae 1773.
 Biblia S Latino Germanica. Constantiae 1751.
 Bona Joan Card. principia vitae Christianae. Agriae 1760.
 S Bonaventurae disciplinae religiosa. Romae 1638.
 Bossi Joan Institutiones Theologicae. Romae 1759.
 Bouhours Dom: Cogitationes ingeniosae. Cassov. 1752.
 Belli novissimi inter Russiam Poloniam et Turcas Historia. Lipsiae 1771.
 Cabrini Jos: Directorium ordinandorum. Bassani 1736.
 Calamati Alex: sylvia conceptuum praedicabilium. Venetiis 1740.
 Calmet Aug: dissertationes in Libros Vet. Testamenti Cassov.
 Cani Melchioris opera. Bassani 1746.
 Cantus Gregorianus Franciscanorum. Olomucii 1735.
 Caeremoniale Episcoporum. Romae 1651.
 Item Col. Agr. 1712.
 Caelii Pannonii Commentar. in Cantica. Vien. 1681.
 Chappius Joan: Meditationes. Vien. 1728.
 Clementis P XIV vita. Berolini 1774.
 Clementis P XIV vita. Berolini 1774.
 Clementis P XIV epistolae. Francofurti 1776.
 Clericus instructus. Aug. Vind. 1752.
 Clericorum Bona Causa. Dol. Agrip. 1769.
 Creopolitae Thyrris Sedecias Tragoedia. Romae 1738.
 S Chrysostomi Joan: Homil. de Statuis. Tyrnav. 1764.
 Ejusdem adversus vituperatores vitae Monast. Agriae 1760.
 Ejusdem de compunctione cordis. Agriae 1760.
 S Chrysologi Petri Sermones. Tyrn.
 Cognitionis sui ipsius. Amstelodami 1759.
 Colet Petri Instit. Theologicae. Venetiis 1757.
 Colombieri Claudii Sermones. Venetiis 1717.
 Concordantiae Bibliorum. 1751.
 Cornelii Nepotis opera. Venetiis 1751.
 Cornelii Taciti opera. Lipsiae 1772.
 Corpus Juris Canonici. Coloniae Mun. 1730.

PLUTARCHI

CHAERONENSIS,

QVAE SUPERSVNT, OMNIA,

Ex libris R. D. Givlai Studonij

GRAECE ET LATINE.

Ca. Augusti 24 Julij 1777 de.

PRINCIPIBVS EX EDITIONIBVS

CASTIGAVIT, VIRORVMQVE DOCTORVM

SVISQVE ANNOTATIONIBVS

fruct INSTRVXIT *J. Bilibsch.*

IO. IACOBVS REISKE.

ca. Capituli Augustij peritiam

LIPSIAE,

IMPENSIS GOTTH. THEOPH. GEORGI.

CIOIOCCCLXXIV.

REVERENDISSIME

A C

CLARISSIME

DOMINE

MÆCENAS

GRATIOSISSIME!

Nicolai Andreevici

Canonici Agnensis

1759.

M Agnorum animo-
rum propria hæc
est virtus, ut non tam sibi,

) (2

quam

- Corsini Edvardi Instit. Philosophicae. Venetiis 1743.
 Coronini Rud: Genealogia Habsburg Lotharing. Viennae 1774.
 S Cypriani Caecilii eipstolae. Tyrnav. 1755.
 Ejusdem Acta et Scripta. Tyrnav 1761.
 V Camachi Francisci vita. Neapoli 1748.
 Danes Petri Ludovici Doctrina X tiana. Tyrnaviae
 Ejusdem Generalis temporum notio. Tyrnaviae 1755.
 Dictionarium Theologicum portabile. Aug. Vind. 1760.
 Della Valle Petri itinerarium. Bononiae 1677.
 Dissertatio de nummis vitiosis. Viennae 1756.
 Du Fresne Cat Illyricum vetus et novum. Posonii 1746.
 Drexelii Jeremiae Solsequium. Agriae 1770.
 Erasmi Franc: Hortus Ind. et Sinen. Norimbergae 1668.
 Eusebii Verini de jure Dom. Austr. in Hung. Viennae 1771.
 Eszterházy Nicolai S R I Prin: speculum. Cassoviae 1748.
 Élete B asszonyinak. Agriae 1772.
 Famiiani Stradae de bello Gallico. Petshini 1749.
 Flavii Jos. de antiquitatibus Rom. Francofurti 1580.
 Fleury Claudii Hist. Ecclesiastica. Aug.
 Francovics Mart. Vita B Cunegundis. Tyrn. 1744.
 Frischilini Nicod. facetiae Argentorati 1600.
 Gasser Franc: Epist. contra Libertinos. Aug. 1755.
 Gasner discursus de miraculis. 1755.
 Ejusdem doctrinae. 1777.
 Gottfied Joh. Archontologiae Cosmicae. Francof. 1646.
 Genuensis Antonii Elemente metaphysicae. Neapoli 1751.
 Gotti Vinc. Lud. de eligenda sententia. Tyrn.
 Gonzaleez Thyrsi de recto usu opinionum prob. Viennae 1761.
 Geographica Globi Terraquei Sinopsis. Tyrn. 1755.
 Grammatica Germanica. Vien. 1772.
 Graveson Ign: Tractatus de Vita, Mysreriis et Annis X-ti Venet. 1742.
 Gramond Barth: Historia Galliae. Budae 1753.
 Grosecz Melchioris Steph. Cathalogus Sanctorum. Agriae 1771.
 Gusztinyi Joannis Manna Salutis. Agriae 1759.
 Guevarae Ant. epist. et dissertationes. Jaurini 1746.
 Ejusdem Mons Calvariae. Coloniae 1686.
 Hanapi Nicolai exempla Biblica. Viceburgi 1744.
 Hármás Historia. Agriae 1767.
 Horatius Quintus Flaccus. Patavii 1747.
 Hungariae revolutionum historia. Hayae 1739.
 Hungariae Palatini. Tyrn. 1760.
 Huszty Steph. Comment. in Jus Hung. Agriae 1758.
 S Hyeronimi epist Selectae. Tyrn. 1762.
 Hungariae novum sidus. Tyrn.
 S Josephi Parochorum Scepusiensium Confraternitas. Tyrn. 1737.
 Jordani Pacis Eppi elucubrationes. Col. Alob. 1729.
 S Irenaei Eppi et M acta et Scripta. Cassov. 1754.
 Istvánfy Nicolai Historia Hungariae. Viennae 1758.
 Julius Caesar.
 Kazy Franc: Historia Regni Hung. Tyrn. 1737.
 Kercselics Balth: Historia Ecclesiae Zagrabiensis. Zagrabiae.
 Kéry Franc: Imperatores Orientis. Tyrnav. 1747.
 Klobusiczky Ant. hasznos multság. Posonii 1764.
 Klósz Pauli praxis Fori Spiritualis. Tyrn. 1756.
 Kovács Jos: de Gratia. Agriae 1761.
 Lactantii Firmiani Opera omnia. Lipsiae 1735.
 La Croix Theologia Moralis. Ravennae 1747.
 Lamindi Britannii de ingeniorum moderatione. Venetiis 1752.
 Lamy Bern: Apparatus Biblicus. Venetiis 1749.
 Láng Jos: Polyanthaea. Francof. 1617.
 Lazeri Petri vita Perpiniani. Romae 1749.
 Le Blanc analysis Psalmorum. Colon. Agr. 1744.
 Lentuli Ciriaci Aula Tiberiana. Herbornae 1663.

- Laurenii Petri Vicarius Epplis. Colon. Agr. 1739.
 Lexicon Philosophicum Religionis. Augustae 1775.
 Lespion dans le Cours des Princes Chretien . Viennae 1700.
 Lipsii Justi monita et exemple politica Budae 1750.
 Lohner Tobiae Instruct: de conversatione Aplica. Tyrn. 1743.
 Ejusdem Instructio de Conf. Cassov. 1745.
 Löhrer Guil: Christianus internus. Pesth. 1760.
 Loredani Franc: epistolae. Venetiis 1673.
 Lucae de Linda descriptio orbis. Jenae 1670.
 Lucretii Cari de rerum natura. Basileae 1770.
 Luna Franc. prodromus. Bresciae 1670.
 Major Jos Prolegomena in S Scprit. Agriae 1767.
 Marliani Ambr. Theatrum Politicum. Tyrn.
 Maschal Remig Institutiones Canonicae. Ferrariae 1760.
 Ejusdem Retolutiones Questionum. Venetiis 1764.
 Memoria pro Defunctis. Tyrn. 1722.
 Mendoza Franc: Commentarius in 4 Libros Režum. Colon. Agr. 1628.
 Mészáros Ignász Kartigam történeti. Posenii 1722 [1772].
 Molnár Joan. megtérő Református. Tyrnaviae 1769.
 Ejusdem Anya Sz Egyháznak történetei. Tyrnaviae 1769.
 Monacelli Franc: Formularium Ecclesiasticum. Venetiis 1751.
 Muratorius Lud. de vera devotione. Agriae 1763.
 Mutus Religionis Advocatus.
 Nagy Franc. Hitnek elei. Agriae 1767.
 Nardi Isidori Secretarius initians. Venetiia 1729.
 Nummi vitiosi. Viena 1736.
 Oldenberger Phil. Thesaurus Rerum publicarum. Genevae 1671.
 Oeconomicum Manuale. Ulmiae 1767.
 Osorii Hyer. de Gloria. Coloniae 1627.
 Pallavicini Historia Concilii Tridentini. Aug. Vind. 1755.
 Pannonica Purpura. Tyrn.
 Pázmáni Petri Kalauz. Tyrn. 1766.
 Ejusdem responsum ad hujus refutationem.
 Perpiniani Petri opera. Romae 1749.
 Pelzhoffer Franc Arcana Status Libri 10. Francof. 1725.
 Pererii Bened. Opera Theologica. Colon. Agrip. 1620.
 Ejusdem Comment. in Genesim. ibidem 1685.
 Petrarchae Francisci de remediis fortunae.
 Phoebei Franc. Institutiones Juris Can. Venetiis 1735.
 Ejusdem de Regulis Juris Can. ibidem eodem.
 Phoebei Ant. de Regulis Juris Can. Magno Varadini 1763.
 Piasecii Pauli praxis Episcopalis. Coloniae Agrip. 1665.
 Pirhing nova methodus Juris Canon. Venetiis 1759.
 Pouget Franc. Institutiones Catecheticae. Venetiis 1761.
 Péterfy Caroli Concilia Ecclesiae Hungaricae. Posenii 1742.
 Praji Georgii Annales Regum Hung. Vindobonae 1764.
 Ejusdem Annales Hunnorum Avarorum Hungarorum. ibidem 1761.
 Ejusdem Dissertationes in eosdem Annales. ibidem 1775.
 Ejusdem Dissertatio de Dextra S R Stephani. ibidem 1771.
 Praedestinationis de Systemate colloquium. Tyrn. 1750.
 Prileszky Joan Prolegomene Theologica. Viennae 1761.
 Plutarchus. Lipsiae 1774.
 Reischl Marcel. Atlas Historicus. Aug. Vind. 1748.
 Regulae Seminarii Telekessiani MS.
 Rendelések a barmokrul. Agriae 1760.
 Renz Placidi Philosophia Arist. Thomistica. Augustae 1741.
 Renzi Bernardi Sermones. Romae 1683.
 Rationale supra Missae Sæcrificum. 1535.
 Rippel Georgii SME Caeremoniae. Tyrn. 1754.
 Rituale Romanum. Venetiis 1726.
 Rosalinda. Venetiis 1712.
 S Salesii Franc: Philothea Lat. Tyrn. 1753.
 Ejusdem Philothea Hung. Agriae 1771.

- S Salviani opera omnia. Tyrn.
 Sajnovics Joan. Idioma Hung et Lapponum idem. Tyrn. 1770.
 Sandini Ant: Historia Familiae Sacrae. Tyrn. 1748.
 Ejusdem disputationes ad vitas Pontificum. Tyrn. 1737.
 Ejusdem viate Pontificum. Tyrn. 1736.
 Schmidt Nicolai Episcopi Agrienses. Jaurini 1763.
 Schola cordis.
 Scherrer Georg. propugnatio Festi Theophoriae. Tyrn. 1706.
 Seivert Joan: Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia. Viennae 1773.
 Senecae Annaei opera omnia. Lipsiae 1770.
 Scripturae S nova dispositio. Viennae.
 Serry Jac. Hyac Praelectiones Theol. Venetiis 1742.
 Ejusdem de auxiliis D Gratiae Congr. Hist. Venetiis 1740.
 Severini Boethii de consolatione Philosophiae. Agrariae.
 Segneri Pauli Institutio Parochi. Tyrn.
 Spangár Magyar Krónika. Cassov. 1738.
 Schotti Gasp. Arithmetica Tyrn. 1740.
 Streibig Rup. exercitia animae. Sopron 1757.
 Stilbingi Joan: vita S Stephani R. H. Cassov. 1767.
 Szegedy Joan. Rubircae in Jus Hung. Tyrn.
 Sandini Ant. Historia Apostolica Tyrn. 1749.
 Szentiványi Mart. motiva 50 ad eligen. rel. Cath. Agrariae 1756.
 Szokolóczy Joan. Tribunal Ecclesiasticum. Poson 1762.
 Telek Jos: Sermones pro Fest. Theophor. et I Concept. Coloczae.
 Thomasii Jos: Opera. Romae 1741.
 Tournely Honorati Theologia Schol. Dogm. Venetiis 1746.
 Ejusdem Theologiae Compendium. 1758.
 Tylli defensio Articulorum Fidei. A Soissons 1748.
 Van espen Zegeri Bern: Opera Canonica. Lovanii 1753.
 Vindiciae Status Ecclesiastici. 1757.
 Viva Dom. de Jubilaeo. Tyrn. 1750.
 Vijukalovicz Casim: modi 60 formandae S orationis. Cassov. 1754.
 Zachiae Pauli Medicaci-Legistae. Venetiis 1751.

BITSKEY ISTVÁN

Az első magyar színtársulat könyvtárának története. A XVIII–XIX. századi játékszíni bibliotékról viszonylag keveset tudunk, szakkönyvtárként nem is szoktuk számontartani őket, aminek oka elsősorban pusztulásuk nagy mértéke. Holott elkülönítésük mindenképpen indokolt: állományuk csak részleteiben azonosítható a kor iskolai, egyházi és magánkönyvtáraival, de nem vezethetők le a nyomtatásban megjelent drámák összességéből (ennél általában szűkebbek), sőt a színtársulatok játszott műsorából sem (ennél mindig bővebb állományúak). Az 1790 és 1796 között Pest-Budán fennállt első magyar hivatásos színtársulat, melyet színháztörténetünk KELEMEN László nevével szokott jelölni, kiváltképp megérdemli a kutatás ráforduló figyelmét. Könyvtárunk minőségi változást jelent az iskolák vegyes (zömmel latin és magyar) nyelvű játékaiknak fennmaradt példányaihoz képest, de a német színjátszáshoz viszonyítva is. Előbbitől főleg a játékszíni alkalom és a játék célja különíti el: *hivatásos színészek folyamatos* műsorral *különböző összetételű* közönségnek játszanak – utóbbitól pedig a magyar nyelvűség, mint a nemzetnévelés kulturális folyamatának legmarkánsabb vonása, utóbb az eredetiség igénye választja el.

Az első magyar hivatásos színtársulat könyvtárának kutatásához elsődleges forrásaink a bibliotéka összeírásai, lajstromai, amelyek közül a szakirodalom immár 75 éve számon tart hármat¹ – számukat levéltári kutatásokkal sikerült hatra emelnünk; ezek a következők:

¹ BAYER József: *A magyar drámairodalom története*. Bp. 1897. II. 427–31. 409.–26. 432. A három jelzet forrásfelsorolásunk 2., 3. és 5. darabjának felel meg; mindhárom kézírata lappang.

1. *A Társaság állapotjáról 1792^{ik} Eszt. X^{bernek} 12^{ik} Napján készült Inventárium.* A vagyontár részeként 209–256. tételszám alatt: „Játék Darabok Nyomatásba és Kézírásokban” Egyszerű felsorolás a cím, a műfaj, a felvonások számának és a rögzítési módnak feltüntetésével.²
2. *A Magyar Nemzeti Játész Társaság Számára ab A^o 1790 usqu. 1796 készült és el-Jázdott Játék Daraboknak Lajstroma.* KELEMEN László sajátkezű feljegyzése. Címéhez híven együttesen hozza a könyvtárban megvolt, de nem játszott és a valóban színpadra került darabokat, a szöveg rögzítési módja szerint osztályozva őket. Ezen belül jelöli, de nem használja katalógus-szemponként a műfajt, a felvonások számát és az eredetiséget.
3. *Magyar Játékszíni Darabok Lajstroma a Magyar Fordítók és Szerzők Neveik Rendgyében Három szakaszokba osztva.* MÉREY által Pesten 1796. Az összeírás nem szorosabban vett könyvtárlista, hanem a drámafordítások országos anyagát igyekszik átfogni. Mégis elsődleges forrás, különbséget tesz ugyanis a fordított, a magyarított és az eredeti színművek között („Három szakaszokba osztva”), utóbbiaknál feltünteteti az általa forrásként sejtett műveket; közli továbbá a műfajt, a szöveggönyv rögzítési módját, és jelzi, hogy a darabot előadták-e.
4. KELEMEN László átvételi listája 1800. július 16-ról, amikor az újból szereplő társulat vidéki vándorútjára a könyvtárat őrző Pest vármegyétől lemásolásra kikölcsönözte a bibliotéka zömét. Az átadás „a Bibliothecának utóbbi Registruma szerint” történt — ez a korábbi lajstrom lappang; kikövetkeztethető beosztása, amely az 1796-os felbomlás állapotát rögzítette, nem azonos KELEMEN és MÉREY feljegyzéseivel, hanem színházi szakszemponokat követ.³
5. *Ab A^o 799 usque 1801 A Magyar Nemzeti Játész Társaságnak újabb fel-állításától fogva Szaporodott Játék Daraboknak Lajstroma.* KELEMEN gyarapodási jegyzéke 20 darabot ölel fel, a műfajnak, a felvonások számának és az eredetiségnek a feltüntetésével.
6. Nógrád vármegye 1801 áprilisi felmérése a Losoncon végleg széthullott szintársulat könyvtárának maradékáról⁴ — Felsorolás pusztá címeiben.

Másodlagos forrásaink köre igen tág; tartalmazza a magyar és német színészet játszott műsorát, a KELEMEN-társulat ránkmaradt iratait, a korabeli sajtó utalásait, az írói levelezéseket és emlékiratokat stb. Áttekintésük bepillantást nyújt a magyar művelődéstörténet fontos évtizedébe, amely a nemesi ellenállás áthatotta rendi országgyűléstől a magyar jakobinusok bukásán át a forradalmi Franciaország elleni háborúig vezet.

Első könyvtárlistánk (1792. október 12-ről) jól mutatja, hogy a szintársulat létrejöttét felvilágosodott eszményeket érvényesítő fordítói mozgalom előzte meg. Tudjuk, eredetileg KAZINCZY HAMLET-fordításának előadására szerveződtek (l. a költő híres 1790. július 1-i levelét br. PRÓNAY Lászlóhoz⁵); de a feladat, noha a SCHRÖDER-féle német átdolgozsról van szó, meghaladta erejüket és a közönségigényt, így 1790. október 25-én és 27-én BRÜHL *Der Bürgermeister* című vígjátéka lett a nyitódarab a „magyar Plautus”, SIMAI Kristóf átültetésében, *Igazhízi* címen. Utána — 1792. május 5-ig — szüneteltek a folyamatos előadások, az alapító tagok zöme is kieseréldött, de a színházhelyiségért, az előadások feltételeinek biztosításáért folytatott viták közepette is bővült a könyvtár. „...már 12 Comedia vagyon köztök személyekre ki osztva...” — írja id. RÁDAY Gedeon KAZINCZYNak 1791. február 14-én.⁶ Megkezdődött tehát a színházi szakkönyvtár kialakítása: szerepírás (ezt maguk a színészek végezték csekély díjazásért), sűgőpéldány készítése, amely a kor színházi gyakorlata szerint a cenzort is megjárta. 1792-es inventáriumunk készítése idején már csaknem féleve folyamatosan játszott a társulat, de a 48 tételes könyvtár még magán viseli a megalakulás és a kényszerszünet nyomait. Többségben vannak a nyomtatott művek: 32 kötet. Az elsősorban irodalmi és esztétikai szem-

² Pest megye Levéltára, Színházi iratok gyűjteménye, I. doboz.

³ PmL. 1230/1800. közgyűlési irat; másolata: Nógrád megye Levéltára, 536/1808. közgyűlési irat melléklete.

⁴ NmL. 536/1808. közgyűlési irat melléklete.

⁵ KAZINCZY Ferenc levelezése, kiadta VÁCZY János, Bp. 1891. II. 81.

⁶ Uo. II. 162.

pontokat érvényesítő fordítói mozgalom az erkölcsnemesítés elérendő eszményét főleg a szomorújátékok hatásától várta — a játékszíni könyvtárban ezek részaránya nagyobb, mint a társulat műsorán (13 szomorújáték, szemben 15 vígjátékkal és 19 drámával). Közülük 12 nyomtatásban is megjelent, zömük azonban a közönségigény és a színészi felkészültség adott fokán nem bizonyult színpadképesnek;

CORNEILLE—TELEKI Ádám: *Czid* (1773)
 CALZABIGI—KÓNYI János: *Orfeus és Euridice* (1774) — GLUCK operájának szöveggönyve,
 evvel a megjelöléssel szerepel a könyvtárban is
 EURIPIDÉSZ—ZECHENTER Antal: *Phaedra* (1775)
 CORNEILLE—ZECHENTER Antal: *Horatiusok és Curiatiusok* (1781)
 RACINE—ZECHENTER Antal: *Mithridatesz* (1781)
 VOLTAIRE—PÉCZELI József: *Tancred* (1789)
 SHAKESPEARE—SCHRÖDER—KAZINCZY: *Hamlet* (1790)
 MOLIÈRE—FEJÉR György: *Tisztásra vágyók* (1790)
 AISZKHÜLOSZ—VERSEGHY Ferenc: *Promezheus* (1792)

A fordítók köre igen tág; a kor képzett íróitól a pozsonyi papnevelő intézet hallgatóin (FEJÉR György) át a jószándékúan dilettáns nyugalmazott strázsamesterig, KÓNYI Jánosig meg ZECHENTER Antalig terjed, kinek fordítói tevékenysége teljességgel elkerülte a magyar színpadokat, holott még 1799-ben is kapcsolatot keresett az erdélyi színészettel.

A vígjáték — csekélyebb részaránya (15 tétel) ellenére — már jelzi a színpadi szempont érvényesülését; közülük csak hat jelent meg nyomtatásban. A kétféle, irodalmi és színpadi nézőpont ellentétességére korábbi, de jó példa id. RÁDAY Gedeon KAZINCZYHOZ írott, 1799. január 29-i levele, mely szerint TRATTNER Mátyás, a *Magyar Museum* c. folyóirat kiadója „...nagyon meg örült annak, hogy az mostani Negyedben *Comediából* való specimenes fog adattatni, mert az által reményli, hogy nagyobb kelete lesz darabjainak”.⁷

A lajstrom a klasszikus műfaji felosztás szerint drámának nevezi a könyvtár 19 darabját. Az elnevezés a változatos színjátéktípusok afféle gyűjtőmedencéje. Idekerül a fejlődés útjait jelző jó néhány darab: így a kor legünnepeltebb darabgyárosa, KOTZEBUE „érzékenyjátékokkal” szerepel (*Embergyűlölet és megbánás, Szerelem gyermeke*), képviselve van a látványos nagyjelenetekkel dolgozó „nézőjáték” (MÖLLER: *Gróf Valtron*), de megtaláljuk az eredetiség felé törekvő SZENTJÓBI SZABÓ-drámát, amelyet FERENC császár koronázására írt (*Mátyás-király*), a népszerű DUGONICS András dramatiszálását (*Az arany perecek*), sőt a lajstrom összeállítója itt tartja számon LESSING *Minna von Barnhelm* című vígjátékát is, *Katonaszerepcse* címen.

1792-től drámagyűjtemények igyekeznek összegezni a fordítói mozgalom eredményeit a pest-budai (és az ugyanezen évben megindult kolozsvári) színészet számára: innen van, hogy bennük az irodalmi szempont már a gyakorlati-színházi igényekkel összefonódva jelentkezik. Közülük az első, VERSEGHY *Budai Magyar Theátruma* mindhárom darabjával (KOTZEBUE: *Szerelem gyermeke*, AISZKHÜLOSZ: *Promezheus*, SZENTJÓBI SZABÓ László: *Mátyás király*) szerepel az 1792-es inventáriumban. Jelentős, hogy az egyelőre szórva-nyosabb erdélyi drámakiadás termékei is mihamar utat találnak Pest-Budára; a szorgosan fordító SEELMANN Károly a *Vajler és Aloysiával* (Károly-Fejérvár, 1791.), a *Fanni és Mendesville*-lel (Kolozsvár, 1792.) és a *Gróf Essexszel* (Kolozsvár, 1792.) tűnik fel a könyvtárban.

A folyamatos játék — az állandó, nagy létszámú közönség bázisának hiányában — gyakori bemutatásokat követelt: a könyvtár állománya 1792 után ugrásszerűen gyarapodott. Szervezettsége is magasabb fokra lépett. Az 1793-as játékszíni alkotmány szerint

⁷ Uo. I. 257. (PLAUTUS—SIMAI *Váratlan vendég* című vígjátékáról van szó.)

szükséges egy „tudós férfi” szerződtetése, aki dramaturgi feladatokat is ellát: „Ez el-olvashattya egynehány hetekkel előbb minden előadandó Játék-darabokat, a helyesebbeket azokból ki-válogathattya, jobbithattya, és a személyek ki-osztása előtt véleményeivel együtt Censura végett a Fő-Igazgatónak bémutathattya.”⁸ Ez a „tudomány igazgatója” SCHEDIUS Lajos lett, a pesti egyetem esztétika-professzora, KÁRMÁN József barátja, az *Uránia* munkatársa. Szerepe azonban kérdőjeles: német anyanyelvű és magyarul ez idő tájt egyetlen sort sem írt. Mellette inkább KÁRMÁN József hatása érvényesülhetett. Erre egyetlen bizonyító példát: az *Uránia* „Bé-vezetés”-ében az eredetiség jelentőségét méltatva KÁRMÁN távolinak, idegennek, ezért hatástalannak nevez két témát: *Médea és Jázon* (GOTTER melodráma), valamint *Phaedra és Hyppolitus történetét* (EURIPIDÉSZ tragédiája). Mindkettőnek van már magyar fordítása: az előbbi KAZINCZY, az utóbbit ZECHENTER ültette át nyelvünkre. A GOTTER-fordítás a hat lajstrom egyikén sem szerepel; a *Phaedra* nyomtatott példánya megvolt ugyan a társulatnál, de másorra nem került, sőt azt nem is nagyon tervezték: kiírt szerepei sincsenek!

Az 1793-as játékszíni alkotmány rögzíti a belső adminisztratív munkát is. Eszerint a könyvtárra a sűgő felügyel, ő gondoskodik a kéziratok darabok leíratásáról, emellett négy jegyzőkönyvet vezet;

- „a) A Fő-Jegyző könyv, melyben a Személy viseleteknek fel-osztása, a Játékokhoz, külön-külön meg kívántató Ékességeknek, az Arolék Eszközöknek Nemei, minden Játék darabnak nagysága, és száma a mindenkori elő adásnak fel nagyon jegyezve.
- b) A Játékhoz készült öltözeteknek Fő-Jegyző könyve vagy Inventáriuma.
- c) A Requisitumoknak kis jegyző könyve.
- d) A Decoratiók kis jegyző könyve.”

Külön jegyzőkönyvet vezet még a színmester a színváltozásokról, a szabó a jelmeztárról és a fodrász a parókákról.⁹

Az 1792-i inventáriumban még nincs nyoma a kottatár gyűjtésének. De tudjuk, hogy decemberben zenekart is szerveztek. Ettől kezdve rendszeresen nyitány vezet be az előadást, a felvonásokat pedig közzene fűzi össze. Innen datálhatjuk tehát a kottatár gyűjtését is.

Következő feladatunk a játékszíni könyvtár legnagyobb, 1796-ban elért állományának számszerű összegezése. Ehhez KELEMEN összeírása a főforrás, valamint az 1800-as átvételi jegyzék, amelyből visszakövetkeztethetünk a korábbi, 1796-os állapotra. Az egyes adatok között igen nagy a különbség: KELEMEN 1796-ban 67 nyomtatott és 113 kéziratot tételez ir össze (180 db), 1800-ban viszont csupán 13 nyomtatott darabot vesz át, de már 118 kéziratot dráma kiírt szerepeit. Tudjuk viszont, hogy KELEMEN már a bomlás előtt, 1795-ben elhagyta a pesti társulatot, amelynek könyvtára még 1796-ban is gyarapodott — innen a kéziratok nagyobb száma. Ezt alátámasztja 1799 és 1801 közötti gyarapodási jegyzéke (5. számú könyvtárlistánk), amelyre olyan darabokat is felvesz, melyek 1796 és 1800 között Pest vármegye őrizetében már megvoltak a bibliotékában. Másrészt 1800-ban KELEMEN — mint az a megfogalmazásból kitűnik — nem vette át a teljes könyvtárat, ezért látszik csonkának a nyomtatott darabok gyűjteménye. MÉREY Sándor, aki összeírásában a teljes fordítás- és eredeti drámairodalom felvonultatására törekszik, érthetően magasabb számot hoz ki KELEMENNél (242), de nem utal a könyvtár állományára, csupán arra, játszották-e a szóban forgó darabot. A műsor és a játékszíni könyvtár pedig — mint azt fentebb többször bizonyítottuk — nem azonosítható. Összegezve

⁸ ENDRÓDY János: *A magyar játék-szín*. Pest, 1793. III. XVII—XVIII.

⁹ Uo. XXXI—XXXVII.

az elmondottakat: KELEMEN listáját alapszámmak véve és hozzáadva az 1796-os bővülés becsült mennyiségét, kb. 200-ra tehetjük a könyvtár állományát.

A kottatárról pontosabb adataink vannak, az 1800-as átvételi jegyzék teljesnek tűnik:

„,Papiros Tokokban.

1. Pikó és Telemek Kotta Irások
2. Lantosok és Csörgő Sapka
3. A Filozófusok, Igazság Temploma, Cziane, Szimphonia nyomtatásban Mohátsi Veszedelem, A meg boszult Feleség rablás, Turi György, Ottello, Zaide, Papagaj, Tornyos Péter, Új esztendei Köszöntés, Eö Hertzegsége Neve Napjára, Nap szüzeihez tartozandó Chorus, A Névtelen Szeretőkhoz tartozandó Chorus, Zrinyihez tartozó Musika.”

A számozott tételek az énekesjátékok zenei anyagát tartalmazzák;

- CHUDY – SZALKAY: *Pikkó herceg és Jutka-Perzsi*, bem. 1793. V. 6.
 PAISIELLO – SZERELEMHEGYI: *A magokkal elhíttetett filozófusok*, bem. 1793. IX. 27.
 SCHIKANEDER – SZERELEMHEGYI: *A lantosok*, bem. 1793. XII. 18.
 SCHIKANEDER – SZERELEMHEGYI: *Csörgősapka*, bem. 1795. VI. 9.
 REYMAN – SÁGHY: *Cziane és Lizziás*, bem. 1795. VIII. 6.
 REYMAN – MÉREY: *Igazság temploma*, bem. 1796. III. 5.
 REYMAN – FÉNELON – GINDL: *Telemek és Calypso* (színpadra már nem került, de librettója 1795-ben Vácott nyomtatásban megjelent).

A számozatlan tételek a prózai darabokba ékelte kórusok, dalok, nyitányok és az alkalmi szerzemények. A *Szimphonia* – ezt a társulat számláiból tudjuk – Paul WRANITZKY zenekari műve: A magyar nemzet öröme; a szerző 1790-ben írta, a korona Budára hozatala alkalmából. (WRANITZKY akkortájt herceg ESZTERHÁZY János karnagya volt Galántán.)

KELEMEN és MÉREY 1796-os összeírásait, 2. és 3. számú forrásunkat ehelyütt nem részletezzük: feldolgozásuk a szakirodalomban régen megtörtént.¹⁰ Csupán annyit jegyezzük meg: MÉREY feljegyzéseinek becsét növeli, hogy belőlük világosan kitűnnek a dráma-beszerezés forrásai és az is, hogy mely írói és fordítói törekvések nem bizonyultak színpadon hasznosíthatónak. A hivatásos színészet *minőségi* változás-jellegét jól érzékelteti, hogy az iskolai előadások céljára dolgozó egyházi szerzők zöme (ILLEI János, FALUDI Ferenc, KUNITS Ferenc, KOZMA Ferenc) nem jut színpadra. Ugyanez a sorsa a korábbi évek kevés színpadi hatásra dolgozó íróinak – erre BESSENYEI György a legjobb példa, akinek csupán *A filozófus* című vígjátéka él *Pontyi* cím alatt. Továbbra is homályos a CSOKONAI-kérdés: a társulathoz közelálló MÉREY ugyan tud róla („Csokonay valami 15 darabot fordított”), de a többi könyvtárlistán nem találkozunk nevével és műveivel. Immár bizonyosra vehető, hogy fordításai és eredeti drámái nem jutottak el a társulathoz.¹¹

A játékszíni könyvtár történetét az 1796 utáni években így rekonstruálhatjuk.¹² SZENTKIRÁLYI László vármegyei aljegyző, a társulat korábbi gazdasági vezetője és egyúttal megyei ellenőre elérte, hogy a könyvtárat nem árverezték el a többi ingósággal, hanem mint Pest vármegye anyagi támogatásának értékes eredményét tulajdonba vették, és 1799. május 7-i határozattal ideiglenesen a vármegyei ház padlásán helyezték el, BALLA Gábor levéltáros felügyelete mellett. A társulatát vándorszínészetre újjászervező

¹⁰ Vö. BAYER József i. m. passim.

¹¹ Erre l. még PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Varázsfwola első magyar fordítása*. Zenetudományi Tanulmányok V. Bp. 1957. 449–51.

¹² PmL. közgyűlési jegyzőkönyvek.

KELEMEN László 1800-ban jelentkezett a megyénél. Május 8-án a közgyűlés az ő kérésére újabb végzést hozott, hogy a könyvtárat megőrzi; június 28-án a színgazgató pedig már Kecskemétről kérte — lemásolás céljából — a bibliotéka zömének kiadását, ami július 16-án meg is történt: így keletkezett 4. számú forrásunk.

KELEMEN újabb kísérlete színtársulatának felélesztésére ezúttal rövid idő alatt vallott kudarcot.¹³ A vándorlás körülményei között lehetetlennek tűnt, hogy a vármegye átadó határozatának megfelelően a tekintélyes könyvtárat lemásolják. Ezért inkább a régi gyarapítását folytatták, az Erdélyben már játszott s onnan Nagyvárad és Debrecen színészetének közvetítésével megszerzett darabok gyűjtésével. A társulat 1800 telét és 1801 tavaszát kényszerűségből Losoncon töltötte, ahonnan a csekély anyagi sikert hozó őszi előadások után mindaddig nem távozhattak, amíg hitelezőiket ki nem elégitik.¹⁴ Amikor 1801 áprilisában Nógrád megye hivatalos közegei hatósági zár alá vették a könyvtárat, már csak romjai felett rendelkezhetek. Aligha tévedünk, ha hármas okra vezetjük vissza az értékes gyűjtemény pusztulását:

— A márciusban végre távozható társulati tagok bizonnal sok kötetet vittek magukkal most, hogy a kibontakozásnak immár semmi jelét nem látták.

— Az ingóságok egy hónapig hányódtak Losoncon, amíg a vármegye intézkedett.

— Talán a hitelezők egyike-másika is így akart valamelyes biztosítékhoz jutni.

A Pest és Nógrád között 1808-ban lezajlott levélváltás anyaga őrizte meg azt a listát, amellyel Nógrád igazolta, hogy a könyv- és kottatár nem a vármegye őrzetében hullott szét (6. számú könyvtárlistánk). A számszerű pusztulás megdöbbentő mértékű: a bibliotéka mindössze 50 teljes darabot, 1 töredékes szöveggönyvet és egyetlen szerepet tartalmaz. Megszűnt a szakkönyvtárjelleg is.

A maradványlistából nehéz visszakövetkeztetnünk az 1799–1801 évkör könyvtári állapotára, néhány következtetés azonban KELEMEN gyarapodási jegyzékével összevetve mégis levonható;

— A 90-es években Pesten már játszott, de az 1796-os feloszláskor elkallódott (és így 1800-as pesti összeírásunkban sem szereplő) darabok egy részét pótolták — mind a hét kötet nyomtatásban is megjelent, így beszerzésük nem okozott nehézséget.

BRÜHL—BÁRÁNY: *A talált gyermek,*

DUGONICS—ENDRŐDY: *Az arany perecek,*

KOTZEBUE—VERSEGHY: *A formenterai remete,*

németből KELEMEN: *Tsapó Péter,*

METASTASIO—RUDNYÁNSZKY: *A puszta sziget,*

VOLTAIRE—PÉCZELI: *Merope,*

WEISSE—SIMAI: *Házi orvosság.*

— A vándorlás körülményei a fordítói munka helyett a *dramatizálást* helyezték előtérbe. Már MÉREY feltűntette az eredetinek minősített drámák mellett azt az epikai vagy történetírói forrást, amelyből a szerző dolgozott. Most KELEMENÉK könyvtárunkban magukkal visznek regényt, eposztravesztiát, történetírói munkát, kalendáriumot — tehát mindent, amiből színpadi történet kerekedhet:

- „57 Mausoleum Regnum Regni Hungariae
- ...60 Blumauernek travestiált Aeneassa Németül 2-dik rész
- 61 Volternek Romanya Németül
- 62 Blumauernek travestiált Aeneassa Németül 3-dik rész

¹³ A vállalkozásra l. STAUD Géza: *Kelemen László naplója és feljegyzései. Színháztörténeti Kiskönyvtár, Bp. 1961.*

¹⁴ A tönkremenetel körülményei l. KERÉNYI Ferenc: *Nógrád megye és az első magyar színtársulat kapcsolata. Palócföld, 1969/2. 71–2.*

- 63 Origo et Occasus Transylvaniae
 ... 65 Multiformes Ephemerides
 66 Neuer Ungarischer Magazin, Fructus Hyomoles Sacri
 67 Calendarium Titulare 1771"

— Végül: tartalmazza a töredék az erdélyi műsor egyes darabjait, amelyek zömmel KELEMEN gyarapodási listáján is szerepelnek. Ilyen a korábról iskoladrámaként ismert *Attilius Regulus* METASTASIÓTÓL, a BETHLEN Elek fordította *Haláljő* (nyomatásban is megjelent 1793-ban), a *Rontó prókátor* című vígjáték, továbbá két, KOTSI PATKÓ János átültette énekes vígjáték, az évekig sikerdarab *Fernandó és Járíko* meg a *Havasi juhász-leány*.

A Debrecen és Nagyvárad közvetítésével érkező erdélyi hatás igen jelentős kultúr-történeti adat. Nem szakadt meg az a kapcsolat, amelyet az 1790-es évek drámafördítói gyakorlatáról szólva korábban már említettünk. Így a XIX. század elejére kialakulhatott egy, kb. 200–240 darabot felölelő repertoár, melyet *országos alapműsornak* tekinthetünk — ezt a vándorszínezet Magyarországon és Erdélyben egyaránt terjesztette; fontos, de részleteiben még feltáratlan szerepet vállalva a nyelvkérdésben, a nemzettévalás kulturális tényezőjeként. (A számszerű összehasonlítás kedvéért említjük meg, hogy a pest-budai német színészet könyvtára 1799-ben 601 kötetből állott — háta mögött több évtizedes múlttal és a német nyelvterület gazdag színpadi irodalmával.)

KELEMEN Lászlót dicséri, hogy a vándorlás kedvezőtlenebb körülményei közepette is rendezett igazgatásra törekedett, s lényegében az 1793-as játékszíni alkotmány szellemében vezette a társulat belső könyvtárát is:

- „53 A Magyar Jászó Színi Társaságnak Jegyző könyve
 54 A Jászó Társasághoz tartozó s a Játékok közben előforduló változásokat vagy ékesítéseket magában foglaló Jegyző könyv
 55 Közönséges Vectigál
 ... 70 Magyar Theátromi Zseb Könyvetske
 71 Felsőség Parantsolattyának jegyző könyve”

Pest megye csak a könyvtár losonci lefoglalásáról tudott, megsemmisüléséről azonban nem. 1801-ben folytatódtak az erőfeszítések a fővárosi megtelepedés feltételeinek biztosítására,¹⁵ a gyakorlati megvalósulásra pedig 1802-ben Pest megye szerveként alakult meg a Nemzeti Magyar Theatrale Institutum, melynek nevében REHÁK József ügyvéd — az első magyar tragika, MOÓR Anna férje — március 17-én javasolta a könyvtár visszaszerzését Nógrádból.¹⁶ A közgyűlés az ügyet az országgyűlési követutasítást kidolgozó bizottság hatáskörébe utalta, s ezzel voltaképpen elodázta; nem volt társulat sem többé, amely a könyvtárat kérte-sürgette volna. A kérdés 1808-ban került újra felszínre, amikor a fővárosban az Erdélyből kiszakadt, ERNYI Mihály igazgatása alatt álló társulat játszott, immár második esztendeje. Ekkor élénk üzenetváltás indult meg a két megye, Pest és Nógrád között. Pest részéről az ügyet a most már másodalispán SZENTKIRÁLYI László szorgalmazta. Nógrád BIBITHI HORVÁTH Gedeon főszolgabírórt küldte ki Losoncra, aki az 1801-es hatósági peesétet feltörve, 1808. augusztus 3-án a következőket jelentette:

„... az sokszor tisztelt Pest Vármegye által vissza kívánt könyveknek, kézi-írásoknak és Kötáknak sok hija volna, s azért az jelesebb darabokat az A betű alatt ide esatolt irovány szerint fel jegyeztetvén, ezeket egy 1-só számmal jegyzet ládába bé rakattam, az többi hányot vetet papirosokat pedig, mellyeket tökéletesen fel jegyezni nem lehetet, az 2-dik szám alatt lévő ládába bé tétetvén, ezen ládákat valamint az magam, ugy az Város peesétyével le petsételve, a Tekintetes Nemes Vármegyének a végre, hogy ezek Tekintetes Pesth Vármegyének által tétessenek, alázatosan elől adom...”¹⁷

¹⁵ CSOKONAI levele erről: PUKÁNSZKYNÉ i. h. 453.

¹⁶ PmL. közgyűlési jegyzőkönyv 445/1802.

¹⁷ NmL. közgyűlési jegyzőkönyv 536/1808.

Pest vármegye 1808. október 21-én rögzítette Nógrád átadási szándékát:

„... a Magyar Jászok Társaságát illető és ezen Vármegye által Kelemen László Társaságának ki adott, azután pedig adósság fejében Losontz Városa által le tartóztatott Könyvek és egyebek a közlött Tudósítás szerint fel jegyeztetvén, Al adó szedőjük Majerszky János Úr által, által fognak adatni...”¹⁸

Adataink folyamatos sora ezzel megszakad. A következő évek levéltári anyaga sem Pest, sem Nógrád archívumában nem tartalmaz utalást az átadásra. A könyvtár további sorsáról tehát BAYER József közel félszázada leírt sorai az érvényesek: „Ez 1808-ban történt. További nyomát nem találtuk az ügynek s ekként joggal hihetjük, hogy Kelemen kezén nemcsak a maga társasága, hanem Pestmegye becses játékszíni könyvtára is végleg elpusztult.”¹⁹

KERÉNYI FERENC

Kossuth's unpublished letter to Henry G. Blake.¹ While cataloguing a monograph, *Kossuth in New England* (Boston, 1852.), I found the following holograph letter signed by Kossuth, heretofore unpublished. I thought you might be interested in publishing it.

KOSSUTH visited New England in the spring of 1852 and came to New Haven on his way from New York to Boston. Although he spent very little time here he had the warmest reception and several donations, both in money and in arms, were given to him for the cause of Hungarian freedom.

It seems that Mr. BLAKE, a resident of New Haven, forwarded to KOSSUTH — who by that time resided in London, England — two cheques on behalf of the BROWN Brothers of Bridgeport, Conn. for which KOSSUTH expresses his gratitude in the letter as follows:

11 Kensington Park Terrace
Nottinghill, London
November 11th, 1852.

Henry G. Blake, Esq.

Dear Sir,

I have received the two bills of exchange, which you and your friends of Bridgeport have destined for the cause of Hungary. Accept and convey to the donors the sentiments of my gratitude. The value of the gift has been highly enhanced by your eloquent letter breathing the loftiest love of liberty, extended not only to your own country, but in the true Christian spirit to all the oppressed nations on earth.

Since my departure from the United States, I have repeatedly received evidences of the interest for the cause of freedom, it has not abated even now, when domestic matters of the highest importance occupy the minds of the Americans. The principles of the solidarity of nations are not forgotten, whatever may be in this respect the calumnies of the advocates of Despotism. They say that the principles I expounded are forgotten and buried; they are buried only like the grains of corn soon to grow up, and to yield a plentiful harvest. Divine Providence will perhaps grant me to see my country reaping those

¹⁸ PmL. közgyűlési jegyzőkönyv. 2721/1808.

¹⁹ STAUD i. m. 58.

¹ KOSSUTH e levelét M. Ottilia KOEL, a New Haven Colony Historical Society könyvtárosa juttatta el szerkesztőségünkbe, és az ő kommentárjával adjuk közre. Fáradtságáért és figyelmességéért ezúttal is köszönetet mondunk. — KOSSUTH New Haven-i meleg fogadtatásáról megemlékezik a szakirodalom (*A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—1852.* Bev. és kiad. JÁNOSSY Dénes. Bp. 1940. I. köt. 368—369. l.), de a fenti levelet és az abban foglaltakat nem ismerte. A közölt levél kézírata a New Haven Colony Historical Society könyvtárában található. (Szerk.)

fruits; but should this not be the case, and should I go down into the grave before the bondage of my people has ceased, still I know, that according to the eternal ordinations Despotism cannot last, and liberty must finally triumph. Darkness is most appalling before the dawn; and the present condition of Europe shows clearly, that the rays of the Sun of Freedom are breaking through the clouds. There is no reason to despair for the sacred cause of the rights of Nations.

Allow me to reiterate my thanks for your sympathy, and believe me, Dear Sir,

yours sincerely,

L. Kossuth

OTILIA KOEL

A Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetének könyvtára 1924-ben.¹ A magyar munkásságnak, mikor szakszervezeteit megteremtette és súlyos támadások és nehézségek közepette is megvédte, mindig gondja volt könyvtárak alapítására és fenntartására. Az alapszabályok úgyszólván mindig említést tesznek a könyvtár fenntartásáról, mint a szervezet egyik céljáról. A szervezett munkások a nehéz időkben is rendszeresen áldoztak könyvtáraik gyarapítására. A munkások, kik a keresetükhöz képest meglehetősen magas korabeli könyvárak mellett saját könyvtár létesítésére alig-alig gondolhattak, itt hozzájuthattak a magyar és világirodalom legjobb alkotásaihoz, s olyan osztályharcos szellemű művekhez, amiket más könyvtárakban nemigen lehetett megszerezni.

Meggyőződen bizonyítja mindezt a „Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetésége” könyvtárának katalógusa, melyet 1924-ben a Szociáldemokrata Párt tulajdonában levő „Világosság Könyvnyomda”-ban nyomtak.² A 2054 mű 2857 kötetét őrző könyvtár állományát tehát jelentős részt nagyon nehéz időkben, a 20-as évek elején szerezték be, mikor is a magyar munkásmozgalom támadások pergőtüzében állt, s olykor még legalitása is veszélyben forgott.

A katalógus anyagát következőképpen tagolja: 1. Regények, 2. Elbeszélések, életrajzok, karcolatok, tanulmányok, emlékiratok és vegyes művek, 3. Költemények, 4. Színművek, 5. Tudomány, irodalom, művészet, 6. Német nyelvű könyvek. Külön csoportot alkotnak ezenkívül a következő sorozatok: Petőfi könyvtár, Érdekes Újság dekameronja, Mikszáth Kálmán almanachja, Cobden könyvtár.

A jegyzéket a könyvtár használatával kapcsolatos tudnivalók előzik meg. Ezek szerint a könyvtárt csak a szövetség pontosan fizető tagjai használhatták, ennek ellenőrzése végett a tagkönyvet minden hónap elsején be kellett mutatni a könyvtárosnak. A költsézési idő két hét volt, ezt azonban újabb két hétre meg lehetett hosszabbítani. A köl-

¹ A szakszervezeti könyvtárak történetével foglalkozó főbb irodalom: PAPP Ivánné: *Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez*. OSzK Évkönyve 1957. 283–300 l., SZILÁGYI János: *A szakszervezeti könyvtárak a két világháború közti időben*. Magyar Könyvszemle 1958. 283–300. l., SZILÁGYI János: *A Vasas Szakszervezet könyvtárának története*. Könyvtáros 1958. 10–11. szám., KISS Jenő: *Az agrárszocialista olvasókörök történetéből*. Magyar Könyvszemle 1959. 180–182. l., NYILAS Márta: *A budapesti nyomdászkönyvtár*. Magyar Könyvszemle 1959. 163–179. l. MÓNUS Imre: *A győri nyomdászok könyvtárának története*. Magyar Könyvszemle 1960. 303–312. l., NAGY Dezső: *Egy zöldmunkás egylet könyvtára 1894-ben*. Magyar Könyvszemle 1961. 321–324. l., INDALI György: *Pest-Budai Könyvnyomdászok Önképző Egyletének könyvtári jegyzéke 1969-ből*. OSzK Évkönyve 1965–66. 474–481 lap., INDALI György: *Két szakszervezeti könyvtár a Horthy korszak elején*. Magyar Könyvszemle 1969. 57–62. l., INDALI György: *A kaposvári szabómunkások szakszervezetének könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1969. 158–159. l.

² Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár. Munkásfüzetek. 1869–1944.

csönzés könyvkérő lapokon történt. Némi adalékot nyújt a könyvtár életére vonatkozólag az a felszólítás, hogy a vasárnapi torlódás elkerülése céljából a tagok inkább hétköznap vegyék igénybe a könyvtárt.

A könyvtár nemcsak méretében, de színvonalban is tiszteletre méltó. A magyar írók közül JÓKAI úgyszólván teljes életművével képviselve van, s MIKSZÁTH sem sokkal marad el tőle, de GÁRDONYI is 14 mű képviseli. A kiegyezés korának társadalmát az előbbieknél hasonlíthatatlanul illúziómentesebben ábrázoló TOLNAI Lajosnak három regénye és ugyanannyi kötetnyi novellája van meg. Az alföldi szegényparasztság és agrárproletáriátus életét szociográfikus hűséggel rajzoló TÖMÖRKÉNYnek három novelláskötetével találkozunk. EÖTVÖS Károly 16 művével, EÖTVÖS József összes regényével, KEMÉNY Zsigmond a *Gyulai Pállal* és a *Rajongókkal* van képviselve. Nincs hiány a magyar irodalom újabb, modernebb hajtásaiban sem. AMBRUS Zoltántól és BRÓDY Sándortól 17–17 művet, HELTAI Jenőnek 13 könyvét találjuk meg. KAFFKA Margitnak három regénye, köztük a *Színek és évek* található a könyvtárban. Itt kell említést tenni a ma már kevésbé ismert, de a maga korában jelentős KÓBOR Tamásról, kinek 13 műve lelhető fel a katalógusban. Különösen figyelemre méltó, hogy KRÚDY írásaiból 16 kötetnyi volt a könyvtárban. MOLNÁR Ferenc prózai írásaiból 10 kötet található. MÓRICZ Zsigmond műveinek igen tiszteletre méltó gyűjteményével találkozunk: húsz kötettel. SCHÖPFLIN Aladárnak két könyve van meg: *Mosoczy Pál szép nyara* és *A pirosruhás nő*. SZABÓ Dezső, SZÉP Ernő, SZINI Gyula, SZOMORY Dezső, TERSÁNSZKY Józsi Jenő, TÖRÖK Gyula, THURY Zoltán, VÉRTESI Arnold nevét említsük még meg a könyvtárban írásaikkal képviselt szerzők nevei közül.

Mindebből láthatjuk, hogy a könyvtár vezetői tiszteletre méltó mennyiségben szerezték be a jelentős magyar írók műveit. A külföldi prózairodalom tekintetében sem volt azonban rosszabb a helyzet.

GOETHETől az *Utazás Itáliában* és a *Werther*, Gerhardt HAUPTMANN-tól az *Alakok és A soanai eretnek*, Hermann HESSE-nek és KLEIST-nek egy-egy könyve, KELLERMANN-nak, a tízes években népszerű, félig tudományos-fantasztikus, félig társadalmi regénye *Az alagút* szerepel a katalógusban. Thomas MANNT csak három műve képviseli, ebből egyik a *Buddenbrook ház*, testvérétől Henriktől megvan a *Ronda tanár úr*. A maga korában a szexualitás kérdésében rendkívül bátornak, szókimondónak számító Frank WEDEKIND egy novellás köteté zárja a sort. A tízes-húszas években oly népszerű osztrák Arthur SCHNITZLERT is említsük meg és a két német nyelvű svájci klasszikust, Gottfried KELLERT, kit a *Zöld Henrik* című regénye képvisel s Conrad Ferdinand MEYERT, kinek három műve van meg.

Az angol irodalom bőségesebben van képviselve. A klasszikusok közül DICKENS tíz, THACKERAY két könyvével szerepel. George ELIOTTól pedig egy regényt találunk. A régebbi angol irodalmat SWIFT *Gulliver*-je és pamfletjei képviselik. A XIX. század második felének írói közül WILDE és Mark TWAIN érdemelnek elsősorban említést. A kortárs angol irodalmat H. G. WELLS hat műve reprezentálja.

A külföldi írók közül legtöbb a francia. BALZAC-nak 13, DAUDER-nek 6, az idősb DUMAS-nak 11, FLAUBERT-nek 4 műve szerepel a jegyzékben. A századforduló idején ismert és nagyra értékelt CONCOURT testvérek négy művét is említsük meg. Victor HUGO itt található hat könyve közül az 1793-at és a *Nyomorultak*-at név szerint is emeljük ki. MAUPASSANT-nak 13 regénye és elbeszéléskötete volt meg a könyvtárban. Georges SAND öt regénye és PREVOST abbé *Manon Lescaut*-ja mellett tegyünk említést még STENDHAL *Vörös és feketé-jéről*, valamint VOLTAIRE *Candide-járól*. A kortárs francia irodalmat képviseli Romain ROLLAN *Colas Breugnon*-ja és a Jean CRISTOPHE sorozat 3 példányban.

Igen kedvező az orosz írók aránya is. CSEHOV-nak ugyan csak két kötetével találkozunk, de DOSZTOJEVSKIJ-nek hét művét leljük fel. Megvan GOGOL *Holt lelkek* és GONCSAROV

Oblovov című műve. LERMONTOVTól a *Korunk hőse*, TOLSZTOJTól a *Háború és béke*, a *Karinina Anna* és két példányban a *Felkámadás*, a *Hadsí Murat*, a *Kreutzer szonáta* és a *Szevasztopoli elbeszélései*. TURGENYEVET kilenc könyve képviseli. Mint későbbi írókat, a legvégén említjük meg KOROLENKÓT és KUPRINT, kiknek szintén találkozunk egy-egy írásával.

A skandináv népek irodalmának néhány jeles alkotása is szerepel a könyvtárban. ANDERSEN meséin és a Nobel-díjas LAGERLÖF Zelma több művén kívül főleg STRINDBERG regényeivel találkozunk. Az *Egy lélek fejlődése* című regényciklusa 2 példányban is megvan, Knut HAMSUNNAK pedig négy regénye.

A színművek száma nem túl nagy, de összetételük annál színvonalasabb. A *Bánk bán-on*, *Az ember tragédiájá-n* és CSOKONAI *Karnyóné-ján* kívül BRÓDY Sándor, CSIKY Gergely, GÁRDONYI, HELTAI Jenő, LENGYEL Menyhért, MOLNÁR Ferenc, SZÉP Ernő és SZIGLIGETI nevét említjük elsősorban a magyar szerzők közül. A külföldi színdarabok szerzői közt olyan nevekkel találkozunk mint: SOPHOKLES, PLAUTUS, SHAKESPEARE, LESSING, SCHILLER, GOETHE, GERHARDT HAUPTMANN, IBSEN, MAETERLINCK, STRINDBERG.

A magyar költészet klasszikusai közül: BALASSA, CSOKONAI, KISFALUDY Sándor, VÖRÖSMARTY, PETŐFI és ARANY nevével találkozunk. Itt említsük meg KRIZA János népköltészeti gyűjteményét, a *Vadrózsákat*. Líránk későbbi hajtásaiból figyelemre méltók ARANY László, GYÓNI Géza, KISS József versei. Könyvtárunk olvasói számára az élő kortárs irodalmat BABITS, EMŐD Tamás, HELTAI Jenő, IGNOTUS, LESZNAI Anna, SZÉP Ernő jelentette, kik mind szerepelnek egy vagy több kötettel a könyvtárban. A külföldi költészetéről szólva mindenekelőtt néhány antológiáról kell szólnunk. Egyik a XIX. század francia költőit gyűjti össze, VAJTHÓ László a német, MÉSZÁROS Gyula a török költészetéről ad keresztmetszetet. Az orosz költészetet két antológia is bemutatta, mind a kettőt SZABÓ Endre, az orosz irodalom buzgó fordítója és népszerűsítője állította össze. Végül pedig: KOSZTOLÁNYI fordításkötete a *Modern költők* zárja a sort. Érdekes, hogy megvolt több eposz, úgy mint az *Aeneis*, ARIOSTO *Őrjöngő Lóránd-ja*, s az *Isteni Színjáték* első és középső része, a *Kalevala*, sőt a grúz RUSZTAVELI *Párdubőrös lovag-ja* és az izlandi Edda dalok is. Bár jóval később keletkezett, mégis itt kell megemlékezni a Nobel-díjas MISTRAL provençal nyelven írt eposzáról, a *Mireiro*-ról is. A lírát BAUDELAIRE, SCHILLER, GOETHE, HEINE, TENNYSON, VERHAEREN neve fémjelzi.

A „Tudomány, irodalom, művészet” című szakcsoport rendkívül tarka gyűjteménye mindenféle olyan munkának, mely nem tartozik kimondottan a szépirodalom körébe. KOSSUTH emigrációs iratai és SZÉCHENYI főbb munkái mellett különösen figyelemre méltó GRÜNWARD Béla *Régi Magyarország-a*, mely a szigorú, illúziómentes nemzeti önvizsgálat egyik legkiemelkedőbb példája az 1914 előtti magyar történetírásban. Nagy számban szerepelnek az útleírások és a földrajzi tárgyú könyvek. Feltűnően sok a politikai, gazdasági és szociális kérdéseket taglaló munka. A természettudományi tárgyú írások között más, korabeli munkáskönyvtárakhoz hasonlóan itt is megvannak DARWIN művei és EINSTEIN könyve a relativitás elméletéről.³ Itt említem meg, hogy meglepően nagy a higiéniával, egészségüggyel foglalkozó könyvek száma.

A katalógus végül külön szakcsoportban sorolja fel 206 német nyelvű könyv 243 kötetét. Igen nagy arányban van képviselve köztük a német irodalom (BÖRNE, GOETHE, GRILLPARZER, HEINE, HERDER, KLEIST, KÖRNER, LENAU, LESSING, SCHILLER, WIELAND), de bőséges német nyelvű fordítás található angol és francia íróktól is (LONGFELLOW, STERNE, SHAKESPEARE, WILDE, illetve DAUDET, a két DUMAS, LAFONTAINE, LE SAGE,

³ INDALI György: *Két szakszervezeti könyvtár a Horthy-korszak elején*. Magyar Könyvszemle 1969. 57–62. l.

MAUPASSANT, MOLIÈRE, RACINE, SUE, VERNE). A többi nép irodalmát CERVANTES, RABINDRANATH TAGORE, SZIENKIEWICZ, STRINDBERG és TOLSZTOJ képviseli, de megtaláljuk három ókori klasszikus HOMÉROS, HORATIUS és SOPHOKLES egy-egy kötetét.

Most pedig szóljunk azokról a könyvekről, melyek ezt a tisztas méretű és színvonalú gyűjteményt a szervezett munkásság két világháború közti idő könyvtárainak egyik jellegzetes példájává tették. A szépirodalmi anyagban is több olyan íróval találkozunk, akikről érzésünk szerint itt kell említést tennünk.

Ilyen írók Anatole FRANCE, Jack LONDON, kik életük bizonyos szakaszában szoros kapcsolatba kerültek a munkásmozgalommal. Igen sok művük szerepel a katalógusban s ez nem lehetett véletlen. Ugyanezt mondhatjuk el SHAW négy könyvéről is. ZOLA mindig is nagy becsben állt a munkásmozgalom résztvevői előtt s itt sincs másképp. A teljes Rougon-Maquart cikluson kívül megvan két másik sorozata *A három város* és *A négy evangélium*.

Ezeknél jelentősebb azonban, hogy fellelhető a katalógusban BARBUSSE négy regénye, köztük a *Tűz* és a *Világosság*. Még fontosabb, hogy GORKIJnak tíz magyar és két német nyelvű kötete állt az olvasók rendelkezésére. Némelyik mű két példányban is, és ott volt köztük *Az anya*, a világirodalom első szocialista-realista regénye. A század húszas éveiben a munkásolvasók körében népszerűek voltak Upton SINCLAIRnek, az amerikai kapitalizmust leleplező könyvei, s ezek közül is találkozunk kettővel (*Parázna pénz* és *Szén őfelsége*).

Hasonló eredményre jutunk, ha megvizsgáljuk a könyvtár magyar szépirodalmi anyagát. ADY nevével kezdhethük a sort, kit ez időben a hivatalos Magyarország még egyáltalán nem fogadott be, s kitől a könyvtárban, versei mellett, két prózai kötete is megvan. Fokozottabban mutat a könyvtár vezetőinek szocialista világnézetére, hogy megvan a magyar munkásmozgalom mártírjának BACSÓ BÉLÁnak regénye *A Sefcsik háza*. GÁBOR Andor, kinek négy kötetével is találkozunk, részt vett a Tanácsköztársaság eseményeiben, s 1919 őszén fogságot szenvedett, a katalógus megjelenése idején is Bécsben élt emigrációban és a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain vitriolba mártott tollal bírálta a győztes ellenforradalmi rendszert. Hasonló a helyzet GÖNDÖR Ferencsel, ki 1919-ben egy ideig a sajtóügyek vezetője volt, s kinek szintén megvannak a világháború alatt írt haditudósításai *A szenvedések országútján* címmel. KASSÁK Lajos művei közül *Tragédiás figurák* című regényét őrzi a könyvtár. NAGY Lajost egy novelláskötete képviseli, RÉVÉSZ BÉLÁT, ADY közeli barátját, a *Népszava* munkatársát és egy időben irodalmi rovatának vezetőjét, három novelláskötete. A versek közt is találunk egy VÁRNAI Zseni-kötetet. A szépirodalmi szakcsoportban szerepel, de annak a határán áll KONDOR Bernát *Agitátor-élmények* című 1923-ban, a bécsi emigrációban megjelent könyve, mely már jellegzetes mozgalmi irodalom. A BÁNFFY korszaktól az 1918-as polgári forradalomig terjedő időszak munkásmozgalmát eleveníti fel anekdoták tükrében.

Vizsgáljuk meg most ilyen szempontból a nem szépirodalmi jellegű anyagot. A marxizmus klasszikusai közül megvannak MARX és ENGELS válogatott művei SZABÓ Ervin összeállításában, két kötetben. Ezt még kiegészíti ENGELSTől az *Anti-Dühring* és *A család, a magántulajdon és az állam keletkezése*. MARX műveinek az előbb említett kétkötetes válogatása található, de a könyvtár több könyve is róla szól (ADLER: *Marx a gondolkodó*, KAUTSKY: *Marx gazdasági tanai*, MÜLLER Hermann: *Marx Károly és a szakszervezetek*). BEBEL írásai közül is megvan kettő: önéletrajza, és *A nő és a szocializmus*. LASSALLEnak, kit a magyar munkásmozgalom korábbi periódusaiban majdnem MARXszal egyenlő tisztelet övezett, megvan egy műve, úgyszintén BERNSTEINnek, a revizionizmus atyjának. KAUTSKYnak pedig, ki a húszas években már a revizionizmus egyik főideológusának számított, négy könyvét találjuk. Ezek közt vannak azonban korábbi, radikálisabb hangú írása is, mint pl. MARXRól szóló már említett írása, és *A kereszténység eredete*. Elmondhat-

jük, hogy a német és osztrák szociáldemokrata vezetők és teoretikusok művei elég szép számban szerepelnek a könyvek között. Ez természetes is, hiszen a világháború előtti és utáni magyar munkásmozgalom legális vezetői elsősorban ezt a két pártot tekintették eszményképüknek.

Az eredetileg is magyar nyelvű munkásmozgalmi vonatkozású irodalmat vizsgálva, SZABÓ Ervinnel kell kezdeni a sort. A már említett MARX és ENGELS műveiből összeállított válogatásán kívül megvan *A tőke és a munka harca* című könyve. Találkozunk POGÁNY Józsefnek is két művével. POGÁNY 1924-ben emigrációban igen élénk, politikai tevékenységet fejtett ki, s annak idején jelentős szerepet játszott az 1918-as októberi forradalomban, később pedig népbiztosa volt a Tanácsköztársaságnak. FÖLDES Béla egyetemi tanár nem volt aktív résztvevője a magyar munkásmozgalomnak, de mint JUSTH-párti függetlenségi képviselő az 1918 előtti politikai élet baloldalán állt, sokat foglalkozott szociális kérdésekkel és a munkásmozgalom problémáival is; *Szocializmus* című kétkötetes műve megvolt a könyvtárban. Közvetlen a szakszervezeti mozgalom kérdéseivel foglalkozik JÁSZAI Samunak, a Szakszervezeti Tanács főtitkárának brosúrája: *A szakmozgalom útmutatója*. Nagyobb lélegzetű kiadvány ugyanebből a tárgykörből az a könyv, amely a Szakszervezeti Tanács kiadásában jelent meg, s címe *A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1917–1922*.

A könyvtárat fenntartó kereskedelmi alkalmazottak helyzetével két írás is foglalkozik: DEUTSCH Jenő: *A kereskedelmi alkalmazottak helyzete Magyarországon 1918–21* és TAUBNER Vilmos és LENGYEL Samu: *Az ipartörvénytervezet és a kereskedelmi alkalmazottak*.

A könyvek sorát néhány periodika egészíti ki. *A Kisfaludy Társaság* 1913–17 közti *Évlapjai* mellett különösen figyelemre méltó, hogy megvan BRÓDY Sándor folyóiratának, a *Fehér könyveknek*, melynek minden számát elejétől a végéig ő írta, több száma.

A könyvtár és a szakszervezet vezetőinek tehát nem volt okuk szégyenkezni. Olyan könyvtárt hoztak létre és tartottak fent a világháború és az ellenforradalom nehéz éveiben, mely nemcsak színvonalas szépirodalmat adott a szövetség tagjainak kezébe, s nemcsak nagyszámú ismeretterjesztő munkával rendelkezett, de nem szűkölködött olyan művekben sem, melyek olvasói osztályöntudatát erősítették és harcra mozgósították őket.

INDALI GYÖRGY

Ismeretlen magyar lapok. A chilei Üzenet. 1941 márciusában indult Chilében az *Üzenet* című, dél-amerikai magyar nyelvű folyóirat HARTSTEIN Miklós szerkesztésében. Az első szám *Üzenünk* . . . című vezető írása így szabja meg a lap célkitűzéseit:

„Egynéhány, hazájától sokezer kilométernyire, Chilébe szakadt magyar szükségét érezte annak, hogy egy magyar nyelvű folyóirat kiadásával szellemi központot teremtsen és megszólaltassa a Délamerikában élő magyar emigráció hangját. A délamerikai magyar kolóniák összetétele nagyon különböző. Vannak, akik már itt születtek, mások évtizedek előtt gazdasági okokból kerültek ide, vannak végül olyanok, kik nem önként hagyták el hazájukat, hanem akiket a Magyarországon pár éve hatalomra került politikai és társadalmi rendszer készítettett kivándorlásra . . . A magyar kultúrához való kapcsolatunkat hűséggel kell ápolnunk és lehetőleg ki kell mélyítenünk. Bennünk kell élni Vörösmarty, Petőfi, Arany és Ady verseinek, a magyar zenének, büszkének kell lennünk Magyarországot tudósaira . . . A jelenlegi viszonyok mellett, a magyar sajtószabadság és véleménynyilvánítás hiánya miatt az egyoldalú propaganda által befolyásolt, elkorcsosult közvélemény sok problémát nem tud olyan helyesen megítélni, mint mi. Szabad országban élve, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy őszintén megmondhatjuk azt, amit gondolunk. Üzenünk kell tehát magyar nyelven mindenüvé, ahová csak eljuthat szavunk . . .”

KRAMER Pál *Az igazi március* című cikkében idézi a negyvennyolcas tizenkét pontot, s azokat az 1941-es márciusi eseményekkel hasonlítja össze. „Akinek van bátorsága meglátni eredeti arcát az akkoriaknak és hirdetni, amit ők hirdettek, vagy akik szentségtörést és gyalázást követnek el emlékükkkel, mikor a márciusi ideákat a maguk kores és igaztalan eszméik szolgálatába állítják” — ez dönti el, ki a márciusi hagyományok igaz folytatója. BABITS *Petőfi koszorú* című költeményéből idéz: Kelj magyar ifjuság, tépd le a virágot, — amit eszméinek ellensége rádob — emlékére kőnek.

A cikk után következik spanyol nyelven — tudomásunk szerint az első fordítás — PETŐFI költeménye, az *Egy gondolat bánt engemet* Victor Domingo SILVA tolmácsolásában. A fordítást MIKLÓS Elemér *Hungaria Pintoresca* című könyvéből vették át. „Azért közöljük ezt a verset spanyol nyelven, hogy olvasóink chilei ismerőseik közt körözzék és megmutassák nekik a nagy magyar szabadságünnep szellemét, melyet legjobban Petőfinek ez a műve tükröz vissza” — e néhány szó szerepel a költemény után.

PETŐFI versét GÖRÖG Erzsi írása követi Santiagóról *A négyszáz éves város* címmel. A *Magyarország és a háború* című cikk szerzője megállapítja, hogy Magyarország részvétele a háborúban katasztrofális következményekkel fog járni. SIMON Ágoston statisztikai adatokkal támasztja alá az előző írás megállapításait: „Ha ez a totális háború minden brutalitásával még két télen át folytatódik, ha a még meglévő csekély készletek és tartalékok végleg kifogynak, Európa megkínzott népei egy emberként fogják a békét követelni” (*A háború hatása Európa élelmzésére*).

Egy kulturális témájú írást találunk a lapban SCHWARZ László tollából *Művészet és propaganda* címmel. Beszámol a santiagoói mozikban bemutatott CHAPLIN-filmről, *A nagy diktátor*ról. A film kapcsán az író, a művész elkötelezettsége mellett foglal állást; hogyha CHAPLIN háborúellenes beszéde propaganda, akkor „propaganda az emberiség jobb és kulturáltabb élet után való vágyakozása” is.

REICHMANN Jenő — akinek nevével a mexikói *Szabad Magyarság* című antifasiszta folyóiratban is többször találkozunk (Pablo NERUDA *Ének Bolívról* című költeményét ő fordította magyarra) *Hegyen ültünk* című versével szerepel az *Üzenet* első számában. A lírai vers — bár témája a szerelem — a háború ellen szól.

Az 1941 márciusi első számot még öt követte ugyanaz évben; 1942-ből pedig kettőt őriz a nemzeti könyvtár, a márciusi és a júniusi számot.

Az *Üzenet* következetesen antifasiszta, a népfront-gondolat jegyében szerkesztett lap, mely őrizi a kényszerűségből elhagyott haza haladó hagyományait, leleplezi az új „rend” hazugságait, a fasiszta rémuralmat, szervezi az összefogást ellene.

A július-augusztusi összevont szám közli a *Kanadai Magyar Munkás* szerkesztőjének, SZŐKE Istvánnak *Válaszolunk* című írását. Néhány sorát idézzük;

„A márciusban megindult csilei magyar ÜZENET című folyóirat 1. számának vétele után kötelességünknek tartjuk, hogy ennek az új antifasiszta felelősségvállalásnak a kanadai magyarság nevében válaszoljunk. Válaszunk ebben a mai kihívó időben csak egy lehet: biztató kézszorítás a testvértől a testvérhez, a harcostól a harcoshoz. Az ÜZENET megindulása és 1. száma nemcsak az e kontinensen és Európában élő magyarsághoz szóló antifasiszta üzenet, hanem ugyanakkor VÁLASZ is a csilei magyarság részére a fasiszmus brutalitása, történelem-kerékkötő ultrareakciója ellen . . . A kanadai magyarság nevében nem nyújthatjuk testvéri szolidaritásra kezünket megindultság nélkül azoknak, akik a legsúlyosabb megbélyegzés alatt sem vesztették el fejüket és jobb jövőbe vetett hitüket, hanem akkor is kiállnak a gátra, mikor a legnagyobb gátszakadások söpörnek . . . Toronto, Canada, 1941. május 10.”

Kitűnő publicisztikai írásokat őriz az *Üzenet*. Az annak idején La Pazban élő ÁDÁM György például a következő témákkal foglalkozott; *Magyarország és a balkáni helyzet*, *Magyarország és a háború*, *Magyarország mint német tartomány*, *Mi újság Hitler Magyarországon?* HARTSTEIN Miklós szerkesztő *A közömbösöknek* című írásában az önzést

támadja, melyhez az embernek nincs joga, se módja. „A sors kérlelhettelessen belénk markol — írja — és bárhogy erőlködnénk is elrejtteni magunkat, számon kéri a bűneinket . . . Törődjünk bele, hogy néha kelleténél többet kell nyelni a keserű pohárból annak a nagy célnak az érdekében, amit úgy hívnak, hogy Haladás . . .” STRASSER Frigyes „Az olasz zsidóság és a fasizmus” kérdésével, SIMON Ágoston az Európai Konfederációval, SÁNDOR Károly a villámháborúval foglalkozik. FLOH István „A fasizta Németország urai”-t mutatja be, MIKLÓS Pálné „A nő és a fasizmus” kérdéséről ír.

A lap jelentős helyet szentelt a mozgalmi híreknek. Már az 1941. évi második számból értesültek az olvasók a folyóirat iránti érdeklődésről; Buenos Airesből, La Paz-ból, Uruguay-ból, Kolumbiából és Chicagóból további munkára biztatják a szerkesztőséget. Spanyol nyelven közli az *Üzenet* a Concordia (Egyetértés) nevű chilei—magyar baráti szervezet klubdelutánján elhangzott beszédet és a különböző haladó szervezetek képviselőinek felszólalását. Az októberi szám „Külföldön élő magyarok állásfoglalása” című közleménye tájékoztat arról, hogy világszerte mozgalmak indultak, melyek a magyar kormány politikája elleni tiltakozás kifejezői; Londonban KÁROLYI Mihály vezetésével létrejött a „Demokratikus Magyarországért” küzdő mozgalom, mellyel a chilei magyarok azonnal kapcsolatba léptek; az Egyesült Államokban megalakult a Loyal American Citizen of Hungarian Descent (magyar származású, lojális amerikai polgárok szövetsége); Argentínában megindult a „Függetlenségi Mozgalom”. A chilei magyar antifasizisták csatlakoztak az Unión Democrática Antinazi-facista de Chile, és az Asociación de Amigos de la U. R. S. S. (A Szovjetunió Barátainak Szövetsége) nevű szervezetekhez. A hazai fasizmus elleni tiltakozásként sürgőnyt küldtek Budapestre: „Chilei magyarok Szt. István napján jövődő szabad, független Magyarországot ünneplik, 1848. márc. szellemében követelik: magyar katonákat ne vigyenek külföldre, az idegeneket vigyék el tőlünk. Törvény előtti egyenlőséget, cenzúra eltörlését stb. kéri.”

Az 1942. évi júniusi szám első oldalán találjuk KÁROLYI Mihály levelét a chilei magyarokhoz, melyben KÁROLYI elismerését fejezi ki munkájukért és üzeni „Küzdjünk együtt forradalmi elszántsággal az Új Demokrata Magyarországért!”

Az utolsó számban közzétették a Szovjetunióban élő magyar emigráció szellemi vezetőinek „Magyarország népéhez” intézett márciusi kiáltványát.

Az *Üzenet* — mivel a fasizmus elleni harc hívta életre — elsősorban politikai tartalmú, oldalait a publicisztika uralja, s a benne található szépirodalmi darabok is ebbe a profilba illeszkednek. Az 1941. évi második szám első oldalán ADY Endre *A Május: szabad*, az 1942. márciusi számban *Dal a Hazugság-házról* című költeménye áll. A július-augusztusi számban Pablo NERUDA („Llegada a Madrid de la Brigada Internacional”) és Eusebio LILLO verse („Canción Nacional Chilena”) spanyol nyelven jelent meg. Egy-egy verset találunk még FARKAS Antal és REICHMANN Jenő tollából. Néhány elbeszéléssel is találkozunk az *Üzenet*-ben. A budapesti *Gondolat* c. folyóiratból vették át FORGÁCS Antal „Egy család. Riport a Visegrádi u. 22–26. sz. bérházból” című elbeszélését.

Itt találjuk Egon Erwin KISCH remek allegorikus riportját *A bika és ellenfelei* címmel (1941 július-augusztus). Kitérő cikket írt a lap 1942 márciusi számába KRÁMER György *Kodály nem lett halhatatlan* címmel — azaz KODÁLYT nem választották a Magyar Tudományos Akadémia tagjának. Azért, mert

„Kodály Zoltán emberi léte és művészi oeuvre-je égő kiállítás a mai magyar kultúrpolitika ellen. Neve ott szerepel a magyar írók kiáltványa alatt, melyet a képviselőház egy viharos napján olvastak fel. A nagy zenész társszerzőséget vállalt az ő számára oly idegen műfajban. Nyilván úgy érezte: nem hivatkozhat az író és zenész közti különbségre, mikor üldözött magyar írók mellé kell állni . . . Természetes, hogy a szellemi emberek, akik a lélek felszabadulásáért indulnak harcba, félúton találkoznak a néppel, amely a társadalom felszabadulásáért küzd. Vannak sokan, akik megrettennek e számukra talán váratlan találkozástól és visszafordulnak. Kodály Zoltán nem ismeri az

ilyen félelmet. Minden művében a szabadságvágy végtelen forrásához, a népi zenéhez és költészetéhez fordul és az örök emberi szabadságot e magyar népi formanyelven követeli . . .”

Az olvasó néhány — még ma is aktuális — könyvkritikát talál a folyóiratban. Ilyen például SIMON Erzsé írása Ciro ALEGRIA, perui író *El mundo es ancho y ajeno* című könyvéről, vagy SPITZ Jakab tollából André SIMONE (Otto KATZ) cseh emigráns, az 1934-es baseli Barnakönyv, s az 1943-as mexikói „Feketekönyv az európai náci-terrortól” című antológia összeállítója „*J'accuse*” című könyvének ismertetése.

„Alig került az utóbbi időkben izgalmasabb témájú írás a piacra, mint ez a könyv . . . Értéke főleg abban van, hogy nem éri be a felszínes taglalással, hanem logikusan vezeti le, miért kellett a nagyvilág dolgozóinak egy terhes örökséget, a világháborút vállalniok és miért fogják azt majd úgy felszámolni tudni, hogy az imperialista hábcruék hatóerői véglegesen megszűnjének.”

Az *Üzenet* munkatársai nemcsak a „magyar ügyre” figyeltek; az egész világ, az emberiség sorsa foglalkoztatta őket. A lap majd minden számában írt szűkebb hazájáról. Említettük az első számban megjelent írást a „Város” (Santiago) történetéről. A „Menni vagy nem menni” a chilei viszonyokkal foglalkozik — Fórum aláírással —, s megállapítja, hogy Chilében ma a progresszív polgári és munkáspártok szövetsége: a Frente Popular (Népfront, 1938-ban került uralomra) van kormányon, kifejezetten antifasiszta hitvallással. HAVAS Sándor „Dieciocho” („Tizennyolc”) című 1941 októberi vezércikkében végigtekint Chile történetén (a spanyol gyarmati iga nyomása, mélységes nyomor, a 19. század hajnalán még nem ismerték a könyvnyomtatást, egyetlen újság nem létezett, a lakosság 99 százaléka írástudatlan volt) a forradalomig. A nép megmozdult: 1810. szeptember 18-án kivívta függetlenségét. Ezért a „Dieciocho” Chile legnagyobb nemzeti ünnepe.

MARKOVITS GYÖRGYI

Sajtócenzára Magyarországon a második világháború alatt. Itt először adjuk közre a második világháború alatt működő magyar sajtócenzára bizalmas utasításait. Az iratokat a Magyar Országos Levéltárban találtuk 1971-ben, az Igazságügyminisztérium Elnöki Osztályának bizalmas irataiban „A székesfehérvári Magyar Bauxitbánya Rt. alapításával kapcsolatos sajtócenzára” tárgymegjelölésű ügyirat¹ aktái között. Az iratanyag nem tartalmazza az összes, háború alatt kiadott bizalmas instrukciókat, de így is majdnem két irateseményi terjedelemben több száz utasítás fekszik itt.

A magyar háborús sajtócenzára működése nehezen érthető a magyarországi sajtóviszonyok legalább vázlatos ismertetése nélkül.

Magyarországon az első világháború folyamán bevezetett sajtócenzúrát 1919 őszén, az ellenforradalomnak a magyar Tanácsköztársaság felett aratott győzelme után visszaillesztették és ez még évekig működött. A nagy múltú sokszínű, színvonalas, demokratikus sajtótól félt és azt gyűlölte az ellenforradalom. A szélsőjobboldali körök követelték, hogy a szociáldemokrata és a liberális sajtó elnyomására hozzon a kormány sajtótörvényt. Az ellenforradalmi kormányok azonban kerülni akarták a nyílt fellépést a sajtószabadság

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Igazságügyminisztérium Elnöki Bizalmas. K 578—1941-Bi-1293/1—206.

maradványai ellen. Titokban tartották érvényben az első világháború során kapott kivételes eszközöket. Ezek alapján a kormány bármikor betilthatta azokat a lapokat, amelyeknek cikkei „a hadviselés érdekeit veszélyeztették”.² Egy 1920-ban hozott törvényben³ pedig kimondták, hogy „hadviselés érdekeivel egy tekintet alá esik az ország belső rendje és közbiztonsága, valamint külső politikája”. Ez a szándékosan általánosságban fogalmazott mondat a legtágabb értelmezés lehetőségét adta a kormánynak és ennek alapján bármikor felléphettek a nekik nem tetsző sajtóorgánumok ellen. A sajtócenzúra felszámolását (1922) követő tíz évben több mint 50 lapot tiltottak be Magyarországon.⁴

A kormányoknak a fentiekben túlmenően joga volt a lapok kolportázsjogának korlátozására vagy megvonására.⁵ Ez utóbbi különösen veszedelmes fegyver volt az államhatalom kezében. A lapok utcai terjesztésének korlátozása vagy megszüntetése segítségével nemcsak anyagilag okozhattak érzékeny veszteséget az érintett lapoknak. A vidéki utcai terjesztés korlátozása azt jelentette, hogy csak az előfizetők kaphatták a lapot. Az ellenzéki vagy akárcsak liberálisabb lapok előfizetőinek listája a vidéki városokban, kisebb helységeken proskripciós lista lett a helyi rendőri szervek kezében.

A vidéken megjelenő helyi lapok a közigazgatás élén álló kormány megbízottak, az ún. főispánok kezében voltak. A miniszterelnökség rendelkezési alapjából jelentős összegeket fordított közvetlenül és a főispánok útján a lapok politikai feltételekhez kötött anyagi támogatására.⁶

A fővárosi lapokat tehát a belügyminiszter bírói ítélet nélkül bármikor betilthatta és ezért — a kormánypárt mindig abszolút többséggel rendelkezvén — a miniszter a parlamentnek tulajdonképpen nem volt felelős, a vidéket pedig a miniszterelnökségi Sajtóosztály és a főispánok sajtódiktatúrája uralta.

Horthy-Magyarországon két évtizedig uralkodott a sajtószabadság elnyomásának ez a gyakorlata, amely tulajdonképpen az első világháború előkészítése során alakult ki. Csak a második világháború előkészítése készítette a rendszert arra, hogy még ezeken az állapotokon is szigorítson. 1938-ban sajtótörvényt hoztak, amely újra bevezette a cenzúrát.⁷ A sajtó elnyomására irányuló törvénnyel egyidőben terjesztette be a kormány a parlamentbe a baloldali mozgalmak fokozott üldözését szolgáló és az egyesülési szabadság maradványait felszámoló törvényjavaslatot, majd az állampolgársági egyenlőség elvével nyíltan szakító, ún. első zsidótörvény tervezetét.⁸ Néhány hónapra rá pedig elfogadtatták a parlamenttel az 1939. II. tc.-et, ami az első világháború előtt hozott hasonló törvényhez viszonyítva sokkal szélesebb, tulajdonképpen korlátlan felhatalmazást adott a mindenkorai kormányoknak a háború idejére.⁹ A sajtóval szemben alkalmazott új

² 1912. LXIII. törvénycikk 11. §. (4) Bekezdés. Idézi: SZINAI Miklós—SZÜCS László: *Horthy Miklós titkos iratai*. p. 1965. Harmadik kiadás. (A továbbiakban: *Horthy iratai*) 108—109. l.

³ 1920. VI. törvénycikk 1. §. (2) bekezdés. Idézi: *Horthy iratai* 108—109. l.

⁴ Uo. 90. l.

⁵ Uo. 108—109. l.

⁶ Ezekre a módszerekre számos adatot tartalmaz a magyar Miniszterelnökség Sajtóosztályának iratanyaga. OL Miniszterelnökség K 28—V. tétel.

⁷ 1938: XVIII. t. c. az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről. Kelte: 1938. június 1. Országos Törvénytár (Corpus Juris). Kiadja a M. kir. Belügyminisztérium 1938. Budapest (a továbbiakban: OTV) 97—99. o.

⁸ 1938: XV. t. c. A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról (az ún. zsidótörvény). Kelte: 1938. május 29. OTV. 87—89. o. 1938: XVI. t. c. Az állami rend megóvása végett szükséges büntetőjogi rendelkezésekről. Kelte: 1938. május 29. OTV 90—93. o. 1938.: XVII. t. c. Az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról. Kelte: 1938. május 29. OTV 94—96. o.

⁹ 1939: II. t. c. A honvédelemről. Kelte: 1939 március 1. OTV 1939. 7—88. o.

gyakorlat tehát csak része volt egy egész rendszernek, a fokozott elnyomás, a háborúra való felkészülés rendszerének.

Az új sajtótörvény szerint minden sajtóterméket be kellett mutatni az ügyészségen, a napilapoknak azonban nem kellett megvárni az ügyészség engedélyezését.

A második világháború kitörésének napján, 1939. szeptember 1-én a TELEKI-kormány hivatkozással az 1939. II. tc.-ben foglalt kivételes felhatalmazásra, elrendelte az előzetes sajtócenzúrát.¹⁰ Ezentúl addig nem lehetett semmilyen sajtótermék sokszorosítását vagy nyomását elkezdni, amíg a kézirat vagy a kefelevonat alapján a cenzúra erre előzetes engedélyt nem adott.

A rendelet 4. §-a elrendelte a sajtótermékek „átvizsgálására” a Sajtóellenőrző Bizottság felállítását. Ez a bizottság gyakorolta Magyarországon a második világháború folyamán a cenzúrát. A Bizottság tagjai az ügyészség képviselője mellett a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium, illetve a Vezérkar képviselői voltak.¹¹

A vidéki lapokat a helyi ügyészség képviselője cenzúrázta, aki ehhez a munkájához igénybe vehette a helyi rendőrkapitányság tisztviselőit is, és a fővárosi Sajtóellenőrző Bizottság irányítása alatt működött.

A cenzúrabizottság tilalmi tevékenysége mellett a Miniszterelnökségen „a közvéleménynek politikai, gazdasági és szociális szempontból való beható tájékoztatása érdekében a Sajtóosztály a legfontosabb kérdésekről naponta tartott értekezletet, informálta a sajtót”.¹² A kormány a napi értekezleteken kívül a hivatalos Magyar Távirati Iroda ún. „Pro domo”-ival és az egyes lapoknak személyesen vagy írásban adott tanácsaival irányította a lapokat. Az államhatalom a közvéleményt szisztematikusan elzárta minden önálló tájékozási lehetőségtől. A belföldi cenzúra kiépítésével egyidőben bizottságot hoztak létre a külföldről beérkező összes sajtótermék legszigorúbb felülvizgálatára.¹³ Megszervezték ugyanakkor, hogy a még Magyarországon maradt külföldi sajtótudósítók országaikkal való minden kontaktusát ellenőrizhessék. Telefonbeszélgetéseiket lehallgatták, sürgönyeiket és leveleiket felbontották.¹⁴

Az előzetes cenzúra 1939. szeptember 1-től működött, de az Igazságügyminisztérium iratai között található instrukciók csak 1941. augusztus 25-től 1944. április 28-ig terjedő időszakból származnak. Az alábbiakban az iratok időrendi sorrendjében – területi okokból – csak az első 21 instrukciót közöljük, 1941. szeptember 25-ig.

Ebben az időben folyt a német offenzíva a Szovjetunió ellen. 1941. augusztus 14-én írta alá ROOSEVELT és CHURCHILL az Atlanti Chartát. Az angolszász hatalmak kinyilvánít-

¹⁰ 1939: 8140. Miniszterelnökség számú rendelet a sajtóellenőrzésről. Kelte: 1939 szeptember 1. Magyarországi Rendeleték Tára. Kiadja a M. kir. Belügyminisztérium 1940 Budapest. (A továbbiakban: MRT) 1270–1271. o. – 1939 december 9-én ezt a rendeletet az 1939:1800. Miniszterelnökség számú rendelettel módosították. (Uo. 2275–2276. o.) A cenzúrabizottság nem bírva a rengeteg cenzurázásra beadott anyagot feldolgozni, ebben a rendeletben kimondták, hogy nem minden egyes napilap-cikkeket, hanem csak azokat kell benyújtani előzetes cenzurázásra, amelyek a honvédelmet, a külpolitikát, az ország belső rendjét és gazdasági érdekeit veszélyeztethetik. Minthogy a közölt cikkek miatt a lapok teljes büntetőjogi felelőssége fennmaradt, ezzel a rendelkezéssel csak a cenzúrabizottság munkáját szándékozták csökkenteni, a felelősség jó részét áthárítva a sajtóra.

¹¹ *A magyar kir. kormány 1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv.* Budapest, 1941. A magyar kir. kormány kiadása (a továbbiakban: kormányjelentés) 6. o.

¹² Uo.

¹³ A Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Bizottság. Uo.

¹⁴ OL Külügyminisztérium. K. 66 – 1040-III-3.-43/3. 4., 8. fol.

tották szolidaritásukat a megtámadott Szovjetunióval, de még semmi lényeges segítséget nem nyújtottak az élet-halál harcot folytató szovjet hadseregnek. A magyar kormány a háború kitörésétől kezdve (1939. szeptember 1-től) ún. nem hadviselő fél volt. Minden katonai hadművelettől tartózkodott bármelyik hadviselő fél oldalán, de politikai rokonszenvével a tengelyhatalmak oldalán állt. 1941 áprilisában, mikor Németország megtámadta Jugoszláviát, a német hadsereg utáni bevonult az akkor Jugoszláviához tartozó Bácskába. Ezzel a magyar kormány belesodorta az országot a második világháborúba. Négy nappal a Szovjetuniót ért náci támadás után, 1941. június 26-án magyar katonai alakulatok benyomultak a Szovjetunió területére.

A magyar kormány politikáját elsősorban szovjetellenessége determinálta. Magyar vezetőkörök abban reménykedtek, hogy ha a náci hadigépezet nem Anglia, hanem a Szovjetunió ellen fordul, kialakulhat egy szovjetellenes együttműködés Németország és az angolszász hatalmak között. CHURCHILL magatartása, az angolszász vezetők politikája 1941. június 22. után ezeket a reményeket csökkentette. A magyar kormány mégis csak 1941 decemberében került hadiállapotba Angliával s az Egyesült Államokkal.

Egy magyar gyorshadtest vett részt a Szovjetunió elleni harcokban. Már 1941 augusztusában, szeptemberében az egész alakulat rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett. A német hadsereg előnyomulása még a front egész szélességében folytatódott, de erre az időre, szeptemberre nyilvánvalóvá lett, hogy a Szovjetunió sokkal nagyobb ellenállást tud tanúsítani, mint ahogy ezt a tengelyhatalmak oldalán várták. A szovjet hadsereg még nem tudta megállítani a német előnyomulást, de a náci villámháborús elképzelésekre már súlyos csapásokat mért a szovjet nép. Meglepő gyorsan reagálta le ezt az 1941. szeptember 10-i instrukció. A magyar vezetőkörök koncepciójának lényege ekkor: mind kevesebb katonai erővel részt venni a Szovjetunió elleni háborúban, lehetőleg megőrizni katonai erőiket, hogy később a „rend”, egy reakciós szovjetellenes rend őrei legyenek a Duna-medencében, amelyre nemcsak a háborúban meggyengült Németország, de a szovjetellenes angolszász politikai irányzatok is számíthatnak.

Az itt közölt utasítások a Miniszterelnökség Sajtóosztálya vezetőinek, illetőleg a külügyi sajtófőnököknek vagy a cenzúrabizottság részére küldött utasításai, vagy a lapoknak adott instrukciók megküldése a cenzúrabizottság részére.

Ezeket az utasításokat (vagy egy részüket) egyben megküldte a Külügyminisztérium, illetőleg a Miniszterelnökség az Igazságügyminisztérium ügyészégi főosztálya vezetőjének, hogy ezek alapján instruálják a vidéki sajtócenzúrák gyakorló ügyészeket. Míg a Miniszterelnökség iratanyagában (emellett működött a Sajtóellenőrző Bizottság, bár nem a Miniszterelnökség, hanem az Országház épületében) a cenzúrabizottság iratai elpusztultak, az Igazságügyminisztérium iratanyagából most kerültek elő az egykori cenzúrautasítások.

Az Igazságügyminisztérium ügyészi főosztályán több napi instrukciót összegyűjtöttek, összefoglalták és körlevél formájában küldték meg a vidéki ügyészségeknek. Az egész ügyirat („A Székesfehérvári Magyar Bauxitbánya Rt. alapításával kapcsolatos sajtócenzúra”) alapszámán belül törtszámokkal jelölték az egyes körlevelek aktáit. Mi ehhez a formához alkalmazkodva a körlevelek fogalmazványai mellett található eredeti utasításokat közöljük, feltüntetve az utasítás napját és óráját, ki vagy melyik szerv küldte és (ha az iraton feltüntették) ki vette fel.

1941. évi augusztus hó 25-én 8 óra.

Zilahi-Sebess¹⁵ titkár úr telefonon közölte a következőt:

A német távirati iroda¹⁶ Churchill vasárnapi beszédét meglepően német ellenes formában közölte, kiemelve mindazokat a kitételeket, amelyek német szempontból súlyosan sérelmesek. Tekintettel a MTI. hivatalos kiadásra a beszéd szövegét a M.T.I. is ugyanilyen formában közli. Zilahi titkár úr az ismert szempontok különös figyelembevételét kéri a külügyi cenzor uraktól, annak hangsúlyozásával, hogy a magyar sajtóban semmi olyan kijelentés a Churchill féle beszédből meg nem jelenhet, amit német részről kifogásolnának. Egységesen törlendők tehát még a M.T.I. kiadvány szövegéből is a túlzottan súlyos, bántó kitételek és különös figyelem fordítandó a Mai Nap – 8 Órai Újság valamint az Esti Kurir továbbá a Magyar Nemzet, esetleg Pesti Hírlap kommentárjaira is, amelyekkel netalán kísérni próbálják Churchill beszédét.

Vette: Dietl Fedor s. k.

1941. évi augusztus hó 25-én 10 óra 20.

KüM Sajtóosztálya közli a következőket:

„Pest és Esti Újság” Kérem Churchill nyilatkozatát élesen elítélni. Kiemelhetjük beszédéből, hogy Anglia egyáltalában nem közvetlenül, hanem plutokrata céljainak érdekében harcol. Ugyanezen célok érdekében egy egész sereg kis európai államot romlásba hajszolt és ma is súlyos helyzetben vannak.

Churchill szerint a találkozó jelképes volt. Ezt szívesen elhisszük, mert az óriási segítség értékét eddig a szigetország nem élvezte.

¹⁵ ZILAHÍ SEBESS Jenő a Külügyminisztérium sajtóosztályának munkatársa. Itt közöljük a magyar sajtót 1941 augusztusában, szeptemberében irányító apparátus legfontosabb tagjainak névsorát. A Sajtóellenőrző Bizottság elnöke RÁKÓCZI Imre. A Miniszterelnökség Sajtóosztályának vezetője THURÁNSZKY László. Helyettese DULIN Elek. A Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetője ULLEIN REVICZKY Antal. Helyettese BEKE Andor.

¹⁶ Az iratokban előforduló távirati irodák és sajtóügynökségek:

DNB Deutsches Nachrichten Bureau. Német Távirati Iroda (NTI) a német hivatalos hírszolgálati iroda.

MTI Magyar Távirati Iroda. A hivatalos magyar hírszolgálati ügynökség.

NST Német Sajtótudósító. Deutsche Korrespondenz. Berliini hírügynökség.

NTI Ld. DNB

TASS A hivatalos szovjet hírszolgálati ügynökség.

Az iratokban előforduló magyar újságok politikai jellege:

Budapesti Közlöny: A kormány hivatalos lapja. Elsősorban rendeleteket közölt.

Esti Kurir: Liberális ellenzéki napilap.

Esti Újság: Kormánylap.

Friss Újság: Reggel megjelenő bulvárlap.

Függetlenség: A kormány lapja szélsőjobboldali munkatársakkal.

Kis Újság: Az ellenzéki kisgazdapárt napilapja.

Magyar Futár: Szélsőjobboldali képes hetilap.

Magyar Nemzet: Legitimista színezetű ellenzéki napilap, több baloldali munkatárssal.

Magyarország: A kormány hivatalos délutáni napilapja.

Magyarság: Szélsőjobboldali napilap.

Mai Nap (a *Magyar Nemzet* déli lapja): Délelőtt megjelenő bulvárlap ellenzéki szellemű munkatársakkal.

Nemzeti Újság: A klérus konzervatív, mérsékelt náciellenes lapja.

8 Órai Újság: Konzervatív ellenzéki délutáni napilap.

Pest: Szélsőjobboldali napilap.

Pester Lloyd: A kormány hivatalos német nyelvű napilapja.

Pesti Hírlap: Konzervatív, nem kormánypárti napilap.

Új Magyarság: Szélsőjobboldali napilap.

Új Nemzedék: A katolikus egyházhoz közel álló napilap.

Az óriási zaj, amit Angliában és Amerikában találkozik csaptak, ismét csak azt bizonyítja, hogy ezekre a nyilatkozatokra elsősorban Angliának volt szüksége. Az Egyesült Államok nyilatkozatán és morális támogatásán kívül eddig számbavehető segítséget nem nyújtottak Angliának.

Kérem határozottan visszautasítani, hogy Németországgal szövetséges államokban náci terror uralkodik.

„Pesti Újság” Kérem Churchill nyilatkozatát a legélesebben megtámadni. Anélkül azonban, hogy személyes sértéseket alkalmazna a lap.

„8 Órai Újság, Esti Kurír” Zilahi-Sebess titkár úr kéri, hogy Churchill nyilatkozatából ne csináljanak nagy napi szenzációt és semmiesetre se közöljék azt az első oldalán.

Vette: Harnos Iván

1941. évi augusztus hó 30. napján de. 11 óra 30.

Zilahi-Sebess titkár úr közlése:

A Mussolini–Hitler találkozóval kapcsolatos egyes lapok netalán olyan kommentárt fűznek a megbeszéléshez, mintha azon békeprogramot dolgoztak volna ki az államférfiak, sőt esetleg olyan színben igyekeznek feltüntetni a tárgyalásokat, mintha azokon kifejezett béketervet beszéltek volna meg.

Az esetleges béketervekre vonatkozó semmiféle célzás vagy erre irányuló, akár csak burkolt megjegyzés sem engedhető át.

Zilahi-Sebess Jenő titkár úr hangsúlyozottan kéri a külügyi cenzor urakat, hogy ezt a szempontot figyelemmel kíséreni szíveskedjenek.

Közölhetők viszont az Európa, illetve a világ új rendjére vonatkozó esetleges megállapítások. Kifejezetten hangsúlyozandó azonban a harc készség és a háború minden esz-közzel való továbbfolytatása.

Vette:

1941. évi szeptember 1-én 21 óra.

A Külügyminisztérium Sajtóosztálya kéri a Bizottságot, hogy kísérje erős figyelemmel Kvaternik¹⁷ tábornagy feleségének haláláról szóló hírből valamelyik hírlap bele ne csempéssze azt, hogy az elhunyt zsidó származású volt. Az elhalálozásról szóló száraz hír mehet.

Vette:

1941. évi szeptember 2-án 20 óra 25 p.

Zilahi-Sebess Jenő kéri a külügyi Cenzor urakat, akadályozzák meg a mellékelt, mai Esti Kurír 3-ik oldalán szerepelt N.S.T. közleményt, bármiféle formában való megjelenését. (Roosevelt és Bevin.)¹⁸

Vette:

1941. évi szeptember hó 3. napján du. 12 óra 20 p.

Zilahi-Sebess Jenő titkár úr kéri a Cenzurát, kísérje ezentúl a legnagyobb figyelemmel a Budapesti Tudósító híreit és amennyiben tendencielenes tendenciának legenyhébb jeleit tapasztalja, törölje azonnal.

A Budapesti Tudósító egyik kiadványát, mely a Németország és Franciaország közötti békekötés lehetőségéről szól, ugyancsak töröltük. (Lásd a mellékletet!)¹⁹

Vette:

¹⁷ Jugoszlávia feldarabolása után német védnökség alatt létrehozott horvát csatlós-állam vezetője.

¹⁸ A melléklet hiányzik.

¹⁹ A melléklet hiányzik.

1941. évi szeptember hó 3. napján du. 6 óra 10 p.

Thuránszky miniszteri osztályfőnök úr a következőkre hívja fel a Cenzura figyelmét: A közeli napokban a Budapesti Közlönyben meg fog jelenni, hogy a Belügyminiszter úr Balássy Antalt, Zsilinszky Antalt és Almássy Kálmánt²⁰ magyar állampolgárságuktól megfosztotta. A lapok magát a tényt közölhetik, de semmiféle kommentárt nem fűzhetnek hozzá.

Vette:

1941. évi szeptember hó 5. napján du. 1 óra 50 p.

Az „Esti Kurir” mai számában egy cikket próbált közzétenni az Észak-Magyarországban leereszkedett szovjet ejtőernyősökről, melyre nézve a Vkf. 2. osztályának²¹ tilalma fennáll.

Tekintettel arra, hogy a rádió ezt a hírt ma délben beolvasta, kérdést intéztem a M.T.I.-hoz, hogy ez miképpen történhetett meg.

Az onnan kapott válasz azt mutatta, hogy a kiadás tekintetében félreértés áll fenn s ezért a Vkf. 2. osztályhoz (Kolényi századoshoz) kérdést intéztem. Ő a Vkf. 2. osztályának azt az utasítását közölte, hogy a tilalom továbbra is fennáll és semmiféle hír keresztül nem engedhető.

Vette:

1941. évi szeptember hó 10. napján este 20 óra.

Szigorúan bizalmas!

A mai napon illetékes helyről adott tájékoztatás, illetőleg irányítás szerint magyar szempontból nem kívánatos a sajtóban olyan értelmű közlemények megjelenését elősegíteni, amelyek túlfűtött fantáziával a sikereket úgy tüntetik fel, mintha azok által a háború további kimenetek már is eldőlt volna, és amelyek jóslatokba akarnak becsátkozni a végső eredmény, vagy a béke kilátásai felől.

A szélső lapok megüthetik a legoptimistikusabb és legegyszorúbb hangokat is, ha ez mentes a másik oldal felé, vagy befelé becsmérleléstől, izgatástól és izléstelenségtől.

Komoly organumok részéről az objektivitást támogatni kell.

A kormány reggeli lapjai és a jobboldali lapok általában jól teszik, ha erőteljes németbarát szellemű állásfoglalásaikkal éberren tartják a közvélemény meleg rokonszenvét a tengelyhatalmak iránt.

Rövid idő múltán az egyik keresztény reggeli napilap engedélyt fog nyerni oly térkép közzétételére, amely a német-szovjet háborúval kapcsolatban térarányokat feltünteti. Ehhez azonban semmi kommentár nem fűzhető. (Az engedélyről szóbeli értesítés jön.)

Ezen tájékoztatásom igen bizalmas jellegű és kérem a Bizottság Elnök urait és Tagjait, hogy a közlemények elbírálását ilyen értelemben méltóztassanak vezetni.

1941. évi szeptember 11-én 19 óra 15 p.

A Külügyminisztérium Sajtóosztálya közli:

Pénteken reggeli lapok, továbbá a csütörtök este záró, de péntek reggel megjelenő Függetlenség, Reggeli Magyarország, Kis Újság és Friss Újság a Főméltóságú Úr utazásáról 3 kommunikét (1 eredeti M.T.I. és két az M.T.I. által átvett D.N.B. kommunikét) adnak ki.²² Ezeket megfelelő, innen inspirált kommentárral látják el. Kérem ügyelni arra, hogy a kommunikét kommentár nélkül, viszont a kommentár kommunikék nélkül ne jelenjék meg.

²⁰ A londoni magyar követségnek ebben az időben disszidált diplomatái.

²¹ VKF = Vezérkari Főnökség.

²² HORTHY Miklós, Magyarország kormányzója 1941 szeptember 7–10-e között látogatta meg HITLERt a főhadiszállásán BARDOSSY miniszterelnökkel és SZOMBATHELYI Ferencsel, az előző nap kinevezett új vezérkari főnökkel.

Megtörténhetik, hogy a 3-ik kommüniké (M.T.I. által átvette D.N.B. kommüniké) az utazás részleteiről nem fog idejében beérkezni Berlinből, mert ez ideig sürgetés dacára még nem jött be. Ez esetben a korán záró lapokban csak két kommüniké lesz, a kommentár változatlan.

Vette: Harnos Irén

1941. évi szeptember hó 12. napján de. 10 óra 10 p.

A Küm. Sajtóosztályából Szalay Etel közli Ullein-Reviczky követ úr következő üzenetét:

Az „Új Magyarország” ma reggeli számának 2. oldalán látott egy cikket, amely a Kormányzó Úr németországi utazását fejtegeti s ebbe a külpolitikai vonatkozásokon felül belpolitikai részleteket is belekevert. A követ úr kifogásolja, hogy az éjjeli turnus ezt a cikket változatlanul keresztülengedte, holott már ismételt adott utasítást arra vonatkozólag, hogy a kül- és belpolitikát ne keverjék össze, illetve hogy a kormány elgondolásainak ne vágjanak elébe egyes jóslásokkal. A jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani ily cikkekre.

Vette:

1941. évi szeptember hó 12. napján de. 11 óra 45 p.

A Külügyminisztérium Sajtóosztálya közli, hogy a Kormányzó Úr hazaérkezésével kapcsolatban kizárólag az M.T.I. által kiadendő hír közölhető. Kommentárok egyelőre nem jelenhetnek meg.

Vette:

1941. évi szeptember hó 13. napján de. 11 óra 5 p.

Thuránszky öméltsága közli, hogy a „Magyarország” című lap hosszú — 16—18 gépelt oldalas — cikket fog bemutatni, amely a nyilaspárt²³ bomlásáról és az új nemzeti szocialista párt megalakulásáról szól. A kilépők megindokolják Szálasi-²⁴ ellenes állásfoglalásukat.

A cikket illetékes helyen approbálták s így az átengedhető.

Vette:

1941. évi szeptember 13-án 20 óra.

A Kormányzó Úr és a Miniszterelnök Úr külföldi útjáról adott félhivatalos tájékoztatás kommentálására kérem rendkívüli gondnal figyelni, nehogy a lapok túlmenjenek azokon a megállapításokon, amiket számukra adtak.

A hangsúly azon van, hogy Magyarország a legteljesebb mértékben meg van elégedve a régi, hagyományos fegyver-barátságból és a határozott szolidaritásból folyó együttműködéssel és megértéssel, mely a két nemzetet egymáshoz fűzi, s a közvéleményt kölcsönösen áthatja.

Nem kívánatos, úgy értelmezni a dolgokat, mintha valamely eredményt kellett volna kivívni, vagy azt elérni.

A „Magyarország” című lap mai számának első oldalán a második hasábon megjelent értelmezésen túlmenni, vagy az ott lévő értelmezést tágítani nem kívánatos.

Vigyázni kell, nehogy a liberális lapok olybá tüntessék fel a megbeszéléseket, mintha meg kellett volna védenünk nemzeti ön jogúságunkat. Viszont hangoztatni kell, hogy a német birodalom ezeréves hivatásunk teljes elismerésével vesz mindig számba bennünket, a közös európai veszéllyel szemben való szolidaritás, baráti hűség, s közös harc jegyében.

R IX/13.

²³ A német nemzeti szocialista párt mintájára alakult magyar fasiszta párt.

²⁴ A nyilas párt vezetője.

1941. évi szeptember hó 18. napján de. 10 óra 45 p.

Az erdélyi párt²⁵ legutóbbi határozatának a szociáldemokrata párt betiltását követelő részével kapcsolatban kérdést intéztem Ullein-Reviczky követ úrhoz, hogy vajon a korábbi utasítás, mely az ilyen cikkek és kívánságok közlését megtiltja, továbbra is fennáll-e. A válasz az volt, hogy az erdélyi párt határozata a lapokban közölhető, azonban a lapok egyébként ezzel a kérdéssel ne foglalkozzanak. Tehát a tilalom továbbra is fennáll.

Vette: Forray

1941. évi szeptember 18-án 19 óra 45 p.

A Külügyminisztérium Sajtóosztályából Luby Géza miniszteri fogalmazó közli az alábbiakat:

Ullein-Reviczky követ úr kéri a Cenzor urakat, hogy a mai Függetlenség és Új Magyarország című lapoknak az angol rádiót támadó cikkét átengedni sziveskedjenek.²⁶
Bi 1293/1.

1941. évi szeptember hó 20. napján de 11 óra 10 p.

A Külügyminisztérium Sajtóosztálya kéri a Cenzura Bizottság tagjait, hogy még célzás formájában sem engedjék át azt a hírt, mely szerint Bulgária miniszterelnöke és kísérete a közeljövőben Budapestre jön.

Vette:

1941. évi szeptember hó 22. napján du. 7 óra 15 p.

Ullein-Reviczky követ úr kéri a Cenzor urakat, hogy a mai Magyar Futár Bánát térképét engedjék át.²⁷ Amennyiben a Magyar Futár a térképhez olyan kommentárt fűzne, amelynek politikai színezete van, úgy csak a kommentár törlendő.

Vette:

1941. évi szeptember 23-án 20 óra 20 p.

Ullein-Reviczky Antal követ úr kéri, hogy a közéletmeggéssel kapcsolatos számadatokat (például tojás, burgonya stb. felhozatal) a lapok híradásából töröljék. Az ilyen számadatok a jövőben a lapokban csak a közellátási miniszter úr, vagy a közellátási államtitkár úr jóváhagyásával hozhatók nyilvánosságra.

Arra a kérdésre, hogy a piaci vásárcsarnoki, vágóhídi felhozatal illetőleg felhajtás adataira is vonatkozik ez a tilalom, azt a választ kaptuk, hogy erre vonatkozólag a sajtófőnök úr külön utasítást fog kérni a közellátási miniszter úrtól.

Vette:

²⁵ Az Erdélyi párt a konzervatív magyar kormánypárt részét képezte.

²⁶ A második világháború során a minden külföldi információtól elzárt Magyarországon az emberek titokban hallgatták a BBC és a moszkvai rádió magyar nyelvű híreit. Ezek hatását kísérelték meg ellensúlyozni az ilyen cikkekkel.

²⁷ HITLER Jugoszlávia megtámadása előtt — egyes források szerint —, hogy rávegye a magyar kormányt az agresszióban való részvételre, nem csak Bácskát (amit megkapott), hanem a Bánátot is Magyarországnak ígérte. OL Külügyminisztérium. SZENTIVÁNYI Domonkos: *Magyarország külpolitikája*. Kézirat. 541 — 43. l. Idézi: KARSAI Elek: Országgyűlés — országvesztés. Bp. 1961. II. r. 30 — 32. l.

1941. évi szeptember 25-én 18 óra 10 p.

A Külügyminisztérium Sajtóosztályából Dietl Fedor sajtóelőadó Ullein-Reviczky követ úr utasítására az alábbiakat közli.

A Függetlenség, Nemzeti Újság, Pester Lloyd, Pesti Hírlap, Magyar Nemzet és az Új Nemzedék című lapok utasítására kommentálni fognak és megdöböntőnek bélyegeznek egy Tass hírt, mely szerint az anglikán papság a szovjet mellett foglalt állást.

A szóban forgó hírt, csak a fent említett lapok hozhatják és csak az említett lapok kommentálhatják.

SZINAI MIKLÓS

FIGYELŐ

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.¹ Örvedetesen bővülő bibliográfiai apparátusunk egy új, fontos vállalkozás: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* (szerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva) I. kötetével lett gazdagabb. Az előzményeket az egyik oldalon az írói lexikonok, szerzői bibliográfiák, így SZINNYEI és GULYÁS kötetei alkotják. Másfelől az életrajz nélküli szakkbibiográfiák, így az ItK kurrens jegyzékeit. Végül pedig a nagyobb irodalomtörténeti szintézisek egyes fejezeteit követő bibliográfiai tájékoztatók, amilyet régebben, sok ismétléssel, PINTÉR Jenő (1930–1938), újabban pedig, erősen válogatott, de korszerű anyaggal, a 6 kötetes magyar irodalomtörténet (1964–1966) adott. Mindezt és az amerikai A. TEZLA válogatott bibliográfiáját (1964) is figyelembe véve azonban kétségtelen, hogy a magyar irodalomtudomány történetének mindeddig legnagyobb, s már ezért is igen jelentős bibliográfiai vállalkozása vette itt kezdetét.

Az Irodalomtudományi Intézet 1957-ben tűzte napirendre e bibliográfia elkészítését, több kötetben, amelyek közül az első, a mostani, a régi magyar irodalom, az előkészületben levő többi a felvilágosodás és a reformkor (1772–1848), a polgári kor első, nagyobb része (1848–1905), illetve a XX. század időszakát fogja át. A kötetek, illetve pontosabban az egyes főbb korszakok anyagának belső struktúrája mindenütt 2 fő részre oszlik. Ezek közül az első az *általános* rész tartalmazza mindazt, amit az adott irodalomtörténeti korszakról általában, egy-egy író működésén túlmenően írtak. Ezen belül külön alszakaszokban kapnak helyet a segédkönyvek, az irodalom elvi és elméleti kérdéseivel foglalkozó írások, a korszak irodalmi folyamatának, műfajainak történetét elemző tanulmányok, továbbá az irodalmi élet keretéről és műhelyéről szolgáló intézmények szakirodalmi, és végül a magyar és más irodalmak kölcsönhatásának, kapcsolatainak feldolgozásai. A másik, a *személyi* főrész, az írók nevének betűrendjében, a rájuk vonatkozó anyagot sorolja fel, kezdve, ahol vannak, a személyi bibliográfiákkal, azután a szövegkiadásokat és végül a szerzőkkel foglalkozó irodalmat, — az utóbbit, ahol szükséges, ismét külön alszakaszokra bontva.

Ez a szerkezeti elv helyesnek és jól kezelhetőnek tűnik. Aligha lehetne helyette jobbat ajánlani. A jelen I. kötet ezt a szerkezeti felépítést 5 alkalommal, 5 külön perióduson (1526-ig, 1527–1600, 1601–1711, 1711–1772) belül ismétli meg. Azaz pontosabban némi töréssel, de nyilvánvalóan elkerülhetetlenül, mindezt egy olyan, még általánosabb „általános” résszel vezeti be, amely, ezúttal persze személyi megfelelő nélkül, a tárgyalt 5 periódusra együtt vonatkozik. Ezen az I. általános részen belül az alábbi főbb csoportokat találjuk: 1. Bibliográfiák, könyvtárak. 2. Szövegkiadások: gyűjtemények, sorozatok. 3. Irodalom- és műfaj történeti összefoglalók. 4. Az irodalmi élet keretei, közelebről: könyvek, nyomdák, hazai és külföldi iskolázás, főbb állami intézmények, egyháztörténet,

¹ STOLL Béla—VARGA Imre—V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. Akadémiai K. 638 l.

cenzúra, és végül 5. Külföldi kapcsolatok és kölcsönhatások. Ez a felépítés is helyesnek tűnik. Legfeljebb azt kérdőjelezhetnénk meg, hogy ha pl. a 4. csoportban az iskolázás anyaga részben ismét periódusokra oszlik, akkor ez miért itt elől, és nem utóbb, a megfelelő periódusnál szerepel. Feltehetően azért, mivel így, a periódusokra nem osztható anyagrésszel együtt, jobban áttekinthető.

Még egy szerkezeti probléma ötlük szemünkbe talán az 1526 előtti periódusban. Itt a betűrendes, személyi részben csak a humanista szerzők szerepelnek. ANONYMUS, KÉZAI, sőt még THURÓCZY is, bár nyilván szerzők voltak, nem itt, hanem elől, a periódus általános részének műfaj-történeti szakaszában található, a latin gesták és krónikák között, amelyeket egyébként itt a könyvben, a történeti időrendtől eltérően, megelőz a magyar nyelvű kódexirodalom. THURÓCZYÉK e „szabálytalan” beosztását alighanem az a megfontolás indokolta, hogy a gestákat és krónikákat nagyobb részben inkább szövegeik, és nem — gyakran bizonytalan vagy ismeretlen — szerzőik szerint szoktuk nyilvántartani.

A második nagy kérdés, a szerkezet után, nyilvánvalóan a körülhatárolásé volt. Ez különösen nehéz a régi magyar irodalom időszakában, hiszen ennek fogalmába, a szorosán vett szépirodalmon túlmenően, az egész „literatúrát” is beleértjük, a vallásos és tudományos irodalmat is. A jelen kötet is természetesen ezt teszi, bizonyos különbséget téve persze az első és a további periódusok között: a középkorban ugyanis a teljes írásbeliséget, a liturgikus és jogi műveket, a legfőbb okleveleket is figyelembe veszi. A magyar írók latin nyelvű munkásságát, ugyancsak természetesen, a magyar irodalom szerves részének tekinti. A régi Magyarországon persze nemcsak magyarok, hanem más nemzetek is éltek, és más irodalmak is kibontakoztak. Az ebből adódó kérdést a jelen vállalkozás úgy próbálta megoldani, hogy a magyarországi nem magyart abban a mértékben adja, amennyire az a magyar fejlődésnek komponense volt. Itt is kissé másnak ítélte a helyzetet a korábbi és a későbbi időkben. A XVII. századtól kezdve csak akkor említi meg a más nyelvű hazai literátorokat, ha szerepet vittek a magyar irodalmi és történelmi mozgalmakban. Az elvi álláspont érthető, de gyakorlati alkalmazása nem mindig egyszerű. KRMAN Dániel szerepel, mint RÁKÓCZI embere. Ján Baltasar MAGIN, aki 1728-ban BENCSIK Mihály nagyszombati jogtanárral folytatott eszmei-politikai vitát, nem szerepel. Vajon komponens-e még, ha valaki a Hungarus-öntudaton belül akarja a szlávok rangját megvédeni és egyben a magyar—szlovák viszony történeti-ideológiai elemzését adni? És ha már nem komponens, akkor a szétválási folyamat olyan szakaszába tartozik, amely még nem számít kölcsönhatásnak?

Ilyen határkérdések természet szerint más vonatkozásban is adódnak elkerülhetetlenül. S ezzel kapcsolatban egyenetlenségek is. Végeredményben azonban azt kell mondanunk, hogy a kötet általában jól húzta meg körvonalait. A művelődéstörténet, egyháztörténet, iskolatörténet stb. mind olyan témakör, amelynek anyagát itt csak az irodalom keretének, műhelyeinek funkciója szempontjából, erősen válogatva kell említeni. Kötetünk igyekszik jó ökonómiával eljárni. Tájékoztató például a piarista rend történetének összefoglalóiról, de mellőzi a piarista helytörténetek hosszú sorát. Lehetne a körvonal olyan kisebb-nagyobb egyenetlenségeit szóvátni, mint hogy ha PETRUCH kiadványa bent van a trencsényi jezsuita anyakönyvről (1942), akkor miért maradt ki GALAMBOS Ferencé a pécsi jezsuitákról (1942), vagy éppen TAKÁCS P. Imre dolgozata a magyar ferences aszkétikus kiadványokról (1942), hogy a soproni iskolázás anyaga a kelleténél talán kissé szegényebb, a késmárki pedig kimaradt, vagy hogy Eduard WINTER írásai közül szerepel ugyan az, amelyet a hallei egyetemről, vagy a németországi cseh és szlovák emigrációról írt, de nem szerepel a korai felvilágosodásról írt összefoglalója (1955), amely éppen magyar szempontból igen vitatható és amelynek érdemi bírálatával a magyar kutatás azóta is adós maradt. De méltánytalan volna a hiánylistát túl hosszúra nyújtani. A jelen kötet így is igen gazdag és használható anyagot nyújt. Egyenetlenségei inkább abból

adódnak, hogy — igen helyesen — szűkebb témáján túl is akart bizonyos segítséget nyújtani. Ne tőle várjuk a határterületek minden részletét; a különböző szakmai bibliográfiák *együtt*, egymásnak kezet nyújtva tudnak csak mindenről képet adni.

Két hiányérzetünknek mégis szeretnénk hangot adni. Nem ünneprontásul, hanem inkább töprengés közben, hogy ezeken lehetett volna-e, és hogyan, segíteni. Hiszen mindkét esetben olyan kérdéstről van szó, amelyet a kötet szerkesztői szemmel láthatólag igen tudatosan végiggondoltak és azért döntöttek el így, hogy a vállalkozás gyakorlati megvalósítását reális terjedelmi keretek közt elősegítsék. Közvetlenül mindkét esetben a harmadik elvi kérdéstről; a saját témán belüli kiválasztásról van szó, de persze úgy, hogy ez azért kihat a körülhatárolás kérdésére is. Az egyik, amelyet elég csak említenünk, az, hogy a régi, múlt századi, nem különösebben jelentős szakmai cikkekkel szemben néha talán egy kissé mostohán jártak el a válogatók. Már pedig hol keressük a szűrőn kiesetteket, ha nem e nagy vállalkozásban? A másik, nagyobb probléma az, hogy az egykorú első vagy akár további kiadásokat, a filológiai igényű szövegközlések kivételével, a kötet *nem* sorolja fel. Kétségtelen: ha nem vigyáznak, ez az egykorú anyag terjedelmi robbanást idézhetett volna elő. A kötet szerkesztői, ezt elkerülendő, itt is következetes elvi álláspontot foglaltak el. Eleve kijelentették, hogy ez a magyar irodalomtudomány, és nem általában a magyar irodalom bibliográfiája. Az elv világos. De vajon így, finomítatlanul, mit eredményez olykor a gyakorlatban? Azt, hogy ZRÍNYI munkái a *Török Áfium* 1790-i kiadásával indulnak, hogy a RÁKÓCZI-féle *Histoire des Révolutions* első, francia kiadása hiányzik, hogy BÉL Mátyás *Notitiájának* egykorú, fontos kötetei nem szerepelnek, hanem csak később közzétett kiegészítései 1892 óta, hogy ROTARIDES irodalomtörténete, amely pedig vitathatatlanul fontos állomás volt az irodalomtudomány történetében is, egykorú szövegével nem, hanem csak a róla szóló, későbbi elemzésekkel hívja fel magára a figyelmet. Olyan egykorú szerzőkről, akik, mint az irodalmilag is érdekes TAXONYI János, újabb kiadásban nem láttak napvilágot, nem mindig tudjuk meg, hogy egyáltalán mit írtak. Illetve, ha személyükkel a későbbi irodalom külön nem foglalkozott, még létezésükről sem értesülünk. SAJNOVICS *Demonstratiója* csak annak köszönhette bekerülését, hogy T. A. SEBEOK az Egyesült Államokban 1970-ben hasonmásban kiadta. HUSZTI András egykorú fő jogi munkája, amelyből konfliktusa és romlása származott, nem szerepel a kötetben, de *Ő- és Új Dáciája* már igen, mivel azt 1791-ben más adta ki. A listát folytathatnánk, de itt sem a részletek a fontosak, hanem az a probléma, amely persze éppen ebben a kötetben, és nem a későbbiekben a legégetőbb, hogy miként lehet olyan reális elvi megoldást találni, amely épségben átvezet a terjedelmi szétesés és fontos információk elmaradásának két veszélye közt.

E sorok írója, aki ezt a munkát, mindettől függetlenül, eddig is gyakran és sok haszonnal forgatta már, külön ki szeretné emelni szerkesztőinek éppen azt az érdemét, hogy elvi szinten gondolták végig munkájukat és eszerint jártak el. Bibliográfiai apparátusunk ugyanis, mint említettük, valóban örvendetesen bővülni kezd, de egyes darabjai bizony nemegyszer következetlenül járnak el éppen elvi, főleg szerkezeti kérdésekben. A magyar történettudomány 1945–1968 közti termésének nemrég (1971) közzétett, válogatott bibliográfiája például egészen 1790-ig csak gazdasági-társadalmi, illetve politikai történeti, csoportok létét hajlandó elismerni, és a tudományt, irodalmi kultúrát vagy művészetet úgy látszik, a politikum alfajának tekintve, a politikai történet alá sorolja. 1790 után viszont hajlandó önálló létét elismerni. Az információelmélet szakmai kihatásainak, követelményeinek felmérése, az új problémák és kísérletek megértése tekintetében, elég történelmi folyóiratainkba beletekinteni, még gyengébben áll szakirodalmunk. Annál örvendesebb, hogy az új irodalomtörténeti bibliográfia esetében valóban lehet átgondolt elvek alkalmazásáról beszélni, vagy akár vitatkozni is az elvi programozás ilyen vagy olyan részleteiről. S ha hozzávesszük mindehhez, hogy a kötet adatai jól használhatók,

megfelelően ellenőrzöttek, pontosak — ami szintén nem egészen általános jelenség —, akkor végeredményben az új vállalkozás e bemutatkozó kötetét jelentős pozitívumnak tekinthetjük, olyanak, amely ismét tanúbizonytságot tett arról, hogy az Irodalomtudományi Intézet időben fel tudja mérni, hajlandó elvállalni, és meg is tudja oldani a szakmai területén ráváró feladatokat.

KOSÁRY DOMOKOS.

A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység.¹ *Figyelő* rovatunkban az olvasók figyelmébe ajánljuk a fenti kiadványt, azt a debreceni eseményt, kezdeményezést, amely e kötetben válik szélesebb körben publikussá. Éveken át hiába hangoztatuk: a könyvtári szakterületen folyó elméleti munka némely műhelyben mutatkozó meddőségének, elvetelésének egyik hibaforrása abban rejlett, hogy könyvtáros szakmánk, mint önálló kutatási ágga vajdó, születő, lábrakapó, specializálódó szakmunka, mintha elvesztette volna intenzív, állandó, termékenyítő kapcsolatát a szaktudományokkal. 1971-ben végre alkalom adódott, konferencia szerveződött a tévutak elkerülésének meghirdetésére.

MÁTRAI László akadémikus a debreceni konferencia megnyitójában így fogalmazott: „...A könyvtárosok... túlságosan messze szaladtak előre abba az irányba, hogy a könyvtárosi szakma önállóságát, sajtószerepét, szakmai önállóságát hangsúlyozzák, elkülönítsék a többi szakmáktól. Most aztán ahhoz, hogy a tudományos könyvtár modern tudományos feladatait teljesíteni tudja, kívülről kell behozni a könyvtárba szakértőket, mert hiszen a könyvtáros nem ért máshoz, csak a könyvtárhoz.” CsÜRY István igazgató, a konferencia házigazdája, zárszavában a következőket eképpen összegezte: „A felemelkedés útja számunkra és egyúttal a könyvtár magáratalálásának társadalmi útja, a tudományos tevékenységek közti korszerű elhelyezkedésének megoldása abban van, hogyha visszahozza a könyvtáros a könyvtárba, visszaépíti hivatás-struktúrájába a tudományt.”

A konferencia nemcsak deklarált. Olyan témákat tűzött ki vizsgálódásra, olyan szakértőket vonultatott fel, amelyekkel és akikkel meggyőzően bizonyította a könyvtári intézményekben ma is meglévő kutatási potenciális lehetőségeket. Értékes előadás hangzott el a modern magyar kritikai kiadások filológiai és módszertani kérdéseiről (REJTŐ István), figyelemre méltó referátum olvasható a könyvtár és a kritikai kiadások viszonyáról (MIKLÓSSY János). Elemzéseket találunk a konferencia anyagát felölelő kötetben a modern filológiai irodalom gyűjtőköri koordinálásáról, a periodikum szerzeményezés-kooperációjáról (KENÉZ Ernő, BÜKY Béláné). Tömör, de kiváló értékelést kapunk a magyar filológiai bibliográfiai munkálatok helyzetéről (BÉLLEY Pál), tájékoztatást az egyetemi könyvtárak bibliográfiai tevékenységének alakulásáról (MARÓT Miklós). Referátumok, korreferátumok és hozzászólások hangzottak el arról, hogy a tudományos könyvtárak filológus felkészültségű munkatársai mi módon tudnak segítséget adni a fiataloknak, az egyetemi hallgatóknak a tudományos munka módszereibe történő bevezetéssel, a könyvtári forrásanyagok és szakirodalmi információs anyagok kezelésének megismertetésével (VIZKELETY András, NÉMETH Zsófia); szó esett a fiatal, modern filológus könyvtárosok tudományos továbbképzésének lehetőségeiről (MOLNÁR Ferenc).

¹ *A modern filológia szakos könyvtárosok konferenciájának (Debrecen 1971. augusztus 24–26.) előadásai és vitája.* Debrecen, 1973. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 100 l.

A kutatás és a könyvtári munka szervezesebb kapcsolódását szolgálták a konferencián azok az előadások, amelyek konkrét filológiai kutatási eredményekről, illetve kutatás-metodikai kérdésekről szóltak (JULOW Viktor, LENGYEL Imre, JUHÁSZ Izabella, MOLNÁR Ferenc), ezekből azonban a kötetben csak LENGYEL Imre és JUHÁSZ Izabella referátuma olvasható. A kiadványban közzétett hozzászólások is (PAJKOSSY György, SOÓS Pál, VARGA Zoltánné, VÉGH Ferenc) arról tanúskodnak, hogy a konferencia gondolata maga, valamint az előadások mondandója tárgyyszerű és magasszintű reflektálást tudott kiváltani.

A kötet tanulmányozása megerősíti azt a felfogásunkat, hogy a könyvtár, gyűjteménye egészének szervezésével, a kutatás igényei szerint gyarapított és kezelt speciális forrásaival és az állományára épülő információs apparátussal áll a tudományos kutatás rendelkezésére, hogy a könyvtári intézmény ezt a funkcióját szakképzett könyvtárosok és szaktudományos felkészültségű munkatársak együttműködésével töltheti be.

HAVASI ZOLTÁN

„500 éves a magyar könyvnyomtatás.” Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1973. október 5—1974. január 6. A hazai művelődéstörténet nagy évfordulója volt az elmúlt esztendőben a magyar könyvnyomtatás ötszáz éves jubileuma, amelynek dátumát naphoz is köthetjük: 1473. június 5-én zárta le HESS András a budai könyvnyomtató műhelyében elkészült *Cronica Hungarorum* kolofonját. Ez alkalommal megjelent emlékezések, előadások, kisebb-nagyobb tanulmányok és újságcikkek, monografikus kiadványok sorát emlékkiállítás koronázta, amelynek megrendezését az 1971 őszén alakult emlékbizottság — élén ILKU Pál művelődésügyi miniszterrel — „azért határozta el, hogy társadalmunk legszélesebb rétegei számára eredeti emlékekben is szemlélhető legyen könyvkultúránk tanulságos kibontakozása” (idézet a Kiállítási kalauz-ból). A sok szellemi energiát és időt igénybe vett rendezés története és a sok fáradtsággal fordított arányban viszonylag rövid ideig látott kiállítás leírása — történelmi jelentősége miatt — méltó a krónikás megörökítésére.

A rendezés munkáját a Művelődésügyi Minisztérium megbízásából az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói, az OSzK Könyvtártudományi és Módszertani Központja, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, a Nyomdaipari Egyesülés, és a Nyomda-, a Papíripari és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete tevékeny közreműködésével végezték. A forgatókönyv több hónapos rendszeres előmunkálatok eredményeként készült el. Nehézséget jelentett a tervbevetett anyag kibontásához szükséges, jelentős felületű kiállítási helyiség kiválasztása. Végül is a szóbajöhethető lehetőségek között a Nemzeti Múzeum első emeletén levő kupolaterem és az ahhoz három irányban csatlakozó helyiségek, közöttük a díszterem bizonyultak legalkalmasabbnak. Ezekben (az 1973 nyarán végzett felújítási munkálatok miatt végül is csak késve) október 5-én dr. ORBÁN László művelődésügyi államtitkár nyitotta meg ünnepélyes keretek között a jubileumi kiállítást.

A Nemzeti Múzeum díszlépcsőházából belépő látogatót a kör alakú kupolacsarnokban a kiállítás címfelirata és emblémája fogadta. Az oszlopok tagolása szerint a falfelületeken balra Jost Amman három XVI. századi fametszetének hatalmas fekete-fehér nagyítása a betűöntés, a könyvnyomtatás és a könyvkötés munkáját ábrázolta. Jobbra, a szemközti falon három nagyméretű fénykép ugyanezeknek a feladatoknak mai magyar nyomdáiban, modern gépekkel történő elvégzését mutatta.

A díszterembe továbbmenve szemben, homorú „fogadófal” közepén az 1493-i nürnbergi *Schedel-krónikából* ismert budai fametszet felnagyított képe, az alatta elhelyezett tárlóban pedig a félévezredes emlékezés legfontosabb dokumentumai, a hazai nyomdászat XV. századi emlékei — a magyar ősnymotatványok — voltak láthatók. Középen sötét bársonyon a *Chronica Hungarorum* (OSzK példánya), alatta HESS András műhelyének másik ismert kiadványa, BASILIUS MAGNUS *De legendis poetis* és XENOPHON *Apologia Socratis* című munkáját tartalmazó könyv egyetlen ép példánya (a bécsi Österreichische Nationalbibliothek-ből). A másik hazai ősnymotának, a hazánk területén 1477–1480 között, közelebről meg nem határozható helyen működött műhelynek három ismert terméke volt ugyancsak látható: ANTONINUS FLORENTINUS *Confessionale*-ja 1477-ből és SZENT JEROMOS rövid életrajza (mindkettő a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya), továbbá egy egyleveles búcsúlevél 1480-ból (a pozsonyi állami levéltárból). A félévezredes jubileum alkalmából tehát együtt volt az az öt kiadvány, amely hazánkban a XV. században készült és amelynek megmaradt példányaikat ma három ország különböző gyűjteményeiben őrzik. Ünnepelesen kiemelte ennek jelentőségét a fogadófalon a Hess-műhely eredetére vonatkozó dokumentumok, a *Chronica Hungarorum* ajánlásának nagyított mása és két vázlatos térkép, amelyek közül az első a nyomdászat európai elterjedését ábrázolta. Róla megtudhattuk, hogy a feltaláló GUTENBERG hazája, Németország, továbbá Itália, Svájc, Franciaország és Németalföld nyomdaalapításai után — sok nyugati országot megelőzve — hazánk következett. A másik térkép a Hess-féle műhely két ismert termékének mai őrzési helyeit mutatta.

A díszterem középső részén 21 fekvő tárlóban és 16 álló vitrinben főbb vonásaiban vázolván a magyar nyomdászat időrendi történetét láthattuk. Az első periódus, a régi magyar nyomtatványok 1711-ig terjedő, immár klasszikusnak tekinthető korszaka a budai könyvtárak által 1480 és 1526 között külföldön kiadott magyar vonatkozású és hazai használatra szánt nyomtatványaival kezdődött (1. vitrin). A XVI. század keresztmetszete SYLVESTER János sárvár-újszigeti nyomdája, a reformáció nyomdahelyei (Brassó, Kolozsvár, Debrecen) és neves nyomdatulajdonosok (HUSZÁR Gál, BORNEMISZA Péter, MANTSKOVIT Bálint, MANLIUS János) bemutatásához kapcsolódott (2–3. vitrin). Ezután a XVII. században kibontakozó barokk könyvművészet emlékei, nagyszombati, pozsonyi, gyulafehérvári, sárospataki és löseai nyomtatványok következtek (4. vitrin). E század két legjelesebb nyomdája, SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám és TÓTFALUSI KIS Miklós alkotásai pedig kiemelve külön szerepeltek (5. vitrin). Ezt a korszakot két tárlóban (A–B) és egy nagyméretű táblán a XV–XVII. századi hazai könyvkötések és könyv-illusztrációk történetének vázlatos bemutatása zárta.

A következő, 1712–1849 közötti korszaknak könyvkiadását ugyancsak nyomdák szerinti bemutatásban szemlélhettük (6–7. vitrin). Hangsúlyt kaptak itt a felvilágosodás korának szellemi életét, irodalmát reprezentáló kiadványok, az 1777-ben Nagyszombatból Budára telepített Egyetemi Nyomda termékei, a reformkor politikai mozgalmait tükröző polgári jellegű könyv- és lapkiadások, valamint az 1848-as forradalom nyomtatott dokumentumai (8–11. vitrin). A tárlók egy részében (C–E) a hazai kézművesek (CZETTER Sámuel, TISCHLER Antal, BLASCHKE János, LENHARDT Sámuel, KARACS Ferenc, a debreceni kézműves diákok stb.) munkái és a korabeli könyvkötés legszebb mintái kerültek bemutatásra. Külön tárló az önálló foglalkozássá vált könyvkereskedelem és könyvkiadás, valamint a cenzúra dokumentumait foglalta össze (G–H).

A polgári korszak könyvtermése és sajtója (1850–1944) című résznek szemléletes tanulsága volt, miként vált a tőkés iparrá alakuló nyomdászmesterségnek hovatovább kizárólagos székhelyévé az ország fővárosa. Ennek bemutatása összefoglaló jelleggel indult: a Backf-korszaktól a kiegyezésig terjedő periódus jellemző naptáraiból, hivatalos kiadványaiból, divat- és élelappjaiból láthattunk néhányat (12. vitrin). A továbbiakban

azután a világvárossá bontakozó Budapest két legnagyobb nyomdaipari vállalkozásának, az Athenaeumnak és a Franklin Társulatnak kiadványai szerepeltek (13–14. vitrin). Kiemelt helyet kapott a Tanácsköztársaság kulturális forradalmának könyv- és sajtóügye (15. vitrin). A két világháború közötti korszakot, a restaurációt, a harmincas évek baloldali törekvéseit, a második világháború szellemi ellenállását dokumentáló kiadványok ismét külön helyet kaptak (16. vitrin). A történelmi körképet a XIX. század második és a XX. század első felének szép könyvei, a könyvillusztrálásra és kötésre irányuló stílustörekvések példáinak bemutatása zárta (I–J tárló). Végül az utolsó öt vitrin (17–21.) és hat tárló (K–P) már a jelent, az utolsó három évtizedet, a felszabadulástól napjainkig megjelent könyvek válogatott darabjait mutatta.

A látogató ezután a díszterem bal oldalán levő dobogóra mehetett, ahol együtt találta a könyvkiadás és könyvterjesztés fejlődésének adatait, szemléltető dokumentumait. A jobb oldali dobogón pedig országos és fővárosi viszonylatban a magyar könyvtárügy fejlődését a régi és modern könyvtárak képei, a múltból és jelenből olvasóköri adatai, a könyvtári munka és szolgáltatások hagyományos és modern eszközei, módjai illusztrálták.

A jubileumi kiállítás történelmi jellegű törzs-részét – a szűkre szabott helyhez mérten is – szerencsésen egészítette ki a kupolaterem két oldalán levő ún. kandallóterekben az új magyar könyvművészetet és a mai nyomdaipart bemutató kiállítás. Az elsőt, a bal oldali kandallóteremben az 1954 óta évenként megrendezett és 1969 óta a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének bonyolításában lezajló „Év legszebb könyve” című verseny díjnyertes darabjaiból válogatott gyűjtemény tette. A hozzáértő szakembernek, de a könyvszerető nagyközönségnek is egyaránt jól bizonyította ez a válogatás, hogy könyvkiadásunk Kner Imre hagyományán valóban olesó tömegeikké tette a nagy példányszámban, művészi külsőben megjelenő, nemzetközi piacon is versenyképes magyar könyvet. A jobb oldali kandallóteremben a Nyomdaipari Egyesülés, a Nyomda-, a Papíripar és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete számokkal, táblázatokkal, kitűnően összeválogatott képekkel mutatta be a magyar nyomdaipar országosan kifejtett erőfeszítéseit, részleteiben a könyvelőállítás egyes fázisait (szedés, nyomás, könyvkötés, stb.), azok modern berendezéseit és munkafolyamatait.

A krónikás csak futólag érintheti az ünnepi megemlékezésnek szemmel látott dokumentumait. Ezek részletező leírása is csak szerény vázlatát jelentheti a jelen és a félezer éves múlt gazdagságának. A kiállítás vendégkönyvének bejegyzéseit – kis iskolások, diákok, nyomdászok, könyvtárosok, a szakma hazai és külföldi értői, tudósai – nyilatkozatait, kritikáját és tetszésnyilvánítását olvasva joggal megállapíthatjuk, hogy a szerény keretek között is a jubileumi kiállítás elérte célját; sokakban felkeltette vagy még jobban elmélyítette szellemi kincseink, értékeink legfőbb hordozójának, a könyvnek megbecsülését.

Befejezésül szeretnénk azok nevét is megemlíteni, akik számára talán a legtöbb tudományos és szakmai tanulságot, indítást, a jövő számára ötletet adott az előkészítésnek és szervezésnek közel kétesztendő fáradságos munkája. A történelmi rész első korszakát 1711-ig SOLTÉSZ Zoltánné, az 1944-ig terjedőt DÖRNYEI Sándor szerkesztette. Ez utóbbi korszak anyagát KÉKI Béla (1848-ig), MIKLÓSSY János (a XIX. század végéig), PÁRVÖLGYI Endre (a századforduló) és BATA Imre (a két világháború között) készítette elő. A könyvkiadás és könyvterjesztés fejlődésének bemutatása KERÉKES Tibor, a könyvtárügy fejlődésének ábrázolása PELEJTEI Tibor munkája. Az új magyar könyvművészet termékeit az „Év legszebb könyve” versenyek díjnyertes darabjaiból MORVAY László válogatta. Nyomdaiparunk fejlődésének összefoglalása LENGYEL Lajos és VARGA Sándor munkája volt. A grafikai munkákat a Központi Múzeumi Igazgatóság kiállításrendező és propagandaosztálya végezte BORECZKY László és BÁNKUTI Albin vezetésével. Az egész

kiállítás előkészítése, a kivitelezés szervezése, külföldi és hazai gyűjteményekből való kölcsönzések, a megnyitó ünnepség és a propaganda sokágú munkáját a kiállítás rendezője, BORSA Gedeon és a kiállítás titkára, NAGY László végezte.¹

HOLL BÉLA

A magyar könyv 500 éves évfordulójára rendezett kiállítás Kecskeméten. A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára, a Katona József Megyei Könyvtár és a Kecskeméti Petőfi Nyomda közös kiállítással ünnepelte a magyar könyv 500 éves évfordulóját.

A Református Könyvtár újonnan megnyílt kiállító termében 1973. szeptember 9-én GYAPAI József a Kecskeméti Városi Tanács V. B. elnökhelyettese nyitotta meg a kiállítást.

Mint minden iskola, a kecskeméti református kollégium is, kezdettől fogva gyűjtötte a könyveket. A gyökerek a 16. sz.-ba nyúlnak vissza, így szép gyűjteményünk alakult ki a korai magyar nyomdászat termékeiből. 8 tárlóban mutattuk be ennek a gyűjteménynek egy részét.

Az első tárlóban a magyar nyelvű szentírás kiadásai láthatók, kezdve ERDŐSI SYLVESTER János *Új testamentum* fordításával, melynek egy teljesen ép példánya könyvtárunk büszkesége. A könyv bejegyzései szerint új korában a Bornemissza család tulajdonában volt, JANKOVICS Ferenc Bécsben bukkant rá a múlt század közepén, megvásárolta és a kollégium könyvtárának ajándékozta. Ezt HELTAI Gáspár fordítása követi, majd a *Vizsolyi Biblia* és ennek következő kiadásai: Hanau 1608.; Várad 1660.; Cassel 1704. TÓTFALUSI KIS Miklós híres bibliájának egy példányát a Ráday Könyvtár kölcsönözte erre az alkalomra. Ritka példány még ebben a tárlóban a KOMÁROMI CSIPKÉS György által átdolgozott KÁROLI-fordítás, az a bizonyos leydeni biblia, melyet a nyomtatás költségét álló Debrecen városa csak jó néhány év után kapott meg.

A kiállítás rendezése közben jöttünk rá arra, hogy a debreceni nyomda termékei nagy számban vannak meg gyűjteményünkben. Így a második tárlót teljes egészében a debreceni nyomtatványokkal töltöttük ki. HUSZÁR Gál nyomdaalapító munkásságán kívül 1711-ig minden nyomdásztól tudtunk bemutatni egy-egy nyomtatványt. Itt látható a hitvitázó irodalom református kiadványaiból néhány munka, valamint MÉLIUSZ JUHÁSZ Péternek, a „Döbrötzöni szígen Kaplan”-nak *Válogatott Predikatioi* 1563-ból.

Egy-egy tárló képviseli Nyugat-Magyarország, Felvidék és Erdély nyomdászatát. Nyugat-Magyarországon a nyomdászat evangélikus és katolikus képviselői dolgoztak inkább, ez alól talán csak Pápa kivétel, ezért a tárlóban is evangélikus — KULCSÁR György Alsóliván kinyomtatott *Postillája* 1574, BORNEMISSZA Péter énekeskönyve (Detrekő 1582.) (facsimile), és katolikus — nagyszombati kiadványok szerepelnek díszes kötésükben.

Kassa—Lőcse—Bártfa és Sárospatak nyomdatermékei láthatók a felvidéki tárlóban. Lőcséről COMENIUS Amós János *Janua Linguarum* c. művének 1660-as, latin—német—magyar—szlovák kiadását és PÁPAI PÁRIZ Ferenc latin—magyar szótárának 1708-as kiadását mutatjuk be. CZEGLÉDI István: *Sion vára* c. művét Sárospatakon kezdte nyomtatni ROSNYAI János, Kolozsvárott fejezte be 1675-ben, miután BÁTHORI Zsófia jezsuitái a diákokat nyomdástól, könyvtárástól menekülésre kényszerítették. CZEGLÉDI másik munkája még Patakon jelent meg 1659-ben. (*Síralmas szarándoki járásból csak nem rég haza érkezett Malach doktor.*)

¹ Irodalom: *Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási katalógus.* (Szerkesztette BERLÁSZ János, tervezte ERDÉLYI János.) Bp. 1973. Országos Széchényi Könyvtár. Zrínyi-ny. — BORSA Gedeon: „500 éves a magyar könyvnyomtatás” kiállítás. Magyar Grafika 1973. 6. sz. 25—29. l.

Erdély nyomdászatát Kolozsvár, Gyulafehérvár, Szeben, Várad képviseli. Kolozsvárról a legrégebb nyomdatermékünk HELTAI Gáspár özvegyének nyomdájából származik, a tudós debreceni püspök, MELIUSZ JUHÁSZ Péter posthumus munkája: *Az Fákna c. füveknek hasznairól*. A *Herbarium* első, 1578-es kiadása. Természetesen a legszebb nyomtatványok TÓTFALUSI KIS Miklós műhelyéből származnak. VERBŐCZI törvénykönyve, RIJSSENIUS: *Summa Controversiarum Theologicarum* c. műve — ez a Református Könyvtár első fennmaradt jegyzékének, első bejegyzett könyve —; DEBRECENI EMBER Pál teológiai dolgozatai, PÁRIZ PÁPAI Ferenc *Pax Aulae*, az az: *Bölds Salamon Regulái* c. munkája, és TÓTFALUSI *Maga mentsege* (Ráday Könyvtár tulajdona).

A középső három, körüljárható tárlóba rendszer nélkül helyeztük el a könyveket, mintegy reprezentálva azt, hogy az alföldön abban a korban könyvnyomtatás nem volt, ide mindenünnen érkeztek a könyvek. Igyekeztünk viszont összeválogatni azt a néhány RMK-művet, amelyeknek valami köze van Kecskeméthez. Fényképmásolatban bemutatjuk SZÉKUDVARI János kecskeméti tanító verses leírását az 1707-es kecskeméti rác pusztításról, mely 1708-ban jelent meg. Két példány van belőle az országban, nem is egyeznek teljesen.

Elhelyeztünk itt néhány díszes kötést, festett kötésű énekeskönyvet, CALEPINUS 11 nyelvű szótárát és a sort CWITTINGER *Specimenjével* zárjuk le.

A Megyei Könyvtár a két nagy kecskeméti nyomdát mutatja be. SZILÁDY Károly csak 1840-ben kapott engedélyt Kecskeméten nyomda alapításra, akkor is csak azért, hogy a Kecskeméten székelő iskolák tankönyv- és nyomtatványszükségletét kielégítse. Addig Kecskeméten csak könyvkötők működtek, ezeknek viszont látható néhány szép papírkötésük. Szilády eleinte valóban iskolai nyomtatványokat készített, de nagyon hamar rátért a szépirodalmi kiadványokra is. Ő adja ki Magyarországon először a *Don Quichottet*, Victor HUGO; *Tudor Máriáját*, Kecskemét első összefoglaló történetét 1846-ban, SZOKOLAI HÁRTÓ János tollából.

A Szilády nyomda 1918-ig működött, de természetesen az akkor már városiasodó Kecskemétnek nem egyetlen nyomdája volt. 1899-ben alakult az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt., később Részvény nyomda, mely tőkeerősebb lévén Szilády magánnyomdájánál, magában hordozta a gyors fejlődés lehetőségét. A két világháború között a nyomda a haladás ügyét szolgálja. A kiállításon bemutatjuk az akkori idők kiemelkedő kiadványait. Elsősorban NÉMETH László lapját a *Tanú-t*, melynek megjelenését TÓTH László anyagiakkal is segítette, a független politikai napilapot, a *Kecskeméti Lapok-at*. Ezen kívül SZABÓ Lőrinc, CSUKA Zoltán, NÉMETH László műveit. TÓTH László a magyar sakkajtó megalapítója és fenntartója is volt. Itt jelentek meg a *Magyar Sakkvilág* c. folyóirat számai és idegen nyelvű sakk-kiadványok is.

SZILÁDY Károlyról BARABÁS Miklós, TÓTH Lászlóról BALOGH Margit készített portrét, mind a két kép látható a kiállításon.

A kiállítással azt is szeretttük volna megmutatni, hogy egy alföldi város, ahol a magyar kultúra terjedését a történelem folyamán sok minden akadályozta, mennyire szerette és támogatta a mindenkori újat, megőrizve az értékes hagyományokat is. Ezekben az alapokon most különböző múltú és feladatú intézmények működnek együtt a jövő érdekében.

ADORJÁN IMRÉNE

A XVIII. századi hazai nyomtatványok országos feltárása. A Magyar Tudományos Akadémia XVIII. századi osztálya és a mellette működő Munkaközösség 1974. március 29-én meghallgatta és megvitatta a XVIII. századi nyomtatványok országos nyilvántartásának megszervezésével kapcsolatos beszámolót, amelyet korábban az MTA Könyv-

történeti és Bibliográfiai Munkabizottsága is jóváhagyott. A tájékoztató előadást BORSA Gedeon, a Régi Magyar Nyomtatványok szerkesztőségének vezetője tartotta.

A felszabadulás után megindult széles körű bibliográfiai tevékenység egyik legnagyobb vállalkozása a retrospektív nemzeti bibliográfia korszerű munkálatainak a megindítása volt. E munkálatok — amelyek a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár együttműködésével folytak — már kiemelkedő eredményhez vezettek; megjelent a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány első kötete, amely az 1473—1600. között megjelent nyomtatványokat tárta fel.

A könyvészeti munkálatok tovább folynak és a soron következő kötet, a XVII. század első harmadának nyomdatermékeit fogja tartalmazni. Már most szükségesnek látszott azonban — miként BORSA Gedeon előadásában rámutatott — a további kötetek zavartalan előkészítése céljából, hogy a XVII. századi sajtó alá rendezéssel párhuzamosan meginduljanak a XVIII. századi nyomtatványok országos feldolgozásának a munkálatai is. Újabban ugyanis — Kelet és Közép-Európában — a „régí könyvek” időhatára általánosan az 1800-as év lett, ellentétben a SZABÓ Károly által képviselt és hazánkban hagyományossá vált 1711-es időhatárral. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* is 1800-ig szándékozik eljutni, de tekintettel arra, hogy a korábbiak során a „régí könyvek” iránti bibliográfiai érdeklődés csak 1711-ig terjedt, sürgősen szükségesnek látszik az 1712—1800 közötti hazai, illetve külföldön magyar nyelven megjelent nyomtatványokról minél előbb áttekintést nyerni. Az eddig ebből az időszakból rendelkezésünkre álló bibliográfiai feldolgozások ugyanis — PETRIK Géza *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*, illetve annak újabban kiadott pótkötetei — még számos kiegészítésre, valamint korszerű átdolgozásra szorulnak. Jól jelzik a hátralevő feladatokat, és a valószínű hiányok méreteit azok a számok, amelyek PETRIK I—IV. kötetének tételszáma (11630) és az V. (Pótkötet) leírt adatainak számára (7660) utalnak, ha számításba vesszük, hogy az utóbbi években kiadott Pótkötet csak néhány hazai könyvtár anyagát dolgozta fel.

Az a nagyméretű, országos arányú bibliográfiai felmérés, amelyet a Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* Szerkesztősége szervezett meg, kiterjed az egész állami könyvtárhálózatra és az egyház gyűjteményekre is. Az Országos Széchényi Könyvtárban országos nyilvántartás készül a XVIII. századi könyvekről és lelőhelyeikről, majd a Petrik I—V. kötetekben még nem regisztrált nyomtatványokról új, kiegészítő kötet jelenik meg. Ezáltal a feltárt nyomtatványok teljessége már meg fogja közelíteni az 1711 előtti korszakét, és ez a mintegy 95—99%-os feltártság biztos alapot ad a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* XVIII. századi kötetei számára is.

BORSA Gedeon beszámolója után a hozzászólók annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy e nagyszabású bibliográfiai feltáró munka a XVIII. századi történeti-irodalom-történeti kutatások számára is nagy jelentőségű.

Többen rámutattak a szomszéd országok jelentősebb gyűjteményei feldolgozásának a fontosságára is. A vita végén HOPP Lajos osztályvezető hangsúlyozta, hogy a munkálatokat az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztálya erejéhez képest támogatja.

K. Gy.

Új életre támadt az ősnymtatványok nemzetközi bibliográfiája. A XV. századi, ún. ősnymtatványok rendszeres regisztrálása során már a századforduló táján felmerült a nemzetközi összefoglalás szüksége és lehetősége. Ennek jegyében jött létre — a németországi gyűjteményekben található ősnymtatványok leltározását követően — a berlini Staatsbibliothek keretében a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (rövidítve; GW) elnevezésű

vállalkozás. Ez nem kevesebbet tűzött maga elé célul, mint hogy nyilvántartásba veszi az összes nyomtatványt, amely 1501 január 1 előtt készült, majd ezek legfontosabb adatait azonosításra alkalmas bibliográfiai leírás alakjában és rendezett formában, az ismert példányok feltüntetésével megjelenti. Miután ez a gyűjtőkör sem a nyomtatványok tárgya, sem a példányok vonatkozásában nem korlátozta magát, a vállalkozás valóban minden tudományág vonatkozásában nemzetközi érdeklődésű és tárgyú lett.

Az első világháború következményeként ennek a nagy vállalkozásnak publikálása csak 1925-ben kezdődött meg a szerzők betűrendjében. Ennek során az 1938. évvel bezárólag hét teljes kötet jelent meg, amely felölelte az „Abano”-tól „Eigenschaften”-ig terjedő rendszavakkal regisztrált részt 9255 tételben. A második világháború alatt még elkészült a nyolcadik kötet első füzeté, amely a „Federicis” rendszőig jutott. Ezzel azonban azután jó időre meg is szakadt ennek a fontos kiadványnak megjelentetése. Szerencsére a GW kézírata átvészelte a háborús eseményeket, majd ezt követően az NDK vezető könyvtára, a berlini Deutsche Staatsbibliothek újra gondozásába is vette. Két évtizedig tartó munkával végezték a pótlások, kiegészítések gondos gyűjtését a szakirodalom módszeres figyelése és levelezés útján. Ez tette lehetővé, hogy ismét hozzá lehetett fogni a publikálás folytatásához.

A minden részletre gondosan kiterjedő előkészítés után 1972-ben látott napvilágot az új, nyolcadik kötet első füzeté, amelyet 1973-ban a második követt. Azért döntöttek úgy, hogy újra kezdik ezt az 1940-ben csonkán maradt kötetet, mert egyrészt példányainak túlnyomó része a második világháború során elpusztult, másrészt szerkesztői és nyomdatechnikai szempontok is ezt indokolták. Az eddig megjelent két füzet összesen 160 nagyalakú lapnyi terjedelme nem csupán az annak hasábjain megjelentek ismertetéséhez, de összevetve az előzményekkel már hasznos tanulságok levonására is lehetőséget biztosít.

Az 1969 januárjában kelt előszó a Deutsche Staatsbibliothek nevében igen sommásan összefoglalja a vállalkozás történetét, mindenekelőtt 1940-től. Ezt követően részletes útmutató található az ősnymtatványok leírásánál alkalmazott szabályzatról. Az általános rövidítések ismertetése után a jóval több mint félezer, rövidítéssel idézett forrás feloldása található. Ez egyben a XV. századi nyomtatványokra vonatkozó legfontosabb irodalom korszerű bibliográfiájának szerepét is betölti. A legerjedelmesebb rész a bevezetőben a mind az öt földrész számtalan országában levő, több mint négyezer gyűjtemény rövidítésének feloldása, amelyben ősnymtatványt őriznek. Ezután a már említett német nyelvű útmutató angol, francia, olasz és orosz nyelvű fordítása következik.

A második füzetben 72 hasáb terjedelemben a tulajdonképpeni katalógus leíró része is megkezdődik a „Eike von Repgow”-tól „Equicola, Mario”-ig terjedő 9256–9373 sorszámú tételekkel. Ez a 117 leírás a korábbi kiadásban közreadott 474 tételnek még csak a kisebbik felét tartalmazza. Várhatólag még a harmadik füzet sem fogja ezek közzétételét befejezni, így majd csak a negyedik füzetben lehet teljesen új anyagra számítani. A most megjelent tételek azonban — összevetve az 1940. évi kiadással — már lehetőséget adnak ahhoz, hogy fel lehessen mérni a vállalkozás újrafelvételének jelentőségét és eredményeit.

A korábban használt tételszámok természetesen megmaradtak, csupán egy esetben (9322. sz.) a korábban anonymként leírt mű szerzőjének felismerése után maradt ki a leírás. A szerzők rövid életrajzi leírása és a vonatkozó szakirodalom sok esetben értékes adatokkal bővült. Korábban csak csonka példányból ismert mű esetében előfordul (pl. 9270. sz.), hogy az időközben teljes példány előkerülésével a leírás kiegészíthetővé vált. Németalföldi kiadványok esetében a nyomdász-meghatározásokhoz, ill. datálásokhoz különösen jól volt hasznosítható WYTZE és Lotte HELLINGA kitűnő műve (*The Fifteenth-century Printing Types of the Low Countries*. Amsterdam 1966.).

Az azonosításhoz oly fontos, betűhű leírás az antikva típusok esetében a korábban alkalmazottól eltérő metszésű betűkkel történt, amely talán jobban is harmonizál a közhasználatban „gót”-nak nevezett „Schwabacher”-típussal. Valamelyest bővült, de az áttekinthetlenség veszélyét mindenkor szem előtt tartva csupán a leglényegesebbekkel, az ismertetett ősnymotatvány legjobb leírását tartalmazó forrásokra történő szakirodalmi hivatkozás. Ezek sorában mind a magyar (CIH rövidítéssel), mind a lengyel (IBP rövidítéssel) országos ősnymotatvány-katalógus előkelő helyet foglal el.

Az előző kiadáshoz viszonyítva a leglényegesebb változás a lelőhelyek felsorolásában tapasztalható. A második világháború forгатagában igen sok példány (mindenekelőtt Németországban) megsemmisült, mások új gyűjteménybe kerültek. Elsősorban az országos ősnymotatvány-katalógusok (amerikai, olasz, lengyel, magyar stb.) megjelenésének köszönhető, hogy ugyanakkor igen sok (nem ritkán a korábbiak számát megkétszerezve) eddig még nem regisztrált példány is nyilvántartásba került. Az egykor magángyűjteményekből közölt példányok jelentős részét most már véglegesen tűnő és jobban hozzáférhető közönyvtárakban őrzik. Míg korábban a GW az igen nagy példányszámban megmaradt kiadványok esetében beérte a lelőhelyek válogatott felsorolása után tett „és még számos (néhány) más” megjelöléssel, addig most valamennyi ismert példány közlésére sor kerül. (Így pl. a 9357. sz. a korábbi 153 helyett most 218 példány őrzési helyéről ad számot.)

Külön figyelmet érdemelnek az első kiadásban nem szerepelt adatok, ill. újonnan felismert ősnymotatványok. A betűrend más részére vonatkozó utalások száma csupán kismértékben gyarapodott. A most megismertelt 116 tétel mellett azonban hat, teljes új, kiegészítő számmal jelölt kiadvány leírása is szerepel. Ezek közül csupán egy igényelt új rendszót (9336/10), kettő esetében (9273/30 és 9304/10) a meglévő rendszó alá új szöveget tartalmazó kiadvány került, míg három alkalommal (9279/10, 9298/10 és 9312/10) csak eddig még ismeretlen kiadásról van szó. Jellemző a kiegészítésekre, hogy egyetlen valamivel terjedelmesebb nyomtatványon kívül, amely már korábról is ismeretes volt (Hain 2910), de helyes betűrendi besorolását csak most nyerte el, mind az öt másik, új tétel egyleveles. Jól mutatja ez egyrészt a GW korábbi anyaggyűjtésének rendkívül magas színvonalát, másrészt ezeknek a többnyire levéltári iratesomókban, ill. könyvtárakban megbúvó kis terjedelmű, ezért azután csaknem kivétel nélkül elpusztult kiadványoknak ritkaságát. Az öt, korábbi bibliográfiákból ismeretlen kiadvány közül egy (9304/10) a GW előtt publikálást még nem nyert, míg a többi négy közül az egyiket svéd, a másikat német könyvtáros ismertette. A maradék kettő esetében én voltam az a szerencsés, aki azt felfedezte.

A GW-t joggal tekintik (így többek között KÓHALMI Béla is) a bibliográfiai munka csúcsteljesítményének. A most megindult új folyam ezt a megállapítást nem csupán megerősíti, de ha lehet még fokozza is. Ezek után joggal nagyképeségnek tűnnek, ha a kiadvány ismertetője kötelessége¹ől kifolyólag hibák és hiányosságok után kutatva, ilyeneket tollhegyére tűznek. Így az ilyen jellegű megjegyzések is csak azért kerültek ide, hogy azok elhanyagolhatóan lényegtelen voltakkal is a GW rendkívül magas színvonalára utaljanak. A 9332. sz. alatt az irodalmi hivatkozások sorában „HCR 6600” található, ami azt jelentené, hogy Ludwig HAIN (H) leírását mind W. A. COPINGER (C), mind D. REICHLING (R) később kiegészítette. Ezt azonban COPINGER nem tette, ahogy ezt F. R. GOFF (*Incunabula in American Libraries*. New York 1964, E-46) már közölte. A 65. hasábon az *Epistola de miseria curatorum seu plebanorum* c. igen elterjedt mű egyik kiadását, amelyet Johannes PAEP budai könyvkereskedő jelentetett meg és a korábbi szakirodalom XV. századi nyomtatványnak tartott, a GW a nyomdai kiállítás és a kiadói jelvény alapján XVI. századnak minősítette. Teljes joggal! Nyilván a magyar nyelv izolált volta, vagy a késői megjelentetés okozta, hogy nem került be a GW-be a

nyomdászra és az időpontra vonatkozó pontosabb meghatározásom (Venezia ca. 1506. Jacobus Pentius de Leuco), amely a *Magyar Könyvszemle* hasábjain (1971. évfolyam 381–383. l.) jelent meg.

A GW egykori kiadója, a most Stuttgartban tevékenykedő „Anton Hiersemann” cég, amely az NDK-beli „Akademie Verlag” mellett a további publikálásból is kivieszi részét, az első hét kötetet újra kinyomtatta. Úgy lehetőség nyílik nem csupán azoknak a gyűjteményeknek, amelyek a korábban megjelent kötetek birtokában vannak, hanem mindenki számára, hogy a XV. századi nyomtatványok nemzetközi, lelőhelyes bibliográfiáját, amelyet joggal a világ legjobb és legnagyobb jelentőségű könyvészeti teljesítményei közé sorolnak, folyamatosan beszerezhesse. Bízunk benne és reméljük, hogy a jövőben a GW füzetei, ill. kötetei rendszeresen és sűrűn fognak megjelenni, hogy egyre teljesebbé válva, az ősnymtatványokkal, de általában a XV. század második felével foglalkozók munkájuk során arra mint legszilárdabb alapra, biztonsággal támaszkodhasanak.

BORSA GEDEON

Könyv a német antifasiszta álcázott irodalomról.¹ Heinz GITRIG, a Német Állami Könyvtár Osztályvezetője (Berlin), első alkalommal foglalta össze munkájában az illegális antifasiszta és háborúellenes álcázott irodalmat, s ezzel a jelentős gyűjteménnyel bemutatta azt a hősies küzdelmet, amelyet a német ellenállók folytattak a faszizmus ellen. Értékelte, elemzett és hozzáférhetővé tett sok eddig ismeretlen dokumentumot, annak tanúságaként, hogy létezett egy másik Németország is, mely megalkuvás nélkül harcolt a fasiszta ideológia és demagógia, a féktelen terror és a népet pusztító háború ellen.

A könyvben felsorakoztatott álcázott kiadványok megismertetik az álhír irodalom sajátos fejlődését is. A félrevezetést szolgáló borítólapok, a „veszélytelennek” tűnő jámbor, értelmetlen címek, a képzelt, kitalált impresszum-adatok jelentős dokumentumokat, agitációs írásokat rejtenek. A szerző, túl a bibliográfiai adatok összegyűjtésén, betekintést nyújt azokba a feladatokba, amelyek az iratok előállításához, terjesztéséhez feltétlenül szükségesek voltak; bemutatja azokat az eljárásokat és megoldásokat, amelyeket ez a faszizmus elleni harcban született irodalmi alakzat, az akkori történelmi helyzetben megkívánt.

A mű két fejezetre oszlik: egy bevezető tanulmányra és magára a bibliográfiára. A bevezetésben utal arra a szerző, hogy ezek az írások az antifasiszta harc termékei, a terror és elnyomás idején láttak napvilágot. Birtoklásuk, előállításuk, terjesztésük — börtönt halálbüntetést, koncentrációs táborba történő elhűtést vont maga után. Ezek az írások ma a könyvtári ritkaságok, könyvészeti értékek közé sorolhatók. Nemcsak címeik álcáztak, hanem valamennyi impresszum-adatuk is hamis. Tetemes hányadukat külföldön állították elő, s illegális úton hozták be terjesztés céljából a fasiszta Németországba. A bibliográfiában feldolgozott 585 fajta különböző álcázott kiadvány bizonyítja, hogy a német haladó erőknek, az antifasisztáknak, élükön a munkásosztállyal, az illegális kommunista párt vezetésével mindvégig sikerült a faszizmus sötét éveiben is ébren tartani és terjeszteni a humanista gondolatot, s munkálkodni egy új demokratikus Németország előkészítésén. A könyv, bár szigorúan tudományos munka, mégis emléket állít

¹ GITRIG, Heinz: *Illegale antifaschistische Tarnschriften 1933 bis 1945*. Leipzig 1972. VEB Bibliographisches Institut, 264 p. 4 t.

az ellenállási harcok sok ezer ismeretlen hőségnek, szerkesztőknek, nyomdászoknak, terjesztőknek, akikről Wilhelm Pieck halálával emlékezett meg Németország Kommunista Pártjának 1935. évi brüsszeli konferenciáján, s akik közül sokan életüket áldozták veszélyes partfeladatuk teljesítéséért.

A szerző számos statisztikai adatot közöl, ezekből megtudhatjuk, hogy Berlinben és környékén 1936-ban 1,500 000-re tehető az illegális kiadványok példányszáma. Az illegális sajtótermékek terjesztésének régi kipróbált, jól bevált módszere a sajtótermék álcázása volt koholt borítólappal. Az előállítók a kommunista párttagok százaiból kerültek ki, — a terjesztői apparátus már tízezrekből állt, kommunista, szociáldemokrata és szervezett munkások, pártönkívüli antifasiszták végezték ezt a veszélyes munkát. Németországban, a hitleri hatalomátvétel után kezdetben az ország délnyugati területein és a Saarvidéken működött számos nyomda, majd az első évek letartóztatási hullámai után az illegális kiadványok 70—80%-át külföldön állították elő és csempészték be Németországba. A német határ mentén, Csehszlovákia, Svájc, Franciaország, Hollandia, Dánia voltak a fő támaszpontok, — ezek Németország különböző vidékeivel állandó és szoros kapcsolatban állottak, — szinte behálózva a fasiszta Németország területét. Központilag irányított „Grenzabschnittsleitung”-okat, határmenti területi csoportokat hoztak létre. Ezeknek a csoportoknak a vezetői feleltek a futárok bevetéséért, politikai felkészítésükért, gazdasági ellátásukért és nem utolsósorban a személyi biztonságukért. A könyvben táblázatot közöl a szerző, ezen feltünteteti azt a nyolc nagy területi szervezetet, amely az egész németországi területet magában foglalja, a Németországi Kommunista Párt vezetése alatt. Mindegyik területi szervezet mellett fel van jegyezve az a határöntúli (határmenti) csoport, amellyel kapcsolatban áll, — e csoport mellett pedig annak az országnak a neve szerepel, ahonnan a csoportot az illegális irodalommal elláták.

A kelet-németországi területi szervezet a prágai határmenti csoporttal állt kapcsolatban — 1939-től kezdve ezt a területet a göteborgi és stockholmi csoporthoz kapcsolták.

Az illegális irodalom csempésztójául szolgáltak a víziutak is, a Rajna, az Északi tenger és a Keleti tenger. A Gestapo-jelentések, melyek gyors nyomozati sikerekről szóltak, nem feleltek meg a valóságnak, — számos esetben került sor fegyveres összecsapásra a fasiszta határőrök és az antifasiszta harcosok között. A hitleri fasiszmus tizenkét esztendeje alatt sem sikerült meghiúsítaniuk a határmenti munkát, a futárok mindig megtalálták azt a rést, ahol átesészhattak a határon. Ügyészségi nyomozati iratokból megállapítható, hogy havonta átlag 1000 db álcázott brosrát sikerült becsempészni még 1939-ben is a fasiszta Németországba.

Antifasiszta emigránsok külföldön minden lehetőséget felhasználtak az illegális irodalom terjesztésére, legyen az párizsi világkiállítás, dániai, vagy svédországi társasutazás, németalföldi labdarúgó mérkőzés. Berlinben pedig az 1936. évi olimpiai játékok bizonyultak megfelelő alkalomnak, illegális álcázott irodalom terjesztésére. A könyvben egy Gestapo-jelentés olvasható, egy nagy példányszámban elkobzott olimpiai útikalauz képében kiadott 16 oldalas illegális politikai brosrúról.

Nemcsak kofferben, vagy hátizsákban, hanem autók csomagtartójában és pótkerekében elrejtve is érkeztek csempésztett nyomtatványok az országba. A határfolyókon vízálló bádoghengerekben helyezték el az illegális irodalmat, a hengereket kátránnyal és viasszal lezárva, fűvel beborítva, leúsztatták a vizen; — kikötői munkások, hajósok fogták ki a hengereket és terjesztették az írásokat. Hitler hatalomra jutásának első éveiben Le Havre, Antwerpen, Amsterdam, Stockholm, Leningrád kikötőmunkásaival és tengerészeivel való szoros együttműködés eredményeképpen több tízezres példányszámban jutott el az *Inprekorr*, a *Rote Fahne* és az álcázott irodalom az országba. A sűrű kikötői ellenőrzés és razziaik sem tudták megakadályozni — ha nem is ekkora mennyiségben — azt, hogy állandóan újabb és újabb antifasiszta agitációs anyag érkezhessen német területre..

A kiadvány második része maga a *bibliográfia*. Az álcázott cím jellege a bibliográfia összeállítójától megköveteli, hogy az áruhás cím mellett a tartalom alaposan fel legyen tárva. A szerző ennek megfelelően jár el, analitikusan feldolgozva minden bibliográfiai tételnél az álcázott kiadványt. Sikertült a megjelenési helyeket is gondos kutatómunkával kimutatni. Ezek a kiadványok rendszerint kiselakúak, ezért fontosnak tartotta a címleírás mellett a méret pontos megadását is. A bibliográfiai rész 6 fejezetre oszlik. A fejezetekben, a hat történelmi perióduson belül pontos időrendben sorakozik az 585 tétel, az álcázott kiadványok leírása.

A hat bibliográfiai fejezetet szerzői mutató, név- és szakmutató, az álcázott címek mutatója, álcázott folyóiratok, ill. sorozatok mutatója egészíti ki. Ehhez járul 16 kiadvány jól sikerült címlapfotója.

Különös érdekesség a mi számunkra hogy a szerzői mutatóban hat ízben szerepel KUN Bélának, a magyar és nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő vezetőjének neve. A *Kommunistische Internationale*ban megjelent írásai, melyekben a munkásosztály akcióegységét, majd szervezeti egységét sürgeti a fasizmus ellen, valamint a *Die brennendste Frage — Aktionseinheit* c. ugyanebben a tárgykörben 1934-ben Moszkvában kiadott írása jutott el álcázva, a bibliográfia tanúsága szerint a fasiszta Németországba.

Elismerés illeti a szerzőt hosszú fáradtságos, alapos, és a szakirodalomban egyedülálló munkájáért, mely izgalmas olvasmány a legújabbkori történet és a nemzetközi munkásmozgalom története művelői számára is.

KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ

Még egyszer a Pressburger Kundschaftsblattról. A *Magyar Könyvszemle* 1973. évi 2. számában rövid közleményben adtunk hírt arról, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt* című 18. századi újságnak két száma előkerült az Országos Levéltárból. Hivatkoztunk arra, hogy e pozsonyi német nyelvű újságról a hazai sajtótörténeti irodalomban és bibliográfiában csak közvetve, az eredeti példányok ismerete nélkül történt említés, sőt arra is rámutattunk, hogy egyesek kétségbe vonták a lap létezését is.

E közleményhez kiegészítésként meg kell emlékeznünk arról, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt* csak a hazai szakirodalomban volt ismeretlen, illetve csak közvetett forrásokból ismert. Az Országos Levéltárból előkerült, a jelzett cikkben leírt számokon kívül a bratislavai Univerzitiná knižnica állományában két évfolyamnak összesen 91 száma található. Mindez kitűnik Michal POTEMRA: *Bibliografia inorečových novin a časopisov na Slovensku do roku 1918* c. művéből. Az ebben szereplő bibliográfiai leírás szerint a bratislavai Univerzitiná knižnica állományában az E 668 jelzet alatt a *Pressburger Kundschaftsblatt*nak 1781-ből 39 száma (116 l.), 1782-ből pedig 52 száma (207 l.) található.

Kétségtelenül nagy segítséget jelent számunkra, hogy a szomszédos országokban már számos olyan munka napvilágot látott, amelyeknek ismerete és felhasználása hazai kutatásainkhoz is alapvető fontosságú. Ez azonban nem menthet fel bennünket a saját feladataink megoldása elől. Így talán elég ha arra utalunk, mennyire hiányzik időszaki sajtónk korszerű bibliográfiai, lelőhelyeket is feltüntető feldolgozása. (Az 1848-ig terjedő sajtóról összeállított anyag kézírata már elkészült, remélhetőleg megjelenésére is hamarosan sor kerül, de a továbbiakat illetően csak nagyon kevés és hiányos feldolgozás áll rendelkezésünkre.) Sajtóbibliográfiánk hiánya mellett fel szeretnénk hívni azoknak a figyelmét is, akik egyre nagyobb figyelmet szentelnek nemzeti könyvtárunk hungarika anyagának kiegészítésére, arra, hogy Szlovákiában a 18. század végi magyarországi folyóiratoknak számos olyan évfolyamai találhatóak meg, amelyek hazánkban egyáltalán nincsenek meg. A fenti példa kiegészítése céljából talán elég, ha a legelső (!) magyar

nyelvű újságnak, a pozsonyi *Magyar Hírmondónak* az 1788. évfolyamára hivatkozunk. Az országaink közt meglevő baráti kapcsolatok, valamint a másoló-technika segítségével, e hiányok pótlása könnyen megoldható feladat, amely hungarika-gyűjteményünk teljesebbé válása mellett a kutatás számára is jelentős szolgálatot tenne.

KÓKAY GYÖRGY

Keresztury Dezső 70. születésnapjára. Abból az ünneplésből, amelybe az ünnepelt sokoldalúsága folytán, irodalmi-, tudományos- és közéletünk számos képviselője joggal kapcsolódott be, úgy véljük, nem maradhatunk ki mi sem. KERESZTURY Dezső akadémikus munkássága ugyanis hosszú időn keresztül szoros kapcsolatban volt nagy tudományos könyvtáraink: az Akadémiai Könyvtár és főként az Országos Széchényi Könyvtár munkájával. Ezeknek az intézményeknek a történeti gyűjteményei élén, mint könyvtáros is példamutatóan kamatoztatta kivételes műveltségét és felkészültségét.

De sokan vagyunk — sajnos csak bizonyos évjáratig bezárólag — akik rendkívüli tudásában még Eötvös kollégiumi és egyetemi órái keretében is részesedtünk, és akik első ízben tőle tanultuk meg — irodalmi elemzése során — nemzeti múltunk irodalmi hagyományainak sokszempontú értékelését, szeretetét. Azok akik közvetlenül a felszabadulás utáni időszakban jártak a pesti egyetem bölcsészeti karára, HORVÁTH János óráinak hangulata mellett, KERESZTURY Dezső Arany János-kollégiumaira és az általa vezetett „Stíluskolá”-ra emlékeznek vissza legszívesebben. (Bármennyire „csak” a könyvtáros KERESZTURY Dezsőre gondolunk ezúttal, nem fojthatjuk magunkba annak sajnálatát, hogy ebben az élményben csak néhány évfolyamnak lehetett része.)

A történeti gyűjteményekben kifejtett munkássága során e könyvtári osztályokat is lassan katedrává tudta változtatni. Bár „hallgatói”-nak száma látszólag csupán közvetlen munkatársaira csökkent, valójában azonban meg is nőtt: kutatókkal, akik az ő irányítása mellett eredményesebb munkát végezhettek, könyvtári kiállítások látogatóival, akik az általa nagy ízléssel és felkészültséggel rendezett kiállításokat megtekintve, közelebb jutottak a nemzeti és az egyetemes kultúra értékeinek megismeréséhez és színházi közönséggel, olvasókkal akik az ő munkássága nyomán köthettek közeli ismeretséget olyan régi alkotásokkal, amelyek korábban kéziratárak raktáiraiban porosodtak csupán. KERESZTURY Dezső könyvtárosi munkássága méltán lehet példaképe azoknak, akik a tudományos könyvtárosi hivatás értelmét, titkát és szépségeit keresik. Keze ügyében a történeti gyűjtemények egyes darabjai nem élettelen, muzeális tárgyak voltak, hanem nemzeti múltunk olyan szellemi kincsei, amelyek felkészült, hivatásának élő könyvtárosi tevékenysége nyomán ismét élővé: társadalmi közkinccsé váltak. Kritikai kiadások, tanulmányok, monográfiák, képeskönyvek, színrehozott drámák: csak kis ízelítőt jelentenek abból a gazdagságból, amit KERESZTURY Dezső munkássága eredményezett. Kívánjuk, hogy ez az alkotó folyamat — most már a „független nyugalom” birtokában — még nagyon sokáig tartson, és még sok új művel gazdagítsa irodalmunkat, tudományoságunkat.

Ján Čaplovič köszöntése. Születésének 70. évfordulója alkalmából szeretettel köszöntjük a Szlovákia határain túl is tisztelt és tudományos eredményeiért méltán megbecsült Ján ČAPLOVIČ professzort, a pozsonyi akadémiai könyvtár nyugalmazott igazgatóját. A régi irodalom- és könyvtörténet kutatóinak nem kell őt bemutatnunk, hiszen munkássága hazánkban is közsímsert a szakemberek előtt. Érdeklődési köre a régi szlovák irodalomra és könyvészetre irányul elsősorban, de gyakran kiterjed a magyar irodalom

és könyv történetére is. (Legutóbb éppen a *Magyar Könyvszemle* közölhette egyik értékes tanulmányát HUSZÁR Gál ismeretlen munkáiról.) Számos tanulmány és cikke mellett JÁN ČAPLOVIČ nevéhez fűződik a régi szlovákiai nyomtatványok bibliográfiájának (*Bibliografija tlači vjédanich na Slovensku do roku 1700*. I. Martin 1972.) korszerű, feldolgozása és sajtó alá rendezése. A hatalmas munka mellett (melynek második kötete is már sajtó alatt van), mint a pozsonyi volt liceumi könyvtár igazgatójának, arra is mindig jutott ideje, hogy a kutatókat — beleértve a magyarországiakat is — szívélyesen fogadja és a gyűjtemény gazdag forrásanyagát csakúgy, mint saját széles körű ismereteit feltárva előttük, a lehető legnagyobb támogatást nyújtja számukra. A régi szlovák irodalom és könyvtörténet kiváló képviselőjének csakúgy, mint a kiváló felkészültségű könyvtárosnak és bibliográfusnak, de nem utolsósorban a megértő, mindig segítőkész humanista kollégának jó egészséget kívánunk további munkásságához.

Kozocsa Sándor 70 éves. A *Magyar Könyvszemle* tisztelettel emlékezik meg KOZOCSA Sándorról, jubileuma alkalmából. Neve összeforrott azzal a műfajjal, amelynek a legutóbbi időkig ő volt hazánkban a legeredményesebb és termékenyebb művelője. A kutatásnak és az irodalomtörténeti tájékoztatásnak évtizedek óta a leggyakrabban felhasznált eszköze az a kurrens irodalomtörténeti bibliográfia volt hazánkban, amelyet — SZINNYEI, HELLEBRANT és GORIUPP Alisz repertóriális előzményei után — KOZOCSA Sándor teremtett meg. 1928-tól kezdve az *Irodalomtörténeti Közleményekben* évenként jelent meg KOZOCSA Sándor jóvoltából az év irodalomtörténeti munkásságáról szóló összeállítás. Később már önálló füzetekben is hozzáférhetővé lett, majd 1945 után mint *A magyar irodalom bibliográfiája* jelent meg évenként, vagy — a kiadási nehézségek miatt — több évet egybefoglalva. KOZOCSA Sándor irodalomtörténeti bibliográfiai munkássága azonban nem merült ki e — nagyon alapvető — kurrens kiadványokban, hanem sok összefoglaló jellegű munkát is eredményezett. (Pl. *Az orosz irodalom bibliográfiája*, *A szovjet népek irodalmának bibliográfiája*, *Móricz- és Mickievicz-bibliográfia* stb.) A XX. századi nemzeti bibliográfiánk egyik jelentékeny korszakának feldolgozása is az ő nevéhez fűződik. (*Magyar Könyvészet 1911–1920.*) A bibliográfia magántanára volt az egyetemen, munkásságának súlypontja is erre a területre esett, de nem felejtkezhetünk meg szövegkiadói, irodalomtörténeti tevékenységéről és eredményeiről sem; a negyvenes években az *Irodalomtörténet* című folyóirat szerkesztője is volt. Mintegy négy évtizedet töltött el szorgalmas munkásságával az Országos Széchényi Könyvtárban, de nagy szakmai felkészültségét ma sem hagyja kihasználatlanul. Munkásságához további sikereket kívánunk.

SZEMLE

Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. 516 p. (Studia Humanitatis, 1.)

Évtizedek szívós kutatómunkája, százat meghaladó mikrofilológiai cikkek sora ötvöződik monografikus egységgé CSAPODI Csaba legújabb munkájában. A Corvinával kapcsolatos szakirodalom bősége könnyen sugallja azt a benyomást, mintha már minden kérdés kellő megvilágítást kapott volna, ezért a további kutatások kevés nívummal biztatnak. CSAPODI a sokoldalú filológus alaposságával közelítve meg a problémát, rácafojt erre az előítéletre, bebizonyítva, hogy a Corvina iránti korábbi érdeklődés erősen egyoldalú volt: szinte kizárólagosan képzőművészeti indíttatású. A szakavatott művészettörténeti méltatásokra teljes mértékben rászolgált ugyan a budai királyi könyvtár, ugyanakkor azonban hiányoztak a történeti-filológiai, szélesebb értelemben művelődéstörténeti síkon végzett elemző kutatások (kivétel a múlt században ÁBEL Jenő volt, aki több tanulmányt szentelt a korvínák klasszika-filológiai értékének). Ezt a hiányt igyekezett pótolni CSAPODI, angol nyelven megjelentetett, magas akribéiával készült könyvével.

Bevezetőül mindjárt a legérdekesebb kérdések egyikét, a Corvina számszerű méretére vonatkozó véleményeket veszi sorra (*Opinions concerning the size of the Corvina*, pp. 17–19.), hangoztatva azt a nyilvánvaló tényt, hogy az idevágó források híradásai egyrészt nem eléggé megbízhatóak, másrészt ellentmondóak (*What the contemporary sources say?* pp. 20–24.). Bár az analógiák sem oldják meg a kérdést, bizonyos támpontot azért tudnak nyújtani. A monasztikus könyvtárak a XI. század után csökkenni, s helyükbe mozgékonnyabb egyházi gyűjtemények lépnek, olyanok, amelyeknek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatuk van az élő tudományossággal, rendi főiskolával vagy egyetemmel. De a Vatikáni Könyvtár kivéte-

lével még ezek sem mérkőzhetnek olasz humanista fejedelmek kollekcióival, így az összehasonlításához szükséges nemzetközi mércét a VISCONTIAK, az ÁRRAGÓNIAIK, ESTÉK és MEDICIEK bibliotékái szolgáltatják (*Interferences by comparison with other libraries*, pp. 25–29.). A meggyőzőben hangzó egybevetés után CSAPODI precízen lokalizálja a Corvina elhelyezését a királyi vár épületén belül és arra a véglegesnek tűnő eredményre jut, hogy a könyvtár nem külön épületben, hanem egy palotateremben volt elhelyezve. A forrásokkal történő szembeállítás és a hozzávetőlegesen elvégzett állománybecslés megerősíteni látszanak fel fogását (*The housing of the library*, pp. 30–34.).

Mindezek előrebocsátása után a Corvina történeti fejlődésének vázlatára kerül sor, rendkívül tömör, de gazdagon dokumentált előadásban (*Stages in the development of the stock*, pp. 35–62.). Ha az előzőekben CSAPODI forráskritikai eljárását és a történeti hitelességet motiváló körülmények lelkiismeretes mérlegelését követhetjük egyetértéssel, akkor most a történelmi-társadalmi viszonyok biztos kezű felrajzolását, a Corvínának humanista műveltségünkben betöltött helyéről és szerepéről megnyilatkozó nézeteit kísérhetjük növekvő érdeklődéssel.

A fejedelmi elődöket KÖNYVES KÁLMÁNTÓL tartja számon, majd I. (NAGY) LAJOS, ZSIGMOND császár és V. LÁSZLÓ király személyén keresztül jut el a HUNYADIÁK koráig. Az illiterátus HUNYADI János helyett érthetően VITÉZ János és humanista környezete helyeződik a figyelem középpontjába, nemcsak a JANUS PANNONIUS által megénekelte váradi püspöki könyvtár révén, hanem azért is, mert mindez pár évtized múltán, mint esztergomi érseki hagyatékként beolvad majd a Corvina állományába. CSAPODI nem feledkezik meg sem SZÁNOKI Gergely, sem LASSOCKI Miklós könyvtárgyarapító tevékenységéről, ellenben érthetetlenül mellőzi Pier Paolo VERGERIO szerepét, jóllehet

HUSZTI — eddig kétségbe sem vont — kutatásai szerint VERGERIO hatalmas humanista könyvtára (telve ókori auktorokkal és PETRARCA-művekkel) 1444 után VITÉZ tulajdonába került. Bár VERGERIO tudott görögül, a Corvina görög kódexei-nek provenienciája többségükben JANUS PANNONIUS pécsi püspöki könyvtáráig vezethető vissza, mivel ezek 1472-ben, szintén a budai királyi könyvtárat gazdagították. VITÉZ és JANUS közéleti pályájának megtörése egyszersmind a könyvtár történetének első periódusát is lezárta.

1473–1484 között új szakasz kezdődött a Corvina életében. Érdekes, de elfogadható CSAPODINAK az a megállapítása, miszerint ebben az évtizednyi időszakban MÁTYÁS király szinte egyedül volt a könyvtár tudatos fejlesztője, nagyarányú olasz vásárlásai révén (kb. 200–300 latin és kb. 200 görög kódex került volna ekkor Budára). A fellendülés nem volt átmeneti jelenség. Egyenesen vezetett a fejlődés csúcására, mely MÁTYÁS király uralkodásának utolsó fél évtizedében, 1485–1490 között következett be. CSAPODI körültekintő elemzés után nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ebben a periódusban tartalmi igények határozták meg a könyvtárfejlesztést (pp. 52–53.). A növekedés évi átlaga 150 kódex körül mozgott, a kötetek száma a nyolcvanas évek végéig minden előzőt is beleszámítva, elérte az 1500–1600 darabot. Ehhez hozzá kell még számítani azt a feltehetően (?) 300–400 darab nyomtatott könyvet is, hogy teljes legyen a becslés, így summa summarum 2000–2500 lehetett a Corvina állománya a király halálakor.

Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a budai könyvtár volt a második legnagyobb gyűjtemény Európában, a vatikáni mögött. CSAPODINAK ez a „végeredménye” oly biztos alapokon nyugszik, annyira tapad a források által felkínált hipotézisek alsó határához, hogy véleményünk szerint alighanem végérvényesen leszámol a hiperkritikusan alacsony (kb. 500) és romantikusan magas (kb. 50 000) állományrekonstrukciókkal.

A történeti áttekintés zárószakasza a Corvina utóéletével, hanyatlásával, és szétszóródásával foglalkozik. CSAPODI itt is sok legendát ozslat szét és kétségtelenné tudja tenni, hogy a fényes humanista bibliotheca 1526 után de facto nem létezett többé (p. 87.). Végül a szükséges distinkció kedvéért tisztázza azt is, hogy mit lehet tudni a királyi várkapolna könyveiről (*The books of the Royal Castle Chapel*, pp. 91–92.), illetve BEATRIX királyné magánkönyvtáráról (*The library of Queen Beatrix*, pp. 93–95.). Úgy látszik, ezek egyike sem tartozott a

Corvina állományába, de MÁTYÁS hatása azért bennük is kimutatható. Az egyházi szerzőknyvektől eltekintve sem a várkapolna könyvtárában, sem a királyné mintegy 50–100 kötetet magában foglaló kollekciójában nem volt olyan közérdekű mű, amely hiányzott volna a Corvinából (p. 95).

Az igényes bevezetőt követően CSAPODI összeállítja a Bibliotheca Corviniana alapos filológiai apparátussal ellátott, kritikailag megrostált és helyreállított állományjegyzékét (pp. 111–465.). Egyes művek az identifikálható szerzők betűrendjében, illetve, ahol ez nem volt lehetséges, címük alfabetikus rendjében található meg. Az egyes tételek leírását „Bibliográfia” és hasznos közléseket tartalmazó „Jegyzet” követi. Ez utóbbiban publikálva vannak a kutatást döntően befolyásolni képes possesszor-bejegyzések betűhív szövegei, olykor még forrásértékű glosszák is. Elvesztett korvinák esetében szintén ez a rovat tölti be a bizonyító szerepet nemcsak a szakirodalmi utalások, de idézetek felvulltatásával is.

Az állományjegyzék segítségével könnyű most már nyomon követni, hogy a HUNYADI-kori humanisták műveltségébe mennyiben tartozott bele a Corvina állománya, mennyiben volt „muzeális” és mennyiben „élő” ez a könyvtár.

Áttekintve a VITÉZ János orációiban és leveleiben, JANUS PANNONIUS beszédeiben és epistoláiban, HUNYADI Mátyás diplomáciai irataiban és VÁRADI Péter leveleskönyvében előforduló antik hivatkozásokat, minden ókori és újkori szerzőt (JANUS PANNONIUST is beleértve) fel lehet találni a Corvina katalógusában. CSAPODI fő törekvése tehát, a Corvina elhelyezése az egykorú művelődéstörténeti viszonyok közé és tudománytörténeti értékének értékelése nemcsak a humanista Európa, hanem a magyar és nemzetközi könyvtártörténet máig ívelő históriájának keretein belül: maradéktalanul sikerült.

Nem csoda, ha ekkora adattengerben akadnak kisebb elírások, pontatlanságok, hibák és hiányosságok is. CSAPODI például autentikus korvinának minősíti a müncheni Celsus-kódexet (No. 161.), de nem jelzi a bibliográfiai apparátusban CSONTOSI János ellenvéleményét (*Magy. Könyvszle* 1890. 33–34.), mely eredetileg GARÁZDA Péter tulajdonát látja benne. GARÁZDNÁL maradván továbbra is, említsük még meg, hogy téves volt őt az auktorok sorában szerepeltetni utalás formájában („Péter Garázda = Petrus Garázda”, p. 229.), mivel neki önálló műve nincs. Nem is szerepel PETRUS HISPANUS előtt, ahol váránánk (p. 312.), így az utalás sehová

sem irányítja az olvasót. Felbukkan viszont GARÁZDA neve helyesen a possessorké között két ízben is, a Iustinus-kódex (p. 264.) és a görög nyelvű evangélium-töredék (p. 416.) említésekor. A IUSTINUS-hoz csatolt bibliográfia azonban csak ÁBEL Jenő 1880-as cikkét ismeri, a „Jegyzet” pedig TRUHLÁK 1905-ös katalógusából idézi a sajátkezű bejegyzés latin szövegét, nem véve tudomást arról, hogy 1957-ben hosszabb tanulmány összegezte (ÁBEL tanulmányánál kissé bővebben) GARÁZDA Péter életének, irodalmi munkásságának és könyvtárának eddig feltárt adatait, s ugyanott faksimile melléklet szemléltette a prágai Iustinus-kódex possessor-bejegyzését is (ItK 1957. 48–62).

Eltekintve most attól a következtetésétől, hogy a magyar humanista neve az említett rektifikáló utalás (p. 229.) „Petrus”-ával szemben a görög kódex esetében mégis csak „Péter Garázda” maradt (p. 416.), sőt még attól is, hogy a prágai bejegyzés a „Petrus Garazda de Ungaria” névalakot nyújtja, csakugyan sajnálhatjuk, hogy a névmutató, negyedik változatként, egy sehol másutt elő nem forduló „Petrus de Garázda” változat mellett döntött (p. 514.).

Nem lehet elsiklani szó nélkül a könyv tipográfiai kivitele fölött sem. Érthetetlen, hogy egy ilyen fontos és gyakorlati használatra szánt 354 lapnyi katalógust a főszöveg egyetlen betűtípusával szedtek ki, címbetűk nélkül!

Az effajta aprólékos, lényegét nem érintő észrevételek szaporításának nincs sok értelme olyan fundamentális mű esetében, mint amilyen CSAPODI Csaba könyve, melyben végeredményben erős forráskritikai érzéssel, kitűnő történeti-irodalomtörténeti felkészültséggel megírt monográfiát üdvözölhetünk.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Radó, D. Polycarpus, OSB: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Primae partis editio revise et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus MEZEY. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó.

Örvendetes jelenség, hogy a hazai történeti tudományok művelői az utóbbi évtizedben több jelentős, az alap kutatások eredményeit feltáró és rendszerező kézikönyv használatához jutottak. Ezek között is a legjelentősebbek közé tartozik a magyar mediévistika sok évtizede jeles képviselőjének, RADÓ Polikárp bencés profesz-

szornak most megjelent munkája, amelynek első része már közel három évtizede látott napvilágot. (*Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae. Tomus I. Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*. Bp. 1947. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai XXVI.) A mű most az érdemes szerző kitűnő koncepciója szerint, az általa megtervezett felépítésben teljes egészében megjelent. A régen — valljuk meg, egyre reménytelenebbül — várt további részek is most már a hazai középkortudomány művelőinek rendelkezésére áll. A megjelentetés érdeme MEZEY Lászlóé, aki a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártörténeti és Bibliográfiai Bizottságának elnökeként a teljes műnek, az első már megjelent résznek és a második, harmadik és negyedik hosszú időn át íróasztalfiókban őrzött kéziratának kiadását szorgalmazta és gondozta.

A mű liturgiátörténeti jellegű. Leírja a hazai és a szomszédos országok gyűjteményeiben, állami és egyházi könyvtáraiban, levéltáraiban a szerző által felkutatott, szoros értelemben vett liturgikus kódexeket (missale, breviarium stb.) és a vegyes tartalmú kéziratok liturgikus vonatkozású részeit. Magában foglalja a hazai gyűjteményekben őrzött nem magyar eredetű kéziratokat, zömével mégis kiemelkedően magyar vonatkozású.

A hazai liturgiátörténetet szolgálja a bevezető rész: *Tabellae comparationi inseruientes*. A kézikönyv használójának — a középkori liturgia felépítésére vonatkozó alapismeretek birtokában — ezt a fejezetet kell jól megismernie, mert itt találja meg a liturgikus könyvek különféle fajtáinak egyfelől az általános, másfelől a tipikusan hazai használatra jellemző ismertető jegyeit. Ezek az egyes könyvek leírásánál külön már nem szerepelnek; ott csupán utalás történik a megfelelő tabellára. Itt találjuk a IX–X. század óta a középkorban általánosan elterjedt naptári ünnepek jegyzékét (*Kalendarium Gelasiano-Gregorianum*), a hazai székesegyházak, káptalanok, szerzetesrendek stb. patrocíniumait, a szentek ünneplésében mutatkozó hazai középkori sajátosságokat, a magyar szentek verses officiumait a részek kezdősorai szerint, a misében és zsolozsmában az általános középkori szokásoktól eltérő magyar sajátosságokat.

A kézikönyv törzsében összesen 198 középkori liturgikus könyv leírását — tartalmuk szerint rendszerezve és négy részben csoportosítva — találjuk. Az első részben vannak a miséhez tartozó könyvek (ad missam pertinentes) a következő felosztásban: 1. Sacramentaria, 2. Missalia, 3. Lectionaria missae. A második részben a kórus-

imádság, a zsolozsma könyvei (ad officium chori pertinentes) következnek: 1. Psalteria, 2. Breviaria, 3. Lectionaria, 4. Promptuaria. A harmadik rész a szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatos cselekmények, szertartások könyveit (ad liturgiam sacramentalem pertinentes) tartalmazza: 1. Pontificalia, 2. Libri rituales, 3. Ordinarii. Végül a negyedik rész az éneklést szolgáló könyveket (libri musicae sacrae) sorolja fel: 1. Gradualia, 2. Antiphonaria, 3. Gantionalia.

Az egyes könyvek leírasi módját a stuttgarti kódexkatalógus-sorozat megfelelő kötetivel hasonlítottuk össze (*Die Handschriften de ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart. 1. Codices aeterei 1-2. Wiesbaden 1968-1970 és 6. Codices musici 1. Wiesbaden 1965*) és megállapíthatjuk, hogy RADÓ professzor három évtizede kidolgozott módszere — a liturgiátörténeti szempontok kiemelése mellett is — a kodikológia nemzetközi kívánalmainak mindenben megfelel. Minden kódexnél a külső ismertető jegyek (anyaga, terjedelme, formátuma, írása díszítése stb.) után tárgyalja a tulajdonosokra (Possessor), a könyv származására (Provenientia) vonatkozó kérdéseket, majd felsorolja a benne található forrásértékű bejegyzéseket (Adnotationes). E bevezető részt azután a könyvre vonatkozó irodalom (Bibliographia) zárja. Csak ezután következik a könyv tartalmának analitikus bemutatása. Ebben a részben érvényesül leginkább a liturgiátörténeti szempont. Kiemelést nyerne — helyenként bőséges idézetekkel illusztrálva — a liturgikus év kiemelkedő cselekményei (gyertyaszentelés, hamu és palma megáldása, a nagyhét szertartásai), helyi jellegű szokások (liturgikus játékok), az ilyeneket tükröző előírások, rubrikák, a szentek tiszteletének az általánostól eltérő sajátosságai; a szentségek és szentelmények (kereszttség, betegek kenete, házások megáldása, temetés stb.) szertartásának helyi szokásokra valló részletei. Talán nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy ezekben a leírásokban található a hazai középkori művelődés-, jog-, vagy irodalomtörténet, az anyanyelvi kultúra, a napjainkig nyúló népi hagyományok és szokások legértékesebb, nagyrészt még kibontásra váró adatai. A kötet végén levő függelékben három jól megszerkesztett és megbízható mutató — TIMKOVICS László és RÁCZ István munkája — segíti a kézikönyv használatát.

Ünnepelnünk kell végül a kötet külső kiállítását, gondos kiadói szerkesztését, szép nyomdai tipografizálását, a kötet és borítót. Ezek megalkotása az Akadémiai Kiadó dolgozóinak érdeme.

Nem hallgathatjuk el azonban e becses kézikönyvre vonatkozó néhány észrevételünket és kifogásunkat sem. A címlapon olvasható „revisa et aucta” kifejezés — legalábbis az 1947-ben megjelent első részre vonatkozólag javítást és bővítést ígér. Tudományos recenzióknak nem lehet tárgya a sajtóhibák és elírások regisztrálása, számonkérése. Ezekre valóban alkalmazható a divatos szólásmondás, hogy ilyen hibákkal csak az nem vét, aki könyvkiadással nem foglalkozik. Az azonban mégis elgondolkoztató, hogy néhány, akaratunk ellenére szemünk elé került sajtóhibát azonos formában találtunk meg az első rész első kiadásában is. Így például a 36. lap 24. sorában: „Magyarságtudomány 1924” — helyesen: „Magyarságtudomány 1942”; vagy a 125. lap 11. sorában: „saec.” — helyesen: „saec.”. Az öröklött pontatlanságok mellé azután — nyilván a megtévesztő impresszum-adatok nyomán — becsúszhatott a 296. lap 3. sorában olvasható hibás és hiányos bibliográfiai utalás: „Mezey L. in Az Orsz. Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1962.” — helyesen: „Mezey L. in: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960 (Bp. 1962), 162—165.”

Az akaratlanul észrevett (de alighanem még szaporítható) hiba-adatok mellett sokkal lényegesebbnek érezzük a címlapon ígért bővítés hiányait. RADÓ Polikárp majd három évtizede lezárt műve önmagában is teljesnek, egésznek tekinthető és a kézikönyv használója számára a hazai liturgiátörténet 1947-i állapotát tükrözi. Az eredeti kéziratot azonban MEZEY László néhány vonatkozásban — nagyon helyesülhetően — kutatási eredmények bedolgozásával jelentősen gazdagította (pl. a patrociniumok, a Pray-kódex vagy a 75. szám alatt leírt Breviarium Colocense provenienciájának kérdésében). Ezek mellett talán nem jelentett volna különösebb fáradságot az amúgy sem túl gazdag hazai irodalom egyéb újabb megjelent és el nem hanyagolható publikációira is utalni. A művészet- vagy zenetörténeti vonatkozásokat most nem említve, csak a *Magyar Könyvszemlében* megjelent cikkek közül hiányoljuk például SZIGETI Kiliánnak a 49. szám alatt leírt Szelepchényi-evangelistáimra és a 143. szám alatt leírt Pontificalera vonatkozó írásait (MKSz 1961, 363—370 és 1972, 1—13). De figyelmen kívül maradtak olyan adatközlések is (MKSz 1970, 329—330 és 1972, 87), amelyek az analitikus leírásokat is részben módosítják. De más hibákat, hiányosságokat is találhatunk. Így félrevezető a 104. szám mellett a leírt kódex eltűnését, elveszését jelző csillag: az 1456-i váradi

eredetű breviárium egykor („olim”) valóban a gyöngyösi ferenceseké volt, de az 1951 óta a Széchényi Könyvtár kezelésében levő gyöngyösi műemlékkönyvtárban az az eredeti jelzetén („cod. 2.”) ma is megtalálható. E csupán példaként említett — részben talán mentegethető — hibák mellett azonban már nem találunk magyarázatot arra, hogy NAGY LUCSEI Orbánnak a szakirodalomban ismételen leírt psalteriuma (OSzK, C. l. m. ae. 369) a kézikönyvből miért maradt ki? Mindez az egyébként értékes mű használatját fokozott körültekintésre inti.

Az egyes kódexek verses szövegeinek regisztrálása, a sequentiarium- és hymnarium-részek leírása kézikönyvünkben a nemzetközi szokásnak megfelelően a Chevalier-féle *Repertorium hymnologicum* számai szerint történik. Ezen a téren is az első részben a korábbi kiadáshoz viszonyítva gyarapodás, sok új kiegészítés figyelhető meg. De a kiadvány egészét tekintve e részletező feltárás teljesen következtelen. Csupán a Széchényi Könyvtárban őrzött magyar eredetű misszálék leírásában ötnél megvan, ötnél pedig hiányzik a Chevalier-számok felsorolása. A második részben viszont a breviáriumi himnuszok regisztrálása teljesen elmaradt; még olyan esetben is, amikor a kódexet őrző könyvtár nyomtatott katalógusa felsorolja azokat (például a 74., 90., 91. és 93. szám alatt leírt könyveknél).

Végül meg kell még említenünk, hogy hasznos lett volna az első kiadás elejéről a szerző Praefatio-jából, talán bizonyos kiegészítésekkel, közölni a mű koncepciójára és használatára vonatkozó részeket. További hiányoknak ez alkalommal való emlegetése már túlmutat a kiadás gondozójának, de részben a szerzőnek célkitűzésein is és azokat az elkövetkezendő idők feladatai közé kell sorolnunk. Ilyen például a magyarországi liturgikus könyvek verses szövegeinek katalógusa, amelynek első változatát RADÓ Polikárp már kiadta (*Repertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Budapest 1945.) és amelynek továbbfejlesztett változatát — a Praefatio tanúsága szerint — a *Libri liturgici* második részének függelékébe szánta: „In fine instar Appendixis addicimus *Repertorium hymnologicum* omnium codicum in hoc opere contentorum, ita ut thesaurus hymnologicus codicum in bibliothecis Hungariae servatorum cognitus fiat” (i. m. 5). Továbbá számba kell venni és a *Libri liturgici* módszerével részletesen leírni a külföldön levő magyar eredetű kódexeket, amire a kezdeményező példát ugyancsak RADÓ Polikárp adta. (*Index codicum manu-*

scriptorum liturgicorum regni Hungariae. Bp. 1941.) Ehhez járulnak még az 1947 óta előkerült és az elvégzendő kutatások során a jövőben előkerülő emlékek...

Azokban a hetekben, amikor az új *Libri liturgici* első példányai forgalomba kerültek, RADÓ Polikárpnak, a tudós bencés professzornak hetvenötödik születésnapját ünnepelték. A *Magyar Könyvszemle* olvasói (akik cikkeit, tanulmányait évtizedeken át a legutóbbi évekig e hasábokon is láthatták), a hazai mediévisztika művelői, barátok, tisztelők és tanítványok azzal az ígérettel ünnepelhetik őt, hogy a hazai tudománytörténetben, de európai viszonylatban is jelentős alkotását folytatni és továbbfejleszteni akarják.

HOLL BÉLA

Escarpit, Robert: Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp. 1973. Gondolat K. 302 l.

A kötetben — amely a francia szerző két tanulmányát tartalmazza, de amelyben (kissé rejtve) egy magyar szerző írása is fellelhető — minden megtalálható, ami a könyvvel összefüggésbe hozható. Szó esik a kritikus szerepéről is, bár nem úgy, ahogy mi gondoljuk. ESCARPIT írja: „Maga az a tény, hogy a kritikus bizonyos művekről és nem másokról beszél, már önmagában jelentős választás: egy könyv, amelyről beszélnek, legyen jó vagy rossz, társadalmilag a csoport kívánalmainak megfelelő könyv.”

A kívánalmainknak ez a könyv nem teljesen felel meg. Azért „beszélünk” róla, mert éppen a mi folyóiratunk nem hallgathatja el, a mi „csoportunk”, a legtágabban a „könyvesek” világa kell, hogy tudomást szerezzen róla. Érdemes megismerni a kötet tartalmát; még méltányolhatjuk is azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szerző kifejtett a könyvkiadás és könyv olvasás sokak számára, még a szűkebb szakterületek munkásai számára is, rejtett összefüggéseinek felfedése érdekében.

Ha azonban a szerző két tanulmányban, két olyan tanulmányban, amelyek különböző időpontban (1958-ban és 1969-ben) láttak először napvilágot francia nyelven, mindent el akar mondani viszonylag kis terjedelemben, akkor féltő, hogy keveset tud felölelni. A könyvkiadás empirikus vizsgálatának első összefoglaló eredményei az *Irodalomszociológia* c. tanulmányában tükröződnek. A megközelítés módszeréről szóló bevezető után a könyvteremtés (író), a terjesztés (a kiadó) és a fogyasztás (közönség) oldaláról végzi a tanulmá-

nyozást. A *könyv forradalma* c. írás — ugyancsak bizonyos történeti áttekintés után — a könyv funkcióit vizsgálja; a könyvkiadás új arcát elemzi, a jövő távlatait kutatja.

A jelen helyzet megbízható megítélésének, a jövő megközelítően reális felvázolásának is akadálya azonban, hogy az érzelhetős, roppant erőfeszítéseket sejtető adatgyűjtő munka, az empirikus vizsgálódás ellenére sem tekinthetjük az adatokat mindenben hitelesnek. Az összehasonlító művelődésszociológiai kutatásoknak ma még kevés olyan támpontja van, amelyek segítségével valóban összevethetők lennének az egyes országok által szolgáltatott vagy körülményesen bekért adatok. Maga a szerző az elemi meghatározások szövevényébe kénytelen belevágni, ha az irodalom, a szépirodalom, az empirikus vizsgálódás, a szépirodalom, a könyv, az időszaki kiadvány fogalmi megragadására vállalkozik, akárcsak az empirikus vizsgálódások, a praktikus célok megközelítése érdekében is.

A Gondolat Kiadó a kötetet gondolatébresztőnek szánta az irodalom munkásainak és olvasóknak a Könyvév tiszteletére. Az ESCARPIT által feltárt adatok valóban tanulságosak és elgondolkodtatók. Az értékelések pedig, ha vitathatóak is vagy ha szellemes megfogalmazásukkal helyenként következtelenek is, de a téma iránt érdeklődők számára gazdag asszociálási lehetőséget kínálnak, alkalmat adnak az egyes szakterületek szakembereinek a tágabb látókör kialakítására, az interdiszciplináris vizsgálódások szükségességének a felismerésére. KÖPECZI Béla több, mint utószó jellegű írása *Az új magyar könyvkultúra* címmel a magyar könyvkiadásról ad összefoglalást. Adatszerűségében megbízható módon, tárgyalásmódjában olyan elvi kérdéseket ölelve fel, mint: mennyiség és demokrácia, könyv és érték, ki olvas és mit olvas.

ESCARPIT tisztességes szándékát nem vonjuk kétségbe. A lényegnek azt tartja, hogy az aktív olvasók tábora egyre szélesebb, egyre nyitottabb legyen. Nézetei a könyv fetiszizálásával leszámoló humanista kutató magatartását tükrözik. KÖPECZI Béla írása pedig bemutathatta hogy: „A magyar szocialista könyvkiadás két évtized alatt évszázadok mulasztását pótolta: megteremtette a maga területén a kulturális demokrácia lényeges feltételeit, az értéket, annak terjesztését állította tevékenysége középpontjába, a tömegek igényeinek nevelését és kielégítését szolgálta.” Megállapíthatta: „olyan célokat valósítottunk meg, amelyek évszázadokon keresztül humanista álmoknak tűntek.”

HAVASI ZOLTÁN

F. Csanak Dóra: Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka. (Ms6450 — Ms7405) Budapest, 1973. 309 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai. — Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 6.)

Huszadik századi irodalmunk történeti forrásai még csak a hetvenes években tűnnek föl közgyűjteményeinkben. A hatvanas években csak a *Nyugat* első nemzedékének hátrahagyott műhelyeit lehetett valamilyen nyire hozzáférhetővé tenni. ADY, BABITS, KOSZTOLÁNYI, TÓTH Árpád, JUHÁSZ Gyula hagyatéka sem mind hozzáférhető ez idő tájt. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kézirattára akkor is kitűnt gyűjtő szorgalmával. Bár az intézmény rangja, tradíciója természetessé teszi, mégsem feledtetheti a gyűjtők buzgalmát. A hetvenes évek elején a *Nyugat* második nemzedékének jeleseit is megközelíti ama buzgalom. Hátrahagyott műhelyeik kéziratosa anyaga a közgyűjtemények birtokába kerül. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattára ebben is serény, előljár, amiben CSANAK Dóra érdemét is meg kell látnunk, mint abban is, hogy a legfontosabb hagyatékot azon melegében a kutatás rendelkezésére bocsátják, iparkodnak mihamar földolgozni azokat.

Mint a Szabó Lőrinc-hagyatékot is. Bár a kéziratosság időmértéke más, az irodalomtörténeti munkának több ideje van, mint az egyes embernek, mégis jó, hogy a *Nyugat* első nemzedéke hagyatékának nyomában a második nemzedék kéziratossága is beérkezik. Az irodalomtörténet-írás ugyan nem várakozott. Monográfiák és szintézisek születtek századunk irodalmának történetéből; Szabó Lőrincnek is szorgalmas monográfusa van. S ez is természetes, hiszen az irodalomtörténetírásban végleges megoldások nincsenek, a szintéziseket, a fontosabb monográfiákat fél-századonként újgyis újra kell írni. De nemcsak az igényváltozások szerint változik az irodalomtörténeti kép, a huszadik századi irodalmi kéziratosság is alakítóan avatkozik a változásba. Akár a Szabó Lőrinc-hagyaték, de megannyi fönmaradt — hátrahagyott — műhely forrásanyaga.

Szabó Lőrinc hagyatékának föltárása azért is jelentős, mert rámutat a filológia lemaradottságára, a még ismeretlen források gazdagságára és váratlan meglepetéseire. Szabó Lőrinc volt annyira filozof, hogy megőrzött minden műhelyébe került dokumentumot, s megőrizte saját kéziratait. A körülmény is szerencsésnek bizonyult. A történeti katalizma nem érintette a költő műhelyét. Lehetett is sejteni, mi-

lyen kincsesbánya ez a hagyaték. Most CSANAK Dóra föl is tárja, s jól látja a hagyaték rétegeinek sorrendjét a jelentőség szempontjából.

Bevezetője először a hagyaték alkotás-életkanti érdekére mutat rá. A versek és fordítások nagyszámú variánsa gondolható volt, várható, hiszen SZABÓ Lőrinc publikált életművében is számos a változás. Ragaszkodott a költő ama jogához, hogy műveinek végleges alakját maga határozza meg, ne a megjelenési körülmény. Egy kritikai kiadásnak mindenesetre híven kell rekonstruálnia majd az átdolgozások történetét; a fennmaradt variánsokat segít számbavenni CSANAK Dóra katalógusa. De szinte nem is látszik még, inkább csak sejthető, mekkora munkát ölt bele CSANAK Dóra az anyag rendjének kialakításába, az azonban látszik, hogy minden fölmerülő filológiai kérdést megoldani igyekezett, ami a szövegviszonyokra nézve fontos.

Az se ér váratlan bennünket, a levelezés kiterjedtsége. SZABÓ Lőrinc az irodalmi élet legsűrejét is élte; rengeteg eleven kapcsolatot. Az *Est*-lapok és szerkesztői vállalkozásai éppúgy levelezésbe kényszerítettek, mint személyesebb irodalmi kapcsolatai. De a leveles anyag gazdagsága így is meglepi a katalógus tanulmányozóját.

Külön ajándék a hagyaték más személyekre vonatkozó része. BABITS és TÓTH Árpád hagyatékának jelentős fragmentumát őrzi a SZABÓ Lőrincé. E tény önmagában is fényes bizonyítéka, hogy a *Nyugat* két nagy nemzedéke közt SZABÓ Lőrinc volt — meg természetesen ILLYÉS — az összekötő kapocs. De SZABÓ Lőrinc nemcsak az irodalmi kapcsolataiban, az annak előtte valókban is hűségesebb bizonyul. A DIENES család fényes tehetségű tagjával való kapcsolatának is számos nyomát találhatni hagyatékában.

Magának a feldolgozásnak a hogyanja annyira kéziratári specialitás, s ezen belül is az Akadémiai Könyvtár Kéziratárának sajátja, hogy abba nehéz volna beleszólni. A modern kéziratosság fonszerű kezelése, a feldolgozás és leírás mikéntje részint általános, részint helyi tapasztalatok alapján alakult ki az Akadémiai Könyvtár Kéziratárában is. A leírás formális és technikai menet, inkább az anyagrendezés a megítélhető. Az anyagrendezés külsőben is a legfontosabb és a leginkább munkát adó, szellempróbáló földadat. Rendet tenni a hagyatékban: a kutatás első fázisa. Hogy milyen csoportokra s a csoportokon belül hogyan osztjuk tovább anyagunkat, az csak kicsiny részben technikai probléma. A csoportosításból épített sor is megítélés dolga. CSANAK Dóra a művekkel kezdi, a fordításokkal folytatja,

s mindezt mint a művekre vonatkoztatható bármilyen anyagot, egyetlen nagy fejezetbe köti. A katalógus második fejezete az életrajzi dokumentáció. Hogy miért nem az életrajzzal nyit, abban nyilván az a megfontolás, hogy ebben a hagyatékban a művek dokumentálása nemcsak gazdagságában, kutatási jelentőségében is oly feltűnő, hogy meg kell mutatni, a sorrenddel ki kell azt fejezni. Hogy egy jelzet alá miért kerül egy vagy több kézirat, azt valószínűleg a hagyaték eredeti rendje diktálja. S bár tautológiának tűnik föl, hogy az egyes kötetcímek folyton visszatérnek, de ebben is nyilvánvaló a ráció, a kutatónak könnyebbésgé az anyag tagoltsága, a kéziratok (autográf vagy gépirat) kötetekhez rendelése. Jó lenne, ha a hagyatékban folyton visszatérő gyorsírási anyagot föloldanák mihamar, míg élnek azok, akik a SZABÓ Lőrinc használta típust ismerik. (BABITS 1919-es egyetemi előadásának Szabó Lőrinc írta gyorsírási jegyzetét már megfejtették.)

CSANAK Dóra katalógusa optimális részletezésre törekedett; tekintettel a hagyaték fontosságára és gazdagságára, ez teljesen indokolt. A katalógus sokszorosítása a hazai viszonyokhoz képest kitűnő. Sajtóhibát a 28. lapon találtam: LI TAJ PE. A névmutatóban a kínai költő neve már helyes alakjában szerepel: Li Taj-po.

E katalógus nemcsak a kéziratári tevékenységnek jelentős eredménye, az irodalomtörténeti, irodalomtudományi kutatás nélkülözhetetlen segédkönyve is. Önmagában is tanulságos, eligazító olvasmány.

BATA IMRE

A magyar sajtótörténet irodalmának változott bibliográfiája. Összeáll. JÓZSEF Farkas, KÓKAY György, SINKA Erzsébet, H. TÖRŐ Györgyi. Bp. 1972. Magy. Újságírók Orsz. Szövetsége. 427 p. (Sajtótörténeti Könyvtár.)

Az elmúlt évtizedekben elég sok — nem kis részben meddő — vita folyt a sajtótörténet létéről, önálló voltáról, helyéről. A bibliográfiában most feldolgozott irodalom mennyisége maga bizonyítja ennek a tudományágnak a létezését és önállóságát. Bizonyítja, hogy több ezer közlemény foglalkozik az időszaki sajtóval mint olyan tevékenységgel, amely sajátos eszközeivel jelentős szerepet játszik nemcsak a valóság tükrözésében, hanem a társadalmi tudat alakításában, a társadalom szervezésében és mozgósításában is. Ez a kutatási terület teljes egészében nem integráns része egyet-

len más tudománynak sem, még akkor sem, ha számos ponton belenyúlik azok szakterületébe.

Közismert, hogy a magyar sajtó történetírása szinte előzmények nélkül egy szintézissel kezdődik: FERENCZY József értékes könyvével. FERENCZY nem támaszkodhatott bibliográfiai összefoglalásra, mert addig alig volt egy bibliográfiára való sajtótörténeti közlemény. A FERENCZY könyve óta eltelt közel száz esztendő alatt a sajtótörténeti kutatás kiterelvényesedett, — ha nem is olyan gazdagon, mint maga a sajtó. Ma már alapos bibliográfiai előmunkálat nélkül aligha lehetne valóban tudományos igényű összefoglaló történetet írni. A most megjelent bibliográfia kifejezetten azzal a szándékkal készült hogy a tervezett, négykötetes sajtótörténeti kézikönyv megírását is elősegítse.

Éppen a készülő sajtótörténeti kézikönyv érdekében kell arra gondolnunk, hogy mint az egyes tudományágak összefoglaló bibliográfiai általában, úgy ez a kötet is számvetés: eddig ennyit végeztünk, ennyivel járultunk hozzá a nagy összegezéshez, s az egyes fejezetek terjedelmi különbözőségeivel is érzékelhető, hogy hol hiányzik vagy nem kielégítő az alapvetés.

FERENCZY József a magyar hírlapirodalom történetét írta meg, s a sajtótörténetnek az irodalomtörténettel való szoros kapcsolata azóta is szinte hagyománnyá vált nálunk. Így érthető, hogy a sajtótörténet legjobban kimunkált területei: az irodalmi lapok és az írók kapcsolata az újságírással. A politikai újságok történetéből az 1849-ig terjedő korszak, valamint a legújabb kutatások eredményeképpen a munkásmozgalmi sajtó feldolgozása elég érett az összefoglalásra. Nagyon mostohán bánt azonban az eddigi kutatás a kapitalista sajtó legnagyobb hatású politikai napilapjaival, a vidéki sajtóval és a nem társadalomtudományi folyóiratokkal, szaklapokkal. (Ez utóbbi téren azonban valószínűleg a bibliográfia adatgyűjtésének irodalomtörténeti beállítottsága fest a valóságosnál még sötétebb képet.)

A bibliográfia az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő hatkötetes irodalomtörténeti bibliográfia adatgyűjtésére támaszkodik. Ez a széles körű, gondos gyűjtés tette lehetővé a sajtótörténeti bibliográfia könnyebb és gyorsabb elkészültét. Kár, hogy a gyűjtést az irodalomtörténeti szempontból nem jelentős területekkel nem bővítették ki, így számos részterület feldolgozása még további feladatként jelentkezik. Megnehezíti ezt, hogy nem sorolja fel a bibliográfia a feldolgozott forrásokat. (A rövidítési jegyzékben felsorolt lapokon túl még számos továbbit is feldolgoztak, azok

nak azonban nem rövidítették a címét.)

A megjelölt kereteken belül azonban az adatgyűjtés igen alapos. Kiterjed az önálló műveken és a tudományos folyóiratok közleményein kívül a jelentősebb napi- és hetilapok sajtótörténeti vonatkozású cikkeire is, amelyeket más bibliográfiák nem méltatnak kellő figyelemre. Így sikerült felszínre hozni számos olyan vitát, emlékeztést stb., amelyek a további kutatás számára rendkívül hasznos forrásul szolgálhatnak. A gyakran általános jellegű címek esetében a címléírás végére tömör annotációt fűztek a szerkesztők, így a közlemény tárgyról pontos eligazítást kapunk.

A bibliográfia felépítésében is a nagy irodalomtörténeti bibliográfia szerkezetét vette alapul, s azt igyekszik a sajtótörténet sajátos igényei szerint alakítani. Az első nagy rész tartalmazza az összefoglaló műveket és a segédkönyveket. Itt válogatott összeállítást ad a sajtótörténeti kutatásokban is nélkülözhetetlen történelmi és irodalomtörténeti kézikönyvekről és a lexikonokról is. Gazdag fejezetben találjuk meg az újságírók emlékiratait, valamint azokat az emlékeztetéseket, amelyek terjedelmesebben foglalkoznak a sajtóval is. A második és legnagyobb rész tartalmazza a tulajdonképpeni sajtótörténeti irodalmat három nagy korszakra (1705 — 1849, 1849 — 1900), 1901 — 1945), s azokon belül további — lényegében azonos módon ismétlődő — fejezetekre tagolva. A harmadik rész a sajtó elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozó műveket sorolja fel ugyancsak a három nagy korszakra osztva. Itt találjuk a sajtó és társadalom, az elvi és elméleti kérdések, valamint a lapszerkesztés kérdései irodalmát. Az utolsó rész ismerteti a sajtó feltételei és keretei cím alatt a sajtószabadsággal, az újságírók társadalmi és gazdasági helyzetével, a lapkiadással és terjesztéssel, végül az újságírás szervezeti kérdéseivel kapcsolatos közleményeket.

A szerkesztők az egyes címléírásokat általában csak egy helyre igyekeztek beosztani, kivételt olyanokkal tettek, amelyek tárgya több korszakon áthúzódik, vagy amelyek kiemelkedően fontos elvi írások. A bibliográfiát lapozva, meglehetősen sok ilyen többszörös besorolást találunk. Ez ugyan sokszor megkönnyíti a keresett irodalom fellelését, gyakran azonban feleslegesnek látszik. Az utalás módszerének kiterjedtebb alkalmazása vagy legalább a lapok címeit tartalmazó tárgymutató elkészítésével elég sok helyet meg lehetett volna takarítani, párhuzamosságot ki lehetett volna küszöbölni.

A bibliográfia a sajtótörténetészek mindennapi munkaeszköze lesz. Jó volna, ha mielőbb elkészülne a magyar sajtó rég-

várt bibliográfiája is, s akkor erre a két alapvető összegezésre felépülhet a magyar sajtótörténet kézikönyve.

DÖRNYEI SÁNDOR

Budapest történetének bibliográfiája. VII. Mutatók. Szerk. MENTESNÉ RÓZSA Ilona, FANCSALI Petronella, HOLLÓSI Tiborné. Bp. 1974. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

1969-ben jelent meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadásában a Budapest történetéről szóló irodalom nagyszabású könyvészetiének hatodik kötete. A *Magyar Könyvszemle* akkori recenziójában méltatta már a nagy vállalkozást, és felhívta a figyelmet arra, hogy a hatkötetes munkát még egy hetedik, a mutatókat tartalmazó kötet fogja teljesen befejezetté tenni.

Recenzióink szerzője, KÓHALMI Béla sajnos már nem érthette meg ezt. Úgy gondoljuk, az ő szellemében cselekszünk akkor, amikor – talán némileg rendhagyó módon – egy csak mutatókat tartalmazó összeállítást önmagában is bemutatunk. Teszszük ezt mindenekelőtt azért, mert a KÓHALMI Béla által is oly nagy jelentőségűnek nevezett bibliográfiához szervezen hozzátartozik e kötet is: általa válik a hat kötetnyi gazdag anyag könnyen használhatóvá. A nagy méretek, az adatok bősége különösen is indokoltá tették a különböző mutatók elkészítését. Sajnos ismerünk példát az utóbbi időkben arra is, hogy nagyszabású könyvészeti vállalkozás áldozatokkal létrehozott kötetei – a befejező, mutató-kötet elkészítésének elmaradása miatt – csak nehezen kiaknázhatóvá váltak. Azért is elismerésre méltó a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár teljesítménye, mert eljutott a bibliográfia a teljes befejezettséghez, noha munka közben súlyos veszteségek érték a bibliográfia kollektíváját: mindenekelőtt a munkálatok alapjait lefektető főszerkesztő, ZOLTÁN József és más munkatársak halála következtében. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a Szabó Ervin Könyvtár az alatt az évtized alatt, amíg a Budapest történetének bibliográfiája készült, számos, más jellegű bibliográfiai tevékenységet is kifejtett. A könyvtár – névadójához méltó – hagyományait fejlesztette tovább, amikor a szociológiai irodalom szakkönyvtáráként, a modern társadalomtudományi munkák széles körű gyűjtésén és bibliográfiai feltárásán kívül, gondot fordított a főváros történetére vonatkozó irodalom könyvészeti feldolgozására is.

A kötet névmutatója a szerzők, valamint a címek neveit tartalmazza, kiegészítve még az annotációkban előforduló személyek neveivel. A mintegy húszezer név mellett kb. másfélszer annyi intézmény, hely (pl. utcák, terek) és más „tárgy” neve szerepel a gondosan megszerkesztett tárgymutatóban, amelynek egyes nagyobb tételei még tovább tagolódnak. A kétféle mutatót az előforduló folyóíratrövidítések feloldása követi, amelynek azonban talán hasznosabb lett volna a rövidített változatból utalni a teljes címre, hiszen a szövegben az fordult elő. Végül a korábbiakban előfordult hibák jegyzéke zárja le a mutató kötetét, amelynek borítólapján látható legmodernebb hídunk képe ezúttal nem csak fővárosunk, hanem egy kicsit talán a teret és időt egyaránt áthidaló emberi teljesítmény szimbóluma is.

KÓKAY GYÖRGY

Dersi Tamás—Szántó Tibor: A magyar sajtó képeskönyve. Bp. 1973. Magyar Újságírók Országos Szövetsége – Kossuth K. 302 l.

„Ilyen, vagy hasonló gyűjtemény eddig még soha nem jelent meg hazánkban. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége és a Kossuth Könyvkiadó közös vállalkozása az első kísérlet...” – mondja DERSI Tamás bevezetője (8.). Ez a tény önmagában is elegendő lehetne ahhoz, hogy a gondolat és hozzáértéssel formált képes sajtótörténetet jelentősnek ítéljük. Más kérdés – de nem kevésbé lényeges –, hogy DERSI válogatása korántsem holmi „népszerű” album, mint előszavában szerényen vallja, hanem határozott sajtótörténeti koncepció jegyében született önálló szintéziskísérlet, – képi eszközökkel.

És ebben a rendszerezésben nincsenek mereven érvényesülő válogatási elvek. A kiegyensúlyozottan jelentkező, sokszínűség ellenére is még áttekinthetőnek bizonyult 19. századi sajtót szerkesztői szempontból két olyan periódus veszi körül, melyek mindegyike bonyolultabb: az emlékekben szükkölködő 16–18. századi kezdetek és a bőség zavarával küzdő 20. század.

Ami az első problémát illeti, DERSI jól indítja a kötetet: kiindul a „sajtó” elsődleges jelentéséből (így kap helyet a könyvsajtó első hazai mesterének, HESS András ősnymodásznak 15. századi dedikációja a *Budai Krónikából*), majd átvitt értelemben az újságok ősré, a *Relatiokra* és a *Zeitungokra* alkalmazza a szót. Ily módon

a röpiratműfajon keresztül minden logikai zökkenő nélkül eljuthatunk II. RÁKÓCZI Ferenc latin nyelvű hadilapjáiig (1705), illetve a 18. sz. végén RÁT Mátyás első magyar újságjáiig (1780.).

Nyomós és meggyőző érvek alakították ki a modern sajtó illusztratív bemutatását. Egyfelől, az, hogy „az olvasó tájékoztatást kapjon a 20. sz. kommunista-szocialista mozgalmainak sajtójáról, azokról az orgánumokról, amelyek előkészítették 1918 és 1919 forradalmát, majd a vereség után, az ellenforradalmi negyedszázad sok megpróbáltatása közepette harcoltak igaz ügyükért, a felszabadulásért, az új győztes forradalomért”, másfelől viszont evidens, hogy kimaradtak az ellenforradalmi rendszer lapjai, mivel ezeknek „olyan válogatásban, amely elsősorban a tudatformálás tiszteltre vagy követésre méltó sajtó-hagyományait akarja szemléltetni”, helyük nem lehet. (5–6.). DERSI helyes szerkesztési szempontjainak köszönhető, hogy a két háború közti haladó sajtó „elsüllyedt” lapjai közül nem egyet épp az ő könyve segítségével tanulmányozhatunk a felfedezés örömeivel.

SZÁNTÓ Tibor művészi (képszerkesztői) munkájáról csak elismeréssel szólhatunk, pedig a hírlapok, folyóiratok esetében nem sok választási lehetőség nyílt előtte: mindig és mindenütt a fejléc és a címlap bizonyult jellemzőnek. SZÁNTÓ azonban belső oldalakat is reprodukált, miáltal igen változatos képanyagra sikerült neki szert tennie. (Kár, hogy a *Magyar Könyvszemle* kimaradt belőle).

A magyar sajtó képeskönyve egyre idősebbé teszi a monografikus összegezést, mely a MUOSZ támogatásával, személy szerint szintén DERSI Tamás irányításával készül. Addig is, míg a tudományos feldolgozás egyes kötetei megjelennek, a DERSI–SZÁNTÓ-féle képes sajtótörténetet szívesen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

V. KOVÁCS SÁNDOR

M. Pásztor József: A Mi Utunk. Debrecen, 1972.

A *Mi Utunk* egy 1933-ban Debrecenben alapított szocialista időszaki folyóiratnak a címe volt. Mindössze 6 száma jelent meg, mert a rendőrség betiltotta és elkobozta a folyóiratot, szerkesztői ellen pedig bűnvádi eljárást indított.

M. Pásztor József könyve igyekszik sokoldalúan bemutatni *A Mi Utunk* alapításának körülményeit, a lap tartalmát, hatását, kapcsolatát az illegálisban működő

kommunistákkal, s végül megszűnésének eseményeit. Mindez azonban csak áltálat válhat és válik teljessé, hogy megismerjük a szerkesztők és az egyes cikkek szerzőinek életútjával, s itt-ott egyéniségeivel, jellemével.

A szerzőnek sikerült elérnie, hogy könyvében nem csupán folyóirat-történeti adalékokra derül fény, hanem érzékeljük egy egész korszak illegális forradalmi küzdelmeinek minden nehézségét, önfeláldozását és jelentőségét is. A debreceni folyóirat nem volt provinciális jelentőségű. Pásztor főlkutatja azokat a szálakat, amelyek személyi vagy mozgalmi kapcsolatok révén a fővároshoz, Szegedhez, Sárospatakhoz, más magyar városokhoz, sőt a külföldhöz fűződtek, és utal arra, hogy az átmeneti szüneteltetés után 1934-ben újra megjelenő folyóiratnak az elnémitott *Társadalmi Szemle* szerepét kellett volna átvennie. „Országos folyóiratot akartak, s ezért a hazai kommunista erők egészének szellemi erejére számítottak.” Ezen a ponton azonban egy kissé hiányosak a könyvbe foglalt adatok, az idézett megállapítást csupán egy szerzői névsor dokumentálja valamelyest.

Pedig nyilván az volt M. Pásztor József egyik szándéka, hogy szélesebb körben, eddig ismeretlen tényanyag feltárásával és közreadásával hozzájáruljon az ellenforradalmi korszak szocialista irodalmának megismeréséhez. A közölt tényanyag valóban értékes és széles körű. Visszaemlékezések, levelek, *A Mi Utunk* közleményei (elméleti cikkek és szépirodalmi művek), rendőrségi és bírósági akták tolmácsolják a kor politikai izgalmait, tanúsítják a szocialisták elméleti igényességét, törekvésüket arra, hogy a marxizmus birtokában minden új történelmi helyzetben helyesen tájékozódjanak, a végül fölidézik küzdelmüket a megtalált társadalmi igazság terjesztéséért.

A szerző másik szándéka a tényközlés mellett az értékelés volt. Ezt a szándékát is többnyire sikeresen valósítja meg, de már korántsem egyenletes színvonalon. Pozitív és negatív példát egyaránt idézhetnénk a könyvből. Amíg például a 118–120. lapon részletes elemzést kapunk az első három szám eszmei-elvi arculatáról, addig a folyóirat egészének értékelésekor az *Esztétikai arculat* című alfejezet főként egy olvasói levél közlésére szorítkozik, s még azt sem tudjuk kihámozni, vajon M. Pásztor József azonosítja-e magát a levélíró megállapításaival. Ugyancsak előfordul, hogy egyes cikkek tartalmát, sőt tévedéseit megjegyzés nélkül ismerteti a szerző. S csak egyszerű (137.) történik kísérlet arra, hogy *A Mi Utunk* képviselte

álláspontot, szélesebb keretek közé helyezve, szembeállítja a magyar kommunista mozgalom korabeli elvi állásfoglalásával.

S az említett kifogás bizonyára abból ered, hogy M. PÁSZTOR József maga sem tisztázta kielégítően: tudományos művet akar-e írni vagy népszerű, ismeretterjesztő könyvet. A téma inkább a tudományos feldolgozást kívánta volna. Ebben az esetben viszont némely elnagyolt elemzést a szerzőnek részletesebbé, módszeresebbé, elmélyültebbé kellett volna tennie, elhagyva az újat nem nyújtó, általánosságokat tartalmazó vagy éppen leegyszerűsítő részeket (pl. 53–54.). Hiányzik a könyvből néhány, a tudományos munkában elengedhetetlen követelmény, például az idézetek pontos helyének megjelölése, s egy névmutató, amely az azonosítást segítené egy-egy kevésbé ismert név ismételt előfordulásakor. (Ez utóbbira mindenképpen szükség lett volna, hiszen még egy-egy személy teljes életrajza is több helyről tevődik össze.)

A közlendők megformálása megint csak a népszerű ismeretterjesztés irányára mutat. M. PÁSZTOR József vonzóan, ügyesen szerkeszti meg anyagát, mindjárt az első oldalakon érdeklődést kelt, és van érzéke a hatásos, érzelmi felhangú fejezetzáráshoz, fejezetindításhoz. Kár, hogy gyakori a sajtóhiba és a magyartalan vagy suta fogalmazású mondat.

A kötet nyilvánosságra bocsátása a Debreceni Városi Tanács VB. Művelődési Osztályának az érdeme.

HONFFY PÁL

Bogdán István: Régi magyar mesterségek. Bp. 1973, Magvető K. 407.

A történeti kutatásairól, kultúrtörténeti érdekű írásairól ismert jeles szerző ismeretterjesztő előadásait, népszerűsítő cikkeit foglalta kötetbe. A régi magyar mesterségekhez fűződő írások egységes tematikát alkotnak és népszerű formában, de szakcszerű módon foglalják össze az egyes mesterségi ágazatokról szóló tudnivalókat. Mondanivalójának hitelét levéltári forrásokkal, korabeli levelekkel, irodalmi elemekkel, anekdotikus részletekkel, válogatott szakirodalommal igyekszik alátámasztani.

Könyvének vannak olyan fejezetei, amelyek közelebbről érintik a művelődés- és könyvtörténetet. Mindjárt az első az ún. „féharmesterség”-ről, a papírkészítőkről szól, az első magyarországi (löcsei) papírmalom pusztulásától (1530) a papírgyártás kibontakozásáig. Az ötödik fejezet a nyomtatómesterséggel foglalkozik, s bemutatja

a „betűk mesterét”, méltatva TÓTFALUSI KIS Miklós munkásságát, küzdelmes életútját. (*Mentségének* megjelenési éveként bizonyára elírásból áll 1680, 1698 helyett, 49. l.) Részletezi az egész könyvnyomtatás folyamatát a betűszedéstől, s betűöntéstől a szedésen, s készíajton keresztül a nyomtatásig és a kötésig. Olvashatunk egyebek között a világitómesterségről, s a gyertya világnál készült fóliákról, levelekről; a szállításról, a postamesterségről, kalnárságról, deákuraimékról; a mesterségek címeréről stb. E példák láttán említjük meg, hogy egyéb fejezetekben is érdemes lett volna megemlékezni némely könyvtörténeti vonatkozásról, mint pl. a faragók és asztalosok reneszánsz s barokk „bibliotékái”-ról, remek kivitelű fakönyvtárakról, a könyvek külső díszítéséről, kötéséről, a könyvárusokról stb. Ezek azonban speciális szempontok, s nem kérhetők számon egy általános érdekű, ilyen széles témakörű kötet szerzőjétől. Bizonyos, hogy BOGDÁN István szép kiállítású könyve megfelelő célkitűzésének, népszerű-szakszerű tudnivalókat ad a történeti múlt iránt érdeklődő, művelt olvasó kezébe.

HOPP LAJOS

Borsy Károly: A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs 1973. 144 l. + 3 melléklet.

A pécsi nyomdászat 200 éves fennállását, amely egybeesett a hazai könyvnyomtatás félezer éves jubileumával, a Pécsi Szikra Nyomda mind tartalmában, mind formájában méltó kiadvánnyal ünnepelte. BORSY Károly munkája igen jó áttekintést nyújt a tevékenységét 1773-ban megkezdő ENGEL nyomdáról egészen jogutódjának, a KNEZEVICH-féle műhelynek megszűnéséig. A szerző nem eléggé hangsúlyozható erénye, hogy minden kérdésben a tényekre támaszkodik, és ezzel nyomdatörténezeink korábbi, sajnos meglehetősen általános hibáját elkerülte: az adatok hiányát nem igyekezett könnyelmű és felelőtlen hipotézisekkel áthidalni. Csak dicsérni lehet azt a gondos levéltári és könyvtári kutatást, amely azt az igen gazdag, zömével korábbról ismeretlen adatgyűjtést eredményezte, amely azután biztos alapot nyújtott az első pécsi nyomdáról szóló mű megírásához. Ahol pedig ennek során lényegesnek látszó pontokon az adatok mégis hiányoztak, ott a szükségeszerű következtetések feltételes módban fogalmazva mindig világosan elkülönülnek a források által biztonságosan alátámasztott tényektől.

Világos szerkezetben és olvasmányos stílusban kap az olvasó áttekintést a kora-

beli Pécsről, a budai LANDERER-műhelyből érkező ENGEL János József nyomdaalapításáról, kiadványainak tartalmi és formai jellemzőiről, majd a nyomdász élte alkonyáról egészen 1795-ben bekövetkezett haláláig. A következő rész a műhely sorsával az özvegy igazgatása alatti időszakban (1795–1813) foglalkozik, míg a befejező fejezet a vő, KNEZEVICH István tevékenységéről tudósít. Ő nem volt hivatalos nyomdász, és 1840-ben bekövetkezett haláláig az első pécsi nyomda jelentősége egyre csökkent. Özvegye, ENGEL Ágnes Anna idejében azután a sajtó 1844-ben működését végleg beszüntette.

A fenti adatok csupán állomásai a pécsi ENGEL-féle nyomda történetének, amelyet a könyv igen gazdag dokumentációval tár fel. A gazdag és jól megválasztott illusztrációk alátámasztják és még plasztikusabbá teszik a szöveg mondanivalóját. Sikerként mondható a mellékletként közreadott első pécsi betűmintakönyv és az 1775. évi plakátnaptár reprodukciója is. Ugyanez már nem mondható el a nyomdai privilégium hasonmásáról, amelyben nyilván az eredeti kézirat állapota is közrejátszott.

A szerző általában jól használta fel és értéküknek megfelelően kezelte forrásait, mégis éppen ezzel kapcsolatban tehető bizonyos kritikai megjegyzés is. A hazai nyomdászati történetével kapcsolatban olyan többé-kevésbé már meghaladott forrásra támaszkodott, mint pl. a 20. lapon látható térkép esetében („Magyarországi nyomdahelyek 1773-ban.”) FIRTINGER Károly 1896-ban megjelent munkája. Így kerülhetett arra több város is, ahol 1773-ban nem működött könyvsajtó (Bártfa, Gyulaféhérvár, Komárom, Lőcse, Zsolna). Ezért hiányzik továbbá az erdélyi Medgyes neve, ahol pedig 1765 és 1781 között működött, ha nem is túl jelentős műhely. (Itt jegyezhető meg még, hogy „Balázsfa” helyesen Balázsfalva.)

Jó lett volna, ha a könyv megírásához használható lett volna a PETRIK-féle és az 1712–1860 korszakot felölelő bibliográfia ötödik és hatodik kötete, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár 1971-ben és 1972-ben adott közre. Így kiderült volna, hogy pl. a 17. lapon reprodukált STEKL-féle vizsgatétel bibliográfiailag már ismeretes (PETRIK V. 457. l.), vagy hogy pl. az észéki nyomdának DIVALD által történt átvétele nem 1776-ban (24. lap), hanem már egy évvel korábban történt (PETRIK VI. 112. l.).

Ezek a kisebb jelentőségű észrevételek, amelyeknek alapjait szolgáló kötetek a szerző számára talán már túl későn jelentek meg, nem érintetik és nem is érintik a kötetnek azt a feltétlenül pozitív meg-

ítélését, amelyről a fentiekben már bőven esett szó. Ezen felbátorodva csak azt kívánhatjuk, hogy más hazai nyomda esetében is akadjon olyan lelkes és jó felkészültségű szerző, aki annak történetét a pécsihez hasonló színvonalon megírja.

BORSA GEDEON

Fuks, L.—Fuks—Mansfeld, R. G.: **Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. I. Catalogue of the Manuscripts of the Bibliotheca Rosenthaliana University Library of Amsterdam. Leiden, 1973. XIV, 349. 1.**

L. ROSENTHAL (1794–1868), hamburgi rabbi, egyike volt a legjelentékenyebb héber könyvgyűjtőknek. Fia, G. ROSENTHAL báró, atyja könyvtárát 1880-ban Amsterdam városának ajándékozta. Ez Rosenthaliana néven része lett az egyetemi könyvtárnak. A náci megszállás alatt Németországba került (Frankfurtban akarták felállítani). 1946-ban — kevés hiánnyal — visszakerült eredeti helyére.

A nyomtatványokról száz évvel ezelőtt már megjelent egy katalógus (ROEST, M.: *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek. I–II.* Amsterdam 1875; fényképezett kiadása 1967-ben). Akkor még csak 32 kézirat volt a gyűjteményben, azóta 700-ra emelkedett a száma.

A gyűjtemény profiljára jellemző, hogy gazdag a holland zsidóság történetére és irodalmára, valamint az inkvizícióra vonatkozó dokumentumokban.

Figyelemre tarthat számot a 19. szám, egy Haftóra-tekerecs. A 94. számot (Széfer Micvot Kátán) egy Hanna nevű nő másolta 1386-ban. A 150. szám valószínűleg Sámuel DREZNITZ másolta és rajzolta Birkát Hámmázon-könyvecské. A 403. szám spanyol nyelvű gyűjtőkötet 1723-ból, benne többek között Sábbátáj Cevi története.

Néhány magyar vonatkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet.

83. sz. Talmudi jegyzetek Ber és Cevi Hirsch, Menáchem Mendel Dukes fiai tollából. Pozsonyban másolták 1799–1818-ban.

126. sz. Északafrikai responzumok a XV. századból. A másolat Móse Szófér pozsonyi rabbi számára készült.

132. sz. A Pozsonyban is élt Áron Schreiber Herlingen Haggádája (Bécs, 1751). Számos műve ismeretes a világ minden táján. A Kaufmann-gyűjteményben is található.

327a. sz. Héber liturgiai költemények Menáchem b. Izsák Dávidtól (talán Pozsonyban, 1777–1820-ban). A végén egy levél olvasható a pozsonyi rabbihoz.

481. sz. Abrahám b. Sámuel Zacuto Szefer Juchaszinja. Zalman b. Jedidja Stern (Magyarországról) másolta 1845-ben.

594. sz. Abrahám Lévi b. Menáchem Tal jiddis útleírása 1719–1724-ből. Magyarországot is útba ejti.

Hadd említsünk meg egy sajnálatos sajtóhibát: A 2. és 5. kép aláírása felcserelődött.

Reméljük, nem kell sokat várnunk a II. kötet megjelenésére.

SCHNEIDER SÁNDOR

Schwarz, A. Z.-Loewinger, D. S.—Roth, E.: *Die hebräischen Handschriften in Österreich*. II. New York, 1973. XV, 171 l. (American Academy for Jewish Research. Texts and Studies. Vol. IV.)

A. Z. SCHWARZ (1880–1939) 1925-ben kiadta a bécsi Nationalbibliothek héber kéziratának katalógusát, 1931-ben pedig az Ausztria többi lelőhelyén található jegyzékének I. kötetét. Folytatását megkezdte, de befejezésében megakadályozta az Anschluss. A náciak megkínózták, bebörtönözték. Post tot discrimina rerum sikerült kijutnia Palesztinába, ahol rövidre rá meghalt.

Több mint negyven évvel az I. kötet megjelenése után a hagyatékából kiadásra került a 284–302. számú kézirat feldolgozása (IIA): Teológia és filozófia, orvostudomány, természetstudomány. A bejegyzések között 5 könyvlista is található (9, 20, 53 l.). A 292. szám CHORIN Áron aradi rabbi *Sómér Tóra* c. autográf kézírata. Egykor Löw Lipót tulajdona volt, Löw Immánuel ajándékozta a bécsi Zsidó Múzeumnak.

A IIB-ben a Rainer-gyűjtemény 187 geniza-darabjának kapjuk első ízben katalógusát. A 95. szám Sámuel SÖLISI Sávútra írt pijjutjait foglalja magában, a 98. számú talán fiának, Jiccháknak máámádját.

A továbbiakban 11 könyvtár 165 töredéke következik (kivülük 2 kódex), amelyek kötetstáblákként maradtak meg. A szokott szövegeken kívül akad közöttük eltérő is: egy kereskedő vagy bankár feljegyzései Klosterneuburgban (63. sz.) s két okirat (71, 114. sz.). Az első bennünket közelről érdekel: A linzi Stadtbibliothekban (Bundesstaatliche Studienbibliothek) van egy házaladási szerződés 1495-ből. A

szöveg már régen megjelent (V. KURREIN: *Jüdisches Archiv*. I. 1928. Neue Folge. Heft 5/6. 5–7.). A kiadó Judenburgot olvasott helynévnek. Most kiderült, hogy Ödenburgról, Sopronról van szó. Az okirat 38 soros, tehát a leghosszabb héber nyelvemlék a középkori Magyarországról. A tárgyra még visszatérünk.

A katalógus nagy értéke, hogy mindkét kötet egyesített indexét adja.

A földrajzi indexhez néhány megjegyzésünk volna:

152. l. 124. sz. **הירושא**: bizonyára Fehérvár.

153. l. 23. sz. **שני**: kérdőjel nélkül Nyitra. Markus DONATH, az ismert rézmetsző két művét tartalmazza. Az 1834-es Megillából és Siviti-táblából Magyarországon is van példány (A. SCHNEIDER: *Isr. Wochenblatt*. LXVI. 1966. No. 9; SBB. X. 1973/74. 80–82.).

153. l. 124. sz. **באלסאגארמאט**: Balassagyarmat. A kérdőjel törlendő mellőle.

A katalógus változatos anyagot dolgoz fel. Számon kell tartanunk.

SCHNEIDER SÁNDOR

Stanislaw Pazyra: *Z dziejów ksiązki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970. PIW 452.

A könyvek sorsa, története a legszorosabban összefügg a nemzeti múlttal és kultúrával, az emberiség sorskérdéseivel. Vannak olyan történelmi időszakok, amikor a könyv egy egész nép élethalál küzdelmének szimbólumává válik, mint ahogy a második világháború idején történt Lengyelországban is. A „lengyel könyv” története, kiadási és könyvtárügyi intézmények működésére, kiadók, könyvtárosok s általában a könyvvel hivatásszerűen foglalkozók tevékenységére vonatkozólag még nincs összefoglaló munka ezekből a tragikus évekből. A német megszállás alatt mind a legális, mind az illegális szervezkedésben tevékeny szerepet játszó szerző könyve az első kísérletnek számít ezen a területen.

St. PAZYRA statisztikai adatok kíséretében ismerteti a második világháború előtti lengyelországi könyvkiadási, könyvtárügyi helyzetet, hivatalos szervezeti működési formákat is. Ezek ismeretében a következő fejezetek olvasásakor megdöbbenést kelt az a hatalmas mérvű pusztítás, amit a megszállók tudatosan és tervszerűen vittek végbe lengyel földön néhány év leforgása alatt. Joggal nevezi a szerző a „lengyel könyv tragédiájának” ezeket a szomorú

éveket, amikor a nemzeti kulturális értékek, oklevelek, kéziratok, régi könyvek és könyvritkaságok ezrei, unikumok, inkunabulumok sokasága, polonikum-gyűjtemények, különlegesen védett kollégiumi, egyházi és állami muzeális gyűjtemények, antikváriumok sora, egész könyvtárak és levéltárak estek a szisztematikus megsemmisítés áldozatává. S velük együtt pusztultak a „könyvesek”, a levéltárak és könyvtárak százai, akik létrehozták, gondozták, védelmezték a lengyel nép kulturális örökségének féltve őrzött kincseit.

A főkörmányzóság krakkói propaganda-hivatala 1940–1943 között négy tilalmi listát (*Liste des deutschfeindlichen, schädlichen und unerwünschten polnischen Schrifttums*) bocsátott ki, fokozatosan növelve a megsemmisítésre ítélt könyvek számát. A mintegy 300 oldalas index 1948 szerző nevét, 3049 művét, 175 anoním kiadványt, 68 szerző teljes életművét, több mint száz folyóiratot és 9 kalendáriumot, tankönyvszeriákat, imakönyveket stb. tartalmazott. Ifjúsági írók (KRASZEWSKI, PRUS stb.) éppen úgy indexre kerültek, mint a lengyel klasszikusok csaknem összes művei, ZEROMSKI és SIENKIEWICZ regényei, sőt a róluk szóló filológiai irodalom is. Különösen veszélyesnek ítéltetett a népköltészet, s általában az egész költészet. Így került máglyára MICKIEWICZ, SLOWACKI és KRASINSKI teljes életműve, s jórészt KONOPNICKA, STAFF, TUWIM, WYSPIANSKI és más költők munkái. Még egyes német írók lengyel fordításait (SCHILLER: *Zbójcy*, GOETHE: *Cierpienia młodego Wertera* stb.) is kivonták a forgalomból. A lengyel könyvkereskedők szövetségét (ZKP – *Związek Księgarzy Polskich*) felügyelet alá vonták, s minden helyi és országos társulat legális működését lehetetlenné tették.

A szerző több fejezetet szán a varsói és lengyelországi könyvkiadás és könyvkereskedelem kritikus helyzetének, a kiadói, könyvtárosi szervezet konspirációs tevékenységének, kiadványok előállításának és titkos terjesztésének, a földalatti iskolai oktatás és nemzeti művelődés támogatásában végzett felelősségteljes munkájának (illusztrációkkal is dokumentált) bemutatására. A rendkívüli állapotoknak és feladatoknak megfelelően átszervezett lengyel könyvkiadói társasága (PTWK – *Polskie Towarzystwo Wydawców Książek*), az említett ZKP és a könyvszakma dolgozóinak szövetsége (ZZPK – *Związek Zawodowy Pracowników Księgarskich*) fölmérhetetlen áldozatvállalással működött az ún. Tymczasowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji Księgarskich, az ideiglenes konspirációs egyeztető bizottság irányításával. Ebből alakult 1943-ban a Tymcza-

sowa Rada Księgarstwa Polskiego; s ennek elnöki tisztét töltötte be St. PAZYRA.

A hazai földön veszélybe került „lengyel könyv” hű segítőitársai voltak az idegenben men-kített vagy külföldön napvilágot látott lengyel kiadványok. A világszerte megélenkült lengyel nyelvű könyvkiadásról St. PAZYRA művének utolsó, 9. fejezetében kaptunk képet. Európai, közel- és távolkeleti, afrikai, amerikai kiadók igyekeztek könyvekkel ellátni az emigrációban élő hazafiak ezreit. Európai viszonylatban főleg a szovjet, francia, magyar, angol, olasz stb. lengyel nyelvű könyvkiadási tevékenységet hangsúlyozza s részletezi a szerző. A lengyel–magyar kapcsolattörténet 1939–1944 közötti emlékezetes szakaszában eredményes munka folyt Magyarországon német megszállásáig; nemcsak a lengyel kiadványok, folyóiratok száma, hanem tematikai gazdagsága isszembetűnő. St. PAZYRA elsősorban a budapesti Intyutut Polski támogatását emeli ki; továbbá annak jelentőségét, hogy az itt nyomtatott könyvekből sokat juttattak el más országokban élő emigránsoknak. Dokumentumként idézi a szerző a szakirodalomban megjelent írásokat, mint pl. *Bibliografia wydawniczo polskich na Węgrzech* (Bpest. 1943, A. K. ról), *Bibliografia polonikow węgierskich 1939–1945* (Warszawa 1958), valamint *A magyar–lengyel kapcsolatok könyvészete, 1938–1945* (Bpest 1948). A kiadói érdem elismerése s az információ kedvéért hozzávehetjük még az itteni Lengyel Intézet könyvtárának lajstromát: *Katalog Biblioteki Instytutu Polskiego w Budapeszcie*. Bp. 1941. Komisja Kulturalno-oswiatowa przy Komitecie Obywatelskim dla Spraw Opieki nad Polskimi Uchodźcami na Węgrzech. A két nép hagyományos barátsága és az antifasiszta szolidaritás jegyében, közös ügy érdekében folytak a sokágú munkálatok, amelyekről a kortanúkat idézve, St. PAZYRA elismerően emlékezik meg történelmi tanulságokat nyújtó könyvében.

HOPP LAJOS

Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus*. Bukarest 1973 *Kriterion*. 88 l.

1973-ban ünnepelték – mindenekelőtt szülővárosában – a nagy brassói humanista, Johannes HONTERUS születésének 475. évfordulóját. Ez alkalommal Gernot NUSSBÄCHER, a brassói levéltár munkatársa a szélesebb körű olvasói igények kielégítésére igen ügyesen összeállított és képekkel

gazdagon illusztrált kötetet készített a magyar nyelvű könyvek megjelentetése miatt is jogosan ismert és becsült bukaresti Kriterion kiadó gondozásában. Ebben a részletproblémákba és a maig is nyitottan maradt kérdésekbe tudatosan nem bonyolódva világos és jól áttekinthető képet ad erről a valóban rendkívüli tehetségű és sokoldalú férfiról.

A kis könyv szerkezetét NUSSBÄCHER úgy választotta meg, hogy HONTERUS életútját az olvasó képekben követheti. Szülővárosa, Brassó mellett tanulmányainak és külföldi tevékenységének színhelyeiről (Bécs, Krakkó stb.) is korabeli reprodukciót ad. HONTERUS brassói lakóhelyeinek a mai állapotot bemutató fényképei mellett a legtöbb illusztráció az általa készített nyomtatványokból származik. És éppen ez az, ami a *Magyar Könyvszemle* szempontjából a legfigyelemreméltóbb.

HONTERUS kiadós külföldi útjáról hazatérve Brassóban nyomdát alapított, amelyet 1539-től, vagyis a megindulástól kezdve egészen az 1549-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Sajtója alól több mint harminc, ma is ismeretes nyomtatvány került ki ez alatt az idő alatt. NUSSBÄCHER igen szemléletesen ezeknek a kiadványoknak megjelentetési körülményein keresztül ábrázolja HONTERUS életútjának főbb állomásait. Ennek kapcsán nem csupán az eddigi ismereteket foglalja össze, de helyenként kutatásai nyomán újabb megállapításokra és összefüggések felderítésére is jutott. Könyvével párhuzamosan a *Karpatenrundschau* c. hetilapban az 1973–1974. évfolyam húsz számában (1973: 32–33., 35–41., 44–48., 50–52. — 1974: 3., 4., 8.) egy-egy HONTERUS-kiadvány címlapfényképének közreadása mellett ezeket a kutatási eredményeit részletesebben kifejtve is publikálta. Mindez igen értékes adalékot jelent a brassói nyomda legkoráb-

bi korszakára vonatkozó, sajnos még mindig meglehetősen hézagos ismeretekhez.

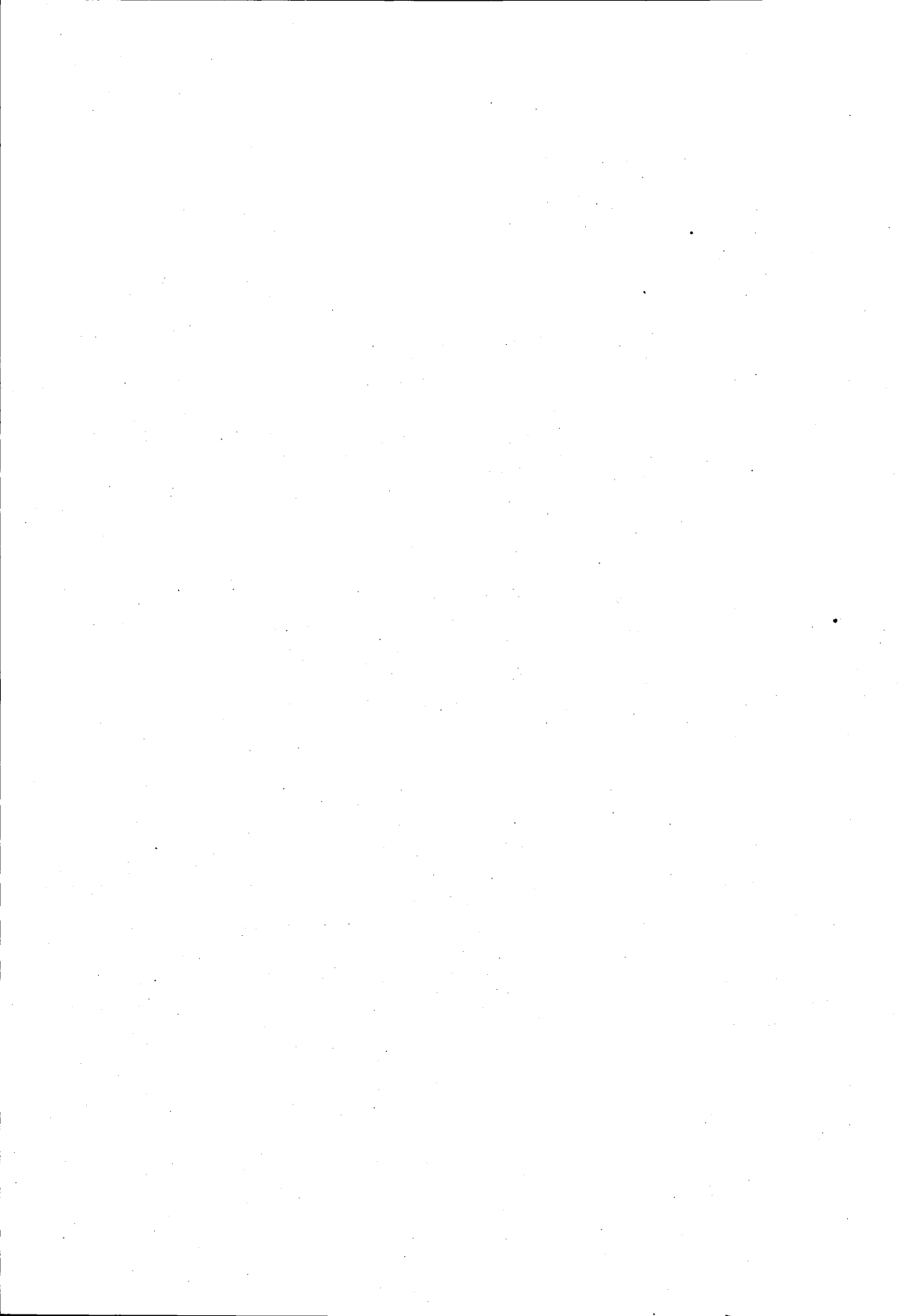
A valóban rendkívüli képességű HONTERUS egyaránt maradandót alkotott mint a klasszikus nyelvek kitűnő ismerője, mint földrajztudós, mint jogász stb. Kimagasló szerepét játszotta az erdélyi századoknak a lutheri reformáció útjára lépésében. De ennek során tevékenysége nem merült ki egyedül egyházzervezésben, hanem érdeklődésének és munkásságának középpontjában az iskola állott. Kitűnő pedagógus volt, aki didaktikailag is rendkívül érett műveket írt. Kitűnő példa erre földrajzi tankönyve, amely Európa számos országában több tucat kiadásban látott napvilágot a halálát követő évtizedekben is.

Ugyancsak az iskolák tankönyvigénye volt az, amely a törökök előretörése következtében egyre izoláltabb helyzetbe került Erdélyben, az önellátás végett szükségessé tette a brassói nyomda életrehívását. Ugyanebből az okból és ugyancsak HONTERUS ösztönzésére létesült 1546-ban az első erdélyi papírmalom is Brassóban, amely a helyi sajtó zavartalan nyersanyagellátásáról gondoskodott.

Végül, de nem utoljára — nyomdai és kiadói tevékenysége mellett — meg kell említeni HONTERUS rendkívüli fametszői képességét is, amelyet már bázeli tartózkodása során (1532) készített nagyalakú térképeivel bizonyított. Brassóban műhelye valamennyi fametszetes díszét — beleértve a jelvényül használt Brassó városa címerét is — maga véste. Különösen értékes az említett földrajzkiadvány illusztrációjával metszett 13 térkép, közötté természetesen az Erdélyt ábrázoló is.

NUSSBÄCHER hasznos és értékes könyvét jogos örömmel üdvözölhetjük a neves humanista évfordulója alkalmával.

BORSA GEDEON

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata

Felelős szerkesztő: KARDOS TIBOR

Kutatási eredmények a közép- és újlatin filológiától kezdve a modern európai filológiáig

Összehasonlító irodalomtörténeti, kapcsolattörténeti tanulmányok

Irodalomelméleti, verstani, műfordítási kérdések, elemző bírálatok

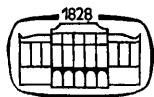
Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 44,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Kiadja az

AKADÉMIAI KIADÓ

1974-ben indul

a

Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének
új műhelyfolyóirata, a

LITERATURA

Friss kiadvány — friss problémákról

A most induló folyóirat, a

LITERATURA

az élő, a XX. századi modern magyar irodalom jelenségeit, elméleti és esztétikai problémáit világítja meg áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával.

Főszerkesztő: SÓTÉR ISTVÁN

Szerkesztő: BÉLÁDI MIKLÓS

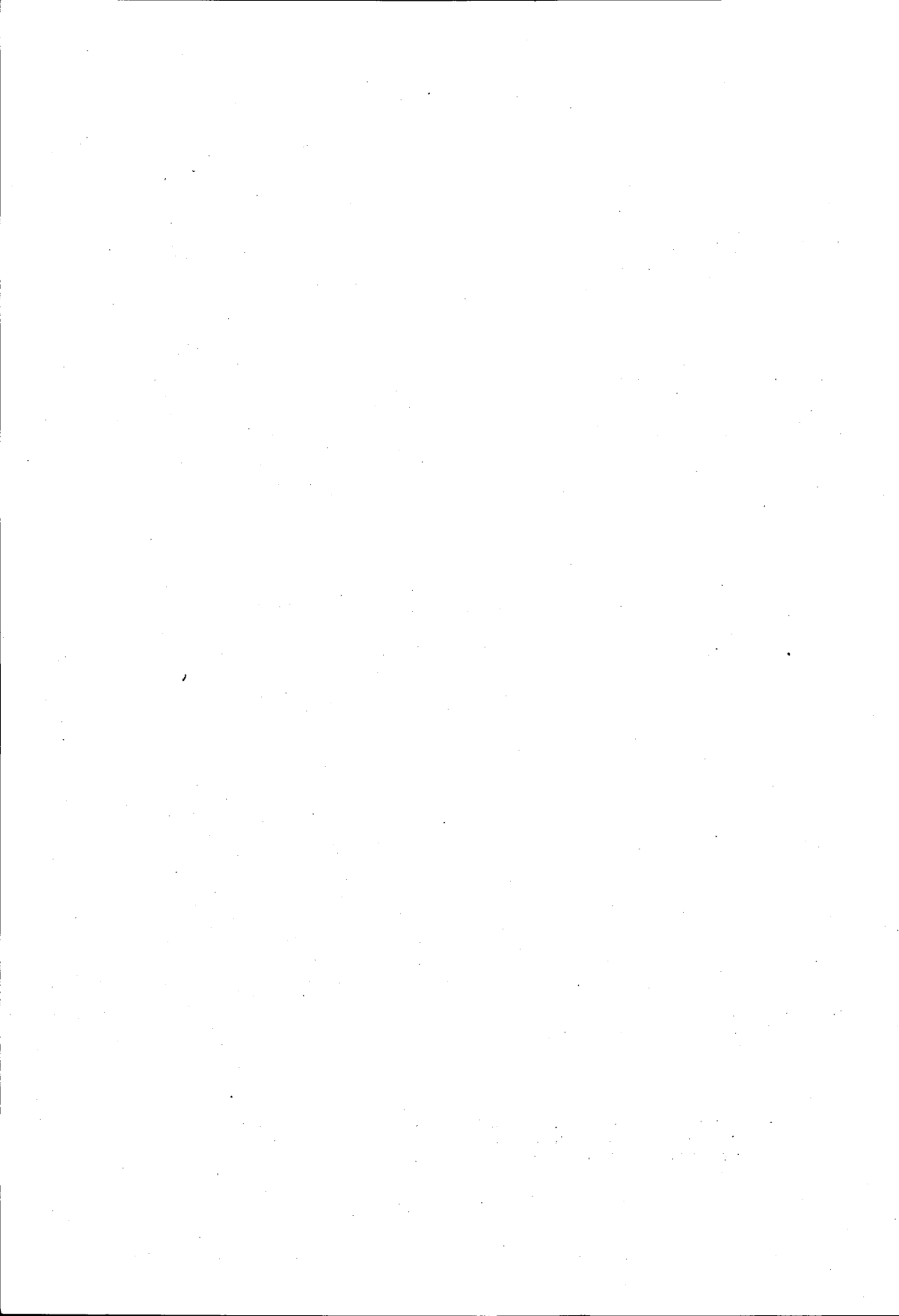
Megjelenik évente 4 füzet · Évi előfizetési díja: 48,— Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány utca 21.)

AKADÉMIAI KIADÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. VI. 13 — Terjedelem: 15,25 (A/5) ív
74.541 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina a Vatikáni Könyvtárban	217
<i>Varjas Béla</i> : Tótfalusi Kis Miklós-problémák	222
<i>Hölvényi György</i> : A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend	232
<i>Fülöp Géza</i> : A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján (A Skublics család zalaszentbalázi könyvtára)	249
<i>Fried István</i> : Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806	262
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849– 1860)	269
<i>Varga Sándor</i> : A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a „Sarló” (1945–1949)	294

KÖZLEMÉNYEK

<i>Dobszay László</i> : Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához ...	307
<i>Ritók Zsigmondné</i> : Budai polgárok könyvei a 16. században	312
<i>Füves Ödön</i> : Cantemir Demeter és a magyarországi görögök	314
<i>Petrovich Ede</i> : A 200 éves Klimó-könyvtár történetéhez	315
<i>Bütskey István</i> : Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben	325
<i>Kerényi Ferenc</i> : Az első magyar szintársulat könyvtárának története	331
<i>Koel, Ottilia</i> : Kossuth's unpublished letter to Henry G. Blake	338
<i>Indali György</i> : A Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetének Könyvtára 1924-ben	339
<i>Markovits Györgyi</i> : Ismeretlen magyar lapok. A chilei „Üzenet” (1941–1942)	343
<i>Szinai Miklós</i> : Sajtócenzúra Magyarországon a második világháború alatt	346

FIGYELŐ

<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig	356
<i>Havasi Zoltán</i> : A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység	359
<i>Holl Béla</i> : „500 éves a magyar könyvnyomtatás”. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban	360
<i>Adorján Imréné</i> : A magyar könyv 500 éves évfordulójára rendezett kiállítás Keekskeméten	363
<i>k. gy.</i> : A 18. századi hazai nyomtatványok országos feltárása	364
<i>Borsa Gedeon</i> : Új életre támadt az ősnymtatványok nemzetközi bibliográfiája ..	365
<i>Kálmán Lászlóné</i> : Könyv a német antifasiszta álcázott irodalomról	368
<i>Kókay György</i> : Még egyszer a Pressburger Kundschaftsblattról	370
<i>Keresztury Dezső</i> 70. születésnapjára	371
<i>Ján Čaplovič</i> köszöntése	371
<i>Kozocsa Sándor</i> 70 éves	372

SZEMLE

<i>Csapodi Csaba</i> : The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	373
<i>Radó, D.</i> Polycarpus: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp. 1973. (<i>Holl Béla</i>)	375
<i>Escarpit, Robert</i> : Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp. 1973. (<i>Havasi Zoltán</i>)	377
<i>F. C. Jak Dóra</i> : Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka. Bp. 1973. (<i>Bata Imre</i>) ...	378
A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája. Bp. 1972. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	379
Budapest történetének bibliográfiája. VII. Mutatók. Bp. 1974. (<i>Kókay György</i>) ..	381
<i>Dersi Tamás</i> – <i>Szántó Tibor</i> : A magyar sajtó képeskönyve. Bp. 1973. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	381
<i>M. Pásztor József</i> : „A Mi Utunk”. Debrecen, 1973. (<i>Honffy Pál</i>)	382
<i>Bogdán István</i> : Régi magyar mesterségek. Bp. 1973. (<i>Hopp Lajos</i>)	383
<i>Borsy Károly</i> : A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs 1973. (<i>Borsa Gedeon</i>)	383
<i>Fuks, L.</i> – <i>Fuks-Mansfeld, R. G.</i> : Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. I. Leiden 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	384
<i>Schwarz, A. Z.</i> – <i>Loewinger, D. S.</i> – <i>Roth, E.</i> : Die hebräischen Handschriften in Österreich. II. New York 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	385
<i>Pazyra, Stanisław</i> : Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej. Warszawa 1970. (<i>Hopp Lajos</i>)	385
<i>Nussbächer, Gernot</i> : Johannes Honterus. Bukarest 1973. (<i>Borsa Gedeon</i>)	386

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Csapodi—Gárdonyi, Klára</i> : Un «Corvina» inconnu à la Bibliothèque Vaticane	217
<i>Varjas, Béla</i> : Problèmes-Tótfalusi Kis Miklós	222
<i>Hölvényi, György</i> : Les historiens jésuites hongrois de 18 ^e siècle et la Compagnie de Jésus	232
<i>Fülöp, Géza</i> : La culture de livre de la noblesse terrien de province au tournant du 18 ^e et 19 ^e siècles	249
<i>Fried, István</i> : Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806	262
<i>Buzinkay, Géza</i> : La direction de la presse et la littérature hongroise à l'ère Bach	269
<i>Varga, Sándor</i> : «Sarló» (Faucille), Maison d'édition du Parti Paysan Hongrois	294

CONTRIBUTIONS

<i>Dobszay, László</i> : Modèle de mélodie au décalogue en vers du Livre des Exemples	307
<i>Ritók, Zsigmondné</i> : Livres des bourgeois de Buda au 16 ^e siècle	312
<i>Füves, Ödön</i> : Demeter Cantemir et les grecs de Hongrie	314
<i>Petrovich, Ede</i> : A l'histoire de la Bibliothèque Klimó	315
<i>Bitskey, István</i> : La bibliothèque de Nicolas Androvics, chanoine d'Eger en 1777	325
<i>Kerényi, Ferenc</i> : L'histoire de la bibliothèque de la première troupe de comédiens hongroise	331
<i>Koel, Ottília</i> : Kossuth's unpublished letter to Henry G. Blake	338
<i>Indali, György</i> : La bibliothèque du Syndicat des Agents Commerciaux en 1924	339
<i>Markovits, Györgyi</i> : Des revues inconnues hongroises. „Üzenet” (Message) en Chili	343
<i>Szinaï, Miklós</i> : Censure de la presse en Hongrie pendant la deuxième guerre mondiale	346

CHRONIQUE

<i>Kosáry, Domokos</i> : Bibliographie de la littérature hongroise — 1772.	356
<i>Havasi, Zoltán</i> : Les recherches modernes philologiques et l'activité d'information des bibliothèques	359
<i>Holl, Béla</i> : L'imprimerie hongroise a 500 ans. Exposition à la Bibliothèque Nationale Széchényi	360
<i>Adorján, Imréné</i> : Une exposition organisée en Kecskemét au 500 ^e anniversaire du livre hongrois	363
<i>k. gy.</i> : L'exploration nationale des imprimés du 18 ^e siècle. Compte rendu à la session du groupe de recherche pour la littérature du 18 ^e siècle de l'Académie des Sciences de Hongrie	364
<i>Borsa, Gedeon</i> : La ressurection de la bibliographie internationale des incunables	365
<i>Kálmán, Lászlóné</i> : Livre des publications antifascistes et déguisées d'Allemagne	368
<i>Kókay, György</i> : Encore une fois sur Pressburger Kundschafstblatt	370
<i>Dezso Keresztury a 70 ans</i>	371
<i>Hommage à Jan Čaplovič</i>	371
<i>Alexandre Kozocsa a 70 ans</i>	372

REVUE

<i>Csapodi Csaba</i> : The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973. (<i>S. Kovács</i>)	373
<i>Radó, D. Polycarpus</i> : Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limetropharum regionum. Bp. 1973. (<i>B. Holl</i>)	375
<i>Escarpit, Robert</i> : Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp. 1973. (<i>Z. Havasi</i>)	377
<i>F. Csanak Dóra</i> : Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka. Bp. 1973. (<i>I. Bata</i>)	378
<i>A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája</i> . Bp. 1972. (<i>S. Dörnyei</i>)	379
<i>Budapest történetének bibliográfiája. VII. Mutatók</i> . Bp. 1974. (<i>Gy. Kókay</i>)	381
<i>Dersi Tamás—Szántó Tibor</i> : A magyar sajtó képeskönyve. Bp. 1973. (<i>S. Kovács</i>)	381
<i>M. Pásztor József</i> : „A Mi Utunk”. Debrecen, 1973. (<i>P. Honffy</i>)	382
<i>Bogdán István</i> : Régi magyar mesterségek. Bp. 1973. (<i>L. Hopp</i>)	383
<i>Borsy Károly</i> : A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs 1973. (<i>G. Borsa</i>)	383
<i>Fuks, L.—Fuks-Mansfeld, R. G.</i> : Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. I. Leiden 1973. (<i>S. Scheiber</i>)	384
<i>Schwarz, A. Z.—Loewinger, D. S.—Roth, E.</i> : Die hebräischen Handschriften in Österreich. II. New York 1973. (<i>S. Scheiber</i>)	385
<i>Pazyra, Stanisław</i> : Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej. Warszawa 1970. (<i>L. Hopp</i>)	385
<i>Nussbächer, Gernot</i> : Johannes Honterus. Bukarest 1973. (<i>G. Borsa</i>)	386